Világ proletárjai egyesüljetek!

LENIN

MŰVEI

3

AZ OROSZNYELVŰ KIADÁS
AZ OK(b)P IX. KONGRESSZUSÁNAK
ÉS A SZOVJETEK
II. ÖSSZSZÖVETSÉGI KONGRESSZUSÁNAK
HATÁROZATA ALAPJÁN JELENIK MEG

V. I. LENIN

MŰVEI

SZIKRA KIADÁS BUDAPEST

V. I. LENIN

MŰVEI

3.

KÖTET

A kapitalizmus fejlődése Oroszországban

SZIKRA KIADÁS BUDAPEST 1956

Az orosz eredeti címe:

ИНСТИТУТ МАРКСА—ЭНГЕЛЬСА—ЛЕНИНА ПРИ ЦК ВКП(б)

В. И. ЛЕНИН. СОЧИНЕНИЯ

ИЗДАНИЕ ЧЕТВЕРТОЕ. ТОМ 3. ГОСПОЛИТИЗДАТ 1951.

Lenin műveinek magyar kiadása a moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézet által sajtó alá rendezett negyedik orosznyelvű kiadás nyomán, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata alapján jelenik meg.

V. I. LENIN
1897

A KAPITALIZMUS FEJLŐDÉSE OROSZORSZÁGBAN

A NAGYIPAR BELSŐ PIACÁNAK KIALAKULÁSA[1]

A megírás ideje: 1896—1899.
Először megjelent: külön könyv formájában, 1899 március végén.

ИЗДАНІЕ М. И. ВОДОВОЗОВОЙ.

Владиміръ Ильинъ.

РАЗВИТІЕ КАПИТАЛИЗМА ВЪ РОССІИ.

Процессъ образованія внутренняго рынка для крупной промышленности.

Цѣна 2 р. 50 к.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типо-литографія А. Лейферта, Бол. Морская 65.
1899.

Lenin. „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban".
Az első kiadás címoldala. — 1899

ELŐSZÓ AZ ELSŐ KIADÁSHOZ[1]

Ebben a munkában a szerzőnek az a célja, hogy megvizsgálja, miként alakul ki az orosz kapitalizmus belső piaca. Tudjuk, hogy ezt a kérdést a narodnyik nézetek fő képviselői (élükön V. V. és Ny. —on[2] úrral) már régen felvetették, s a mi feladatunk e nézetek bírálata lesz. Az volt a véleményünk, hogy e bírálat során nem szorítkozhatunk az ellenfeleink nézeteiben mutatkozó tévedések és hibák elemzésére; úgy gondoltuk, nem elégséges felelet a felvetett kérdésre, ha felsorakoztatunk olyan tényeket, amelyek a belső piac kialakulásáról és növekedéséről tanúskodnak, mert felmerülhet az az ellenvetés, hogy önkényesen összeválogattuk ezeket a tényeket, s mellőztük az ellenünk szólókat. Úgy véltük, elengedhetetlen, hogy a maga egészében megvizsgáljuk és vázolni próbáljuk az oroszországi kapitalizmus fejlődését. Magától értetődik, hogy ilyen széleskörű feladat megoldása meghaladja *egy* ember erejét, hacsak nem visz bele több megszorítást. Először is, mint már a címből is látható, az oroszországi kapitalizmus fejlődésének kérdését kizárólag a belső piac szemszögéből vizsgáljuk, mellőzve a külső piac kérdését és a külkereskedelemre vonatkozó adatokat. Másodszor, csupán a reform utáni időszakra szorítkozunk. Harmadszor, főleg, sőt csaknem kizárólag a belső, tisztán orosz kormányzóságok adatait használjuk fel. Negyedszer, kizárólag a folyamat gazdasági vonatkozásaira szorítkozunk. De a megmaradó téma az összes említett megszorítások után is rendkívül nagy. A szerző teljesen tisztában van azzal, hogy ilyen átfogó témák vizsgálata nehézségekkel, sőt bizonyos veszélyekkel jár, de úgy vélte, ha tisztázni akarja

az oroszországi kapitalizmus belső piacának kérdését, meg kell mutatnia, milyen kapcsolat van a társadalmi gazdaság valamennyi területén végbemenő folyamat egyes vonatkozásai között, és hogyan függnek egymástól. Ezért a folyamat főbb jellegzetességeinek vizsgálatára szorítkozunk, további kutatásokra bízva a folyamat részletesebb tanulmányozását.

Munkánk terve a következő. Az I. fejezetben, amilyen röviden csak lehet, megvizsgáljuk, mik az elvont politikai gazdaságtan elméleti alaptételei a kapitalizmus belső piacának kérdését illetően. Ez mintegy bevezetője a mű további, ténybeli részének, és szükségtelenné teszi, hogy a későbbi fejtegetések során minduntalan az elméletre utaljunk. A következő három fejezetben a reform utáni Oroszország mezőgazdaságának kapitalista fejlődését igyekszünk jellemezni, nevezetesen: a II. fejezetben a parasztság felbomlására vonatkozó zemsztvo-statisztikai adatokat elemezzük, a III.-ban — a földesúri gazdaság átmeneti állapotára, e gazdaság robotrendszerének kapitalista rendszerrel való felváltására vonatkozó adatokat, a IV.-ben — azokat az adatokat, amelyek megmutatják, milyen formákban alakul ki a piacra termelő és a kapitalista mezőgazdaság. Három további fejezet ipari kapitalizmusunk fejlődésének formáival és fejlődési szakaszaival foglalkozik: az V. fejezetben megvizsgáljuk az ipar, mégpedig a *paraszti kisipar (az úgynevezett kusztáripar)* kapitalista fejlődésének első szakaszait, a VI. fejezetben szemügyre vesszük a kapitalista manufaktúrára és a kapitalista otthonmunkára vonatkozó adatokat, s a VII. fejezetben a gépi nagyipar fejlődésére vonatkozó adatokat. Az utolsó (VIII.) fejezetben kísérletet teszünk arra, hogy rávilágítsunk a folyamat különböző, fentebb tárgyalt vonatkozásai közötti kapcsolatra, és megrajzoljuk e folyamat összképét.

P. S.[3] Legnagyobb sajnálatunkra e mű megírásánál nem használhattuk fel a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének azt a kiváló elemzését, amelyet K. Kautsky „Die Agrarfrage“ [„Az agrárkérdés“] (Stuttgart, Dietz, 1899. I. Abschn. „Die Entwicklung der Landwirtschaft in

der kapitalistischen Gesellschaft" [I. szakasz: „A mezőgazdaság fejlődése a kapitalista társadalomban"]) c. könyvében adott*.

Ez a könyv (amelyhez csak akkor jutottunk hozzá, amikor e munka nagy része már ki volt szedve) a „Tőke" III. kötete után az újabb közgazdasági irodalom legkiválóbb műve. Kautsky a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének „fő tendenciáit" tanulmányozza; feladata megvizsgálni a modern mezőgazdaság különböző jelenségeit, mint „egy összfolyamat részleges megnyilvánulásait" (Előszó, VI. old.). Figyeljük meg, mennyire azonosak ennek az összfolyamatnak az alapvonásai Nyugat-Európában és Oroszországban, bármilyen lényeges sajátosságai vannak is az utóbbinak mind gazdasági, mind gazdaságon kívüli tekintetben. Például, a kapitalista modern mezőgazdaságnak általában velejárója a fokozódó munkamegosztás és a gépek használata (Kautsky, IV., b, c), amely a reform utáni Oroszországban is magára hívja a figyelmet (lásd lejjebb, III. fej., VII. és VIII. pont; IV. fej., különösen a IX. pont). „A parasztság proletarizálódása" (Kautsky könyvében a VIII. fejezet címe) mindenütt abban mutatkozik meg, hogy egyre jobban elterjednek a kisparasztok bérmunkájának különböző fajtái (Kautsky, VIII. b); — ezzel párhuzamosan Oroszországban azt figyelhetjük meg, hogy kialakul az osztásföldes bérmunkások óriási osztálya (lásd lejjebb, II. fej.). Hogy minden tőkés társadalomban van kisparasztság, annak nem az a magyarázata, hogy a mezőgazdasági kisüzem technikai fölényben van, hanem az, hogy a kisparasztok leszállítják igényeiket és még szerényebben élnek, s ugyanakkor összehasonlíthatatlanul nagyobb erőfeszítéssel dolgoznak, mint a bérmunkások (Kautsky, VI., b; „a mezőgazdasági bérmunkás jobb helyzetben van, mint a kisparaszt" — mondja többször is Kautsky: 110., 317., 320. old.); hasonló jelenség figyelhető meg Oroszországban is (lásd lejjebb, II. fej. XI. pont, C4). Természetes hát, hogy a nyugat-európai és az orosz marxisták megegyeznek például az olyan jelenségek értékelésében, mint

* A könyv orosz fordításban is megjelent.

„az elvándorlók mezőgazdasági iparűzései“, a „zemlegyelcseszkije othozsije promiszli“, ahogy az oroszok nevezik, illetőleg a „landwirtschaftliche Lohnarbeit der Sachsengänger“, ahogy a németek mondják (Kautsky, 192. old.; v. ö. lejjebb, III. fej. X. pont); — vagy olyan jelenségek értékelésében, mint a munkások és a parasztok elvándorlása a falvakból a városokba és gyárakba (Kautsky, IX., e, különösen 343. és sok más old. V. ö. lejjebb, VIII. fej. II. pont); — a tőkés nagyipar áttelepítése falura (Kautsky, 187. old. V. ö. lejjebb, VII. fej. VIII. pont). Már nem is beszélve arról, hogy egyformán értékelik a mezőgazdasági kapitalizmus *történelmi* jelentőségét (Kautsky, passim*, különösen a 289., 292., 298. old. V. ö. lejjebb, IV. fej. IX. pont), s egyformán elismerik, hogy a mezőgazdaságban a kapitalista viszonyok *haladóak* a kapitalizmus előttiekhez képest [Kautsky, 382. old.: „A Gesinde (személyi függőségben levő béresek, cselédek) és az Instleute (átmenet a béres és a bérlő között: olyan paraszt, aki ledolgozás fejében földet bérel) kiszorítása napszámosok által, akik a munkán kívül szabad emberek — nagy szociális haladás lenne.“ V. ö. lejjebb, IV. fej. IX. pont, 4.]. Kautsky határozottan elismeri, hogy a falusi földközösségnek közös nagyüzemi modern földművelésre való áttérése „számba sem jöhet“ (338. old.), hogy azok a mezőgazdászok, akik Nyugat-Európában a földközösség megszilárdítását és fejlesztését követelik, egyáltalán nem szocialisták, hanem ama nagybirtokosok érdekeinek a képviselői, akik apró parcellák átengedésével magukhoz szeretnék láncolni a munkásokat (334. old.), elismeri, hogy a földbirtokosok érdekeinek a képviselői minden európai országban földjuttatással akarják helyhezkötni a mezőgazdasági munkásokat, és már próbálnak is a törvényhozásba megfelelő rendszabályokat bevinni (162. old.), s hogy minden olyan kísérlet ellen, amelynek célja, hogy valamilyen háziiparnak — a tőkés kizsákmányolás e legrosszabb fajtájának — a meghonosításával segítsenek a kisparaszton „a leghatározottabban harcolni kell“ (181. old.). A nyugat-európai és az orosz marxisták nézetei tehát teljesen megegyeznek, s ezt szüksé-

* — több helyütt. — *Szerk.*

gesnek tartjuk hangsúlyozni, mert a narodnyikság képviselői újra megpróbálnak éles különbséget tenni köztük (lásd V. Voroncov úr 1899 február 17-i kijelentését az orosz ipar és kereskedelem fejlesztésére alakult társaságban; „Novoje Vremja“, 1899. 8255. sz. február 19)[5].

Uljanov

Владиміръ Ильинъ.

РАЗВИТІЕ КАПИТАЛИЗМА въ Россіи.

Процессъ образованія внутренняго рынка для крупной промышленности.

ИЗДАНІЕ ВТОРОЕ, ДОПОЛНЕННОЕ.

Цѣна 2 р. 25 к.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
КНИГОИЗДАТЕЛЬСТВО „ПАЛЛАДА".
1908.

Lenin. „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban".
A második kiadás címoldala Lenin aláírásával. — 1908

ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ[6]

Ezt a könyvet az oroszországi forradalmat megelőző időszakban írtam, ama viszonylagos szélcsend idején, amely az 1895—1896-os nagy sztrájkok robbanása után beállt. A munkásmozgalom akkoriban szinte magába zárkózott, közben egyre szélesedett és mélyült, és előkészítette az 1901-es tüntetési mozgalom kezdetét.

Oroszország társadalom-gazdasági rendjének és következésképpen osztályszerkezetének azt az elemzését, amelyet ebben a műben gazdasági kutatás és a statisztikai adatok kritikai vizsgálata alapján adtam, most igazolja valamennyi osztály nyílt politikai fellépése a forradalom folyamán. Világosan megmutatkozott a proletariátus vezető szerepe. Megmutatkozott az is, hogy ereje a történelmi mozgalomban összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint hányada a lakosság egész tömegében. Ebben a munkában kimutattam mind az egyik, mind a másik jelenség gazdasági alapját.

Továbbá, a forradalom most mindjobban megmutatja a parasztság kettős helyzetét és kettős szerepét. Egyrészt, a robotgazdaság óriási maradványai és a hűbériség legkülönbözőbb csökevényei, a szegényparasztság hihetetlen tönkremenése és szörnyű nyomora teljes magyarázatot nyújtanak arra, hogy a forradalmi parasztmozgalomnak miért vannak olyan mély forrásai, hogy a parasztság, a paraszti tömeg forradalmiságának miért vannak olyan mély gyökerei. Másrészt, mind a forradalom menetében, mind a különböző politikai pártok jellegében, mind pedig számos eszmei-politikai folyamatban megnyilvánul ennek a tömegnek belsőleg ellentmondó osztályszerkezete, kis-

polgári mivolta, az e tömegben érvényesülő birtokos és proletár tendenciák antagonizmusa. A tönkrement kisgazdának az ellenforradalmi burzsoázia és a forradalmi proletariátus közötti ingadozása éppoly elkerülhetetlen, mint amilyen elkerülhetetlen minden kapitalista társadalomban az a jelenség, hogy a kistermelők jelentéktelen kis része megszedi magát, „emberré válik“, burzsoává lesz, az óriási többség pedig vagy teljesen tönkremegy és bérmunkássá vagy pauperré válik, vagy pedig örökké a proletárlét határán tengődik. Ebben a munkában kimutattam, mi a gazdasági talaja ennek a két folyamatnak.

Ezen a gazdasági talajon a forradalom Oroszországban természetesen elkerülhetetlenül polgári forradalom. A marxizmusnak ez a tétele teljesen vitathatatlan. Sohasem szabad róla megfeledkeznünk. Ezt mindig alkalmaznunk kell az oroszországi forradalom gazdasági és politikai kérdéseire.

De értenünk kell alkalmazásához. A különböző osztályok helyzetének és érdekeinek konkrét elemzése határozza meg, mi ennek az igazságnak a pontos jelentése, amikor valamely kérdésre alkalmazzuk. Az ellenkező gondolkodásmód, amellyel gyakran találkozunk a jobboldali szociáldemokratáknál, s elsősorban Plehanovnál, vagyis az a törekvés, hogy a forradalmunk alapvető jellegére vonatkozó általános igazság egyszerű logikai fejtegetésével keressenek választ a konkrét kérdésekre, nem más, mint a marxizmus ellaposítása, a dialektikus materializmus valóságos kigúnyolása. Az olyan embereket, akik a forradalmunk jellegére vonatkozó általános igazságból például azt a következtetést vonják le, hogy e forradalomban a „burzsoáziáé“ a vezető szerep, vagy hogy a szocialistáknak támogatniok kell a liberálisokat, Marx valószínűleg még egyszer ezzel a Heine-mondással jellemezte volna: „Sárkányokat vetettem, és bolhákat arattam“[7].

Az oroszországi forradalom adott gazdasági talaján a forradalom objektíve két főbb irányban fejlődhet és nagyjában két kimenetele lehet:

Vagy megmarad a régi földesúri gazdaság, amelyet ezer szál fűz a hűbériséghez, s lassan átalakul tisztán kapitalista, „junker“-gazdasággá. A ledolgozási rendszerről a

kapitalizmusra való végleges áttérés alapja a hűbéri földesúri gazdaság belső átalakulása. Az állam egész agrárrendje kapitalistává válik, de hosszú időre megőrzi a hűbéri vonásokat. Vagy pedig a régi földesúri gazdaságot a forradalom szétrombolja, szétzúzva a hűbériség minden maradványát, s elsősorban a nagybirtokot. A ledolgozási rendszerről a kapitalizmusra való végleges áttérés alapja az, hogy szabad fejlődésnek indul a kis parasztgazdaság, amelyre igen serkentőleg hat a földesúri földek kisajátítása a parasztság javára. Az egész agrárrend kapitalistává válik, mert a parasztság felbomlása annál gyorsabb, minél teljesebben eltűnnek a hűbériség nyomai. Más szavakkal: vagy megmarad a földesúri földbirtokok zöme és a régi „felépítménynek" a legfőbb pillérei; ebből aztán az következik, hogy a liberális-monarchista burzsoá és földbirtokos döntő szerephez jut, hogy a jómódú parasztság gyorsan átáll az ő oldalukra, hogy süllyed a paraszti tömeg, amelyet nemcsak óriási méretekben kisajátítanak, hanem amelyet ráadásul különféle kadet megváltások is gúzsba kötnek, s amelyet a reakció uralma sanyargat és butít; az ilyen polgári forradalom végrehajtói az oktobristákhoz[8] hasonló politikusok lesznek. — Vagy pedig szétrombolják a földesúri földbirtokot és az annak megfelelő régi „felépítmény" valamennyi főbb pillérét; a proletariátus és a paraszti tömeg jut döntő szerephez és semlegesíti az állhatatlan vagy ellenforradalmi burzsoáziát; a termelőerők a leggyorsabban és a legszabadabban fejlődnek a kapitalista talajon, s a munkások és a parasztok tömege a legjobb helyzetbe kerül, amely az árutermelés körülményei között egyáltalában elképzelhető; — ebből aztán az következik, hogy a legkedvezőbb körülmények alakulnak ki ahhoz, hogy a munkásosztály folytassa igazi és leglényegesebb feladatának, a szocialista átalakításnak a megvalósítását. Lehetségesek persze a legkülönbözőbb kombinációk a kapitalista fejlődés egyik vagy másik típusának elemeiből, és csak menthetetlen vaskalaposok oldhatnák meg az eközben felmerülő sajátos és bonyolult kérdéseket azzal, hogy egyszerűen idéznek Marxnak más történelmi korszakra vonatkozó egyik-másik nyilatkozatából.

A mű, melyet az olvasó figyelmébe ajánlunk, Orosz-

ország forradalom előtti gazdasági életének elemzésével foglalkozik. Forradalmi időkben oly gyorsan zajlik az ország élete, hogy a politikai harc hevében lehetetlen megállapitani a gazdasági fejlődés nagyobb eredményeit. Egyrészt Sztolipin úrék, másrészt a liberálisok (és korántsem csupán a kadetok à la Sztruve, hanem általában valamennyi kadet) rendszeresen, kitartóan és következetesen azon munkálkodnak, hogy az első módon fejezzék be a forradalmat. Az 1907 június 3-i államcsíny, amelynek nemrég tanúi voltunk, azt jelenti, hogy győzelemre jutott az ellenforradalom, amely az úgynevezett oroszországi népképviseletben[9] igyekszik a földesurak túlnyomó fölényét biztositani. De hogy ez a „győzelem" mennyire tartós — az más kérdés, és a forradalom második kimeneteléért vívott harc tovább folyik. Többé vagy kevésbé határozottan, többé vagy kevésbé következetesen, többé vagy kevésbé tudatosan erre a kimenetelre törekszik nemcsak a proletariátus, hanem a parasztok nagy tömege is. A közvetlen tömegharc, bármennyire igyekszik is az ellenforradalom elnyomni ezt nyílt erőszakkal, bármennyire igyekeznek is a kadetok elnyomni ezt aljas és képmutató ellenforradalmi eszméikkel, hol itt, hol ott, mindenek ellenére ki-kitör és rányomja bélyegét a narodnyik „munka"-pártok [„trudovije"] politikájára, jóllehet a kispolgári politikusok felső rétege (különösen a „népi szocialisták" és a trudovikok) kétségtelenül meg vannak fertőzve a mérsékelt, akkurátus nyárspolgárok vagy hivatalnokok árulásának, szolgalelkűségének és önelégültségének kadet szellemével.

Mi lesz e harc kimenetele, mi lesz az oroszországi forradalom első támadásának végső eredménye — ezt ma még nem lehet megmondani. Ezért e mű teljes átdolgozásának még nem jött el az ideje (de a munkásmozgalom résztvevőjének közvetlen pártkötelezettségei nem is engednek ehhez szabadidőt)*. A második kiadás nem mehet túl Oroszország forradalom *előtti* gazdasági életének jellem-

* Lehetséges, hogy az ilyen átdolgozás e munka folytatását teszi majd szükségessé: ez esetben az első kötetet Oroszország forradalom előtti gazdasági életének elemzésére kellene korlátozni, a második kötetet pedig a forradalom tanulságainak és eredményeinek kellene szentelni.

zésén. A szerző kénytelen volt beérni a szöveg átnézésével és javításával, valamint a legújabb statisztikai anyagból vett *legszükségesebb* kiegészítésekkel. Ilyen anyagnak tekintendők a legutóbbi lóösszeírások adatai, a termésstatisztikák, az 1897. évi országos népszámlálás eredményei, a gyári statisztika *újabb adatai* stb.

A szerző

1907 július.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:
Der Gesammtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1894.

Marx. „A tőke". 3. köt. I. rész. A Lenin által használt német kiadás (1894) címoldala

I. FEJEZET

A NARODNYIK KÖZGAZDÁSZOK ELMÉLETI HIBÁI[10]

A piac egyik kategóriája az árugazdaságnak, amely fejlődése során tőkés gazdasággá alakul át, s csak ekkor jut teljesen uralomra, csak ekkor terjed el általánosan. Ha tehát a belső piacról szóló elméleti alaptételeket akarjuk vizsgálni, az egyszerű árugazdaságból kell kiindulnunk, s figyelemmel kell kísérnünk, miképpen alakul át ez az árugazdaság fokozatosan tőkés gazdasággá.

I. A TÁRSADALMI MUNKAMEGOSZTÁS

Az árugazdaság alapja a társadalmi munkamegosztás. A feldolgozó ipar különválik a nyersanyagtermeléstől, s mindegyikük kis fajtákra és alfajtákra oszlik, amelyek áru formájában külön termékeket állítanak elő, és azokat a többi termelési ágakkal cserélik. Az árugazdaság fejlődésével tehát növekszik a különvált önálló iparágak száma; ennek a fejlődésnek az a tendenciája, hogy külön iparággá alakítsa át nemcsak minden egyes terméknek, hanem még a termék minden egyes részének az előállítását is; — sőt nemcsak a termék előállítását, hanem a fogyasztásra való előkészítésének minden egyes műveletét is. A naturális gazdaság idején a társadalom egynemű gazdasági egységek tömegéből állott (patriarchális parasztcsaládokból, kezdetleges faluközösségekből, feudális földbirtokokból), s minden ilyen egység maga végezte el a gazdasági munkák minden fajtáját, kezdve a különféle nyersanyagok termelésén és végezve a fogyasztás számára

való végleges elkészítésükön. Az árugazdaság idején különnemű gazdasági egységek keletkeznek, növekszik az elkülönült gazdasági ágak száma, és csökken az egy és ugyanazt a gazdasági funkciót betöltő gazdaságok száma. S éppen a társadalmi munkamegosztásnak ez az állandó fokozódása a fő mozzanat a kapitalizmus belső piacának kialakulásában. „... Az árutermelés és annak abszolút formája, a tőkés termelés alapján ... — mondja Marx — a termékek csak olyan mértékben áruk, használati értékek, amelyeknek csereértékük, mégpedig realizálható, pénzzé átváltoztatható csereértékük van, amilyen mértékben más áruk egyenértéket alkotnak számukra, más termékek árukként és értékekként lépnek fel velük szemben; olyan mértékben tehát, amilyenben ezeket a termékeket nem mint közvetlen létfenntartási eszközöket termelik saját termelőik számára, hanem mint árukat, mint termékeket, amelyek csak csereértékké (pénzzé) való átváltoztatásuk, elidegenítésük révén válnak használati értékekké. *Ezeknek az áruknak a piaca a társadalmi munkamegosztás révén fejlődik ki*; a termelőmunkák különválása e munkák termékeit kölcsönösen árukká, egyenértékekké változtatja egymás számára, *oda vezet, hogy e termékek kölcsönösen egymás piacaivá válnak*". („Das Kapital", III. 2. 177—178. old. Orosz ford. 526. old.[11]. A mi kiemelésünk, mint az idézetekben mindenütt, ahol ennek ellenkezőjét nem tüntetjük fel.)

Magától értetődik, hogy a feldolgozó iparnak a nyersanyagtermeléstől, a manufaktúrának a mezőgazdaságtól való említett különválása magát a mezőgazdaságot is iparrá, vagyis *árut* termelő gazdasági ággá változtatja. Az a specializálódási folyamat, amely különválasztja egymástól a termékek feldolgozásának különböző fajtáit, s egyre több és több iparágat hoz létre, a mezőgazdaságban is megnyilvánul: specializálódó mezőgazdasági vidékeket (és mezőgazdasági rendszereket)* teremt, és nem csupán

---

* Például I. A. Sztyebut „Основы полевой культуры" [„A mezőgazdaság alapjai"] c. könyvében a mezőgazdaságban a gazdasági rendszereket fő piaci termékük szerint különbözteti meg. Három fő gazdasági rendszer van: 1) a földművelési (a gabona-

a mezőgazdaság és az ipar termékei között, hanem a mezőgazdaság különféle termékei között is cserét hoz létre. A *piacra termelő* (és a kapitalista) mezőgazdaságnak ez a specializálódása megmutatkozik valamennyi tőkés országban, megmutatkozik a nemzetközi munkamegosztásban, és mint lejjebb részletesen kimutatjuk, megmutatkozik a reform utáni Oroszországban is.

Tehát a társadalmi munkamegosztás az alapja az árugazdaság és a kapitalizmus egész fejlődésének. Ezért egészen természetes, hogy narodnyik teoretikusaink, akik mesterkélt rendszabályok eredményének, az „útról való letérés" eredményének stb. stb. minősítették ez utóbbi folyamatot, igyekeztek elkendőzni azt a tényt, hogy Oroszországban társadalmi munkamegosztás van, vagy kisebbíteni ennek a ténynek a jelentőségét. V. V. úr „A mezőgazdasági és ipari munkamegosztás Oroszországban" c. cikkében („Vesztnyik Jevropi", 1884. 7. sz.) „tagadta", „hogy Oroszországban a társadalmi munkamegosztás elve uralkodik" (347. old.), kijelentette, hogy nálunk a társadalmi munkamegosztás „nem a népélet mélyéből nőtt ki, hanem kívülről próbált oda behatolni" (338. old.). Ny. —on úr „Értekezéseiben" a következőképpen vélekedett az eladásra kerülő gabona mennyiségének növekedéséről: „Ebből a jelenségből arra következtethetnénk, hogy a termelt gabona egyenletesebben oszlik meg az államban, hogy az arhangelszki halász most szamárai kenyeret eszik, a szamárai földműves pedig arhangelszki halból készíti ebédjét. *A valóságban azonban semmi hasonló nem történik*" („Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства" [„Értekezések reform utáni társadalmi gazdaságunkról"], Szentpétervár 1893. 37. old.). A szerző minden adat nélkül, a közismert tények ellenére, egyszerűen leszögezi, hogy Oroszországban nincs

---

termelés, A. Szkvorcov úr kifejezésével élve); 2) az állattenyésztési (a fő piaci termékek az állattenyésztés termékei) és 3) az ipari (ahogy A. Szkvorcov úr mondja: technikai) gazdaság; a fő piaci termékek — technikai feldolgozásra szánt mezőgazdasági termékek. Lásd A. Szkvorcov „Влияние парового транспорта на сельское хозяйство" [„A gőzhajtásos szállítás hatása a mezőgazdaságra"], Varsó 1890. 68. és köv. old.

társadalmi munkamegosztás! Hogyan is születhetett volna meg másképpen az oroszországi kapitalizmus „mesterséges“ voltát hangoztató narodnyik elmélet, mint úgy, hogy tagadták vagy „mesterségesnek“ nyilvánították minden árugazdaságnak magát az alapját: a társadalmi munkamegosztást.

II. AZ IPARI LAKOSSÁG NÖVEKEDÉSE A FÖLDMŰVELŐ LAKOSSÁG ROVÁSÁRA

Minthogy az árugazdaságot megelőző időszakban a feldolgozó ipar egyesítve van a nyersanyagtermeléssel, ez utóbbi élén pedig a mezőgazdaság áll, az árugazdaság fejlődése abban nyilvánul meg, hogy az egyik iparág a másik után válik külön a mezőgazdaságtól. Egy olyan ország lakossága, melynek gyengén fejlett (vagy teljesen fejletlen) árugazdasága van, csaknem kizárólag mezőgazdasági lakosság; ezt azonban nem úgy kell érteni, hogy a lakosság csak mezőgazdasággal foglalkozik; ez csak azt jelenti, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság maga dolgozza fel a mezőgazdaság termékeit, hogy csere és munkamegosztás alig van. Az árugazdaság fejlődése tehát, eo ipso*, azt jelenti, hogy a lakosság egyre nagyobb része különválik a mezőgazdaságtól, vagyis, hogy a mezőgazdasági lakosság rovására növekszik az ipari lakosság. „*Hozzátartozik a tőkés termelési mód természetéhez, hogy a mezőgazdasági lakosságot a nem-mezőgazdaságihoz képest állandóan csökkenti*, mivel az iparban (a szűkebb értelemben vett iparban) az állandó tőkének a változó tőkéhez viszonyított növekedése azzal jár együtt, hogy a változó tőke abszolúte nő, bár viszonylagosan csökken; a mezőgazdaságban viszont az egy bizonyos földterület megműveléséhez szükséges változó tőke abszolúte csökken, tehát csak abban az esetben növekedhet, ha új földet vesznek művelés alá, ennek előfeltétele azonban ismét a nem-mezőgazdasági lakosság még nagyobb növekedése“ („Das Kapital“, III. 2. 177. old. Orosz ford. 526. old.[12]). Eszerint a kapitalizmus nem képzelhető el anélkül, hogy a kereskedelmi és ipari

* — magában véve is. — *Szerk.*

lakosság a mezőgazdasági lakosság rovására ne növekedjen, s mindenki tudja, hogy ez a jelenség igen szembetűnően megmutatkozik valamennyi tőkés országban. Aligha szorul bizonyításra, hogy ez a körülmény rendkívül nagy jelentőségű a belső piac kérdése szempontjából, mert elválaszthatatlanul egybekapcsolódik mind az ipar, mind a mezőgazdaság fejlődésével; az a tény, hogy ipari központok alakulnak ki, hogy számuk növekszik és hogy felszívják a lakosságot, óhatatlanul igen nagy hatással van a falu egész szerkezetére, óhatatlanul a piacra termelő és a kapitalista mezőgazdaság fejlődésére vezet. Annál figyelemreméltóbb hát, hogy a narodnyik közgazdaságtan képviselői egyáltalán nem vesznek tudomást erről a törvényről sem tisztán elméleti okoskodásaikban, sem az oroszországi kapitalizmussal foglalkozó fejtegetéseikben (e törvény oroszországi megnyilvánulásainak sajátosságait lejjebb, a VIII. fejezetben fogjuk részletesen tárgyalni). V. V. és Ny. —on úrnak a kapitalizmus belső piacáról szóló elméleteiből kimaradt egy apróság, amely nem mellőzhető: a lakosságnak a mezőgazdaságból az iparba való terelődése s ennek a ténynek hatása a mezőgazdaságra*.

III. A KISTERMELŐK TÖNKREMENÉSE

Mindeddig az egyszerű árutermeléssel volt dolgunk. Most áttérünk a tőkés termelésre, vagyis feltételezzük, hogy egyszerű árutermelők helyett egyrészt a termelési eszközök tulajdonosa, másrészt a bérmunkás, a munkaerő eladója áll előttünk. A kistermelőnek bérmunkássá való átváltozása feltételezi, hogy az elvesztette termelési eszközeit: földjét, munkaeszközeit, műhelyét stb., vagyis „elszegényedett", „tönkrement". Találkozunk olyan nézettel, hogy ez a tönkremenés „csökkenti a lakosság vásárlóerejét", „szűkíti" a kapitalizmus „belső piacát"

* Hogy az ipari lakosság növekedésének kérdésében a nyugateurópai romantikusok és az orosz narodnyikok azonos állásponton vannak, arra rámutattunk „A közgazdasági romanticizmus jellemzéséhez. Sismondi és hazai sismondistáink" c. cikkben. (Lásd *Lenin Művei*. 2. köt. 1951. 121—268. old. — *Szerk.)*

(Ny. —on úr, l. c.,* 185. old. Ugyancsak 203., 275., 287., 339—340. és más old. Ugyanezt az álláspontot képviseli V. V. úr is műveinek legnagyobb részében). Itt nem térünk ki azokra a ténybeli adatokra, amelyek megmutatják, hogyan megy végbe ez a folyamat Oroszországban, — a következő fejezetekben részletesen megvizsgáljuk ezeket az adatokat. Ezúttal tisztán elméleti szemszögből vizsgáljuk a kérdést, vagyis azt kutatjuk, milyen általában az árutermelés, amikor tőkés termeléssé alakul át. Az említett írók ugyancsak elméletileg vetik fel ezt a kérdést, vagyis abból a puszta tényből, hogy a kistermelők tönkremennek, a belső piac szűkülésére következtetnek. Ez teljesen hibás nézet, s hogy mégis makacsul tartja magát közgazdasági irodalmunkban, az csakis a narodnyikság romantikus előítéleteivel magyarázható (v. ö. a jegyzetben említett cikkel). Elfelejtik, hogy a termelők egy részének megszabadítása a termelési eszközöktől szükségszerűen feltételezi, hogy ezek a termelési eszközök másnak a kezébe mennek át, tőkévé változnak; — tehát feltételezi, hogy e termelési eszközök új tulajdonosai áru formájában termelik azokat a termékeket, amelyek korábban magának a termelőnek a fogyasztását szolgálták, vagyis, kiszélesítik a belső piacot; — hogy termelésük kiszélesítésével ezeknek az új tulajdonosoknak a részéről kereslet nyilvánul meg új munkaeszközökre, nyersanyagra, szállító eszközökre és hasonlókra, valamint fogyasztási cikkekre (ezeknek az új tulajdonosoknak meggazdagodása természetesen a fogyasztásuk növekedését is magával vonja). Elfelejtik, hogy a piac számára egyáltalán nem a termelő jóléte a fontos, hanem az, hogy pénze legyen; a korábban főleg naturális gazdálkodást folytató patriarchális paraszt jólétének csökkenése teljesen összeegyeztethető azzal, hogy több pénze van, hiszen minél inkább tönkremegy az ilyen paraszt, annál inkább kénytelen eladni munkaerejét, s létfenntartási eszközeinek (ha létfenntartási eszközei szűkösebbek is) annál nagyobb részét kell a piacon beszereznie. „A földműves nép szabaddá tett“ (a földtől megszabadított) „részével együtt tehát

---

* — loco citato — idézett hely. — *Szerk.*

korábbi tápláléka is szabaddá lesz. Ez most a változó tőke“ (a munkaerő vásárlására fordított tőke) „anyagi elemévé változik át“ („Das Kapital“, I. 776. old.). „A földműves nép egy részének kisajátítása és elűzése a munkásokkal együtt nemcsak létfenntartási eszközeiket és munkájuk anyagát teszi szabaddá az ipari tőke számára, hanem *megteremti a belső piacot is*“ (ibid.*, 778. old.)[13]. Ily módon, elvont elméleti szempontból, a kistermelők tönkremenése a fejlődő árugazdaság és a kapitalizmus társadalmában éppen az ellenkezőjét jelenti annak, amit Ny. —on és V. V. úr akar belőle levezetni: a belső piac létrejöttét, nem pedig annak szűkülését jelenti. Ha ugyanaz az Ny. —on úr, aki a priori** kijelenti, hogy az orosz kistermelők tönkremenése a belső piac szűkülését jelenti, mindazonáltal Marx imént idézett ellenkező állításaival hozakodik elő („Értekezések“, 71. és 114. old.), akkor ez csak azt jelenti, hogy ez az író csodálatosan tudja a „Tőké“-ből vett idézetekkel saját magát megcáfolni.

IV. AZ ÉRTÉKTÖBBLET REALIZÁLÁSÁNAK LEHETETLENSÉGÉRŐL SZÓLÓ NARODNYIK ELMÉLET

A belső piac elméletének egy további kérdése a következő. Tudjuk, hogy a termék értéke a tőkés termelésben a következő három részre oszlik: 1) az első az állandó tőkét pótolja, vagyis azt az értéket, amely nyersanyagok és segédanyagok, gépek és munkaeszközök stb. formájában korábban is megvolt, s amely a kész termék bizonyos részében csak újratermelődik; 2) a második rész a változó tőkét pótolja, vagyis a munkás bérét fedezi, s végül, 3) a harmadik rész az értéktöbblet, amely a tőkésé. Rendszerint az a feltevés (ezt a kérdést Ny. —on és V. V. úr szellemében fejtjük ki), hogy az első két rész realizálása (vagyis a megfelelő egyenérték megtalálása, a piacon való elhelyezés) nem nehéz, mivel az első rész a termelést,

* — ugyanott. — *Szerk.*
** — már eleve. — *Szerk.*

a második pedig a munkásosztály fogyasztását szolgálja. De hogyan történik a harmadik rész — az értéktöbblet — realizálása? Hisz nem fogyaszthatják el teljes egészében a tőkések! S közgazdászaink arra a következtetésre jutnak, hogy az értéktöbblet[14] realizálásával kapcsolatos „nehézségek kiküszöbölésének útja" „külső piac szerzése" (Ny.—on, „Értekezések", II. rész, az egész XV. pont, s különösen a 205. old.; V. V. „Felesleg a piacnak áruval való ellátásánál", „Otyecsesztvennije Zapiszki", 1883., és „Очерки теоретической экономии" [„Elméleti közgazdaságtani értekezések"], Szentpétervár 1895. 179. és köv. old.). Hogy a kapitalista nemzeteknek külső piacra van szükségük, azt az említett írók azzal magyarázzák, hogy a tőkések másként nem realizálhatják a termékeket. A belső piac Oroszországban összeszűkül, minthogy a parasztság tönkremegy, s minthogy az értéktöbblet külső piac nélkül nem realizálható, a külső piac viszont hozzáférhetetlen egy fiatal ország számára, amely túlságosan későn lépett a kapitalista fejlődés útjára — így aztán pusztán apriorisztikus (s amellett elméletileg helytelen) megfontolások alapján bebizonyítottnak nyilvánítják, hogy az orosz kapitalizmusnak nincsen talaja, hogy az halvaszületett valami!

Ny. —on úr a realizálással foglalkozó fejtegetésében úgy látszik szem előtt tartotta Marxnak erről a tárgyról szóló tanítását (bár „Értekezéseinek" ezen a helyén egyetlen szóval sem említi Marxot), de egyáltalán nem értette meg, s a felismerhetetlenségig elferdítette, amint ezt mindjárt látni fogjuk. Csakis ezzel magyarázható az a furcsaság, hogy nézetei minden lényeges pontban megegyeznek V. V. úr nézeteivel, akit aztán semmiképpen sem vádolhatunk az elmélet „meg nem értésével", hiszen a legnagyobb igazságtalanság volna őt még csak meg is gyanúsítani, hogy akár csak a legfelületesebben is ismeri az elméletet. Mindkét szerző úgy fejti ki tanait, mintha ő volna az első, aki erről a tárgyról beszél, és „saját eszével" jutott volna el bizonyos megoldásokhoz; mindketten a legfenségesebb módon figyelmen kívül hagyják a régi közgazdászok nézeteit erről a kérdésről, s mindketten megismétlik a „Tőke" II. kötetében a legrészletesebben

megcáfolt régi hibákat*. A termék realizálásának egész kérdését mindkét szerző az értéktöbblet realizálására korlátozza, nyilván abból a megfontolásból, hogy az állandó tőke realizálása nem okoz nehézséget. Ez a naiv nézet teljesen hibás, s ebből következett a realizálás narodnyik tanának minden további hibája. Ugyanis, amikor meg akarjuk magyarázni a realizálást, a kérdés nehézsége éppen az állandó tőke realizálásának megmagyarázásában rejlik. Ahhoz, hogy az állandó tőkét realizálják, azt ismét vissza kell vinni a termelésbe, ez pedig közvetlenül csak annál a tőkénél valósítható meg, amelynek termékei termelési eszközök. Ha azonban a tőke állandó részét pótló termékek fogyasztási cikkek, a termelésbe való közvetlen visszavitelük lehetetlen, *cserére* van szükség a társadalmi termelésnek termelési eszközöket készítő osztálya és fogyasztási cikkeket készítő osztálya között. Éppen ebben rejlik a kérdés fő nehézsége, amelyet közgazdászaink *nem vesznek észre.* V. V. úr általában úgy képzeli el a dolgot, mintha a tőkés termelés célja nem a felhalmozás, hanem a fogyasztás volna, és nagybölcsen azt fejtegeti, hogy „a kisebbség kezébe az anyagi javak olyan tömege jut, amely meghaladja a szervezet fogyasztóképességét“ (sic!**) „mai fejlődési fokán“ (l. c., 149. old.), hogy „a termékek fölöslegének oka nem a gyárosok szerénysége és önmegtartóztatása, hanem az emberi szervezet korlátozottsága vagy elégtelen rugalmassága (!!), mert ez a szervezet nem tudja oly gyorsan növelni fogyasztóképességét, amilyen gyorsan az értéktöbblet nő“ (ib., 161. old.). Ny. —on úr úgy igyekszik feltüntetni a dolgot, mintha nem a fogyasztást tartaná a tőkés termelés céljának, mintha figyelembe venné a termelési eszközöknek

* Különösen meglepő itt V. V. úr merészsége, amely túlmegy az irodalomban megengedhető összes határokon. Miután kifejtette a maga tanát és elárulta, hogy egyáltalán nem ismeri a „Tőke“ második kötetét, amely éppen a realizálást tárgyalja, V. V. úr egészen váratlanul kijelenti, hogy éppen Marx elméletét „használta fel konstrukcióiban“!! („Elméleti közgazdaságtani értekezések“, III. értekezés, „A termelés, az elosztás és a fogyasztás kapitalista törvénye (sic!?!)“, 162. old.)

** — így! — *Szerk.*

a realizálás kérdésében betöltött szerepét és jelentőségét, holott a valóságban egyáltalában nem értette meg az egész társadalmi tőke forgalmi és újratermelési folyamatát, s egy csomó ellentmondásba keveredett. Nem fogjuk részletesen elemezni mindezeket az ellentmondásokat (Ny. —on úr „Értekezései", 203—205. old.) — ez túlságosan hálátlan feladat (s Bulgakov úr részben már el is végezte* „О рынках при капиталистическом производстве" [„A piac a tőkés termelésben"] c. könyvében, Moszkva 1897. 237—245. old.), emellett ahhoz, hogy Ny. —on úr ítéleteinek imént nyújtott bírálatát igazolva lássuk, elegendő, ha szemügyre vesszük Ny. —on úr végkövetkeztetését, nevezetesen azt a következtetését, hogy a külső piac az értéktöbblet realizálásával kapcsolatos nehézségek kiküszöbölésének útja. Ny. —on úrnak ez a következtetése (amely lényegében V. V. úr következtetésének egyszerű ismétlése) a legszemléltetőbben mutatja, hogy egyáltalán nem értette meg sem a termék realizálását a tőkés társadalomban (vagyis a belső piac elméletét), sem a külső piac szerepét. Hát lehet-e csak egy csepp józan esze is annak, aki a külső piacot bevonja a „realizálás" kérdésébe? A realizálás kérdésének az a lényege, hogy milyen módon található meg a tőkés termék minden egyes része számára — akár értékét nézzük (állandó tőke, változó tőke, értéktöbblet), akár anyagi alakját (termelési eszközök, fogyasztási cikkek, nevezetesen szükségleti cikkek és luxuscikkek) — a terméknek az a másik része, amely a piacon helyettesíti. Világos, hogy itt el kell tekintenünk a külkereskedelemtől, mert ennek bevonása egy cseppet sem mozdítja elő a kérdés megoldását, hanem csak megnehezíti, minthogy a kérdést egy országról kiterjeszti több országra. Ugyanaz az Ny. —on úr, aki a külkereskedelemben találta meg az értéktöbblet realizálásával kapcsolatos „nehézségek kiküszöbölésének útját", a munkabérről például a következőképpen véle-

* Jó lesz talán, ha a mai olvasót emlékeztetjük arra, hogy Bulgakov úr, akárcsak az alább többször idézett Sztruve és Tugan-Baranovszkij urak is, 1899-ben igyekezett marxista lenni. Most „Marx kritikusaiból" mindannyian szerencsésen burzsoá tucatközgazdászokká lettek. *(Jegyzet a 2. kiadáshoz[15].)*

kedik: az évi terméknek azzal a részével, amelyet munkabér formájában a közvetlen termelők — a munkások — kapnak, „a létfenntartási eszközöknek csak olyan részét lehet kivonni a forgalomból, amely értékét tekintve egyenlő az összes munkabérek összegével" (203. old.). Felvetődik a kérdés: honnan tudja a mi közgazdászunk, hogy egy ország tőkései éppen annyi és éppen olyan fajta létfenntartási eszközöket fognak előállítani, hogy azok a munkabérrel realizálhatók legyenek? Honnan tudja, hogy ebben az esetben meg lehet lenni külső piac nélkül? Világos, hogy ezt nem tudhatja, hogy egyszerűen félretolta a külső piac kérdését, mert a változó tőke realizálásának vizsgálatakor az a fontos, hogy a termék egy részét egy másik része helyettesíti, s egyáltalán nem fontos, hogy ez a helyettesítés egy vagy két országon belül megy-e végbe. Amikor azonban rátér az értéktöbbletre, szakít ezzel a szükséges premisszával, s a kérdés megoldása helyett egyszerűen megkerüli a kérdést azzal, hogy a külső piacról beszél. A terméknek külső piacon való elhelyezése maga is magyarázatra szorul, vagyis szükségessé teszi, hogy megtalálják a termék elhelyezendő részének egyenértékét, megtalálják a tőkés terméknek azt a másik részét, amely az elsőt helyettesíteni tudja. Éppen ezért mondja Marx, hogy a külső piacot, a külkereskedelmet „teljesen figyelmen kívül kell hagyni" a realizálás kérdésének elemzésénél, mert „a külkereskedelem bevonása az évente újratermelt termékértékek elemzésébe csak zavart okozhat, anélkül, hogy akár a problémának, akár megoldásának új mozzanatát szolgáltatná" („Das Kapital", II. 469. old.)[16]. V. V. és Ny. —on urak azt képzelték, hogy mélyreható értékelést adtak a kapitalizmus ellentmondásairól, amikor rámutattak az értéktöbblet realizálásával kapcsolatos nehézségekre. A valóságban rendkívül felületes értékelést adtak a kapitalizmus ellentmondásairól, mert ha már egyszer valaki a realizálás „nehézségeiről", az ezekből fakadó válságokról és egyebekről beszél, akkor el kell ismernie, hogy ezek a „nehézségek" nemcsak lehetségesek, hanem szükségszerűek is a tőkés termék valamennyi részét, s korántsem csupán az értéktöbbletet illetően. Az ilyen természetű nehézségek, amelyek a külön-

böző termelési ágak eloszlásának aránytalanságával függnek össze, minduntalan felmerülnek, mégpedig nem csupán az értéktöbblet realizálása során, hanem a változó és az állandó tőke realizálása során is; nem csupán a fogyasztási cikkek formájában, hanem a termelési eszközök formájában megjelenő termék realizálása során is. Effajta „nehézségek“ és válságok elmaradhatatlanok, amikor tőkés termelés folyik, amikor elszigetelt termelők az előttük ismeretlen világpiacra termelnek.

V. A. SMITH NÉZETEI A TÁRSADALMI ÖSSZTERMÉK TERMELÉSÉRŐL ÉS KÖRFORGÁSÁRÓL A TŐKÉS TÁRSADALOMBAN ÉS E NÉZETEK MARXI BÍRÁLATA

Hogy a realizálásról szóló tanítást megérthessük, A. Smithnél kell kezdenünk, mert Smith fektette le az alapjait az e kérdéssel kapcsolatos hibás elméletnek, mely a Marx előtti politikai gazdaságtanban osztatlanul uralkodott. A. Smith csupán két részre osztotta az áru árát: változó tőkére (az ő terminológiája szerint: munkabérre) és értéktöbbletre (a „profitot“ és a „járadékot“ ő nem foglalja egybe, úgyhogy tulajdonképpen három részt vett számba)*. Éppígy az áruk összességét, a társadalom évi össztermékét is ugyanezekre a részekre osztotta és egyenesen a társadalom két osztályának: a munkásoknak és a tőkéseknek (Smithnél: vállalkozók és földbirtokosok) „jövedelméhez“ sorolta**.

Vajon milyen alapon mellőzte Smith az érték harmadik alkotórészét: az állandó tőkét? Smith okvetlenül látta ezt a részt, de az volt a feltevése, hogy ez ugyancsak munkabérből és értéktöbbletből áll. Erről a kérdésről így vélekedett: „A gabona árában például az egyik rész

* *Adam Smith.* „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“ [„Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól“], 4. kiad. 1801. I. köt. 75. old. I. könyv: „A munka termelőereje növekedésének okairól és a munkatermékek a nép különböző rétegei közötti elosztásának természetes rendjéről“. 6. fej.: „Az áruk árának alkatelemeiről“. Bibikov-féle orosz ford. (Szentpétervár 1866.) I. köt. 171. old.

** L. c., I. 78. old. Orosz ford. I. 174. old.

a földbirtokos járadékát fedezi, a másik — a munkabért, vagyis a gabona termesztésénél igénybe vett munkások és igásállatok ellátását, a harmadik rész pedig a farmer profitját. Látszólag ebből a három részből tevődik össze közvetlenül vagy végső soron a gabona egész ára. Azt lehetne talán gondolni, hogy a farmer tőkéjének vagy igásállatainak és más mezőgazdasági eszközeinek pótlása céljából szükség van egy negyedik részre is. Figyelembe kell azonban venni, hogy a gazdaságban alkalmazott bármely eszköz, például az igáslovak ára maga is e három alkotórészből tevődik össze" (nevezetesen: járadékból, profitból és munkabérből). „Habár tehát a gabona ára fedezi mind a ló árát, mind tartási költségeit, az egész ár, közvetlenül vagy végső soron, mégis ugyanerre a három részre oszlik: járadékra, munkabérre és profitra"*. Marx „csodálatosnak" mondja Smithnek ezt az elméletét (II. 366. old.)[17]. „Úgy bizonyít, hogy egyszerűen megismétli ugyanazt az állítást." Smith „Pontiustól Pilátushoz küld bennünket" (I. köt. 2. kiad. 612. old.)[18]. Amikor Smith arról beszél, hogy a gazdasági eszközök ára *maga is* ugyanarra a három részre bomlik, elfelejti hozzátenni: és azoknak a termelési eszközöknek az árára, amelyeket a gazdasági eszközök készítésénél felhasználtak. Hogy Smith a tőke állandó részét tévesen kizárja a termék árából, ez nála (s ugyanígy a későbbi közgazdászoknál is) azzal függ össze, hogy helytelenül értelmezte a tőkés gazdaságban végbemenő felhalmozást, vagyis a termelés bővülését, az értéktöbbletnek tőkévé való átváltozását. A. Smith itt is mellőzte az állandó tőkét, mert feltételezte, hogy az értéktöbblet felhalmozódó, tőkévé átváltozó részét teljes egészében a termelő munkások fogyasztják el, vagyis teljes egészében munkabérre megy, holott a valóságban az értéktöbblet felhalmozódó részét állandó tőkére (munkaeszközökre, nyersanyagra és segédanyagokra) plusz munkabérre fordítják. Smith (valamint Ricardo, Mill és mások) e nézetét bírálva, Marx a „Tőke" I. kötetében (VII. szakasz, „A tőke felhalmozási folyamata", 22. fej: „Az értéktöbblet átváltoztatása tőkévé", 2. pont: „A politikai

* Ibid., I. 75—76. old. Orosz ford. I. 171. old.

gazdaságtan téves felfogása a bővített újratermelésről") megjegyezte: a II. kötetben „kimutatjuk, hogy A. Smith dogmája, amelyet örökül hagyott valamennyi követőjére, megakadályozta a politikai gazdaságtant abban, hogy a társadalmi újratermelési folyamatnak akár a legelemibb mechanizmusát is megértse" (I. 612. old.)[19]. A. Smith azért esett ebbe a hibába, mert összezavarta a termék értékét az újonnan termelt értékkel: ez utóbbi valóban változó tőkére és értéktöbbletre bomlik, míg az előbbi ezen felül állandó tőkét is tartalmaz. Ezt a tévedést már Marx leleplezte az érték elemzése közben, amikor különbséget tett az új értéket létrehozó absztrakt munka és a korábban meglevő értéket egy hasznos termék új formájában újratermelő konkrét, hasznos munka között[20].

A társadalmi össztőke újratermelési és forgalmi folyamatának tisztázására különösen szükség van akkor, amikor a tőkés társadalom nemzeti jövedelmének kérdését kell megoldani. Rendkívül érdekes, hogy A. Smith, ez utóbbi kérdésről szólva, már nem maradhatott meg téves elméleténél, amely az állandó tőkét kizárja az ország össztermékéből. „Egy nagy ország összes lakosainak bruttó jövedelme (gross revenue) magában foglalja földjük és munkájuk teljes évi termékét; a nettó jövedelem (neat revenue) az a rész, amely rendelkezésükre áll, miután levonták először is az álló-, másodszor a forgótőke fenntartási költségeit; vagyis az a rész, amelyet tőkéjük megrövidítése nélkül fogyasztási készletnek (stock) tekinthetnek, tehát saját fenntartásukra, kényelmükre és szórakozásra fordíthatnak" (A. Smith. II. könyv „A készlet természetéről, felhalmozásáról és felhasználásáról", II. köt. 2. fej. 18. old. Orosz ford. II. 21. old.). Ily módon A. Smith az ország össztermékéből kizárta a tőkét, azt állítván, hogy ez munkabérre, profitra és járadékra, vagyis jövedelmekre (tisztajövedelmekre) oszlik; de a társadalom bruttó jövedelmébe belefoglalja a tőkét, elkülönítve azt a fogyasztási cikkektől (= tisztajövedelem). Ezen az ellentmondáson Marx meg is fogja A. Smitht: hogyan lehet *tőke* a *jövedelemben*, ha a *termékben* nem volt *tőke?* (V. ö. „Das Kapital", II. 355. old.[21]) A. Smith, anélkül, hogy ezt maga is észrevenné, itt elismeri az

össztermék értékének három alkotórészét: nemcsak a változó tőkét és az értéktöbbletet, hanem az állandó tőkét is. További fejtegetéseiben A. Smith egy másik fontos különbségre is rábukkan, amelynek óriási jelentősége van a realizálás elméletében. „Nyilvánvaló — mondja —, hogy az állótőke fenntartását szolgáló egész kiadást ki kell zárni a társadalom nettó jövedelméből. Sem a nyersanyagok, amelyekkel a hasznos gépeket, az ipari szerszámokat, a hasznos épületeket és hasonlókat fenntartják, *sem az ezeknek a nyersanyagoknak a feldolgozásához szükséges munka terméke nem lehet része e jövedelemnek.* E munka ára mégis része lehet ennek a jövedelemnek, mert az így foglalkoztatott munkások bérük teljes értékét közvetlen fogyasztási készletükbe fektethetik be.“ Másfajta munkáknál azonban mind „az ár“ (a munkáé), „mind a termék“ (a munkáé) „belekerül ebbe a fogyasztási készletbe: az ár a munkásokéba, a termék pedig más emberekébe“ (A. Smith, ibid.). Ebből már dereng az a felismerés, hogy a munka két fajtáját kell megkülönböztetni: az egyik fogyasztási cikkeket ad, amelyek bekerülhetnek a „nettó jövedelembe“; a másik adja „a hasznos gépeket, ipari szerszámokat, épületeket és hasonlókat“, vagyis olyan dolgokat, amelyek sohasem kerülhetnek be az egyéni fogyasztásba. Innen már csak egy lépésre van annak elismerése, hogy a realizálás megmagyarázása céljából feltétlenül a fogyasztás két fajtáját kell megkülönböztetni: az egyéni fogyasztást és a termelő fogyasztást (= ráfordítás a termelésre). Éppen Smith említett két tévedésének (az állandó tőke kihagyása a termék értékéből, s az egyéni és a termelő fogyasztás összekeverése) helyesbítése tette lehetővé Marxnak, hogy kidolgozza nagyszerű elméletét a tőkés társadalom társadalmi termékének realizálásáról.

Ami Smith és Marx között a többi közgazdászt illeti, valamennyien beleestek Smith hibájába*, s ezért egyetlen lépéssel sem jutottak előbbre. Hogy ennek folytán milyen

* Például Ricardo ezt állította: „Minden ország földjének és munkájának teljes terméke három részre oszlik: az egyik a munka bérére, a másik a profitra, a harmadik a járadékra megy“ („Művek“. Ziber fordítása. Szentpétervár 1882. 221. old.).

zűrzavar uralkodik a jövedelemről szóló tanításokban, arról alább még beszélünk. Abban a vitában, amelyet egyrészt Ricardo, Say, Mill és mások, másrészt Malthus, Sismondi, Chalmers, Kirchmann és mások folytattak az általános árutúltermelésről, mindkét fél Smith téves elméletének talaján állt, s ezért Sz. Bulgakov úr találó megjegyzése szerint „ezek a viták helytelen kiindulópontjuk miatt s magának a problémának helytelen megformulázása folytán csak üres és skolasztikus szócsatákhoz vezethettek“ (l. c. 21. old. Lásd e szócsaták kifejtését Tugan-Baranovszkijnál: „Промышленные кризисы и т. д.“ [„Az ipari válságok stb.“], Szentpétervár 1894. 377—404. old.).

VI. MARX REALIZÁLÁSI ELMÉLETE

A fent kifejtettekből már önmagától következik, hogy a két fő premissza, amelyen Marx elmélete felépül, a következő két tétel. Először is, hogy a tőkés országok összterméke, az egyes termékhez hasonlóan, a következő három részből áll: 1) állandó tőke, 2) változó tőke, 3) értéktöbblet. Annak, aki a „Tőke“ I. kötetéből ismeri a tőke termelési folyamatának marxi elemzését, ez a tétel magától adódik. A második tétel az, hogy a tőkés termelés két nagy osztályát kell megkülönböztetni, mégpedig (I. osztály) a termelési eszközök termelését — olyan javakét, amelyek a termelő fogyasztást, vagyis a termelésre való ráfordítást szolgálják, amelyeket tehát nem emberek fogyasztanak el, hanem a tőke, és (II. osztály) a fogyasztási cikkek termelését, vagyis olyan javakét, amelyek egyéni fogyasztásra kerülnek. „Már csak ebben a felosztásban is több az elméleti gondolat, mint a piac elméletére vonatkozó valamennyi megelőző szócsatában“ (Bulgakov, l. c. 27. old.). Felmerül a kérdés, miért éppen most, a társadalmi tőke újratermelésének elemzésénél kell a termékeket természeti alakjuk szerint így felosztani, hiszen az egyéni tőke termelésének és újratermelésének elemzése lehetséges volt ilyen felosztás nélkül is, teljesen mellőzve a termék természetbeni formájának kérdését. Milyen alapon vihetjük be a termék természetbeni formájának kérdését a

tőkés gazdaság elméleti tanulmányozásába, amikor a tőkés gazdaság teljes egészében a termék csereértékén épül fel? Arról van szó, hogy az egyéni tőke termelésének elemzésénél ezt a kérdést: hol és miként adják majd el a terméket, hol és miként vásárolják majd meg a munkások a fogyasztási cikkeket és a tőkések a termelési eszközöket — félre lehet tolni, minthogy semmivel sem mozdítja elő ezt az elemzést és nem tartozik hozzá. Ott csak a termelés egyes elemeinek értékét és a termelés eredményét kellett vizsgálat alá venni. Most azonban éppen az a kérdés, honnan veszik a munkások és a tőkések fogyasztásuk javait? honnan veszik ez utóbbiak a termelési eszközöket? hogyan elégíti ki az előállított termék mindezeket az igényeket és hogyan teszi lehetővé a termelés kibővítését? Amivel tehát itt dolgunk van, az már „nemcsak értékpótlás, hanem anyagpótlás is“ (a termék természet adta formájának pótlása. — „Das Kapital“, II. 389. old.)[22], s ezért feltétlenül különbséget kell tennünk olyan termékek között, amelyeknek a társadalmi termelés folyamatában teljesen különböző szerepük van.

Amint figyelembe vesszük ezeket az alaptételeket, a társadalmi termék realizálása a tőkés társadalomban már egyáltalán nem nehéz kérdés. Vegyük először az egyszerű újratermelést, vagyis azt az esetet, amikor a termelési folyamat a korábbi méretekben ismétlődik, amikor nincsen felhalmozás. Nyilvánvaló, hogy a II. osztály változó tőkéje és értéktöbblete (ezek fogyasztási cikkek formájában vannak meg) ez osztály munkásainak és tőkéseinek egyéni fogyasztásában realizálódik (mert az egyszerű újratermelés feltételezi, hogy az egész értéktöbbletet elfogyasztják, s egyetlen része sem változik át tőkévé). Továbbá, a termelési eszközök formájában meglevő változó tőkét és értéktöbbletet (I. osztály) realizálás céljából el kell cserélni a termelési eszközök előállításával foglalkozó tőkéseknek és munkásoknak szükséges fogyasztási cikkekre. Másrészt, a fogyasztási cikkek formájában meglevő állandó tőke is (II. osztály) csak úgy realizálható, hogy termelési eszközökre cserélik, hogy azután így a következő évben újra a termelésre fordíthassák. Ily módon a termelési eszközök formájában

meglevő változó tőkét és értéktöbbletet fogyasztási cikkek formájában meglevő állandó tőkére cserélik: a munkások és a tőkések (a termelési eszközök osztályában) ily módon hozzájutnak a létfenntartási eszközökhöz, a tőkések (a fogyasztási cikkek osztályában) pedig elhelyezik termékiiket, s megszerzik az állandó tőkét az új termeléshez. Egyszerű újratermelés esetén ezeknek a kicserélésre kerülő részeknek egyenlőknek kell lenniök: a termelési eszközök formájában meglevő változó tőke és értéktöbblet összegének egyenlőnek kell lennie a fogyasztási cikkek formájában meglevő állandó tőkével. Ezzel szemben, ha bővített újratermelést, vagyis felhalmozást tételezünk fel, az első mennyiségnek nagyobbnak kell lennie, mint a másodiknak, minthogy az *új* termelés elkezdéséhez bizonyos felesleg szükséges termelési eszközökből. De térjünk vissza az egyszerű újratermeléshez. Még egy része maradt a társadalmi terméknek, amely nem realizálódott, nevezetesen a termelési eszközök formájában meglevő állandó tőke. Ez részben az ugyanennek az osztálynak a tőkései közötti csere útján realizálódik (például a kőszenet vasra cserélik, mert mindegyik termék szükséges anyaga vagy eszköze a másik termelésének), részben pedig oly módon, hogy közvetlenül a termelésre fordítják (például az a kőszén, amelyet azért termelnek, hogy ugyanabban a vállalatban ismét a szénkitermelésre fordítsák; a gabona a mezőgazdaságban stb.). Ami a felhalmozást illeti, ennek a kiindulópontja, mint láttuk, a termelési eszközök (ez osztály tőkéseinek értéktöbbletéből eredő termelési eszközök) fölöslege, amely megköveteli, hogy a fogyasztási cikkek formájában meglevő értéktöbblet egy részét is tőkévé változtassák. Fölöslegesnek tartjuk behatóbban megvizsgálni, milyen módon egyesül majd ez a pótlólagos termelés az egyszerű újratermeléssel. Nem tekintjük feladatunknak, hogy részletesen megvizsgáljuk a realizálás elméletét, ahhoz viszont, hogy a narodnyik közgazdászok hibáira rávilágítsunk, s a belső piacra vonatkozólag levonhassunk bizonyos elméleti következtetéseket, a fent elmondottak is elegendők*.

---

* Lásd „Das Kapital", II. köt. 3. szakasz[23], ahol Marx részle-

A bennünket érdeklő belső piacot illetőleg Marx realizálási elméletéből a fő következtetés ez: a tőkés termelés, s következésképpen a belső piac növekedése nem annyira a fogyasztási cikkek, mint inkább a termelési eszközök számlájára történik. Vagyis: a termelési eszközök gyarapodása túlszárnyalja a fogyasztási cikkek gyarapodását. Ugyanis láttuk, hogy a fogyasztási cikkek formájában meglevő állandó tőkét (II. osztály) a termelési eszközök formájában meglevő változó tőkére + értéktöbbletre (I. osztály) cserélik. Mármost, a tőkés termelés általános törvénye szerint, az állandó tőke gyorsabban nő, mint a változó. Következésképpen a fogyasztási cikkek formájában meglevő állandó tőkének gyorsabban kell növekednie, mint a fogyasztási cikkek formájában meglevő változó tőkének és értéktöbbletnek, s a termelési eszközök formájában meglevő állandó tőkének kell a leggyorsabban növekednie, túlszárnyalva mind a termelési eszközök formájában meglevő változó tőke (+ értéktöbblet), mind a fogyasztási cikkek formájában meglevő állandó tőke növekedését. A társadalmi termelés termelési eszközöket előállító osztályának tehát gyorsabban kell növekednie, mint a fogyasztási cikkeket termelő osztálynak. Ily módon a kapitalizmus belső piacának növekedése bizonyos fokig „független" az egyéni fogyasztás növekedésétől, minthogy a növekedés inkább a termelő fogyasztás számlájára történik. Hiba volna azonban ezt a „függetlenséget" úgy értelmezni, hogy a termelő fogyasztás teljesen el van szakadva az egyénitől: az első nőhet gyorsabban, és

---

tesen megvizsgálja a felhalmozást is, a fogyasztási cikkeknek szükségleti cikkekre és luxuscikkekre való megoszlását is, a pénzforgalmat is, az állótőke kopását is stb. Azoknak az olvasóknak, akiknek nincs módjuk a „Tőke" II. kötetével megismerkedni, a marxi realizálási elméletnek Sz. Bulgakov úr fentebb idézett könyvében található kifejtését ajánlhatjuk. Bulgakov úr ismertetése kielégítőbb, mint M. Tugan-Baranovszkij úré („Ipari válságok", 407—438. old.), aki sémáinak felépítésében nagyon ügyetlenül eltért Marxtól, s nem magyarázta meg kellőképpen Marx elméletét; — kielégítőbb A. Szkvorcov úr ismertetésénél is („ сновання политической экономии" [„A politikai gazdaságtan alapjai"], Szentpétervár 1898, 281—295. old.), aki a profit és a járadék igen fontos kérdéseiben helytelen nézeteket vall.

gyorsabban is kell nőnie, mint a másodiknak (s ebben ki is merül „függetlensége"), de magától értetődik, hogy végeredményben a termelő fogyasztás mindig összefügg az egyéni fogyasztással. Marx erről a következőket mondja: „Mint láttuk (II. könyv, III. szakasz), állandó tőke és állandó tőke közt ... folytonos forgalom bonyolódik le" (Marx a termelési eszközök formájában meglevő állandó tőkére gondol, amely az ugyanennek az osztálynak a tőkései közötti csere útján realizálódik), „amely egyelőre független az egyéni fogyasztástól annyiban, hogy ebbe sohasem kerül bele, de amely elé végső soron mégis az egyéni fogyasztás állít korlátokat, minthogy az állandó tőke termelése sohasem önmagáért történik, hanem csak azért, mert többre van belőle szükség a termelésnek azokban az ágaiban, amelyeknek termékei egyéni fogyasztásra kerülnek" („Das Kapital", III. 1. 289. old. Orosz ford. 242. old.)[24].

Az állandó tőkének ez a nagyobb mértékű felhasználása nem egyéb, mint a termelőerők nagyfokú fejlettsége a csereérték terminológiájával kifejezve, hiszen a gyorsan gyarapodó „termelési eszközök" fő része nyersanyag, gépek, szerszámok, épületek s a nagyüzemi és speciálisan gépi termeléshez szükséges mindenféle egyéb berendezések. Egészen természetes tehát, hogy a tőkés termelés a társadalom termelőerőinek kifejlesztésével, a nagyüzemi termelés és a gépi ipar megteremtésével egyidejűleg különösen nagy arányban bővíti a társadalmi gazdagságnak azt a részét is, amely termelési eszközökből áll ... „A tőkés társadalmat e tekintetben" (tudniillik a termelési eszközök előállítása tekintetében) „egyáltalán nem az különbözteti meg a vademberektől, hogy — mint Senior gondolja — a vadember kiváltsága és sajátossága munkáját néha oly módon kifejteni, hogy ez nem hoz számára jövedelemben, azaz fogyasztási cikkben feloldható (ezekre átváltható) gyümölcsöt, hanem a különbség az, hogy:

a) A tőkés társadalom a rendelkezésére álló évi munka nagyobb részét fordítja termelési eszközök (tehát állandó tőke) termelésére, amelyek sem munkabér, sem értéktöbblet formájában nem oldhatók fel jövedelemben, hanem csak tőkeként működhetnek.

b) Ha a vadember íjat, nyilat, kőkalapácsot, baltát, kosarat stb. készít, akkor pontosan tudja, hogy az így felhasznált időt nem fordította fogyasztási cikkek előállítására, hogy tehát termelési eszköz szükségletét fedezte, és nem tett egyebet" („Das Kapital", II. 436. old. Orosz ford. 333. old.)[25]. A termeléshez való viszonynak ez a „pontos tudata" a tőkés társadalomban veszendőbe ment a reá jellemző fetisizmus következtében, amely miatt az emberek társadalmi viszonyai a termékek viszonyainak tűnnek — minthogy minden termék áruvá változik, amelyet ismeretlen fogyasztó részére termelnek, s amelyet ismeretlen piacon kell realizálni. S mivel az egyes vállalkozó számára teljesen közömbös, milyen *fajta* terméket állít elő — hiszen minden termék biztosít „jövedelmet" —, ezt a felületes, egyéni szempontot az elméleti közgazdászok az egész társadalomra alkalmazták, ami meggátolta őket abban, hogy megértsék a társadalmi össztermék újratermelésének a tőkés gazdaságban végbemenő folyamatát.

Hogy a termelés (s így a belső piac is) főleg a termelési eszközök számlájára növekszik, ez paradoxnak tűnik, s kétségtelenül ellentmondás. Ez valóságos „termelés a termelésért" — a termelés kibővítése a fogyasztás megfelelő kibővítése nélkül. De ez nem a doktrína, hanem a valóságos élet ellentmondása, — olyan ellentmondás, amely megfelel a kapitalizmus természetének és a társadalmi gazdaság e rendszerében fellelhető többi ellentmondásnak. Éppen a termelésnek ez a kibővítése, a fogyasztás megfelelő kibővítése nélkül — ez az, ami megfelel a kapitalizmus történelmi küldetésének és sajátos társadalmi szerkezetének: az előbbi a társadalom termelőerőinek fejlesztése; az utóbbi kizárja, hogy a lakosság zöme hasznosítsa e technikai vívmányokat. A termelés kibővítésére irányuló korlátlan törekvés, amely olyannyira jellemző a kapitalizmusra, és a néptömegek korlátozott (proletár helyzetük folytán korlátozott) fogyasztása között kétségtelen ellentmondás van. S éppen ezt az ellentmondást állapítja meg Marx azokban a tételekben, amelyeket a narodnyikok oly szívesen idézgetnek, mert állítólag alátámasztják a belső piac összeszűkülésére, a kapitalizmus nem haladó voltára stb. stb. vonatkozó

nézeteiket. Íme néhány e tételek közül: „A tőkés termelési mód ellentmondása: a munkások mint áruvásárlók fontosak a piac számára. De amikor mint árujuk — a munkaerő — eladói lépnek fel, a tőkés társadalomnak az a tendenciája, hogy ennek árát a legalacsonyabbra szorítsa" („Das Kapital", II. 303. old.)[26].

„... A realizálás feltételeit ... korlátozza ... a különféle termelési ágak arányossága és a társadalom fogyasztóképessége ... Mennél jobban fejlődik a termelőerő, annál inkább ellentmondásba kerül a fogyasztási viszonyok szűk alapjával" (ibid., III. 1. 225—226. old.)[27]. „Azok a korlátok, amelyek között a tőkeértéknek a termelők tömeges kisajátításán és elszegényedésén alapuló megtartása és értékesítése kizárólag mozoghat, folytonosan ellentmondásba kerülnek azokkal a termelési módszerekkel, amelyeket a tőkének a maga céljára alkalmaznia kell, s amelyek a termelés korlátlan növelésére, a termelésre mint öncélra, a munka társadalmi termelőerőinek feltétel nélküli kifejlesztésére irányulnak ... Ha tehát a tőkés termelési mód az anyagi termelőerő fejlesztésének és a neki megfelelő világpiac megteremtésének történelmi eszköze, egyszersmind állandó ellentmondás is e történelmi feladata és a neki megfelelő társadalmi termelési viszonyok között" (III. 1. 232. old. Orosz ford. 194. old.)[28]. „Minden valóságos válság végső oka mindig a tömegek szegénysége és fogyasztásuk korlátoltsága, szemben a tőkés termelésnek azzal a törekvésével, hogy a termelőerőket úgy fejlessze, mintha azok fejlődésének csak a társadalom abszolút fogyasztóképessége szabna határt"* (III. 2. 21. old.

---

* Éppen ezt a helyet idézte a híres (herosztratoszi hírességű) Ed. Bernstein „A szocializmus előfeltételei" c. munkájában („Die Voraussetzungen etc." Stuttg. 1899. 67. old.)[29]. Opportunistánk, aki a marxizmustól a régi burzsoá közgazdaságtan felé fordul, természetesen sietve kijelenti, hogy ez ellentmondás Marx válságelméletében, hogy Marxnak ez a nézete „nemigen különbözik a rodbertusi válságelmélettől". A valóságban azonban „ellentmondás" csak egyrészt Bernstein igényei, másrészt értelmetlen eklekticizmusa és a marxi elmélet alapos átgondolásától való vonakodása között van. Hogy mennyire nem értette meg Bernstein a realizálás elméletét, az abból az igazán furcsa állításából látható, hogy a többlettermék tömegének óriási növekedése *szükség-*

Orosz ford. 395. old.)[30]. Mindezekben a tételekben Marx a termelés kibővítésére irányuló határtalan törekvés és a korlátolt fogyasztás közötti fent említett ellentmondást állapítja meg, és semmi egyebet*. Mi sem nagyobb értelmetlenség, mint a „Tőke“ e részleteiből arra következtetni, hogy Marx nem tartotta lehetségesnek az értéktöbblet realizálását a tőkés társadalomban, hogy a válságokat az elégtelen fogyasztással magyarázta és ehhez hasonlók. A realizálás marxi elemzése megmutatta, hogy „állandó tőke és állandó tőke között folytonos forgalom bonyolódik le, amely elé végső soron az egyéni fogyasztás állít korlátokat“, de ugyanez az elemzés megmutatta ennek a „korlátoltságnak“[31] igazi jellegét is, megmutatta, hogy a fogyasztási cikkeknek a belső piac kialakításában viszonylag kisebb szerepük van, mint a termelési eszközöknek. Továbbá, nincsen nagyobb ostobaság, mint a kapitalizmus ellentmondásaiból a kapitalizmus lehetetlenségére, nem haladó voltára stb. következtetni, — aki ezt teszi, a romantikus ábrándok felhők feletti régióiba menekül a kellemetlen, de kétségbevonhatatlan valóság elől. A termelés korlátlan kibővítésére irányuló törekvés és a korlátolt fogyasztás közötti ellentmondás nem az egyetlen ellentmondása a kapitalizmusnak, amely egyáltalán nem is létezhet és nem fejlődhet ellentmondások nélkül. A kapitalizmus ellentmondásai arról tanúskodnak, hogy a kapitalizmus történelmileg átmeneti jellegű, megmagyarázzák felbomlásának és egy magasabb formává való átalakulásának feltételeit és okait, — de egyáltalán nem zárják ki sem a kapitalizmus lehetőségét, sem haladó voltát a társadalmi gazdaság előző rendszereihez viszonyítva**.

---

szerűen a vagyonosok számának növekedését (vagy a munkások jólétének növekedését) jelenti, mivel maguk a tőkések — nemdebár — s azok „szolgái“ (sic! 51—52. old.) nem tudják „elfogyasztani“ az egész többletterméket!! *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

* Téves Tugan-Baranovszkij úrnak az a véleménye, hogy Marx e tételek felállításával ellentmondásba kerül a realizálásról adott saját elemzésével („Mir Bozsij“, 1898. 6. sz. 123. old., „A kapitalizmus és a piac“ c. cikkben). Marxnál nincs semmiféle ellentmondás, mivel a realizálás elemzése során is rámutat az egyéni és a termelő fogyasztás közötti összefüggésre.

** V. ö.: „A gazdasági romanticizmus jellemzéséhez. Sismondi és hazai sismondistáink“. (Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. — *Szerk.*)

VII. A NEMZETI JÖVEDELEM ELMÉLETE

A marxi realizálási elmélet alaptételeinek kifejtése után néhány szóval rá kell még mutatnunk, milyen óriási jelentősége van ennek az elméletnek a nemzeti „fogyasztás“, „elosztás“ és „jövedelem“ elmélete szempontjából. Mindezek a kérdések, különösen az utolsó, eddig valóságos botránykövek voltak a közgazdászok számára. Minél többet beszéltek és írtak erről, annál nagyobb lett az A. Smith alapvető hibájából eredő zűrzavar. Íme néhány példa e zűrzavar szemléltetésére.

Érdekes például, hogy Proudhon lényegében ugyanebbe a hibába esett, csak kissé másképpen fogalmazta meg a régi elméletet. A következőket mondotta:

„*A* (ezen valamennyi tulajdonos, vállalkozó és tőkés értendő) 10 000 frankkal kezdi vállalkozását, előre kifizeti belőle a munkásokat, akiknek ezért termékeket kell előállítaniok; miután *A* ily módon pénzét áruvá változtatta, a termelés befejezése után, például egy év elmúltával, az árut ismét pénzzé kell változtatnia. Kinek adja el áruját? Természetesen a munkásoknak, minthogy a társadalomnak csak két osztálya van: egyrészt a vállalkozók, másrészt a munkások. Ezek a munkások azonban, akik munkájuk termékeiért 10 000 frankot kaptak bér formájában, amely fedezi legfontosabb létszükségleteiket, most 10 000 franknál többet kénytelenek fizetni, nevezetesen meg kell fizetniök azt a többletet is, amelyet *A* kell hogy kapjon kamat és más egyéb haszon formájában, melyre az év elején számított: ezt a 10 000 frankot a munkás csak kölcsön útján fedezheti, s ennek következtében egyre inkább eladósodik és elszegényedik. Csak két eset lehetséges: vagy a munkás csak 9-et fogyaszthat, holott 10-et termelt, vagy pedig csak munkabérét fizeti vissza a vállalkozónak, ekkor azonban maga a vállalkozó jut csődbe és nyomorúságos helyzetbe, minthogy tőkéje után nem kap kamatot, amelyet a maga részéről mégiscsak kénytelen megfizetni“ (*Diehl.* „Proudhon“, II. köt. 200. old. idézve a „Промышленность“ [„Ipar“] c. gyűjtemény alapján. Cikkek a „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“-ból [„Az államtudományok kézikönyve“], 1896. 101. old.).

Az olvasó látja, hogy itt megint ugyanazzal a nehézséggel van dolgunk — hogyan realizálható az értéktöbblet —, amellyel V. V. és Ny. —on úr is vesződik. Proudhon csupán némileg sajátos formában fejezte ki ezt. És fogalmazásának ez a sajátossága még közelebb hozza narodnyikjainkhoz: ők is, pontosan úgy, mint Proudhon, éppen az értéktöbblet (Proudhon terminológiája szerint: a kamat vagy haszon) realizálásában látják a „nehézséget", nem értve meg, hogy a régi közgazdászoktól átvett zavaros gondolkodásmód miatt képtelenek megmagyarázni nemcsak az értéktöbbletnek a realizálását, hanem az *állandó tőkéét* is, vagyis, hogy „nehézségük" arra vezethető vissza, hogy nem értik meg a termék realizálásának összfolyamatát a tőkés társadalomban.

Proudhonnak erről az „elméletéről" Marx maró gúnynyal megjegyzi:

„Proudhon a következő korlátolt formulában adja tudtul képtelenségét arra, hogy ezt" (nevezetesen a termék realizálását a tőkés társadalomban) „megértse: l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit (a munkás nem tudja saját termékét visszavásárolni), mert az magában foglalja az önköltségi árhoz (prix-de-revient) hozzátett kamatot" („Das Kapital", III. 2. 379. old. Orosz ford. 698. old., hibákkal)[32].

És Marx idéz egy megjegyzést, amelyben Proudhont egy vulgáris közgazdász, bizonyos Forcade bírálja, aki „helyesen általánosítja azt a nehézséget, amelyet Proudhon oly korlátolt szemszögből fejezett ki"; Forcade ugyanis azt mondta, hogy az áruk ára nem csupán a munkabéren felüli többletet, a profitot foglalja magában, hanem az állandó tőkét pótló részt is. Tehát — vonja le Forcade a következtetést Proudhonnal szemben — a tőkésnek sincs módja arra, hogy profitján ismét megvegye az árukat (Forcade ezt a kérdést nemcsak nem oldotta meg, hanem meg sem értette).

Pontosan ugyanígy nem nyújtott semmit ebben a kérdésben Rodbertus sem. Noha különös nyomatékkal hangsúlyozza azt a tételt, hogy „a földjáradék, a tőkeprofit és a munkabér nem egyéb, mint jövedelem"*, egyáltalán

* *Dr. Rodbertus-Jagetzow.* „Zur Beleuchtung der sozialen

nincs tisztában a „jövedelem“ fogalmával. Amikor azt fejtegeti, hogy mi volna a politikai gazdaságtan feladata, ha „helyes módszert“ követne (l. c., 26. old.), a nemzeti termék elosztásáról is beszél: „Ennek“ (vagyis az igazi „*nép*gazdaságtannak“ — Rodbertus kiemelése) „azt kellene kimutatnia, hogy miként *pótolja* a nemzeti össztermékből egy rész mindenkor a termelésben felhasznált vagy elhasználódott tőkét, míg egy másik rész *nemzeti jövedelemként* a társadalom és tagjai közvetlen szükségleteit elégíti ki“ (ibid., 27. old.). Noha az igazi tudománynak ezt ki is kellene mutatnia, Rodbertus „tudománya“ semmit ebből ki nem mutatott. Az olvasó látja, hogy Rodbertus csak szóról szóra ismételte A. Smitht, s nyilvánvalóan még csak észre sem vette, hogy maga a kérdés csak itt kezdődik. Ugyan milyen munkások „pótolják“ a nemzeti tőkét? miképpen realizálódik termékük? — erre egyetlen szóval nem tért ki. Amikor Rodbertus elméletét (diese neue Theorie, die ich der bisherigen gegenüberstelle*, 32. old.) egyes tézisek formájában összefoglalja, először a nemzeti termék elosztásáról beszél a következőképpen: „A járadék“ (tudjuk, hogy Rodbertus ezen azt értette, amit általában értéktöbbletnek neveznek) „és a munkabér tehát részek, amelyekre a termék, amennyiben az jövedelem, feloszlik“ (33. old.). Ezzel az igen fontos fenntartással neki el kellett volna jutnia a leglényegesebb kérdéshez: csak az imént mondta, hogy jövedelmen „a közvetlen szükségletek kielégítését“ szolgáló javak értendők. Ezek szerint vannak olyan termékek, amelyek nem az egyéni fogyasztást szolgálják. S hogyan realizálódnak ezek? — De Rodbertus nem vesz itt észre homályosságot, mihamar elfelejti ezt a fenntartását, és egyszerűen arról beszél, hogy „*a termék három részre oszlik*“ (munkabér, profit és járadék) (49—50. és más oldalak). Rodbertus tehát lényegében megismételte A. Smith tanát, annak alapvető hibájával együtt, s az égvilágon semmit nem tisztázott a jövedelem kérdésében. A *nemzeti*

Frage“ [„A szociális kérdés megvilágításához“], Berlin 1875. 72. és köv. oldalak.

* — ezt az új elméletet, amelyet az eddigivel szembeállítok. — *Szerk.*

termék elosztásáról szóló teljes és jobb új elmélet ígérete* puszta szóbeszédnek bizonyult. A valóságban Rodbertus egyetlen lépéssel sem vitte előbbre az elméletet ebben a kérdésben; hogy mennyire kuszák voltak a „jövedelemről" alkotott fogalmai, azt megmutatják a von Kirchmannhoz intézett negyedik szociális levelében („Das Kapital", Berlin 1884) található hosszadalmas fejtegései arról, hogy a *pénzt* a nemzeti jövedelemhez kell-e számítani, hogy a tőkéből vagy a jövedelemből veszik-e a munkabért, — megmutatják azok a fejtegetések, amelyekről Engels azt mondta, hogy „a skolasztika területére tartoznak" (Előszó a „Tőke" II. kötetéhez, XXI. old.)**[33].

A nemzeti jövedelemről mind a mai napig teljesen zűrzavaros fogalmaik vannak a közgazdászoknak. Például Herkner a „Handwörterbuch der Staatswissenschaften"-ben, „Válságok" c. cikkében (id. gyűjtemény, 81. old.) a terméknek a tőkés társadalomban végbemenő realizálódásáról szólva (5. pont: „az elosztás") „sikerültnek" találja K. G. Rau fejtegetéseit, aki pedig csak megismétli A. Smith hibáit, amikor a társadalom teljes termékét jövedelmekre osztja fel. R. Meyer a „jövedelemről" szóló cikkében (ugyanott, 283. és köv. old.) A. Wagner zavaros meghatározásait idézi (aki ugyancsak megismétli A. Smith hibáit), és nyíltan bevallja, hogy „nehéz a jövedelmet a tőkétől megkülönböztetni", de „a legnehezebb a hozadék (Ertrag) és a jövedelem (Einkommen) megkülönböztetése".

Látjuk tehát, hogy a közgazdászok, akik annyit fecsegtek és fecsegnek arról, hogy a klasszikusok (és Marx) nem fordítanak elegendő figyelmet az „elosztásra" és a „fogyasztásra", a legcsekélyebb mértékben sem tudták tisztázni az

* Ibid., 32. old.: „. . . bin ich genötigt, der vorstehenden Skizze einer besseren Methode auch noch eine vollständige, solcher besseren Methode entsprechende Theorie, wenigstens *der Verteilung des Nationalprodukts*, hinzuzufügen" („. . . kénytelen vagyok a jobb módszernek ehhez a vázlatához hozzáfűzni még egy, ennek a jobb módszernek megfelelő teljes elméletet is, legalább *a nemzeti termék elosztására* vonatkozólag". — *Szerk.*).

** Ezért egyáltalán nincs igaza K. Diehlnek, amikor azt mondja, hogy Rodbertus „a jövedelem elosztásának új elméletét" állította fel. („Handwörterbuch der Staatswissenschaften". A „Rodbertus"-ról szóló cikk. V. köt. 448. old.)

„elosztás“ és a „fogyasztás“ legalapvetőbb kérdéseit. Ez érthető is, hiszen lehetetlen a „fogyasztásról“ beszélni, ha az ember nem értette meg a társadalmi össztőke újratermelésének és a társadalmi termék egyes alkotórészei pótlásának a folyamatát. Ezen a példán újra bebizonyosodott, milyen ostoba dolog elkülöníteni az „elosztást“ és a „fogyasztást“ mint a tudomány bizonyos önálló részeit, amelyek megfelelnek a gazdasági élet bizonyos önálló folyamatainak és jelenségeinek. A politikai gazdaságtan tárgya egyáltalán nem a „termelés“, hanem az emberek társadalmi viszonyai a termelésben, a termelés társadalmi rendje. Amint egyszer ezeket a társadalmi viszonyokat tisztáztuk és teljesen kielemeztük, *ezáltal* meghatároztuk minden osztálynak a termelésben elfoglalt helyét is, s következésképpen a nemzeti fogyasztásból reá eső részt is. Azt a problémát, amely előtt a klasszikus közgazdaságtan megtorpant, s amelyet hajszálnyit sem vittek előbbre az „elosztás“ és a „fogyasztás“ kérdésének különféle specialistái — ezt ugyancsak az elmélet oldja meg, amely közvetlenül éppen a klasszikusokhoz kapcsolódik, és amely végig levezeti a tőke, az egyéni és a társadalmi tőke, termelésének elemzését.

A „nemzeti jövedelem“ és a „nemzeti fogyasztás“ kérdése, amelyet különvéve teljesen lehetetlen megoldani, és amely csak skolasztikus okoskodásokra, definíciókra és osztályozásokra vezet, a társadalmi össztőke termelési folyamatának elemzése után teljesen megoldottnak tekinthető. Sőt: ez a kérdés nem létezik többé külön kérdésként, miután tisztázódott a nemzeti fogyasztás viszonya a nemzeti termékhez, és tisztázódott e termék minden egyes részének realizálódása. Már csak *nevet kell adni* ezeknek az egyes részeknek.

„Hogy ne bonyolódjunk felesleges nehézségekbe, a nyershozadékot (Rohertrag) és a tiszta hozadékot meg kell különböztetnünk a nyersjövedelemtől és a tisztajövedelemtől.

A nyershozadék vagy nyerstermék a teljes újratermelt termék ...

A nyersjövedelem az az értékrész (és a bruttó terméknek vagy nyersterméknek — Bruttoprodukt oder Roh-

produkt — általa mért része), amely az össztermelés ama értékrészének (és általa mért termékrészének) levonása után megmarad, amely az előlegezett és a termelésben elhasznált állandó tőkét pótolja. A nyersjövedelem tehát egyenlő a munkabérrel (illetve a termék ama részével, amelynek az a rendeltetése, hogy ismét a munkás jövedelmévé váljék) + a profittal + a földjáradékkal. A tisztajövedelem viszont az értéktöbblet, tehát az a többlettermék, amely a munkabér levonása után megmarad, és amely a valóságban a tőke által realizált és a földbirtokosokkal megosztandó értéktöbbletet (s az általa mért többletterméket) képviseli.

... Az egész társadalom jövedelmét tekintve, a nemzeti jövedelem nem más, mint a munkabér + profit + földjáradék, azaz a nyersjövedelem. De ez is absztrakció olyan értelemben, hogy a tőkés termelés alapján, az egész társadalom tőkés álláspontra helyezkedik, s ezért csak a profitra és földjáradékra feloszló jövedelmet tekinti tisztajövedelemnek" (III. 2. 375—376. old. Orosz ford. 695—696. old.)[34].

Ily módon a realizálódás folyamatának tisztázása a jövedelem kérdését is tisztázta, minthogy megoldotta a legfőbb nehézséget, amely a kérdés megértését akadályozta, nevezetesen: hogy miként lesz az, „ami az egyiknek jövedelem, a másiknak tőke"? hogy a termék, amely az egyéni fogyasztás javaiból áll és teljes egészében munkabérre, profitra és földjáradékra oszlik, miképpen foglalhat magában állandó tőkerészt is, amely sohasem lehet jövedelem? A realizálás elemzése a „Tőke" II. kötetének harmadik szakaszában teljesen megoldotta ezeket a kérdéseket, s Marxnak a „Tőke" III. kötetének zárószakaszában, amelyet a „jövedelmek" kérdésének szentelt, már nem kellett mást tennie, mint hogy nevet adjon a társadalmi termék egyes részeinek, s hivatkozzon a II. kötetnek erre az elemzésére*.

* Lásd „Das Kapital", III. 2. VII. szakasz: „Die Revenuen" [„A jövedelmek"], 49. fej.: „Zur Analyse des Produktionsprozesses" [„A termelési folyamat elemzéséhez"]. (Orosz ford. 688—706. old.) Itt Marx rámutat arra a körülményre is, amely a korábbi közgazdászokat megakadályozta e folyamat megértésében (379—382. old. Orosz ford. 698—700. old.)[35].

VIII. MIÉRT KELLENEK A KAPITALISTA NEMZETEKNEK KÜLSŐ PIACOK?

A terméknek a tőkés társadalomban végbemenő realizálódásáról fent kifejtett elmélettel kapcsolatban felmerülhet a kérdés: vajon ez az elmélet nem mond-e ellent annak a tételnek, hogy a kapitalista nemzetek nem lehetnek meg külső piacok nélkül?

Emlékeztetnünk kell arra, hogy a terméknek a tőkés társadalomban végbemenő realizálódásáról adott fenti elemzés abból a feltevésből indult ki, hogy nincs külkereskedelem; fentebb már utaltunk erre a feltevésre, és kifejtettük, miért szükséges ez az ilyen elemzésnél. Nyilvánvaló, hogy a termékek behozatala és kivitele csak bonyolultabbá tenné a dolgot, és semmivel sem mozdítaná elő a kérdés tisztázását. V. V. és Ny. —on úr éppen akkor követ el hibát, amikor bevonja a külső piacot az értéktöbblet realizálásának *megmagyarázása céljából*, márpedig a külső piacra való utalás egyáltalán semmit sem magyaráz meg, hanem csak elleplezi elméleti hibáikat; — ez a dolog egyik oldala. Másrészt, a külső piacra való utalás lehetővé teszi nekik, hogy e hibás „elméletek" segítségével kitérjenek annak a ténynek elengedhetetlen *megmagyarázása* elől, hogy az orosz kapitalizmus belső piaca fejlődik*. A „külső piac" számukra egyszerűen kibúvó, amely elhomályosítja, hogy az országon belül a kapitalizmus fejlődik (s ennek következtében a piac is fejlődik) — egy kibúvó, amely annál is inkább kényelmes, mert ily módon azoknak a tényeknek a megvizsgálásától is megmenekülnek, amelyek arra utalnak, hogy az orosz kapitalizmus külső piacokat hódít meg**.

Hogy egy tőkés országnak külső piacra van szüksége, ez korántsem a társadalmi termék (és különösen az érték-

---

* Bulgakov úr nagyon helyesen jegyzi meg fent idézett könyvében: „Mind ez ideig a paraszti piac számára dolgozó pamutipar szüntelenül fejlődik, következésképpen a népfogyasztásnak ez az abszolút csökkentése..." (amelyről Ny. —on úr beszél) „... csak elméletileg képzelhető el" (214—215. old.).

** *Volgin*. „Обоснование народничества в трудах г. Воронцова" [„A narodnyikság megokolása Voroncov úr munkáiban"], Szentpétervár 1896. 71—76. old.[86]

többlet) realizálásának törvényeiből következik, hanem először is abból, hogy a kapitalizmus csak az állam határait túllépő, erősen fejlett áru*forgalom* eredményeként jön létre. Ezért nem képzelhetünk el kapitalista nemzetet külkereskedelem nélkül, s nincs is ilyen nemzet.

Az olvasó tehát látja, hogy ez az ok történeti jellegű. S a narodnyikok ezt nem intézhették volna el néhány elcsépelt frázissal arról, hogy „a kapitalisták számára lehetetlen az értéktöbblet elfogyasztása". Ha valóban fel akarták volna vetni a külső piac kérdését, meg kellett volna vizsgálniok a külkereskedelem fejlődésének történetét, az áruforgalom fejlődésének történetét. Ha meg vizsgálat alá vették volna ezt a történetet, természetesen nem tüntethették volna úgy fel a kapitalizmust, mint véletlen letérést az útról.

Másodszor, az az összhang a társadalmi termelés egyes részei (érték szerinti részei és természetbeni forma szerinti részei) között, amelyet a társadalmi tőke újratermelésének elmélete szükségszerűen feltételezett, s amely a gyakorlatban csak a szakadatlan ingadozások egész sorának átlagos eredményeként alakul ki — ez az összhang a tőkés társadalomban minduntalan megbomlik az ismeretlen piacra dolgozó egyes termelők elkülönültsége következtében. A különböző iparágak, amelyek egymás „piacai", nem egyenletesen fejlődnek, hanem túlszárnyalják egymást, s a fejlettebb ipar külső piacot keres. Ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy „a kapitalista nemzetek számára lehetetlen az értéktöbblet realizálása", mint ahogyan a narodnyikok készek mélyértelműen megállapítani. Ez csak az egyes termelési ágak fejlődésében mutatkozó aránytalanságra utal. A nemzeti tőke *más* megoszlása esetén ugyanaz a termékmennyiség realizálható volna az országon belül. Ahhoz azonban, hogy a tőke elhagyja az ipar egyik területét és egy másikra menjen át, arra van szükség, hogy válság törjön ki ezen a területen, s ugyan milyen okok tarthatják vissza a tőkéseket, akiket ilyen válság fenyeget, a külső piac keresésétől? a kivitelt megkönnyítő támogatások és prémiumok hajhászásától?

Harmadszor. A kapitalizmus előtti termelési módok törvénye a termelési folyamat megismétlődése a korábbi

méretekben, a korábbi alapon, — ilyen a földesurak robotgazdasága, a parasztok naturális gazdasága, az iparosok kézműves termelése. Ezzel szemben a tőkés termelés törvénye a termelési módok folytonos átalakulása és a termelés méreteinek korlátlan növekedése. A régi termelési módok mellett gazdasági egységek századokon át fennállhattak úgy, hogy sem jellegük, sem nagyságuk nem változott, hogy nem léptek túl a hűbéri birtoknak, a jobbágyfalunak vagy a falusi kézművesek és a kis iparűzők (az úgynevezett kusztárok) kis környékbeli piacának keretein. Ezzel szemben a tőkés vállalat elkerülhetetlenül túlnő a község, a helyi piac, a vidék, majd pedig az állam határain. S minthogy az államok elkülönültségét és elzárkózottságát az áruforgalom már megszüntette, a tőkés iparágak természetes törekvése a „külső piac keresésének" szükségességére vezeti rá őket.

Ily módon a külső piac keresésének szükségessége korántsem bizonyítja a kapitalizmus csődjét, mint ahogy a narodnyik közgazdászok szeretik feltüntetni a dolgot. Ellenkezőleg. Ez a szükségesség szemléltetően utal arra, hogy a kapitalizmus haladó történelmi munkát végez, amikor megszünteti a gazdasági rendszerek ósdi elkülönültségét és elzárkózottságát (s ily módon a szellemi és politikai élet korlátoltságát is), s a világ valamennyi országát egyetlen gazdasági egésszé egyesíti.

Látjuk ebből, hogy a külső piac szükségességének két utóbbi oka ismét csak történeti jellegű ok. Hogy ezeket megértsük, meg kell vizsgálnunk minden egyes iparágat, fejlődésüket az országon belül, tőkés iparágakká való átalakulásukat — szóval szemügyre kell vennünk az ország kapitalista' fejlődésének *tényeit* —, és egyáltalán nem csoda, hogy a narodnyikok élnek az alkalommal, amikor e tények elől a belső és a külső piac „lehetetlenségét" hangoztató, mit sem érő (és semmitmondó) frázisok mögé bújhatnak.

IX. KÖVETKEZTETÉSEK AZ I. FEJEZETBŐL

Foglaljuk most össze a fentebb taglalt elméleti tételeket, amelyek közvetlen kapcsolatban vannak a belső piac kérdésével.

1) A belső piac kialakulásának (vagyis az árutermelés és a kapitalizmus fejlődésének) fő folyamata a társadalmi munkamegosztás. A társadalmi munkamegosztás lényege az, hogy a nyersanyag feldolgozásának különböző fajtái (és a feldolgozással kapcsolatos különböző műveletek) egymás után különválnak a mezőgazdaságtól, és önálló iparágak keletkeznek, amelyek termékeiket (ezek most már *áruk)* a mezőgazdaság termékeire cserélik. A mezőgazdaság ily módon maga is iparrá (vagyis árutermeléssé) válik, s benne is ugyanaz a specializálódási folyamat megy végbe.

2) Az előbbi tétel közvetlen folyománya minden fejlődő árugazdaságnak s még inkább a tőkés gazdaságnak az a törvénye, hogy az ipari (vagyis nem mezőgazdasági) lakosság gyorsabban növekszik, mint a mezőgazdasági lakosság, s a lakosság egyre nagyobb részét vonja el a mezőgazdaságtól a feldolgozó iparba.

3) A közvetlen termelő elválasztása a termelési eszközöktől, vagyis a kisajátítása, amely az egyszerű árutermelésről a tőkés termelésre való áttérést jellemzi (és ennek az áttérésnek elengedhetetlen feltétele), *kialakítja* a belső piacot. A belső piac e *kialakulásának* folyamata két oldalról indul: egyrészt, a *termelési eszközök*, amelyektől a kistermelőket „megszabadítják“, új tulajdonosuk kezében tőkévé változnak, az árutermelést szolgálják, tehát maguk is áruvá válnak. Ily módon most már e termelési eszközök egyszerű újratermelése is szükségessé teszi megvásárlásukat (korábban ezeket a termelési eszközöket nagyrészt természetes formájukban termelték újra és részben otthon készítették), vagyis létrehozza a termelési eszközök piacát, ezután pedig áruvá változik a termék is, amelyet most már ezekkel a termelési eszközökkel állítanak elő. Másrészt, e kistermelők *létfenntartási eszközei* a változó tőke, vagyis olyan pénzösszeg anyagi elemeivé válnak, amelyet a vállalkozó (teljesen egyre megy, hogy

földbirtokos, bérlő, erdőkitermelő, gyáros vagy másvalaki az illető) munkások bérére költ. Ily módon ezek a létfenntartási eszközök most szintén áruvá változnak, vagyis kialakítják a fogyasztási cikkek belső piacát.

4) A terméknek (és következésképpen az értéktöbbletnek) a tőkés társadalomban végbemenő realizálódása nem magyarázható meg, ha nem tisztázzuk: 1) hogy a társadalmi termék, akárcsak az egyéni, értéke szerint három részre oszlik, nem pedig kettőre (állandó tőkére + változó tőkére + értéktöbbletre, nem pedig csupán változó tőkére + értéktöbbletre, amint azt Adam Smith s az egész utána következő közgazdaságtan Marxig tanította), és 2) hogy azt természetbeni formája szerint két nagy osztályra kell felosztani: termelési eszközökre (amelyek a termelő fogyasztást szolgálják) és fogyasztási cikkekre (amelyek az egyéni fogyasztást szolgálják). Ezeknek az alapvető elméleti tételeknek a felállításával Marx teljesen megmagyarázta általában a terméknek és különösen az értéktöbbletnek a tőkés társadalomban végbemenő realizálódási folyamatát, és kimutatta, hogy merőben helytelen a külső piacot belevonni a realizálás kérdésébe.

5) Marx realizálási elmélete fényt derített a nemzeti fogyasztás és jövedelem kérdésére is.

A fent kifejtettekből világosan kitűnik, hogy a belső piac kérdése mint a kapitalizmus fejlettségi fokának kérdésétől független, önálló kérdés egyáltalán nem létezik. Éppen ezért Marx elmélete nem is veti fel soha sehol külön ezt a kérdést. A belső piac akkor jelenik meg, amikor megjelenik az árugazdaság; ennek az árugazdaságnak fejlődésével alakul ki, s fejlettségi fokát a társadalmi munkamegosztás foka határozza meg; az árugazdaságnak a termékekről a munkaerőre való átvitelével terjeszkedik, és csak ez utóbbinak áruvá válása arányában öleli fel a kapitalizmus az ország egész termelését, miközben főleg a termelési eszközök számlájára fejlődik, amelyek egyre fontosabb helyet foglalnak el a tőkés társadalomban. A kapitalizmus „belső piacát" maga a fejlődő kapitalizmus alakítja ki, amely fokozza a társadalmi munkamegosztást, s a közvetlen termelőket tőkésekre és munkásokra bomlasztja. A belső piac fejlettségi foka mutatja a kapitalizmus

fejlettségi fokát az illető országban. Ezért helytelen, ha valaki a belső piac méreteinek kérdését a kapitalizmus fejlettségi fokától különválasztva veti fel (amint ezt a narodnyik közgazdászok teszik).

Tehát az orosz kapitalizmus belső piacának kialakulása is a következő kérdésre vezethető vissza: miként és milyen irányban fejlődnek az orosz nemzetgazdaság különböző ágai? milyen kapcsolatban vannak egymással és hogyan függnek egymástól e különböző ágak?

A következő fejezetekben éppen azokat az adatokat vesszük vizsgálat alá, amelyek választ adnak ezekre a kérdésekre.

II. FEJEZET

A PARASZTSÁG FELBOMLÁSA

Láttuk, hogy a tőkés termelésben a belső piac kialakulásának alapja az, hogy a kis földművelők mezőgazdasági vállalkozókra és munkásokra oszlanak. Csaknem valamennyi mű, amely az orosz parasztság reform utáni gazdasági helyzetével foglalkozik, rámutat a parasztság úgynevezett „differenciálódására". A mi feladatunk tehát e jelenség főbb vonásainak tanulmányozása és jelentőségének meghatározása. Az alábbi fejtegetésekben a zemsztvo-statisztikai portaösszeírások adatait használjuk fel[37].

I. ZEMSZTVO-STATISZTIKAI ADATOK ÚJOROSZORSZÁGRÓL

V. Posztnyikov úr „Южно-русское крестьянское хозяйство" [„A déloroszországi parasztgazdaság"] c. művében (Moszkva 1891)[38] összegyűjtötte és feldolgozta Tauria kormányzóság s részben Herszon és Jekatyerinoszlav kormányzóság zemsztvo-statisztikai adatait. A parasztság felbomlásával foglalkozó irodalomban ezt a művet az első helyre kell állítanunk, s mi szükségesnek tartjuk, hogy a Posztnyikov úr által összegyűjtött adatokat saját rendszerünk szerint összesítsük, s olykor kiegészítsük azokat a zemsztvo-gyűjtemények adataival. A tauriai zemsztvo-statisztikusok a parasztportákat a vetésterület nagysága szerint csoportosították, s ez nagyon szerencsés eljárás, mert lehetővé teszi, hogy pontos képet alkossunk magunknak minden egyes csoport *gazdaságáról*, minthogy ezen a vidéken túlsúlyban van a gabonagazdaság rendszere külterjes

földműveléssel. A tauriai parasztság gazdasági csoportjainak általános adatai a következők*:

A parasztok csoportjai	A dnyeperi kerületben: Porták %-ban	A dnyeperi kerületben: Az 1 portára eső lélekszám	A dnyeperi kerületben: Az 1 portára eső férfimunkás	A három kerületben: Porták %-ban	A három kerületben: Az 1 portára eső átlagos vetésterület gyesz.-ban	A három kerületben: Összes vetésterület gyesz.-ban	A három kerületben: Ugyanaz %-ban		A három kerületben: Porták %-ban
I. Nem vetnek	9	4,6	1,0	7,5	—	—	—		
II. 5 gyesz.-ig**	11	4,9	1,1	11,7	3,5	34 070	2,4	12,1	40,2
III. 5—10 gyesz.	20	5,4	1,2	21	8.0	140 426	9,7		
IV. 10—25 »	41,8	6,3	1,4	39,2	16,4	540 093	37,6	37,6	39,2
V. 25—50 »	15,1	8,2	1,9	16,9	34,5	494 095	34,3	50,3	20,6
VI. 50 gyesz.-n felül	3,1	10,1	2,3	3,7	75,0	230 583	16,0		
Összesen és átlagban	100	6,2	1,4	100	17,1	1 439 267	100		

A vetésterület megoszlása igen egyenlőtlen: a porták $^2/_5$-e (a népességnek mintegy $^3/_{10}$ része, mert a családtagok száma itt kisebb az átlagnál) az egész vetésterületnek körülbelül $^1/_8$-ával rendelkezik, vagyis a szegény csoporthoz tartozik, amely — kis vetésterülete miatt — nem fedezheti szükségleteit földművelése hozamából. Továbbá, a középparasztsághoz szintén a portáknak mintegy $^2/_5$-e tartozik; ezek a föld hozamából fedezik az átlagos kiadásaikat (Posztnyikov úr véleménye szerint egy család átlagos kiadásainak fedezéséhez 16—18 gyeszjatyina vetésterület szükséges). Végül, a jómódú parasztság (körülbelül a porták $^1/_5$-e és a népesség $^3/_{10}$-e) az egész vetésterületnek több mint a felét tartja kezében; az egy portára jutó vetésterület nagysága világosan mutatja e csoport földművelésének „kereskedelmi", piacra-termelő jellegét. Posztnyikov úr, hogy pontosan megállapítsa, milyen méretű ez a piacra termelő földművelés az egyes csoportokban, a következő módszert alkalmazza. A gazdaság egész vetésterületétől különválasztja a következő területeket:

* Az alábbi adatok főként Tauria kormányzóság három északi kerületére: a bergyanszki, a melitopoli és a dnyeperi kerületre, vagy pedig csak a legutóbbira vonatkoznak.

** 1 gyeszjatyina = 1,09 hektár (1,9 kat. hold). — *Ford.*

az élelmezésit (amely a család és a gazdasági cselédek ellátásához szükséges termékeket adja), a takarmányozásit (amely az állatok takarmányát adja), a gazdaságit (a vetőmag termesztéséhez szükséges területet, a gazdasági épületekkel beépített területet stb.), s ily módon meghatározza a *piacra termelő vagy kereskedelmi* területet, amelynek terméke eladásra kerül. Kitűnik, hogy az 5—10 gyesz. vetésterületes csoportnál a vetésterületnek mindössze 11,8%-a ad piaci terméket, de ahogy a vetésterület (csoportról csoportra) növekszik, ez a százalék a következőképpen emelkedik: 36,5 % — 52 % — 61 %. Következésképpen, a jómódú parasztság (a két legfelső csoport) már piacra termelő földművelést folytat, s évi 574—1500 rubel bruttó pénzjövedelemhez jut. Ez a piacra termelő földművelés már kapitalista termeléssé változik át, minthogy a jómódú parasztok vetésterülete nagyobb a család munkanormájánál (vagyis annál a földmennyiségnél, amelyet a család saját munkájával megművelhet), s így *munkások alkalmazására* kényszerülnek: Tauria kormányzóság három északi kerületében a jómódú parasztság, a szerző számításai szerint, több mint 14.000 mezőgazdasági munkást alkalmaz. Ezzel szemben a szegényparasztság „átenged munkásokat" (több mint ötezret), vagyis munkaerejének eladásához folyamodik, minthogy a földmívelésből származó jövedelem, például az 5—10 gyesz. vetésterületes csoportban, portánként csak mintegy 30 rubel pénzben*. Itt tehát éppen a belső piac kialakulásának azt a folyamatát látjuk, amelyről a tőkés termelés elméletében szó van: a „belső piac" azért nő, mert áruvá változik egyrészt a piacra termelő, vállalkozói földművelés terméke, másrészt a munkaerő, amelyet a nincstelen parasztság elad.

Hogy közelebbről megismerkedhessünk ezzel a jelenséggel, vizsgáljuk meg a parasztság minden egyes csoport-

---

* Posztnyikov úr helyesen jegyzi meg, hogy a földből szerzett pénzjövedelem nagysága szerint a csoportok közötti különbségek a valóságban jóval jelentősebbek, mivel a számításokban az volt a feltevés, hogy 1) egyforma a terméshozam és 2) egyforma az eladásra kerülő gabona ára. A valóságban azonban a jómódú parasztok termése jobb, és előnyösebben adják el a gabonát.

jának a helyzetét. Kezdjük a legfelső csoporton. Íme a földbirtoklás és a földhasználat adatai:

A porták csoportjai	*Tauria kormányzóság dnyeperi kerülete* Az 1 portára eső szántóföld gyesz.-ban			
	Osztásföld	Vásárolt föld	Bérelt föld	Összesen
I. Nem vetnek	6,4	0,9	0,1	7,4
II. 5 gyesz.-ig	5,5	0,04	0,6	6,1
III. 5—10 gyesz.	8,7	0,05	1,6	10,3
IV. 10—25 «	12,5	0,6	5,8	18,9
V. 25—50 «	16,6	2,3	17,4	36,3
VI. 50 gyesz.-n felül	17,4	30,0	44,0	91,4
Átlagban	11,2	1,7	7,0	19,9

Látjuk tehát, hogy a jómódú parasztok, jóllehet a legjobban vannak ellátva osztásfölddel, kezükben tartják a vásárolt és a bérelt föld zömét is, kis földbirtokosokká és farmerekké válnak*. A 17—44 gyesz. föld évi haszonbére, helyi áron, körülbelül 70—160 rubel. Nyilvánvaló, hogy itt már kereskedelmi művelettel van dolgunk: a föld áruvá, „pénzszerző géppé" válik.

Nézzük meg továbbá az élő és holt leltár adatait:

A porták csoportjai	*Tauria kormányzóság 3 kerületében* Az 1 portára eső állatállomány				*A dnyeperi kerületben* Az 1 portára eső felszerelés**	
	igásállat	egyéb	összesen	Az igásállat nélküli porták %-a	szállító	szántó
I. Nem vetnek	0,3	0,8	1,1	80,5	—	—
II. 5 gyesz.-ig	1,0	1,4	2,4	48,3	—	—
III. 5—10 gyesz.	1,9	2,3	4,2	12,5	0,8	0,5
IV. 10—25 «	3,2	4,1	7,3	1,4	1,0	1,0
V. 25—50 «	5,8	8,1	13,9	0.1	1,7	1,5
VI. 50 gyesz.-n felül	10,5	19,5	30,0	0,03	2,7	2,4
Átlagban	3,1	4,5	7,6	15,0		

* Meg kell jegyeznünk, hogy a nem vetők csoportjában azért viszonylag jelentős a vásárolt föld mennyisége, mert ebbe a csoportba szatócsok, ipari üzemek tulajdonosai és egyebek is bekerültek. A zemsztvo-statisztikai adatoknak egyik szokásos fogyatékossága, hogy az efféle „parasztokat" összekeverik a földművelőkkel. Erre a fogyatékosságra később még visszatérünk.

** Szállító eszközök: kocsik, társzekerek stb. Szántó eszközök: ekék, hántóekék stb.

A jómódú parasztságnak sokkal jobb a felszerelése a szegényparasztságénál, sőt a középparasztságénál is. Csak egy pillantást kell vetnünk erre a táblázatra s azonnal látjuk, mennyire fiktívek azok az „átlagok“, amelyekkel nálunk oly nagyon szeretnek operálni, amikor „a parasztságról“ beszélnek. A parasztburzsoáziánál a piacra termelő földműveléssel együtt szerepel itt a haszonállattenyésztés is: a durvagyapjas juh tenyésztése. A holt leltárra vonatkozólag idézzük még a tökéletesített eszközök adatait, amelyeket a zemsztvo-statisztikai gyűjteményekből veszszük át*. Az összes arató- és a kaszálógépből (3061-ből) 2841, vagyis 92,8 %, a parasztburzsoázia (a porták $^1/_5$-e) kezében van.

Egészen természetes, hogy a jómódú parasztságnál a *földművelés technikája* is lényegesen jobb az átlagnál (a gazdaság nagyobb mérete, jobb felszerelés, készpénz stb.), azaz: a jómódú parasztok „gyorsabban végzik el a vetést, jobban használják ki a kedvező időjárást, nedvesebb földbe vetik el a magot“, kellő időben aratják le a gabonát, a behordással egyidejűleg ki is csépelik stb. Az is természetes, hogy a mezőgazdasági termékek termelési költsége (egy termékegységre) annál kisebb, minél nagyobb a gazdaság. Posztnyikov úr a legrészletesebben bizonyítja ezt a tételt, a következő számítási módszer alkalmazásával: megállapítja, hogy a parasztság különböző csoportjaiban hány munkás (a bérmunkásokkal együtt), hány igásállat, mennyi munkaeszköz stb. jut 100 gyeszjatyina vetésterületre. Kiderül, hogy ez a mennyiség a gazdaság méreteinek növekedése arányában csökken. Például, az 5 gyeszjatyinánál kisebb vetésterülettel rendelkező gazdaságok csoportjában 100 gyeszjatyina osztásföldre 28 munkás, 28 igásállat, 4,7 eke és hántóeke, 10 szekér jut, az 50 gyeszjatyinánál nagyobb vetésterülettel rendelkező gazdaságok csoportjában pedig 7 munkás, 14 igásállat, 3,8 eke

* „Сборник стат. сведений по Мелитопольскому уезду“ [„A melitopoli kerület statisztikai adatainak gyűjteménye“], Szimferopol 1885. („Сборник стат. свед. по Таврической губ.“ [„Tauria korm. stat. adatainak gyűjteménye“], I. köt.)[39], „Сборник стат. свед. по Днепровскому уезду“ [„A dnyeperi kerület stat. adatainak gyűjteménye“]. II. köt. Szimferopol 1886.

és hántóeke és 4,3 szekér. (Mellőzzük az összes csoportokra vonatkozó részletesebb adatokat, a részletek iránt érdeklődő olvasóknak figyelmükbe ajánljuk Posztnyikov úr könyvét.) A szerző általános következtetése így szól: „A paraszti gazdaság méretének és a parasztok szántóföldjének növekedésével a munkaerő — emberek és állatok — fenntartására fordított kiadás, a mezőgazdaságnak ez a legfőbb kiadása, fokozatosan csökken, s a nagy vetésterülettel rendelkező csoportokban a kiadás egy gyeszjatyina vetésterületre csaknem fele annyi, mint a kevés szántófölddel rendelkező csoportokban“ (id. mű, 117. old.). A nagy parasztgazdaságok nagyobb termelékenységének, s ebből adódó nagyobb stabilitásának ezt a törvényét Posztnyikov úr, egészen helyesen, nagy jelentőségű törvénynek tartja, s igen részletes adatokkal bizonyítja, hogy ez nemcsak Újoroszországra, hanem a középoroszországi kormányzóságokra is vonatkozik*. Minél inkább behatol az árutermelés a mezőgazdaságba, minél jobban fokozódik ennek következtében a földművelők közötti verseny, a földért, a gazdasági önállóságért folyó harc, annál erősebben kell érvényesülnie ennek a törvény-

* „A zemsztvo-statisztika világosan mutatja, hogy minél nagyobb a paraszti gazdaság, annál kevesebb a felszerelés, a dolgozó ember és az igásállat egy bizonyos mennyiségű szántóföldön“ (id. mű, 162. old.).

Érdekes megfigyelni, hogyan jut kifejezésre ez a törvény V. V. úr fejtegetéseiben. Fentebb idézett cikkében („Vesztnyik Jevropi“, 1884. 7. sz.) a következő összehasonlítást teszi: a központi feketeföld-övezetben egy parasztlóra 5—7—8 gyesz. szántóföld jut, holott „a háromnyomásos gazdálkodás szabályai szerint“ 7—10 gyesz. a norma (Batalin, „Календарь“ [„Kalendárium“]). „Ha tehát Oroszország e vidékén a lakosság egy része lónélkülivé válik, ez bizonyos fokig azt jelenti, hogy helyreáll a normális arány az igásállatok száma és a megművelendő terület között“ (id. cikk, 346. old.). Ezek szerint a parasztság tönkremenése a mezőgazdaság haladásához vezet. Ha V. V. úr ennek a folyamatnak nemcsak agronómiai, hanem társadalom-gazdasági oldalára is ügyelt volna, rájöhetett volna arra, hogy ez a kapitalista földművelés fejlődése, minthogy az igásállatok és a szántóföld közötti „normális arány helyreállítását“ vagy a saját felszerelést beszerző földbirtokosok, vagy nagy vetésterülettel rendelkező parasztok, azaz a paraszti burzsoák érik el.

nek, azaz a paraszti burzsoázia annál inkább kiszorítja a közép- és szegényparasztságot. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a mezőgazdasági technika haladása a mezőgazdasági rendszerek, a gazdálkodási rendszerek szerint más-más módon jut kifejezésre. A gabonagazdaság rendszerében és a külterjes földművelésnél ez a haladás kifejezésre juthat abban, hogy egyszerűen növekszik a vetésterület és csökken a vetésterület egy egységére jutó munkások, igásállatok stb. száma, az állattenyésztő vagy az ipari gazdaság rendszerében, a belterjes földművelésre való áttérésnél viszont ugyanez a haladás például abban nyilvánulhat meg, hogy kapásnövényeket termesztenek, amelyek a vetésterület egy egységére több munkaerőt igényelnek, vagy tejelő állatok tenyésztését vezetik be, takarmányfüveket termesztenek stb. stb.

A parasztság legfelső csoportjának jellemzéséhez hozzá kell még fűzni, hogy nagy mértékben alkalmaz bérmunkát. Lássuk Tauria kormányzóság három kerületének adatait:

A porták csoportjai	A gazdasági cselédekkel dolgozó gazdaságok %-a	Az egyes csoportokra eső vetésterület %-ban
I. Nem vetnek	3,8	—
II. 5 gyesz.-ig	2,5	2
III. 5—10 gyesz.	2,6	10
IV. 10—25 «	8,7	38
V. 25—50 «	34,7	34 } 50
VI. 50 gyesz.-n felül	64,1	16 }
Összesen és átlagban	12,9	100

V. V. úr az említett cikkben így fejtegette ezt a kérdést: vette a gazdasági cselédeket alkalmazó gazdaságok számának az összes parasztgazdaságok számához viszonyított százalékarányát, és ezt a következtetést vonta le: „Azoknak a parasztoknak a száma, akik a föld megművelésénél bérmunkát alkalmaznak, a nép nagy tömegéhez viszonyítva egészen elenyésző: 2—3, maximum 5 gazda százból — ennyi képviselője van a paraszti kapitalizmusnak... ez“ (a gazdasági cselédeket alkalmazó parasztgazdaság Oroszországban) „nem rendszer, melynek erős gyökerei vannak a mai gazdasági életben, hanem véletlen,

amilyen 100 meg 200 esztendővel ezelőtt is előfordult" („Vesztnyik Jevropi", 1884. 7. sz. 332. old.). Mi értelme van a gazdasági cselédeket alkalmazó gazdaságok számát összehasonlítani a „paraszti" gazdaságok összes számával, amikor ez utóbbi számba a gazdasági cselédek gazdaságai is beletartoznak? Hiszen ezzel az eljárással az orosz ipari kapitalizmust is elintézhetnénk: nem kellene tennünk egyebet, mint hogy a bérmunkásokat alkalmazó iparűző családoknak (vagyis a nagy és kis gyárosok családjainak) a számát Oroszország iparűző családjainak összes számához arányítsuk; a „nép nagy tömegéhez" viszonyítva „egészen elenyésző" százalékot kapnánk. Összehasonlíthatatlanul helyesebb, ha a gazdasági cselédeket alkalmazó gazdaságok számát csak a valóban önálló gazdaságok számával hasonlítjuk össze, vagyis azoknak a gazdáknak a számával, akik pusztán földművelésből élnek és nem folyamodnak munkaerejük eladásához. Ezenkívül V. V. úr szem elől tévesztett egy csekélységet, mégpedig azt, hogy a gazdasági cselédeket alkalmazó gazdaságok a legnagyobbak közé tartoznak: a gazdasági cselédeket alkalmazó gazdaságoknak „általában és átlagosan" „egészen elenyésző" százaléka nagyon tekintélyesnek bizonyul (34—64 %) annál a jómódú parasztságnál, amely a termelésnek több mint felét tartja kezében, s amely nagy mennyiségű gabonát termel eladásra. Ebből megítélhetjük, mennyire ostoba az a felfogás, hogy a gazdasági cselédeket alkalmazó gazdaság „véletlen", amilyen 100—200 évvel ezelőtt is előfordult! Harmadszor, a „paraszti kapitalizmus" megítélésénél csak a földművelés tényleges sajátosságainak figyelmen kívül hagyásával teheti meg valaki azt, hogy kizárólag a gazdasági cselédekből, vagyis az állandó munkásokból indul ki, mellőzve a napszámosokat. Tudjuk, hogy a napszámosok alkalmazásának a mezőgazdaságban különösen nagy jelentősége van*.

---

* Anglia a mezőgazdasági kapitalizmus klasszikus országa. S ebben az országban a farmerek 40,8 %-a nem tart bérmunkást; a farmerek 68,1 %-ának legfeljebb 2 munkása, a farmerek 82 %-ának legfeljebb 4 munkása van (*Janszon.* „Сравнительная статистика" [„Összehasonlító statisztika", II. köt. 22—23. old. Idézve *Kablukov* alapján: „Вопрос о рабочих в сельском хозяйстве" [„A munkás-

Térjünk át az alsó csoportra. Ez a csoport azokból a gazdákból áll, akik egyáltalán nem vetnek, illetőleg csak kis területet vetnek be; ezek között „gazdasági helyzetük tekintetében nincs nagy különbség... ezek is, amazok is vagy gazdasági cselédek falubelijeiknél, vagy pedig falujukon kívül nagyobbrészt ugyancsak mezőgazdasági munkával jutnak mellékkeresethez“ (id. mű, 134. old.), azaz a falusi proletariátus soraiba tartoznak. Meg kell jegyeznünk, hogy például a dnyeperi kerületben az alsó csoportba a porták 40 %-a tartozik, a szántó eszközökkel nem rendelkező porták száma viszont 39 %-a a porták összes számának. Munkaerejének eladásán kívül a falusi proletariátus osztásföldjének bérbeadásával is szerez jövedelmet:

A porták csoportjai	Dnyeperi kerület: Az osztásföldjüket bérbe adó gazdák %-a	Dnyeperi kerület: A bérbe adott osztásföld %-a
I. Nem vetnek	80	97,1
II. 5 gyesz.-ig	30	38,4
III. 5—10 gyesz.	23	17,2
IV. 10—25 «	16	8,1
V. 25—50 «	7	2,9
VI. 50 gyesz.-n felül	7	13,8
Kerületi átlagban	25,7	14,9

Tauria kormányzóság három kerületében együttvéve (1884—1886-ban) az egész paraszti szántóföld 25 %-át adták bérbe; ebben nem szerepel az a föld, amelyet nem parasztoknak, hanem vegyesrendűeknek [raznocsinyec] adták bérbe. E három kerületben összesen a népességnek körülbelül $^1/_3$-a ad bérbe földet; s a falusi proletariátus osztásföldjét főleg a parasztburzsoázia bérli. Íme az erre vonatkozó adatok.

kérdés a mezőgazdaságban“], 16. old.). De szép kis közgazdász is volna, aki megfeledkezne a napszámba járó falusi proletárok tömegéről, akár elvándorló munkások azok, akár helybeliek, vagyis olyanok, akik saját falujukban találnak „mellékkeresetet“.

A porták csoportjai	Tauria kormányzóság három kerületében A szomszédoktól bérbe vett osztásföld	
	gyesz.-ban	%-ban
10 gyesz.-ig	16 594	6
10—25 gyesz.	89 526	35
25 gyesz.-n felül	150 596	59
Összesen	256 716	100

„Az osztásföld manapság nagyarányú üzérkedés tárgya a déloroszországi parasztság körében. A földre vesznek fel kölcsönöket váltó ellenében ... a földet bérbe adják, vagyis eladják egy-két évre vagy hosszabb időre, 8, 9 és 11 évre" (id. mű, 139. old.). Ily módon a parasztburzsoázia egyúttal a kereskedelmi tőke és az uzsoratőke képviselője is*. Szembetűnő cáfolatát látjuk itt annak a narodnyik előítéletnek, hogy a „kuláknak" és az „uzsorásnak" semmi köze nincs az „ügyesen gazdálkodó muzsikhoz". Ellenkezőleg, a parasztburzsoázia kezében futnak össze mind a kereskedelmi tőke (pénzkölcsön nyújtása földzálog ellenében, különböző termékek felvásárlása stb.), mind az ipari tőke (piacra termelő mezőgazdaság bérmunkások alkalmazásával stb.) szálai. Hogy a tőke e formái közül melyik fog a másik rovására fejlődni, az a körülményektől függ, attól, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben szorulnak-e ki az ázsiai viszonyok, és hogy mennyire terjed el falvainkban a kultúra.

Végül vizsgáljuk meg a középső csoportot (portánként 10—25 gyesz. átlagban 16,4 gyesz. vetésterület). E csoport átmeneti helyzetben van: a földművelésből eredő jövedelme (191 rubel) valamivel alatta marad annak az összegnek, amelyet az átlagos tauriai évente elkölt (200—250 rubel). Az igásállatok száma itt portánként 3,2, holott egy egész „telekhez" 4 darab szükséges. Ezért a középparaszt gazda-

* Egymaga veszi igénybe az „igen nagyszámú" falusi pénztárakat, valamint a hitel- és takarékszövetkezeteket, amelyek „hathatós segítséget" nyújtanak a „tehetős parasztoknak". „A szegényebb parasztok nem találnak maguknak kezeseket, s ezért nem vehetnek fel kölcsönöket" (id. mű, 368. old.).

sága bizonytalan helyzetben van, s földjének megmunkálása céljából az igaközösséghez kell folyamodnia*.

A földnek igaközösséggel való megművelése nyilván kevésbé produktív (időveszteség az átjárások miatt, lóhiány stb.), úgyhogy például az egyik faluban elmondták Posztnyikov úrnak, hogy „az igaközösségben dolgozók gyakran egy nap alatt nem végeznek el egy gyesz.-nál több tarlóhántást, vagyis feleannyit, mint amennyi a norma“**. Ha ehhez hozzáfűzzük, hogy a középső csoportban a porták körülbelül $^1/_5$-ének nincsenek szántó eszközei, hogy ez a csoport több munkást enged át, mint amenynyit alkalmaz (Posztnyikov úr számításai szerint), — világossá válik előttünk, hogy ez a csoport bizonytalan, átmeneti helyet foglal el a parasztburzsoázia és a falusi proletariátus között. Idézünk valamelyest részletesebb adatokat a középső csoport kiszorításáról [lásd a táblázatot, 67. old.].

Ily módon az osztásföld megoszlása a „leginkább egyenlősített“, noha itt is azt látjuk, hogy az alsó csoportot a felsőbbek kiszorítják. De gyökeresen megváltozik a helyzet, amint erről a *kötött* földbirtokról áttérünk a *szabad*, vagyis vásárolt és bérelt földre. Ez a föld óriási mértékben koncentrálva van, s ennek következtében a parasztok egész földhasználatának megoszlása egészen más képet mutat, mint az osztásföld megoszlása: a középső csoport a második helyre szorul (az osztásföld 46 %-a — a földhasználat 41 %-a), a jómódúak csoportja igen jelentősen gyarapítja földbirtokát (az osztásföld 28 %-a — a földhasználat 46 %-a), míg a szegény csoportot kiszorítják a földművelők sorából (az osztásföld 25 % — a földhasználat 12 %-a).

---

* A melitopoli kerületben e csoport 13 789 portája közül csak 4218 műveli meg egyedül a földjét, 9201 pedig közösségben. A dnyeperi kerületben 8234 porta közül 4029 műveli meg egyedül a földet, 3835 pedig közösségben. Lásd a zemsztvo-statisztikai gyűjteményeket a melitopoli kerületről (B. 195. old.) és a dnyeperi kerületről (B. 123. old.).

** V. V. úr az említett cikkében sokat foglalkozik az igaközösséggel mint a „szövetkezés elvével“ stb. Ez csakugyan oly egyszerű: az ember elhallgatja azt a tényt, hogy a parasztság élesen különböző csoportokra bomlik fel, hogy az igaközösség a hanyatló gazdaságoknak a szövetkezése, amelyeket a parasztburzsoázia kiszorít, s aztán „általában“ „a szövetkezés elvéről“ beszél — minden bizonnyal a falusi proletariátus és a falusi burzsoázia szövetkezéséről!

*Taurla kormányzóság dnyeperi kerülete**

A gazdák csoportjai	A porták száma	Lélekszám	Osztásföld		Vásárolt föld		Bérelt föld		Bérbe adott föld		A csoport összes földhasználata		Vetésterület	
	%-ban		gyesz.	%	gyesz.	%	gyesz.	%	gyesz.	%	gyesz.	%	gyesz.	%
Szegény	39,9	32,6	56 445	25,5	2 003	6	7 839	6	21 551	65,5	44 736	12,4	38 439	11
Közép	41,7	42,2	102 794	46,5	5 376	16	48 398	35	8 311	25,3	148 257	41,2	137 344	43
Jómódú	18,4	25,2	61 844	28	26 531	78	81 646	59	3 039	9,2	166 982	46,4	150 614	46
A kerületben	100	100	221 083	100	33 910	100	137 883	100	32 901	100	359 975	100	326 397	100

* A zemsztvo-statisztikai gyűjtemény adatai. Az adatok az egész kerületre vonatkoznak, a járásokon kívül álló településeket is beleértve. „A csoport összes földhasználata" rovat számadatait én számítottam ki; összeadtam az osztásföldet, a bérelt földet és a vásárolt földet és levontam a bérbe adott földet.

A fent közölt táblázat egy érdekes jelenségre utal, amellyel még találkozni fogunk, mégpedig arra, hogy a parasztok gazdaságában csökken az osztásföld szerepe. Az alsó csoportban ez annak a következménye, hogy bérbe adnak földet, a felsőben pedig annak, hogy az egész gazdasági területen belül a vásárolt és a bérelt föld óriási túlsúlyra tesz szert. A reform előtti rendszer maradványait (a parasztok földhözkötöttségét és a kincstár érdekeit szolgáló egyenlősítő földbirtoklást) véglegesen lerombolja a mezőgazdaságba behatoló kapitalizmus.

Ami a földbérletet illeti, az idézett adatok alapján megvizsgálhatunk egy igen elterjedt hibát a narodnyik közgazdászoknak e kérdésre vonatkozó nézeteiben. Nézzük meg V. V. úr érveléseit. Az idézett cikkben nyíltan felvetette a kérdést, milyen összefüggésben van a földbérlet a parasztság felbomlásával. „Vajon elősegíti-e a földbérlet a paraszti gazdaságoknak nagy- és kisgazdaságokra való felbomlását, s a tipikus, középső csoportnak a megszűnését?“ („Vesztnyik Jevropi“, l. c., 339—340. old.) E kérdésre V. V. úr nemleges választ adott. Érvei a következők: 1) „A földbérlethez folyamodó személyek nagy százaléka.“ Példák: 38—68 %; 40—70 %; 30—66 %; 50—60 % különböző kormányzóságok különböző kerületeiben. — 2) A bérelt földparcellák aránylag kis terjedelme egy portára: a tambovi statisztika adatai szerint 3—5 gyesz. — 3) A kevés osztásfölddel rendelkező parasztok több földet bérelnek, mint azok, akiknek sok osztásföldjük van.

Hogy az olvasó helyesen megítélhesse az ilyen érvek helytelenségét, sőt hasznavehetetlenségét, idézzük a dnyeperi kerület idevágó adatait*.

A porták csoportjai	A földet bérlő porták %-a	Az 1 bérlő portára eső szántóföld gyesz.-ban	1 gyesz. haszonbére rubelben
5 gyesz.-ig	25	2,4	15,25
5—10 gyesz.	42	3,9	12,00
10—25 «	69	8,5	4,75
25—50 «	88	20,0	3,75
50 gyesz.-n felül	91	48,6	3,55
Kerületi átlagban	56,2	12,4	4,23

* Ugyanilyen képet mutatnak a melitopoli és a bergyanszki kerület adatai is.

Felmerül a kérdés: milyen jelentőségük lehet itt az „átlagoknak"? Az a tény, hogy „sok" a bérlő — 56 % —, csak nem teszi meg nem történtté azt, hogy a bérletek a gazdagok kezében összpontosulnak? Nem nevetséges-e, ha valaki a bérletek „átlagos" nagyságából indul ki {12 gyesz. egy földet bérlő portára. Sőt, gyakran nem is a földet bérlő portákra, hanem általában az egy portára jutó átlagot veszik. Így jár el például Karisev úr „Az osztásföldön kívüli paraszti földbérlet" c. művében (Derpt 1892; „Итоги земской статистики" [„A zemsztvo-statisztika eredményei"] 2. köt.)} — egy kalap alá véve azokat a parasztokat, akik *2 gyeszjatyinát* bérelnek fantasztikusan magas áron (15 rubel), nyilván végszükségből, gyilkos feltételekkel, azokkal, akik elegendő mennyiségű saját földjükön felül *48 gyeszjatyinát* bérelnek, *nagyban* „vásárolva meg" a földet, összehasonlíthatatlanul olcsóbban, gyeszjatyinánként 3,55 rubelért? Legalább olyan üres a harmadik érv is: maga V. V. úr gondoskodott megcáfolásáról, amikor elismerte, hogy azok az adatok, amelyek „egész földközösségekre" vonatkoznak (s a parasztokat osztásföldjük szerint csoportosítják), „nem adnak helyes fogalmat arról, hogy mi megy végbe magában a földközösségben" (id. cikk, 342. old.)*.

---

* Posztnyikov úr egy érdekes példát hoz fel a zemsztvo-statisztikusoknak erre a hibájára. A tehetős parasztok gazdaságának kereskedelmi jellegére és földszükségletük tényére utalva rámutat arra, hogy „a zemsztvo-statisztikusok, akik nyilván azt tartják, hogy itt nem a paraszti élet valamilyen törvényszerű jelenségeiről van szó, igyekeznek lekicsinyelni azokat", s azt szeretnék bebizonyítani, hogy a haszonbért nem a gazdagok konkurrenciája határozza meg, hanem a parasztok földszükséglete. A „Памятная книжка Таврической губ." [„Tauria kormányzóság statisztikai zsebkönyve"] (1889) szerkesztője, Verner úr, ennek bebizonyítására egész Tauria kormányzóság valamennyi parasztját *az osztásföld nagysága* szerint csoportosította, s egy külön csoportba foglalta az 1—2 dolgozót foglalkoztató és 2—3 darab igásállattal rendelkező parasztokat. Kitűnt, hogy e csoporton belül az osztásföld nagyságának növekedésével csökken a földet bérlő porták száma és a bérelt föld mennyisége. Nyilvánvaló, hogy az ilyen eljárás egyáltalán semmit sem bizonyít, mivel csak az egyenlő számú igásállattal rendelkező parasztokat veszi, s éppen a szélső csoportokat mellőzi. Egészen természetes, hogy ha azonos az igásállatok száma, a megművelt föld mennyiségének is azonosnak kell lennie, tehát minél kisebb az osztásföld, annál nagyobb a bérelt föld. A kérdés lényege éppen az, hogy miként

Nagyon téved, aki azt hiszi, hogy a bérelt földnek a parasztburzsoázia kezében való összpontosulása az egyéni földbérletre korlátozódik, s nem terjed ki a közösségi bérletre, a „mir"-bérletre. Szó sincs róla. A bérelt föld mindig a „pénz szerint" oszlik meg, s a parasztság csoportjai közötti arány cseppet sem változik, amikor „mir"-bérletről van szó. Ezért például Karisev úrnak az a véleménye, hogy a „mir"-bérletnek az egyéni bérletekhez való arányában „két elv (!?) — a közösségi és az egyéni elv — harca" nyilvánul meg (l. c., 159. old.), hogy a földközösségi bérletet „a munkaelv és a bérbe vett földnek a közösség tagjai közötti egyenlősítő elosztása jellemzi" (ibid., 230. old.) — ez a vélemény teljesen a narodnyik előítéletek körébe tartozik. Jóllehet Karisev úr „a zemsztvo-statisztika eredményeinek" összesítését tűzte ki feladatául, gondosan megkerülte a zemsztvo-statisztika egész gazdag anyagát, amely azt mutatja, hogy a földbérlet a jómódú parasztság kis csoportjai kezében összpontosul. Idézünk egy példát. Tauria kormányzóság három említett kerületében a paraszti *közösségek* által bérelt kincstári föld csoportok szerint a következőképpen oszlik meg:

A porták csoportjai	Földet bérlő porták száma	Bérelt föld gyesz.	Bérelt föld %	Az 1 bérlő portára eső föld gyesz.-ban
5 gyesz.-ig	83	511	1 } 4	6,1
5—10 gyesz.	444	1 427	3 }	3,2
10—25 «	1 732	8 711	20	5,0
25—50	1 245	13 375	30 } 76	10,7
50 gyesz.-n felül	632	20 283	46 }	32,1
Összesen és átlagban	4 136	44 307	100	10,7

Ez talán eléggé szemléletesen megmutatja a „munkaelvet" és „az egyenlősítő elosztás elvét"!

Ezek a zemsztvo-statisztika adatai a déloroszországi parasztgazdaságról. Hogy a parasztság teljesen felbomlik, hogy a parasztburzsoázia a falun teljes uralomra jutott, azt ezek az adatok teljesen kétségtelenné teszik*. Ezért

oszlik meg a bérelt föld a *nem azonos* mennyiségű igásállattal, mezőgazdasági felszereléssel stb. rendelkező porták között.

* Rendszerint azt mondják, hogy az Újoroszországra vonatkozó adatokból, ennek a vidéknek a sajátosságai miatt, nem lehet általános következtetéseket levonni. Nem tagadjuk, hogy a föld-

fölötte érdekes megnéznünk, milyen álláspontra helyezkedik V. V. és Ny. —on úr ezekkel az adatokkal kapcsolatban, annál is inkább, mert valamikor mindketten elismerték, hogy fel kell vetni a parasztság felbomlásának kérdését (V. V. úr 1884-ben az említett cikkben, Ny. —on úr 1880-ban a „Szlovó"-ban, — egy megjegyzéssel ahhoz a magában a földközösségben tapasztalható érdekes jelenséghez, hogy a „rosszul gazdálkodó" muzsikok otthagyják a földet, az „ügyesen gazdálkodók" pedig megszerzik maguknak a legjobbat; lásd „Értekezések", 71. old.). Meg kell jegyeznünk, hogy Posztnyikov úr könyve felemás jellegű: a szerző egyrészt nagy hozzáértéssel összegyűjtötte és gondosan feldolgozta a rendkívül értékes zemsztvo-statisztikai adatokat, s meg tudott szabadulni attól „az igyekezettől, hogy a paraszti földközösséget valami egésznek és egyöntetűnek tekintse, amilyennek városi értelmiségünk mind a mai napig látja" (id. mű, 351. old.). Másrészt, minthogy nem vezérli semmilyen elmélet, egyáltalán nem tudta az általa feldolgozott adatokat értékelni, s a „rendszabályok" egészen szűk szemszögéből vizsgálta azokat, mindenféle terveket kovácsolva a „földművelő-kézműves-ipari közösségekről", a „korlátozás", a „kötelezés", a „felügyelet" stb. stb. szükségességéről. S lám a mi narodnyikjaink igyekeztek figyelmen kívül hagyni Posztnyikov úr művének első, pozitív részét, s minden figyelmüket második részére fordították. V. V. úr is, Ny. —on úr is komoly képpel hozzáfogott Posztnyikov úr egyáltalán nem komoly „terveinek" a „megcáfolásához" (V. V. úr „Russzkaja Miszl", 1894. 2. sz.; Ny. —on úr „Értekezések", 233. old., jegyzet), azzal a gonosz szándékkal vádolva őt, hogy meg akarja Oroszországban honosítani a kapitalizmust, de gondosan megkerülve azokat az adatokat, amelyek azt mutatják, hogy a mai déloroszországi faluban kapitalista viszonyok uralkodnak*.

---

művelő parasztság felbomlása itt erőteljesebb, mint Oroszország többi részében, a továbbiakból azonban kiderül majd, hogy Újoroszország sajátossága egyáltalán nem olyan jelentős, mint olykor gondolják.

* „Érdekes" — írta Ny. —on úr —, hogy Posztnyikov úr „hatvan gyeszjatyinás parasztgazdaságokat tervez". De „ha már

II. SZAMÁRA KORMÁNYZÓSÁG ZEMSZTVO-STATISZTIKAI ADATAI

A déli határvidékről térjünk át a keletire, Szamára kormányzóságra. Nézzük meg a novouzenszki kerületet, amelyről a legfrissebb statisztikai adatok állnak rendelkezésünkre; az ezzel a kerülettel foglalkozó gyűjteményben megtaláljuk a parasztok legrészletesebb csoportosítását gazdasági ismérvek alapján*. A parasztság csoportjaira vonatkozó általános adatok a következők (az alábbi adatok 28 276 osztásföldes portára vonatkoznak, 164 146 lélekre, vagyis csak a kerület orosz lakosságára, a németek nélkül és a „tanyásgazdák“ [hutorjan] nélkül — tehát az olyan gazdák nélkül, akik a földközösségben is, tanyán is gazdálkodnak. Ha a németeket és tanyásgazdákat is hozzászámítanánk, sokkal élesebb képet kapnánk a parasztság felbomlásáról).

A gazdák csoportjai		Porták %-ban		Az 1 portára eső vetésterület gyesz.-ban	Az egyes csoportok vetésterülete %-ban	
Szegények	Igásállat nélkül	20,7	37,1%	2,1	2,8	8,0%
	1 igásállattal	16,4		5,0	5,2	
Közepesek	2—3 «	26,6	38,2%	10,2	17,1	28,6%
	4 «	11,6		15,9	11,5	
Gazdagok	5—10 «	17,1	24,7%	24,7	26,9	63,4%
	10—20 «	5,8		53,0	19,3	
	20 és több «	1,8		149,5	17,2	
Összesen és átlagban		100		15,9	100	

---

egyszer a mezőgazdaság tőkések kezébe került“, a munka termelékenysége „holnap“ még jobban megnövekedhet, s „a hatvan gyeszjatyinás gazdaságot két- vagy háromszáz gyeszjatyinás gazdaságokká kell majd (!) változtatni“. Lám, milyen egyszerű: *minthogy* falvaink mai kispolgárságát holnap a nagyburzsoázia fenyegeti, *ezért* Ny. —on úr hallani sem akar sem a mai kispolgárságról, sem a holnapi nagyburzsoáziáról!

* „Сборник стат. свед. по Самарской губ.“ [„Szamára korm. stat. adatainak gyűjteménye“ . VII. köt. Novouzenszki kerület. Szamára 1890. Hasonló csoportosítás található a nyikolajevszki kerületre vonatkozólag is (VI. köt. Szamára 1889), de itt az adatok sokkal kevésbé részletesek. A „Сводный сборник по Самарской губ.“ [„Szamára korm. stat. adatainak összesítő gyűjteménye“] c. kiadványban (VIII. köt. 1. füz. Szamára 1892) csak az osztásföld szerinti csoportosítás található, amely, mint alább látni fogjuk, elégtelen.

A mezőgazdasági termelés koncentrációja nagyon jelentős: a „földközösségi" kapitalisták (az összes porták $^1/_{14}$ része, nevezetesen a 10 és több igásállattal rendelkező porták) az egész vetésterület 36,5 $^0/_0$-át tartják kezükben — ugyanannyit, mint a 75,3 $^0/_0$-nyi szegény- és középparasztság együttvéve! Az „átlag" (15,9 gyesz. vetésterület 1 portára), mint mindenütt, itt is csak fikció, amely az általános jólét látszatát kelti. Vegyük szemügyre a különböző csoportok gazdaságára vonatkozó egyéb adatokat.

A gazdák csoportjai	Az egész osztásföldet saját felszereléssel megművelő gazdák %-a	A tökéletesített munkaeszközökkel rendelkező gazdák %-a	Az 1 portára eső összes állatállomány (számosállatra átszámítva)	Az összes állatállomány %-ban	
Igásállat nélkül	2,1	0,03	0,5	1,5	6,4%
1 igásállattal	35,4	0,1	1,9	4,9	
2—3 «	60,5	4,5	4,0	16,8	28,6%
4 «	74,7	19,0	6,6	11,8	
5—10 «	82,4	40,3	10,9	29,2	65,0%
10—20 «	90,3	41,6	22,7	20,4	
20 és több «	84,1	62,1	55,5	15,4	
Összesen és átlagban	52,0	13,9	6,4	100	

Eszerint az alsó csoportban az önálló gazdák száma nagyon alacsony; tökéletesített eszközökhöz a szegényparasztság egyáltalán nem jut hozzá, a középparasztság pedig csak elenyésző mennyiségben. Az állatállomány még jobban van koncentrálva, mint a vetésterület; nyilvánvaló, hogy a jómódú parasztság a nagy, kapitalista vetésterületet kapitalista állattenyésztéssel egyesíti. Az ellenkező póluson olyan „parasztokat" látunk, akiket az osztásföldes gazdasági cselédek és napszámosok közé kell sorolnunk, mivel létfenntartási eszközeiknek fő forrása munkaerejük eladása (amint azonnal meglátjuk), egy vagy két jószágot pedig olykor a földbirtokosok is adnak gazdasági cselédeiknek, hogy gazdaságukhoz kössék őket, s leszállíthassák bérüket.

Magától értetődik, hogy a parasztok csoportjai nemcsak a gazdaság mérete szerint különböznek egymástól, hanem gazdálkodásuk módja szerint is: először is, a felső csoportban a gazdák nagyon jelentős része (40—60 $_0/^0$)

el van látva tökéletesített eszközökkel (főleg vasekével, továbbá járgányos és gőzcséplőgéppel, rostával, aratógéppel és hasonlókkal). A felső csoport — a porták 24,7 %-a — kezében összpontosul valamennyi tökéletesített eszköz 82,9 százaléka; a középső csoport — a porták 38,2 %-a — kezében a tökéletesített eszközök 17,0 %-a; a szegényparasztság — a porták 37,1 %-a — kezében 0,1 % (5724 eszközből 7)*. Másodszor, a kevés lóval rendelkező parasztoknál szükségképpen „más a gazdasági rendszer, más az egész gazdasági tevékenység rendje“, mint a soklovas parasztoknál, ahogy a novouzenszki kerületre vonatkozó gyűjtemény szerkesztője mondja (44—46. old.). A módos parasztok „pihentetik a földet... ősszel vasekével szántanak... tavasszal újraszántanak és borona alá vetnek... a felszántott ugart hengerelik, amikor a föld átszellőzött... rozs alá kétszer szántanak“, míg a szegények „nem pihentetik a földet, és évről évre orosz búzával vetik be... búza alá csak tavasszal, egyszer szántanak... rozs alá nem ugarolnak és nem szántanak, hanem csak boronálással vetnek... búza alá késő tavasszal szántanak, s ezért az elvetett mag gyakran nem sarjad ki... rozs alá egyszer szántanak, olykor csak boronálással vetnek, s azt sem kellő időben... s hiába szántják fel egy és ugyanazt a földet évről évre, ha nem pihentetik“. „És így tovább, és így tovább, vég nélkül“ — fejezi be a szerző ezt a felsorolást. „A megállapított tényeknek, amelyek

* Érdekes, hogy ugyanezekből az adatokból V. V. úr („Прогрессивные течения в крестьянском хозяйстве“ [„Haladó tendenciák a parasztgazdaságban“], Szentpétervár 1892. 225. old.) arra a következtetésre jutott, hogy a „paraszti tömegek“ ósdi eszközeiket mindinkább tökéletesített eszközökkel cserélik fel (254. old.). E teljesen hamis következtetéshez V. V. úr nagyon egyszerű eljárással jut el: a zemsztvo-statisztikai gyűjteményből átvette az összesített adatokat, s nem vette magának a fáradságot, hogy akár csak bele is tekintsen az eszközök megoszlását feltüntető táblázatokba! Az árugabona termelésének olcsóbbá tétele céljából gépeket használó kapitalista farmerek (akik földközösségi tagok) haladását ily módon egyetlen tollvonással a „paraszti tömegek“ haladásává változtatta át. V. V. úr szemrebbenés nélkül ezt írja: „A gépeket ugyan a jómódú gazdák szerzik be, de valamennyi (sic!!) paraszt használja“ (221. old.). Ehhez nem kell kommentár.

arra utalnak, hogy a módosabb parasztok és a szegények gazdasági rendszere gyökeresen különbözik egymástól, az a következményük, hogy az egyik csoportnál rossz a vetőmag és rossz a termés, míg a másik csoportnál viszonylag jobb a termés“ (ibid.).

De hogyan alakulhatott ki ilyen nagyburzsoázia a földközösségi gazdálkodás keretei között? Erre a kérdésre az egyes csoportok földbirtokára és a földhasználatára vonatkozó adatok adnak választ. A szóban forgó kerület parasztjainak összesen 57 128 gyesz. vásárolt földjük van (76 porta kezében) és 304 514 gyesz. bérelt földjük; ebből 177 789 gyesz. osztásföldön kívüli bérlete van 5602 portának, 47 494 gyesz. más földközösségekben bérelt osztásföldje 3129 portának és 79 231 gyesz. a saját földközösségben bérelt osztásföldje 7092 portának. Ez az óriási földterület, amely a parasztok egész vetésterületének $^2/_3$-át alkotja, a következőképpen oszlik meg:

A gazdák csoportjai	Vásárolt földdel rendelkező porták %-a	1 portára esik gyesz.-ban	Az összes vásárolt föld %-ban	Osztásföldön kívüli bérlet: A bérlő porták %-a	Osztásföldön kívüli bérlet: 1 portára esik gyesz.-ban	Osztásföld-bérlet más földközösségben: A bérlő porták %-a	Osztásföld-bérlet más földközösségben: 1 portára esik gyesz.-ban	Osztásföld-bérlet a saját földközösségben: A bérlő porták %-a	Osztásföld-bérlet a saját földközösségben: 1 portára esik gyesz.-ban	Az összes bérelt föld %-ban	A nem gazdálkodó, földjüket bérbeadó porták %-a
Igásállat nélkül	0,02	100	0,2	2,4	1,7	1,4	5,9	5	3	0,6	47,0
1 igásállattal	—	—	—	10.5	2,5	4,3	6,2	12	4	1,6	13,0
2—3 «	0,02	93	0,5	19,8	3.8	9,4	5,6	21	5	5,8	2,0
4 «	0,07	29	0.1	27,9	6,6	15,8	6,9	34	6	5,4	0,8
5—10 «	0,1	101	0,9	30.4	14.0	19.7	11,6	44	9	16,9	0,4
10—20 «	1,4	151	6,0	45.8	54.0	29,6	29,4	58	21	24,3	0,2
20 és több «	8,2	1 254	92,3	65,8	304,2	36,1	67,4	58	74	45,4	0,1
Összesen és átlagban	0,3	751	100	19,8	31,7	11,0	15,1	25	11	100	12

A vásárolt és a bérelt föld óriási koncentrációját látjuk itt. Az egész vásárolt földnek több mint $^9/_{10}$ része a leggazdagabbak — a porták 1,8 $^0/_0$-a — kezében van. Az egész bérelt föld 69,7 $^0/_0$-a összpontosul a parasztkapitalisták kezében, 86,6 $^0/_0$-a a parasztság felső csoportja

kezében. A bérelt és a bérbe adott osztásföld adatainak összehasonlítása világosan megmutatja, hogy a föld a parasztburzsoázia kezébe megy át. A föld áruvá változása itt is a nagybani földvétel olcsóbbodására (s ennek következtében a földdel való üzérkedésre is) vezet. Ha kiszámítjuk egy gyeszjatyina osztásföldön kívüli bérlet árát, az alsó csoporttól a felső felé haladva a következő számokat kapjuk: 3,94; 3,20; 2,90; 2,75; 2,57; 2,08; 1,78 rubel. Hogy megmutassuk, milyen hibákra vezeti a narodnyikokat a földbérlet koncentrációjának ez a mellőzése, példaképpen idézzük Karisev úr véleményét, amelyet a „Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства" [„A terméshozamok és a gabonaárak hatása az orosz nemzetgazdaság egyes oldalaira"] (Szentpétervár 1897) c. ismert könyvben hangoztat. Amikor a gabonaárak esnek, mert jobb a termés, s a bérleti árak emelkednek, akkor — vonja le a következtetést Karisev úr — a bérlő-vállalkozók szükségképpen csökkentik a keresletet, tehát a bérleti árakat a fogyasztó gazdaság képviselői emelték fel (I. köt. 288. old.). Ez teljesen önkényes következtetés, hiszen könnyen lehetséges, hogy a parasztburzsoázia a gabonaárak csökkenése ellenére emeli a bérleti árakat, mivel a termés javulása kiegyenlítheti az árcsökkenést. Könnyen lehetséges, hogy a jómódú parasztok még e kiegyenlítődés hiányában is emelik a bérleti árakat, mert gépek bevezetésével csökkentik a gabona termelési költségeit. Tudjuk, hogy a mezőgazdasági gépek használata növekszik, s hogy ezek a gépek a parasztburzsoázia kezében összpontosulnak. Karisev úr, ahelyett, hogy a parasztság felbomlását tanulmányozná, önkényes és helytelen tételeket állít fel a középparasztságról. Éppen ezért az idézett kiadványban található, hasonló módon felépített következtetéseinek és megállapításainak nem lehet semmiféle jelentőségük.

Miután bemutattuk a parasztság különböző elemeit, már könnyen eligazodhatunk a belső piac kérdésében. Ha a jómódú parasztság az egész mezőgazdasági termelésnek mintegy $^{2}/_{3}$-át tartja kezében, világos, hogy az eladásra kerülő gabonának még hasonlíthatatlanul nagyobb részét szolgáltatja. A jómódú parasztság eladásra termel gabonát,

míg a szegényparasztság, munkaerejét eladva, kénytelen gabonát vásárolni. Íme az erre vonatkozó adatok*:

A gazdák csoportjai	A bérmunkásokat tartó gazdák %-a	A mezőgazdasági iparűzéssel foglalkozó férfimunkások %-a
Igásállat nélkül	0,7	71,4
1 igásállattal	0,6	48,7
2—3 «	1,3	20,4
4 «	4,8	8,5
5—10 «	20,3	5,0
10—20 «	62,0	3,9
20 és több «	90,1	2,0
Átlagban	9,0	25,0

Ajánljuk az olvasónak, hasonlítsa össze ezekkel a belső piac kialakulására vonatkozó adatokkal a mi narodnyikjaink érveléseit . . . „Ha a muzsik gazdag — virágzik a gyár, és megfordítva" *(V. V.* „Haladó tendenciák . . ." 9. old.). V. V. urat úgy látszik egyáltalán nem érdekli, mi a társadalmi formája annak a gazdagságnak, amely a „gyárhoz" szükséges, s amely csak úgy jöhet létre, hogy áruvá változnak egyrészt a termékek és a termelési eszközök, másrészt a munkaerő. Ny. —on úr, a gabonaeladásról beszélve, azzal vigasztalja magát, hogy ez a gabona a „szántóvető muzsik" terméke („Értekezések", 24. old.), hogy e gabonát szállítva „a vasutak a muzsikból élnek" (16. old.). — Valóban, vajon ezek a „földközösségi" kapitalisták nem „muzsikok-e"? „Valamikor még alkalmunk lesz rámutatni arra — írta Ny. —on úr 1880-ban, s ezt 1893-ban újra kinyomatta —, hogy azokon a vidékeken, ahol túlsúlyban van a földközösségi földbirtok, kapitalista elvek szerint folytatott földművelés úgyszólván egyáltalán nincs (sic!!), s hogy ilyen csak ott lehetséges,

* A munkaerő eladásának tekintjük azt, amit a statisztikusok „mezőgazdasági iparűzésnek" (helyi és a falun kívüli) neveznek. Hogy ezen az „iparűzésen" a *gazdasági cselédnek* és *napszámosnak való elszegődés* értendő, az nyilvánvaló az iparűzés táblázatából („Szamára korm. stat. adatainak összesítő gyűjteménye", VIII. köt.): 14 063 „mezőgazdasági iparűzéssel" foglalkozó férfi közül 13 297 gazdasági cseléd és napszámos (beleértve a pásztorokat és a szántókat).

ahol a földközösség kötelékei vagy teljesen elszakadtak vagy felbomlanak" (59. old.). Ny. —on úrnak soha nem volt és nem is lehetett erre „alkalma", hiszen a tények éppen amellett szólnak, hogy a „földközösségi tagok" *között* fejlődik a kapitalista földművelés*, és hogy a hírhedt „földközösségi kötelékek" teljesen alkalmazkodnak a nagy vetésterülettel rendelkező, gazdasági cselédeket alkalmazó gazdasághoz.

Hajszálra ugyanez a parasztok csoportjai közötti arány a nyikolajevszki kerületben is (id. gyűjtemény, VI. köt. 826. és köv. oldalak. Mellőzzük a földközösségen kívül élőket és a földnélkülieket). Például, a 7,4 % gazdag paraszt (10 és több igásállattal) portái — a lakosság 13,7 %-a — az egész állatállomány 27,6 %-át és a földbérlet 42,6 %-át összpontosítják, míg a 29 % szegényparaszt (lónélküliek vagy egylovasok) portái — a lakosság 19,7 %-a — az állatállománynak mindössze 7,2 %-ával és a földbérlet 3 %-ával rendelkeznek. Ismételjük, a nyikolajevszki kerületre vonatkozó táblázatok, sajnos, túlságosan rövidek. Hogy végezzünk Szamára kormányzósággal, idézzük e kormányzóság „Összesítő gyűjteményé"-nek a parasztság helyzetéről adott igen tanulságos jellemzését:

„. . . A lakosság természetes szaporulata, amelyet még a nyugati kormányzóságok földszegény parasztjainak bevándorlása is fokoz, úgyszintén az, hogy nyerészkedés céljából földdel spekuláló kereskedők jelennek meg a mezőgazdasági termelésben, a földbérlet formáit évről évre egyre bonyolultabbá tette, felverte a föld árát, a földet áruvá változtatta, amely egyeseket oly gyorsan rendkívül meggazdagított, sok mást pedig tönkretett. Ez utóbbi tény szemléltetése céljából utalunk néhány déli kereskedői és paraszti gazdaság szántóföldjének méreteire, amelyek között nem ritka a 3—6 ezer gyeszjatyina

---

* A novouzenszki kerület, amelyet példának vettünk, különösen világosan mutatja a „földközösség életerejét" (V. V. úr és társai kifejezésével élve): az „Összesítő gyűjtemény" táblázatából (26. old.) látjuk, hogy ebben a kerületben a földközösségek 60 %-ában volt újrafelosztás, más kerületekben pedig csak 11—23 %-ban (kormányzósági átlag a földközösségek 13,8 %-a).

szántóföld sem, sőt némelyek a kincstártól több tízezer gyeszjatyina földet bérelnek és 8—10—15 ezer gyeszjatyina kincstári földet is bevetnek.

A mezőgazdasági (falusi) proletariátus Szamára kormányzóságban főleg az utóbbi időben alakult ki és növekedett, azzal kapcsolatban, hogy egyre több gabonát termelnek eladásra, hogy emelkedtek a bérleti árak, hogy szűzföldeket és legelőket szántanak fel, erdőt irtanak stb. Az egész kormányzóságban mindössze 21 624 földnélküli porta van, holott a gazdálkodást nem folytató porták száma 33 772 (az osztásfölddel rendelkező porták közül), a lónélküli és egylovas családok száma pedig 110 604 — 600 000 fő, valamivel több mint 5 főt számítva családonként. Ezeket is a proletárok közé bátorkodunk számítani, jóllehet jogilag rendelkeznek a földközösség földjének bizonyos hányadával; a valóságban ezek nagy gazdaságok napszámosai, szántói, pásztorai, aratói és ehhez hasonló munkásai, akik osztásföldjükön ½—1 gyeszjatyinát vetnek be az otthonmaradt családtagok eltartására" (57—58. old.).

Eszerint a kutatók nemcsak a lónélküli, hanem az egylovas parasztokat is proletároknak nyilvánítják. Hangsúlyozzuk ezt a fontos megállapítást, amely teljesen megegyezik Posztnyikov úr következtetésével (és a csoportosító táblázatok adataival) és rámutat a parasztság alsó csoportjának igazi társadalom-gazdasági helyzetére.

III. SZARÁTOV KORMÁNYZÓSÁG ZEMSZTVO-STATISZTIKAI ADATAI

Térjünk át most a központi feketeföld-övezetre, Szarátov kormányzóságra. Vegyük a kamisini kerületet — az egyetlent, amelyre vonatkozólag meglehetősen teljes a parasztok csoportosítása igásállatok szerint*.

* A kormányzóság többi négy kerületére vonatkozólag az igásállatok szerinti csoportosítás egy kalap alá veszi a középparasztságot és a jómódú parasztokat. Lásd „Свод статистических сведений по Саратовской губ." [„Szarátov korm. stat. adatainak összesítése"], I. rész, Szarátov 1888. B. Szarátov kormányzóság kombinációs táblázatai a parasztok kategóriái szerint. — A kombinációs táblázatokat

Íme az egész kerületre vonatkozó adatok (40 157 porta, 263 135 lélek. A vetésterület 435 945 gyeszjatyina, vagyis 10,8 gyeszjatyina egy „átlagos“ portára):

A gazdák csoportjai	A porták %-ban		Lélekszám %-ban	A vetésterület átlagos nagysága gyesz.-ban	Az összes vetésterület %-ban		Vetésterülettel nem rendelkező porták %-a	Az 1 portára eső állatállomány (számosállatra átszámítva)	Az összes állatállomány %-ban	
Igásállat nélkül	26,4	46,7	17,6	1,1	2,8	12,3	72,3	0,6	2,9	11,8
1 igásállattal	20,3		15,9	5,0	9,5		13,1	2,3	8,9	
2 «	14,6	32,2	13,8	8,8	11,8	34,4	4,9	4,1	11,1	32,1
3 «	9,3		10,3	12,1	10,5		1,5	5,7	9,8	
4 «	8,3		10,4	15,8	12,1		0,6	7,4	11,2	
5 és több igásállattal	21,1	21,1	32,0	27,6	53,3	53,3	0,2	14,6	56,1	56,1
Összesen és átlagban	100		100	10,8	100		22,7	5,2	100	

Itt tehát ismét azt látjuk, hogy a vetésterület a nagy vetésterülettel rendelkező parasztok kezében összpontosul: a jómódú parasztság, amely a portáknak csak ötödrészét (s a lakosságnak mintegy harmadát)* alkotja, az egész vetésterületnek több mint a felét (53,3 %) tartja kezében, emellett a vetésterület mérete világosan mutatja annak piacra-termelő jellegét: átlagban 27,6 gyesz. jut egy

---

a szarátovi statisztikusok a következőképpen szerkesztették meg: a gazdákat az osztásföld szerint 6 *kategóriára*, minden kategóriát az igásállatok szerint 6 *csoportra* és minden csoportot a férfi dolgozók száma szerint 4 *alcsoportra* osztottak fel. Összesítés csak a *kategóriáknál* van, úgy, hogy a *csoportok* számadatait magunknak kell összesítenünk. Az ilyen táblázatok értékéről lejjebb szólunk.

* Meg kell jegyeznünk, hogy amikor a portákat vagyoni helyzetük vagy a gazdaság méretei szerint csoportosítjuk, mindig azt látjuk, hogy a parasztság jómódú rétegeinél *nagyobb* a családtagok száma. Ez a jelenség utal arra, hogy a parasztburzsoázia kialakulását a nagyobb mennyiségű osztásföldben részesülő nagy családok is előmozdítják; — de ezzel ellentétben részben amellett is tanúskodik, hogy a jómódú parasztság kevésbé törekszik a föld felosztására. Nem szabad azonban eltúlozni a jómódú parasztok nagy családjainak jelentőségét, mert mint adatainkból látható, ezek folyamodnak a legnagyobb mértékben bérmunkához. A „családi kooperáció“, amelyről narodnyikjaink oly szívesen fecsegnek, ily módon a tőkés kooperáció alapja.

portára. A jómódú parasztságnál jelentékeny állatállomány is jut egy portára: 14,6 darab (számosállatra átszámítva, vagyis 10 sertést, juhot, kecskét stb. véve egy számosállatnak), s a kerület paraszti állatállományának csaknem $^3/_5$-e (56 %) összpontosul a parasztburzsoázia kezében. A falu ellenkező pólusán az ellenkező jelenséggel találkozunk: teljesen kisemmizték az alsó csoportot, a falusi proletariátust, amely példánkban a portáknak valamivel kevesebb, mint az ½-ét (a lakosságnak körülbelül az $^1/_3$-át) alkotja, de a vetésterület egészében csak $^1/_8$-dal, az állatállományban pedig még ennél is kisebb hányaddal (11,8 %) részesül. Ez a csoport már túlnyomórészt osztásföldes gazdasági cselédekből, napszámosokból és ipari munkásokból áll.

A vetésterület összpontosulásával és a mezőgazdaság piacra-termelő jellegének fokozódásával párhuzamosan a mezőgazdaság kapitalista mezőgazdasággá válik. Már jól ismert jelenséggel találkozunk: a munkaerő eladásával az alsó csoportokban, s megvásárlásával a felsőkben.

A gazdák csoportjai	A férfi bérmunkást alkalmazó gazdák %-a	Az iparűző gazdaságok %-a
Igásállat nélkül	1,1	90,9
1 igásállattal	0,9	70,8
2 «	2,9	61,5
3 «	7,1	55,0
4 «	10,0	58,6
5 és több igásállattal	26,3	46,7
Átlagban	8,0	67,2

Feltétlenül tisztáznunk kell a következőt. Már P. N. Szkvorcov is egyik cikkében igen helyesen megjegyezte, hogy a zemsztvo-statisztikában túlságosan „tág“ értelmet adnak az „iparűzés“ [„promiszel“] (vagy „mellékkereset“ [„zarabotka“]) kifejezésnek. „Iparűzésnek“ számít ugyanis a parasztoknak az osztásföld megművelésén kívül végzett *minden, de minden* foglalkozása; a gyárosok és a munkások, a malmok, a dinnyeföldek tulajdonosai és a napszámosok, a gazdasági cselédek, a felvásárlók, a kereskedők és az alkalmi munkások; az erdőgazdasági vállalkozók és a favágók; az építési vállalkozók és az építőmunkások; a szabad-

foglalkozásúak, a tisztviselők és a koldusok stb. — ezek mind „iparűzők“! Ez a furcsa szóhasználat annak a hagyományos — sőt joggal mondhatjuk hivatalos — felfogásnak a maradványa, amely szerint az „osztásföld“, a telek megművelése a muzsik „igazi“, „természetes“ foglalkozása, s minden más foglalkozás kivétel nélkül „mellékes“ iparűzés. A hűbériség idején az ilyen szóhasználatnak megvolt a raison d'être-je*, de most kiáltó anakronizmus. Az ilyen terminológia nálunk részben azért is tartja még magát, mert remekül összhangban van a „közép“-parasztságra vonatkozó fikcióval, s *egyenesen kizárja annak lehetőségét*, hogy a parasztságban végbemenő bomlást tanulmányozzák (különösen azokon a vidékeken, ahol a parasztok sok mindenféle „mellék“-foglalkozást űznek. Gondoljunk arra, hogy a kamisini kerület a pamutszövetet készítő ipar jelentős központja). A parasztgazdaság porták szerint felvett adatainak feldolgozása** nem lesz kielégítő mindaddig, míg a parasztok „iparűzését“ nem osztályozzák gazdasági típusok szerint, míg az „iparűzők“ közül nem választják külön az *önálló gazdákat* a *bérmunkásoktól*. Legalább ezt a két gazdasági típust kell megkülönböztetni — enélkül gazdasági statisztika nem lehet kielégítő. Természetesen kívánatos volna a részletesebb csoportosítás, például: önállóak bérmunkásokkal — önállóak bérmunkások nélkül — kereskedők, felvásárlók, szatócsok és egyebek — kézművesek, vagyis rendelésre dolgozó iparosok.

Táblázatunkhoz visszatérve meg kell jegyeznünk, hogy mégiscsak bizonyos joggal soroltuk az „iparűzést“ a munkaerő eladásának kategóriájába, hiszen a paraszti „iparűzők“ között rendszerint többségben vannak a bérmunkások. Ha a bérmunkásokat elkülöníthetnénk, a felső csoportokban természetesen összehasonlíthatatlanul kisebb volna az „iparűzők“ százaléka.

Ami a bérmunkásokra vonatkozó adatokat illeti, le kell itt szögeznünk, hogy teljesen hibás Harizoménov

---

* — létjogosultsága. — *Szerk.*

** — „*Feldolgozási*“ mondunk, mert a parasztok iparűzéséről a portaösszeírásoknál igen pontos és részletes adatokat vesznek fel.

úrnak az a véleménye, mely szerint „a rövid időre, aratásra, kaszálásra és napszámra való felfogadás [munkások felfogadása] — minthogy nagyon is általános jelenség — nem lehet a gazdaság erejének vagy gyengeségének jellemző ismertetőjele“ („Bevezetés“ az „Összesítéshez“, 46. old.). Mind az elméleti megfontolások, mind a nyugat-európai példák, mind az orosz adatok (ezekről alább) alapján azonban a napszámosok felfogadását a falusi burzsoázia igen jellegzetes ismertetőjelének kell tekintenünk.

Végül, ami a földbérletet illeti, az adatok itt is arról tanúskodnak, hogy azt a parasztburzsoázia ragadja magához. Meg kell jegyeznünk, hogy a szarátovi statisztikusok kombinációs táblázataiban nincsen feltüntetve a földet bérlő és földet bérbe adó gazdák száma, hanem csak a bérelt és bérbe adott föld mennyisége*; ezért kénytelenek vagyunk a bérelt és a bérbe adott föld nagyságát *általában* egy portára, nem pedig egy bérlő portára vonatkozólag megadni.

A gazdák csoportjai	1 osztásfölddel rendelkező portára esik			Az összes			Az összes földhasználat (osztásföld + földbérlet — bérbe adott föld) %-ban
	osztásföld szántó	bérelt föld	bérbe adott föld	osztásföld	bérelt föld	bérbe adott föld	
	gyesz.-ban			százalékban			
Igásállat nélkül	5,4	0,3	3,0	16	1,7	52,8	5,5
1 igásállattal	6,5	1,6	1,3	14	6	17,6	10,3
2 «	8,5	3,5	0,9	13 }	9,5 }	8,4 }	12,3 }
3 «	10,1	5,6	0,8	10 } 34	9,5 } 30,1	4,8 } 17,3	10,4 } 34,6
4 «	12,5	7,4	0,7	11 }	11,1 }	4,1 }	11,9 }
5 és több igásállattal	16,1	16,6	0,9	36	62,2	12,3	49,6
Összesen és átlagban	9,3	5,4	1,5	100	100	100	100

Ily módon itt is azt látjuk, hogy minél jobbmódú

* A kerületben összesen 61 639 gyesz. szántóföldet adnak bérbe, vagyis az osztásföldek összes szántójának (377 305 gyesz.) körülbelül $^{1}/_{6}$-át.

a parasztság, annál *több* földet bérel, *annak ellenére,* hogy jóval több osztásföldje van. Itt is azt látjuk, hogy a jómódú parasztság kiszorítja a középparasztságot, s hogy az osztásföldnek a parasztgazdaságban betöltött szerepe a falu mindkét pólusán csökkenő tendenciát mutat.

Térjünk ki részletesebben ezekre a földbérlettel kapcsolatos adatokra. Ezekkel foglalkoznak Karisev úr fölötte érdekes és fontos kutatásai és következtetései (id. „Eredmények") és Ny. —on úrnak hozzájuk fűzött „helyesbítései".

Karisev úr külön fejezetet (III.) szentelt „a bérlet és a bérlők vagyoni helyzete közti összefüggés" kérdésének. Arra az általános következtetésre jutott, hogy „*egyébként egyenlő feltételek mellett* a földbérletért folyó harc a módosabbak javára dől el" (156. old.). „A viszonylag jómódú gazdaságok . . . háttérbe szorítják a kevésbé jómódú gazdaságok csoportját" (154. old.). Látjuk tehát, hogy a zemsztvo-statisztikai adatok általános áttekintéséből ugyanaz a következtetés adódik, mint amelyre az általunk tanulmányozott adatok is vezetnek. A földbérlet méretei és az osztásföld méretei közti összefüggés tanulmányozása során különben Karisev úr arra a következtetésre jutott, hogy az osztásföld szerinti csoportosítás „elhomályosítja a bennünket érdeklő jelenség értelmét" (139. old.): „nagyobb földbérlete . . . van *a)* a földdel *kevésbé* ellátott *kategóriáknak,* de *b)* ezeken belül a *jobban* ellátott *csoportoknak.* Itt nyilvánvalóan két teljesen ellentétes hatással van dolgunk, s ezek összekeverése mindkettő jelentőségének megértését akadályozza" (ib.). Ez a következtetés magától értetődik, ha szigorúan érvényesítjük azt a szempontot, amely *vagyonosságuk szerint* különbözteti meg a parasztok csoportjait: adatainkban mindenütt azt láttuk, hogy a jómódú parasztság elhalássza a többiek elől a földbérletet, annak ellenére, hogy osztásfölddel jobban el van látva. Világos, hogy éppen a porta jómódja a *meghatározó tényező* a földbérletnél, s hogy ez a tényező csupán módosul, de meghatározó jellege nem szűnik meg az osztásföld feltételeinek és a bérlet feltételeinek megváltozásától. Karisev úr azonban, noha kutatta a „vagyonosság" befolyását, nem tartott ki következetesen az

említett nézet mellett, s ezért *pontatlanul* jellemezte a jelenséget, amikor a bérlőnek földdel való ellátottsága és a földbérlet közötti egyenes összefüggésről beszélt. Ez az egyik. Másrészt, Karisev úr kutatásának egyoldalúsága miatt nem tudja felmérni, mekkora jelentősége van annak a ténynek, hogy a földbérletet a gazdagok halásszák el. Az „osztásföldön kívüli földbérlet" tanulmányozása során beéri a földbérletre vonatkozó zemsztvo-statisztikai adatok összesítésével, anélkül, hogy összekapcsolná azokat a bérlők saját gazdaságával. Érthető, hogy az ilyen, inkább formai tanulmányozással a földbérlet és a „vagyonosság" közötti viszony kérdését, a földbérlet kereskedelmi jellegének kérdését nem oldhatta meg. Karisev úrnak például kezében voltak a kamisini kerületre vonatkozó idézett adatok, de ő csak a földbérlet abszolút számadatainak közlésére (lásd 8. sz. melléklet, XXXVI. old.) és az általában egy gazdaságra eső bérlet *átlagos* nagyságának kiszámítására szorítkozott (szöveg, 143. old.). Hogy a bérlet a jómódú parasztság kezében összpontosul, hogy a bérletnek ipari jellege van, hogy összefüggésben van a parasztság alsó csoportja részéről történő bérbeadással — mindezt figyelmen kívül hagyta. Szóval, Karisev úrnak észre kellett volna vennie, hogy a zemsztvo-statisztikai adatok megcáfolják a földbérlettel kapcsolatos narodnyik elgondolást, és rávilágítanak arra, hogy a jómódú parasztság kiszorítja a falusi szegénységet, de pontatlanul jellemezte ezt a jelenséget, s mivel nem vizsgálta meg minden oldalról, ellentmondásba került ezekkel az adatokkal, a „munkaelvről" stb. szóló régi nótát fújva. De a parasztságban támadó gazdasági viszály és harc egyszerű megállapítása is eretnekségnek tűnt a narodnyik urak szemében, s hozzáláttak, hogy a maguk szája íze szerint „helyesbítsék" Karisev urat. Lássuk, hogyan csinálja ezt Ny. —on úr, aki, mint mondja (153. old., jegyzet), „felhasználja" N. Kablukov úrnak Karisev úrral szemben tett ellenvetéseit. Ny. —on úr az „Értekezések" IX. pontjában a földbérletet s annak különböző formáit vizsgálja. „Amikor a paraszt birtokában — mondja — elég föld van ahhoz, hogy a saját földjén végzett mezőgazdasági munkából megélhessen, nem bérel földet" (152. old.). Ny. —on úr

tehát szemrebbenés nélkül tagadja, hogy a paraszti földbérletben vállalkozói tevékenység van, hogy a földbérletet a piacra termelő gazdagok elhalásszák. Bizonyítékai? — Egyáltalában semmiféle bizonyítéka sincs: a „népi termelés" elméletét nem bizonyítják, hanem kinyilatkoztatják. Karisev úr ellen Ny. —on úr a hvalinszki kerületre vonatkozó zemsztvo-gyűjtemény kis táblázatát idézi, amely azt bizonyítja, hogy „egyenlő számú igásállat esetén minél kevesebb az osztásföld, annál nagyobb szükség van e hiánynak bérlettel való pótlására" (153. old.)*, továbbá, hogy „ha a parasztok állatállomány tekintetében teljesen egyenlő helyzetben vannak, s ha gazdaságukban elegendő munkaerő van, annál több földet bérelnek, minél kevesebb az osztásföldjük" (154. old.). Az olvasó látja, hogy az ilyen „következtetések" csupán Karisev úr pontatlan fogalmazásának szavaiba kapaszkodnak, hogy a földbérlet és a vagyoni helyzet közti összefüggés kérdését Ny. —on úr üres fecsegéssel egyszerűen megkerüli. Vajon nem világos-e önmagában véve is, hogy *egyenlő számú* igásállat esetén annál több a bérlet, minél kevesebb saját földje van a parasztnak? Erről kár beszélni, mert itt éppen azt a *vagyoni helyzetet* veszik egyenlőnek, amelynek *különbözőségéről* szó van. Ez egyáltalán nem bizonyítja Ny. —on úrnak ama állítását, hogy azok a parasztok, akiknek elegendő földjük van, nem bérelnek földet, — Ny. —on úr kis táblázatai csupán azt bizonyítják, hogy nem érti a számadatokat, amelyeket idéz: azzal, hogy a parasztokat az osztásföld nagysága szerint csoportosítja, még jobban kidomborítja, hogy a „vagyoni helyzetnek" milyen szerepe van, és hogy a földbérletet elhalásszák, amikor a szegényparasztság bérbe adja (persze ugyanazoknak a jómódú parasztoknak)**. Gondoljon az

---

* Ugyanilyen táblázatot adnak a statisztikusok a kamisini kerületre vonatkozólag is. „Сборник стат. свед. по Сарат. губ." „Szarátov korm. stat. adatainak gyűjteménye", XI. köt. kamisini kerület. 249. és köv. oldalak. Ezért nyugodtan használhatjuk az általunk vett kerület adatait.

** Hogy az Ny. —on úr által idézett adatok megcáfolják következtetéseit, arra már P. Sztruve úr is rámutatott „Критические заметки" [„Kritikai megjegyzések"] c. könyvében.

olvasó a kamisini kerület földbérleteinek megoszlására vonatkozó, imént idézett adatokra; képzelje el, hogy különválasztottuk az „egyenlő számú igásállattal“ rendelkező parasztokat, és miután az osztásföld nagysága szerint kategóriákra, továbbá a dolgozók száma szerint alcsoportokra tagoltuk őket, kijelentjük: mennél kevesebb a földjük, annál többet bérelnek stb. Vajon egy ilyen eljárástól eltűnik a jómódú parasztság csoportja? Márpedig Ny. —on úr üres frázisaival éppen azt érte el, hogy ez a csoport eltűnt, s neki alkalma nyílt megismételni a narodnyikság régi előítéleteit.

Ny. —on úrnak azt a teljesen alkalmatlan módszerét — hogy ugyanis a parasztok egy portára eső földbérletét 0, 1, 2 stb. munkást foglalkoztató csoportok szerint tagolja — L. Maressz úr is alkalmazza „A terméshozamok és a gabonaárak stb.“ c. gyűjteményben (I. köt. 34. old.). Íme egy kis példája azoknak az „átlagoknak“, amelyeket Maressz úr (az elfogult narodnyik szellemben megírt könyv többi szerzőjéhez hasonlóan) oly bátran használ. A melitopoli kerületben — vélekedik Maressz úr — a bérelt földből egy bérlő portára jut a férfi dolgozó nélküli portákban 1,6 gyesz., egy dolgozóval 4,4 gyesz., két dolgozóval 8,3 gyesz., három dolgozóval 14,0 gyesz. (34. old.). S a **következtetés: „a bérlet eléggé egyenletesen oszlik meg a lélekszám arányában“**!! Maressz úr nem tartotta szükségesnek megnézni, hogyan oszlik meg a bérlet *ténylegesen* a különböző vagyoni helyzetben levő porták csoportjai között, noha ezt V. Posztnyikov úr könyvéből is, s a zemsztvo-gyűjteményből is megtudhatta volna. Ez az „átlag“: 4,4 gyesz. bérelt föld egy bérlő portára abban a csoportban, amelyben a portáknak egy férfi dolgozójuk van — olyan számok *összevonásának* eredménye, mint például: *4 gyesz.* az 5—10 gyesz. vetésterülettel és 2—3 igásállattal rendelkező porták csoportjában és *38 gyesz.* az 50 gyesz.-nál nagyobb vetésterülettel és 4 vagy több igásállattal rendelkező porták csoportjában. (Lásd Gyűjtemény a melitopoli kerületről, G. 10—11. old.) Nyilvánvaló, hogy ha a gazdagok és szegények adatait *összevonjuk* és az így nyert összeget a megszámláltak számával elosztjuk, akárhol „egyenletes megoszlást“ kapunk!

A valóságban a melitopoli kerületben a gazdagok (25 és több gyesz. vetésterület) — a porták 21 %-a a paraszti lakosság 29,5 %-ával — annak ellenére, hogy a legjobban vannak ellátva osztásfölddel és vásárolt földdel, az egész bérelt szántóföld 66,3 %-ával rendelkeznek (Gyűjtemény a melitopoli kerületről, B. 190—194. old.). Ezzel szemben a szegények (10 gyesz. vetésterületnél kevesebb) — a porták 40 %-a a paraszti lakosság 30,1 %-ával — annak ellenére, hogy a legrosszabbul vannak ellátva osztásfölddel és vásárolt földdel, az egész bérelt szántóföld 5,6 %-ával rendelkeznek. Erre aztán csakugyan rámondhatjuk, hogy a bérelt föld „egyenletesen oszlik meg a lélekszám arányában"!

Maressz úr a paraszti földbérletre vonatkozó valamennyi számítását arra a „feltevésre" építi, hogy a „földet bérlő porták túlnyomórészt a földdel" (mármint *osztás*földdel) „a legkevésbé ellátott két alsó csoportba tartoznak", hogy „a bérelt föld a bérlő lakosság között egyenletesen oszlik meg a lélekszám arányában (sic!)", s hogy „a földbérlettel a parasztoknak módjuk nyílik a földdel kevésbé ellátott csoportokból a földdel jobban ellátott csoportokba felemelkedni" (34—35. old.). Már rámutattunk arra, hogy *Maressz úrnak mindezek a „feltevései" homlokegyenest ellenkeznek a valósággal.* A valóságban mindennek éppen az ellenkezője igaz, s Maressz úr ezt okvetlenül észrevette volna, ha — amikor a gazdasági helyzetben mutatkozó egyenlőtlenségről beszélt (35. old.) — elővette volna azokat az adatokat, amelyek a portákat gazdasági ismertetőjeleik (nem pedig osztásföld-*birtokuk)* szerint csoportosítják, és nem szorítkozott volna a narodnyik előítéletek üres „feltevésére".

Hasonlítsuk most össze a kamisini kerületet Szarátov kormányzóság más kerületeivel. A parasztok csoportjai közötti arány mindenütt egyforma, amint azt az alábbi adatok tanúsítják arra a négy kerületre vonatkozólag (volszki, kuznyecki, balasovi és szerdobszki), amelyben, mint mondottuk, a közép- és a jómódú parasztságot összevonták:

Szarátov kormányzóság 4 kerülete

A gazdák csoportjai	Porták száma	Lélekszám	Állatállomány	Osztásföld	Bérelt föld	Összes földhasználat	Vetésterület
	százalékban						
Igásállat nélkül	24,4	15,7	3,7	14,7	2,1	8,1	4,4
1 igásállattal	29,6	25,3	18,5	23,4	13,9	19,8	19,2
2 és több igásállattal	46,0	59,0	77,8	61,9	84,0	72,1	76,4
Összesen	100	100	100	100	100	100	100

Eszerint mindenütt azt látjuk, hogy a jómódú parasztság kiszorítja a szegénységet. De a kamisini kerületben a jómódú parasztság számbelileg is nagyobb és gazdagabb is, mint a többi kerületben. A kormányzóság öt kerületében (a kamisinit is beleértve) a porták igásállataik szerint a következőképpen oszlanak meg: igásállat nélkül — 25,3 %; egy igásállattal — 25,5 %; kettővel — 20 %; hárommal — 10,8 %; néggyel és többel — 18,4 %, míg a kamisini kerületben, mint láttuk, a jómódúak csoportja nagyobb, ezzel szemben a szegényeké valamelyest kisebb. Továbbá, ha összevonjuk a közép- és a jómódú parasztságot, vagyis ha a két vagy több igásállattal rendelkező gazdaságokat vesszük, az egyes kerületek szerint a következő adatokat kapjuk:

Az 1 portára (2 és több igásállattal) esik a

	kamisini	volszki	kuznyecki	balasovi	szerdobszki
	kerületben				
Igásállat, db	3,8	2,6	2,6	3,9	2,6
Állatállomány összesen, db	9,5	5,3	5,7	7,1	5,1
Osztásföld gyesz.	12,4	7,9	8	9	8
Bérelt föld «	9,5	6,5	4	7	5,7
Vetésterület «	17	11,7	9	13	11

Tehát a kamisini kerületben a jómódú parasztság gazdagabb. Ez a kerület a földdel legjobban ellátottak

közé tartozik: 7,1 gyesz. osztásföld egy revíziós lélekre[40] az 5,4 gyeszjatyinás kormányzósági átlaggal szemben. A „parasztságnak" földdel való jobb ellátottsága tehát csak azt jelenti, hogy a paraszti burzsoázia itt nagyobb számú és gazdagabb.

Ezzel be is fejezzük Szarátov kormányzóság adatainak áttekintését, s most még ki kell térnünk a paraszti porták csoportosításának kérdésére. Az olvasó valószínűleg már észrevette, hogy a limine* elvetjük az osztásföld szerinti csoportosítást, és kizárólag a vagyoni helyzet (igásállatok száma; vetésterület nagysága) szerinti csoportosítást alkalmazzuk. Meg kell indokolnunk ezt az eljárást. Az osztásföld szerinti csoportosítás zemsztvo-statisztikánkban összehasonlíthatatlanul gyakoribb, s ennek védelmében rendszerint a következő két, első pillantásra fölötte meggyőző, érvet hozzák fel**. Először is, azt mondják, hogy ha tanulmányozni akarjuk a földművelő parasztság életkörülményeit, természetes és szükséges követelmény a föld szerinti csoportosítás. — Ez az érv figyelmen kívül hagyja az orosz életnek egy lényegbevágó sajátosságát, nevezetesen azt, hogy az osztásföld kötött birtok, hogy a törvény alapján egyenlősítő jellege van, s hogy az osztásföld mobilizálása a legnagyobb mértékben korlátozott. A földművelő parasztság egész bomlási folyamatát éppen az jellemzi, hogy az élet megkerüli ezeket a törvényszabta korlátokat. Ha az osztásföld szerinti csoportosítást használjuk, együvé vesszük a szegényt, aki bérbe adja a földet, és a gazdagot, aki bérbe veszi vagy megvásárolja; — a szegényt, aki otthagyja a földet, és a gazdagot, aki „gyűjti"; — a szegényt, aki csekélyszámú igásállattal egészen rosszul gazdálkodik, és a gazdagot, akinek sok igásállata van, aki trágyázza a földet, aki tökéletesítéseket vezet be stb. stb. Más szóval, együvé vesszük a falusi proletárt a falusi burzsoázia képviselőivel. Az ilyen összevonásból

* — már eleve. — *Szerk.*

** Lásd például a bevezetést Szarátov kormányzóság adatainak „Összesítéséhez", Szamára kormányzóság adatainak „Összesítő gyűjteményéhez", a Voronyezs kormányzóság 4 kerületére vonatkozó becslési adatok „Gyűjteményéhez" és más zemsztvo-statisztikai kiadványokat.

adódó „átlagok“ *elleplezik a bomlást*, s éppen ezért merőben fiktívek*. A szarátovi statisztikusok fentebb ismertetett kombinációs táblázatai lehetővé teszik, hogy szemléletesen megmutassuk, mennyire alkalmatlan az osztásföld szerinti csoportosítás. Vegyük például a kamisini kerület osztásföld nélküli parasztjainak kategóriáját (lásd „Összesítés“, 450. és köv. oldalak, a kamisini kerületre vonatkozó gyűjtemény, XI. köt. 174. és köv. oldalak). Az „Összesítés“ szerkesztője, e kategóriát jellemezve, az ide tartozó parasztok vetésterületét „fölötte jelentéktelennek“ mondja („Bevezetés“, 45. old.), vagyis a szegényparasztsághoz sorolja. Nézzük a táblázatokat. E kategória „átlagos“ vetésterülete portánként 2,9 gyesz. De nézzük csak meg, hogyan jött létre ez az „átlag“: oly módon, hogy összevonták a nagy vetésterülettel rendelkező parasztokat (18 gyesz. portánként az öt és több igásállattal rendelkező gazdák csoportjában; az egész kategóriában ennek a csoportnak a portái körülbelül $^1/_8$ részt alkotnak, de az ő kezükben van a kategória vetésterületének mintegy a fele) és a portánként 0,2 gyesz. vetésterülettel rendelkező, lónélküli szegényparasztokat! Vegyük a gazdasági cselédeket alkalmazó gazdaságokat. Ebben a kategóriában nagyon kevés ilyen gazdaság van: mindössze 77, vagyis 2,5 %. De ebből a 77 gazdaságból 60 a portánként 18

* Élünk a ritka alkalommal, amikor azonosíthatjuk magunkat V. V. úrral, aki 1885-ben és a következő években folyóiratcikkeiben üdvözölte „a zemsztvo-statisztikai kiadványok új típusát“, mégpedig a kombináci s táblázatokat, amelyek lehetővé teszik, hogy a porták adatait ne csak az osztásföld szerint, hanem a vagyoni helyzet szerint is csoportosítsuk. „A számadatokat — írta V. V. úr akkoriban — *nem a parasztok legkülönbözőbb gazdasági csoportjainak olyan konglomerátumaihoz kell alkalmazni, mint a falu vagy a földközösség, hanem magukhoz ezekhez a csoportokhoz*“ (V. V. „A helyi statisztikai kiadványok új típusa“, „Szevernij Vesztnyik“, 1885. 3. sz. 189—190. old. Idézve a Szarátov kormányzóságra vonatkozó „Összesítés“ „Bevezetésében“, 36. old.). Nagyon sajnáljuk, hogy V. V. úr egyetlen későbbi munkájában sem próbált betekinteni a parasztság különböző csoportjaira vonatkozó adatokba, sőt, mint láttuk, hallgatással mellőzte V. Posztnyikov úr könyvének ténybeli részét, aki alighanem elsőként próbált a parasztság különböző csoportjaira, nem pedig a „legkülönbözőbb gazdasági csoportok konglomerátumára“ vonatkozó adatokat feldolgozni. Vajon mi az oka ennek?

gyesz. vetésterülettel rendelkező felső csoportba tartozik, s ebben a csoportban a gazdasági cselédeket alkalmazó gazdaságok száma már 24,5 %. Világos, hogy ily módon elleplezzük a parasztság felbomlását, kedvezőbb színben tüntetjük fel a vagyontalan parasztságot, mint amilyen helyzetben valójában van (mert hozzászámítjuk a gazdagokat és átlagokat számítunk ki), a jómódú parasztságot pedig — ellenkezőleg — kevésbé gazdagnak tüntetjük fel, mint amilyen, mert a sok osztásfölddel rendelkező parasztok kategóriáiba a többséget alkotó jómódúakkal együtt szegények is bekerülnek (tudvalevő, hogy a sok osztásfölddel rendelkező földközösségekben is mindig vannak szegényparasztok). Most már világos előttünk, hogy az osztásföld szerinti csoportosítás védelmében felhozott második érv is helytelen. Azt mondják, hogy az ilyen csoportosításnál az osztásföld méreteinek növekedésével párhuzamosan mindig gyarapodnak a jómód jelei (állatállomány, vetésterület nagysága stb.). Ez vitathatatlan tény, hiszen az osztásföld a jómód egyik legfontosabb tényezője. Ezért a sok osztásfölddel rendelkező parasztság soraiban mindig több képviselője van a parasztburzsoáziának, s ezáltal az osztásföld alapján összeállított kategória egészére vonatkozó „átlagok" is növekednek. Mindebből azonban semmiképpen sem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy helyesen járunk el, ha együvé vesszük a falusi burzsoáziát és a falusi proletariátust.

Összefoglaljuk az elmondottakat: a parasztporták adatainak feldolgozásánál nem szabad az osztásföld szerinti csoportosításra szorítkozni. A gazdasági statisztikának feltétlenül *a gazdaság méreteit és típusát* kell a csoportosítás alapjául felhasználnia. E típusok megkülönböztető ismérveit a mezőgazdaság helyi feltételeinek és formáinak megfelelően kell összeválogatni; ahol külterjes gabonagazdaság van, be lehet érni a vetésterület nagysága (vagy az igásállatok száma) szerinti csoportosítással, más körülmények között viszont figyelembe kell venni az ipari növények vetésterületét, a mezőgazdasági termékek ipari feldolgozását, a kapásnövények vagy takarmányfüvek vetésterületét, a tejgazdaságot, a kertészetet stb. Ahol a parasztság nagy méretekben egybekapcsolja a

földművelést és az iparűzést, ott kombinálnunk kell az említett két csoportosítási rendszert, vagyis a földművelés méretei és típusa szerinti csoportosítást és az „iparűzés" mérete és típusa szerinti csoportosítást. A parasztporta adatainak összesítési módja korántsem olyan speciális és másodrendű kérdés, mint amilyennek első pillantásra látszik. Ellenkezőleg, túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy ez ma a zemsztvo-statisztika központi kérdése. Az egyes portákra vonatkozó adatok teljessége és az adatgyűjtés technikája* nagy tökélyre emelkedett, de a ki nem elégítő összesítés következtében a rendkívül értékes adatok tömege valósággal elkallódik, s a kutató csak „átlagokhoz" jut (földközösségekről, járásokról, paraszt-csoportokról, az osztásföld nagyságáról stb.). Márpedig ezek az „átlagok", mint láttuk és még látni fogjuk, gyakran teljesen fiktívek.

IV. PERM KORMÁNYZÓSÁG ZEMSZTVO-STATISZTIKAI ADATAI

A zemsztvo-statisztikai adatok vizsgálata során vegyünk most szemügyre egy olyan kormányzóságot, amelyben egészen mások a viszonyok: Perm kormányzóságot. Vegyük a krasznoufimszki kerületet, amelyre vonatkozólag rendelkezésünkre áll a portáknak a földművelő gazdaság méretei szerinti csoportosítása**. A kerület földművelő részének (23 574 porta — 129 439 lélek) általános adatai a következők:

* A zemsztvo-összeírások technikájára vonatkozólag, a fent említett kiadványokon kívül, lásd Fortunatov úr cikkét a „Zemsztvo-statisztikai eredmények" I. kötetében. A portaösszeírási kérdőívek mintáit közölték „Szamára korm. összesítő gyűjteményének" és Szarátov korm. „Összesítésének" „Bevezetésében", valamint a következő kiadványokban: „Сборник стат. свед. по Орловской губ." [„Orel korm. stat. adatainak gyűjteménye"] (II. köt., jeleci kerület) és „Материалы для статистики Красноуфимского уезда Пермской губ." [„Adatok Perm korm. krasznoufimszki kerületének statisztikájához"], IV. füz. Különösen teljes a permi kérdőív.

** „Adatok Perm korm. krasznoufimszki kerületének statisztikájához", III. füz. Táblázatok. Kazán 1894. Összehasonlítás céljából alább idézzük a főbb adatokat a jekatyerinburgi kerületről is, amelyre vonatkozólag ugyanilyen csoportosítás áll a rendelkezésünkre. „Сборник стат. свед. по Екатеринбургскому уезду Перм-

A gazdák csoportjai	Porták %-ban	Lélekszám %-ban	Egy portára eső vetésterület gyesz.-ban	Vetésterület %-ban			Az 1 portára eső állatállomány: Igásállat	Az 1 portára eső állatállomány: Összesen (számosállatra átszámítva)	Az összes állatállomány %-ban		
Földművelés nélkül	10,2	6,5	—	—	8,9		0,3	0,9	1,7	15,4	
5 gyesz.-ig	30,3	24,8	1,7	8,9			1,2	2,3	13,7		
5—10 gyesz.	27,0	26,7	4,7	22,4			2,1	4,7	24,5		
10—20 «	22,4	27,3	9,0	35,1		68,7	3,5	7,8	33,8		60,1
20—50 «	9,4	13,5	17,8	28,9	33,6		6,1	12,8	23,2	26,3	
50 gyesz.-n felül	0,7	1,2	37,3	4,7			11,2	22,4	3,1		
Összesen és átlagban	100	100	5,8	100			2,4	5,2	100		

Tehát annak ellenére, hogy a vetésterület itt jóval kisebb, ugyanaz az arány az egyes csoportok között, a vetésterület és az állatállomány ugyanúgy a jómódú parasztság kis csoportjának kezében összpontosul. A földbirtok és a tényleges gazdasági földhasználat közötti arány itt ugyanolyan, mint azokban a kormányzóságokban, amelyeket már ismerünk*.

A gazdák csoportjai	Porták száma	Lélekszám	Osztásföld	Bérelt föld	Bérbeadott föld	Az összes földhasználat
	százalékban					
Földművelés nélkül	10,2	6,5	5,7	0,7	21,0	1,6
5 gyesz.-ig	30,3	24,8	22,6	6,3	46,0	10,7
5—10 gyesz.	27,0	26,7	26,0	15,9	19,5	19,8
10—20 «	22,4	27,3	28,3	33,7	10,3	32,8
20—50 «	9,4	13,5	15,5	36,4	2,9	29,8
50 gyesz.-n felül	0,7	1,2	1,9	7,0	0,3	5,3
Összesen	100	100	100	100	100	100

ской губ." [„Perm korm. jekatyerinburgi kerülete statisztikai adatainak gyűjteménye"], A jekatyerinburgi kerületi zemsztvo kiadása. Jekatyerinburg 1891.

* Ezeknek a parasztoknak a kezében (valamennyi csoportot együttvéve) összesen 410 428 gyesz. osztásföld van, vagyis „átlag" 17,5 gyesz. portánként. Ezenkívül a parasztok bérelnek 53 882 gyesz. szántóföldet és 597 180 gyesz. rétet, tehát összesen 651 062 gyesz.-t (a szántóföldet bérlő porták száma 8903, a rétet bérlő portáké 9167), és bérbe adnak osztásföldet: szántóföldet 50 548 gyesz.-t (8553 gazda) és rétet 7186 gyesz.-t (2180 gazda), összesen 57 734 gyesz.-t

A földbérletet itt is a földdel legjobban ellátott jómódú parasztság halássza el; az osztásföld itt is átmegy (bérbeadás útján) a szegényparasztság kezéből a jómódú parasztság kezébe; itt is csökken az osztásföld szerepe, két különböző irányban, a falu mindkét pólusán. Hogy az olvasó világosabb képet alkothasson magának ezekről a folyamatokról, részletesebb adatokat közlünk a földbérletről:

A gazdák csoportjai	Az 1 portára eső lélekszám	Az 1 portára eső osztásföld gyesz.-ban	Szántót bérlő porták %-a	Az 1 bérlő portára eső szántóföld gyesz.-ban	Kaszálót bérlő porták %-a	Az 1 bérlő portára eső kaszáló gyesz.-ban
Földművelés nélkül	3,51	9,8	0,0	0,7	7,0	27,8
5 gyesz.-ig	4,49	12,9	19,7	1,0	17,7	31,2
5—10 gyesz.	5,44	17,4	34,2	1,8	40,2	39,0
10—20 «	6,67	21,8	61,1	4,4	61,4	63,0
20—50 «	7,86	28,8	87,3	14,2	79,8	118,2
50 gyesz.-n felül	9,25	44,6	93,2	40,2	86,6	261,0
Átlagban	5,49	17,4	37,7	6,0	38,9	65,0

A parasztság felsőbb csoportjaiban tehát (amelyek, mint tudjuk, a bérelt föld legnagyobb részét összpontosítják) a földbérlet, a narodnyik közgazdászok általánosan elterjedt véleményével ellentétben, nyilvánvalóan iparszerűen folyik, vállalkozás jellegét viseli.

Most áttérünk a bérmunka adataira, amelyek e kerületnél, teljességük folytán (ugyanis a napszámosok alkalmazásának adataira is kiterjednek) különösen értékesek:

A gazdaságok csoportjai	Az 1 portára eső férfimunkások száma	Szegődménybe	Kaszálásra	Aratásra	Cséplésre	Szegődménybe	Kaszálásra	Aratásra	Cséplésre
		munkásokat alkalmazó gazdaságok száma				munkásokat alkalmazó gazdaságok %-a			
Földművelés nélkül	0,6	4	16	—	—	0,15	0,6	—	—
5 gyesz.-ig	1,0	51	364	340	655	0,7	5,1	4,7	9,2
5—10 gyesz.	1,2	268	910	1 385	1 414	4,2	14,3	20,1	22,3
10—20 «	1,5	940	1 440	2 325	1 371	17,7	27,2	43,9	25,9
20—50 «	1,7	1 107	1 043	1 542	746	50,0	47,9	69,6	33,7
50 gyesz.-n felül	2,0	143	111	150	77	83,1	64,5	87,2	44,7
Összesen és átlagban	1,2	2 513	3 884	5 742	4 263	10,6	16,4	24,3	18,8

Szemléltető cáfolatát látjuk itt a szarátovi statisztikusok ama véleményének, hogy a napszámosok alkalmazása nem jellemző ismertetőjele a gazdaság erejének vagy gyengeségének. Ellenkezőleg, ez fölötte jellemző ismertetőjele a parasztburzsoáziának. A napszámosok minden fajtájánál azt tapasztaljuk, hogy a munkásokat alkalmazó gazdák százaléka a vagyonosság növekedésével együtt növekszik, jóllehet a legmódosabb parasztság dolgozó családtagok tekintetében is a legkedvezőbb helyzetben van. A családi kooperáció itt is alapja a tőkés kooperációnak. Továbbá, azt látjuk, hogy a napszámosokat alkalmazó gazdaságok száma (kerületi átlagban) $2^1/_2$*-szerese* a szegődményeseket alkalmazó gazdaságok számának — az arató napszámosokat véve számba; a statisztikusok, sajnos, nem mutatták ki a napszámosokat alkalmazó gazdaságok össz-számát, bár ezek az adatok rendelkezésükre álltak. A három felső csoportban 7679 porta közül 2190 porta alkalmaz gazdasági cselédeket, aratónapszámosokat viszont 4017 porta alkalmaz, vagyis a jómódúak csoportjához tartozó parasztok többsége. A napszámosok alkalmazása persze egyáltalán nem Perm kormányzóság sajátossága, s ha fentebb azt láttuk, hogy a parasztság felső csoportjaiban e csoportok gazdáinak 2—6, illetőleg 9 tizede alkalmaz gazdasági cselédeket, ebből a tényből ez a következtetés adódik. A jómódú parasztgazdaságok *többsége* ilyen vagy amolyan formában igénybe vesz bérmunkát. *A jómódú parasztság létének elengedhetetlen feltétele egy gazdasági cseléd- és napszámosállomány kialakulása.* Végül, igen érdekes jelenség az, hogy a napszámosokat alkalmazó gazdaságok számának aránya a gazdasági cselédeket alkalmazó gazdaságok számához viszonyítva *a parasztság alsóbb csoportjaitól a felsőbbek felé haladva csökken.* Az alsóbb csoportokban a napszámosokat alkalmazó gazdaságok száma mindig meghaladja, mégpedig többszörösen, a gazdasági cselédeket alkalmazó gazdaságok számát. Ezzel szemben, a felsőbb csoportokban a gazdasági cselédeket alkalmazó gazdaságok száma olykor még nagyobb is, mint a napszámosokat alkalmazó gazdaságok száma. Ez a tény nyilvánvalóan amellett szól, hogy a parasztság felsőbb csoportjaiban igazi béres-gazdaságok alakulnak

ki, amelyek bérmunka állandó igénybevételén alapulnak; a bérmunka egyenletesebben oszlik meg évszakok szerint, s így lehetővé válik, hogy meglegyenek a drágább és körülményesebb napszámosmunka nélkül. Mellesleg közöljük Vjatka kormányzóság jelabugai kerületének a bérmunka alkalmazására vonatkozó adatait (a jómódú parasztságot itt összevonták a középparasztsággal).

A gazdák csoportjai	Porták száma	Porták %-ban	Lélekszám %-ban	Szegődményes bérmunkások száma	Szegődményes bérmunkások %-ban	Napszámos bérmunkások száma	Napszámos bérmunkások %-ban	Az összes állatállomány %-ban	Osztásföld, szántó %-ban	Földet bérlő porták %-a	Földet bérbe adó porták %-a
Ló nélkül	4 258	12,7	8,3	56	3,2	16 031	10,6	1,4	5,5	7,9	42,3
Egy lóval	12 851	38,2	33,3	218	12,4	28 015	18,6	24,5	27,6	23,7	21,8
Több lóval	16 484	49,1	58,4	1 481	84,4	106 318	70,8	74,1	66,9	35,3	9,1
Összesen és átlagban	33 593	100	100	1 755	100	150 364	100	100	100	27,4	18,1

Ha feltételezzük, hogy minden napszámos egy hónapig (28 napot) dolgozik, kiderül, hogy a napszámosok száma háromszorosa a szegődményes munkások számának. Mellesleg megjegyezzük, hogy Vjatka kormányzóságban is mind a bérmunkások alkalmazása, mind a földbérlet és a föld bérbeadása tekintetében a már ismert arányokat látjuk az egyes csoportok között.

Fölötte érdekesek azok a porta-adatok, amelyeket a permi statisztikusok a föld trágyázásával kapcsolatban közölnek. Nézzük meg ez adatok feldolgozásának eredményét:

A gazdák csoportjai	Trágyát kihordó gazdaságok %-a	A trágyát kihordó portákra eső kihordott trágyamennyiség szekérben
5 gyesz.-ig	33,9	80
5—10 gyesz.	66,2	116
10—20 «	70,3	197
20—50 «	76,9	358
50 gyesz.-n felül	84,3	732
Átlagban	51,7	176

Ily módon ebben a tekintetben is nagy különbség látható a szegény és a jómódú parasztok gazdálkodási rendszere és módja között. S ennek a különbségnek mindenütt meg kell lennie, mivel a jómódú parasztság mindenütt a paraszti állatállomány nagy részét összpontosítja kezében, s így több lehetősége van arra, hogy munkáját gazdaságának javítására fordítsa. Ezért, ha például tudjuk azt, hogy a reform utáni „parasztság“ a lóval és egyéb jószággal nem rendelkező portáknak bizonyos kontingensét hozta létre, s ugyanakkor a föld trágyázására való áttéréssel „emelte a mezőgazdaság színvonalát“ (V. V. úr részletesen leírja ezt „Haladó tendenciák a parasztgazdaságban“ c. munkájában, 123—160. és köv. oldalak), teljesen világossá válik előttünk, hogy a „haladó tendenciák“ egyes-egyedül a falusi burzsoázia fejlődését jelentik. Még nyilvánvalóbban mutatkozik meg ez a tökéletesített mezőgazdasági eszközök megoszlásában, amelyekre vonatkozólag a permi statisztikában ugyancsak találunk adatokat. Ezeket az adatokat azonban nem a kerület egész földművelő részében vették fel, hanem csak a 3., a 4. és az 5. körzetében, amelyekbe a 23 574 portából 15 076 tartozik. A következő tökéletesített munkaeszközöket vették fel: 1049 rosta, 225 gabonaosztályozó gép és 354 cséplőgép, összesen 1628 gép. Ezek csoportok szerint a következőképpen oszlanak meg:

A gazdák csoportjai	100 gazdaságra eső tökéletesített munkaeszközök	Tökéletesített munkaeszközök összesen	Tökéletesített munkaeszközök %-ban
Földművelés nélkül	0,1	2	0,1
5 gyesz.-ig	0,2	10	0,6
5—10 gyesz.	1,8	60	3,7
10—20 «	9,2	299	18,4
20—50 «	50,4	948	58,3 } 77,2
50 gyesz.-n felül	180,2	309	18,9
Összesen és átlagban	10,8	1 628	100

Lám egy újabb illusztrációja V. V. úr ama „narodnyik“

tételének, hogy a tökéletesített munkaeszközöket „valamennyi“ paraszt használja!

Az „iparűzésre“ vonatkozó adatok ezúttal lehetővé teszik, hogy különválasszuk az „iparűzés“ két fő típusát: 1) azt, amelynek révén a parasztság falusi burzsoáziává válik (kereskedelmi és ipari vállalatok birtoklása), és 2) azt, amelynek révén a parasztság falusi proletariátussá válik (a munkaerő eladása, az úgynevezett „mezőgazdasági iparűzés“). Nézzük meg, hogyan oszlanak meg csoportok szerint ezek a merőben ellentétes típusú „iparűzők“*:

A gazdák csoportjai	100 gazdára esik keresk.-ipari üzem	A keresk.-ipari üzemek %-os megoszlása csoportok szerint		Mezőgazdasági iparűzéssel foglalkozó gazdaságok %-a
Földművelés nélkül	0,5	1,7		52,3
5 gyesz.-ig	1,4	14,3		26,4
5—10 gyesz.	2,4	22,1		5,0
10—20 «	4,5	34,3	61,9	1,4
20—50 «	7,2	23,1		0,3
50 gyesz.-n felül	18,0	4,5		—
Összesen és átlagban	2,9	100		16,2

Ha egybevetjük ezeket az adatokat a vetésterület megoszlására és a bérmunkások alkalmazására vonatkozó adatokkal, ismét azt látjuk, hogy a parasztság felbomlása belső piacot teremt a kapitalizmus számára.

Azt is látjuk, mennyire meghamisítják a valóságot, amikor mint „iparűzést“, vagy „mellékkeresetet“ egy kalap alá veszik a legkülönbözőbb típusú foglalkozásokat, amikor (mint például V. V. és Ny. —on úr) „a földművelésnek az iparűzéssel való egyesülését“ egyértelmű, egyöntetű, a kapitalizmust kizáró jelenségként tüntetik fel.

* A „mezőgazdasági iparűzést“ szintén csupán a három utolsó körzetben választották külön. A kereskedelmi és ipari vállalatok száma összesen 692, mégpedig: 132 vízimalom, 16 olajütő, 97 gyantafőző és kátrányégető üzem, 283 „kovácsműhely és egyéb“, valamint 164 „bolt, vendéglő stb.“.

Végül szeretnénk rámutatni arra, hogy a jekatyerinburgi kerületre vonatkozó adatok ugyanilyen képet mutatnak. Ha a kerületben felvett 59 709 porta közül különválasztjuk azokat a portákat, amelyeknek nincsen földjük (14 601 porta), amelyeknek csak rétjük van (15 679 porta), és amelyek egész osztásföldjüket otthagyják (1612 porta), a fennmaradó 27 817 portára vonatkozólag a következő adatokat kapjuk: a vetésterület nélküli vagy kis vetésterületű (5 gyesz.-ig) 20 000 portának mindössze 41 000 gyeszjatyina vetésterülete van a 124 000 gyesz.-ból, ami kevesebb mint $^1/_3$. Ezzel szemben 2859 gazdag portának (10 gyesz.-nál nagyobb vetésterülettel) 49 751 gyesz. vetésterülete van, s a 67 000 gyesz. földbérletből 53 000 gyesz.-t tart kezében (a többi között 47 000 gyesz.-t az 55 000 gyesz. bérelt paraszti földből). Az „iparűzés" két ellentétes típusának megoszlása, csakúgy, mint a gazdasági cselédeket alkalmazó portáké, a jekatyerinburgi kerületben ugyanolyan, mint a bomlás e jeleinek megoszlása a krasznoufimszki kerületben.

V. OREL KORMÁNYZÓSÁG ZEMSZTVO-STATISZTIKAI ADATAI

Ebben a kormányzóságban a jeleci és trubcsevszki kerületre vonatkozó két statisztikai gyűjtemény áll rendelkezésünkre, amelyek az igáslovak száma szerint csoportosítják a paraszti portákat*.

Összevonjuk ezt a két kerületet és az összesített adatokat közöljük csoportok szerint.

---

* „Orel kormányzóság zemsztvo-statisztikai adatainak gyűjteménye", II. köt. Moszkva 1887, jeleci kerület, és III. köt. Orel 1887, trubcsevszki kerület. Az utóbbi kerületre vonatkozó adatok nem ölelik fel a városkörnyéki földközösségeket. A földbérletre vonatkozólag általános adatokat használunk, amelyek magukban foglalják mind az osztásföld-bérletet, mind az osztásföldön kívüli bérletet. A bérbe adott föld mennyiségét hozzávetőlegesen állapítottuk meg az egész osztásföldet bérbe adó porták száma alapján. Az ily módon kapott számok segítségével állapítottuk meg aztán az egyes csoportok földhasználatát is (osztásföld + vásárolt föld + bérelt föld — bérbe adott föld).

A gazdák csoportjai	Családok %-ban	Lélekszám %-ban	Az 1 portára eső osztásföld gyesz.-ban	Osztás- föld %-ban	Vásárolt föld %-ban	Bérlő porták %-a	Bérelt föld %-ban	Bérbe adott föld %-ban	Összes földhasználat %-ban	Összes földhasználat 1 portára	Az 1 portára eső állat-állomány (számosállatra átszámítva)	Összes állat-állomány %-ban
Ló nélkül	22,9	15,6	5,5	14,5	3,1	11,2	1,5	85,8	4,0	1,7	0,5	3,8
1 lóval	33,5	29,4	6,7	28,1	7,2	46,9	14,1	10,0	25,8	7,5	2,3	23,7
2—3 lóval	36,4	42,6	9,6	43,8	40,5	77,4	50,4	3,0	49,3	13,3	4,6	51,7
4 és több lóval	7,2	12,4	15,2	13,6	49,2	90,2	34,0	1,2	20,9	28,4	9,3	20,8
Összesen és átlagban	100	100	8,6	100	100	52,8	100	100	100	9,8	3,2	100

Látható ebből, hogy a csoportok közötti arányok itt is nagyjából ugyanolyanok, mint amilyeneket eddig láttunk (a vásárolt és a bérelt föld a jómódúak kezében összpontosul, a szegényektől a föld átmegy a gazdagok kezébe stb.). Ugyanilyenek az arányok az egyes csoportok között a bérmunka, az „iparűzés" és a gazdaság „haladó tendenciái" tekintetében is:

A gazdák csoportjai	Bérmunkásokat alkalmazó gazdaságok %-a	Iparűző porták %-a	100 gazdaságra esik keresk.-ipari üzem	Tökéletesített munkaeszközök (a Jeleci kerületben): 100 gazdaságra esik munkaeszköz	Tökéletesített munkaeszközök (a Jeleci kerületben): Az összes munkaeszközök %-ban
Ló nélkül	0,2	59,6	0,7	0,01	0,1
1 lóval	2,3	37,4	1,1	0,2	3,8
2—3 «	4,9	32,2	2,6	3,5	42,7
4 és több lóval	19,4	30,4	11,2	36,[illegible]	53,4
Összesen és átlagban	3,5	39,9	2,3	2,2	100

Ezek szerint Orel kormányzóságban is azt látjuk, hogy a parasztság két, merőben ellentétes típusra bomlik: egyrészt falusi proletariátusra (a föld otthagyása és a munkaerő eladása), másrészt parasztburzsoáziára (földvásárlás, jelentős méretű földbérlet, különösen osztásföldek bérbevétele, a gazdaság fejlesztése, gazdasági cselédek és napszámosok alkalmazása, akiket itt nem vettek tekintetbe, kereskedelmi és ipari vállalatok hozzácsatolása a földműveléshez). De a paraszti földművelő gazdaság méretei itt általában jóval kisebbek, mint a fent tárgyalt esetekben; a nagy vetésterületű gazdaságok száma itt hasonlíthatatlanul kisebb, s ezért a parasztság felbomlása, e két kerületről ítélve, kevésbé erőteljesnek tűnik. Azt mondjuk, hogy „tűnik", mégpedig a következő megfontolások alapján: először is, itt azt tapasztaljuk ugyan, hogy a „parasztság" jóval gyorsabban változik át falusi proletariátussá, s a falusi burzsoázia alig észrevehető csoportjait választja ki, de azért láttunk már példákat az ellenkező esetre is, amikor a falunak ez az utóbbi pólusa különösen szembe-

tűnővé válik. Másodszor, a *földművelő* parasztság felbomlását (ebben a fejezetben éppen a földművelő parasztságra szorítkozunk) itt elleplezi az „iparűzés“, amely különösen nagy méreteket ölt (a családok 40%-a). Az „iparűzők“ között, bár többségük bérmunkás, itt is akadnak kisebb számban kereskedők, felvásárlók, vállalkozók, önálló iparosok stb. Harmadszor, a parasztság felbomlása itt elhomályosul, mert nincsenek adatok a helyi földművelésnek azokról az ágairól, amelyek a legszorosabb kapcsolatban vannak a piaccal. A kereskedelmi, piacra termelő földművelés fejlődése itt nem az árugabona vetésterületének bővülésében jut kifejezésre, hanem a kendertermesztésben. Itt ezzel a termékkel függ össze a kereskedelmi műveletek zöme, a gyűjteményben található táblázatok adatai pedig a földművelésnek *éppen ezt* az ágát nem választják külön az egyes csoportokban. „A kenderföldek szolgáltatják a parasztok fő jövedelmét“ (vagyis pénzjövedelmét. Gyűjtemény a trubcsevszki kerületről, a helységleírások 5. oldalán és sok más helyen), „a parasztok legtöbb figyelmet a kendertermesztésnek szentelnek... Az egész istállótrágya ... a kenderföldekre kerül“ (ibid., 87. old.), a „kenderre“ vesznek fel mindenütt kölcsönöket, a kenderből fizetik vissza az adósságot (ibid., passim). A kenderföldek trágyázására a jómódú parasztok felvásárolják a szegények istállótrágyáját (Gyűjtemény az oreli kerületről, VIII. köt. Orel 1895, 91—105. old.), a kenderföldeket saját földközösségükben és más földközösségekben bérbeadják és bérbe veszik (ibid., 260. old.), részben kenderfeldolgozással foglalkoznak azok az „ipari vállalatok“, amelyek összpontosulásáról fentebb beszéltünk. Nyilvánvaló, hogy igen hiányos a bomlásnak egy olyan képe, amelyben éppen a helyi földművelés legfőbb haszonterményéről nincsenek adatok*.

---

* Az oreli kerületre vonatkozó gyűjtemény szerkesztője közli (57. sz. táblázat), hogy a jómódú parasztoknál egy szarvasmarhától vagy lótól *csaknem kétszer annyi* istállótrágya gyűlik össze, mint a szegényeknél (391 pud állatonként, ahol 7,4 jószág jut egy portára, és 208 pud, ahol 2,8 jószág jut egy portára. És ezt a következtetést az osztásföld szerinti csoportosítás alapján vonta le, amely kisebbíti a bomlás valódi mélységét). Ennek az a magyarázata, hogy a szegény-

VI. VORONYEZS KORMÁNYZÓSÁG ZEMSZTVO-STATISZTIKAI ADATAI

A Voronyezs kormányzóságra vonatkozó gyűjteményekben különösen teljes adatokat és rengeteg csoportosítást találunk. Az osztásföld szerinti szokásos csoportosításon kívül néhány kerületre vonatkozólag rendelkezésünkre állanak csoportosítások az igásállatok szerint, a munkások (a családok munkaerői) szerint, az iparűzés szerint (iparűzés nélkül; iparűzéssel: *a)* mezőgazdaságival, *b)* vegyessel és *c)* kereskedelmi-iparival), a gazdasági cselédek szerint (gazdaságok, amelyek gazdasági cselédeket szolgáltatnak; — amelyek gazdasági cselédeket sem nem szolgáltatnak, sem nem alkalmaznak; — amelyek gazdasági cselédeket alkalmaznak). Ez utóbbi csoportosítás a legtöbb kerületre vonatkozólag megtörtént, és első pillanatra azt gondolná az ember, hogy ez a legalkalmasabb a parasztság felbomlásának tanulmányozására. A valóságban azonban nem ez a helyzet: a gazdasági cselédeket szolgáltató gazdaságok csoportja korántsem öleli fel az egész falusi proletariátust, mert nem foglalja magában azokat a gazdaságokat, amelyek napszámosokat, alkalmi munkásokat, gyárimunkásokat, építőmunkásokat, földmunkásokat, szolgálókat stb. adnak. A gazdasági cselédek csak egy részét alkotják „a parasztságból" kikerülő bérmunkásoknak. A gazdasági cselédeket alkalmazó gazdaságok csoportja ugyancsak rendkívül hiányos, mert nem foglalja magában a napszámosokat foglalkoztató gazdaságokat. A semleges csoport (amely nem szolgáltat és nem is alkalmaz gazdasági cselédeket) minden kerületben tízezernyi családot foglal egybe, összevonva több ezer lónélküli és több ezer soklovas gazdát, földet bérlő és földet bérbe adó gazdákat, földművelőket és nem-földművelőket, több ezer bérmunkást és viszonylag kevés

---

ség kénytelen a szalmát és az istállótrágyát fűtésre felhasználni, eladni stb. Egy jószág „normális" trágyamennyiségét (400 pud) tehát csak a parasztburzsoázia éri el. V. V. úr ezzel kapcsolatban is megállapíthatná (amint ezt a parasztok lónélkülivé válásával kapcsolatban tette), hogy „helyreáll a normális viszony" a jószág száma és az istállótrágya mennyisége között.

önálló gazdát stb. Az egész semleges csoport általános „átlagait“ úgy kapják, hogy összevonják például azokat a portákat, amelyeknek nincs földjük, vagy 3—4 gyesz. földdel (osztásfölddel és vásárolt földdel együttvéve) rendelkeznek, és azokat a portákat, amelyeknek 25 vagy 50 gyeszjatyinánál több osztásföldjük van és húsz, harminc, negyven sőt több száz gyesz. földet hozzávásárolnak (Gyűjtemény a bobrovi kerületről, 336. old. 148. sz. rovat. Gyűjtemény a novohopjorszki kerületről, 222. old.), — hogy összevonják azokat a portákat, amelyek összes állatállománya családonként 0,8—2,7 darab, és azokat, amelyek összes állatállománya 12—21 darab (ibid.). Érthető, hogy ilyen „átlagok“ alapján nem alkothatunk magunknak képet a parasztság felbomlásáról; ezért a legjobb, ha az igásállatok szerinti csoportosítást használjuk fel, mert ez közelíti meg leginkább a földművelő gazdaság méretei szerinti csoportosítást. Négy ilyen csoportosítást nyújtó gyűjtemény áll rendelkezésünkre (a zemljanszki, a zadonszki, a nyizsnyegyevicki és a korotojaki kerületről), amelyekből a zadonszki kerületre vonatkozó gyűjteményt kell kiválasztanunk, mivel a többiekben nincsenek külön adatok a vásárolt és a bérbeadott földről az egyes csoportok szerint. Lejjebb közöljük e 4 kerület összesített adatait, s az olvasó meglátja, hogy azokból is ugyanolyan következtetések adódnak. Íme a zadonszki kerület általános adatai az egyes csoportokról (a porták száma 15 704, lélekszám 106 288, osztásföld 135 656 gyesz., vásárolt föld 2882 gyesz., bérelt föld 24 046 gyesz., bérbe adott föld 6482 gyesz.). [Lásd táblázatot, 106. old.]

A csoportok közötti arányok itt is ugyanolyanok, mint az előző kormányzóságokban és kerületekben (a vásárolt és a bérelt föld koncentrációja, az osztásföld átmenete a földet bérbe adó szegények kezéből a földet bérlő jómódú parasztok kezébe stb.), de a jómódú parasztság jelentősége itt összehasonlíthatatlanul kisebb. Sőt, minthogy a parasztok földművelő gazdaságának méretei egészen elenyészők, magától felvetődik a kérdés, vajon a földművelőkhöz sorolandó-e a helyi parasztság, vagy pedig az „iparűzőkhöz“. Nézzük meg az „iparűzés“ adatait, —

A gazdák csoportjai	Porták %-ban	Az 1 portára eső lélekszám	Lélekszám %-ban	Az 1 portára eső osztásföld gyesz.-ban	föld %-ban: Osztás-	föld %-ban: Vásárolt	föld %-ban: Bérelt	föld %-ban: Bérbe adott	Összes földhasználat: 1 portára	Összes földhasználat: %-ban	Összes megművelt föld: 1 portára	Összes megművelt föld: %-ban	Az 1 portára eső összes állatállomány
Ló nélkül	24,5	4,5	16,3	5,2	14,7	2,0	1,5	36,9	4,7	11,2	1,4	8,9	0,6
1 lóval	40,5	6,1	36,3	7,7	36,1	14,3	19,5	41,9	8,2	32,8	3,4	35,1	2,5
2—3 "	31,8	8,7	40,9	11,6	42,6	35,9	54,0	19,8	14,4	45,4	5,8	47,0	5,2
4 és több lóval	3,2	13,6	6,5	17,1	6,6	47,8	25,0	1,4	33,2	10,6	11,1	9,0	11,3
Összesen és átlagban	100	6,8	100	8,6	100	100	100	100	10,1	100	4,0	100	3,2

mindenekelőtt azt, hogy az „iparűzés“ miképpen oszlik meg az egyes csoportok szerint.

A gazdák csoportjai	100 gazdaságra esik tökéletesített munkaeszköz	Tökéletesített munkaeszközök %-ban	Gazdasági cselédeket alkalmazó	Gazdasági cselédeket szolgáltató	100 gazdaságra esik keresk.-ipari üzem	„Iparűzéssel“ foglalkozó	Gabonát eladó	Gabonát vásárló	„Iparűzésből“ eredő	Mezőgazdasági termékek eladásából eredő
			gazdaságok %-a			gazdaságok %-a			pénzjövedelem %-a	
Ló nélkül	—	—	0,2	29,9	1,7	94,4	7,3	70,5	87,1	10,5
1 lóval	0,06	2,1	1,1	15,8	2,5	89,6	31,2	55,1	70,2	23,5
2—3 lóval	1,6	43,7	7,7	11,0	6,4	86,7	52,5	28,7	60,0	35,2
4 és több lóval	23,0	54,2	28,1	5,3	30,0	71,4	60,0	8,1	46,1	51,5
Összesen és átlagban	1,2	100	3,8	17,4	4,5	90,5	33,2	48,9	66,0	29,0

A tökéletesített munkaeszközöknek és az „iparűzés“ két ellentétes típusának (a munkaerő eladásának és a kereskedelmi-ipari vállalkozásnak) megoszlása itt is ugyanolyan, mint a fentebb megvizsgált kimutatásokban. Az „iparűző“ gazdaságok óriási százaléka, a gabonát vásárló gazdaságok túlsúlya a gabonát eladó gazdaságok felett, az „iparűzésből“ eredő pénzjövedelem túlsúlya a földművelésből eredő pénzjövedelem felett* — mindez feljogosít bennünket arra, hogy ezt a kerületet inkább „iparűző“, mint földművelő kerületnek tekintsük. De nézzük meg, miféle iparűzés is ez. A „Сборник оценочных сведений по крестьянскому землевладению в Землянском, Задонском, Коротоякском и Нижнедевицком уездах“

* A parasztság meglehetősen kisszámú felső csoportjában ennek ellenkezőjét látjuk, azt, hogy a gabonaeladás túlsúlyban van a vásárlás felett, hogy a *pénz*jövedelem főképpen a földből ered, s hogy a gazdasági cselédeket alkalmazó, tökéletesített munkaeszközökkel dolgozó, kereskedelmi-ipari vállalatokkal rendelkező gazdaságoknak nagy a százaléka. A parasztburzsoázia minden jellegzetes vonása itt is szembetűnően megmutatkozik (annak ellenére, hogy a falusi burzsoázia itt kisszámú), mégpedig a piacra termelő, tőkés földművelés növekedése formájában.

[„A zemljanszki, a zadonszki, a korotojaki és a nyizsnyegyevicki kerület paraszti földbirtokára vonatkozó becslési adatok gyűjteménye“] (Voronyezs 1889) c. kötetben fel van sorolva valamennyi „iparűző“ foglalkozás, helyi és a falun kívüli egyaránt (szám szerint 222 foglalkozás), ezek osztásföld szerint vannak csoportosítva, s fel van tüntetve az egyes foglalkozások szerint a mellékkereset mérete. Ebből a felsorolásból kiderül, hogy *a paraszti „iparűzések“ óriási többsége bérmunka*. A zadonszki kerület 24 134 „iparűzőjéből“ 14 135 gazdasági cseléd, kocsis, pásztor vagy alkalmi munkás, 1813 építőmunkás, 298 városi, gyári és egyéb munkás, 446 szolgáló, 301 koldus stb. Más szavakkal, az „iparűzők“ óriási többsége falusi proletár, *osztásföldes bérmunkás*, aki eladja munkaerejét mezőgazdasági és ipari vállalkozóknak*. Ha tehát szemügyre vesszük a szóban forgó kormányzóság vagy kerület parasztságának különböző csoportjai közötti arányt, *min-*

* A zemsztvo-statisztikában szereplő „iparűzés“ fogalmával kapcsolatban fentebb elmondottak kiegészítéseképpen hadd idézzünk részletesebb adatokat e vidék paraszti „iparűzéséről“. A zemsztvo-statisztikusok az „iparűzést“ 6 kategóriára osztották fel: 1) mezőgazdasági iparűzés (a négy kerület 92 889 „iparűzője“ közül 59 277). Jóllehet itt óriási többségben vannak a bérmunkások, akadnak ebben a kategóriában önálló gazdák is (dinnyetermesztők, kertészek, méhészek, talán a fuvarosok egy része stb.). 2) Kézművesek és kusztárok (20 784 fő). Az igazi kézműveseken (= *fogyasztók* megrendelésére dolgozók) kívül itt nagyon sok a bérmunkás, különösen az építőmunkás stb. Ez utóbbiakból több mint 8000-t számoltunk össze (de valószínűleg vannak köztük önálló iparosok is: pékek stb.). 3) Szolgáló személyzet — 1737 fő. 4) Kereskedők és ipari vállalkozók — 7104 fő. Mint már mondottuk, igen fontos volna, hogy ezt a kategóriát különválasszák az „iparűzők“ nagy tömegétől. 5) Szabadfoglalkozásúak — 2881 fő, köztük 1090 koldus; emellett csavargók, csendőrök, prostituáltak, rendőrök stb. 6) Városi, gyári- és egyéb munkások — 1106 fő. Iparűzők, helyben — 71 112, falujukon kívül — 21 777; férfi — 85 255, nő — 7634. A mellékkereset nagysága a legkülönbözőbb: például a zadonszki kerületben 8580 alkalmi munkás mellékkeresete 234 677 rubel, 647 kereskedőé és önálló iparosé pedig 71 799 rubel. Elképzelhetjük, milyen zűrzavar keletkezik, ha mindezeket az eltérő jellegű „iparűzéseket“ egy kalap alá vesszük, — márpedig a zemsztvo-statisztikusok és a narodnyikok rendszerint így járnak el.

denütt a bomlás jellegzetes vonásait látjuk, a földdel jól ellátott sztyeppés kormányzóságokban is, ahol a parasztoknak viszonylag óriási vetésterületük van, és a földdel legrosszabbul ellátott vidékeken is, ahol a paraszti „gazdaság" méretei elenyészők; bár az agrárviszonyok és a mezőgazdasági feltételek között óriási különbségek vannak, a parasztság felső és alsó csoportja közötti arány mindenütt egyforma. S ha összehasonlítjuk a különböző vidékeket, világosan kidomborodik az egyiken a parasztoknak mezőgazdasági vállalkozókká, a másikon mezőgazdasági proletárokká való válása. Magától értetődik, hogy Oroszországban, mint minden más tőkés országban, a bomlási folyamat ez utóbbi oldala összehasonlíthatatlanul több kis földművelőt (s minden bizonnyal több vidéket) érint, mint az előbbi.

VII. NYIZSNYIJ-NOVGOROD KORMÁNYZÓSÁG ZEMSZTVO-STATISZTIKAI ADATAI

A Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság három kerületére — a knyaginyinói, a makarjevi és a vaszilszurszki kerületre — vonatkozó zemsztvo-statisztikai portaösszeírás adatai csoportosító táblázatban vannak összefoglalva, amely a parasztgazdaságokat (csak az osztásföldön gazdálkodó, s emellett csak a saját falujukban élő parasztokét) öt csoportra osztja az igásállatok száma szerint („Материалы к оценке земель Нижегородской губернии. Экономическая часть" [„Adatok Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság földjeinek felbecsüléséhez. Gazdasági rész"], IV., IX. és XII. füz. Nyizsnyij-Novgorod 1888, 1889, 1890).

Ha összevonjuk ezt a három kerületet, a gazdaságcsoportokról a következő adatokat kapjuk (az említett három kerületben ezek az adatok felölelnek 52 260 portát, 294 798 lélekkel; osztásföldet 433 593 gyesz.-t, vásárolt földet 51 960 gyesz.-t, bérelt földet 86 007 gyesz.-t, mindenféle bérletet számítva, osztásföld-bérletet is, osztásföldön kívüli bérletet is, szántóföldet is, rétet is; valamint bérbe adott földet 19 274 gyesz.-t).

A gazdák csoportjai	Porták %-ban	Az 1 portára eső lélekszám	Lélekszám %-ban	Osztásföld: 1 portára gyesz.-ban	Osztásföld: %-ban	Vásárolt föld	Bérelt föld	Bérbe adott föld	Összes földhasználat: 1 portára gyesz.-ban	Összes földhasználat: %-ban	Összes állatállomány: 1 portára darabban	Összes állatállomány: %-ban
						% - b a n						
Ló nélkül	30,4	4,1	22,2	5,1	18,6	5,7	3,3	81,7	4,4	13,1	0,6	7,2
1 lóval	37,5	5,3	35,2	8,1	36,6	18,8	25,1	12,4	9,4	34,1	2,4	33,7
2 «	22,5	6,9	27,4	10,5	28,5	29,3	38,5	3,8	13,8	30,2	4,3	34,9
3 «	7,3	8,4	10,9	13,2	11,6	22,7	21,2	1,2	21,0	14,8	6,2	16,5
4 és több lóval	2,3	10,2	4,3	16,4	4,7	23,5	11,9	0,9	34,6	7,8	9,0	7,7
Összesen és átlagban	100	5,6	100	8,3	100	100	100	100	10,3	100	2,7	100

Tehát itt is azt látjuk, hogy a jómódú parasztság, bár osztásfölddel jobban el van látva (az osztásföld százalékaránya a felsőbb csoportokban magasabb, mint a népesség százalékaránya), kezében összpontosítja a vásárolt földet (a jómódúaké — a porták 9,6%-áé — a vásárolt föld 46,2%-a, míg a szegényparasztságé — a népesség ²/₃-áé — a vásárolt földnek kevesebb mint egynegyede), kezében összpontosítja a földbérletet is, „összeszedi“ a szegényparasztság által bérbe adott osztásföldet is, és mindennek folytán a „parasztság“ használatában levő föld *tényleges* megoszlása egyáltalán nem egyezik az osztásföld megoszlásával. A lónélküli parasztok a valóságban kevesebb földdel rendelkeznek, mint amennyi osztásföldet a törvény számukra biztosít. Az egylovas és kétlovas parasztok csak 10—30%-kal növelik földbirtokukat (8,1 gyesz.-ról 9,4 gyesz.-ra, illetőleg 10,5 gyesz.-ról 13,8 gyesz.-ra), míg a jómódú parasztság *másfélszeresére-kétszeresére* növeli földbirtokát. Míg az osztásföld nagysága szerint az egyes csoportok között a különbség elenyésző, *a földművelő gazdaságok tényleges méretei* szerint a különbség közöttük óriási, amint az az állatállományra vonatkozólag fentebb idézett adatokból és a vetésterület nagyságára vonatkozó alábbi adatokból látható:

A gazdák csoportjai	Az 1 portára eső vetésterület gyesz.-ban	Az összes vetésterület %-ban	Gazdasági cselédeket alkalmazó porták %-a	Keresk.-ipari üzemmel rendelkező gazdák %-a*	A falun kívüli mellékkeresettel rendelkező porták %-a
Ló nélkül	1,9	11,4	0,8	1,4	54,4
1 lóval	4,4	32,9	1,2	2,9	21,8
2 «	7,2	32,4	3,9	7,4	21,4
3 «	10,8	15,6	8,4	15,3	21,4
4 és több lóval	16,6	7,7	17,6	25,1	23,0
Összesen és átlagban	5,0	100	2,6	4,6	31,6

Az egyes csoportok közötti különbség a vetésterület nagyságát tekintve még nagyobb, mint a tényleges földbirtokot és földhasználatot tekintve, nem is szólva az osztásföld nagysága szerinti különbségekről**. Ez újra csak azt bizonyítja, hogy az osztásföld-birtok szerinti csoportosítás teljesen alkalmatlan, minthogy az osztásföld-birtok „egyenlősítő" hatása ma már merő jogi fikcióvá változott. A táblázat többi oszlopa megmutatja, miként megy végbe a parasztságnál a „földművelés és az iparűzés egyesülése": a jómódú parasztság a piacra termelő, kapitalista földművelést (a gazdasági cselédeket alkalmazó gazdaságok magas százalékaránya) kereskedelmi és ipari vállalatokkal egyesíti, míg a szegényparasztok munkaerejük eladását („a falujukon kívüli mellékkereset") elenyészően kis vetésterülettel egyesítik, vagyis osztásföldes gazdasági cselédekké és napszámosokká változnak. Meg kell jegyeznünk, hogy a falun kívüli mellékkeresettel

* Csak a knyaginyinói kerületre vonatkozólag.

** Ha a lónélküli parasztok (egy portára jutó) osztásföldjének nagyságát 100-nak vesszük, a felsőbb csoportokban az osztásföld nagysága 159, 206, 259, 321. Az egyes csoportok tényleges földhasználatára vonatkozólag a megfelelő számok a következők: 100, 214, 314, 477, 786; a vetésterület nagyságára vonatkozólag pedig az egyes csoportok szerint: 100, 231, 378, 568, 873.

rendelkező porták százalékarányában azért nincsen szabályszerű csökkenés, mert a nyizsnyij-novgorodi parasztságnak ezek a „mellékkeresetei" és „iparűzései" rendkívül változatosak: a mezőgazdasági munkásokon, alkalmi munkásokon, építőipari és hajózási munkásokon és hasonlókon kívül az iparűzők között itt viszonylag igen sok „kusztár", ipari műhelytulajdonos, kereskedő, felvásárló stb. szerepel. Érthető, hogy az ennyire különböző típusú „iparűzők" összekeverése következtében a „mellékkeresettel rendelkező porták" adataiban nem lehet szabályszerűség*.

Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy milyen különbségek vannak a parasztok egyes csoportjainak földművelő gazdasága között, meg kell jegyeznünk, hogy Nyizsnyij-Novgorod kormányzóságban „a trágyázás... az egyik legfőbb feltétel", amely a szántóföldek „termőképességének fokát meghatározza" (Gyűjtemény a knyaginyinói kerületről, 79. old.). A rozs átlagos hozama a trágyázás fokozódásával egyenes arányban növekszik: ahol 100 gyesz. földre 300—500 szekér trágyát hordanak ki, a rozs hozama 47,1 mérő** gyesz.-nként, ahol viszont 1500 vagy ennél több szekér trágyát hordanak ki, a hozam 62,7 mérő (ibid., 84. old.). Világos tehát, hogy a mezőgazdasági termelés méreteit tekintve az egyes csoportok közötti különbségnek még nagyobbnak kell lennie, mint a vetésterület nagyságát tekintve, s hogy a nyizsnyij-novgorodi statisztikusok nagy hibát követtek el, amikor általában a parasztság földjeinek és nem külön-külön a szegény és a jómódú parasztság földjeinek terméshozamát tanulmányozták.

---

* A nyizsnyij-novgorodi parasztság „iparűzéseire" vonatkozólag lásd M. Plotnyikov. „Кустарные промыслы Нижегородской губернии" [„Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság kusztáripara"] (Nyizsnyij-Novgorod 1894) c. könyvében a könyv végén található táblázatokat, valamint a zemsztvo-statisztikai gyűjteményeket, különösen a gorbatovi és a szemjonovi kerületre vonatkozókat.

** — 1 orosz mérő kb. 26 l. — *Ford.*

VIII. MÁS KORMÁNYZÓSÁGOK ZEMSZTVO-STATISZTIKAI ADATAINAK ÁTTEKINTÉSE

Az olvasó már nyilván észrevette, hogy a parasztság felbomlásának tanulmányozásánál csak zemsztvo-statisztikai portaösszeírásokat használunk, amennyiben többé-kevésbé jelentős vidékeket fognak át, amennyiben eléggé részletes adatokat szolgáltatnak a bomlás legfontosabb ismertetőjeleit illetőleg, és amennyiben (ami különösen fontos) úgy vannak feldolgozva, hogy a parasztság különböző csoportjai vagyoni helyzetük szerint elkülöníthetők. A hét kormányzóságot felölelő fenti adatokkal kimerült az a zemsztvo-statisztikai anyag, amely e követelményeknek megfelel, s amelyet fel tudtunk használni. A teljesség kedvéért most röviden foglalkozunk a többi hasonló (vagyis kizárólag portaösszeírásokon alapuló), kevésbé átfogó adatokkal is.

Novgorod kormányzóság gyemjanszki kerületére vonatkozólag van egy táblázatunk, amely a lovak száma szerint csoportosítja a parasztgazdaságokat („Материалы для оценки земельных угодий Новгородской губернии. Демянский уезд" [„Adatok Novgorod kormányzóság földjeinek felbecsléséhez. Gyemjanszki kerület"], Novgorod 1888). Itt nem találunk adatokat a bérelt és bérbe adott földekről (gyeszjatyinában), de a rendelkezésre álló adatok is amellett tanúskodnak, hogy a jómódú és a vagyontalan parasztság közötti arány ebben a kormányzóságban pontosan ugyanolyan, mint a többi kormányzóságban. Például, itt is az alsó csoporttól a felső felé (a lónélküliektől a 3 és több lóval rendelkezők felé) haladva emelkedik azoknak a gazdaságoknak a százalékaránya, amelyeknek vásárolt és bérelt földjük van, annak ellenére, hogy a soklovas gazdaságok az átlagnál jobban vannak ellátva osztásfölddel. A 3 és több lóval rendelkező porták — a porták 10,7 %-a a népesség 16,1 %-ával — kezében van az egész osztásföld 18,3 %-a, a vásárolt föld 43,4 %-a, a bérelt föld 26,2 %-a (amennyiben erre a bérelt földön termesztett rozs és zab vetésterületéből következtetni lehet), valamint az „ipari épületek" 29,4 %-a, míg a lónélküli és egylovas porták — a porták 51,3 %-a a népes-

ség 40,1 %-ával — csak az osztásföld 33,2 %-ával, a vásárolt föld 13,8 %-ával, a bérelt föld 20,8 %-ával (a fenti értelemben) és az „ipari épületek" 28,8 %-ával rendelkeznek. Más szóval, itt is az történik, hogy a jómódú parasztság „összeszedi" a földet és a földműveléssel egyesíti a kereskedelmi és ipari „iparűzést", a szegényparasztok pedig feladják a földet és bérmunkásokká lesznek (az „iparűzők" százalékaránya az alsó csoporttól a felső felé haladva egyre csökken, úgy, hogy ez a lónélkülieknél 26,6 %, a 3 és több lóval rendelkezőknél pedig 7,8 %). Minthogy ezek az adatok nagyon hézagosak, kénytelenek vagyunk mellőzni őket a parasztság felbomlására vonatkozó anyag alábbi összegezésénél.

Ugyanebből az okból mellőzzük a Csernyigov kormányzóság kozeleci kerületének *egy részére* vonatkozó adatokat is („Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским стат. отделением при губ. земской управе" [„Adatok a földek felbecsüléséhez; összegyűjtötte Csernyigov korm. zemsztvo-hivatalának stat. osztálya"], V. köt. Csernyigov 1882; az igásállatok száma szerint csoportosítja a kerület feketeföld-övezetének 8717 portájára vonatkozó adatokat). A csoportok közötti arány itt is egy és ugyanaz: az igásállattal nem rendelkező porták — a porták 36,8 %-a a népesség 28,8%-ával — a magántulajdonban levő föld és az osztásföld 21 %-ával, és a bérelt föld 7 %-ával rendelkeznek, de a 8717 porta által bérbe adott földnek a 63 %-át ezek adják bérbe. A 4 és több igásállattal rendelkező porták — a porták 14,3 %-a, a népesség 17,3 %-ával — kezében van a magántulajdonban levő föld és az osztásföld 33,4 %-a és a bérelt föld 32,1 %-a, de a bérbe adott földnek csupán 7 %-át adja bérbe ez a csoport. Sajnos, a többi portát (1—3 igásállattal) nem osztották fel kisebb csoportokra.

A „Материалы по исследованию землепользования и хозяйственного быта сельского населения Иркутской и Енисейской губерний" [„Vizsgálati anyag Irkutszk és Jenyiszejszk kormányzóság falusi lakosságának földhasználatáról és gazdasági életéről"] c. kiadványban fölötte érdekes csoportosító táblázatot találunk (az igáslovak száma szerint csoportosítva) Jenyiszejszk kormányzóság 4 körzetének

paraszti és telepes gazdaságairól (III. köt. Irkutszk 1893. 730. és köv. oldalak). Nagyon érdekes, hogy a jómódú szibériai paraszt és a telepes közötti viszony (s ebben a viszonyban a legmegrögzöttebb narodnyik is aligha merészelné a hírhedt földközösségi szellemet keresni!) lényegében teljesen megegyezik a mi jómódú földközösségi parasztjaink és lónélküli vagy egylovas „felebarátaik" viszonyával. Ha a telepeseket és a helybeli parasztokat egybevetjük (ez azért szükséges, mert az előbbiek munkaerőt szolgáltatnak az utóbbiaknak), a felsőbb és az alsóbb csoportok már ismert jellegzetességei domborodnak ki előttünk. Az alsóbb csoportok — a porták 39,4 %-a (lónélküliek, egylovasok és kétlovasok), a népesség 24 %-ával — az egész szántóföldnek mindössze 6,2 %-ával és az állatállomány 7,1 %-ával rendelkeznek, míg az 5 és több lovat tartó porták — a porták 36,4 %-a, a népesség 51,2 %-a — a szántóföld 73 %-át és az egész állatállomány 74,5 %-át tartják kezükben. Ez utóbbi csoportok (5—9 lóval, 10 és több lóval), amelyekben 1 portára 15—36 gyesz. szántóföld jut, nagymértékben bérmunkához folyamodnak (a gazdaságok 30—70 %-a alkalmaz bérmunkásokat), míg a három alsó csoport, amelyben 1 portára 0—0,2—3—5 gyesz. szántóföld jut, munkásokat *szolgáltat* (a gazdaságok 20—35—59 %-a). A földbérletnek és a föld bérbeadásának adatai mutatják az egyetlen általunk fellelt kivételt a szabály alól (az alól a szabály alól, hogy a földbérlet a jómódúak kezében összpontosul), de ez is olyan kivétel, amely megerősíti a szabályt. Szibériában ugyanis nincsenek meg azok a feltételek, amelyeken ez a szabály alapul, itt nincs kötelező és „egyenlősítő" osztásföld, nincs kialakult föld-magántulajdon. A jómódú parasztság nem vásárol és nem bérel földet, hanem egyszerűen foglalja (legalábbis eddig így volt); a bérbeadás és bérbevétel inkább a szomszédok közötti csere jellegét viseli, s így a föld bérbevételére és bérbeadására vonatkozó csoportosított adatok nem mutatnak semmiféle törvényszerűséget*.

* „A földek bérbeadásával és bérbevételével kapcsolatban a helyszínen összegyűjtött anyagot nem volt érdemes feldolgozni, mert ez a jelenség csupán csírájában van meg; a bérbeadás és

Poltava kormányzóság három kerületére vonatkozólag hozzávetőlegesen meghatározhatjuk a vetésterület megoszlását (tudjuk ugyanis, hány gazdaság van a vetésterület nagysága szerint összeállított egyes csoportokban, s minden egyes csoport gazdaságainak számát megszorozzuk a csoport vetésterületének alsó és felső határa közötti átlaggal). Ily módon a 362 298 gyesz. vetésterülettel rendelkező 76 032 portára vonatkozólag (mind falusi lakos, városiak nélkül) a következő számadatokat kapjuk: 31 001 portának (40,8 %) nincs vetésterülete, illetőleg portánként legfeljebb 3 gyesz.-t vet be, összes vetésterületük 36 040 gyesz. (9,9 %); 19 017 porta (25 %) egyenként 6 gyesz.-nál többet vet be, összes vetésterületük 209 195 gyesz. (57,8 %). (Lásd „Сборники по хозяйственной статистике Полтавской губ." [„Poltava korm. gazdaságstatisztikai gyűjteményei"], konsztantyinográdi, horoli és pirjatyini kerület[41].) A vetésterület *megoszlása* nagyon hasonlít ahhoz, amit Tauria kormányzóságban láttunk, jóllehet a vetésterület *méretei* általában kisebbek. Érthető, hogy ennyire egyenlőtlen megoszlás csak az esetben lehetséges, ha a vásárolt és a bérelt föld egy kisebbség kezében összpontosul. Erre vonatkozólag nincsenek teljes adataink, mivel a gyűjteményekben a porták nincsenek vagyoni helyzetük szerint csoportosítva, s így a konsztantyinográdi kerületre vonatkozó alábbi adatokra kell szorítkoznunk. A falusi rendek gazdaságáról szóló fejezetben (II. fej. 5. pont: „Földművelés") a gyűjtemény szerkesztője a következő tényt közli: „Általában, ha a földbérletet három kategóriába osztjuk, vagyis olyan bérletekre, amelyeknél egy bérlőre jut 1) 10 gyesz.-ig 2) 10—30 gyesz. és 3) 30 gyesz.-n felül, az egyes kategóriákra vonatkozólag a következő adatokat kapjuk*:

bérbevétel elvétve előforduló esetei teljesen véletlenszerűek, s még semmiféle hatással sincsenek Jenyiszejszk kormányzóság gazdasági életére" („Vizsgálati anyag", IV. köt. 1. füz. V. old., bevezetés). Jenyiszejszk kormányzóság paraszti törzslakosságának 424 624 gyesz. porhanyós szántóföldjéből 417 086 gyesz. „foglalt nemzetségi" föld. A bérelt föld (2686 gyesz.) csaknem ugyanannyi, mint a bérbe adott föld (2639 gyesz.), s a foglalt földnek nem egészen egy százalékát alkotja.

* „Gyűjtemény", 142. old.

	Bérlők (%-ban)	Bérelt föld (%-ban)	Az 1 bérlőre eső föld gyesz.-ban	A bérelt földből albérletbe kiadott föld %-a
Kisbérletek (10 gyesz.-ig)	86,0	35,5	3,7	6,6
Közepes bérletek (10—30 gyesz.)	8,3	16,6	17,5	3,9
Nagybérletek (30 gyesz.-n felül)	5,7	47,9	74,8	12,9
Összesen és átlagban	100	100	8,6	9,3

Minden kommentár felesleges.

Kaluga kormányzóságra vonatkozólag csak a következő, rendkívül töredékes és hézagos adatokkal rendelkezünk 8626 porta (a kormányzóság paraszti portáinak körülbelül $^1/_{20}$ része) gabona-vetésterületéről*:

	A gazdák csoportjai a vetésterület nagysága szerint						
	Elvetett őszi gabona, mérőkben**						
	Vetésterület nélkül	15-ig	15—30	30—45	45—60	60-on felül	Összesen
Porták %-ban	7,4	30,8	40,2	13,3	5,3	3,0	100
Lélekszám %-ban	3,3	25,4	40,7	17,2	8,1	5,3	100
Vetésterület %-ban	—	15,0	39,9	22,2	12,3	10,6	100
Igáslovak %-ban	0,1	21,6	41,7	19,8	9,6	7,2	100
A vetés nyershozama %-ban	—	16,7	40,2	22,1	21,0		100
Az 1 portára eső vetésterület gyesz.-ban	—	2,0	4,2	7,2	9,7	14,1	—

Vagyis a porták 21,6 %-a — a népesség 30,6 %-a — az igáslovak 36,6 %-ával, a vetésterület 45,1 %-ával és a vetés *brutto* hozamának 43,1 %-ával rendelkezik. Világos, hogy ezek a számadatok is amellett szólnak, hogy a vásárolt föld és a bérelt föld a jómódú parasztság kezében összpontosul.

* „Стат. обзор Калужской губ. за 1896 год“ [„Kaluga korm. statisztikai áttekintése az 1896. évre“], Kaluga 1897. 43. és köv. oldalak. Mellékletek 83., 113. old.

** — mérő — régi területmérték — 0,1918 *ha*. — *Ford.*

Tver kormányzóságra vonatkozólag, bár a gyűjteményekben rengeteg adat áll a rendelkezésre, igen hézagos a portaösszeírások feldolgozása; a porták gazdasági helyzetük szerint nincsenek csoportosítva. Ezt a fogyatékosságot Vihljajev úr a „Сборник стат. свед. по Тверской губ." [„Tver korm. stat. adatainak gyűjteménye"] c. kiadványban (XIII. köt. 2. füz. „Parasztgazdaság". Tver 1897) arra használja fel, hogy tagadja a parasztság „differenciálódását", megállapítsa a „nagyobb egyenletességre" irányuló törekvést, s dicshimnuszokat zengjen a „népi termelésről" (312. old.) és a „naturális gazdaságról". Vihljajev úr teljesen alaptalan és kétes véleményeket kockáztat meg a „differenciálódással" kapcsolatban, de nem közöl semmiféle pontos adatot a parasztok csoportjairól, sőt még azt az elemi igazságot sem tisztázza magának, hogy a bomlás magában a földközösségben megy végbe, s hogy ezért *kizárólag* a földközösségek vagy járások szerinti csoportosítás alapján „differenciálódásról" beszélni egyszerűen nevetséges*.

IX. A PARASZTSÁG FELBOMLÁSÁRA VONATKOZÓLAG FENTEBB TÁRGYALT ZEMSZTVO-STATISZTIKAI ADATOK ÖSSZEFOGLALÁSA

A parasztság felbomlására vonatkozólag fentebb ismertetett adatok összehasonlításánál és összesítésénél nyilvánvalóan nem járhatunk el úgy, hogy az abszolút számokat vesszük és csoportok szerint összeadjuk; ez csak az

* Mint kuriózumot idézünk egy példát. Vihljajev úr „általános következtetése" így hangzik: „Tver kormányzóság parasztjainak földvásárlása a földbirtok méreteinek kiegyenlítése felé tendál" (11. old.). S a bizonyíték? — Ha az osztásföld nagysága szerinti *földközösség-csoportokat* vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy a kevés földet osztó *földközösségekben* nagyobb a vásárolt földdel rendelkező porták százalékaránya. Hogy a kevés földet osztó földközösségekben is a *jómódúak* vásárolnak földet, arra Vihljajev úr nem is gondol! Magától értetődik, hogy egy megrögzött narodnyik ilyen „következtetéseinek" elemzésére semmi szükség nincs, annál is kevésbé, mivel Vihljajev úr merészsége láttán még saját táborának közgazdászai is megrökönyödtek. Karisev úr a „Russzkoje Bogatsztvo"

esetben volna lehetséges, ha teljes adataink volnának egy csomó vidékről, és ha az adatok egységes módszerrel volnának csoportosítva. Csak a *felső és az alsó csoportok arányszámait* hasonlíthatjuk össze és állíthatjuk szembe egymással (a birtokukban levő föld, jószág, eszközök stb. szerint). Így például ez az arányszám: a porták 10%-a a vetésterület 30%-ával rendelkezik — absztrahálja az abszolút számok közötti különbséget, s ezért alkalmas arra, hogy bármely vidék minden hasonló arányszámával összehasonlítsuk. Az ilyen összehasonlításhoz azonban más vidékekre vonatkozólag ugyancsak a porták 10%-át kell különválasztanunk, sem többet, sem kevesebbet. Csakhogy a csoportok méretei a különböző kerületekben és kormányzóságokban nem egyenlőek. Ezeket a csoportokat tehát *fel kell osztani*, hogy minden vidékre vonatkozólag *a porták egyenlő százalékát* vehessük. Maradjunk abban, hogy a porták 20%-át vesszük jómódú parasztságnak és a porták 50%-át szegényparasztságnak, vagyis a felsőbb csoportokból egy olyan csoportot állítunk össze, amely a porták 20%-át öleli fel, az alsóbb csoportokból pedig egy olyant, amely a porták 50%-át alkotja. Egy példával magyarázzuk meg ezt az eljárást. Tegyük fel, hogy van öt csoportunk, amelyek megoszlása felfelé haladva a következő: a porták 30%-a, 25%-a, 20%-a, 15%-a, 10%-a (összesen = 100%). Hogy összeállítsuk az alsó csoportot, vesszük az első csoportot és a második csoport $^4/_5$-ét $(30 + \frac{25 \cdot 4}{5} = 50\%)$, a felső csoporthoz pedig az utolsó csoportot és az utolsóelőtti csoport $^2/_3$-át $(10 + \frac{15 \cdot 2}{3} = 20\%)$; természetesen a vetésterület, az állatállomány, az eszközök stb. százalékarányát is ugyanezzel

---

c. folyóiratban (1898. 8. sz.), noha kijelenti, hogy minden elismerése Vihljajev úré, aki „jól kiismeri magát azokban a feladatokban, amelyek manapság az ország gazdasági élete előtt állnak“, mindamellett kénytelen elismerni, hogy Vihljajev úr túlságosan „optimista“, hogy a kiegyenlítési tendenciával kapcsolatos következtetései „kevéssé meggyőzők“, hogy adatai „semmitmondók“, végkövetkeztetései pedig „alaptalanok“.

a módszerrel állapítjuk meg. Vagyis, ha a porták fenti hányadaira jutó vetésterület megoszlása a következő: 15%, 20%, 20%, 21% és 24% (összesen = 100), akkor a porták 20%-át felölelő felső csoportunkra a vetésterület ($24 + \frac{21 \cdot 2}{3} =$) 38%-a jut, a porták 50%-át felölelő alsó csoportunkra pedig a vetésterület ($15 + \frac{20 \cdot 4}{5} =$) 31%-a. Nyilvánvaló, hogy a csoportok ilyen felosztásával *jottányit sem változtatunk* a parasztság felső és alsó rétegei közötti *tényleges arányon**. Az ilyen felosztás szükséges, először is, mert ily módon 4—5—6—7 különböző csoport helyett három nagy csoportot kapunk világosan meghatározott ismertetőjelekkel**; másodszor, csak ily módon érhetjük el, hogy a legkülönbözőbb körülmények között élő legkülönbözőbb vidékeknek a parasztság felbomlására vonatkozó adatai összehasonlíthatók legyenek.

Hogy megítélhessük a csoportok kölcsönös arányát, a következő adatokat vesszük, amelyek a bomlás kérdésében különösen nagy jelentőségűek: 1) a porták számát, 2) a paraszti népesség lélekszámát, 3) az osztásföld, 4) a vásárolt föld, 5) a bérelt föld, 6) a *bérbe adott* föld nagyságát, 7) a csoport egész földbirtokának vagy földhasználatának (osztásföld + vásárolt föld + bérelt föld — bérbe adott föld) nagyságát, 8) a vetésterület nagyságát, 9) az igásállatok számát, 10) az egész jószágállományt,

* Ha ezzel az eljárással dolgozunk, becsúszik ugyan egy kis hiba, melynek következtében a felbomlás *gyengébbnek* tűnik, mint amilyen a valóságban. Ugyanis: a legfelső csoporthoz a szomszédos csoport átlagos képviselőit, nem pedig felső rétegét adjuk hozzá; ugyanígy a legalsó csoporthoz is hozzáadjuk a szomszédos csoport átlagos képviselőit, nem pedig alsó rétegét. Világos, hogy ez a hiba annál nagyobb, minél nagyobbak a csoportok, minél kisebb a csoportok száma.

** A következő pontban meglátjuk, hogy a mi csoportméreteink nagyon megközelítik azokat a csoportokat, amelyekbe az egész orosz parasztság az 1 portára jutó lovak száma szerint van felosztva.

11) a gazdasági cselédeket foglalkoztató porták számát, 12) *a mellékkeresettel rendelkező porták* számát (lehetőleg különválasztva a „mellékkeresetnek“ azokat a fajtáit, amelyeknél túlsúlyban van a bérmunka, a munkaerő eladása), 13) a kereskedelmi és ipari vállalatok számát, és 14) a tökéletesített mezőgazdasági eszközök számát. Az itt dőlt betűvel kiemelt adatoknak („a föld bérbeadásának“ és a „mellékkereseteknek“) *negatív* jelentése van, mert a gazdaság hanyatlására, a paraszt tönkremenésére és munkássá válására utalnak. Valamennyi többi adatnak *pozitív* jelentése van, mert a gazdaság bővülésére és a parasztnak falusi vállalkozóvá válására utal.

Mindezeknél az adatoknál kiszámítjuk a porták egyes csoportjainak százalékarányát a kerületnek vagy egy kormányzóság több kerületének összegéhez viszonyítva, majd (a leírt eljárással) megállapítjuk, hogy a földnek, a vetésterületnek, az állatállománynak stb. hány százaléka jut a felsőbb csoportokból való 20 %-ra és az alsóbb csoportokból való 50 %-ra*.

Alább közöljük az ily módon összeállított táblázatot, amelynek adatai 7 kormányzóság 21 kerületéből felölelnek 558 570 parasztgazdaságot 3 523 418 lélekkel.

---

* Kérjük az olvasót, ne felejtse el, hogy most nem abszolút számokkal van dolgunk, hanem csupán a parasztság felső és alsó rétege közötti arányokról. Ezért most például nem azt nézzük, hogy a gazdasági cselédeket alkalmazó (vagy „mellékkeresettel“ rendelkező) porták számának mennyi a százalékaránya az adott csoport portáinak számához viszonyítva, hanem azt, hogy mennyi a százalékaránya a kerület összes, gazdasági cselédeket alkalmazó (vagy „mellékkeresettel“ rendelkező) portáinak számához viszonyítva, azaz most nem azt állapítjuk meg, hogy az egyes csoportok milyen mértékben vesznek igénybe bérmunkát (vagy adják el munkaerejüket), hanem csupán azt, hogy a bérmunka alkalmazása (vagy a „mellékkeresetben“ való részesedés, a munkaerő eladása) tekintetében mi az arány a felső és az alsó csoport között.

«A» táblázat.* A *felső* csoportokból

Kormányzóságok	Kerületek	A diagramm görbéjének száma	Bérbe adott föld	Porták „mellékkeresettel“	Porták összesen
			a kerületek		
Tauria	Dnyeperi, melitopoli és bergyánszki	*1*	9,7	12,6	20
Szamára	Novouzenszki	—	0,7	—	20
	Nyikolajevszki	—	0,3	4,1	20
	Átlag	*2*	0,5	4,1	20
Szarátov	Kamisini	*3*	11,7	13,8	20
Perm	Krasznoufimszki	—	7,8	0,6	20
	Jekatyerinburgi	—	—	4,3	20
	Átlag	*4*	7,8	2,4	20
Orel	Jeleci és trubcsevszki	*5*	2,7	15,8	20
Voronyezs	Zadonszki	*6*	11,9	11,6	20
	Zadonszki, zemljanszki, korotojaki és nyizsnyegyevicki	—	12,5	12,6	20
Nyizsnyij-Novgorod	Knyaginyinói, vaszilszurszki és makarjevi	*7*	3,8	13,7	20

* A táblázathoz fűzött megjegyzéseket lásd 126. old.

összeállított csoport a porták 20%-ával

Lélekszám	Föld: Osztás-föld	Föld: Vásárolt föld	Föld: Bérelt föld	Föld: Föld-használat összesen	Vetésterület	Állatállomány: Igásállat	Állatállomány: Összesen	Keresk.-ipari üzemek	Porták cselédekkel	Tökéletesített munkaeszközök
vagy kerületcsoportok összesített adatainak százalékában										
27,0	36,7	78,8	61,9	49,0	49,1	42,3	44,6	—	62,9	85,5
28,4	—	99	82	—	56	62	57	—	78,4	72,5
29,7	—	—	60,1	—	—	48,6	47,1	—	62,7	—
29	—	99	71	—	56	55,3	52,0	—	70,5	72,6
30,3	34,1	—	59	47	50,5	57,4	53,2	—	65,9	—
26,8	30	—	58,3	49,6	49,2	42,5	41,2	42,8	66,4	86,1
26,1	—	—	83,7	—	55,1	42,3	41,8	37,0	74,9	—
26,4	30	—	71	49,6	52,1	42,4	41,5	39,9	70,6	86,1
27,4	29,0	63,4	51,7	38,2	—	42,1	37,8	49,8	57,8	75,5
28,1	29,1	66,8	53,6	34,6	33,9	41,7	39,0	47,4	56,5	77,3
28,1	30,9		49,2	34,1	—	38	37,2	45,9	48,4	70,1
27,8	29,4	59,7	50,8	36,5	38,2	46,3	40,3	51,2	54,5	—

«B» táblázat.* Az *alsó* csoportokból

Kormányzóságok	Kerületek	A diagramm görbéjének száma	Bérbe adott föld	Porták „mellék-keresettel"	Porták összesen
			a kerületek		
Tauria	Dnyeperi, melitopoli és bergyánszki	*1*	72,7	68,2	50
Szamára	Novouzenszki	—	93,8	74,6	50
	Nyikolajevszki	—	98	78,6	50
	Átlag	*2*	95,9	76,6	50
Szarátov	Kamisini	*3*	71,5	60,2	50
	Volszki, kuznyecki, balasovi és szerdobszki	—	64,6	—	50
Perm	Krasznoufimszki	—	74	93,5	50
	Jekatyerinburgi	—	—	65,9	50
	Átlag	*4*	74	79,7	50
Orel	Jeleci és trubcsevszki	*5*	93,9	59,3	50
Voronyezs	Zadonszki	*6*	63,3	65,3	50
	Zadonszki, zemljanszki, korotojaki és nyizsnyegyevicki	—	67	63,8	50
Nyizsnyij-Novgorod	Knyaginyinói vaszilszurszki és makarjevi	*7*	88,2	65,7	50

* A táblázathoz fűzött megjegyzéseket lásd 126. old.

összeállított csoport a porták 50%-ával

Lélekszám	Föld: Osztás-föld	Föld: Vásárolt föld	Föld: Bérelt föld	Föld: Föld-használat összesen	Veléstérület	Állatállomány: Igásállat	Állatállomány: Összesen	Keresk.-ipari üzemek	Porták cselédekkel	Tökéletesített munka-eszközök
vagy kerületcsoportok összesített adatainak százalékában										
41,6	33,2	12,8	13,8	23,8	21,5	26,6	26	—	15,6	3,6
39,6	—	0,4	5,0	—	16,3	11,3	14,4	—	4,4	2,8
38	—	—	11,1	—	—	17,8	20,3	—	7,1	—
38,8	—	0,4	8	—	16,3	14,5	17,3	—	5,7	2,8
36,6	33	—	9,8	18,6	14,9	9,6	14,3	—	7,5	—
37,6	35	—	14,1	25,2	21	14,7	19,7	—	—	—
40,7	37,4	—	6,5	19,2	16,7	23,1	24	23,8	6,1	2
44,7	—	—	8,7	—	21,2	30,5	30,8	35,6	10,4	—
42,7	37,4	—	7,6	19,2	18,9	26,8	27,4	29,7	8,2	2
39,4	37,2	8,9	12,9	24,9	—	17,7	23	20,2	7,8	2,4
39,2	37,5	11	13,8	31,9	31	20	24,6	23,2	9,1	1,3
37,2	33,6		15,4	29,9	—	20,3	23,4	17,3	13,1	3,6
40,6	37,7	15,4	16,4	30,9	28,6	17,2	24,8	16,1	18,9	—

Megjegyzések az **A** *és a* **B** *táblázathoz*

1. Tauria kormányzóságban a bérbe adott föld adatai csak két kerületre: a bergyanszkira és a dnyeperire vonatkoznak.

2. Ugyanebben a kormányzóságban a tökéletesített munkaeszközök között szerepelnek a kaszálógépek és az aratógépek.

3. Szamára kormányzóság mindkét kerületében a bérbe adott föld százaléka helyett az osztásföldjüket bérbe adó nem gazdálkodó porták százalékát vettük.

4. Orel kormányzóságban a bérbe adott föld nagyságát (s így az egész földhasználatot is) hozzávetőlegesen állapítottuk meg. Ugyanez vonatkozik Voronyezs kormányzóság négy kerületére is.

5. Orel kormányzóságban a tökéletesített munkaeszközökről csak a jeleci kerületre vonatkozólag vannak adatok.

6. Voronyezs kormányzóságban a mellékkeresettel rendelkező porták száma helyett a gazdasági cselédeket szolgáltató porták számát vettük (három kerületre: a zadonszkira, a korotojakira és nyizsnyegyevickire vonatkozólag).

7. Voronyezs kormányzóságban a tökéletesített munkaeszközökről csak két kerületre: a zemljanszkira és a zadonszkira vonatkozólag vannak adatok.

8. Nyizsnyij-Novgorod kormányzóságban az általában „iparűzéssel" foglalkozó porták helyett a falun kívüli „iparűzéssel" foglalkozó portákat vettük.

9. Néhány kerületre vonatkozólag a piacra termelő ipari vállalatok száma helyett a piacra termelő ipari vállalatokkal rendelkező porták számát kellett vennünk.

10. Amikor a gyűjteményekben több rovat van a „mellékkeresetekről", igyekeztünk különválasztani azokat a „mellékkereseteket", amelyek a leginkább megfelelnek a bérmunkának, a munkaerő eladásának.

11. A bérelt földet a lehetőséghez képest teljes egészében felvettük: az osztásföld-bérletet is, az osztásföldön kívüli bérletet is, a bérelt szántóföldet is, a bérelt rétet is.

12. Meg kell említenünk, hogy a novouzenszki kerület adatai nem foglalják magukban a tanyásgazdákat és a németeket; a krasznoufimszki kerület adataiban csak a kerület földművelő része szerepel; a jekatyerinburgi kerület adatai nem terjednek ki a földnélküliekre és azokra, akiknek csak rétjük van; a knyaginyinói kerület adataiban nincsen benne Bolsoje Muraskino ipari falu stb. Ezek a kihagyások részben tőlünk erednek, részben az anyag jellegéből adódtak. Ezért nyilvánvaló, hogy a parasztság felbomlása a valóságban mindenképpen még erősebb, mint amilyennek a mi táblázatunkban és diagrammunkban mutatkozik.

Hogy illusztráljuk ezt az összesítő táblázatot, és szemléletessé tegyük mennyire egyforma a legkülönbözőbb vidékeken a parasztság felső és alsó csoportjai közötti arány, összeállítottuk az alábbi diagrammot a táblázat százalékos adatainak feltüntetésével. A porták összes számának százalékarányait feltüntető oszloptól jobbra haladó vonal feltünteti a vagyoni helyzet *pozitív* ismérveit (a földbirtok, az állatállomány növekedését stb.), a balra haladó vonal pedig a gazdasági erő *negatív* ismérveit (a föld bérbeadását, a munkaerő eladását; — ezt a két oszlopot külön harántvonalazással emeltük ki). A *folytonos* vonallal megvont egyes görbéknek a diagramm *felső* vízszintes vonalától való távolsága megmutatja a *jómódú* csoportok részesedését a paraszti gazdaság egészében, a *szaggatott* vonallal megvont görbéknek a diagramm alsó vízszintes vonalától való távolsága pedig megmutatja a parasztság *szegény* csoportjainak részesedését a paraszti gazdaság egészében. Végül, hogy jobban érzékeltessük az összesített adatok általános jellegét, megvontunk egy „átlag"-görbét (amelyet a diagrammon feltüntetett százalékos adatok számtani középarányosainak kiszámításával állapítottunk meg. Az „átlag"-görbe a többiektől való megkülönböztetés céljából vörös). Ez az „átlag"-görbe a mai oroszországi parasztságnak, mondhatni, tipikus bomlását mutatja.

Most pedig a bomlásra vonatkozó fentebb (az I—VII. pontban) ismertetett adatok összegezéseképpen vizsgáljuk meg oszlopról oszlopra ezt a diagrammot.

A porták százalékarányát feltüntető oszloptól jobbra eső első oszlop a népességnek a felső, illetőleg az alsó csoportra jutó hányadát mutatja. Látjuk, hogy a családtagok száma a jómódú parasztságnál mindenütt nagyobb, a szegényparasztságnál pedig kisebb az átlagnál. Ennek a ténynek a jelentőségéről már beszéltünk. Hozzátesszük, hogy helytelenül járnánk el, ha valamennyi összehasonlításnál nem a portát, a családot vennénk egységnek, hanem 1 lelket (mint ahogy ezt a narodnyikok szeretik tenni). A jómódú család kiadásai a családtagok nagyobb száma folytán ugyan növekednek, de másrészt, egy csomó kiadás csökken a nagycsaládú portáknál (az építkezési

kiadások, a háztartási felszerelés költségei és a gazdaság költségei stb. stb. Hogy gazdasági szempontból mennyire előnyös a nagy család, ezt külön hangsúlyozza Engelhardt „Письма из деревни“ [„Falusi levelek“][42] c. könyvében és Trirogov „Община и подать“ [„A földközösség és az adó“] c. könyvében, Szentpétervár 1882). Aki tehát összehasonlítási alapul 1 lelket vesz egységnek, mellőzve a kiadásoknak ezt a csökkenését, az mesterségesen és helytelenül egyenlőnek veszi a nagy és a kis családban élő „lélek“ helyzetét. Egyébként, a diagramm világosan mutatja, hogy a parasztság jómódú csoportja a mezőgazdasági termelésnek sokkal nagyobb hányadát összpontosítja, mint amilyen egy lélekre számítva jutna neki.

A következő rovat: az osztásföld. Ennek megoszlásában figyelhetjük meg a legnagyobb egyenletességet, mint ahogy ennek az osztásföld jogi sajátosságainál fogva így is kell lennie. Mindamellett a jómódúak már itt is kezdik kiszorítani a szegénységet: *mindenütt* azt látjuk, hogy a felső csoportok az osztásföldnek valamivel nagyobb hányadát birtokolják, mint amennyi népességük hányada, az alsó csoportok pedig valamivel kisebbet. A „földközösség“ a parasztburzsoázia érdekeinek kedvez. A *tényleges* földbirtokhoz képest azonban az osztásföld megoszlásában mutatkozó egyenlőtlenség még egészen elenyésző. Az osztásföld megoszlása (amint ez a diagrammból világosan látható) semmiféle fogalmat sem ad a föld és a gazdaság tényleges megoszlásáról*.

Következik a vásárolt föld. A vásárolt föld zöme mindenütt a jómódúaké: a porták egyötöde a parasztság egész vásárolt földjének körülbelül 6 vagy 7 tizedét tartja kezében, míg a szegényparasztságra, a porták felére legfeljebb 15 $^{0}/_{0}$ jut! Igazán érdemes hát a „narodnyikoknak“ annyit fáradozniok azon, hogy a „parasztság“ minél olcsóbban minél több földet vásárolhasson.

* Csak egy pillantást kell vetnünk a diagrammra, s nyomban meggyőződünk arról, hogy az osztásföld szerinti csoportosítás nem alkalmas a parasztság felbomlásának tanulmányozására.

A következő oszlop a földbérlet. Itt is mindenütt azt látjuk, hogy a földet a jómódúak összpontosítják kezükben (a porták egyötödére az egész bérelt föld 5—8 tizede jut), s emellett, mint fentebb láttuk, még olcsóbban is bérelnek. A földbérletnek ez az elhalászása a paraszti burzsoázia által szemléltetően mutatja, hogy a „paraszti földbérletnek“ *vállalkozás jellege van* (földvásárlás termékek eladása céljából)*. Ezzel a megállapítással azért korántsem tagadjuk, hogy egyesek szükségből is bérelnek földet. Ellenkezőleg, a diagrammból kitűnik, hogy a földbérletnek *egészen más* jellege van a földhöz ragaszkodó szegényparasztoknál (a porták felére az egész földbérlet 1—2 tizede jut). Parasztja válogatja.

Hogy a földbérletnek milyen ellentétes jelentősége van a „paraszti gazdaságban“, az különösen világosan megmutatkozik, ha a földbérletre vonatkozó oszlopot összehasonlítjuk a *föld bérbeadására* vonatkozó oszloppal (első oszlop *balról*, vagyis a negatív ismérvek között). Itt éppen az ellenkezőjét látjuk: a legfőbb bérbe adók az alsó csopor-

* Igen furcsa a „Következtetés“ Karisev úrnak a földbérletről szóló könyvében (VI. fej.). A paraszti földbérlet vállalkozás jellegét tagadó alaptalan és a zemsztvo-statisztika adataival ellenkező állításai után Karisev úr itt egy „földbérlet-elméletet“ állít fel (amelyet W. Roschertől és másoktól kölcsönzött), vagyis tudományos szósszal leöntve tálalja a nyugat-európai farmerek óhajait: „a hosszú időre szóló földbérletet“ („szükséges . . ., hogy a földművelő «gazda módjára» kezelje . . . a földet“, 371. old.) és a mérsékelt földbért, amely a bérlő kezében meghagyja a munkabért, befektetett tőkéjének kamatját és törlesztését, valamint a vállalkozói hasznot (373. old.). És Karisev urat egyáltalán nem zavarja, hogy egy ilyen „elmélet“ egy sorban szerepel a szokásos narodnyik recepttel: a „megelőzéssel“ (398. old.). Karisev úr a farmerség „megelőzése“ céljából felállítja a farmerség „elméletét“! Az ilyen „következtetés“ természetesen betetőzte Karisev úr könyvének alapvető ellentmondását, azt, hogy egyrészt osztozik a narodnyikok valamennyi előítéletében, és szívből együttérez a kispolgárság olyan klasszikus teoretikusával, mint Sismondi (lásd *Karisev*. „Вечнонаследственный наем земель на континенте Европы“ [„Örökbérlet az európai kontinensen“], Moszkva 1885), másrészt viszont kénytelen elismerni, hogy a földbérlet „lökést“ ad (396. old.) a parasztság felbomlásának, hogy a „vagyonosabb rétegek“ kiszorítják a kevésbé vagyonosokat, hogy az agrárviszonyok fejlődése éppen a mezőgazdasági munkásság kialakulására vezet (397. old.).

tok (a porták felére a bérbe adott föld 7—8 tizede jut), amelyek szabadulni igyekeznek az osztásföldtől, s így ez (a törvény tilalmai és korlátozásai ellenére) a gazdák kezébe megy át. Tehát, amikor azt mondják nekünk, hogy „a parasztság“ az, amely földet bérel, és ugyancsak „a parasztság“ az, amely földet bérbe ad, tudjuk, hogy az előbbi főleg a parasztburzsoáziára, az utóbbi pedig a parasztproletariátusra vonatkozik.

A vásárolt földnek, a bérelt földnek és a bérbe adott földnek az osztásföldhöz való aránya a csoportok *tényleges földbirtokát is* meghatározza (5. oszlop jobbra a porták százalékarányát feltüntető oszloptól). Mindenütt azt tapasztaljuk, hogy a parasztok rendelkezésére álló egész földterület tényleges megoszlásán már egyáltalán nem érezni az osztásföld „kiegyenlítő hatását“. A porták 20%-ára az egész föld 35—50%-a, a porták 50%-ára pedig mindössze 20—30%-a jut. A *vetésterület* megoszlásában (a következő oszlop) az alsó csoportnak a felső által való kiszorítása még élesebben mutatkozik meg, — valószínűleg azért, mert a szegényparasztság gyakran nincs abban a helyzetben, hogy földjét gazdaságilag hasznosítsa, tehát elhanyagolja. Mindkét oszlop (az összes földbirtok és a vetésterület) azt mutatja, hogy a földvásárlás és a földbérlet következtében az alsó csoportok részesedése a gazdaság egész rendszerében *kisebbedik*, vagyis hogy az alsó csoportokat a jómódú kisebbség kiszorítja. Ez utóbbi már most vezető szerepet játszik a parasztgazdaságban, minthogy a vetésterületnek csaknem ugyanakkora részét összpontosítja kezében, mint a parasztság többi része együttvéve.

A következő két oszlop azt mutatja, hogyan oszlanak meg a parasztság között az igásállatok és az egész állatállomány. Az állatállomány százalékaránya nagyon kis mértékben tér el a vetésterület százalékarányától: ez nem is lehet másként, minthogy az igásállatok száma (s így az egész állatállomány is) az, ami a vetésterület nagyságát meghatározza, és fordítva.

A következő rovat feltünteti, hogy a parasztság egyes csoportjainak milyen arányban vannak piacra termelő ipari vállalataik. A porták egyötöd része (a jómódú csoport) ezeknek az üzemeknek mintegy a felét összpontosítja

kezében, a porták fele viszont, a szegénység, csupán körülbelül $^{1}/_{5}$ részt*, vagyis azok az „iparűzések“, amelyek a parasztságnak burzsoáziává való átalakulását fejezik ki, túlnyomórészt a legvagyonosabb parasztok kezében összpontosulnak. A jómódú parasztok tehát tőkét fektetnek be a földművelésbe is (földvásárlás, földbérlet, munkások alkalmazása, tökéletesített munkaeszközök stb.), ipari üzemekbe is, a kereskedelembe is, uzsoraügyletekbe is; a kereskedelmi és a vállalkozói tőke szoros kapcsolatban áll egymással, s az adott körülményektől függ, hogy a tőke e formái közül melyik jut túlsúlyra.

A „mellékkeresettel“ rendelkező porták adatai (a második rovat balról a negatív ismérvek között) szintén „iparűzésekre“ vonatkoznak, de olyanokra, amelyek éppen az ellenkezőjét jelentik, amelyek a paraszt proletárrá válására utalnak. *Ezek* az „iparűzések“ a szegényparasztság kezében összpontosulnak (a porták 50%-ára a mellékkeresettel rendelkező porták 60—90%-a jut), míg a jómódú csoportoknak itt csak elenyészően csekély hányaduk van (nem szabad elfelejtenünk, hogy az „iparűzőknek“ ebben a kategóriájában sem tudtuk pontosan különválasztani az önállókat a munkásoktól). Csak össze kell hasonlítanunk a „mellékkeresetre“ vonatkozó adatokat a „kereskedelmi-ipari üzemekre“ vonatkozó adatokkal, s nyomban látjuk, milyen szöges ellentét van az „iparűzések“ két típusa között, és megértjük, milyen hallatlan zűrzavart idéz elő e típusok szokásos összekeverése.

A *gazdasági cselédeket alkalmazó porták* mindenütt a jómódú parasztság csoportjában összpontosulnak (a porták 20%-ára a gazdasági cselédeket alkalmazó porták 5—7 tizede jut), mert a jómódú parasztság (a dolgozó családtagok nagy száma ellenére) nem lehet meg a „kiegészítő“ mezőgazdasági munkások osztálya nélkül. Szemléltető igazolását látjuk itt ama fentebbi tételünknek, hogy

* Természetesen ez a szám (az üzemek körülbelül $^{1}/_{5}$-e) szintén túlzott, mivel a vetésterülettel nem rendelkező lónélküli és egylovas parasztok kategóriájában a mezőgazdasági munkások, az alkalmi munkások és hasonlók össze vannak keverve a földműveléssel nem foglalkozó parasztokkal (szatócsok, kézművesek stb.).

badarság, ha valaki a gazdasági cselédeket alkalmazó gazdaságok számát összehasonlítja a paraszti „gazdaságok“ össz-számával (amely a gazdasági cselédek „gazdaságait is magában foglalja“). *Sokkal helyesebb*, ha a gazdasági cselédeket alkalmazó gazdaságokat a paraszti porták *egyötödével* hasonlítjuk össze, mivel a jómódú kisebbség a gazdasági cselédeket alkalmazó portáknak körülbelül $^3/_5$ részét, sőt majdnem $^2/_3$ részét összpontosítja. A parasztságban hasonlíthatatlanul gyakoribb eset, hogy vállalkozásszerűen alkalmaznak bérmunkásokat, mintsem hogy azt dolgozó családtagok hiányában szükségből teszik: az 50 % szegény és *kiscsaládú* parasztra a béreseket alkalmazó portáknak mindössze körülbelül $^1/_{10}$ része jut (egyébként a szegények közé itt is bekerültek szatócsok, iparosok és mások, akik egyáltalán nem szükségből alkalmaznak munkásokat).

Az utolsó oszlopnak, amely a tökéletesített munkaeszközök megoszlását tünteti fel, V. V. úr példáját követve, ezt a címet adhattuk volna: „haladó tendenciák a parasztgazdaságban“. Ezeknek a munkaeszközöknek a megoszlása Szamára kormányzóság novouzenszki kerületében bizonyul leginkább „igazságosnak“, mert itt a 20 % jómódú gazdaságra mindössze 73 % munkaeszköz jut, az 50 % szegény portára pedig teljes 3 százalék.

Hasonlítsuk most össze a különböző vidékeket a parasztság felbomlásának foka szerint. A diagrammban ebből a szempontból világosan kiemelkedik a vidékek két csoportja: Tauria, Szamára, Szarátov és Perm kormányzóságban a földművelő parasztság felbomlása szemmelláthatóan erősebb, mint Orel, Voronyezs és Nyizsnyij-Novgorod kormányzóságban. Az első négy kormányzóság görbéi a diagrammban az átlagot jelző vörös görbe alatt haladnak, az utóbbi három kormányzóság görbéi pedig az átlag-görbe fölött maradnak, vagyis azt mutatják, hogy a gazdaság itt kisebb mértékben összpontosul a jómódú kisebbség kezében. A vidékek első fajtája: a földdel legjobban ellátott és tisztán földművelő vidékek (Perm kormányzóságban különválasztottuk a kerületek földművelő részeit), külterjes földműveléssel. Az ilyen jellegű földművelésnél a parasztság felbomlása

könnyen és világosan felismerhető. Ezzel szemben a vidékek második fajtájánál egyrészt a piacra termelő földművelés olyan ágainak fejlődésével találkozunk, amelyekre statisztikai adataink nem terjednek ki; ilyen például a kendertermesztés Orel kormányzóságban. Másrészt azt tapasztaljuk, hogy itt nagy jelentősége van az „iparűzésnek“: a bérmunkának is (Voronyezs kormányzóság zadonszki kerülete), a nem-földművelő foglalkozásoknak is (Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság). E két körülménynek óriási jelentősége van a földművelő parasztság felbomlása szempontjából. Az elsőről (arról, hogy a piacra termelő földművelésnek és a mezőgazdasági haladásnak a különböző vidékeken különbözők a formái) már beszéltünk. A másodiknak a jelentősége (az „iparűzésnek“ a szerepe) ugyancsak nyilvánvaló. Ha valamely vidéken a parasztság zöme gazdasági cseléd, napszámos vagy osztásföldes iparűző bérmunkás, akkor a földművelő parasztság felbomlása itt magától értetődően igen gyenge*. Ahhoz azonban, hogy a kérdésről helyes fogalmunk legyen, a falusi proletariátus tipikus képviselőit össze kell hasonlítanunk a parasztburzsoázia tipikus képviselőivel. Az osztásföldes voronyezsi napszámost, aki „mellékkereset“ után a délvidékre vándorol, össze kell hasonlítanunk a hatalmas vetésterületet megművelő tauriai paraszttal. A kalugai, nyizsnyij-novgorodi vagy jaroszlavli ácsot össze kell hasonlítanunk a jaroszlavli, moszkvai kertésszel vagy tejelő jószágot tartó paraszttal stb. Ugyanígy, ha a helyi parasztság zöme feldolgozó iparral foglalkozik és osztásföldjéből létfenntartási eszközeinek csak kis részét biztosítja, a földművelő parasztság felbomlására vonatkozó adatokat az iparűző parasztság felbomlására vonatkozó adatokkal kell kiegészíteni. Az V. fejezetben ki is térünk majd erre a kérdésre, most azonban csak a tipikusan földművelő parasztság felbomlásával foglalkozunk.

* Könnyen lehetséges, hogy a központi feketeföld-övezet kormányzóságaiban, például Orel, Voronyezs és más kormányzóságokban, a parasztság felbomlása a valóságban is jóval gyengébb, minthogy kevés a föld, súlyosak az adók és nagyon el van terjedve a ledolgozás, — ezek mind olyan körülmények, amelyek feltartóztatják a parasztság felbomlását.

X. A ZEMSZTVO-STATISZTIKA ÉS A KATONAI LÓÖSSZEÍRÁS[43] ÖSSZESÍTETT ADATAI

Kimutattuk, hogy a parasztság felső és alsó csoportja közötti arányok megfelelnek a falusi burzsoázia és a falusi proletariátus közötti arányoknak, — hogy ezek az arányok feltűnően egyformák a legkülönbözőbb körülmények között élő legkülönbözőbb vidékeken; — hogy ezeknek az arányoknak számszerű kifejezése (vagyis az egyes csoportok százalékos részesedése a vetésterületben, az állatállományban stb.) is viszonylag igen szűk határok közt ingadozik. Természetesen felvetődik a kérdés: milyen mértékben használhatók fel a különböző vidékeken az egyes csoportok közötti *arányt* feltüntető adatok arra, hogy fogalmat alkossunk magunknak azokról a *csoportokról*, amelyekre az egész orosz parasztság feloszlik? Más szóval: milyen adatok alapján következtethetünk az egész orosz parasztság felső és alsó csoportjának összetételére, kölcsönös viszonyára?

Csak nagyon kevés ilyen adattal rendelkezünk, minthogy Oroszországban nincsenek olyan általános mezőgazdasági összeírások, amelyek az ország valamennyi földművelő gazdaságát felölelnék. Az egyetlen anyag, amelynek alapján véleményt alkothatunk azokról a gazdasági csoportokról, amelyre parasztságunk feloszlik: a zemsztvo-statisztika és a katonai lóösszeírás összesített adatai az igásállatoknak (illetőleg a lovaknak) a parasztporták közötti megoszlásáról. Bármily szűkös is ez az anyag, mégis alkalmas arra, hogy bizonyos, nem érdektelen (természetesen nagyon általános, hozzávetőleges, sommás) következtetéseket vonjunk le belőlük, annál is inkább, mivel a sok és a kevés lóval rendelkező parasztok közötti arányt már elemeztük, és kitűnt, hogy ez az arány a legkülönbözőbb vidékeken meglepően egyforma.

Blagovescsenszkij úr „Сводный сборник хозяйственных сведений по земским подворным переписям" [„A zemsztvo-statisztikai portaösszeírások gazdasági adatainak összesítő gyűjteménye"] c. munkájában (I. köt. „A parasztgazdaság", Moszkva 1893)[44] található adatok szerint a zemsztvo-összeírások 22 kormányzóság 123 kerületére

terjedtek ki, vagyis 2 983 733 parasztportára 17 996 317 lélekkel. A portáknak az igásállatok száma szerinti megoszlására vonatkozó adatok azonban nem mindenütt egyneműek. Nevezetesen, három kormányzóságban el kellett hagynunk 11 kerületet*, amelyekben nem négy, hanem csupán három csoportra osztották fel a portákat. A megmaradt *21 kormányzóság 112 kerületére* vonatkozólag az alábbi összesített adatokat kaptuk, amelyek csaknem 2½ millió portát és 15 millió lakost ölelnek fel:

A gazdaságok csoportjai	Porták szám szerint	Porták %-ban		Igásállatok** szám szerint	Igásállatok %-ban	Az 1 portára eső igásállatok száma
Igásállat nélkül	613 238	24,7	53,3	—	—	—
1 igásállattal	712 256	28,6		712 256	18,6	1
2 „	645 900	26,0		1 291 800	33,7	2
3 és több igásállattal	515 521	20,7		1 824 969	47,7	3,5
Összesen és átlagban	2 486 915	100		3 829 025	100	1,5

Ezek az adatok Európai-Oroszország parasztportáinak valamivel kevesebb mint egynegyedére terjednek ki (a „Свод статистических материалов, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России“ [„Összesített statisztikai anyag Európai-Oroszország falusi lakosságának gazdasági helyzetéről“] — a miniszteri bizottság irodájának kiadása. Szentpétervár 1894. — Európai-Oroszország 50 kormányzóságának járásaiban 11 223 962 portát, közöttük 10 589 967 parasztportát számlál össze). Egész Oroszországra vonatkozólag a „Статистика Российской империи“ [„Az Orosz Birodalom statisztikája“], „XX. Az 1888. évi katonai lóösszeírás“ (Szentpétervár 1891) és ugyancsak „Az Orosz Birodalom statisztikája, XXXI. köt. Az 1891. évi katonai lóösszeírás“ (Szentpétervár 1894) című kiadványokban találunk ada-

* Szarátov kormányzóság 5 kerületét, Szamára kormányzóság ugyancsak 5 kerületét és Besszarábia kormányzóság 1 kerületét.

** Itt az ökrök is a lovakhoz vannak számítva, párjukat 1 lónak véve.

tokat a lóállománynak a parasztok közötti megoszlásáról. Az első kiadvány feldolgozza az 1888-ban 41 kormányzóságban (közöttük a Lengyel Királyság 10 kormányzóságában) felvett adatokat, a második az Európai-Oroszország 18 kormányzóságában, plusz a Kaukázusban, a Kalmük-sztyeppén és a Doni Katonai Területen felvett adatokat.

Ha külön vesszük Európai-Oroszország 49 kormányzóságát (a Don területre vonatkozó adatok hiányosak), és összevonjuk az 1888. évi és az 1891. évi adatokat, a következő képet kapjuk a *faluközösségi parasztok* lóállományának megoszlásáról:

Európai-Oroszország 49 kormányzóságában

A gazdaságok csoportjai	Parasztporták szám szerint	Parasztporták %-ban		Ezek lóállománya szám szerint	Ezek lóállománya %-ban		Az 1 portára eső lovak száma
Ló nélkül	2 777 485	27,3	55,9	—	—		—
1 lóval	2 909 042	28,6		2 909 042	17,2		1
2 «	2 247 827	22,1		4 495 654	26,5		2
3 «	1 072 298	10,6	22,0	3 216 894	18,9	56,3	3
4 és több lóval	1 155 907	11,4		6 339 198	37,4		5,4
Összesen és átlagban	10 162 559	100		16 960 788	100		1,6

Tehát, egész Oroszországra vonatkozólag az igáslóállománynak a parasztság közötti megoszlása nagyon közel jár a felbomlásnak ahhoz az „átlagos" méretéhez, amelyet fentebb diagrammunkon kimutattunk. Sőt, a valóságban a bomlás még valamivel mélyebb: a porták 22 százalékának (10,2 millióból 2,2 millió porta) kezében összpontosul a 17 millió lóból 9½ millió, vagyis a lovak 56,3%-a. A porták óriási tömege, 2,8 millió porta, teljesen ki van semmizve, a 2,9 millió egylovas portának pedig csak a lóállomány 17,2%-a jut*.

---

* Hogy hogyan változik az utóbbi időben a lóállomány megoszlás a parasztok között, azt az 1893—1894. évi katonai lóösszeírások következő adataiból láthatjuk („Az Orosz Birodalom statiszti-

Az egyes csoportok közötti arányban mutatkozó, fentebb kifejtett törvényszerűségekre támaszkodva, most megállapíthatjuk e számok igazi jelentőségét. Ha a porták egyötöde az egész lóállomány felét összpontosítja, ebből a tényből minden tévedést kizáróan levonhatjuk azt a következtetést, hogy ez az egyötöd rész a parasztok egész mezőgazdasági termelésének nem kevesebb (sőt, valószínűleg több) mint a felét tartja kezében. A termelés ilyen összpontosulása csak akkor lehetséges, ha ennek a jómódú parasztságnak a kezében összpontosul a vásárolt földnek és a paraszti haszonbérletnek, mind az osztásföldbérletnek, mind az osztásföldön kívüli bérletnek nagy része. Éppen ez a vagyonos kisebbség az, amely a legtöbb földet vásárol és bérel, jóllehet osztásfölddel is bizonyára a legjobban van ellátva. Az „átlagos" orosz paraszt a legjobb években is éppen csak hogy megtalálja számítását (sőt, az sem biztos, hogy megtalálja), ez a vagyonos kisebbség viszont, amely az átlagosnál lényegesen jobb helyzetben van, nemcsak hogy önálló gazdaságából fedezi minden kiadását, hanem még feleslege is marad. Ez pedig azt jelenti, hogy árutermelő, hogy eladásra termel mezőgazdasági termékeket. Sőt: ez a kisebbség falusi burzsoáziává válik, s viszonylag nagy földművelő gazdaságát kereskedelmi-ipari vállalatokkal egyesíti, — láttuk, hogy éppen az ilyen „iparűzés" a legjellemzőbb az „ügyesen gazdálkodó" orosz muzsikra. Noha ennek a vagyonos kisebbségnek van a legnagyobb családja, a legtöbb segítő családtagja (a jómódú parasztságra mindenkor jellemzők ezek az ismérvek, s a porták $^1/_5$-ére mindenképpen a népesség nagyobb része, mondjuk körülbelül $^3/_{10}$-e jut), mégis a legnagyobb mértékben alkalmaz gazdasági cselédeket és napszámosokat. A gazdasági cselédeket és napszámoso-

---

kája". XXXVII). Európai-Oroszország 38 kormányzóságában 1893—1894-ben volt: 8 288 987 parasztporta; ebből lónélküli 2 641 754, vagyis 31,9 %; egylovas 31,4 %; kétlovas 20,2 %; háromlovas 8,7 %; négy és több lóval rendelkező porta 7,8 %. A parasztok birtokában 11 560 358 ló volt; ebből 22,5% az egylovas, 28,9 % a kétlovas, 18,8 % a háromlovas, 29,8 % pedig a soklovas porták birtokában. Ily módon a 16,5 % jómódú parasztė volt a lovak 48,6 %-a.

kat alkalmazó orosz parasztgazdaságok jelentős többsége okvetlenül ebből a jómódú kisebbségből kerül ki. Nyugodtan levonhatjuk ezt a következtetést mind az előző elemzés alapján, mind pedig annak alapján, hogy egybevetjük e csoport lélekszámának arányszámát igásállat-állományának arányszámával, s következésképpen vetésterületének és általában egész gazdaságának arányszámával. Végül, csak ez a jómódú kisebbség lehet igazán részese „a parasztgazdaság haladó tendenciáinak“[45]. Szükségképpen ez az arány e kisebbség és a parasztság többi részei között, de magától értetődik, hogy a különböző agrárfeltételektől, a különböző mezőgazdasági rendszerektől és a piacra termelő földművelés különböző formáitól függően ez az arány különböző alakot ölt és más-másképpen nyilvánul meg*. Más a parasztság felbomlásának fő tendenciája, és ismét más e bomlásnak a különböző helyi feltételektől függő formája.

A lónélküli és az egylovas parasztság helyzete éppen az ellenkezője. Fentebb már láttuk, hogy a zemsztvo-statisztikusok ez utóbbiakat is (az előbbiekről már nem is beszélve) a falusi proletariátus közé sorolják. Tehát aligha mondható túlzásnak, ha hozzávetőleges számításunkban valamennyi lónélküli parasztot és az egylovas parasztok mintegy ¾-ét (a portáknak körülbelül a felét) a falusi proletariátushoz számítjuk. A parasztságnak ez a része van a legrosszabbul ellátva osztásfölddel, s mezőgazdasági felszerelés, vetőmag stb. hiányában gyakran bérbe adja földjét. A paraszti földbérletből és a vásárolt földből csak nyomorúságos morzsák jutnak neki. Saját gazdaságából sohasem tudja biztosítani ellátását, s létfenntartási eszközeinek fő forrása az „iparűzés“ vagy a „mellékkereset“, azaz munkaerejének eladása. Ez az osztásföldes bérmunkások, a gazdasági cselédek, a napszámosok, a segédmunkások, az építőipari munkások stb. stb. osztálya.

* Igen valószínű például, hogy azokon a vidékeken, ahol tejgazdaságok vannak, sokkal helyesebb volna a portákat a tehenek, nem pedig a lovak száma szerint csoportosítani. Ahol viszont kertgazdaságok vannak, ott sem ez, sem a másik ismérv nem lehet kielégítő stb.

XI. AZ 1888—1891. ÉVI ÉS AZ 1896—1900. ÉVI KATONAI LÓÖSSZEÍRÁSOK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Az 1896-ban és 1899—1901-ben végrehajtott katonai lóösszeírások lehetővé teszik, hogy összehasonlítsuk a legújabb adatokat a fentebb ismertetett adatokkal.

Az 5 déli kormányzóság (1896) és a többi 43 kormányzóság (1899—1900) összevonásával Európai-Oroszország 48 kormányzóságára vonatkozólag a következő adatokat kapjuk:

1896—1900

A gazdaságok csoportjai	Parasztporták szám szerint	Parasztporták %-ban		Ezek lóállománya szám szerint	Ezek lóállománya %-ban		Az 1 portára eső lovak száma
Ló nélkül	3 242 462	29,2	59,5	—	—		—
1 lóval	3 361 778	30,3		3 361 778	19,9		1
2 «	2 446 731	22,0		4 893 462	28,9		2
3 «	1 047 900	9,4	18,5	3 143 700	18,7	51,2	3
4 és több lóval	1 013 416	9,1		5 476 503	32,5		5,4
Összesen és átlagban	11 112 287	100		16 875 443	100		1,5

1888—1891-re vonatkozólag 49 kormányzóság adatait ismertettük. Csak egy kormányzóságról, mégpedig Arhangelszk kormányzóságról nincsenek újabb adatok. Ha az erre vonatkozó adatokat a fentebb ismertetett adatokból levonjuk, 1888—1891-re ugyanarról a 48 kormányzóságról a következő képet kapjuk:

1888—1891

A gazdaságok csoportjai	Parasztporták szám szerint	Parasztporták %-ban		Ezek lóállománya szám szerint	Ezek lóállománya %-ban		Az 1 portára eső lovak száma
Ló nélkül	2 765 970	27,3	55,8	—	—		—
1 lóval	2 885 192	28,5		2 885 192	17,1		1
2 «	2 240 574	22,2		4 481 148	26,5		2
3 «	1 070 250	10,6	22,0	3 210 750	18,9	56,4	3
4 és több lóval	1 154 674	11,4		6 333 106	37,5		5,5
Összesen és átlagban	10 116 660	100		16 910 196	100		1,6

Ha összehasonlítjuk az 1888—1891-es és az 1896—1900-as adatokat, azt látjuk, hogy a parasztságot egyre fokozottabb mértékben *kisajátítják*. A porták száma majdnem 1 millióval növekedett. A lovak száma csökkent, bár csak igen kis mértékben. Különösen erősen növekedett a lónélküli porták száma, százalékarányuk 27,3-ról 29,2-re emelkedett. A korábbi 5,6 millió szegény (lónélküli és egylovas) porta helyett már 6,6 milliót találunk. A porták számának egész növekedése a szegényparaszti porták szaporodásából adódik. A lovakban gazdag porták százalékaránya csökkent. 2,2 millió soklovas porta helyett most csak 2 millió van. A középparasztok és jómódú parasztok (2 és több lóval) portáinak együttes száma csaknem változatlan maradt (1888—1891-ben 4465 ezer, 1896—1900-ban 4508 ezer).

Nézzük hát meg, mi következik a fenti adatokból.

Hogy a parasztság fokozódó nyomorban él és hogy fokozódó mértékben kisajátítják, az teljesen kétségtelen.

Ami a parasztság felső és alsó csoportja közötti *arányt* illeti, ez majdnem változatlan maradt. Ha a fentebb leírt eljárással az alsó csoportokból egy 50%-os csoportot és a felső csoportokból egy 20%-os csoportot állítunk össze, a következő képet kapjuk: 1888—1891-ben az 50% szegény portáé volt a lóállomány 13,7%-a, a 20% gazdag portáé pedig a lovak 52,6%-a. 1896—1900-ban az 50% szegény portáé volt az egész paraszti lóállomány ugyancsak 13,7%-a, a 20% gazdag portáé pedig 53,2%. A csoportok közötti arány tehát szinte semmit sem változott.

Végül, a parasztságnak, egészében véve, ma kevesebb lova van. A soklovas porták száma is, százalékaránya is csökkent. Egyrészt, ez nyilvánvalóan Európai-Oroszország egész paraszti gazdaságának hanyatlását jelenti. Másrészt, nem szabad elfelejtenünk, hogy Oroszországban a lovak száma a mezőgazdaságban a megművelt területhez viszonyítva abnormálisan magas. Kisparaszti országban ez nem is lehetett másként. A lovak számának csökkenése tehát bizonyos fokig azt jelenti, hogy *a paraszti burzsoáziánál* „helyreáll az igásállatállomány és a szántóföld nagysága közötti normális arány“ (v. ö. V. V. úr erre vonatkozó fentebbi fejtegetésével, II. fej. 1. pont).

Helyénvaló lesz, ha itt beszélünk arról, hogy miképpen vélekedik erről a kérdésről legújabb művében Vihljajev úr („Очерки русской с.-х. действительности" [„Vázlatok az oroszországi mezőgazdaság igazi állapotáról"], Szentpétervár, a „Hozjain" c. folyóirat kiadása) és Csernyenkov úr („К характеристике крестьянского хозяйства" [„A parasztgazdaság jellemzéséhez"], I. füz. Moszkva 1905). Ezeket a szerzőket annyira magával ragadta a parasztság lóállományának megoszlására vonatkozó számadatok tarkasága, hogy gazdasági elemzés helyett statisztikai gyakorlatokban élik ki magukat. Ahelyett, hogy tanulmányoznák a parasztgazdaságok típusait (napszámos, középparaszt, vállalkozó), műkedvelők módjára a számoszlopok végtelen sokaságát tanulmányozzák, mintha csak az volna a céljuk, hogy ámulatba ejtsék a világot buzgó számításaikkal.

Csakis ilyen számolósdi játék késztethette Csernyenkov urat velem szemben arra a szemrehányásra, hogy „elfogult" vagyok, amikor a „differenciálódást" új (nem pedig régi) és — miért, miért nem — feltétlenül kapitalista jelenségnek fogom fel. Milyen alapon gondolja Csernyenkov úr, hogy én a statisztikából vonok le következtetéseket, s közben megfeledkezem a gazdasági elméletről! hogy bármit is csupán a lovak számában és megoszlásában bekövetkezett változásokkal bizonyítok! Hogy a parasztság felbomlását világosan lássuk, mindent tekintetbe kell vennünk: a földbérletet is, a földvásárlást is, a gépeket is, a mellékkereseteket is, a piacra termelő földművelés térhódítását is, a bérmunkát is. Vagy talán Csernyenkov úr számára ezek sem „új", ezek sem „kapitalista" jelenségek?

XII. A PARASZTI KÖLTSÉGVETÉSEKRE VONATKOZÓ ZEMSZTVO-STATISZTIKAI ADATOK

Hogy végezzünk a parasztság felbomlásának kérdésével, vizsgáljuk meg a kérdést még egy másik oldalról is — a paraszti költségvetések teljesen konkrét adatai alapján. Ily módon szemléltetően megmutatkozik, milyen mély a parasztság szóban forgó típusai közötti különbség.

„A zemljanszki, a zadonszki, a korotojaki és a nyizse-

gyevicki kerület parasztí földbirtokára vonatkozó becslési adatok gyűjteménye" c. kiadvány (Voronyezs 1889) mellékletében „a tipikus gazdaságok állományára és költségvetésére vonatkozó statisztikai adatokat" találunk, amelyek rendkívül teljesek*. A 67 költségvetés közül elhagyunk egyet (a korotojaki kerület 14. számú költségvetését), mert igen hiányos, a többit pedig az igásállatok száma szerint hat csoportra osztjuk, mégpedig: *a* — ló nélkül; *b* — 1 lóval; *c* — 2 lóval; *d* — 3 lóval; *e* — 4 lóval és *f* — 5 és több lóval (a továbbiakban a csoportokat csak *a*—*f* betűkkel jelöljük). Az ezen ismérv szerinti csoportosítás erre a vidékre ugyan nem a legmegfelelőbb (minthogy az „iparűzésnek" nagy jelentősége van mind az alsó, mind a felső csoportok gazdaságában), mégis ezt kell alkalmaznunk, hogy a költségvetési adatokat összehasonlíthassuk a portaösszeírások fentebb taglalt adataival. Ezt az összehasonlíthatóságot csakis akkor érhetjük el, ha „a parasztságot" csoportokra osztjuk, minthogy az általános és sommás „átlagok", mint már láttuk és lejjebb még látni fogjuk, teljesen fiktívek**. Mellesleg felhívjuk a figyelmet arra az érdekes jelenségre, hogy az „átlagos" költségvetési adatok csaknem mindig az átlagos típuson felül álló gazdaságokra jellemzők, vagyis kedvezőbb színben tüntetik fel a valóságot, mint amilyen***. Ez való-

---

* Nagy fogyatékosságuk ezeknek az adatoknak először is az, hogy nincsenek csoportosítva a különböző ismérvek szerint; másodszor az, hogy a kiválasztott gazdaságokról nem közlik szövegszerűen azokat az adatokat, amelyek nem kerülhettek be a táblázatokba (ilyen szöveg van például az osztrogozsszki kerület költségvetési adataihoz). Harmadszor, hogy egyáltalán nincsenek feldolgozva az összes nem-földművelő foglalkozásokra és a különféle „mellékkeresetekre" vonatkozó adatok (az összes „iparűzéseknek" *csak 4 rovatot* szenteltek, ugyanakkor, amikor csak a ruházat és a lábbeli leírása 152 rovatra terjedt!).

** Kizárólag ilyen „átlagokat" használ például Scserbina úr mind a voronyezsi zemsztvo kiadványaiban, mind pedig „A terméshozamok és a gabonaárak hatása stb." c. könyvben a paraszti költségvetésekről szóló cikkében.

*** Vonatkozik ez például a Moszkva kormányzósági költségvetési adatokra („Gyűjtemény", VI. és VII. köt.), a Vlagyimir kormányzóságiakra („Промыслы Владим. губ." „Vlagyimir kormányzóság iparűzései"), Voronyezs kormányzóság osztrogozsszki kerületének költségvetéseire („Gyűjtemény", II. köt. 2. füz.), különösen

színűleg azért van így, mert már maga a „költségvetés" fogalma is valamelyest kiegyensúlyozott gazdaságot tételez fel, márpedig ilyet nemigen talál az ember a szegényparasztok között. Ennek illusztrálására egybevetjük a portáknak az igásállatok szerinti megoszlását a költségvetési adatok és az egyéb adatok alapján:

A gazdaságok csoportjai	Összesen szám szerint	Összesen %-ban		Költségvetések száma %-ban: Voronyezs korm. 4 kerületében	Költségvetések száma %-ban: Voronyezs korm. 9 kerületében	Porták %-ban: 21 korm. 112 kerületében	Porták %-ban: Európai Oroszország 49 korm.-ában
Igásállat nélkül	12	18,18		17,9	21,7	24,7	27,3
1 igásállattal	18	27,27		34,7	31,9	28,6	28,6
2 «	17	25,76		28,6	23,8	26,0	22,1
3 «	9	13,64	28,79	18,8	22,6	20,7	22,0
4 «	5	7,575					
5 és több igásállattal	5	7,575					
Összesen	66	100		100	100	100	100

Ebből világosan kitűnik, hogy a költségvetési adatokat csak az esetben használhatjuk, ha a parasztság minden egyes csoportjára vonatkozólag külön-külön kiszámítjuk az átlagokat. Ezt meg is tettük. Három szempont szerint közöljük ezeket az adatokat: (A) a költségvetések általános adatai, (B) a földművelő gazdaság jellemzése és (C) az életszínvonal jellemzése.

(A) A kiadások és a bevételek általános adatai a következők:

---

pedig azokra a költségvetésekre, amelyeket a „Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности" [„A kusztáripar tanulmányozására kiküldött bizottság munkálatai"] c. kiadványban közölnek (Vjatka, Herszon, Nyizsnyij-Novgorod, Perm és más kormányzóságokra vonatkozólag). Karpov és Manohin úr költségvetéseinek az említett „Munkálatokban", s ugyanígy P. Szemjonov úr költségvetéseinek (a „Сборник материалов по изучению сельской общины", [„Adatgyűjtemény a falusi földközösség tanulmányozásához" c. kiadványban, Szentpétervár 1880) és Oszadcsij úr költségvetéseinek („Щербаковская волость, Елисаветградского уезда, Херсонской губ" [„Herszon kormányzóság jeliszavetgrádi kerületének scserbakovi járása"]) megvan az az előnyük, hogy a parasztok egyes csoportjait jellemzik.

Egy gazdaságra esik (rubelben)

	Az 1 családra eső lélekszám	Össz- bevétel	Össz- kiadás	Tiszta-jövedelem	Készpénz bevétel	Készpénz kiadás	Mérleg	Adósság	Adóhátralék
a)	4,08	118,10	109,08	9,02	64,57	62,29	+ 2,28	5,83	16,58
b)	4,94	178,12	174,26	3,86	73,75	80,99	— 7,24	11,16	8,97
c)	8,23	429,72	379,17	50,55	196,72	165,22	+ 31,50	13,73	5,93
d)	13,00	753,19	632,36	120,83	318,85	262,23	+ 56,62	13,67	2,22
e)	14,20	978,66	937,30	41,36	398,48	439,86	— 41,38	42,00	—
f)	16,00	1766,79	1593,77	173,02	1047,26	959,20	+ 88,06	210,00	6
	8,27	491,44	443,00	48,44	235,53	217,70	+ 17,83	28,60	7,74

Látjuk tehát, hogy az egyes csoportok között óriási különbség mutatkozik a költségvetés méretei tekintetében; ha a szélső csoportokat mellőzzük is, *e* költségvetése még mindig több mint ötszöröse *b* költségvetésének, holott a család lélekszáma az *e* csoportban még nem is egészen háromszor annyi, mint a *b* csoportban.

Vizsgáljuk meg most a kiadások megoszlását*:

Az 1 gazdaságra eső átlagos kiadások

	Élelemre		Más egyéni szükségletekre		A gazdaságra		Adókra és szolgáltatásokra		Összesen	
	rubel	%	rubel	%	rubel	%	rubel	%	rubel	%
a)	60,98	55,89	17,51	16,05	15,12	13,87	15,47	14,19	109,08	100
b)	80,98	46,47	17,19	9,87	58,32	33,46	17,77	10,20	174,26	100
c)	181,11	47,77	44,62	11,77	121,42	32,02	32,02	8,44	379,17	100
d)	283,65	44,86	76,77	12,14	222,39	35,17	49,55	7,83	632,36	100
e)	373,81	39,88	147,83	15,77	347,76	37,12	67,90	7,23	937,30	100
f)	447,83	28,10	82,76	5,19	976,84	61,29	86,34	5,42	1593,77	100
	180,75	40,80	47,30	10,68	180,60	40,77	34,35	7,75	443,00	100

* A „Gyűjtemény" „a személyi és gazdasági szükségletekre fordított kiadásokat, az élelmezési kiadásokat leszámítva", különválasztja az állattartás kiadásaitól, úgy, hogy például az első rovatban egymás mellett vannak feltüntetve a világításra és a földbérletre fordított kiadások. Nyilvánvaló, hogy ez helytelen. Mi különválasztottuk az *egyéni* fogyasztást a *gazdaságitól* (a „termelő" fogyasztástól), s ez utóbbihoz számítottuk a kátrányra, kötélre, lópatkoltatásra, épületjavításra, felszerelésre, lószerszámra, munkásokra és szakmánymunkákra, pásztorra, földbérletre és jószág- és baromfitartásra fordított kiadásokat.

Csak meg kell néznünk, hogy az egyes csoportokban az összkiadásból mennyi jut a gazdaságra, és nyomban láthatjuk, hogy itt vannak proletárok is, *gazdák* is: *a*-nál a kiadásoknak mindössze 14%-át fordítják a gazdaságra, *f*-nél pedig 61%-ot. A gazdaságra fordított kiadások abszolút nagyságában mutatkozó különbségről már nem is beszélünk. Ez a kiadás nemcsak a lónélküli, hanem még az egylovas parasztoknál is elenyésző, s az egylovas „gazda" sokkal közelebb áll az osztásföldes mezőgazdasági munkás és napszámos típusához (amely a tőkés országokban megszokott jelenség). Igen jelentős különbség mutatkozik az élelemre fordított kiadások *százalékarányában* is (ez *a*-nál csaknem még egyszer olyan nagy mint *f*-nél): a magas százalékarány — mint tudjuk — alacsony életszínvonalra vall, s a legélesebben megkülönbözteti a *gazda* és a *munkás* költségvetését.

Vegyük most szemügyre a bevételek megoszlását*:

	Az 1 gazdaságra eső átlagos jövedelem				Az „iparűzésből" eredő jövedelem			
	földművelésből	„iparűzésből"	készlet az előző évekből	Összesen	„egyéni iparűzésből"	„fuvarozásból"	„ipari üzemekből és vállalkozásokból"	„különféle bevételek"
a)	57,11	59,04	1,95	118,10	36,75	—	—	22,29
b)	127,69	49,22	1,21	178,12	35,08	6	2,08	6,06
c)	287,40	108,21	34,11	429,72	64,59	17,65	14,41	11,56
d)	496,52	146,67	110	753,19	48,77	22,22	48,88	26,80
e)	698,06	247,60	33	978,66	112	100	35	0,60
f)	698,39	975,20	93,20	1766,79	146	34	754,40	40,80
	292,74	164,67	34,03	491,44	59,09	19,36	70,75	15,47

* „Készlet az előző évekből" — ez gabonából (természetben) és készpénzből áll; itt a kettő összesítve szerepel, minthogy összkiadással, illetőleg összbevétellel — természetbenivel és pénzbelivel — van dolgunk. — Az „iparűzés" négy rovatát a „Gyűjtemény" fejléceiből vettük át, amely *semmi egyebet* nem mond az „iparűzésről". Meg kell jegyeznünk, hogy az *e* csoportban nyilvánvalóan az ipari vállalatok közé kell sorolnunk a fuvarozást is, amely ebben a csoportban két gazdának egyenként 250 rubel jövedelmet biztosít; az egyik közülük gazdasági cselédet is tart.

Mint látható, az „iparűzésből" eredő jövedelem a két szélső csoportnál: a lónélküli proletárnál és a falusi vállalkozónál felülmúlja a földművelésből eredő bruttó jövedelmet. A parasztok alsó csoportjainak „egyéni iparűzése" természetesen főleg bérmunka, az „egyéb jövedelmek" között pedig tekintélyes tétel a *föld bérbeadásából eredő bevétel*. A „földművelő gazdák" közé olyanok is bekerülnek, akiknél a föld bérbeadásából eredő bevétel alig kevesebb, sőt olykor több is, mint a földművelésből eredő bruttó jövedelem: például az egyik lónélküli gazdának a földművelésből eredő bruttó jövedelme 61,9 rubel, a föld bérbeadásából származó bevétele pedig 40 rubel; egy másiknak a jövedelme a földművelésből 31,9 rubel, a föld bérbeadásából pedig 40 rubel. Emellett nem szabad elfelejtenünk, hogy a föld bérbeadásából vagy a mezőgazdasági bérmunkából eredő jövedelem teljes egészében a „paraszt" egyéni szükségleteinek kielégítésére megy el, míg a földművelésből eredő bruttó jövedelemből le kell vonni a földművelő gazdaság kiadásait. E kiadások levonása után a lónélküli parasztnak a földművelésből eredő tiszta jövedelme 41,99 rubel, az „iparűzésből" eredő jövedelme pedig 59,04 rubel, az egylovas parasztnál 69,37, illetőleg 49,22 rubel. Már e számok puszta összehasonlításából is látjuk, hogy ezek típusukat tekintve mezőgazdasági munkások osztásfölddel, amely létfenntartási költségeik egy részét fedezi (s ennek következtében csökkenti a munkabért). Aki ezeket a típusokat összekeveri a *gazdákkal* (földművelőkkel és iparűzőkkel), az fittyet hány a tudományos kutatás minden követelményének.

A falu másik pólusán olyan *gazdákat* látunk, akik az önálló földművelő gazdaság mellett kereskedelemmel és iparral foglalkoznak, amivel több száz rubelre rúgó jelentős (legalábbis az adott életszínvonal mellett jelentős) jövedelemre tesznek szert. Az „egyéni iparűzés" rovata, minthogy egyáltalán nincsen pontosan meghatározva, elleplezi előttünk milyen különbség van ebben a tekintetben az alsó és felső csoportok között, de már az ilyen „egyéni iparűzésből" eredő jövedelem méretei önmagukban véve is ennek a különbségnek a nagyságát bizonyítják (gondoljunk csak arra, hogy a voronyezsi statisztikában az

„egyéni iparűzés“ kategóriájába bekerülhetnek koldusok is, mezőgazdasági munkások is, ispánok, intézők is stb. stb.).

A tiszta jövedelem nagysága ismét csak élesen elkülöníti a lónélkülieket és az egylovasokat; ezeknél egészen elenyésző (1—2 rubel) a „készlet“, sőt pénzmérlegük még deficitet is mutat. Ezeknek a parasztoknak a tartalékai nem nagyobbak, ha ugyan nem kisebbek a bérmunkások tartalékainál. Csupán a kétlovas parasztoktól kezdve látunk legalább valamilyen tiszta jövedelmet és valamelyest komolyabb készletet (amely nélkül szó sem lehet valamennyire is rendezett gazdálkodásról). A jómódú parasztságnál a tiszta jövedelem olyan összeget (120—170 rubel) ér el, amely ezt a réteget magasan az orosz munkásosztály általános színvonala fölé emeli*.

Ha a munkásokat és a gazdákat összevonjuk és így egy „átlagos“ költségvetést állítunk össze, magától értetődően a „kielégítő megélhetés“ és a „kielégítő“ tiszta jövedelem képét kapjuk: 491 rubel bevétel, 443 rubel kiadás, 48 rubel fölösleg, ebből 18 rubel pénzben. Az ilyen átlag azonban teljesen fiktív. Csak elleplezi az alsóbb paraszti tömegek nyomorát (*a* és *b*, vagyis 30 költségvetés a 66-ból), melyek elenyészően kis jövedelmükből (120—180 rubel bruttó jövedelem családonként) képtelenek egyenesbe jutni, s főleg cselédeskedésből és napszámos munkából élnek.

A pénzbeli és természetbeni bevételek és kiadások pontos számbavétele alapján megállapíthatjuk a parasztság felbomlásának viszonyát a *piachoz*, melynek szempontjából csakis a pénzbevételnek és -kiadásnak van jelentősége. A költségvetés pénzbeli részének az egész

* Látszólagos kivétel az *e* csoport, amely óriási (41 rubel) deficitet mutat; a deficitet azonban kölcsönnel fedezték. Ennek az a magyarázata, hogy 3 portában (az *e* csoport 5 portájából) lakodalom volt, s a lakodalmak 200 rubelbe kerültek (az öt porta összes deficitje 206 rubel 90 kopek). Így ennek a csoportnak egyéni fogyasztásra fordított kiadása, az élelmet leszámítva, igen magasra emelkedett: 10 rubel 41 kopekre személyenként, holott az ilyen természetű kiadások egyetlen más csoportban, még a gazdagok csoportjában (*f*) sem éri el a 6 rubelt. Ez a deficit tehát egészen más jellegű, mint a szegények deficitje. Ez nem abból adódik, hogy nem tudják kielégíteni a legminimálisabb szükségleteket, hanem abból, hogy szükségletüket az adott év jövedelméhez képest aránytalanul magasra emelték.

költségvetéshez való aránya az egyes csoportokban a következőképpen alakul:

	A pénzbeli kiadás százalékaránya az össz-kiadáshoz	A pénzbeli bevétel százalékaránya az össz-bevételhez
a)	57,10	54,6
b)	46,47	41,4
c)	43,57	45,7
d)	41,47	42,3
e)	46,93	40,8
f)	60,18	59,2
	49,14	47,9

Azt látjuk hát, hogy a pénzbevétel és -kiadás (különösen szabályosan a kiadás) *a középső csoportoktól a szélsők felé haladva* növekszik. Legnyilvánvalóbban piacratermelő jellege van a lónélküli és a soklovas gazdák gazdaságának, ami azt jelenti, hogy mindkettő főleg árueladásból él, csakhogy az egyiknél ez az áru saját munkaereje, a másiknál pedig a jelentős mennyiségű (mint ezt látni fogjuk) bérmunka felhasználásával eladás céljából termelt termék, vagyis a tőke formáját öltő termék. Más szóval, ezek a költségvetések is azt mutatják, hogy *a parasztság felbomlása belső piacot teremt a kapitalizmus számára* azzal, hogy a parasztot egyrészt gazdasági cseléddé, másrészt pedig kisárutermelővé, kisburzsoává változtatja.

Egy másik, nem kevésbé fontos következtetés ezekből az adatokból az, hogy *a gazdaság a parasztság valamennyi csoportjában már igen nagy mértékben piacra termelő gazdasággá változott*, függő helyzetbe került a piaccal szemben: a bevételek és kiadások pénzbeli része *sehol* nem süllyed 40%-alá. Márpedig ez a százalékarány kétségtelenül magas, hiszen kis földművelők bruttó jövedelméről van szó, amelybe még az állattartás, vagyis a szalma, a pelyva stb. is beleszámít*. Nyilvánvaló, hogy a parasztság még

* Az állattartásra fordított kiadás csaknem teljes egészében természetbeni kiadás: a 66 gazdaság által erre kiadott 6316,21 rubelből mindössze 1535,2 rubel a készpénzkiadás, *amiből 1102,5 rubel* 1 vállalkozó-*gazdára* jut, aki 20 lovat tart, nyilván valamilyen vállalkozáshoz.

a központi feketeföld-övezetben (ahol a pénzgazdaság általában kevésbé fejlett, mint az ipari övezetben vagy a sztyeppés határvidékeken) sem lehet meg semmiképpen adásvétel nélkül, s már itt is teljesen függ a piactól, *a pénz hatalmától*. Mondanunk sem kell, milyen óriási jelentőségű ez a tény, és milyen nagy hibát követnek el narodnyikjaink, amikor, a visszavonhatatlanul letűnt naturális gazdaság iránti rokonszenvüktől elvakítva, igyekeznek ezt elhallgatni*. A mai társadalomban nem lehet eladás nélkül megélni, s minden, ami az árugazdaság fejlődését gátolja, csak rontja a termelők helyzetét. „A tőkés termelési mód hátrányai — írja Marx a parasztságról — ... itt egybeesnek a tőkés termelési mód elégtelen fejlettségéből eredő hátrányokkal. A paraszt kereskedő és iparos lesz, de nincsenek meg azok a feltételek, amelyek mellett termékét mint árut termelheti" („Das Kapital", III. 2. 346. old. Orosz ford. 671. old.)[49].

Meg kell jegyeznünk, hogy a költségvetési adatok teljesen megcáfolják azt a még mindig eléggé elterjedt nézetet, amely az árugazdaság fejlődésében komoly szerepet tulajdonít az adóknak. A pénzbeli szolgáltatások és az adók annak idején kétségtelenül fontos tényezői voltak a csereforgalom fejlődésének, de ma az árugazdaság már biztos lábon áll, s az adók *említett* jelentősége nagyon a háttérbe szorul. Ha az adókra és szolgáltatásokra fordított kiadásokat összehasonlítjuk a parasztok összes pénzkiadásaival, ez a százalékarány 15,8 (az egyes csoportok szerint: *a* — 24,8%; *b* — 21,9%; *c* — 19,3%; *d* — 18,8%; *e* — 15,4% és *f* — 9,0%). Következésképpen, az adóra fordított maximális kiadás a harmada az egyéb pénzkiadásoknak, amelyekre a paraszt a társadalmi gazdaság mai körülményei között rákényszerül. Ha ellenben nem arról beszélünk, hogy milyen szerepe van az adóknak a csereforgalom fejlődésében, hanem arról, hogy hogyan aránylanak a jövedelemhez, azt látjuk, hogy ez az arány túlságosan magas. Hogy milyen súlyos teherként nehezednek a mai parasztra a reform előtti időszak maradványai,

* Különösen gyakran találkoztunk ezzel a hibával az alacsony gabonaárak jelentősége körüli vitákban (1897)[48].

azt legjobban abból láthatjuk, hogy olyan adók vannak, amelyek a kis földművelő gazda, sőt az osztásföldes gazdasági cseléd *bruttó* kiadásainak egyhetedét nyelik el. Azonkívül az adók megoszlása a földközösségen belül feltűnően egyenlőtlen: minél vagyonosabb a paraszt, annál kisebb hányada az adó az összes kiadásainak. A lónélküli, jövedelméhez képest, csaknem háromszor annyit fizet, mint az, akinek sok lova van (lásd fentebb a kiadások megoszlására vonatkozó kis táblázatot). Azért beszélünk az adóknak a földközösségen belüli megoszlásáról, mert ha az 1 gyeszjatyina osztásföldre eső adókat és szolgáltatásokat vennénk számba, nagyságuk csaknem teljesen egyenlőnek bizonyulna. Mindazok után, amiket fentebb mondottunk, ez az egyenlőtlenség nem lephet meg bennünket; földközösségünkben ez elkerülhetetlen mindaddig, amíg megőrzi kötelező adóközösségi jellegét. A parasztok, mint tudjuk, a föld arányában osztják el egymás között az adót; az adórész és a földrész számukra egybeolvad a „lélek" fogalmában*. Márpedig a parasztság felbomlása, mint láttuk, a mai falu mindkét pólusán az osztásföld szerepének csökkenésére vezet. Természetes, hogy ilyen körülmények között az osztásföld alapján történő adóelosztás (amely elválaszthatatlanul összefügg a földközösség kötelező jellegével) nem egyéb, mint az adó áthárítása a jómódú parasztságról a szegényparasztságra. A földközösség (vagyis az egyetemleges kezesség és a földről való lemondás jogának hiánya) mindinkább *káros* a szegényparasztságra nézve**.

(B) Áttérve a paraszti földművelés jellemzésének kérdésére, mindenekelőtt a gazdaságok általános adatait idézzük:

---

* Lásd *V. Orlov*. „A parasztgazdaság", „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye". IV. köt. 1. füz. — *Trirogov*. „A földközösség és az adó". — *Keussler*. „Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland" [„Az oroszországi paraszti közösségi földbirtok történetéhez és bírálatához"]. — *V. V*. „A paraszti földközösség". („Zemsztvo-statisztikai eredmények", I. köt.)

** Magától értetődik, hogy a földközösség Sztolipin-féle szétrombolása (1906 november)[80] még károsabb a falusi szegénységre. Ez az orosz „enrichissez-vous" („gazdagodjatok" — *Szerk.*): feketeszázasok — gazdag parasztok! raboljatok, amennyit bírtok, csak támogassátok a bukófélben levő abszolutizmust! *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

Csoportok	A gazdák száma	Az 1 családra eső lélekszám	Az 1 családra eső dolgozó: családtag	bérmunkás	összesen	A cselédeket alkalmazó porták száma	Földet bérbe adó (gazdák száma)	Földet bérlő (gazdák száma)	1 portára esik gyesz.-ban osztásföld	1 portára esik gyesz.-ban vetésterület: saját földön	bérelt földön	összesen	Az 1 lélekre eső vetésterület gyesz.-ban	A bérelt föld %-a a saját földhöz viszonyítva
a)	12	4,08	1	—	1	—	5	—	5,9	1,48	—	1,48	0,36	—
b)	18	4,94	1	0,17	1,17	3	3	5	7,4	2,84	0,58	3,42	0,69	20,5
c)	17	8,23	2,17	0,12	2,29	2	—	9	12,7	5,62	1,31	6,93	0,84	23,4
d)	9	13,00	2,66	0,22	2,88	2	—	6	18,5	8,73	2,65	11,38	0,87	30,4
e)	5	14,20	3,2	0,2	3,4	1	—	5	22,9	11,18	6,92	18,10	1,27	61,9
f)	5	16,00	3,2	1,2	4,4	2	—	5	23	10,50	10,58	21,08	1,32	100,7
Összesen	66	8,27	1,86	0,21	2,07	10	8	30	12,4	5,32	2,18	7,5	0,91	41,0

Ebből a táblázatból kitűnik, hogy az egyes csoportok között a föld bérbeadása és bérbevétele, a család és a vetésterület nagysága, a béresek száma stb. tekintetében az arány teljesen egyforma akár a költségvetési adatok, akár a fent ismertetett tömegészlelési adatok alapján vizsgáljuk. Sőt, az egyes csoportok gazdaságára vonatkozó abszolút adatok is csaknem ugyanazt a képet mutatják, mint az egész kerületekre vonatkozó adatok. Hasonlítsuk össze a költségvetési adatokat és a fentebb ismertetett adatokat:

*1 portára esik**

	a lónélkülieknél				az egylovasoknál			
	lélek	bérlet gyesz.-ban	vetésterület gyesz.-ban	állat-állomány	lélek	bérlet gyesz.-ban	vetésterület gyesz.-ban	állat-állomány
Költségvetések	4,1	—	1,5	0,8	4,9	0,6	3,4	2,6
Voronyezs korm. 4 kerülete	4,4	0,1	1,4	0,6	5,9	0,7	3,4	2,7
Szamára korm. novouzenszki kerülete	3,9	0,3	2,1	0,5	4,7	1,4	5,0	1,9
Szarátov korm. 4 kerülete	3,9	0,4	1,2	0,5	5,1	1,6	4,5	2,3
Szarátov korm. kamisini kerülete	4,2	0,3	1,1	0,6	5,1	1,6	5,0	2,3
Nyizsnyij-Novgorod korm. 3 kerülete	4,1	0,2	1,8	0,7	5,2	1,1	4,4	2,4
Orel korm. 2 kerülete	4,4	0,1	?	0,5	5,7	1,0	?	2,3

Ily módon a lónélküli és az egylovas paraszt helyzete az összes említett vidékeken csaknem egyforma, úgyhogy a költségvetési adatok eléggé tipikusaknak tekinthetők.

Lássuk most a parasztgazdaságok különböző csoportjainak vagyonára és mezőgazdasági felszerelésére vonatkozó adatokat:

* A vetésterület nagysága Voronyezs kormányzóságnak nem 4 kerületére, hanem csak a zadonszki kerületre vonatkozik.

Csoportok	Az 1 gazdaságra eső: épületek	felszerelés	állatállomány és baromfi	háztartási eszközök	ruhanemű	összesen	Az 1 lélekre eső rubelérték összesen	A felszerelés és állatállomány 1 lélekre	1 gyesz. vetésterületre	Az 1 gazdaságra eső épületek száma	Az 1 gazdaságra eső összes állatállomány (számosállatra átszámítva)	1 igásló értéke	A mezőgazdasági eszközök nélküli gazdaságok száma	A tökéletesített munkaeszközökkel rendelkező gazdák sz.	A tökéletesített munkaeszközök értéke
	értéke rubelben							eső értéke rubelben							
a)	67,25	9,73	16,87	14,61	39,73	148,19	36,29	26,60	18,04	3,8	0,8	—	8	—	—
b)	133,28	29,03	62,04	19,57	61,78	305,70	61,83	91,07	26,56	5,9	2,6	27	—	—	—
c)	235,76	76,35	145,89	51,95	195,43	705,38	85.65	222,24	32,04	7,6	4,9	37	—	—	—
d)	512,33	85,10	368,94	54,71	288,73	1309,81	100,75	454,04	39,86	10,2	9,1	61	—	1	50
e)	495,80	174,16	442,06	81,71	445,66	1639,39	115,45	616,22	34,04	11,4	12,8	52	—	1	50
f)	656,20	273,99	934,06	82,04	489,38	2435,67	152,23	1208,05	57,30	13,0	19,3	69	—	3	170,3
Összesen és átlagban	266,44	74,90	212,13	41,24	184,62	779,33	94,20	287,03	38,20	7,5	5,8	52	8	5	270,3

Ez a táblázat szemléltetően elénk tárja azt a különbséget az egyes csoportok felszereléssel és jószággal való ellátottsága tekintetében, amelyről fentebb, a tömegészlelési adatok alapján beszéltünk. Látjuk, hogy az egyes csoportok vagyoni ellátottságuk tekintetében merőben különböznek egymástól, s hogy a szegényparasztnál még a ló sem olyan, korántsem olyan, mint a jómódúnál*. Az egylovas paraszt lova valóságos „élő tört", igaz, hogy mégsem csak egy „negyed ló", hanem teljes „27/52" ló!**[52]

Vizsgáljuk meg ezek után a gazdaságra fordított kiadások összetételére vonatkozó adatokat***:

Az 1 portára eső gazdasági kiadások rubelben

Csoportok	Pásztorra és kisebb kiadások	Bővítésre és javításra: építkezés	Bővítésre és javításra: felszerelés és állatállomány	Bővítésre és javításra: Összesen	Földbérletre	Munkásokra és szakmánymunkára	Összesen	Takarmányra	Összesen
a)	0,52	2,63	0,08	2,71	0,25	3,52	7,00	8,12	15,12
b)	2,94	4,59	5,36	9,95	6,25	2,48	21,62	36,70	58,32
c)	5,73	14,38	8,78	23,16	17,41	3,91	50,21	71,21	121,42
d)	12,01	18,22	9,70	27,92	49,32	6,11	95,36	127,03	222,39
e)	19,32	13,60	30,80	44,40	102,60	8,20	174,52	173,24	347,76
f)	51,42	56,00	75,80	131,80	194,35	89,20	466,77	510,07	976,84
Átlagban	9,37	13,19	13,14	26,33	35,45	10,54	81,69	98,91	180,60

* A német mezőgazdasági irodalomban Drechslernek vannak monográfiái, amelyek adatokat tartalmaznak arról, hogy mennyi a jószág *súlya* a gazdáknak a föld nagysága szerint összeállított egyes csoportjaiban[51]. Ezek az adatok még az orosz zemsztvo-statisztika idézett adatainál is szemléltetőbben mutatják, hogy a kisparaszt jószága *hasonlíthatatlanul rosszabb* minőségű, mint a nagyparasztoké, és különösen a földbirtokosoké. Remélem, hogy legközelebb feldolgozhatom ezeket az adatokat a sajtó számára. *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

** Ha ezeket a parasztság különböző csoportjai épületeinek, felszerelésének és jószágának értékére vonatkozó költségvetési normákat Európai-Oroszország 49 kormányzóságának fent ismertetett összesített adataira alkalmaznánk, kiderülne, hogy a parasztporták egyötödéé a termelési eszközök jóval nagyobb része, mint a parasztság egész fennmaradó részéé.

*** Az állattartásra fordított kiadások főleg természetbeniek, a gazdaságra fordított egyéb kiadások pedig nagyobbrészt pénzkiadások.

Ezek az adatok önmagukért beszélnek. Szemléltetően mutatják, hogy nemcsak a lónélküli, hanem az egylovas parasztoknak is teljesen nyomorúságos „gazdaságuk“ van, — s hogy teljesen helytelen az a szokásos eljárás, amely az ilyen parasztokat együtt vizsgálja azzal a nem nagyszámú, de gazdaságilag erős parasztsággal, amely több száz rubelt költ a gazdaságra, amelynek lehetősége van arra is, hogy felszerelését tökéletesítse, arra is, hogy munkásokat szegődtessen, arra is, hogy nagy méretekben földet „összevásároljon“, évi 50—100—200 rubelt fizetve ki haszonbérre*. Mellesleg, a lónélküli paraszt viszonylag nagy kiadása „munkásokra és szakmánymunkákra“ minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a statisztikusok ebben a rovatban két teljesen különböző dolgot kevertek össze: olyan munkások alkalmazását, akiknek a munkáltató felszerelésével kell dolgozniok, azaz gazdasági cselédek vagy napszámosok alkalmazását, — és a szomszéd gazdák felfogadását, akiknek saját felszerelésükkel kell megművelniök a munkáltató földjét. A „szegődtetésnek“ ezt a két, merőben ellentétes jelentőségű formáját szigorúan meg kell egymástól különböztetni, — mint ahogy azt például Orlov úr meg is tette (lásd „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye“, VI. köt. 1. füz.).

Vizsgáljuk meg most a földművelésből származó jövedelem adatait. Sajnos, ezek az adatok a „Gyűjteményben“ egyáltalán nincsenek kellőképpen feldolgozva (részben talán ez adatok csekély száma miatt). Így nincsen feldolgozva a terméshozam kérdése; nincsenek adatok az egyes termékfajták eladásáról és az eladás feltételeiről. Ennélfogva a következő rövid táblázatra szorítkozunk:

* Mily rokonszenves lehet az ilyen „ügyesen gazdálkodó muzsiknak“ Karisev úr „bérlet-elmélete“, amely hosszú bérleti határidőt, a haszonbér csökkentését, a javítások megtérítését stb. követeli. Éppen ez az, amire szüksége van.

A földművelésből származó jövedelem rubelben

Csoportok	Összjövedelem: 1 gazdaságra	Összjövedelem: 1 lélekre	Pénzjövedelem: 1 gazdaságra	Pénzjövedelem: a földművelésből származó összjövedelem %-ában	Az iparűzésből származó jövedelem 1 gazdaságra
a)	57,11	13,98	5,53	9,68	59,04
b)	127,69	25,82	23,69	18,55	49,22
c)	287,40	34,88	54,40	18,93	108,21
d)	496,52	38,19	91,63	18,45	146,67
e)	698,06	49,16	133,88	19,17	247,60
f)	698,39	43,65	42,06	6,02	975,20
	292,74	35,38	47,31	16,16	164,67

Ebben a kis táblázatban azonnal szembeötlik egy kirívó kivétel: a földművelésből származó pénzjövedelem százaléka óriási mértékben csökken a legfelső csoportban, holott ennek a csoportnak van a legnagyobb vetésterülete. A legnagyobb földművelő gazdaság tehát látszólag a leginkább naturális jellegű. Rendkívül érdekes dolog közelebbről szemügyre venni ezt a látszólagos kivételt, amely fényt derít a földművelés és a vállalkozói jellegű „iparűzés" kapcsolatának igen fontos kérdésére. Mint már láttuk, az ilyen iparűzésnek rendkívül nagy jelentősége van a soklovas gazdák költségvetésében. A megvizsgált adatok alapján ítélve a szóban forgó vidéken a parasztburzsoáziára különösen jellemző az a törekvés, hogy kereskedelmi és ipari vállalatokkal egyesítse a földművelést*. Könnyű belátni, hogy, először is, helytelen, ha ezeket a gazdákat összehasonlítjuk olyanokkal, akik csak földműveléssel foglalkoznak, s másodszor, hogy a földművelés ilyen körül-

* A 12 lónélküli gazda közt egyetlen olyan sincs, akinek jövedelme volna ipari üzemekből és vállalatokból; a 18 egylovas gazda között egy ilyen gazda van; a 17 kétlovas között — kettő; a 9 háromlovas között — három; az 5 négylovas között — kettő; a között az 5 gazda között, akinek 4-nél több lova van — négy.

mények között gyakran csak *látszólag* naturális jellegű. Amikor a földműveléssel egybefonódik a mezőgazdasági termékek ipari feldolgozása (gabonaőrlés, olajütés, burgonyakeményítő gyártás, szeszfőzés és más termelési ágak), az ilyen gazdaság pénzjövedelme nem földművelésből származó jövedelemnek, hanem ipari vállalatból eredő jövedelemnek tekinthető. A valóságban a földművelés ebben az esetben piacra-termelő és nem naturális jellegű. Ugyanezt kell mondanunk az olyan gazdaságról is, amely a földművelés termékeinek nagy részét természetben használja fel valamely ipari vállalkozást szolgáló gazdasági cselédek és lovak eltartására (például postaszolgálat). Márpedig éppen ilyenfajta gazdaságot találunk a legfelső csoport gazdaságai között (a korotojaki kerület 1. számú költségvetése. A családtagok száma 18 fő, 4 dolgozó családtag, 5 béres, 20 ló; a földművelésből származó jövedelem 1294 rubel, csaknem teljes egészében természetben, az ipari vállalkozásokból eredő jövedelem pedig 2675 rubel. És az ilyen „naturális parasztgazdaságot" összevonják a lónélküli és egylovas gazdaságokkal, hogy általános „átlaghoz" jussanak). Ezen a példán ismét azt látjuk, mennyire fontos, hogy a földművelő gazdaság méretei és fajtája szerinti csoportosítást egybekapcsoljuk az „iparűző" gazdaság nagysága és típusa szerinti csoportosítással.

(C) Vizsgáljuk meg most a parasztok életszínvonalára vonatkozó adatokat. A „Gyűjtemény" nem tünteti fel teljes egészükben az élelmezésre fordított természetbeni kiadásokat. Kiemeljük a legfontosabbat: a földművelés termékeit és a húst*.

---

* Ezzel egybefoglaljuk a „Gyűjtemény" következő rovatait: marhahús, juhhús, sertéshús, sertészsír. A különböző gabonaneműeknek rozsra való átszámítását Janszon „Összehasonlító statisztika" c. munkájának normái alapján végeztük el, amelyeket a nyizsnyijnovgorodi statisztikusok átvettek (lásd „Adatok" a gorbatovi kerületről. Az átszámítás alapja a szervezet által értékesíthető fehérjetartalom)[53].

Az 1 lélekre eső fogyasztás

Csoportok	Kenyértermények					Ugyanez rozsra átszámítva pudban			
	Rozsliszt mérőben	Árpa- és kölesliszt pudban	Köles és hajdina mérőben	Búzaliszt és búzadara fontban	Burgonya mérőben	Rozs és búza	Egyéb kenyértermények	Összesen	Hús, pudban
a)	13,12	0,12	1,92	3,49	13,14	13,2	4,2	17,4	0,59
b)	13,21	0,32	2,13	3,39	6,31	13,4	3,0	16,4	0,49
c)	19,58	0,27	2,17	5,41	8,30	19,7	3,5	23,2	1,18
d)	18,85	1,02	2,93	1,32	6,43	18,6	4,2	22,8	1,29
e)	20,84	—	2,65	4,57	10,42	20,9	4,2	25,1	1,79
f)	21,90	—	4,91	6,25	3,90	22,0	4,2	26,2	1,79
	18,27	0,35	2,77	4,05	7,64	18,4	3,8	22,2	1,21

Ebből a kis táblázatból látható, hogy igazunk volt, amikor összevontuk a lónélküli és az egylovas parasztokat, és szembeállítottuk őket a többiekkel. A parasztság két említett csoportjának ismertetőjele az elégtelen táplálkozás és a táplálék minőségének romlása (burgonya). Sőt, az egylovas paraszt, bizonyos tekintetben, rosszabbul táplálkozik, mint a lónélküli. Az általános „átlag" még ebben a kérdésben is teljesen fiktív, mert a parasztok tömegének elégtelen táplálkozását elleplezi a jómódú parasztság kielégítő táplálkozásával; a jómódú parasztság ugyanis a földművelés termékeiből másfélszer, húsból pedig háromszor annyit fogyaszt*, mint a szegényparasztság.

A parasztok táplálkozására vonatkozó egyéb adatok összehasonlítása céljából valamennyit értékük szerint — rubelben — kell feltüntetnünk:

* Hogy mennyivel kisebb falun a parasztok húsfogyasztása, mint a városi lakosoké, az már a következő töredékes adatokból is látható. Moszkvában 1900-ban a városi vágóhidakon mintegy 4 millió pud súlyú állatot vágtak 18 986 714 rubel 59 kopek értékben („Moszkovszkije Vedomosztyi", 1901. 55. sz.). Ez fejenként és évenként körülbelül 4 pud, vagyis körülbelül 18 rubel. *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

1 lélekre esik rubelben

Csoportok	Liszt és dara	Zöldség, növényi olaj és gyümölcs	Burgonya	Földművelési termékek összesen	Állati termékek összesen*	Vásárolt élelmiszerek összesen**	Élelmiszerek összesen	Ebből pénzért vásárolt élelmiszer	Pénzkiadás: Földművelési termékekre	Pénzkiadás: Állati termékekre
a)	6,62	1,55	1,62	9,79	3,71	1,43	14,93	5,72	3,58	0,71
b)	7,10	1,49	0,71	9,30	5,28	1,79	16,37	4,76	2,55	0,42
c)	9,67	1,78	1,07	12,52	7,04	2,43	21,99	4,44	1,42	0,59
d)	10,45	1,34	0,85	12,64	6,85	2,32	21,81	3,27	0,92	0,03
e)	10,75	3,05	1,03	14,83	8,79	2,70	26,32	4,76	2,06	—
f)	12,70	1,93	0,57	15,20	6,37	6,41	27,98	8,63	1,47	0,75
	9,73	1,80	0,94	12,47	6,54	2,83	21,84	5,01	1,78	0,40

A parasztok táplálkozására vonatkozó általános adatok tehát igazolják a fentebb mondottakat. Világosan megkülönböztethetünk három csoportot: egy alsót (lónélküliek és egylovasok), egy középsőt (két- és három lóval) és egy felsőt, amely csaknem kétszer olyan jól táplálkozik, mint az alsó csoport. Az általános „átlag" eltünteti a két szélső csoportot. A táplálkozásra fordított *pénz*kiadás, abszolút számban kifejezve is, viszonylag is, a két szélső csoportnál bizonyul a legnagyobbnak: a falusi proletároknál és a falusi burzsoáziánál. Az előbbiek *többet vásárolnak, bár kevesebbet fogyasztanak*, mint a középparaszt; vásárolják a legszükségesebb mezőgazdasági termékeket, amelyekben hiányt szenvednek. Az utóbbiak viszont azért vásárolnak többet, mert többet fogyasztanak, s különösen a nemmezőgazdasági termékek fogyasztását növelik. E két szélső csoport szembeállítása szemléltetően elénk tárja, miképpen jön létre egy tőkés országban az egyéni fogyasztás cikkeinek belső piaca***.

Az egyéni fogyasztás többi kiadása a következő:

* Marhahús, sertéshús, sertészsír, juhhús, vaj, tejtermékek, tyúk és tojás.

** Só, sózott és friss hal, hering, pálinka, sör, tea és cukor.

*** A földművelés termékeire fordított pénzkiadások között az első helyet a rozsvásárlás foglalja el — főleg a szegényparasztoknál; azután a főzelékféléké következik. A főzelékfélékre fordított kiadás fejenként 85 kopek (csoportok szerint a *b* csoport 56 kopekjé-

Az 1 lélekre eső kiadás rubelben

Csoportok	Berendezés	Fűtőanyag (szalma)	Ruházat, lábbeli	Világítás	Egyéb házi szükségletek	Egyéni fogyasztás összesen élelem nélkül	Ebből pénzkiadás	Élelem és egyéb egyéni fogyasztás összesen	Ebből pénzkiadás
a)	9,73	0,95	1,46	0,23	1,64	4,28	3,87	19,21	9,59
b)	12,38	0,52	1,33	0,25	1,39	3,49	3,08	19,86	7,84
c)	23,73	0,54	2,47	0,22	2,19	5,42	4,87	27,41	9,31
d)	22,21	0,58	1,71	0,17	3,44	5,90	5,24	27,71	8,51
e)	31,39	1,73	4,64	0,26	3,78	10,41	8,93	36,73	13,69
f)	30,58	1,75	1,75	0,21	1,46	5,17	3,10	33,15	11,73
	22,31	0,91	2,20	0,22	2,38	5,71	4,86	27,55	9,87

Nem mindig helyénvaló, ha ezeket a kiadásokat egy lélekre számítjuk, minthogy például a fűtés, a világítás, a háziberendezés stb. költségei nincsenek arányban a családtagok számával.

Ezek az adatok is azt mutatják, hogy a parasztság (életszínvonalát tekintve) három különböző csoportra oszlik. Emellett arra az érdekes megállapításra jutunk, hogy az egész egyéni fogyasztásra fordított kiadás pénzbeli része az *alsó* csoportokban a legnagyobb (az *a* csoportban a kiadásoknak körülbelül a fele pénzkiadás), míg a felső csoportok felé haladva a pénzkiadás nem növekszik, s a kiadásoknak csak mintegy harmadrészét alkotja. Hogyan egyeztessük ezt össze azzal a fent említett ténnyel, hogy a pénzkiadás százalékaránya általában mindkét szélső csoportnál növekszik? Nyilvánvaló, hogy a felső csoportoknál a *pénz*kiadás főleg a *termelő fogyasztásra* irányul (a gazdaságra fordított kiadások), az alsó csoportoknál pedig az *egyéni fogyasztásra*. Íme erre vonatkozólag a pontos adatok:

tól az *e* csoport 1 rubel 31 kopekjéig), amiből 47 kopek a pénzkiadás. Ez az érdekes tény azt mutatja, hogy még a falusi lakosságnál is — nem is beszélve a városi lakosságról — piac alakul ki az árutermelő földművelés egyik formájának, mégpedig a konyhakertészetnek a termékei számára. A növényi olajra fordított kiadások $^2/_3$-a természetbeni; ezen a téren tehát még túlsúlyban van a házi termelés és a kezdetleges kézművesség.

Csoportok	Az 1 gazdaságra eső pénzkiadás rubelben				Ugyanez %-ban				Pénzkiadás az összkiadás %-ában	
	egyéni fogyasztásra	a gazdaságra	adóra és szolgáltatásokra	Összesen	egyéni fogyasztásra	a gazdaságra	adóra és szolgáltatásokra	Összesen	egyéni fogyasztásra	a gazdaságra
a)	39,16	7,66	15,47	62,29	62,9	12,3	24,8	100	49,8	50,6
b)	38,89	24,32	17,77	80,98	48.0	30,0	22,0	100	39,6	41,7
c)	76,79	56.35	32,02	165,16	46,5	34,1	19,4	100	34,0	46,4
d)	110,60	102,07	49,55	262,22	42,2	39,0	18,8	100	30,7	45,8
e)	190,84	181,12	67,90	439,86	43,4	41,2	15,4	100	38,0	52,0
f)	187,83	687,03	84,34	959,20	19,6	71,6	8,8	100	35.4	70,3
	81,27	102,23	34,20	217,70	37,3	46,9	15,8	100	35,6	56,6

A parasztságnak falusi proletariátussá való átalakulása tehát főleg a fogyasztási cikkek számára teremt piacot, falusi burzsoáziává való alakulása pedig elsősorban a termelési eszközök számára. Vagyis, a „parasztság“ alsó csoportjainál azt látjuk, hogy a munkaerő áruvá változik, a felsőknél pedig azt, hogy a termelési eszközök tőkévé változnak. Éppen e kétirányú átváltozás folytán megy végbe a belső piac kialakulásának az a folyamata, amelyet az elmélet a tőkés országokra vonatkozólag általában megállapított. Ezért írta Engels az 1891. évi éhínségről, hogy ez *a kapitalizmus belső piacának kialakulását* jelenti[54], — ez a tétel érthetetlen a narodnyikok számára, akik a parasztság tönkremenetelében csak a „népi termelés“ hanyatlását látják, nem pedig a patriarchális gazdaságnak kapitalista gazdasággá való átalakulását.

Ny. —on úr egész könyvet írt a belső piacról, de nem vette észre, hogy a belső piacot a parasztság felbomlása hozza létre. „Mivel magyarázható állami jövedelmeink növekedése?“ c. cikkében („Novoje Szlovo“, 1896. 5. sz., február) a következő módon tárgyalja ezt a kérdést: az amerikai munkás bevételeire vonatkozó táblázatok azt mutatják, hogy minél kisebb a jövedelem, annál nagyobb viszonylag a táplálkozásra fordított kiadás. Ezek szerint, ha az élelmiszerek fogyasztása csökken, még inkább csökken a többi termék fogyasztása. Márpedig Oroszországban csökken a gabona- és pálinkafogyasztás, tehát csökken a többi termék fogyasztása is, így tehát a parasztság vagyo-

nosabb „rétegének“ (70. old.) nagyobb fogyasztását nagyon is ellensúlyozza a tömegek fogyasztásának csökkenése. — Ebben az érvelésben három hiba van: először is, Ny. —on úr azáltal, hogy a parasztot összecseréli a munkással, megkerüli a kérdést; hiszen éppen a munkások és a *gazdák kialakulásának* folyamatáról van szó. Másodszor, Ny. —on úr, minthogy a parasztot összecserélte a munkással, minden fogyasztást egyéni fogyasztásra vezet vissza, megfeledkezve a termelő fogyasztásról, a termelési eszközök piacáról. Harmadszor, Ny. —on úr elfelejti, hogy a parasztság felbomlásának folyamata egyben a naturális gazdaság árugazdasággal való felváltásának folyamata is, s hogy ennek folytán a piacot esetleg nem a fogyasztás növekedése hozza létre, hanem a természetbeni fogyasztás (amely esetleg bőségesebb) átalakulása pénzbeli, vagyis fizető fogyasztássá (amely esetleg kevésbé bőséges). Ami az egyéni fogyasztás cikkeit illeti, az imént láttuk, hogy a lónélküli parasztok kevesebbet fogyasztanak, de többet vásárolnak, mint a középparasztság. Elszegényednek, bár ugyanakkor több pénzt kapnak és adnak ki, — s éppen a folyamat e két oldala az, amire a kapitalizmusnak szüksége van*.

Befejezésül felhasználjuk a költségvetési adatokat a parasztok és a falusi munkások életszínvonalának összehasonlítására. Ha az egyéni fogyasztás nagyságát nem általában 1 főre, hanem egy felnőtt munkásra számítjuk ki (a nyizsnyij-novgorodi statisztikusoknak a fentebb említett gyűjteményben közölt normái szerint), a következő táblázatot kapjuk:

---

* Ez az első pillantásra paradoxonnak látszó tény valójában teljes összhangban van a kapitalizmus alapvető ellentmondásaival, amelyekkel a valóságos életben lépten-nyomon találkozunk. Ezért a falusi élet gondos megfigyelői az elmélettől teljesen függetlenül is meg tudták állapítani ezt a tényt. „Hogy kibővülhessen tevékenysége — írja Engelhardt a kulákról, a kereskedőről stb. —, fontos, hogy a parasztok szegények legyenek . . . hogy a parasztok sok pénzt kapjanak“ („Falusi levelek“, 493. old.). A „biztosított (sic!!) földművelő életforma“ (ibid.) iránt táplált rokonszenv nem akadályozta Engelhardtot abban, hogy olykor felfedje a hírhedt földközösség legmélyebb belső ellentmondásait.

1 felnőtt munkásra esik

Csoportok	fogyasztási cikk							kiadás rubelben		
	rozsliszt, mérőben	árpa- és kölesliszt, fontban	köles és hajdina, mérőben	búzaliszt és dara, fontban	burgonya, mérőben	földművelési termék összesen, rozsra átszámítva	hús, pudban	élelemre	egyéb egyéni fogyasztásra	Összesen
a)	17,3	0,1	2,5	4,7	17,4	23,08	0,8	19,7	5,6	25,3
b)	18,5	0,2	2,9	4,7	8,7	22,89	0,7	22,7	4,8	27,5
c)	26,5	0,3	3,0	7,3	12,2	31,26	1,5	29,6	7,3	36,9
d)	26,2	1,4	4,3	2,0	9,0	32,21	1,8	30,7	8,3	39,0
e)	27,4	—	3,4	6,0	13,6	32,88	2,3	32,4	13,9	46,3
f)	30,8	—	6,9	8,5	5,5	36,88	2,5	39,3	7,2	46,5
	24,9	0,5	3,7	5,5	10,4	33,78	1,4	29,1	7,8	36,9

Ha ezzel össze akarjuk hasonlítani a mezőgazdasági munkások életszínvonalára vonatkozó adatokat, megvizsgálhatjuk először is az átlagos munkabéreket. Tíz év alatt (1881—1891) az egy évre szegődött gazdasági cselédek átlagos bére Voronyezs kormányzóságban 57 rubel volt, illetőleg eltartását is beleértve — 99 rubel*, úgyhogy az eltartás 42 rubelbe került. Az osztásföldes gazdasági cselédek és napszámosok (lónélküli és egylovas parasztok) egyéni fogyasztása ez alatt a színvonal alatt marad. Az egész család eltartásának költsége mindössze 78 rubel a lónélküli „parasztnál" (4 tagú család) és 98 rubel az egylovasnál (5 tagú család), vagyis *kevesebb, mint a gazdasági cseléd eltartásának költsége*. (A lónélküliek és az egylovasok költségvetéseiből kihagytuk a gazdaságra, az adóra és szolgáltatásokra fordított kiadásokat, mivel az osztásföldet ezen a vidéken az adó összegén alul nem adják bérbe.) Az osztásföldhöz láncolt munkás tehát, mint várható is volt, rosszabb helyzetben van, mint az e kötöttségtől mentes munkás (már nem is beszélve arról, hogy az osztásföldhöz kötöttség milyen óriási mértékben növeli a szolgaságot és a személyi függőséget). A gazdasági cseléd pénzkiadásai összehasonlíthatatlanul nagyobbak, mint az egylovas vagy a lónélküli paraszt egyéni fogyasztásra

* „С.-х. и стат. свед., полученны ето хозяев" [„Mezőgazdasági és stat. adatok, a gazdálkodók adatszolgáltatásai alapján"], A mezőgazdasági ügyosztály kiadása. V. füz. Szentpétervár 1892. Sz. A. Korolenko. „Szabad bérmunka a gazdaságokban stb."

fordított pénzkiadásai. Következésképpen, az osztásföldhöz való kötöttség késlelteti a belső piac növekedését.
Másodszor, felhasználhatjuk a zemsztvo-statisztikának a gazdasági cselédek fogyasztására vonatkozó adatait. Vegyük az „Orel korm. stat. adatainak gyűjteménye" c. kiadványból a karacsevi kerületre vonatkozó adatokat (V. köt. 2. füz. 1892), amelyek 158 gazdasági cseléd adatait dolgozzák fel*. Ha a havi kommenciót átszámítjuk évi kommencióra, a következő számadatokat kapjuk:

	1 gazdasági cseléd ellátása Orel kormányzóságban			1 „paraszt" ellátása Voronyezs kormányzóságban	
	minim.	maxim.	átlag	egylovas	lónélküli
Rozsliszt, pudban	15,0	24,0	21,6	18,5	17,3
Dara, pudban	4,5	9,0	5,25	2,9	2,5
Köles, pudban	1,5	1,5	1,5	+ 4,8 font búzaliszt	4,9
Burgonya, mérőben	18,0	48,0	26,9	8,7	17,4
Összesen, rozsra átszámítva**	22,9	41,1	31,8	22,8	23,0
Zsír, fontban	24,0	48,0	33,0	28,0	32,0
Egész évi élelem értéke, rubelben	—	—	40,5	27,5	25,3

Az egylovas és a lónélküli paraszt életszínvonala tehát *nem magasabb a gazdasági cselédénél*, inkább közel jár a gazdasági cseléd életszínvonalának minimumához.
Ha mármost a parasztság alsó csoportjára vonatkozó vizsgálódásaink adatait összefoglaljuk, arra az általános következtetésre jutunk, hogy mind a többi csoporthoz való viszonya szerint, amelyek kiszorítják a földművelésből a parasztság alsó rétegeit, mind a gazdaság nagysága szerint, amely a család létfenntartási költségeinek csak egy részét fedezi, mind a létfenntartási eszközök forrása

* Orel és Voronyezs kormányzóság viszonyai között nincs nagy eltérés, s az adatok, mint látni fogjuk, a megszokott képet tárják elénk. Mellőzzük Sz. A. Korolenko fent említett művének adatait (lásd ez adatok egybevetését Maressz úr cikkében: „A termésered-mények hatása stb.", I. köt. 11. old.), mivel maga a szerző is elismeri, hogy a földbirtokos urak, akiktől ezek az adatok származnak, olykor „szabadjára engedték a képzelőerejüket" . . .
** A fentebb ismertetett módon kiszámítva.

szerint (munkaerő eladása), mind pedig végül életszínvonala szerint ezt a csoportot *az osztásföldes gazdasági cselédek és napszámosok* közé kell sorolni*.

A paraszti költségvetésekre vonatkozó zemsztvostatisztikai adatok ismertetésének befejezéseképpen feltétlenül meg kell vizsgálnunk azokat a módszereket, amelyeket a költségvetési adatok feldolgozásánál Scserbina úr, a „Becslési adatok gyűjteményének" szerkesztője és a paraszti költségvetésekről „A terméseredmények és a gabonaárak hatása stb." c. ismert könyvben (II. köt.) megjelent cikk szerzője alkalmaz[55]. Scserbina úr a „Gyűjteményben" — miért, miért nem — kijelenti, hogy felhasználja „K. Marx, az ismert közgazdász" elméletét (111. old.); valójában azonban éppenséggel meghamisítja ezt az elméletet, amikor összekeveri az állandó és a változó tőke közötti különbséget az álló- és a forgótőke közötti különbséggel (ibid.), s a fejlett kapitalizmusnak ezeket a terminusait és kategóriáit teljesen értelmetlenül a paraszti földművelésre alkalmazza (passim) stb. Scserbina úrnál a költségvetési adatok feldolgozása mindvégig hallatlan visszaélés az „átlagokkal". Minden becslési adatot az „átlagos", „közepes" parasztra vonatkoztat. A földből származó jövedelmet, amelyet négy kerületre vonatkozólag számít ki, elosztja a gazdaságok számával (ne felejtsük el, hogy a lónélkülinél ez a jövedelem mintegy 60 rubel családonként, a gazdag parasztnál pedig körülbelül 700 rubel). Kiszámítja az „állandó tőke nagyságát (sic!!?) egy gazdaságra" vonatkozólag (114. old.), vagyis az egész

* Abból, hogy szembeállítjuk egymással a gazdasági cselédeknek és a parasztság legalsó csoportjának életszínvonalát, a narodnyikok minden bizonnyal azt a következtetést fogják levonni, hogy a parasztság földnélkülivé tételeért „szállunk síkra" stb. Az ilyen következtetés helytelen volna. Az elmondottakból csak az következik, hogy mi mindazoknak a korlátozásoknak a megszüntetése mellett „szállunk síkra", amelyek gátolják a parasztot abban a jogában, hogy szabadon rendelkezzék a földdel, lemondjon az osztásföldről, kiváljon a földközösségből. Annak megítélése, hogy vajon osztásfölddel, vagy osztásföld nélkül előnyösebb gazdasági cselédnek lenni, nem tartozhat másra, csakis magára a parasztra. Ezért az ilyen korlátozások semmiképpen és semmivel sem igazolhatók. S amikor a narodnyikok ezeket a korlátozásokat védelmükbe veszik, földbirtokosaink érdekeinek kiszolgálóivá lesznek.

vagyon értékét, kiszámítja a felszerelés „átlagos“ értékét, a piacra termelő ipari vállalatok (sic!) átlagos értékét — ez 15 rubel gazdaságonként. Scserbina úr nem vesz tudomást arról a csekélységről, hogy ezek a vállalatok egy jómódú kisebbség magántulajdonában vannak, s az összes gazdaságok között „egyenletesen“ osztja el azokat! Kiszámítja az „átlagát“ a földbérletre fordított kiadásnak (118. old.), amely — mint láttuk — az egylovas parasztnál 6 rubel, a gazdagnál pedig 100—200 rubel. Mindezt összeadja és elosztja a gazdaságok számával. Még a „tőkék javítására“ fordított kiadásnak is kiszámítja az „átlagát“ (ibid.). Hogy ez mit jelent, Allah a megmondhatója. Ha a felszerelés és az állatállomány kiegészítését és javítását jelenti, íme az ezzel kapcsolatban fentebb már ismertetett adatok: a lónélkülieknél ez a kiadás *8 (nyolc) kopek*, a gazdag parasztoknál pedig *75 rubel* gazdaságonként. Nem nyilvánvaló-e, hogy ha az ilyen „parasztgazdaságokat“ összeadjuk, s az összeadandók számával elosztjuk, az „átlagos fogyasztás törvényét“ kapjuk, amelyet Scserbina úr már az osztrogozsszki kerületre vonatkozó gyűjteményben felfedezett (II. köt. 2. füz. 1887), és amelyet később oly fényesen alkalmazott? Az ilyen „törvényből“ azután már nem nehéz levonni azt a következtetést, hogy „a paraszt szükségleteinek kielégítése nem minimális, hanem közepes színvonalon van“ (123. és sok más old.), hogy a parasztgazdaság különleges „fejlődési típus“ (100. old.) stb. stb. Ezt a nem valami ravasz eljárást, amellyel „kiegyenlítik“ a falusi proletariátust és a paraszti burzsoáziát, az előttünk már ismert, osztásföld szerinti csoportosítás támasztja alá. Ha ezt az eljárást, mondjuk, a költségvetési adatokra alkalmaznánk, egy csoportban egyesítenénk például ilyen parasztokat (a sok osztásfölddel, családonként 15—25 gyesz.-val rendelkezők kategóriájában): az egyik az osztásföld (23,5 gyesz.) felét bérbe adja, 1,3 gyesz. a vetésterülete, főleg „egyéni iparűzésből“ él (csodálatos, hogy ez milyen jól hangzik!) és tíz családtagra 190 rubel a jövedelme (korotojaki kerület 10. sz. költségvetése). A másik osztásföldjéhez hozzábérel 14,7 gyesz.-t, 23,7 gyesz. a vetésterülete, gazdasági cselédeket tart s tíz családtagra 1400 rubel a jövedelme (zadonszki kerület 2. sz. költségvetése).

Hát nem világos-e, hogy egy különleges „fejlődési típust“ kapunk, ha a gazdasági cselédek és napszámosok gazdaságait egy kalap alá vesszük azoknak a parasztoknak a gazdaságaival, akik munkásokat alkalmaznak, s az összeget elosztjuk az összeadandók számával? Csak az kell, hogy a parasztgazdaságra vonatkozólag mindig és kizárólag „átlagokat“ használjunk — és akkor a parasztság felbomlására utaló összes „fonák eszméket“ egyszer s mindenkorra száműztük. Pontosan így jár el Scserbina úr, en grand* alkalmazva ezt az eljárást „A terméseredmények stb.“ c. könyvben megjelent cikkében. Itt nagyszabású kísérletet tesz az egész orosz parasztság költségvetési adatainak számbavételére, — ugyancsak a kipróbált „átlagok“ segítségével. Az orosz közgazdasági irodalom jövendő történetírója nagy csodálkozással állapítja majd meg azt a tényt, hogy a narodnyikság előítéletei miatt megfeledkeztek a gazdasági statisztika legelemibb követelményeiről, amelyek arra köteleznek bennünket, hogy szigorúan különválasszuk a gazdákat és a bérmunkásokat, a földbirtoknak bármilyen közös formái egyesítik is őket, bármilyen nagyszámúak és változatosak is közöttük az átmeneti típusok.

XIII. KÖVETKEZTETÉSEK A II. FEJEZETBŐL

Foglaljuk össze a fent megvizsgált adatokból következő főbb tételeket:

1. A mai orosz parasztság az árugazdaság társadalom-gazdasági viszonyai között él. A paraszt még a központi földművelő övezetben is (amely ebben a tekintetben a leginkább elmaradt a délkeleti határvidékek vagy az ipari kormányzóságok mögött) teljesen alá van rendelve a piacnak; tőle függ személyi fogyasztásában is, gazdaságában is, nem is beszélve az adókról.

2. A parasztság (a földtulajdonosok és a földközösségi tagok) társadalom-gazdasági viszonyainak rendszerében fellelhetők mindazok az ellentmondások, amelyek minden árugazdaságra és minden kapitalizmusra jellemzők: a

* — nagyban. — *Szerk.*

konkurrencia, a harc a gazdasági önállóságért, a föld (a vásárolt és a bérelt föld) elhalászása, a termelés összpontosulása egy kisebbség kezében, a többségnek a proletariátus soraiba való taszítása és a kisebbség által való kizsákmányolása a kereskedelmi tőke segítségével és gazdasági cselédek alkalmazásával. Nincs a parasztság életében egyetlen olyan gazdasági jelenség sem, amely ne jelenne meg ebben a speciálisan a kapitalista rendre jellemző ellentmondásos formában, vagyis amely ne fejezné ki az érdekkülönbségeket és az érdekek harcát, amely ne jelentene előnyt egyesek és hátrányt mások számára. Ilyen a földbérlet is, a földvásárlás is, az „iparűzés" is, mert mindegyiknek merőben ellentétes típusai vannak, ilyen a gazdaság technikai haladása is.

Ennek a következtetésnek sarkalatos jelentőséget tulajdonítunk nemcsak az oroszországi kapitalizmus kérdésében, hanem általában a narodnyik elmélet jelentőségének kérdésében is. Éppen ezek az ellentmondások azok, amelyek szemléltetően és megcáfolhatatlanul tanúsítják, hogy a „földközösségi" faluban uralkodó gazdasági viszonyok rendszere egyáltalán nem holmi különleges alakulat („népi termelés" vagy ehhez hasonló), hanem szokásos kispolgári alakulat. A legutóbbi fél évszázadban nálunk uralkodó elméletek ellenére, az orosz földközösségi parasztság nem ellenlábasa a kapitalizmusnak, hanem ellenkezőleg, annak legmélyebb és legszilárdabb alapja. A legmélyebb alapja, — mert éppen itt, távol minden „mesterséges" behatástól, és a kapitalizmus fejlődését gátló intézmények ellenére, látjuk, hogy magán a „földközösségen" belül szüntelenül létrejönnek a kapitalizmus elemei. A legszilárdabb alapja — mert általában a földművelésre és különösen a parasztságra nehezednek a legnagyobb súllyal a régi hagyományok, a patriarchális életforma hagyományai, s ezért a kapitalizmus átalakító hatása (a termelőerők fejlődése, az összes társadalmi viszonyok megváltozása stb.) itt különösen lassan és fokozatosan nyilvánul meg*.

3. A parasztságban mutatkozó gazdasági ellentmondások összessége az, amit a parasztság felbomlásának nevezünk. Maguk a parasztok igen találóan és kifejezően

* V. ö. „Das Kapital". I² 527. old.[56]

jellemzik ezt a folyamatot, amikor „parasztalanodásnak“ mondják*. Ez a folyamat a régi patriarchális parasztság teljes megsemmisítését és a falusi lakosság *új típusainak* megteremtését jelenti.

Mielőtt e típusok jellemzésére áttérnénk, meg kell jegyeznünk a következőket. Irodalmunkban már nagyon régóta és nagyon gyakran utalnak erre a folyamatra. Például, már Vaszilcsikov úr, aki a Valujev-bizottság[57] munkáit használta fel, megállapította, hogy Oroszországban „falusi proletariátus“ alakul ki és hogy a „paraszti rend szétesik“ („Землевладение и земледелие“ [„A földbirtoklás és a földművelés“], 1. kiad. I. köt. IX. fej.). Rámutatott erre a tényre V. Orlov is („Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye“, IV. köt. 1. füz. 14. old.), és utaltak rá sokan mások is. Mindezek az utalások azonban csak utalások maradtak. Soha senki nem tett kísérletet arra, hogy rendszeresen tanulmányozza ezt a jelenséget, s így, a zemsztvo-statisztikai portaösszeírások rendkívül bőséges adatai ellenére, mind a mai napig nem alakult ki eléggé világos kép a jelenségről. Összefügg ezzel az a körülmény is, hogy a szóban forgó kérdést érintő szerzők nagy része a parasztság felbomlását egyszerűen vagyonegyenlőtlenség keletkezésének, egyszerű „differenciálódásnak“ tekinti — ahogy általában a narodnyikok, különösen pedig Karisev úr szeretik mondani (lásd a „Bérletről“ szóló könyvét és a „Russzkoje Bogatsztvó“-ban megjelent cikkeit). Kétségtelen, hogy a vagyonegyenlőtlenség keletkezése kiindulási pontja az egész folyamatnak, de a folyamat korántsem szorítkozik csupán erre a „differenciálódásra“. A régi parasztság nemcsak „differenciálódik“, hanem teljesen szét is esik, megszűnik létezni, hiszen kiszorítják a falusi lakosság teljesen új típusai, — olyan típusok, amelyek a domináló árugazdasággal és tőkés termeléssel rendelkező társadalom alapját alkotják. Ezek a típusok: a falusi burzsoázia (főleg kisburzsoázia) és a falusi proletariátus, a mezőgazdasági árutermelők osztálya és a mezőgazdasági bérmunkások osztálya.

* „Сельскохозяйственный обзор по Нижегородской губ.“ [„Nyizsnyij-Novgorod korm. mezőgazdasági áttekintése“] az 1892. évre.

Igen tanulságos, hogy a mezőgazdasági kapitalizmus kialakulási folyamatának tisztán elméleti elemzése is megmutatja, hogy a kistermelők felbomlása e folyamat fontos tényezője. A „Tőke“ harmadik kötetének egyik legérdekesebb fejezetére gondolunk: „A tőkés földjáradék eredete“ című 47. fejezetre. A tőkés földjáradék eredetének kiindulópontjául Marx a *munkajáradékot* (Arbeitsrente)* veszi, — „amikor a közvetlen termelő a hét egy részében a gyakorlatilag birtokában levő vagy jogilag tulajdonát képező munkaeszközökkel (ekével, igásállattal stb.) a gyakorlatilag birtokában levő földet műveli, a hét többi részében pedig a földesúr jószágán ingyen dolgozik a földesúrnak“ („Das Kapital“, III. 2. 323. old. Orosz ford. 651. old.). A járadék következő formája a *termékjáradék* (Produktenrente) vagy természetbeni járadék, amikor a közvetlen termelő minden terméket azon a földön termel, amelyet ő maga művel meg, s az egész többletterméket természetben átadja a földbirtokosnak. A termelő ez esetben önállóbb, s lehetősége nyílik arra, hogy munkájával valamelyes fölöslegre tegyen szert azon a termékmennyiségen felül, amely elengedhetetlen szükségleteit elégíti ki. „Ezzel a járadékformával együtt nagyobb különbségek keletkeznek az egyes közvetlen termelők gazdasági helyzetében is. Legalábbis megvan ennek a lehetősége és az a lehetőség is, hogy ez a közvetlen termelő eszközöket szerezzen ahhoz, hogy most maga zsákmányoljon ki közvetlenül idegen munkát“ (329. old. Orosz ford. 657. old.)[59]. Tehát már a naturális gazdaság uralma idején, amint a függő helyzetben levő parasztok önállósága először bővült, megjelentek a parasztság felbomlásának csírái. Ezek a csírák azonban csak a járadék következő formája, a *pénzjáradék* mellett fejlődhetnek ki, amely nem egyéb, mint egyszerűen formát változtatott természetbeni járadék. A közvetlen termelő ezúttal nem a termékeket, hanem

* Az orosz fordítás (651. és köv. old.) ezt a terminust a „trudovaja renta“ kifejezéssel adja vissza. Véleményünk szerint a mi fordításunk („otrabotocsnaja renta“) helyesebb, minthogy az orosz nyelvben van erre egy külön kifejezés, az „otrabotki“ („ledolgozás“), amely éppen a függő helyzetben levő földművelő által a birtokosnak végzett munkát jelenti[58].

a termékek árát adja át a földbirtokosnak*. A járadék e fajtájának alapja továbbra is a régi: a közvetlen termelő változatlanul a föld hagyományos birtokosa, de itt ez az alap „felbomló alap" (330. old.). A pénzjáradék „a kereskedelem, a városi ipar, általában az árutermelés és ezzel együtt a pénzforgalom jelentékenyebb fejlettségét tételezi fel" (331. old.)[60]. A paraszt és a földesúr hagyományos, szokásjogi viszonya itt szerződésen alapuló, tisztára pénzbeli viszonnyá alakul át. Ennek következménye egyrészt a régi parasztság kisajátítása, másrészt pedig az, hogy a paraszt megváltja földjét és szabadságát. „Továbbá a természetbeni járadéknak pénzjáradékká való átváltozásával nemcsak együtt jár, hanem azt szükségszerűen megelőzi a birtoktalan, pénzért elszegődő napszámosok osztályának kialakulása. Ezért keletkezésének időszakában, amikor ez az új osztály még csak szórványosan lép fel, a jobbmódú, járadékfizetésre kötelezett (rentenpflichtige) parasztok körében szükségszerűen kifejlődik az a szokás, hogy saját számlájukra falusi bérmunkásokat zsákmányolnak ki ... Ily módon ezeknek fokozatosan lehetőségük nyílik arra, hogy bizonyos vagyont gyűjtsenek össze és jövendő tőkésekké váljanak. Következésképpen maguk a föld régi, saját munkájukból élő birtokosai között is tőkés bérlők melegágya keletkezik, melynek fejlődését a tőkés termelésnek a mezőgazdaságon kívüli általános fejlődése szabja meg" („Das Kapital", III. 2. 332. old. Orosz ford. 659 — 660. old.)[61].

4. A parasztság felbomlása, amely „a parasztság" középső csoportjának rovására fejleszti annak szélső csoportjait, a falusi lakosság két új típusát hozza létre. Mindkét

---

* Szigorúan meg kell különböztetnünk a pénzjáradékot a tőkés földjáradéktól: az utóbbi a földművelésben feltételez tőkéseket és bérmunkásokat, az előbbi pedig függő parasztokat. A tőkés földjáradék az értéktöbbletnek az a része, amely a vállalkozói profit levonása után megmarad, a pénzjáradék pedig az ára az egész többlettermréknek, amelyet a paraszt a földesúrnak lefizet. Oroszországban például pénzjáradék a földesúrnak fizetett paraszti pénzbeli szolgáltatás [obrok]. Kétségtelen, hogy parasztjaink mai szolgáltatásaiban is van bizonyos hányad pénzjáradék. Olykor a paraszti haszonbérlet is közel jár a pénzjáradékhoz, amikor a magas haszonbér folytán a parasztnak nem marad meg több, mint a szűkös munkabér.

típus közös ismertetőjele a gazdaság árutermelő jellege, pénzgazdaság-jellege. Az egyik új típus a falusi burzsoázia vagy jómódú parasztság. Ide tartoznak a piacra termelő földművelés legkülönbözőbb formáival (a legfontosabbakat közülük a IV. fejezetben fogjuk ismertetni) foglalkozó önálló gazdák, továbbá a piacra termelő ipari vállalatok tulajdonosai, a kereskedelmi vállalatok tulajdonosai stb. A piacra termelő földművelésnek a piacra termelő ipari vállalatokkal való egyesítése a „földművelés és az iparűzés egyesülésének" speciálisan *erre* a parasztságra jellemző módja. Ebből a jómódú parasztságból alakul ki a bérlők osztálya, mivel a gabonaeladás céljából bérelt földnek (a földművelési övezetben) igen nagy, gyakran az osztásföldnél is nagyobb szerepe van gazdaságukban. A gazdaság méretei itt a legtöbb esetben meghaladják a család munkaerejét, s ezért a gazdasági cselédek, de különösen a napszámosok bizonyos állományának kialakulása a jómódú parasztság létének elengedhetetlen feltétele*. Ez a parasztság a tisztajövedelemként szerzett szabad pénzt vagy kereskedelmi és uzsoraműveletekbe fekteti, amelyek a mi falvainkban annyira fejlettek, vagy pedig — kedvező feltételek esetén — földvásárlásra, gazdaságának javítására stb. fordítja. Szóval ezek a parasztok kisföldbirtokosok. Számszerűen a paraszti burzsoázia az egész parasztság elenyésző kisebbségét alkotja — valószínűleg nem többet, mint a porták egyötödét (ami hozzávetőlegesen a népesség háromtizedének felel meg), ez az arány azonban vidékenként, természetesen, erősen változik. A parasztgazdaság egészében betöltött szerepét illetően — a parasztság összes termelési eszközeiben és a paraszti mezőgazdasági termékek összmennyiségében való részesedése tekintetében — azonban a paraszti burzsoázia feltétlenül túlsúlyban van. Ő a mai falu ura.

5. A másik új típus a falusi proletariátus, az *osztásföldes bérmunkások* osztálya. Ide tartozik a vagyontalan

---

* Meg kell jegyeznünk, hogy a bérmunka igénybevétele nem elengedhetetlen kritériuma a kisburzsoázia fogalmának. Ez a fogalom felölel minden önálló piacra termelést, ha a gazdaság társadalmi rendjében megvannak a fentebb (a 2. pontban) leírt ellentmondások, — s különösen, ha a termelők tömege bérmunkássá válik.

parasztság, beleértve a teljesen földnélküli parasztságot is, de az orosz falusi proletariátus legtipikusabb képviselői az osztásföldes gazdasági cselédek, napszámosok, alkalmi munkások, építőipari és egyéb munkások. Ezek egészen kis méretekben gazdálkodnak talpalatnyi földjükön, emellett gazdaságuk teljesen hanyatlóban van (aminek különösen szemléltető bizonyítéka a föld bérbeadása), képtelenek megélni munkaerejük eladása nélkül (= a nincstelen parasztság „iparűzései"), életszínvonaluk rendkívül alacsony, minden bizonnyal még az osztásföld nélküli munkás életszínvonalánál is alacsonyabb — ezek ennek a típusnak az ismertetőjelei*. A falusi proletariátus képviselői közé kell sorolnunk az összes parasztportáknak legalább a felét (ami hozzávetőlegesen a népesség $^4/_{10}$-ének felel meg), vagyis valamennyi lónélküli parasztot és az egylovas parasztok zömét (ez persze csak megközelítő, sommás számítás, amely az egyes vidékeken, a helyi viszonyoknak megfelelően, többé-kevésbé jelentős módosításra szorul). Fentebb már kifejtettük, milyen indokok késztetnek bennünket arra a feltevésre, hogy a parasztságnak ilyen nagy része már most a falusi proletariátushoz tartozik**. Hozzá kell tennünk, hogy a szakirodalomban

* Ha be akarjuk bizonyítani, hogy helyesen jártunk el, amikor a vagyontalan parasztságot az osztásföldes bérmunkások osztályába soroltuk, nemcsak azt kell kimutatnunk, hogy a parasztságnak melyik rétege adja el munkaerejét és milyen formában, hanem azt is, hogy milyen vállalkozók vásárolják meg ezt a munkaerőt és milyen formában. Ezt a következő fejezetekben fogjuk kimutatni.

** Conrad professzor szerint Németországban az igazi paraszt normája egy pár igásállat (Gespannbauerngüter), lásd „Землевладение и сельское хозяйство" [„Földbirtoklás és mezőgazdaság"], (Moszkva 1896) 84—85. old. Oroszországra vonatkozólag inkább magasabb normát kellene venni. A „paraszt" fogalmának meghatározásakor Conrad éppen azoknak a személyeknek vagy portáknak a százalékát veszi, akik, illetőleg, amelyek „bérmunkához" vagy általában „mellékfoglalkozáshoz" folyamodnak (ibid.). — Sztyebut professzor, aki ténykérdésekben kétségtelenül illetékes, *1882-ben* a következőket írta: „A jobbágyság intézményének megszüntetésével a paraszt a maga kis gazdasági egységével, amelyben kizárólag gabonatermesztéssel foglalkozott, vagyis főleg Oroszország központi feketeföld-övezetében, a legtöbb esetben már kézművessé, gazdasági cseléddé vagy napszámossá változott, úgyhogy saját gazdaságával csak mellékesen foglalkozik" („Статьи о русском сельском хозяйстве, его недостатках и мерах к его усовершен-

gyakran túlságosan sablonosan fogják fel az elméletnek azt a tételét, amely szerint a kapitalizmusnak szabad, földnélküli munkásokra van szüksége. Ez, mint fő tendencia, teljesen helytálló, de a mezőgazdaságba a kapitalizmus különösen lassan és rendkívül változatos formákban nyomul be. A falusi munkásokat igen gyakran éppen a falusi gazdák érdekében látják el földdel, s ezért a földdel rendelkező falusi munkás típusa minden kapitalista országra jellemző. A különböző országokban ez más-más formát ölt: az angol cottager nem ugyanaz, mint a franciaországi vagy a Rajna vidéki parcellás paraszt, ez utóbbi pedig megint nem ugyanaz, mint a poroszországi Häusler vagy Knecht. Mindegyik magán viseli a sajátos agrárrendszernek, az agrárviszonyok sajátos történetének nyomait, — ez azonban nem akadályozhatja a közgazdászokat abban, hogy a mezőgazdasági proletár egységes típusában foglalják össze őket. Hogy milyen jogalapon birtokol talpalatnyi földet, az teljesen közömbös ennek az osztályozásnak a szempontjából. Vajon teljes jogú tulajdonosa-e a földnek (mint a parcellás paraszt), vagy pedig csupán használatra engedi át neki a landlord, illetőleg a Rittergutsbesitzer, avagy a nagyorosz paraszti földközösség tagjaként birtokolja — ez mitsem változtat a lényegen*.

ствованию" [„Cikkek az orosz mezőgazdaságról, annak fogyatékosságairól és a tökéletesítését szolgáló rendszabályokról"], Moszkva 1883. 11. old.). Nyilvánvaló, hogy itt a kézművesek közé vannak sorolva az iparban foglalkoztatott bérmunkások (építőipari munkások stb.) is. Bármennyire helytelen is ez a szóhasználat, nagyon el van terjedve irodalmunkban, még a közgazdasági szakirodalomban is.

* Néhány példát idézünk a földművelésben alkalmazott bérmunka különböző európai formáira vonatkozólag a „Handwörterbuch der Staatswissenschaften"-ből („Földbirtoklás és mezőgazdaság", Moszkva 1896). „A paraszti birtokot — írja J. Conrad — meg kell különböztetni a *parcellától*, a «Häusler» vagy «Instmann» darabka földjétől, amelynek birtokosa kénytelen mellékfoglalkozás, mellékkereset után nézni" (83—84. old.). „Franciaországban, az 1881. évi összeírás szerint, 18 millió ember, vagyis a lakosságnak valamivel kevesebb mint fele élt a mezőgazdaságból; ezek közül 9 millió földtulajdonos, 5 millió bérlő és felesbérlő, 4 millió napszámos és olyan törpebirtokos vagy kisbérlő volt, aki túlnyomórészt bérmunkából tartotta fenn magát . . . Általános az a feltevés, hogy Franciaországban a mezőgazdasági munkások legalább 75%-ának saját földje van" (233. old. Goltz.). Németországban a következő *földet birtokló*

Amikor a vagyontalan parasztságot a falusi proletariátushoz számítjuk, ezzel nem mondunk semmi újat. Ezt a kifejezést már nemegyszer sok író használta, s csak a narodnyik közgazdászok beszélnek makacsul általában a parasztságról, mint valami antikapitalista tömegről, szemet húnyva azon, hogy „a parasztság" nagy része már egészen határozott helyet foglalt el a kapitalista termelés általános rendszerében, mégpedig a mezőgazdasági és ipari bérmunkások helyét. Nálunk nagyon szeretik például az egekig magasztalni agrárrendszerünket, amely megőrizte a földközösséget és a parasztságot stb., és szembeállítani ezt a baltikumi mezőgazdaság kapitalista szervezetével. Ezért nem lesz érdektelen, ha megnézzük, hogy a Baltikumon[63] a falusi lakosság milyen típusait számítják olykor a gazdasági cselédek és napszámosok osztályához. A baltikumi kormányzóságok parasztjai sokföldűekre (25—50 gyesz. egy tagban), kisparasztokra (3—10 gyesz.) és földnélküliekre oszlanak. A bobil, mint Sz. Korolenko úr helyesen megjegyzi, „leginkább hasonlít a központi kormányzóságok orosz parasztjának általános típusához" („Szabad bérmunka", 495. old.); örökké kénytelen megosztani idejét a különféle mellékkeresetek és a saját gazdasága között. De különösen érdekes számunkra a *cselédek* gazdasági helyzete. A helyzet az, hogy maguk a földbirtokosok előnyösnek tartják, ha a bér egy része helyett *földet adnak* nekik. Íme, néhány példa a baltikumi gazdasági cselédek földbirtokára: 1) 2 gyesz. föld (gyeszjatyinára számítjuk át a Lofstelléket: 1 Lofstelle = $^1/_3$ gyesz.); a férfi évi 275 napot, a nő 50 napot dolgozik 25 kopek napibérért; 2) $2^2/_3$ gyesz. föld; „a cselédnek 1 lova, 3 tehene, 3 juha és 2 disznaja van" (508., 518. old.), a cseléd minden második héten dolgozik, a nő pedig 50 napot; 3) 6 gyesz. föld (Kurland kormányzóság bausszkai kerülete); „a cseléd 1 lovat,

csoportok számítanak a mezőgazdasági munkásokhoz: 1) a Kätner, a Häusler, az Instmann [olyasmi, mint Oroszországban az ajándékföldesek]; 2) a szerződéses napszámosok; ezeknek van földjük, de az év bizonyos részére elszegődnek [v. ö. az oroszországi „trjohdnyevnyikek"-kel][62]. „A szegődményes napszámosok alkotják a mezőgazdasági munkások zömét Németországnak azokon a vidékein, ahol a nagybirtok van túlsúlyban" (236. old.); 3) bérelt földön gazdálkodó mezőgazdasági munkások (237. old.).

3 tehenet, 3 juhot és néhány sertést tart“ (518. old.), heti 3 napot dolgozik, felesége pedig évente 35 napot; 4) Kurland kormányzóság hazenpoti kerületében — 8 gyesz. föld, „a cselédek gabonáját minden esetben ingyen őrlik meg, ingyenes orvosi ellátásban és gyógyszerellátásban részesülnek, gyermekeiket pedig iskolában taníttatják“ (519. old.) stb. Felhívjuk az olvasó figyelmét e gazdasági cselédek *földbirtokának és gazdaságának méreteire*, vagyis éppen azokra a körülményekre, amelyek a mi parasztjainkat, a narodnyikok véleménye szerint, kiemelik a kapitalista termelésnek megfelelő általános európai agrárrendszerből. Összegezzük az idézett írásban közölt *összes* példát: a 10 gazdasági cselédnek 31½ gyesz. földje van, tehát egyenként átlagban 3,15 gyesz. A gazdasági cselédek közé sorolják itt azokat a parasztokat is, akik az *év kisebb részében* dolgoznak a földbirtokosnak (a férfi ½ évet, a nő 35—50 napot), a 2, sőt 3 tehenet tartó egylovas parasztokat is. Mi hát az a híres különbség a mi „földközösségi parasztunk“ és az ilyen baltikumi cseléd között? A Baltikumon nevén nevezik a gyereket, nálunk pedig egy kalap alá veszik az egylovas mezőgazdasági munkást a gazdag paraszttal, „átlagokat“ fabrikálnak, meghatódva „közösségi szellemről“, „munkaelvről“, „népi termelésről“, „a földművelés és az iparűzés egyesüléséről“ beszélnek . . .

6. A közbeeső láncszem „a parasztság“ e reform utáni típusai között a *középparasztság*. Nála fejlődött ki a *legkevésbé* az árugazdaság. Az önálló mezőgazdasági munka legfeljebb csak a legjobb években és különösen kedvező feltételek mellett biztosítja megélhetését, s ezért helyzete rendkívül bizonytalan. A középparaszt többnyire nem boldogulhat anélkül, hogy ledolgozásra kölcsönhöz ne folyamodjék stb., hogy másutt „mellékkereset“ után ne nézzen, amely gyakran szintén munkaereje eladásából áll stb. Minden rossz termés rengeteg középparasztot taszít proletársorba. Társadalmi helyzetét tekintve ez a csoport ingadozik a felső és az alsó csoport közt: az előbbibe szeretne bejutni, ami csak elenyészően kevés szerencsefiának sikerül, s végül a társadalmi fejlődés egész menete az utóbbiba taszítja. Láttuk, hogy a paraszti burzsoázia nemcsak a parasztság alsó csoportját, hanem a középsőt is

kiszorítja. Így végbemegy a középső csoportoknak a kapitalista gazdaságra sajátosan jellemző felmorzsolódása és a szélső csoportok erősödése: a „parasztalanodás".

7. *A parasztság felbomlása belső piacot teremt a kapitalizmus számára.* Az alsó csoportban ez a piacalakulás a fogyasztási cikkek számlájára megy végbe (az egyéni fogyasztás piaca). A falusi proletár *kevesebbet fogyaszt,* mint a középparaszt — emellett rosszabb minőségű termékeket fogyaszt (burgonyát kenyér helyett stb.) —, *de többet vásárol.* A paraszti burzsoázia kialakulása és fejlődése kétféleképpen teremt piacot: először és főleg a termelési eszközök számlájára (a termelő fogyasztás piaca), mivel a jómódú parasztság azon van, hogy tőkévé változtassa át azokat a termelési eszközöket, amelyeket az „elszegényedett" földesuraktól és a tönkrement parasztoktól „összegyűjt". Másodszor, piac alakul ki itt az egyéni fogyasztás számlájára is, mivel a vagyonosabb parasztoknak nagyobbak a szükségleteik*.

8. Arra a kérdésre vonatkozólag, hogy előrehalad-e és milyen gyorsan halad előre a parasztság felbomlása, nem állanak rendelkezésünkre olyan pontos statisztikai adatok, amelyeket a kombinációs táblázatok (I—VI. pont) mellé lehetne állítani. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen mindeddig (mint már megjegyeztük) még csak kísérletet sem tettek arra, hogy a parasztság felbomlásának legalább a mai állapotát rendszeresen tanulmányozzák, és kimutassák, milyen formákban megy végbe ez a folyamat**. De a falvaink gazdasági életére vonatkozó összes

* Az a tény, hogy a parasztság felbomlása következtében belső piac alakul ki, az egyetlen magyarázat például arra, hogy óriási mértékben megnövekedett a pamutáruk belső piaca, amelyek termelése a reform utáni időszakban, a parasztság tömeges tönkremenésével párhuzamosan oly gyorsan növekedett. Ny. —on úr, aki a belső piacról szóló elméletét éppen textiliparunk példájával szemlélteti, egyáltalán nem tudott magyarázatot találni arra, hogy miképpen kerülhetett sor erre az ellentmondásos jelenségre.

** Az egyetlen kivétel *I. Hourvich* nagyszerű műve: „The Economics of the Russian Village" [„Az orosz falu gazdasági élete"], New York 1892. Orosz ford. Moszkva 1896. Csodálatos, milyen mesteri módon dolgozta fel Hourvich úr a zemsztvo-statisztikai gyűjteményeket, amelyekben nincsenek kombinációs táblázatok a vagyoni helyzet szerint összeállított paraszt-csoportokról.

általános adatok a felbomlás szakadatlan és gyors fokozódásáról tanúskodnak: az egyik oldalon „a parasztok“ elhagyják és bérbe adják a földet, nő a lónélküliek száma, „a parasztok“ a városba menekülnek és így tovább, — a másik oldalon érvényesülnek „a parasztgazdaság haladó tendenciái“ is, „a parasztok“ földet vásárolnak, javítják a gazdálkodást, bevezetik a vasgerendelyes ekét, fejlesztik a takarmányfüves gazdaságot, a tejgazdaságot stb. Most már tudjuk, *milyen* „parasztok“ találhatók e folyamat két ellenkező pólusán.

Továbbá az áttelepülési mozgalom fejlődése hatalmas lökést ad a parasztság és különösen a földművelő parasztság felbomlásának. Tudjuk, hogy főleg a mezőgazdasági kormányzóságok parasztjai települnek át (az ipari kormányzóságokból az elvándorlás egészen elenyésző), mégpedig éppen a sűrűn lakott központi kormányzóságok parasztjai, ahol a leginkább elterjedt a ledolgozási rendszer (amely feltartóztatja a parasztság bomlását). Ez az első. Másodszor, a kitelepülő vidékekről elsősorban a *közepes vagyoni helyzetben levő* parasztság vándorol el, s főleg a parasztság szélső csoportjai maradnak szülőföldjükön. Ily módon az áttelepülés fokozza a parasztság felbomlását azokon a vidékeken, ahonnan kiindul, és átviszi a felbomlás elemeit azokra a vidékekre, ahová irányul (a szibériai telepesek új életük első időszakában gazdasági cselédeknek szegődnek el*). Az áttelepülésnek ezt az összefüggését a parasztság felbomlásával nagyszerűen bebizonyította *I. Hourvich* „A parasztok áttelepülése Szibériába“, (Moszkva 1888) c. kiváló tanulmányában. Melegen ajánljuk az olvasónak ezt a könyvet, amelyet narodnyik sajtónk oly buzgón igyekezett agyonhallgatni**.

9. Falvainkban, mint ismeretes, óriási szerepe van a kereskedelmi és az uzsoratőkének. Fölöslegesnek tartjuk azoknak a nagyszámú tényeknek és forrásmunkákban található megállapításoknak a felsorolását, amelyek erre

* Az áttelepülés korlátozása ily módon igen nagy mértékben fékezi a parasztság felbomlását.

** Lásd még Prijmak úr „Цифровой материал для изучения переселений в Сибирь“ [„Számadatok a Szibériába való áttelepülés tanulmányozásához“] c. munkáját. *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

a jelenségre utalnak: ezek a tények közismertek, s nem is tartoznak szorosan tárgyunkhoz. Bennünket csak ez érdekel: hogyan függ össze a parasztság felbomlása a falusi kereskedelmi és uzsoratőkével? van-e összefüggés a paraszt-csoportok fent vázolt kölcsönös viszonyai s a paraszti hitelezők és paraszti adósok viszonya között? vajon az uzsora a felbomlás tényezője és előmozdítója, vagy pedig feltartóztatja ezt a felbomlást?

Lássuk először is, hogyan veti fel ezt a kérdést az elmélet. A „Tőke“ szerzője a tőkés termelés elemzésében tudvalevően igen nagy jelentőséget tulajdonított a kereskedelmi tőkének és az uzsoratőkének. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban Marx nézeteinek alaptételei a következők: 1) egyrészt a kereskedelmi és az uzsoratőke, másrészt az ipari tőke [vagyis a termelésbe, akár a mezőgazdasági, akár az ipari termelésbe fektetett tőke] egyetlen gazdasági típust alkot, amelynek általános formulája: áruvétel nyereséggel való eladás céljából („Das Kapital“, I. 2. szakasz. 4. fej. 2. német kiadás, főleg 148—149. old.[64]). — 2) A kereskedelmi és az uzsoratőke történelmileg mindig megelőzi az ipari tőke kialakulását, s logikailag *elengedhetetlen* feltétele kialakulásának („Das Kapital“, III. 1. 312—316. old. Orosz ford. 262—265. old.; III. 2. 132—137., 149. old. Orosz ford. 488—492., 502. old.), de önmagában véve sem a kereskedelmi tőke, sem az uzsoratőke még nem *elegendő* feltétele az ipari tőke (vagyis a tőkés *termelés)* keletkezésének; ezek nem mindig bomlasztják szét a régi termelési módot és állítják helyébe a tőkés termelési módot; ez utóbbi kialakulása „teljesen a történelmi fejlettségi foktól, s az ezzel adott körülményektől függ“ (ibid., 2. 133. old. Orosz ford. 489. old.)[65]. „De az, hogy mennyire bomlasztja fel (a kereskedelem és a kereskedelmi tőke) a régi termelési módot, mindenekelőtt annak szilárdságán és belső tagozódásán múlik. S hogy ez a folyamat milyen eredményre vezet, azaz, hogy milyen új termelési mód lép a régi helyébe, az nem a kereskedelemtől, hanem magának a régi termelési módnak a jellegétől függ“ (ibid., III. 1. 316. old. Orosz ford. 265. old.)[66]. — 3) A kereskedelmi tőke önálló fejlődése fordított arányban áll a tőkés *termelés* fejlettségi fokával (ibid., 312.

old. Orosz ford. 262. old.)[67]; minél fejlettebb a kereskedelmi és az uzsoratőke, annál fejletlenebb az ipari tőke (= a tőkés *termelés)*, és fordítva.

Oroszországra vonatkozólag tehát meg kell állapítanunk, hogy egybekapcsolódik-e nálunk a kereskedelmi és az uzsoratőke az ipari tőkével, hogy a kereskedelem és az uzsora a régi termelési mód felbomlasztásával elvezet-e e termelési módnak tőkés vagy bármilyen más termelési móddal való felcseréléséhez?* Ezek ténykérdések, olyan kérdések, amelyeket az orosz nemzetgazdaság valamennyi területét illetőleg meg kell oldani. A paraszti földművelést illetőleg a fentebb vizsgált adatok választ adnak erre a kérdésre, mégpedig igenlő választ. Az a szokásos narodnyik felfogás, amely szerint a „kulák“ és az „ügyesen gazdálkodó muzsik“ nem egy és ugyanannak a gazdasági jelenségnek a két formája, hanem két egymással semmiféle összefüggésben nem álló és egymással ellentétes jelenség — ennek a felfogásnak semmi, de semmi alapja sincs. Ez egyike azoknak a narodnyik előítéleteknek, amelyeket senki még csak meg sem kísérelt bebizonyítani pontos gazdasági adatok elemzésével. Az adatok ennek ellenkezője mellett szólnak. Akár munkásokat szegődtet a paraszt a termelés kibővítése céljából, akár kereskedik a földdel (gondoljunk csak a gazdagok nagy földbérleteire vonatkozó fentebb idézett adatokra), vagy gyarmatárukkal, vagy kenderrel, szénával, marhával stb., vagy pedig pénzzel (uzsorás), — ez *egy* gazdasági típus, műveletei, alapjában véve, egy és ugyanarra a gazdasági viszonyra szorítkoznak. Továbbá, hogy az orosz földközösségi

* V. V. úr „Судьбы капитализма“ [„A kapitalizmus jövője“] c. munkájának mindjárt az első oldalán érintette ezt a kérdést, de sem ebben, sem más műveiben nem próbálta vizsgálat alá venni az oroszországi kereskedelmi és az ipari tőke viszonyára vonatkozó adatokat. Ny. —on úr, noha a marxi elmélet hű követőjének vallotta magát, mégis jobbnak látta, ha a „kereskedelmi tőke“ pontos és világos kategóriáját olyan homályos és zavaros, általa kiagyalt terminusokkal helyettesíti, mint a „tőkésítés“ vagy „a jövedelmek tőkésítése“, s e ködös terminus leple alatt szerencsésen megkerülte — ahogy mondom: megkerülte — a kérdést. Szerinte a tőkés termelés előfutára Oroszországban nem a kereskedelmi tőke, hanem ... a „népi termelés“![68]

faluban a tőke szerepe nem merül ki a munka- és pénzuzsorában, hogy a tőkét termelésre is felhasználják, az abból látható, hogy a jómódú parasztság nemcsak piacra termelő vállalatokba és vállalkozásokba fekteti pénzét (lásd fentebb), hanem a gazdaság javításába is, földvásárlásba és földbérletbe, a felszerelés tökéletesítésébe, munkások alkalmazásába stb. Ha a tőke falvainkban képtelen volna arra, hogy a munka- és pénzuzsorán kívül bármit is kialakítson, akkor — a termelésre vonatkozó adatok alapján — nem állapíthattuk volna meg, hogy a parasztság felbomlik, hogy falusi burzsoázia és falusi proletariátus alakul ki, — akkor az egész parasztság a szűkölködő gazdák meglehetősen egyöntetű típusát alkotná, s közülük csak az uzsorások emelkednének ki, mégpedig kizárólag pénzvagyonuk nagysága, nem pedig a mezőgazdasági termelés mérete és helyzete alapján. Végül, a fentebb tárgyalt adatokból az a fontos tétel következik, hogy falvainkban a kereskedelmi és az uzsoratőke önálló fejlődése *feltartóztatja* a parasztság felbomlását. Minél tovább fejlődik a kereskedelem, közelebb hozva a falut a városhoz, kiszorítva a kezdetleges falusi vásárokat és aláásva a falusi boltos monopolhelyzetét, minél inkább kifejlődnek majd a hitel rendes európai formái, kiszorítva a falusi uzsorásokat, annál erőteljesebb és mélyrehatóbb lesz a parasztság felbomlása. A jómódú parasztságnak a kiskereskedelemből és az uzsoraügyletekből kiszoruló tőkéje egyre nagyobb mértékben a termelés felé fordul, mint ahogy azt egyébként már most is teszi.

10. Falvaink gazdasági életének második fontos jelensége, amely feltartóztatja a parasztság felbomlását, a továbbélő robotgazdaság, vagyis a ledolgozási rendszer. A ledolgozás a munka természetbeni díjazásán, tehát az árugazdaság fejletlenségén alapul. A ledolgozás feltétele, szükségszerű feltétele éppen a középparaszt, aki nem is egészen jómódú (hiszen ez esetben nem kellene nyakába vennie a ledolgozás jármát), de nem is proletár (mert hogy a paraszt ledolgozásra mehessen, ahhoz saját mezőgazdasági felszerelésre van szüksége, s legalább valamelyes „rendezett“ gazdasággal kell rendelkeznie).

Amikor fentebb azt mondottuk, hogy a paraszti

burzsoázia a mai falu ura, elvonatkoztattunk a bomlást feltartóztató tényezőktől: a munka- és pénzuzsorától, a ledolgozástól stb. A valóságban a mai falu igazi urai gyakran nem a falusi burzsoázia képviselői, hanem a falusi uzsorások és a szomszédos földbirtokosok. De amikor ettől elvonatkoztattunk, teljesen jogosan jártunk el, mert másként nem tanulmányozhatjuk a parasztság gazdasági viszonyainak belső szerkezetét. Nem érdektelen, hogy még egy narodnyik is akad, aki ezt az eljárást alkalmazza, csakhogy megáll a félúton, s nem viszi végig gondolatmenetét. V. V. úr „A kapitalizmus jövője" c. munkájában, amikor az adónyomásról és egyebekről beszél, megjegyzi, hogy a földközösség, a „mir" számára, ezek miatt az okok miatt, „már nincsenek meg a természetes (sic!) életfeltételek" (287. old.). Pompás! De a kérdés tulajdonképpen éppen az, hogy melyek ezek a „természetes feltételek", amelyek falvaink számára még nincsenek meg. Hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, tanulmányoznunk kell a földközösség belső gazdasági viszonyainak szerkezetét, félretolva, ha szabad ezt a kifejezést használnunk, a reform előtti régi idők maradványait, amelyek elhomályosítják falvaink életének ezeket a „természetes feltételeit". Ha V. V. úr így járt volna el, rájött volna arra, hogy a falusi viszonyok e szerkezete a parasztság teljes felbomlását mutatja, hogy minél inkább kiszorul a munka- és pénzuzsora, a ledolgozás stb., annál mélyebb lesz a parasztság felbomlása*. Zemsztvo-statisztikai adatok alapján fentebb rámutattunk arra, hogy ez a felbomlás már most befejezett tény, hogy a parasztság teljesen széthasadt egymással ellentétes csoportokra.

---

* Mellesleg. Ha már V. V. úr „A kapitalizmus jövője" c. munkájáról, mégpedig annak VI. fejezetéről beszélünk, amelyből az idézetet vettük, okvetlenül rá kell mutatnunk arra, hogy ebben a műben vannak nagyon jó és minden tekintetben helyes oldalak. Nevezetesen, azok az oldalak, amelyeken *nem* a „kapitalizmus jövőjéről", sőt *egyáltalán nem* a kapitalizmusról, hanem az adók behajtásának módjairól beszél. Jellemző, hogy V. V. úr közben nem veszi észre, milyen szoros összefüggésben vannak ezek a módok a robotgazdaságnak a maradványaival, *amelyet ő* (mint később látni fogjuk) *képes idealizálni!*

Вытѣсненіе барщиннаго хозяйства капиталистическимъ въ современномъ русскомъ земледѣліи *).

I.

За исходный пунктъ при разсмотрѣніи современной системы помѣщичьяго хозяйства необходимо взять тотъ строй этого хозяйства, который господствовалъ въ эпоху крѣпостного права. Сущность тогдашней хозяйственной системы состояла въ томъ, что вся земля данной единицы земельнаго хозяйства, т. е. данной вотчины, раздѣлялась на барскую и крестьянскую; послѣдняя отдавалась въ надѣлъ крестьянамъ, которые (получая сверхъ того и другія средства производства—например, лѣсъ, иногда скотъ и т. п.) своимъ трудомъ и своимъ инвентаремъ обрабатывали ее, получая съ нея свое содержаніе. Продуктъ этого труда крестьянъ представлялъ изъ себя необходимый продуктъ, по терминологіи теоретической политической экономіи; необходимый — для крестьянъ, какъ дающій имъ средства къ жизни,—для помѣщика, какъ дающій ему рабочія руки; совершенно точно такъ же, какъ продуктъ, возмѣщающій перемѣнную часть стоимости капитала, является необходимымъ продуктомъ въ капиталистическомъ обществѣ. Прибавочный же трудъ крестьянъ состоялъ въ обработкѣ ими *тѣмъ же* инвентаремъ помѣщичьей земли; продуктъ этого труда шелъ въ пользу помѣщика. Прибавочный трудъ отдѣлялся здѣсь, слѣдовательно, пространственно отъ необходимаго: на помѣщика обрабатывали барскую землю, на себя — свои надѣлы; на помѣщика работали одни дни недѣли, на себя—другіе. «Надѣлъ» крестьянина служилъ такимъ образомъ въ этомъ хозяйствѣ, какъ бы натуральной заработной платой (выражаясь примѣнительно къ современнымъ понятіямъ), или средствомъ обезпеченія помѣщика рабочими руками. «Собственное хозяйство крестьянъ на своемъ надѣлѣ было условіемъ помѣщичьяго хозяйства, имѣло цѣлью «обезпеченіе» не крестьянина — средствами къ жизни, а помѣщика—рабочими руками **).

---

*) Настоящая статья представляетъ отрывокъ изъ большого изслѣдованія автора о развитіи капитализма въ Россіи. *Ред.*

**) Чрезвычайно рельефно характеризуетъ этотъ строй хозяйства А. Энгельгардтъ въ своихъ «Письмахъ изъ деревни» (Спб. 1882, стр. 554). Онъ совершенно справедливо указываетъ, что крѣпостное хозяйство было извѣстной правильной и законченной системой, распорядителемъ которой былъ помѣщикъ, надѣлявшій крестьянъ землей и назначавшій ихъ на тѣ или на другія работы.

„Nacsalo“ 1899. évf. 3. sz. 96. old. Ebben a folyóiratban jelent meg Lenin „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban“ c. könyve III. fejezetének első hat pontja.

III. FEJEZET[69]

A FÖLDBIRTOKOSOK ÁTTÉRÉSE A ROBOTGAZDASÁGRÓL KAPITALISTA GAZDASÁGRA

A paraszti gazdaságról most át kell térnünk a földesúri gazdaságra. Feladatunk az, hogy főbb vonásaiban megvizsgáljuk a földesúri gazdaság mai társadalom-gazdasági rendszerét, és vázoljuk annak a fejlődésnek a jellegét, amelyen ez a rendszer a reform utáni időszakban átment.

I. A ROBOTGAZDASÁG FŐBB VONÁSAI

Amikor a földesúri gazdaság mai rendszerét vizsgáljuk, kiindulópontnak a földesúri gazdaságnak azt a rendszerét kell vennünk, amely a hűbériség idején uralkodott. Az akkori gazdasági rendszer lényege az volt, hogy a földművelő gazdaság minden egységének, vagyis minden hűbéri birtoknak a földje urasági (majorsági) és paraszti földre oszlott; ez utóbbit kiosztották a parasztok között, s a parasztok aztán (akik ezen az osztásföldön kívül egyéb termelési eszközöket, például erdőt, olykor állatokat stb. is kaptak) saját munkájukkal és saját felszerelésükkel megművelték, és ebből biztosították megélhetésüket. A parasztok e munkájának terméke volt — az elméleti politikai gazdaságtan terminológiájával élve — a szükséges termék; szükséges — a parasztoknak azért, mert ez adta meg nekik a létfenntartási eszközöket, a földesúrnak azért, mert ez adta meg neki a munkáskezeket; pontosan ugyanúgy, mint ahogyan a kapitalista társadalomban a tőkeérték változó részét pótló termék szükséges termék. A parasztok többletmunkája az volt, hogy *ugyanazzal* a felszereléssel a földesúri földet is megművelték;

ennek a munkának a terméke a földesúré lett. A többletmunka tehát itt térbelileg különvált a szükségestől: a földesúrnak megművelték a majorsági földet, maguknak pedig osztásföldjüket, jobbágytelküket; a földesúrnak dolgoztak a hét egyik részében, maguknak pedig a hét másik részében. A paraszt „osztásföldje“ tehát ebben a gazdaságban afféle természetbeni munkabér volt (hogy a mai fogalmakhoz alkalmazkodva fejezzük ki magunkat), vagyis eszköz arra, hogy a földesúr munkáskezeket biztosítson magának. A parasztok „saját“ gazdasága osztásföldjükön — a földesúri gazdaság feltétele volt; nem az volt a célja, hogy a parasztoknak „biztosítsa“ a létfenntartás eszközeit, hanem az, hogy munkáskezeket biztosítson a földesúrnak*.

A gazdaságnak ezt a rendszerét nevezzük mi robotgazdaságnak. Nyilvánvaló, hogy e rendszer túlsúlyának a következő elengedhetetlen feltételei voltak: először is, a naturális gazdaság uralma. A feudális birtoknak önellátó, zárt egységnek kellett lennie, amely csak fölötte laza kapcsolatban van a környező világgal. Amikor a földesurak, különösen a hűbériség korának utolsó szakaszában, eladásra kezdtek gabonát termelni, ez már a régi rendszer bukásának előjele volt. Másodszor, az ilyen gazdálkodáshoz szükség volt arra is, hogy a földesúr a közvetlen termelőnek termelési eszközöket és elsősorban földet adjon; sőt, hogy a parasztot röghöz kösse, mert különben nem biztosíthatta volna magának a munkáskezeket. A többlettermék megszerzésének módja tehát merőben más a robotgazdaságban és más a kapitalista gazdaságban: az előbbi a termelőnek földdel való ellátásán, az utóbbi a termelőnek a földtől való megszabadításán alapszik**. Harmadszor, ennek a gazdasági rend-

---

* Rendkívül találóan jellemzi ezt a gazdasági rendszert A. Engelhardt „Falusi leveleiben“ (Szentpétervár 1885. 556—557. old.). Igen helyesen rámutat arra, hogy a hűbéri gazdaság egy bizonyos szabályozott és befejezett rendszer volt, amelyben a földesúr intézkedett: a parasztoknak földet osztott ki, és kijelölte őket erre vagy arra a munkára.

** Engels, vitába szállva Henry George-nak azzal az állításával, hogy a népesség tömegeinek kisajátítása az egyetemes oka a szegény-

szernek az a feltétele, hogy a paraszt személyileg függjön a földesúrtól. Ha a földesúrnak nem volna közvetlen hatalma a paraszt személye felett, nem kényszeríthetne egy olyan embert, akinek földje van és maga gazdálkodik, arra, hogy neki dolgozzon. Elengedhetetlen tehát a „gazdaságon kívüli kényszer", ahogy Marx mondja, amikor ezt a gazdasági rendszert jellemzi (amelyet mint már fentebb említettük, a *munkajáradék* kategóriájába sorol. „Das Kapital", III. 2. 324. old.)[71]. Ennek a kényszernek a formái és fokai a legkülönbözőbbek lehetnek, a jobbágyi helyzettől egészen a paraszt rendi jogfosztottságáig. És negyedszer, az ismertetett gazdasági rendszer utolsó feltétele az volt, hogy a technika változatlanul rendkívül alacsony színvonalon álljon, s ez egyben következménye is volt, mert nyomorsújtotta, személyi függőséggel megalázott, szellemi sötétségben élő kisparasztok gazdálkodtak.

II. A ROBOTGAZDASÁG EGYESÜLÉSE A KAPITALISTA GAZDASÁGI RENDSZERREL

A jobbágyfelszabadítás aláásta a robotgazdaság rendszerét. Meginogtak e rendszer fontosabb pillérei: a naturális gazdaság, a hűbéri birtok zárt, önellátó jellege, a szoros összefüggés e birtok egyes elemei között, a földesúr hatalma a paraszt fölött. A parasztgazdaság különvált a földesúri gazdaságtól; a parasztnak meg kellett váltania földjét, hogy az teljesen tulajdonává váljon, a földesúrnak pedig át kellett térnie a gazdálkodás kapitalista rendszerére, amely, mint az imént megjegyeztük, merőben más alapokon nyugszik. De ez az áttérés egy merőben más rendszerre természetesen nem mehetett végbe egyik napról a másikra,

ségnek és az elnyomásnak, 1887-ben ezt írta: „Ámde történelmileg ez nem egészen így van ... A középkorban nem az volt a feudális elnyomás forrása, hogy a népet megszabadították a föld*től* (expropriation), hanem ellenkezőleg az, hogy hozzáláncolták a föld*höz* (appropriation). A paraszt megtartotta a földjét, de jobbágyként röghözkötötték, és munkával vagy termékkel kellett fizetnie a hűbérúrnak" („The Condition of the Working Class in England in 1844". New York, 1887. Preface p. III.)[70].

mégpedig két különböző oknál fogva nem. Először is, még nem voltak meg a kapitalista termeléshez szükséges feltételek. Szükség volt egy olyan osztályra, amely hozzászokott a bérmunkához; szükség volt arra, hogy a paraszti mezőgazdasági felszerelést földesúri felszereléssel helyettesítsék, hogy a földművelést úgy szervezzék meg, mint bármely más piacra termelő ipari vállalatot, szakítva az urasági módszerekkel. Mindezek a feltételek csak lassacskán alakulhattak ki, és amikor egyes földesurak közvetlenül a reform után külföldről próbáltak gépeket, sőt munkásokat hozatni, kísérleteik csakis teljes kudarccal végződhettek. A második ok, amely miatt lehetetlen volt azonnal áttérni a gazdaság kapitalista megszervezésére, az volt, hogy a gazdaság régi robotrendszere csak megingott, de még nem szűnt meg véglegesen. A parasztgazdaságnak még nem sikerült teljesen különválnia a földesurak gazdaságától, minthogy ez utóbbiak kezén maradtak a paraszti földek igen jelentékeny részei: a „lehasított földek“, az erdők, a rétek, az itatók, a legelők stb. E földek (vagy szolgalmak) nélkül a parasztok képtelenek voltak önállóan gazdálkodni, s ily módon a földesuraknak lehetőségük nyílt arra, hogy ledolgozás formájában fenntartsák a gazdálkodás régi rendszerét. Megmaradt a „gazdaságon kívüli kényszer“ lehetősége is: az ideiglenes elkötelezettség állapota, az egyetemleges kezesség[72], a paraszt testi fenyítése, közmunkára küldése stb.

Tehát, a kapitalista gazdaság nem jöhetett létre egyik napról a másikra, a robotgazdaság nem tűnhetett el egyik napról a másikra. Ennek folytán a gazdálkodás egyetlen lehetséges rendszere egy átmeneti rendszer volt, egy olyan rendszer, amely egyesíti magában mind a robotrendszernek, mind a kapitalista rendszernek a vonásait. S így is történt, a földesurak reform utáni gazdálkodási rendszerét éppen ezek a vonások jellemzik. Bármilyen változatosak is általában a formák az átmeneti időszakban, a mai földesúri gazdaság gazdasági szervezete végeredményben két fő rendszernek, nevezetesen a *ledolgozási**

* Most megváltoztatjuk a terminust és „robot“ [barscsina] helyett „ledolgozást“ [otrabotki] használunk, mivel ez a kifejezés

rendszernek és a *kapitalista* rendszernek a legkülönfélébb kombinációiból áll. Az előbbiben a földet a környékbeli parasztok mezőgazdasági felszerelésével művelik meg, s a díjazás formája (legyen az akár pénzbeli fizetés, mint a szakmánymunkánál, akár természetbeni díjazás, mint a feles bérletnél, akár pedig díjazás szántófölddel vagy egyéb hasznos területtel, mint a szűk értelemben vett ledolgozásnál) mit sem változtat e rendszer lényegén. Ez a robotgazdaság egyenes folytatása*, s a robotgazdaságról fentebb adott jellemzés csaknem teljes egészében alkalmazható a ledolgozási rendszerre (azzal az egyetlen kivétellel, hogy a ledolgozási rendszer egyik formájánál elesik a robotgazdaság egyik feltétele, nevezetesen a szakmánymunkánál a munka természetbeni díjazását pénzbér váltja fel). A tőkés rendszerben bérmunkások (állandó munkások, időszaki munkások, napszámosok stb.) művelik a földet a tulajdonos mezőgazdasági felszerelésével. Az említett rendszerek a gyakorlatban a legkülönbözőbb és legkülönösebb módokon összefonódnak; sok földesúri birtokon mind a két rendszert alkalmazzák, a gazdasági munka természete szerint váltakozva**. Egészen természetes,

---

jobban megfelel a reform utáni viszonyoknak, s irodalmunkban már polgárjogot nyert.

* Íme egy igen szemléltető példa: „A jeleci kerület (Orel kormányzóság) déli részén" — írja a földművelési ügyosztály egyik tudósítója — „a nagy földesúri gazdaságokban, egész évre szerződtetett munkások mellett a föld jelentős részét parasztok művelik meg földbérlet fejében. Az egykori jobbágyok továbbra is földet bérelnek volt földesuraiktól, s ennek fejében megművelik a földesurak földjeit. Az ilyen falvakat továbbra is csak úgy nevezik, hogy X. Y. földesúr *«jobbágyfaluja»*" (Sz. A. Korolenko. „Szabad bérmunka stb.", 118. old.). Vagy még egy példa: „Az én gazdaságomban — írja egy másik földbirtokos — minden munkát egykori jobbágyaim végeznek el (8 falu, körülbelül 600 lélek), s ezért marhalegelőt kapnak (2000—2500 gyesz.); csak az első szántást és a gépi vetést végzik szegődményes munkások" (ibid., 325. old. A kalugai kerületből).

** „A gazdaságok zömében úgy folyik a munka, hogy a föld egy részét, bár egészen elenyésző részét, a tulajdonosok saját felszerelésükkel, állandó" és egyéb „munkásokkal műveltetik, a többit pedig odaadják a parasztoknak megművelésre vagy felesbe", vagy pedig úgy, hogy ezért földet vagy pénzt adnak („Szabad bérmunka", ibid., 96. old.) . . . „A birtokok zömében egyidejűleg a szegődtetésnek" (vagyis „a gazdaság munkaerővel való ellátásának") „csak-

hogy ennyire különböző, sőt ellentétes gazdasági rendszerek egyesítése a gyakorlati életben sok rendkívül mély és bonyolult összeütközéshez és ellentmondáshoz vezet, hogy ezeknek az ellentmondásoknak a súlya alatt egy csomó gazdaság csődbe jut stb. Ezek mind átmeneti időszakokra jellemző jelenségek.

Ha mármost felvetjük a kérdést, mennyire terjedt el az egyik rendszer, és mennyire a másik, mindenekelőtt meg kell mondanunk, hogy erre vonatkozólag pontos statisztikai adataink nincsenek, de aligha lehetne is ilyen adatokat összegyűjteni: ehhez nemcsak valamennyi birtokot, hanem azok valamennyi gazdasági műveletét is számba kellene venni. Csak hozzávetőleges adatok állnak rendelkezésünkre, általános jellemzések, amelyekben leszögezik, hogy az egyes vidékeken melyik van túlsúlyban a két rendszer közül. Egész Oroszországra vonatkozólag, a földművelési ügyosztály fentebb idézett kiadványában: a „Szabad bérmunka stb." c. munkában találunk ilyen természetű összefoglaló adatokat. Annyenszkij úr ez adatok alapján nagyon szemléltető kartogrammot állított össze, amely feltünteti a két rendszer elterjedtségét („A terméshozamok hatása stb."[73], I. 170. old.). Ezeket az adatokat összefoglaljuk egy táblázatban, kiegészítve azt a magánbirtokok vetésterületeire vonatkozó 1883—1887. évi adatokkal („Az Orosz Birodalom statisztikája", IV. Európai-Oroszország átlagos terméshozamai az 1883—1887-es ötéves időszakban. Szentpétervár 1888)*.

---

nem valamennyi vagy igen sok módját alkalmazzák". „Сельское и лесное хозяйство России" [„Oroszország mező- és erdőgazdasága"], A földművelési ügyosztály kiadása a chicagói kiállításra. Szentpétervár 1893. 79. old.

* Európai-Oroszország 50 kormányzósága közül kimaradt Arhangelszk, Vologda, Olonyec, Vjatka, Perm, Orenburg és Asztrahan kormányzóság, ahol 1883—1887-ben összesen 562 000 gyesz. nagybirtokosi vetésterület volt Európai-Oroszország 16 472 000 gyesz. ilyen vetésterületéből. — Az I. csoportba a következő kormányzóságok kerültek: 3 balti, 4 nyugati (Kovno, Vilna, Grodno és Minszk), 3 délnyugati (Kiev, Volhinia és Podolia), 5 déli (Herszon, Tauria, Besszarábia, Jekatyerinoszlav és Don), 1 délkeleti (Szarátov), továbbá Pétervár, Moszkva és Jaroszlavl. A II. csoportba: Vityebszk, Mogiljov, Szmolenszk, Kaluga, Voronyezs, Poltava és Harkov.

A kormányzóságok csoportjai a foldbirtokosok között túlsúlyban levő gazdálkodási rendszer szerint	A kormányzóságok száma: teketeföld-ovezet	nem-fekete-földű ovezet	Összesen	A gabonaneműek és burgonya vetésterülete a magánbirtokokon (ezer gyesz.-ban)
I. *Tőkés* rendszerrel	9	10	19	7 407
II. *Vegyes* rendszerrel	3	4	7	2 222
III. *Ledolgozási* rendszerrel	12	5	17	6 281
Összesen	24	19	43	15 910

Tehát, míg a tisztán orosz kormányzóságokban a ledolgozás van túlsúlyban, Európai-Oroszország egészét tekintve ma el kell ismernünk a földesúri gazdaság kapitalista rendszerének túlsúlyát. Táblázatunk különben korántsem fejezi ki teljesen ezt a túlsúlyt, mert az I. csoport kormányzóságai között olyanok is vannak, amelyekben egyáltalán nincs ledolgozás (például a baltiak), míg a III. csoportban nincs egyetlen olyan kormányzóság, sőt valószínűleg egyetlen önálló gazdálkodást folytató birtok sem, amelyben legalább részben ne alkalmaznák a kapitalista rendszert. Nézzük meg, hogyan fest ez a zemsztvo-statisztikai adatok tükrében (*Raszpopin*. „A magánföldbirtokos gazdaság Oroszországban a zemsztvo-statisztikai adatok alapján", „Jurigyicseszkij Vesztnyik", 1887. 11. és 12. sz.; 12. sz. 634. old.):

Kurszk kormányzóság kerületei	A szabad bérmunkásokat alkalmazó középbirtokok %-a	A szabad bérmunkásokat alkalmazó nagybirtokok %-a	A gazdasági cselédeket tartó középbirtokok %-a	A gazdasági cselédeket tartó nagybirtokok %-a
Dmitrovi	53,3	84,3	68,5	85,0
Fatyezsi	77,1	88,2	86,0	94,1
Lgovi	58,7	78,8	73,1	96,9
Szudzsai	53,0	81,1	66,9	90,5

A III. csoportba a fennmaradó kormányzóságok. — A nagyobb pontosság kedvéért a magánbirtokosi vetésterületből le kellett volna vonni a bérlők vetésterületét, de ilyen adatok nincsenek. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a helyesbítés alig változtatott volna a kapitalista rendszer túlsúlyára utaló következtetésünkön, minthogy csak a feketeföld-övezetben bérelnek több magánbirtokosi szántóföldet, márpedig ennek az övezetnek a kormányzóságaiban a ledolgozási rendszer van túlsúlyban.

Végül meg kell jegyeznünk, hogy olykor a ledolgozási rendszer átcsap a kapitalista rendszerbe és annyira egybeolvad vele, hogy csaknem lehetetlen a kettőt különválasztani és megkülönböztetni. Például, a paraszt bérbe vesz egy kisebb darabka földet és kötelezettséget vállal arra, hogy ennyi meg ennyi napot dolgozik érte (ez tudvalevőleg a legelterjedtebb jelenség. Erre vonatkozólag lásd a példákat a következő pontban). Hogyan különböztessük meg az ilyen „parasztot" attól a nyugat-európai vagy baltikumi „cselédtől", aki egy kisebb darabka földet kap azzal, hogy ennyi meg ennyi napot köteles érte dolgozni? Az élet olyan formákat hoz létre, amelyek a fokozatok legcsodálatosabb lépcsőjével összekötnek alapvonásaikat tekintve ellentétes gazdasági rendszereket. Szinte lehetetlen megmondani, hol végződik a „ledolgozás" és hol kezdődik a „kapitalizmus".

Miután ily módon leszögeztük azt az alapvető tényt, hogy a mai földesúri gazdaság legkülönbözőbb formái végeredményben két rendszernek, a ledolgozási rendszernek és a tőkés rendszernek a különböző kombinációi, áttérünk e két rendszer gazdaságtani jellemzésére, és megvizsgáljuk, hogy a gazdasági fejlődés egész menetének hatása alatt melyik rendszer szorítja ki a másikat.

III. A LEDOLGOZÁSI RENDSZER

A ledolgozás fajtái, mint már fentebb megjegyeztük, rendkívül változatosak. Olykor a parasztok pénzért vállalkoznak arra, hogy saját felszerelésükkel megművelik a földbirtokos földjét, — ez az úgynevezett „szakmánymunka", „gyeszjatyina-kereset"*, „körök" (vagyis egy gyeszjatyina tavaszi és egy gyeszjatyina őszi vetésterület) megművelése** stb. Olykor a parasztok gabonát vagy

* „Сборники стат. свед. по Рязанской губ." [„Rjazany korm. stat. adatainak gyűjteményei"].

** Engelhardt, I. c.

pénzt vesznek kölcsön, s arra kötelezik magukat, hogy vagy az egész adósságot, vagy annak kamatait ledolgozzák*. Ennél a formánál különösen élesen mutatkozik meg a ledolgozási rendszer egészének egyik jellemző vonása, nevezetesen az effajta szegődtetés szolgaságba döntő, kiuzsorázó jellege. Olykor a parasztok „mezei károkért“ dolgoznak (vagyis arra kötelezik magukat, hogy ledolgozzák a mezei kárért törvényileg kiszabott bírságot), de dolgoznak egyszerűen „szívességből“ is (v. ö. Engelhardt, l. c., 56. old.), vagyis ingyen, csupán a kosztért, hogy a földbirtokosnál ne essenek majd el más „keresettől“. Végül, nagyon elterjedt a ledolgozás az átengedett földért, mégpedig akár felesbérlet formájában, akár a kapott szántóföldért, egyéb hasznos területekért stb. való közvetlen ledolgozás formájában.

Emellett a haszonbér nagyon gyakran a legkülönbözőbb formákat ölti, s ezek olykor még kombinálva is előfordulnak, úgyhogy a haszonbért pénz mellett termékben és „ledolgozás“ formájában is teljesítik. Lássunk néhány példát: minden gyeszjatyinaért 1½ gyesz. föld megművelése + 10 tojás + 1 tyúk + 1 női napszám; 43 gyesz. tavaszi vetésterület gyesz.-nként 12 rubel, és 51 gyesz. őszi vetésterületért gyesz.-nként 16 rubel pénzben + bizonyos mennyiségű zab, 7 kereszt hajdina és 20 kereszt rozs kicséplése + a bérelt földből legalább 5 gyeszjatyina megtrágyázása legalább 300 szekér trágyával a bérlő *saját* állattartásából (Karisev, „Bérlet“, 348. old.). Itt még a parasztok istállótrágyája is a földbirtokos gazdaságának alkatelemévé válik! A ledolgozási rendszer elterjedtségét és sokféleségét már az elnevezések nagy száma is mutatja: otrabotki, otbucsi, otbutki, barscsina, baszarinka, poszobka, panscsina, posztupok, vijomka stb. (ibid., 342. old.). Itt a paraszt olykor azt vállalja, hogy mindent elvégez, „amit a birtokos megparancsol“ (ibid.,

* „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye“, V. köt. 1. füz. Moszkva 1879. 186—189. old. A forrásokat csak példaképpen adjuk meg. A parasztgazdasággal és a magánbirtokos gazdasággal foglalkozó irodalomban tömegével találunk hasonló utalásokat.

346. old.), vagy általában kötelezi magát, hogy „engedelmeskedni fog“ a birtokosnak, „hallgat“ rá, „segít“ neki. A ledolgozási rendszer kiterjed „a falusi gazdálkodással kapcsolatos munkák egész ciklusára. Ledolgozás formájában végzik el a parasztok a föld megművelésével, a gabona és a széna betakarításával kapcsolatos összes munkákat, a fakitermelést, a teherszállítást“ (346—347. old.), a tető- és kéményjavításokat (354., 348. old.), amellett kötelezik magukat tyúk- és tojásszolgáltatásra (ibid.). Szentpétervár kormányzóság gdovi kerületének statisztikusa helyesen jegyzi meg, hogy a ledolgozás előforduló fajtái „az egykori reform előtti jobbágyszolgáltatások jellegét“ viselik (349. old.)*.

Különösen érdekes forma a föld fejében vállalt ledolgozás: az úgynevezett ledolgozási vagy természetbeni földbérlet**. Az előző fejezetben láttuk, hogyan nyilvánulnak meg a paraszti földbérlet terén a kapitalista viszonyok; itt meg olyan „földbérletet“ látunk, amely a robotgazdaság egyszerű folytatása***, s amely olykor észrevétlenül átmegy a birtokokon szükséges mezőgazdasági munkások kisebb földjuttatásokkal való biztosításának kapitalista rendszerébe. A zemsztvo-statisztika adatai kétségbevonhatatlanul mutatják, hogy az efféle „földbér-

* Figyelemre méltó, hogy a ledolgozás különböző oroszországi formáinak óriási változatosságát, a legkülönbözőbb bérleti formákat mindenféle felülfizetésekkel stb. — mindezt *teljesen* felölelik a kapitalizmus előtti mezőgazdaságnak azok a fő rendszerei, amelyeket Marx a „Tőke“ III. kötetének 47. fejezetében sorolt fel. Az előbbi fejezetben már megjegyeztük, hogy három ilyen fő rendszer van: 1) a munkajáradék; 2) a termékjáradék vagy természetbeni járadék és 3) a pénzjáradék. Egészen természetes tehát, hogy Marx éppen az oroszországi adatokat kívánta felhasználni a földjáradékról szóló szakasz illusztrálására.

** A „Zemsztvo-statisztikai eredmények“ c. kiadvány (II. köt.) szerint a parasztok az egész általuk bérelt föld 76 %-át pénzért, 3—7 %-át ledolgozás ellenében, 13—17 %-át a termények egy része fejében, végül 2—3 %-át vegyes haszonbér fejében bérlik.

*** V. ö. a 189. oldalon lábjegyzetben idézett példákkal. A robotgazdaság idején a földesúr földet adott a parasztnak, hogy az dolgozzon neki. Amikor ledolgozás ellenében ad bérbe földet, nyilvánvalóan ugyanezt a gazdasági célt követi.

letek" ily módon összefüggnek a föld bérbeadóinak gazdaságával. „A magánbirtokok saját gazdálkodásának kifejlődésével szükségessé válik, hogy a birtokosok *kellő időre biztosítsanak maguknak elegendő munkást*. Ezért sok vidéken mindinkább arra törekszenek, hogy ledolgozás vagy terményrészesedéssel egybekapcsolt ledolgozás ellenében földet adjanak a parasztoknak..." Ez a gazdálkodási rendszer „...eléggé elterjedt. Minél gyakoribb jelenség a föld bérbeadóinak önálló gazdálkodása, minél kevesebb földet kínálnak bérletre és minél nagyobb rá a kereslet, annál jobban kifejlődik a földbérletnek ez a fajtája" (ibid., 266. old., v. ö. 367. old. is). Tehát itt a földbérletnek egy egészen sajátos fajtáját látjuk, amely nem arra utal, hogy a földbirtokos lemond a gazdálkodásról, hanem arra, hogy *fejlődik a magánbirtokok házi kezelése*, — amely nem arra utal, hogy a parasztgazdaság a birtokában levő föld nagyobbításával megerősödik, hanem arra, hogy *a paraszt mezőgazdasági munkássá válik*. Az előző fejezetben láttuk, hogy a paraszti gazdaságban a földbérletnek kétféle, egymással ellentétes jelentése van: egyeseknek a bérlet a gazdaság előnyös kibővítését jelenti, másoknak viszont az ínség diktálta kompromisszum. Most látjuk, hogy a földesúri gazdaságban is kétféle, egymással ellentétes jelentése van a föld bérbeadásának: olykor ez a gazdálkodás átengedése a földjáradék megfizetése ellenében, olykor pedig az önálló gazdálkodásnak, a birtok munkaerőellátásának egyik módja.

Térjünk most át azokra az esetekre, amikor a ledolgozásnál díjazzák a munkát. A különböző forrásokból származó adatok egyhangúlag arról tanúskodnak, hogy a munkabér ledolgozás és munkauzsora esetében mindig *alacsonyabb*, mint a kapitalista „szabad" elszegődés esetében. Ennek először is az az oka, hogy a természetbeni haszonbérlet, vagyis a ledolgozásos bérlet és a feles bérlet (s az imént láttuk, hogy ez nem egyéb, mint a ledolgozási rendszeren vagy munkauzsorán alapuló bérmunka) általános szabályképpen mindenütt *drágább*, mint a pénzbéres haszonbérlet, mégpedig jóval drágább (ibid., 350. old.), olykor annak kétszerese (ibid., 356. old. Tver kormányzóság rzsevi kerülete). Másodszor, a természetbeni haszonbér a

parasztság legszegényebb kategóriáiban fejlődött ki a leginkább (ibid., 261. és köv. oldalak). Ez ínségbérlet, olyan parasztok „földbérlete", akik már nem tudják elkerülni, hogy így mezőgazdasági bérmunkásokká ne váljanak. A jómódú parasztok azon vannak, hogy pénzért béreljenek földet. „A bérlő a legkisebb lehetőséget is megragadja, hogy pénzben rója le a haszonbért, s ezzel olcsóbbá tegye az idegen föld használatát" (ibid., 265. old.): s nemcsak azért, hogy olcsóbbá tegye a föld használatát, fűzzük hozzá mi, hanem azért is, hogy a munkauzsorát elkerülje. Jellemző, hogy a don-rosztovi kerületben még arra is volt példa, hogy a haszonbér emelkedésével a pénzbéres haszonbérletről áttértek a részesmunkára (a szkopscsinára[74]), *még ha a parasztok része csökken is* (266. old. ibid.). Ez a tény rendkívül szemléletesen mutatja, mit jelent a természetbeni haszonbérlet, amely végleg tönkreteszi és mezőgazdasági munkássá változtatja a parasztot*. Har-

* A földbérletekre vonatkozó legújabb adatok összesítése (Karisev úr „A terméseredmények hatása stb." c. könyv I. kötetében) teljesen igazolta, hogy a parasztokat csak a szükség szorítja rá a feles bérletre vagy a ledolgozásra, és hogy a vagyonos parasztok inkább pénzért bérelnek földet (317—320. old.), mivel a természetbeni haszonbérlet mindenütt összehasonlíthatatlanul drágább a parasztnak, mint a pénzbéres haszonbérlet (342—346. old.). Mindezek a tények azonban nem térítik el Karisev urat attól az állítástól, hogy „a nincstelen parasztnak ... lehetősége nyílik élelmiszerszükségletének jobb kielégítésére, ha felesbe bérelt idegen földdel valamelyest növeli vetésterületét" (321. old.). Lám, milyen furcsa gondolatokra viszi rá az embereket a „naturális gazdaság" iránti elfogult rokonszenv! Bebizonyított tény, hogy a természetbeni haszonbérletek drágábbak, mint a pénzbéres haszonbérlet, hogy ez afféle truck-rendszer[75] a mezőgazdaságban, hogy ez véglegesen tönkreteszi és mezőgazdasági munkássá változtatja a parasztot — de a mi közgazdászunk a táplálkozás javulásáról beszél! A feles bérletnek, nemdebár, „segítenie kell" „a mezőgazdasági lakosság ínségben élő részét" abban, hogy földet bérelhessen (320. old.). A közgazdász úr szerint „segítség" az, amikor a paraszt a legkedvezőtlenebb feltételekkel kap földet, olyan feltételekkel, amelyek mezőgazdasági munkássá változtatják! Felmerül a kérdés, miben is különböznek tulajdonképpen az orosz narodnyikok az orosz földesuraktól, akik mindig készek voltak és mindig készek is lesznek hasonló „segítséget" nyújtani „a mezőgazdasági lakosság ínségben élő részének"? Mellesleg, íme egy érdekes példa. Besszarábia kor-

madszor, ha közvetlenül összehasonlítjuk, mennyi a munka ára ledolgozás esetében és mennyi kapitalista „szabad" bérmunka esetében, azt látjuk, hogy az utóbbi magasabb. A földművelési ügyosztály idézett kiadványában: a „Szabad bérmunka stb." címűben kiszámították, hogy egy gyeszjatyina őszi gabona paraszti mezőgazdasági felszereléssel való teljes megművelésééért átlagban 6 rubelt fizetnek (az adatok a központi feketeföld-övezetre, 8 évre, 1883—1891-re vonatkoznak). Ha viszont kiszámítjuk, mennyi az ára ugyanennek szabad bérmunka esetében, az eredmény 6 rubel 19 kopek csak a gyalogmunkáért, nem számítva a fogatos munka költségeit (a fogat munkájának költsége semmiképpen sem lehet kevesebb, mint 4 rubel 50 kopek, l. c., 45. old.). A statisztikus joggal tartja ezt a jelenséget „egészen rendellenesnek" (ibid.). Csak ennyit szeretnénk megjegyezni: tény, hogy a munkabér tiszta kapitalista bérmunka esetében magasabb, mint a munkauzsora és más kapitalizmus előtti viszonyok legkülönbözőbb formái esetében, s ez nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az iparban is, nemcsak Oroszországban, hanem más országokban is így van. Nézzünk csak meg ezzel a kérdéssel kapcsolatban néhány pontosabb és részletesebb adatot a zemsztvo-statisztikából („A szarátovi kerület stat. adatainak gyűjteménye", I. köt. III. rész, 18—19. old. Idézve Karisev úr könyvéből: „Földbérlet", 353. old.):

---

mányzóság hotini kerületében a feles bérlő átlagos napi keresete 60 kopek, a napszámosé pedig nyáron 35—50 kopek. „Ezek szerint *a feles bérlő keresete mégiscsak nagyobb, mint a mezőgazdasági munkás bére*" (344. old.; Karisev úr kiemelése). Ez a „mégiscsak" fölötte jellemző. Hiszen a feles bérlőnek, a mezőgazdasági munkástól eltérően, talán kiadásai is vannak gazdaságában? talán lóra és lószerszámra is szüksége van? — miért nem veszik tekintetbe ezeket a kiadásokat? Besszarábia kormányzóságban az átlagos napszám nyáron 40—77 kopek (1883—1887 és 1888—1892), a fogatos munkás átlagos napszáma viszont 124—180 kopek (1883—1887 és 1888—1892). Hát nem kap „ezek szerint" a mezőgazdasági munkás „mégiscsak" többet, mint a feles bérlő? Az átlagos gyalognapszám (évi átlagban) 1882—1891-ben Besszarábia kormányzóságban 67 kopek (ibid., 178. old.).

Szarátovi kerület

A munkák nemei	1 gyesz. megművelésének átlagos ára (rubelben): Téli elszegődésnél a munkabér 80—100 %-ának előlegezése esetén	Ledolgozásos földbérl. esetén: az írásban lefektetett feltételek szerint	Ledolgozásos földbérl. esetén: a bérlők bemondása szerint	Szabad bérmunka esetén: a munkáltatók bemondása szerint	Szabad bérmunka esetén: a munkások bemondása szerint
A teljes megművelés és a betakarítás behordással és cépléssel együtt ...	9,6	—	9,4	20,5	17,5
Ugyanez, cséplés nélkül (tavaszi vetés)	6,6	—	6,4	15,3	13,5
Ugyanez, cséplés nélkül (őszi vetés) ..	7,0	—	7,5	15,2	14,3
Megművelés	2,8	2,8	—	4,3	3,7
Betakarítás (aratás és behordás)	3,6	3,7	3,8	10,1	8,5
Betakarítás (behordás nélkül)	3,2	2,6	3,3	8,0	8,1
Kaszálás (behordás nélkül)	2,1	2,0	1,8	3,5	4,0

Mint látjuk, a ledolgozásnál (akárcsak az uzsorával járó kölcsönszolgaságnál) a munka ára rendszerint még a felét sem teszi ki a kapitalista bérmunka árának*. Minthogy ledolgozást csak a helyi, és emellett okvetlenül „osztásfölddel ellátott" paraszt vállalhat, a munkabérnek ez a rendkívül alacsony szintje utal arra, hogy az osztásföldnek milyen jelentősége van mint természetbeni munkabérnek. Az osztásföld ilyen esetekben még ma is egy eszköz, amely olcsó munkáskezeket „biztosít" a földbirtokosnak. De a szabad és a „félszabad"** munka közötti különbség korántsem merül ki a díjazásbeli különbségben. Óriási fontossága van annak a körülménynek is, hogy a munkának ez utóbbi fajtája mindig feltételezi a munkavállaló személyi függését a munkáltatótól, mindig

* Hát nem reakciós ezek után a kapitalizmusnak az a bírálata, amelyet például egy olyan narodnyik nyújt, mint Vaszilcsikov herceg? Már maga a „szabad bérmunka" kifejezés is ellentmondást rejt magában — kiált fel patetikus hangon —, mivel az elszegődés önállótlanságot tételez fel, az önállótlanság pedig kizárja a „szabad" akaratot. Hogy a kapitalizmus szabad önállótlansággal cseréli fel a szolgai önállótlanságot, arról a narodnyikoskodó földbirtokos természetesen megfeledkezik.

** Karisev úr kifejezése, l. c. Nem is értjük, miért nem vonta le Karisev úr azt a következtetést, hogy a feles bérlet „elősegíti" a „félszabad" munka további fennmaradását.

feltételezi „a gazdaságon kívüli kényszer“ kisebb-nagyobb mértékű fennmaradását. Nagyon találóan mondja Engelhardt, hogy azért kölcsönöznek ki pénzt ledolgozás ellenében, mert az ilyen természetű hitelek a leginkább biztosítottak: végrehajtási paranccsal nehéz a paraszton pénzt behajtani, „annak a munkának az elvégzésére viszont, amelyre a paraszt kötelezte magát, a hatóságok még akkor is *rákényszerítik* a parasztot, ha az ő földjén a gabona learatatlanul maradna“ (l. c., 216. old.). „Csak a sokéves rabság és jobbágymunka eredménye lehet az, hogy a földműves olyan közönyös (csak látszólag az), s az esőn hagyva saját gabonáját, siet másnak a gabonáját behordani (ibid., 429. old.). Ha a lakosság nem volna ilyen vagy amolyan formában helyhez, a „földközösséghez“ kötve, ha polgárjogait bizonyos fokig nem korlátoznák, a ledolgozás mint rendszer lehetetlen volna. Magától értetődik, hogy a ledolgozási rendszer fentebb leírt vonásainak elkerülhetetlen következménye a munka alacsony termelékenysége: a ledolgozáson alapuló gazdálkodási módszerek feltétlenül a legmaradibb módszerek; a szolgaságba döntött paraszt munkája milyensége tekintetében szükségszerűen közel áll a jobbágymunkához.

A ledolgozási rendszer és a kapitalista rendszer egyesítése a földesúri gazdaság mai rendjét gazdasági szervezet tekintetében rendkívül hasonlóvá teszi ahhoz a rendhez, amely textiliparunkban a gépi nagyipar megjelenéséig túlsúlyban volt. Ott a kereskedő a műveletek egyik részét saját munkaeszközeivel és bérmunkásokkal végeztette el (a fonal felvetését, a szövet festését és kikészítését stb.), másik részüket pedig paraszti háziiparosok [kusztárok] munkaeszközeivel, akik az ő anyagából neki dolgoztak; itt a műveleteket részben bérmunkások végzik el, akik a birtokos felszerelését használják, részben viszont a más földjén dolgozó parasztok saját felszerelésükkel. Az első esetben az ipari tőkével egyesült a kereskedelmi tőke, s a kusztár feje felett ott lebegett a tőkén kívül a munkauzsora, az alvállalkozók közvetítése, a truck-rendszer stb.; a másodikban pontosan ugyanúgy egyesül az ipari tőkével a kereskedelmi és az uzsoratőke a bérleszállításnak és a termelő fokozott személyi függőségének

különféle formáival együtt. Az első esetben az átmeneti rendszer a kezdetleges kézműves technikára támaszkodva évszázadokig fennmaradt, míg a gépi nagyipar mintegy három évtized alatt meg nem buktatta; a másodikban a ledolgozási rendszer csaknem olyan régi, mint maga Oroszország (a földesurak már a „Russzkaja Pravda“[76] idején szolgaságba döntötték a parasztokat), évszázadokon át megőrizte az ósdi technikát, és csak a reform utáni időszakban kezdi gyorsan átengedni helyét a kapitalizmusnak. A régi rendszer az első esetben is, a másodikban is csak a termelési formáknak (és következésképpen a társadalmi viszonyok összességének) pangását és az ázsiai állapotok uralmát jelenti. A gazdaság tőkés formái az első esetben is, a másodikban is, minden sajátos ellentmondásuk ellenére, nagy haladást jelentenek.

IV. A LEDOLGOZÁSI RENDSZER HANYATLÁSA

Mármost felmerül a kérdés, milyen összefüggésben van a ledolgozási rendszer Oroszország reform utáni gazdasági életével?

Mindenekelőtt, az árugazdaság fejlődése nem egyeztethető össze a ledolgozási rendszerrel, minthogy ez a naturális gazdaságon, a maradi technikán, a földesúr és a paraszt megbonthatatlan kapcsolatán alapszik. Ezért a ledolgozási rendszer teljes egészében semmiképpen sem valósulhat meg, s az árugazdaság és a piacra termelő földművelés fejlődésének minden egyes lépése egyre inkább megszünteti e rendszer megvalósításának feltételeit.

Továbbá, figyelembe kell vennünk a következő körülményt. A fentebb kifejtettekből kitűnik, hogy a mai földesúri gazdaságban szokásos ledolgozást két fajtára kellene osztanunk: 1) olyan ledolgozásra, amelyet csak az igásállattal és felszereléssel rendelkező parasztgazda teljesíthet (ilyen például a gyeszjatyina-„körök“ megművelése, a szántás stb.), és 2) olyan ledolgozásra, amelyet a semmiféle mezőgazdasági felszereléssel nem rendelkező falusi proletár is elvégezhet (ilyen például az aratás, a kaszálás, a cséplés stb.). Nyilvánvaló, hogy a ledolgozás első és második faj-

tájának mind a paraszti, mind a földesúri gazdaság szempontjából ellentétes jelentése van, hogy a ledolgozás utóbbi fajtája egyenes átmenet a kapitalizmusba, s hogy egy csomó meghatározhatatlan átmeneti formával máris egybeolvad vele. Irodalmunkban rendszerint általában a ledolgozásról beszélnek, és nem teszik meg ezt a megkülönböztetést. Márpedig, amikor a kapitalizmus egyre inkább kiszorítja a ledolgozási rendszert, ebben a folyamatban óriási jelentősége van annak, hogy a súlypont a ledolgozás első fajtájáról áthelyeződik a ledolgozás második fajtájára. Íme egy példa „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteményéből": „A *legtöbb* birtokon ... a föld megművelését és a vetést, tehát azokat a munkákat, melyek gondos elvégzésétől függ a termés, állandó munkásokkal végeztetik, a gabona learatását viszont, vagyis azt a munkát, amelynél az a legfontosabb, hogy időben és gyorsan végezzék el, pénz vagy hasznos területek fejében a környékbeli parasztokkal végeztetik el" (V. köt. 2. füz. 140. old.). Az ilyen gazdaságokban a szükséges munkaerő zömét a ledolgozási rendszerrel biztosítják, de kétségtelenül túlsúlyban van a kapitalista rendszer, s a „környékbeli parasztok" lényegében mezőgazdasági munkásokká változnak, akárcsak Németországban azok a „szerződéses napszámosok", akiknek szintén van földjük, s akik az év bizonyos részére szintén elszegődnek (lásd fentebb 174. old., lábjegyzet). Az a körülmény, hogy a kilencvenes évek rossz termései folytán erősen megcsappant a parasztok lóállománya és növekedett a lónélküli porták száma*,

* Az 1893—1894. évi lóösszeírás adataiból kiderül, hogy 48 kormányzóságban az összes lótulajdonosok lóállománya 9,6 %-kal, a lótulajdonosok száma pedig 28 321-gyel csökkent. Tambov, Voronyezs, Kurszk, Rjazany, Orel, Tula és Nyizsnyij-Novgorod kormányzóságban a lóállomány 1888-tól 1893-ig 21,2 %-kal csappant meg. A feketeföld-övezet hét más kormányzóságában 1891-től 1893-ig 17 % volt a csökkenés. Európai-Oroszország 38 kormányzóságában 1888—1891-ben 7 922 260 parasztportát számláltak, s ezek közül 5 736 436-nak volt lova; 1893—1894-ben ezekben a kormányzóságokban a porták száma 8 288 987 volt, s ezek közül 5 647 233 tartott lovat. A lovat tartó porták száma tehát 89 ezerrel csökkent, s a lónélküli porták száma 456 ezerrel emelkedett. A lónélküli porták százalékaránya 27,6 %-ról 31,9 %-ra emelkedett („Az Orosz Birodalom statisztikája", XXXVII. Szentpétervár 1896).

szükségképpen meggyorsította a ledolgozási rendszer kiszorulásának és a kapitalista rendszer elterjedésének ezt a folyamatát*.

Végül, mint a ledolgozási rendszer hanyatlásának legfőbb okára, rá kell mutatnunk a parasztság felbomlására. Hogy a ledolgozási rendszer (mármint *első* formája) a parasztságnak éppen a középső csoportjával függ össze, az — mint már fentebb megjegyeztük — a priori is világos és a zemsztvo-statisztika adataival bebizonyítható. Így például a Voronyezs kormányzóság zadonszki kerületére vonatkozó gyűjteményben adatok vannak arról, hogy a parasztság egyes csoportjaiban hány gazdaság vállalt szakmánymunkát. Közöljük ezeket az adatokat százalékarányokban:

A gazdák csoportjai	A szakmánymunkát vállaló gazdák száma az illető csoport összes gazdáinak %-ában	Az összes gazdaságok	A szakmánymunkát vállaló gazdaságok
		százalékos megoszlása	
Ló nélkül	9,9	24,5	10,5
1 lóval	27,4	40,5	47,6
2—3 «	29,0	31,8	39,6
4 «	16,5	3,2	2,3
Az egész kerületben	23,3	100	100

Ebből világosan látható, hogy a szakmánymunkát vállaló porták százalékaránya a két szélső csoportban kisebb mint a többiben. Legnagyobb részük a parasztság középső csoportjához tartozik. Minthogy a szakmánymunka a zemsztvo-statisztikai gyűjteményekben gyakran ugyancsak általában a „mellékkeresetek“ közé van sorolva, itt

Fentebb rámutattunk arra, hogy Európai-Oroszország 48 kormányzóságában a lónélküli porták száma 1888—1891-től 1896—1900-ig 2,8 millióról 3,2 millióra, vagyis 27,3 %-ról 29,2 %-ra emelkedett. A négy déli kormányzóságban (Besszarábia, Jekatyerinoszlav, Tauria, Herszon) a lónélküli porták száma 1896-tól 1904-ig 305,8 ezerről 341,6 ezerre, vagyis 34,7 %-ról 36,4 %-ra emelkedett. *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

* Lásd még *Sz. A. Korolenko*, „Szabad bérmunka stb.“, 46—47. old., ahol a szerző az 1882. és 1888. évi lóösszeírások alapján példákat idéz arra vonatkozólag, hogy a parasztok lóállományának csökkenésével egyidejűleg a magánbirtokosok lóállománya növekszik.

tipikus példáját látjuk a középparasztság „mellékkeresetének“, ugyanúgy, mint ahogy az előző fejezetben megismerkedtünk a parasztság alsó csoportjának és felső csoportjának a „mellékkeresetével“. A „mellékkeresetnek“ az ott megvizsgált fajtái a kapitalizmus fejlődésére utalnak (piacra termelő ipari vállalatok és a munkaerő eladása), a „mellékkeresetnek“ ez a formája viszont a kapitalizmus elmaradottságát és a ledolgozási rendszer túlsúlyát mutatja (ha feltételezzük, hogy a „szakmánymunkák“ közt túlsúlyban vannak azok, amelyeket a ledolgozás első formájához soroltunk).

Minél erősebben hanyatlik a naturális gazdaság és a középparasztság, annál jobban kiszorítja a kapitalizmus a ledolgozást. A jómódú parasztság természetesen nem lehet a ledolgozási rendszer alapja, mert a parasztot csak a végső szükség kényszeríti rá, hogy különösen rosszul fizetett és gazdaságát romlásba döntő munkákat vállaljon. De a falusi proletariátus sem alkalmas a ledolgozási rendszerre, bár egészen más okból: mivel a falusi proletárnak nincs semmiféle gazdasága vagy csak egészen kis darabka földje van, nincs annyira röghöz kötve, mint a „közép“-paraszt, és ezért sokkal könnyebben elmehet falujából és elszegődhet „szabad“ feltételekkel, vagyis magasabb bérért és anélkül, hogy kiuzsoráznák. A földbirtokosok ezért olyan elégedetlenek mindenütt a parasztok városba költözése és általában az „idegenben szerzett mellékkeresetek“ miatt, ezért panaszkodnak annyit arra, hogy a parasztok „kevéssé vannak megkötve“ (lásd lejjebb, 249. old.). A tisztán kapitalista bérmunka fejlődése alapjaiban ássa alá a ledolgozási rendszert*.

---

* Íme egy különösen szemléltető példa. A zemsztvo-statisztikusok a következőképpen magyarázzák meg, miért van az, hogy a pénzbéres és a természetbeni földbérlet Jekatyerinoszlav kormányzóság bahmuti kerületének egyes részeiben viszonylag elterjedt:

„Azok a helységek, ahol a leginkább elterjedt a pénzbéres földbérlet ... a kőszén- és kősóipari vidéken vannak, azok pedig, ahol az a legkevésbé elterjedt, a sztyeppés és a tisztán földművelő vidéken. A parasztok általában nem szívesen vállalnak idegennél munkát, s még kevésbé a «birtokokon», ahol a munka nyomasztóbb és rosszul fizetett. A bányákban és általában a bánya- és a kohóiparban a munka nehéz és ártalmas a munkás egészségére, de

Okvetlenül meg kell jegyeznünk, hogy a parasztság felbomlása és a ledolgozási rendszernek a kapitalizmus által való kiszorítása közötti elválaszthatatlan összefüggést — amely elméletileg olyannyira nyilvánvaló — már régen megállapították azok a mezőgazdasági szakírók, akik a földesúri birtokok különféle gazdálkodási módszereit vizsgálták. Sztyebut professzor az orosz mezőgazdaságról 1857 és 1882 között írt cikkei gyűjteményének előszavában rámutat arra, hogy ... „a mai földközösségi parasztgazdaságban *a mezőgazdasági vállalkozók és a mezőgazdasági munkások elkülönülnek*. Az előbbiek, a nagy vetésterülettel rendelkező gazdák sorába lépve, gazdasági cselédeket kezdenek tartani, és rendszerint nem vállalnak többé szakmánymunkát, hacsak nem szorulnak rá különösebben, hogy még egy darab földdel növeljék vetésterületüket, vagy legelőhasználatot kapjanak jószáguk számára, amihez többnyire csak szakmánymunka ellenében lehet hozzájutni; az utóbbiak viszont semmiféle szakmánymunkát nem vállalhatnak, mert nincs lovuk. Ebből nyilvánvaló, hogy *elkerülhetetlen az áttérés a gazdasági cselédekkel foly-*

---

rendszerint jobban fizetik, és különösen csábító az a perspektíva, hogy a munkások havonta vagy hetenként pénzt kapnak, hiszen a «birtokon» dolgozók rendszerint színét sem látják a pénznek, mert vagy azt a «darabka földet», vagy «kis szalmát», vagy «kevés kenyeret» dolgozzák le, vagy pedig minden pénzt már előre felvettek mindennapi szükségletek fedezésére stb.

Mindez arra készteti a munkásokat, hogy kerüljék a «birtokokon» kínálkozó munkát, s ezt meg is teszik, ha lehetőségük nyílik más pénzkeresetre. Márpedig ilyen lehetőség leginkább éppen ott kínálkozik, ahol sok a bánya, amelyekben «szép» pénzt fizetnek a munkásoknak. Miután a paraszt a bányában megkereste «garasait», földet bérelhet, s így nem kénytelen a «birtokokkal» szemben munkakötelezettséget vállalni, így pedig túlsúlyra jut a pénzbéres földbérlet" (idézett forrás: „Zemsztvo-statisztikai eredmények", II. köt. 265. old.). Ugyanakkor a kerület sztyeppés, nem-ipari járásaiban szinte állandósul a részes bérlet és a ledolgozásos földbérlet.

Tehát a ledolgozás elől a paraszt még a bányába is hajlandó elmenni! A pontos készpénzfizetés, az elszegődés személytelen formája és a szabályozott munka annyira „csábítja", hogy *még* a föld alatti bányamunkát *is* előnyben részesíti a földműveléssel szemben, amelyet narodnyikjaink oly idillikus képekben szeretnek ecsetelni. A helyzet ugyanis az, hogy a paraszt saját bőrén érzi, mit jelent a földbirtokosok és a narodnyikok által idealizált ledolgozás, és mennyivel jobbak a tisztán kapitalista viszonyok.

tatott gazdálkodásra, s ez annál is inkább sürget, mert azok a parasztok is, akik még vállalnak szakmánymunkát, lovaik leromlottsága, valamint túlterheltségük következtében rosszul és nem a kellő időben végzik el a munkát" (20. old.).

Arra vonatkozólag, hogy a parasztság tönkremenése folytán a ledolgozást egyre inkább kiszorítja a kapitalizmus, a folyó zemsztvo-statisztikában is találunk utalásokat. Orel kormányzóságban például megállapították, hogy a gabonaárak esése sok bérlőt tönkretett, s a birtokosok kénytelenek voltak növelni a házikezelésben levő területet. „A házikezelésben levő terület növelésével párhuzamosan a földbirtokosok között mindenütt megfigyelhető az a törekvés, hogy a szakmánymunkát cselédmunkával váltsák fel és mentesítsék magukat a parasztok felszerelésének igénybevételétől . . ., hogy korszerűbb munkaeszközök bevezetésével tökéletesítsék a föld megművelését . . ., hogy megváltoztassák a gazdálkodás rendszerét, bevezessék a takarmányfüvek termesztését, kibővítsék, fejlesszék és produktívvá tegyék az állattenyésztést" („Сельскохозяйственный обзор Орловской губ. за 1887/88 г." [„Orel korm. mezőgazdasági áttekintése az 1887/88. évre"], 124—126. old. Idézve P. Sztruve „Kritikai megjegyzések" c. könyve nyomán, 242—244. old.). Poltava kormányzóságban, 1890-ben, amikor alacsonyak voltak a gabonaárak, „az egész kormányzóságban . . . csökkent a paraszti földbérlet. Ennek megfelelően, a gabonaárak erős esése ellenére, sok helyütt növekedett a birtokosok házikezelésben levő területe" („A terméseredmények hatása stb.", I. 304. old.). Tambov kormányzóságban, mint megállapították, erősen emelkedtek a fogatos munkák árai: 1892—1894-ben ezek az árak 25—30 %-kal magasabbak voltak, mint 1889—1891-ben („Novoje Szlovo", 1895. 3. sz. 187. old.). A fogatos munkák drágulása — a paraszti lóállomány csökkenésének természetes következménye — mindenképpen előmozdítja majd a ledolgozás kiszorítását a kapitalista rendszer által.

Természetesen, egyáltalán nem szándékunk ezekkel a kiragadott példákkal bizonyítani azt a tételt, hogy a kapitalizmus kiszorítja a ledolgozást: erre vonatkozólag nincsenek teljes statisztikai adatok. Ezzel csak azt a

tételt akarjuk megvilágítani, hogy a parasztság felbomlása és a ledolgozási rendszernek a kapitalizmus által való kiszorítása között *összefüggés* van. Azok az általános, tömegészleléseken alapuló adatok, amelyek ennek a kiszorításnak tényét megcáfolhatatlanul bizonyítják, a gépeknek és a szabad bérmunkának a mezőgazdaságban való alkalmazására vonatkoznak. Mielőtt azonban áttérnénk ezekre az adatokra, ki kell térnünk a narodnyik közgazdászoknak a mai oroszországi magánbirtokos gazdaságról vallott nézeteire.

V. A NARODNYIKOK ÁLLÁSFOGLALÁSA

Azt a tételt, hogy a ledolgozási rendszer a robotgazdaság egyszerű továbbélése, a narodnyikok sem tagadják. Ellenkezőleg, ezt elismeri — ha nem is eléggé általános formában — Ny. —on úr is („Értekezések", IX. pont), V. V. úr is (különösen világosan a „Parasztgazdaságunk és az agronómia" c. cikkében. „Otyecsesztvennije Zapiszki", 1882. 8—9. szám). Annál meglepőbb az a körülmény, hogy a narodnyikok semmiképpen sem akarják elismerni azt az egyszerű és nyilvánvaló tényt, hogy a magánbirtokos gazdaság mai szerkezete lényegében a ledolgozási és a kapitalista rendszer egybefonódása, tehát minél fejlettebb az első, annál kevésbé fejlett a második, és fordítva, — semmiképpen sem akarják elemezni, milyen összefüggésben van a két rendszer a munka termelékenységével, a munkás munkabérével, Oroszország reform utáni gazdasági életének fő vonásaival stb. Aki így vetette fel a kérdést, aki megállapította *a valóban végbemenő „változást"*, az végeredményben elismerte, hogy a kapitalizmus elkerülhetetlenül kiszorítja a ledolgozási rendszert, s hogy ez haladó jelenség. A narodnyikok, hogy kitérjenek ez elől a következtetés elől, még *a ledolgozási rendszer idealizálásától* sem riadtak vissza. Ez a képtelen idealizálás a földesúri gazdaság fejlődését illetően vallott narodnyik nézetek alapvonása. V. V. úr nem átallotta leírni, hogy „a nép . . . lett a győztes a földművelés formája körül folytatott harcban, noha a kivívott győzelem még inkább növelte

nyomorát" („A kapitalizmus jövője", 288. old.). Az *ilyen* „győzelem" elismerése többet mond, mint a vereség megállapítása! Abban, hogy a robotgazdaságban és a ledolgozásos gazdaságban földet osztottak a parasztnak, Ny. —on úr „a termelő és a termelési eszközök egyesítésének" „elvét" fedezte fel, megfeledkezve arról a csekélységről, hogy ez a földosztás csupán a földesúr egyik eszköze volt a szükséges munkaerő biztosítására. Mint már mondottuk, Marx, amikor a kapitalizmus előtti mezőgazdaság rendszereit leírta, elemezte a gazdasági viszonyoknak *mindazokat* a formáit, amelyek Oroszországban feltalálhatók, és hangsúlyozta, hogy munkajáradék, természetbeni járadék és pénzjáradék esetében egyaránt szükség van a kisüzemre és a paraszt földhözkötöttségére. De vajon eszébe juthatott-e, hogy a függő helyzetben levő parasztnak földdel való ellátását a termelők és a termelési eszközök évszázados egybekapcsoltságának „elvévé" avassa? Vajon megfeledkezik-e Marx akár csak egy pillanatra is arról, hogy a termelőknek és a termelési eszközöknek ez az egybekapcsoltsága volt a középkori kizsákmányolás forrása és feltétele, ez volt az oka a kor technikai és társadalmi elmaradottságának, ez tette szükségszerűvé a „gazdaságon kívüli kényszer" legkülönbözőbb formáit?

Szóról szóra ugyanígy idealizálja a ledolgozási rendszert és a munkauzsorát Orlov és Kablukov úr is a moszkvai zemsztvo-statisztika „Gyűjteményeiben" — bizonyos Kosztyinszkaja úrnőnek a podolszki kerületben fekvő gazdaságát állítva mintaképül (lásd V. köt. I. füz. 175—176. old., és II. köt. 59—62. old. II. rész). Kablukov úr véleménye szerint ez a gazdaság bebizonyítja, hogy „megvan a lehetőség a dolgok olyan elrendezésére, amely kizárja (sic!!) ezt az ellentétet" (vagyis a földesúri gazdaság és a parasztgazdaság érdekellentétét), „és elősegíti mind a parasztgazdaság, mind pedig a magángazdaság virágzó (sic!) helyzetét" (V. köt. I. füz. 175—176. old.). Kiderül, hogy a parasztok virágzó helyzete ... a ledolgozási rendszer és a munkauzsora. A parasztoknak *nincs legelőjük és marhacsapásuk állataik kihajtására* (II. köt. 60—61. old.) — ami nem gátolja a narodnyik urakat abban, hogy „rendes" gazdáknak tartsák őket —, s *munka ellenében* bérlik a

tulajdonosnőtől ezeket a hasznos területeket, s elvégeznek a „birtokán minden munkát... gondosan, kellő időben és gyorsan“*.

Ennél tovább már nem is mehettek volna egy olyan gazdasági rendszer idealizálásában, amely a robotgazdaság közvetlen folytatása!

A narodnyikok mindezekben az okoskodásokban szerfölött egyszerű módszereket alkalmaznak; csak meg kell feledkezni arról, hogy a parasztoknak földdel való ellátása a robotgazdaság, illetőleg a ledolgozásos gazdaság egyik feltétele, csak el kell tekinteni attól a körülménytől, hogy ez az állítólag „önálló“ földműves munka-, termék- vagy pénzjáradékra van kötelezve — s máris eljutunk a „termelők és a termelési eszközök egybekapcsoltságának“ „tiszta“ eszméjéhez. A kapitalizmusnak a kizsákmányolás kapitalizmus előtti formáihoz való tényleges viszonyán azonban mit sem változtat az, ha egyszerűen eltekintünk e formáktól**.

---

* V. ö. *Volgin*, id. mű, 280—281. old.

** „Azt mondják, hogy ha a pénzbéres földbérlet helyett elterjed a ledolgozásos földbérlet... ez visszafejlődésre utal. Mi talán azt mondjuk, hogy ez a jelenség kívánatos, előnyös? Mi... soha nem állítottuk, hogy ez haladó jelenség“ — jelenti ki Csuprov úr „A terméshozamok hatása stb.“ c. könyv valamennyi szerzője nevében (lásd a Szabad Közgazdasági Társaságban 1897 március 1-én és 2-án rendezett vita gyorsírói jegyzőkönyvét[77], 38. old.). Ez a kijelentés még formailag is helytelen, mivel Karisev úr (lásd fentebb) a falusi lakosságnak nyújtott „segítségként“ tüntette fel a ledolgozást. A dolog lényegét tekintve pedig azt látjuk, hogy ez a kijelentés teljesen ellentmond a ledolgozást idealizáló összes narodnyik elméletek tényleges tartalmának. Tugan-Baranovszkij úrnak és Sztruve úrnak nagy érdeme, hogy (1897-ben) helyesen *vetette fel* az alacsony gabonaárak jelentőségének kérdését: a gabonaárak megítélésénél ugyanis szerintük azt kell megvizsgálni, hogy elősegítik-e a ledolgozásnak a kapitalizmus által való kiszorítását, vagy sem. Ez nyilvánvalóan ténykérdés, és a válaszban a mi felfogásunk valamelyest eltér az említett írókétól. A szövegben ismertetett adatok alapján (lásd különösen ennek a fejezetnek VII. pontját, valamint a IV. fejezetet) lehetségesnek, sőt valószínűnek tartjuk, hogy abban az időszakban, amikor a gabonaárak alacsonyak, a kapitalizmus legalább olyan gyorsan, ha ugyan nem még gyorsabban szorítja ki a ledolgozást, mint az előző történeti időszakban, amikor magasak voltak a gabonaárak.

Térjünk ki röviden Kablukov úr másik, igen érdekes okfejtésére. Láttuk, hogyan idealizálja a ledolgozást; figyelemre méltó azonban, hogy amikor mint statisztikus Moszkva kormányzóság *tisztán kapitalista* gazdaságainak *tényleges* típusait jellemzi, fejtegetésében — akarata ellenére és eltorzított formában — éppen azok a tények jutnak kifejezésre, amelyek azt tanúsítják, hogy a kapitalizmus haladó jelenség az orosz mezőgazdaságban. Ne vegyék zokon az olvasók, hogy az eléggé hosszúra sikerült idézetekkel még egy kicsit igénybe vesszük türelmüket.

A szabad bérmunkásokkal dolgozó gazdaságok régi típusai mellett Moszkva kormányzóságban van

„egy új, nemrég keletkezett, egyre jobban kifejlődő gazdaságtípus is, amely sutba dobott minden tradíciót, és csak az üzletet nézi, ugyanúgy, mint a többi termelési ágban, amelynek az a feladata, hogy jövedelem forrásául szolgáljon. A mezőgazdaságot itt már nem tekintik többé... úri foglalatoskodásnak, olyan foglalkozásnak, amelybe bárki belevághat... Nem, itt elismerik, hogy ehhez ... speciális ismeretek szükségesek... A kalkuláció alapja" (a termelés megszervezése tekintetében) „ugyanaz, mint minden más termelési ágban" („Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye", V. köt. 1. füz. 185—186. old.).

Kablukov úr észre sem veszi, hogy amikor így jellemzi az új gazdaságtípust, amely csak „nemrég keletkezett", mármint a hetvenes években, ezzel éppen azt bizonyítja, hogy a kapitalizmus haladó jelenség a mezőgazdaságban. Éppen a kapitalizmus volt az, amely először tette a mezőgazdaságot „úri foglalatoskodásból" rendes termelési ággá, éppen a kapitalizmus volt az, amely először késztette az embereket arra, hogy „csak az üzletet nézzék", hogy „sutba dobjanak minden tradíciót" és „speciális ismeretekre" tegyenek szert. A kapitalizmus előtt ez szükségtelen is, meg lehetetlen is volt, mivel az egyes birtokok, földközösségek, parasztcsaládok gazdaságai „önellátók" voltak, nem függtek a többi gazdaságtól, és semmilyen erő sem bírta kiragadni őket az évszázados elmaradottságból. Éppen a kapitalizmus volt az az erő, amely (a piac révén) megteremtette az egyes termelők termelésének társadalmi nyilvántartását, és rákényszerítette őket arra, hogy számol-

janak a társadalmi fejlődés követelményeivel. S valamennyi európai országban éppen ennek folytán van a kapitalizmusnak haladó szerepe a mezőgazdaságban.

Hallgassuk csak még tovább, miképpen jellemzi Kablukov úr tisztán kapitalista gazdaságainkat:

„S ezenkívül számba veszik a munkaerőt is, mint a természetre való hatás elengedhetetlen tényezőjét, amely nélkül semmiféle birtokszervezés nem járhat eredménnyel. Ily módon tudatára ébrednek e tényező egész jelentőségének, ugyanakkor azonban nem tekintik azt a jövedelem önálló forrásának, mint ahogy az a hűbéri rend idején történt, s mint ahogy az jelenleg is történik azokban az esetekben, amikor a birtok jövedelmezőségének alapjául nem a munka termékét teszik meg, amelynek megszerzése a munka alkalmazásának közvetlen célja, nem azt a törekvést, hogy ezt a munkát értékesebb termékek termelésére fordítsák, s így felhasználják eredményeit, hanem azt a törekvést, hogy csökkentsék a munkásnak a termésben való részesedését, azt a kívánságot, hogy lehetőleg nullára redukálják a gazdának a munkával kapcsolatos költségeit" (186. old.). A szerző kitér a lehasított földekért végeztetett földművelő munkára. „Ilyen körülmények között a jövedelmezőség nem követel meg a birtokostól sem tudást, sem egyéb különösebb képességeket. Mindaz, amit ez a munka hoz, a birtokos tisztajövedelme, vagy legalábbis olyan jövedelem, amelyet csaknem minden forgótőke nélkül ér el. Az ilyen gazdaság azonban nyilvánvalóan nem mehet jól, s a szó szoros értelmében nem is nevezhető gazdaságnak, mint ahogyan nem nevezhető annak a hasznos területek bérbeadása sem; itt nincsen gazdasági szervezet" (186. old.). S miután példákat hoz fel a lehasított földeknek ledolgozás ellenében való bérbeadására, a szerző ezt a következtetést vonja le: „A gazdaság súlypontja, a földből való jövedelem megszerzésének módja a munkásra, nem pedig az anyagra és annak erőire gyakorolt hatásban gyökerezik" (189. old.).

Ez a fejtegetés rendkívül érdekes példa arra, hogy mennyire eltorzulnak a valóságban megfigyelt tények egy helytelen elmélet ferde megvilágításában. Kablukov úr összekeveri a termelést a termelés társadalmi rendjével. Minden társadalmi rendben a termelés abban áll, hogy a munkás „hatást gyakorol" az anyagra és annak erőire. Minden társadalmi rendben csak a többlettermék lehet a

földbirtokos „jövedelmének“ forrása. A gazdálkodás ledolgozási rendszere, bárhogy vélekedik is Kablukov úr, e két tekintetben teljesen megegyezik a gazdálkodás kapitalista termelési rendszerével. A tényleges különbség közöttük pedig az, hogy ledolgozás esetében elkerülhetetlenül rendkívül alacsony a munka termelékenysége; ezért nincsen lehetőség arra, hogy a jövedelem növelése céljából növeljék a többlettermék mennyiségét, s erre csak egy eszköz marad: a szegődtetés mindenféle szolgai formáinak alkalmazása. Ezzel szemben tisztán kapitalista gazdálkodás esetében a szegődtetés szolgai formáinak el kell tűnniök, mivel a földhöz nem kötött proletár nem alkalmas alany a szolgaságba döntésre; — a munka termelékenységének emelése már nemcsak lehetséges, hanem szükségszerű is, mint a földbirtokos egyetlen eszköze arra, hogy jövedelmét növelje és az elkeseredett konkurrencia-harcban helytálljon. Ily módon tisztán kapitalista gazdaságaink jellemzése — melyet ugyanaz a Kablukov úr adott, aki oly buzgón próbálta idealizálni a ledolgozást — a legteljesebb mértékben megerősíti azt a tényt, hogy az orosz kapitalizmus *megteremti* azokat a társadalmi feltételeket, amelyek feltétlenül *szükségessé teszik* a mezőgazdaság ésszerűsítését és a szolgaság megszűnését, a ledolgozás ellenben *kizárja* a mezőgazdaság ésszerűsítésének lehetőségét, fenntartja a technikai elmaradottságot és a termelő szolgaságát. A narodnyikok, egészen meggondolatlanul, rendszerint örvendeznek azon, hogy mezőgazdaságunkban gyenge a kapitalizmus. Annál rosszabb, ha gyenge, mert ez csupán azt jelenti, hogy még erősek a kizsákmányolás kapitalizmus előtti formái, amelyek összehasonlíthatatlanul nagyobb súllyal nehezednek a termelőre.

VI. ENGELHARDT GAZDASÁGÁNAK TÖRTÉNETE

Egészen különleges helyet foglal el a narodnyikok között Engelhardt. Ha bírálni akarnánk a ledolgozási rendszerről és a kapitalizmusról adott értékelését, meg kellene ismételnünk azt, amit az előző pontokban már elmondtunk. Sokkal célszerűbbnek tartjuk, ha Engel-

hardt narodnyik nézeteivel szembe állítjuk Engelhardt saját gazdaságának történetét. Az ilyen bírálatnak pozitív jelentősége is lesz, mert ennek a gazdaságnak a fejlődése — mondhatni — miniatűr képet ad a reform utáni Oroszország egész magánbirtokosi gazdaságában végbement fejlődés jellegzetes vonásairól.

Amikor Engelhardt beült a gazdaságba, gazdasága a hagyományos ledolgozási rendszeren és a szolgaságon alapult, amely lehetetlenné teszi a „helyes gazdálkodást" („Falusi levelek", 559. old.). A ledolgozási rendszer következtében az állattenyésztés el volt hanyagolva, a földet rosszul művelték, és minden változtatás nélkül az elavult művelési rendszereket alkalmazták (118. old.). „Beláttam, hogy a régi módon gazdálkodni ... lehetetlen" (118. old.). A sztyeppéken termesztett gabona konkurrenciája leszorította az árakat, és a gazdaság már nem volt jövedelmező (83. old.)*. Meg kell jegyeznünk, hogy a ledolgozási rendszer mellett a gazdaságban már kezdettől fogva a kapitalista rendszernek is volt bizonyos szerepe: bérmunkások, ha igen kevesen is, a régi gazdaságban is voltak (állatgondozók stb.), de maga Engelhardt megmondja, hogy gazdasági cselédeinek (ezeknek a földdel ellátott parasztoknak) bére „fantasztikusan alacsony" volt (11. old.), — alacsony volt, mert „*többet nem is lehet adni*" az állattenyésztés elhanyagolt állapota miatt. A munka alacsony termelékenysége lehetetlenné tette a munkabér emelését. Szóval, Engelhardt gazdaságában a kiindulópont valamennyi orosz gazdaság minden előttünk már ismert jellegzetessége: a ledolgozás, a szolgaság, a munka legalacsonyabb termelékenysége, a „fantasztikusan alacsony" munkabér, a mezőgazdaság elmaradottsága.

Mik hát azok a változtatások, amelyeket Engelhardt ebbe a gazdálkodási rendszerbe belevitt? Áttér a lenter-

* Az a tény, hogy az olcsó gabona konkurrenciája a technika átalakítására, s *ennek folytán* a ledolgozási rendszernek szabad bérmunkával való felcserélésére ösztönöz, különös figyelmet érdemel. A sztyeppéken termesztett gabona konkurrenciája azokban az években is éreztette hatását, amelyekben a gabonaárak magasak voltak; azokban az időkben pedig, amikor az árak alacsonyak voltak, a konkurrencia különösen erős volt.

melésre, tehát egy olyan kereskedelmi-ipari növény termesztésére, amelyhez sok munkáskéz szükséges. Ily módon fokozódik a mezőgazdaság piacra termelő, kapitalista jellege. De honnan vegye a szükséges munkaerőt? Engelhardt eleinte azzal próbálkozott, hogy az új (piacra termelő) mezőgazdaság céljaira felhasználja a régi rendszert: a ledolgozást. A dolog nem ment, rosszul végezték a munkát, a „gyeszjatyina-ledolgozás“ meghaladta a parasztok erejét, makacsul ellenezték az „átalány“-munkát és a szolgaságon alapuló terhes munkát. „Változtatni kellett a rendszeren. Közben már megtollasodtam, lovakat, lószerszámot, szekereket, ekéket, boronákat szereztem be, és így már megvolt a módom rá, hogy cselédekkel gazdálkodjam. Részben saját cselédeimmel, részben bizonyos munkákra felfogadott szakmánymunkásokkal kezdtem termelni a lent“ (218. old.). Tehát a gazdálkodás új rendszerére és a piacra termelő földművelésre való áttérés szükségessé tette, hogy a ledolgozási rendszert kapitalista rendszerrel váltsa fel. A munka termelékenységének emelése céljából Engelhardt a kapitalista termelés kipróbált eszközét alkalmazta: az akkordmunkát. A nők kereszt- vagy pudteljesítmény után kapták a bért, s Engelhardt (némi gyermeteg örömmel) beszámol ennek a rendszernek a sikeréről: növekedtek a megmunkálás költségei (25 rubelről 35 rubelre gyeszjatyinánként), de a jövedelem is megnőtt vagy 10—20 rubellel; a szolgai munkáról szabad bérmunkára való áttérés folytán növekedett a munkásnők munkájának termelékenysége (napi 20 fontról 1 pudra); s 30—50 kopekre emelkedett napi keresetük („erre a mi vidékünkön még nem volt példa“). A helyi rőfös áradozva dicsérte Engelhardtot: „A lentermeléssel nagymértékben méltóztatott fellendíteni a kereskedelmet“ (219. old.).

A szabad bérmunka, amelyet eleinte csak haszonnövények termesztésénél alkalmaztak, fokozatosan más mezőgazdasági munkáknál is tért hódított. Az egyik legelső munkafolyamat, amelyben a tőke kiszorította a ledolgozást, a cséplés volt. Ismeretes, hogy ezt a munkát valamennyi magánbirtokon leginkább kapitalista módon végzik. „A föld egy részét — írja Engelhardt — ledolgozás fejében körönként bérbe adom a parasztoknak, mert

egyébként nehezen boldogulnék a rozs learatásával" (211. old.). A ledolgozás tehát egyenes átmenet a kapitalizmusba, minthogy a legégetőbb munka idején biztosítja a tulajdonosnak a napszámosmunkát. Eredetileg a körök megművelését cséppléssel együtt adták ki, de a munka rossz minősége itt is rákényszerítette a földbirtokosokat arra, hogy áttérjenek a szabad bérmunkára. Ezután a körök megművelését cséplés nélkül kezdték kiadni, ez utóbbit pedig részben cselédekkel végeztették el, részben egy munkáscsoporttal dolgozó bandavezérnek adták ki szakmányba. A ledolgozásnak a kapitalista rendszerrel való felváltása itt is eredménnyel járt: 1) emelkedett a munka termelékenysége: azelőtt 16 ember 900 kévét csépelt ki egy nap alatt, most 8 ember 1100 kévét; 2) emelkedett a cséplési hozam; 3) megrövidült a cséplési idő; 4) növekedett a munkások keresete; 5) emelkedett a tulajdonos jövedelme (212. old.).

Továbbá, a kapitalista rendszer a talajművelés munkafolyamatait is felöleli. A régi faekét vaseke váltja fel, és a munkát szolgaságban élő parasztok helyett mezőgazdasági munkások végzik. Engelhardt ujjongva számol be az újítás sikeréről, a munkások lelkiismeretességéről, és igen helyesen rámutat arra, hogy a lustaság és lelkiismeretlenség, amellyel a munkásokat vádolják, a „jobbágybélyeg" és az „uraságnak" végzett szolgamunka következménye, hogy az új gazdasági szervezet a földbirtokostól is megköveteli a vállalkozó szellemet, az emberismeretet és a rendes bánásmódot, a munkának és a munka mértékének ismeretét, a mezőgazdaság technikai és kereskedelmi kérdéseiben való jártasságot, — vagyis olyan képességeket, amilyenekkel a jobbágyfalu, illetve a szolgasorban élő falu Oblomovjai nem rendelkeztek, de nem is rendelkezhettek. A mezőgazdasági technikában bekövetkezett különböző változások összefüggnek egymással, s elkerülhetetlenül a gazdálkodás rendszerét is átalakítják. „Tegyük fel például, hogy valaki rátért len és lóhere termesztésére — azon nyomban egy csomó egyéb újításra van szükség, s ha ezeket nem vezeti be, a vállalkozás nem sikerül. Ki kell cserélnie a mezőgazdasági szerszámokat, s a faeke helyett vasekét, a faborona helyett vasboronát

kell használnia, ehhez viszont más lovak, *más munkások kellenek, más gazdálkodási rendszert kell alkalmazni a munkások szerződtetését illetően stb.*“ (154—155. old.).

A mezőgazdasági technika megváltozása tehát szorosan összefügg a ledolgozásnak a kapitalizmus által való kiszorításával. Igen érdekes megfigyelnünk, milyen fokozatosan megy végbe ez a kiszorítás: a gazdálkodási rendszer továbbra is egyesíti a ledolgozást és a kapitalizmust, de a súlypont lassanként az előbbiről az utóbbira tolódik át. Lássuk csak, milyen volt Engelhardt átalakított gazdaságának a szervezete:

„Most sok nálam a munka, mert a gazdálkodás egész rendszerét átalakítottam. A munka nagy részét cselédek és napszámosok végzik el. A munka rendkívül változatos: bozótos földeket égetek búza alá, nyirest irtok a len számára, rétet béreltem a Dnyeper partján, lóherét vetettem, tömérdek a rozs és sok a len is. Rengeteg munkáskézre van szükség. Munkásokról jóelőre kell gondoskodnom, mert beáll a munka ideje, s mind otthon vagy más gazdaságokban lesznek elfoglalva. Az ilyen munkástoborzásnak a módja pénz és gabona előlegezése későbbi ledolgozásra“ (116—117. old.).

A ledolgozás és a kölcsönszolgaság tehát a „helyesen“ megszervezett gazdaságban is megmaradt, de egyrészt, már alárendelt helyet foglal el a szabad bérmunkához viszonyítva, másrészt pedig, magának a ledolgozásnak a formája is megváltozott; főleg a ledolgozás második fajtája maradt meg, amelyhez nem parasztgazdák, hanem gazdasági cselédek és napszámosok kellenek.

Engelhardt gazdasága tehát minden érvelésnél jobban megcáfolja narodnyik elméleteit. Amikor azt tűzte ki céljául, hogy ésszerű gazdaságot szervez, ezt a fennálló társadalom-gazdasági viszonyok között nem tehette meg másként, mint úgy, hogy cselédekkel gazdálkodik. A mezőgazdasági technika fejlődése és a ledolgozásnak a kapitalizmus által való kiszorítása ebben a gazdaságban párhuzamosan haladt — mint ahogy párhuzamosan halad Oroszország valamennyi magánbirtokos gazdaságában. Mindennél szemléletesebben mutatja ezt a folyamatot a gépek alkalmazása az orosz mezőgazdaságban.

VII. A GÉPEK ALKALMAZÁSA A MEZŐGAZDASÁGBAN

A reform utáni idők, ha a mezőgazdasági gépgyártásnak és a mezőgazdasági gépek alkalmazásának fejlődését vizsgáljuk, négy szakaszra oszlanak*. Az első időszak a jobbágyfelszabadítást megelőző utolsó éveket és az azt követő első éveket öleli fel. A földbirtokosok szinte rávetették magukat külföldi gépek vásárlására, hogy meglehessenek a jobbágyok „ingyenes" munkája nélkül, és elkerüljék a szabad bérmunkások szegődtetésével járó nehézségeket. Ez a kísérlet természetesen kudarccal végződött; a hév hamar alábbhagyott, s a külföldi gépek iránti kereslet 1863—1864-től kezdve csökkent. A hetvenes évek végén elkezdődött a második időszak, amely 1885-ig tartott. Ezt az időszakot az jellemzi, hogy a külföldi gépek behozatala rendkívül egyenletesen és gyorsan növekedett; a belföldi gépgyártás is egyenletesen növekszik, de lassabban, mint a behozatal. 1881-től 1884-ig különösen gyorsan növekedett a mezőgazdasági gépek behozatala, ami részben azzal magyarázható, hogy 1881-ben megszüntették a mezőgazdasági gépeket gyártó üzemek számára szükséges nyersvas és acél vámmentes behozatalát. A harmadik időszak 1885-től a kilencvenes évek elejéig terjed. A mezőgazdasági gépekre, amelyek behozatala 1885-ig vámmentes volt, ebben az évben vámot vetettek ki (50 aranykopeket pudonként). A magas vám nagymértékben csökkentette a gépek behozatalát, ugyanakkor a mezőgazdasági válság következtében —

* Lásd „Ист.-стат. обзор промышленности в России", [„Az oroszországi ipar tört.-stat. áttekintése"], I. köt. Szentpétervár 1883 (az 1882-es kiállításra készült kiadás), V. Csernyajev „Mezőgazdasági gépgyártás" c. cikke. — Ugyanez, II. köt. Szentpétervár 1886., a IX. csoportban. — „Oroszország mező- és erdőgazdasága" (Szentpétervár 1893, a chicagói kiállításra készült kiadás), V. Csernyajev úr „Földművelési eszközök és gépek" c. cikke. — „Производительные силы России" [„Oroszország termelőerői"], (Szentpétervár 1896, az 1896-os kiállításra készült kiadás), Lenyin úr „Mezőgazdasági eszközök és gépek" c. cikke (I. rész). — „Vesztnyik Finanszov", 1896. 51. sz. és 1897. 21. sz. — *V. Raszpopin*, id. cikk. Csak az utóbbi cikk helyezi a kérdést politikai-gazdaságtani talajra, a többit viszont mezőgazdasági szakemberek írták.

amelynek kezdete éppen erre az időszakra esik — a belföldi gépgyártás is csak lassan fejlődött. Végül, az 1890-es évek elején nyilvánvalóan egy negyedik időszak kezdődik, amelyben ismét fellendül a mezőgazdasági gépek behozatala, és különösen gyorsan nő belföldi gyártásuk.

Íme néhány statisztikai adat az elmondottak illusztrálására. A mezőgazdasági gépek átlagos évi behozatala a táblázatban feltüntetett időszakokban a következőképpen alakult:

Időszakok	Ezer pudban	Ezer rubelben
1869—1872	259,4	787,9
1873—1876	566,3	2283,9
1877—1880	629,5	3593,7
1881—1884	961,8	6318
1885—1888	399,5	2032
1889—1892	509,2	2596
1893—1896	864,8	4868

Arra vonatkozólag, hogy Oroszországban mennyi mezőgazdasági gépet és eszközt gyártottak, sajnos nincsenek ilyen teljes és pontos adataink. Mivel gyári statisztikánk egyáltalán nem kielégítő, mivel az általános gépgyártást összekeverik a speciálisan mezőgazdasági gépgyártással, s mivel semmiféle pontosan lefektetett szabályok nincsenek a mezőgazdasági gépek „gyáripari“ és „kusztáripari“ előállításának különválasztására, nem tudunk teljes képet adni az oroszországi mezőgazdasági gépgyártás fejlődéséről. Ha a fenti forrásokban található adatokat összegezzük, a következő képet kapjuk az oroszországi mezőgazdasági gépgyártás fejlődéséről:

A mezőgazdasági gépek és eszközök termelése, behozatala és fogyasztása

Év	Termelés: a Lengyel Királyságban	Termelés: 3 balti kormányzóságban	Termelés: 4 déli sztyeppés kormányzóságban: Don, Jekatyerinoszlav, Tauria és Herszon	Termelés: Európai-Oroszország többi kormányzóságában	Termelés: Eur.-Orosz. 50 korm. és a Lengy. Kir.-ban összesen	Behozatala	Fogyasztása
	ezer rubelben						
1876	646	415	280	988	2329	1628	3957
1879	1088	433	557	1752	3830	4000	7830
1890	498	217	2360	1971	5046	2519	7565
1894	381	314	6183	2567	9445	5194	14639

Ezekből az adatokból látható, milyen erővel szorítják ki a primitív mezőgazdasági eszközöket a jobbak (s ennek következtében a primitív gazdálkodási formákat a kapitalizmus). Az újonnan munkába állított mezőgazdasági gépek értéke 18 év alatt több mint 3½-szeresére növekedett, mégpedig főleg a belföldi gyártás számlájára, amely több mint négyszeresére emelkedett. Ugyancsak figyelemre méltó tény az is, hogy e termelés fő központja a Visztula menti és balti kormányzóságokból a déloroszországi sztyeppés kormányzóságokba helyeződött át. A hetvenes években Oroszországban a mezőgazdasági kapitalizmus fő központja a nyugati vidék volt, az 1890-es években viszont a tisztán orosz kormányzóságokban a mezőgazdasági kapitalizmusnak még jelentékenyebb körzetei keletkeztek*.

Az imént idézett adatokkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy bár ezeket a szóban forgó kérdésben lefolytatott hivatalos adatgyűjtésből merítették (amely tudomásunk szerint az egyetlen), korántsem tekinthetők teljeseknek, s a különböző évek adatai nem egészen összehasonlíthatók. 1876—1879-re vonatkozólag vannak adatok, amelyeket *külön* az 1882-es kiállításra gyűjtöttek; ezek még a legteljesebbek, minthogy a mezőgazdasági eszközöknek nemcsak „gyáripari", hanem „kusztáripari" termelését is felölelik; 1876—1879-ben Európai-Oroszországban, beleértve a Lengyel Királyságot is, átlagban 340 üzemet számláltak, míg az 1879. évi „gyári" statisztika adatai szerint Európai-Oroszországban mindössze 66 olyan üzem volt, amelyben mezőgazdasági gépeket és eszközöket állítottak elő (amint ez Orlov „Указатель фабрик и заводов" [„Gyárlajstrom"] c. munkájából 1879-re vonatkozólag kiderül). A két szám között mutatkozó óriási különbség azzal magyarázható, hogy a 340 üzemből kevesebb mint egyharmadnak (100) volt gőzgépe, s az üzemeknek több mint a fele (196) kézi erővel

* Az utóbbi időkben végbement változások szemléltetésére idézzük a „Ежегодник России" [„Oroszországi évkönyv"] (Közp. Stat. Biz. kiadása, Szentpétervár 1906) 1900—1903-ra vonatkozó adatait. Ez adatok szerint a birodalom mezőgazdasági gépgyártása 12 058 000 rubel, a behozatal viszont 1902-ben 15 240 000 rubel, 1903-ban pedig 20 615 000 rubel. *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

dolgozott; a 340 üzem közül 236 üzemnek nem volt saját vasöntödéje, s így máshonnan szerezte be az öntöttvas alkatrészeket („Tört.-stat. áttekintés“, l. c.). Az 1890-re és 1894-re vonatkozó adatok forrása: „Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России“ [„Oroszország gyáripari adatainak összesítése“] (a kereskedelmi és manufaktúra ügyosztály kiadása)*. Ezek az adatok a mezőgazdasági gépeknek és eszközöknek még a „gyáripari“ előállítását sem ölelik fel teljesen; például, 1890-ben az „Összesítés“ Európai-Oroszországban ebben az iparágban 149 üzemet számlált, míg Orlov „Lajstromában“ legalább 163 olyan üzemet nevez meg, amely mezőgazdasági gépeket és eszközöket gyárt; 1894-ben az előbbi adatok alapján Európai-Oroszországban 164 ilyen fajta üzem volt („Vesztnyik Finanszov“, 1897. 21. sz. 544. old.), a „Перечень фабрик и заводов“ [„Gyárjegyzék“] szerint pedig 1894—95-ben legalább 173 olyan gyár volt, amely mezőgazdasági gépeket és eszközöket állított elő. Ami a mezőgazdasági gépeket és eszközöket készítő „kusztáripari“ üzemeket illeti, ezek kisméretű termelését az adatok egyáltalán nem ölelik fel**. Ezért kétségtelen, hogy az 1890-es és 1894-es adatok lényegesen alacsonyabbak a valóságnál; ezt a szakemberek nyilatkozatai is igazolják,

* A „Vesztnyik Finanszov“, 1897. 21. száma közli ezeket az adatokat 1888—1894-re vonatkozólag, de a forrás pontos megjelölése nélkül.

** A mezőgazdasági eszközöket készítő és javító üzemek száma becslések szerint így alakult: 1864-ben — 64; 1871-ben — 112; 1874-ben — 203; 1879-ben — 340; 1885-ben — 435; 1892-ben — 400 és 1895-ben körülbelül 400 („Oroszország mező- és erdőgazdasága“, 358. old. és „Vesztnyik Finanszov“, 1896. 51. sz.). Ugyanakkor az „Összesítés“ 1888—1894-re vonatkozólag csak 157—217 (a 7 év átlagában 183) ilyen üzemet vett fel. Íme egy példa, amely a mezőgazdasági gépek „gyáripari“ és „kusztáripari“ előállításának arányát szemlélteti: Perm kormányzóságban 1894-ben csak 4 „gyárat“ vettek fel, 28 000 rubel értékű termeléssel, míg ebben az iparágban a „kusztáripari üzemek“ száma az 1894—1895. évi összeírás szerint 94 volt, 50 000 rubel értékű termeléssel, s a „kusztáripari üzemek“ közé itt olyan üzemek is kerültek, amelyek például 6 bérmunkást foglalkoztatnak és 8000 rubel értékű termelést mutatnak ki. („Очерк состояния кустарной промышленности в Пермской губ.“ [„Áttekintés Perm korm. kusztáriparának helyzetéről“], Perm 1896.)

akik úgy számoltak, hogy az 1890-es évek elején Oroszországban mintegy 10 millió rubel értékű mezőgazdasági gépet és eszközt gyártottak („Mező- és erdőgazdaság", 359. old.), 1895-ben pedig körülbelül 20 millió rubel értékűt („Vesztnyik Finanszov", 1896. 51. sz.).

Idézünk néhány részletesebb adatot az Oroszországban készített mezőgazdasági gépek és eszközök fajtáiról és mennyiségéről. Becslések szerint 1876-ban 25 835, 1877-ben 29 590, 1878-ban 35 226, 1879-ben 47 892 mezőgazdasági gépet és eszközt állítottak elő. Hogy ma már mennyire túlszárnyalták ezeket a számokat, az a következő adatokból látható. Vasekét 1879-ben mintegy 14½ ezer darabot, 1894-ben pedig 75½ ezer darabot gyártottak („Vesztnyik Finanszov", 1897. 21. sz.). „Öt évvel ezelőtt még megoldásra váró feladat volt, hogy lépéseket tegyenek a vasgerendelyes ekének a parasztgazdaságokban való elterjesztésére, azóta viszont ez a kérdés önmagától megoldódott. Hogy a parasztok vasekét vásárolnak, az ma már nem szenzáció, hanem megszokott jelenség, és mostanában már évente ezrekre tehető a parasztok által vásárolt vasekék száma"*. Az Oroszországban használt primitív mezőgazdasági eszközök tömege még tág teret enged a vasekék gyártásának és elhelyezésének**. A vaseke használatában tapasztalható haladás még a villamosság alkalmazásának kérdését is felvetette. A „Torgovo-Promislennaja Gazeta" (1902. 6. sz.) közlése szerint a második elektrotechnikai kongresszuson „nagy érdeklődéssel fogadták V. A. Rzsevszkij «A villamosság a mezőgazdaságban» c. előadását". Az előadó kitűnő rajzokkal szemléltette, miként használják fel Németországban a villamosenergiát szántásra, és ennek a földművelési módszernek a gazdaságosságáról számadatokat közölt egyik tervezetéből és költségvetéséből, amelyet egy földbirtokos megbízásából készített, annak valamelyik déli kormány-

---

* „Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России" [„Beszámolók és vizsgálódások az oroszországi kusztáriparról"], I. köt. Szentpétervár 1892., 202. old. A paraszti ekekészítés ugyanakkor hanyatlóban van, mert kiszorítja a gyári termelés.

** „Oroszország mező- és erdőgazdasága", 360. old.

zóságban fekvő birtoka számára. Évi 540 gyesz. felszántását vette tervbe, részben kétszeri szántással. A szántás mélysége 4½—5 versok*; a talaj tiszta feketeföld. Vasekéken kívül a tervezetben más mezei munkákhoz szükséges gépek beszerzése is szerepel, továbbá egy cséplőgép és egy malom, az utóbbi 25 lóerős, évi kétezer munkaórára. A birtok teljes felszerelése hat versztnyi** 50 milliméteres felső vezetékkel együtt az előadó költségvetése szerint 41 000 rubelbe kerülne. Egy gyeszjatyina felszántása, ha a malmot is üzembe állítják, 7 rubel 40 kopekbe, malom nélkül 8 rubel 70 kopekbe kerül. Kitűnt, hogy a munkaerő, az állatok stb. helyi árait számítva villamos felszereléssel az első esetben 1013 rubel, a második esetben pedig — minthogy malom nélkül kevesebb az energiafogyasztás — 966 rubel megtakarítás mutatkozik.

A cséplőgépek és a rosták gyártása terén nem tapasztalható ily éles fordulat, mert ezek gyártása már régebben eléggé erősen meghonosodott***. Sőt, e gépek „kusztáripari" gyártásának egy külön központja is kialakult: Rjazany kormányzóság Szapozsok városa a környező falvakkal, s a paraszti burzsoázia helyi képviselői szép összegeket kerestek ezen az „iparűzésen" (v. ö. „Beszámolók és vizsg.", I. 208—210. old.). Az aratógépek gyártása terén különösen gyors fejlődés figyelhető meg. 1879-ben körülbelül 780 darabot állítottak elő; 1893-ban becslés szerint 7—8 ezer darabot adtak el, 1894—95-ben pedig már mintegy 27 ezret. 1895-ben például a Tauria kormányzósági Bergyanszkban I. Greaves üzeme — „Európa legnagyobb üzeme ebben a termelési ágban" (vagyis az aratógépek gyártása terén, „Vesztnyik Finanszov", 1896. 51. sz.) — 4464 aratógépet állított elő. Tauria kormányzóság parasztjai közt az aratógép annyira elterjedt, hogy egy külön iparág is kialakult: idegen gabona learatása gépekkel****.

---

* 1 versok = 4,4 cm. — *Ford.*

** 1 verszt = 1,067 km. — *Ford.*

*** 1879-ben mintegy 4½ ezer cséplőgépet gyártottak, 1894—95-ben pedig mintegy 3½ ezret. Ez utóbbi szám nem foglalja magában a kusztáripari termelést.

**** 1893-ban például „Falc-Fejn (200 000 gyeszjatyina birtokosa) uszpenszki birtokán 700 paraszt ajánlotta fel gépe munkáját,

Hasonló adatok vannak más, kevésbé elterjedt mezőgazdasági eszközökről is. Szórvavető gépet például már az üzemek tucatjai gyártanak, korszerűbb sorvető gépet pedig, amilyent 1893-ban még csak két üzem gyártott („Mező- és erdőgazdaság“, 360. old.), most már hét gyár állít elő („Termelőerők“, I. 51. old.), s ezek gyártmányai ismétcsak Oroszország déli részén terjedtek el a leginkább. A mezőgazdasági termelés valamennyi ágában és valamennyi munkafolyamatában alkalmaznak gépeket: szakszemlék ismertetik a rosták, gabonaosztályozók, konkolykiválasztók (triőrök), magszárítók, szénaprések, lentilolók stb. elterjedtségét. A Pszkov kormányzóság zemsztvo-hivatalának kiadásában megjelent „Melléklet az

s a fele dolgavégezetlenül ment el, mivel mindössze 350-et fogadtak fel“ (*Sa:ovszk j:* „Сельскохозяйственные отхожие промыслы“ [„Mezőgazdasági vándormunka“], Moszkva 1896. 161. old.). Más sztyeppés kormányzóságokban azonban, különösen a volgamentiekben az aratógép kevésbé terjedt el. Egyébként az utóbbi években ezekben a kormányzóságokban is nagy erőfeszítéseket tesznek, hogy utolérjék Újoroszországot. Például a Szizran—Vjazma vasútvonalon nagy mennyiségű mezőgazdasági gépet, lokomobilt és hozzávaló alkatrészt szállítottak; 1890-ben 75 ezer pudot, 1891-ben 62 ezer pudot, 1892-ben 88 ezer pudot, 1893-ban 120 ezer pudot és 1894-ben 212 ezer pudot, vagyis mintegy öt év alatt csaknem háromszorosára emelkedett a szállítás. Uholovo állomásról 1893-ban mintegy 30 ezer pud helyi gyártmányú mezőgazdasági gépet szállítottak el, 1894-ben pedig körülbelül 82 ezer pudot, holott 1892-ig erről az állomásról nem szállítottak el évi 10 ezer pudot sem. „Uholovóból túlnyomórészt olyan cséplőgépeket szállítottak el, amelyeket Rjazany kormányzóság két falujában, Kanyinóban és Szmikovóban, valamint Szapozsok kerületi székhelyen állítanak elő. Kanyinóban három vasöntöde van, az egyik Jarmakov, a másik Karev, a harmadik Golikov tulajdona, s ezekben túlnyomórészt mezőgazdasági géphez való alkatrészeket öntenek. Az alkatrészek végleges megmunkálása és a gépek összeszerelése az említett két falunak (Kanyinónak és Szmikovónak) csaknem az egész lakosságát foglalkoztatja“ („Краткий обзор коммерческой деятельности Сызрано-Вяземской железной дороги за 1894 год“ [„A Szizran—Vjazma vasútvonal 1894. évi üzleti tevékenységének rövid áttekintése“], 4. füz. Kaluga 1896. 62—63. old.). Érdekes ebben a példában, először is, az a tény, hogy a termelés éppen az utóbbi években, amelyekben alacsonyak voltak a gabonaárak, óriási mértékben emelkedett; másodszor az a tény, hogy a „gyáripari“ és az úgynevezett „kusztáripari“ termelés összekapcsolódott. A „kusztáripar“ tulajdonképpen nem más, mint a gyár „külső osztálya“.

1898. évi mezőgazdasági jelentéshez" („Szevernij Kurir", 1899. 32. sz.) megállapítja, hogy mindjobban elterjed a gépek, különösen a lentiloló gépek alkalmazása, mivel a közvetlen fogyasztást szolgáló lentermelésről a piacra termelésre térnek át. Nő a vasekék száma. Rámutatnak arra, hogy a vándormunka milyen hatással van a mezőgazdasági gépek számának növekedésére és a munkabérek emelkedésére. Sztavropol kormányzóságban (u. o., 33. sz.), az odavándorlás növekedésével kapcsolatban, erősen terjed a mezőgazdasági gépek használata. A mezőgazdasági gépek és eszközök száma itt 1882-ben 908, 1891—1893-ban átlagban 29 275, 1894—1896-ban átlagban 54 874, 1895-ben pedig vagy 64 ezer.

A gépek növekvő alkalmazása folytán természetesen kereslet mutatkozik erőgépek iránt is: a gőzgépeken kívül „az utóbbi időben a petróleummotorok is egyre jobban elterjednek gazdaságainkban" („Termelőerők", I. 56. old.), s annak ellenére, hogy az első ilyen motor külföldön mindössze hét évvel ezelőtt tűnt fel, nálunk már hét gyár állít elő petróleummotorokat. Herszon kormányzóságban a hetvenes években csak 134 lokomobil állt a mezőgazdaság rendelkezésére („Материалы для статистики паровых двигателей в Росс. империи" [„Adatok az Orosz Birodalom gőzgépeinek statisztikájához"], Szentpétervár 1882), 1881-ben pedig már mintegy 500 („Tört.-stat. áttekintés", II. köt., a mezőgazdasági munkaeszközökről szóló rész). 1884—1886-ban a kormányzóság három kerületében (a hat közül) 435 gőzcséplőgépet számláltak. „Ma (1895) e gépek számát legalább kétszer ennyire kell becsülni" (*Tyezjakov:* „Сельскохозяственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губ." [„A mezőgazdasági munkások és egészségügyi felügyeletüknek a szervezete Herszon korm.-ban"], Herszon 1896. 71. old.). A „Vesztnyik Finanszov" (1897. 21. sz.) arról számol be, hogy a gőzcséplőgépek száma Herszon kormányzóságban „mintegy 1150, s a Kubán vidéken is körülbelül ennyire tehető stb. . . . A gőzcséplőgépek beszerzése az utóbbi időben ipari jelleget öltött . . . Volt rá eset, hogy két-három jó termésű év alatt a vállalkozónak teljesen megtérült ötezer rubel értékű lokomobilos cséplőgépje s

ugyanilyen feltételekkel haladéktalanul egy másikat vásárolt. Ily módon a Kubán vidéki kisgazdaságokban nem ritkán 5, sőt 10 ilyen gép is található. Ott minden, jobban felszerelt gazdaság nélkülözhetetlen tartozékává váltak." „Általában, Oroszország déli részén ma több mint tízezer lokomobil áll a mezőgazdaság szolgálatában" („Termelőerők", IX. 151. old.)*.

Ha arra gondolunk, hogy 1875—1878-ban egész Európai-Oroszország mezőgazdaságában mindössze 1351 lokomobilt számláltak, 1901-ben pedig nem teljes adatok szerint („Свод отчетов фабричных инспекторов за 1903 г." [„A gyárfelügyelők 1903. évi jelentéseinek összefoglalása"]) 12 091, 1902-ben 14 609, 1903-ban 16 021, 1904-ben 17 287 lokomobilja volt a mezőgazdaságnak, világossá válik előttünk, hogy a kapitalizmus milyen óriási forradalmat vitt végbe mezőgazdaságunkban az elmúlt két-három évtized alatt. A zemsztvók nagymértékben hozzájárultak e folyamat meggyorsításához. Mezőgazdasági gép- és eszköz lerakatokat létesítettek, s 1897 elején „már 11 kormányzósági és 203 kerületi zemsztvo-hivatalnak volt ilyen lerakata, összesen körülbelül egymillió rubel forgótőkével" („Vesztnyik Finanszov", 1897. 21. sz.). Poltava kormányzóságban a zemsztvo-lerakatok forgalma 1890-től 1892-ig 22,6 ezer rubelről 94,9 ezer rubelre, 1895-ben

* V. ö. a Tauria kormányzóság perekopi kerületéből küldött levelekkel, a „Russzkije Vedomosztyi" 1898 augusztus 19-i (167.) számában. „Minthogy gazdáink között eléggé elterjedtek az aratógépek, valamint a gőzhajtásos és járgányos cséplőgépek ... a mezei munkák rendkívül gyorsan haladnak. A régi «cséphadaró» végérvényesen a múlté ... A krími gazda esztendőről esztendőre egyre nagyobb területet vet be, tehát akarva, nem akarva tökéletesített mezőgazdasági eszközökhöz és gépekhez kell folyamodnia. Míg cséphadaróval napi 150—200 pud gabonánál nem lehet többet kicsépelni, egy 10 lóerős gőzcséplőgép 2000—2500 pudot, egy járgányos cséplőgép pedig 700—800 pudot csépel ki egy nap alatt. Ez a magyarázata annak, hogy a mezőgazdasági eszközök, aratógépek és cséplőgépek kereslete évről évre annyira növekszik, hogy a mezőgazdasági gépgyárak, mint ahogy az az idén is történt, teljesen kifogynak készleteikből, és nem tudják kielégíteni a gazdák szükségleteit." A tökéletesített munkaeszközök elterjedésének egyik fontos oka a gabonaárak esése, amely *rákényszeríti* a falusi gazdákat a termelési költségek csökkentésére.

pedig 210,1 ezer rubelre emelkedett. Hat év alatt 12,6 ezer vasekét, 0,5 ezer gabonarostát és gabonaosztályozót, 0,3 ezer aratógépet és 0,2 ezer járgányos cséplőgépet adtak el. „A zemsztvo-lerakatok szerszámainak fő vásárlói a kozákok és a parasztok; rájuk jut az eladott vasekék és járgányos cséplőgépek 70 %-a. A vetőgépeket és aratógépeket túlnyomórészt földbirtokosok vásárolták, mégpedig nagyok, akiknek 100 gyesz.-nál nagyobb a birtokuk“ („Vesztnyik Finanszov“, 1897. 4. sz.).

Jekatyerinoszlav kormányzóság zemsztvo-hivatalának 1895. évi beszámolója szerint „a tökéletesített mezőgazdasági szerszámok elterjedése a kormányzóságban rendkívül gyorsan halad“. Például a verhnyednyeprovszki kerületben a gépállomány a következő:

		1894	*1895*
Vasekék, hántóekék, magtakaró ekék	földbirtokosok tulajdonában	5 220	6 752
„ „ „ „	parasztok tulajdonában	27 271	30 112
Járgányos cséplőgépek	földbirtokosok tulajdonában	131	290
„ „	parasztok tulajdonában	671	838

(„Vesztnyik Finanszov“, 1897. 6. sz.)

Moszkva kormányzóság zemsztvo-hivatalának adatai szerint a Moszkva kormányzósági parasztoknak 1895-ben 47 210 vasekéjük volt; a parasztgazdák 20,2 %-ának volt vasekéje („Vesztnyik Finanszov“, 1896. 31. sz.). Tver kormányzóságban, az 1896. évi külön összeírás szerint, 51 266 vaseke volt, ami annyi, mint a parasztgazdák számának 16,5 %-a. A tveri kerületben 1890-ben csak 290 vaseke volt, 1896-ban viszont már 5581 („Tver korm. stat. adatainak gyűjteménye“, XIII. köt. 2. füz. 91, 94. old.). Ebből láthatjuk, milyen gyorsan erősödik és javul a paraszti burzsoázia gazdasága.

VIII. A GÉPEK JELENTŐSÉGE A MEZŐGAZDASÁGBAN

Miután megállapítottuk, hogy a mezőgazdasági gépgyártás rendkívül gyorsan fejlődik és a gépek használata rohamosan terjed a reform utáni orosz mezőgazdaságban, most meg kell vizsgálnunk e jelenség társadalom-gazdasági jelentőségét. Abból, amit fentebb a paraszti és a földesúri gazdálkodásról mondottunk, a következő tételek adódnak: egyrészt, éppen a kapitalizmus az a tényező, amely a mezőgazdaságban gépek alkalmazására vezet, és azt egyre jobban elterjeszti; másrészt, a gépek alkalmazása a mezőgazdaságban kapitalista jellegű, vagyis kialakítja és fejleszti a kapitalista viszonyokat.

Vegyük csak szemügyre az első tételt. Láttuk, hogy a gazdálkodás ledolgozási rendszere és az azzal elválaszthatatlanul összefüggő patriarchális paraszti gazdaság már a természeténél fogva is a maradi technikán, az ósdi termelési módok fenntartásán alapszik. E gazdálkodási rendszer belső szerkezetében nem található semmi, ami a technika átalakítására ösztönözne; ellenkezőleg, a gazdaság zárt, elszigetelt volta, a függő helyzetben levő parasztság nyomorúságos helyzete kizárja a tökéletesítéseket. A többi között szeretnénk rámutatni arra, hogy a ledolgozásos gazdaságban a munka díjazása (mint láttuk) sokkal alacsonyabb, mint szabad bérmunka esetén; márpedig köztudomású, hogy az alacsony munkabér a gépek bevezetésének egyik legfőbb akadálya. S a tények valóban azt mutatják, hogy a mezőgazdasági technika átalakítására irányuló széleskörű mozgalom csak az árugazdaság és a kapitalizmus fejlődésének reform utáni időszakában kezdődött. A kapitalizmus teremtette konkurrencia és a földművelőnek a világpiactól való függése szükségszerűvé tette a technika átalakítását, s a gabonaárak esése különösen fokozta ezt a szükségszerűséget*.

* „Az utóbbi két évben az alacsony gabonaárak miatt és azért, mert a mezőgazdasági munkát mindenképpen olcsóbbá kellett tenni, az aratógépek is . . . oly gyorsan kezdtek terjedni, hogy a raktárak képtelenek minden igényt idejében kielégíteni“ (Tyezjakov, I. c., 71. old.). A mai mezőgazdasági válság kapitalista válság. Mint általában minden kapitalista válság, ez is egy bizonyos vidéken, egy bizonyos országban, egy bizonyos mezőgazdasági ágban tönkreteszi

A második tétel megvilágítása céljából külön kell megvizsgálnunk a földesúri és a paraszti gazdaságot. Amikor a földesúr gépet vagy tökéletesített munkaeszközt vezet be, a paraszt (neki dolgozó paraszt) mezőgazdasági felszerelését felcseréli saját felszerelésével; következésképpen, a gazdálkodás ledolgozásos rendszeréről tőkés gazdálkodásra tér át. A mezőgazdasági gépek terjedése azt jelenti, hogy a ledolgozást kiszorítja a kapitalizmus. Persze lehetséges, hogy például a bérbeadott föld fejében ledolgozást követelnek az aratógépnél, a cséplőgépnél stb. végzendő napszámos munka formájában, de ez már a ledolgozás második fajtája, olyan ledolgozás, amely a parasztot napszámossá változtatja. Az ilyen „kivételek" tehát csak megerősítik azt az általános szabályt, hogy a magánbirtokos gazdaságoknak tökéletesített mezőgazdasági eszközökkel való felszerelése a függő helyzetben levő (narodnyik szóhasználat szerint: „önálló") paraszt bérmunkássá változását jelenti, — pontosan ugyanúgy, mint ahogy a függő helyzetben levő „kusztár" bérmunkássá változik, amikor az otthonmunkát kiadó felvásárló beszerzi magának a termelési eszközöket. Amikor a földesúri gazdaság felszereli magát mezőgazdasági eszközökkel, ez elkerülhetetlenül megrendíti a középparasztok helyzetét, akik ledolgozással szerzik meg létfenntartási eszközeiket. Már láttuk, hogy a ledolgozás éppen a középparaszt sajátos „iparűzése", akinek mezőgazdasági felszerelése ennek folytán nem csupán a paraszti gazdaság alkotó eleme, hanem a földesúri gazdaságé is*. Ezért a mezőgazdasági

a bérlőket és gazdákat, de ugyanakkor egy másik vidéken, egy másik országban, más mezőgazdasági ágakban óriási lökést ad a kapitalizmus fejlődésének. S Ny— on úrnak, Kablukov úrnak és sok másnak, amikor ezt a témát tárgyalja, éppen az a fő hibája, hogy nem érti meg a mostani válságnak ezt az alapvonását és gazdasági természetét.

* V. V. úr ezt az igazságot (t. i., hogy a középparasztság léte nagymértékben attól függ, hogy a földesúri gazdaságban alkalmazzák-e a ledolgozási rendszert) a következő eredeti módon fejezi ki: „A földbirtokos mondhatni, részt vesz a paraszt mezőgazdasági felszerelésének fenntartási költségeiben." „Kiderül — jegyzi meg erre igen helyesen Szanyin úr —, hogy nem a munkás dolgozik a földbirtokosra, hanem a földbirtokos a munkásra." *A. Szanyin.* „Néhány megjegyzés a népi termelés elméletéhez". Melléklet Hourvich

gépek és tökéletesített munkaeszközök terjedése és a parasztság kisajátítása olyan jelenségek, amelyek elválaszthatatlanul összefüggnek egymással. Hogy a tökéletesített munkaeszközöknek a parasztság közötti terjedése ugyanezt jelenti, azt az előző fejezetben elmondottak után aligha szükséges külön bizonyítani. A gépek rendszeres alkalmazása a mezőgazdaságban ugyanolyan könyörtelenül kiszorítja a patriarchális „közép"-parasztot, mint a gőzhajtásos szövőgép a kézműves kusztár-takácsot.

A mezőgazdasági gépek alkalmazásának eredményei megerősítik az elmondottakat, és rávilágítanak a kapitalista haladás minden jellegzetes vonására és egyben valamennyi rá jellemző ellentmondására. A gépek óriási mértékben emelik a munka termelékenységét a mezőgazdaságban, amely mindmáig csaknem teljesen távol állt a társadalmi fejlődéstől. Ezért már maga az a tény, hogy az orosz mezőgazdaságban egyre több gépet alkalmaznak, elegendő ahhoz, hogy lássuk, mennyire tarthatatlan Ny. —on úr állítása, aki szerint Oroszország gabonatermelésében „abszolút pangás" állt be („Értekezések", 32. old.), sőt a mezőgazdasági munka „termelékenysége csökken". Alább még visszatérünk erre az állításra, amely ellentmond az általában megállapított tényeknek, s amelyre Ny. —on úrnak a kapitalizmus előtti viszonyok idealizálása céljából volt szüksége.

Továbbá, a gépek a mezőgazdaságban a termelés koncentrációját és a tőkés kooperáció alkalmazását hozzák magukkal. A gépek bevezetése egyrészt jelentős tőkét követel, s ezért csak a nagy gazdáknak van módjuk rá; másrészt a gép csak nagy méretekben folyó termelésnél fizetődik ki; gépek bevezetése esetén tehát szükségszerűvé válik a termelés kibővítése. Az aratógépek, gőzcséplőgépek stb. terjedése ily módon a mezőgazdasági termelés koncentrációjára utal, — s lejjebb csakugyan látni fogjuk, hogy Oroszországnak azon a mezőgazdasági vidékén, ahol a gépek alkalmazása különösen elterjedt (Újoroszország), egyúttal igen nagyméretűek a gazdaságok is. Hiba volna

---

„Az orosz falu gazdasági helyzete" c. könyve orosz fordításához. Moszkva 1896. 47. old.

azonban — ezt meg kell jegyeznünk — azt képzelni, hogy a mezőgazdaság koncentrációjának egyetlen formája a vetésterület extenzív kibővítése (mint ahogy ezt Ny. —on úr gondolja); a valóságban a mezőgazdaság koncentrációja a piacra termelő mezőgazdaság egyes ágaiban a legkülönbözőbb formákban nyilvánul meg (lásd erről a következő fejezetet). A termelés koncentrációjával szorosan összefügg a gazdaságban alkalmazott munkások széleskörű kooperációja. Fentebb példaképpen említettünk egy nagybirtokot, amely a gabona learatásakor egyidejűleg *több száz* aratógépet foglalkoztat. „A 4—8 lovas járgányos cséplőgépeknél 14—23, és még ennél is több munkásra van szükség, s ezeknek a fele nő és serdülő fiú, vagyis félmunkás . . . A 8—10 lóerős gőzcséplőgépeknél, amilyenek minden nagygazdaságban találhatók“ (Herszon kormányzóságban) „egyidejűleg 50—70 munkásra van szükség, s ezeknek több mint a fele félmunkás: 12—17 éves lány és fiú“ (Tyezjakov, l. c., 93. old.). „A nagy gazdaságok, amelyekben egyszerre 500—1000 munkást foglalkoztatnak, nyugodtan ipari üzemekhez hasonlíthatók“ — jegyzi meg helyesen ugyanez a szerző (151. old.)*. Míg tehát narodnyikjaink arról beszéltek, hogy a „földközösség“ „könnyen“ bevezethetné a mezőgazdaságban a kooperációt, az élet ment a maga útján, és a kapitalizmus, felbomlasztva a földközösséget ellentétes gazdasági érdekcsoportokra, létrehozta a bérmunkások széleskörű kooperációján alapuló nagy gazdaságokat.

A fentiekből világosan kitűnik, hogy a gépek *kialakítanak* bizonyos belső piacot a kapitalizmus számára: először, a termelési eszközöknek (a gépgyártás, a bánya- és kohóipar stb. stb. termékeinek) piacát, és másodszor, a munkaerő piacát. A gépek bevezetése, mint már láttuk, arra vezet, hogy a ledolgozást szabad bérmunka váltja fel, és hogy gazdasági cselédeket alkalmazó parasztgazdaságok keletkeznek. A mezőgazdasági gépek tömeges alkalmazásának az a feltétele, hogy sok mezőgazdasági

* V. ö. a következő fejezet 2. pontjával, amelyben részletesebb adatokat idézünk e vidék kapitalista földművelő gazdaságainak méreteiről.

bérmunkás legyen. Azokon a vidékeken, ahol a mezőgazdasági kapitalizmus különösen fejlett, a bérmunka *bevezetésének* ezt a gépek bevezetésével együttjáró folyamatát keresztezi egy másik folyamat, mégpedig: a bérmunkásokat kiszorítják a gépek. Egyrészt, a parasztburzsoázia kialakulása és a földbirtokosoknak a ledolgozási rendszerről a kapitalizmusra való áttérése *megteremti* a bérmunkáskeresletet; másrészt, ott, ahol a gazdaságban már régóta bérmunkát alkalmaznak, a gépek *kiszorítják* a bérmunkásokat. Hogy ennek a két folyamatnak egész Oroszországra vonatkozólag mik az általános eredményei, vagyis, hogy a mezőgazdasági bérmunkások száma növekszik-e vagy pedig csökken — erről nincsenek pontos, tömegészlelésen alapuló statisztikai adataink. Kétségtelen, hogy számuk eddig növekedett (lásd a következő pontot). Feltételezzük, hogy még most is növekszik*: először is, arról, hogy a mezőgazdaságban a gépek kiszorítják a bérmunkásokat, csak Újoroszországra vonatkozólag vannak adataink, a kapitalista mezőgazdaság más vidékein (a balti és a nyugati vidéken, a keleti határvidékeken és néhány ipari kormányzóságban) még nem állapították meg ezt a folyamatot nagyobb arányokban. Marad tehát még egy óriási terület, amelyen a ledolgozás van túlsúlyban, s itt a gépek bevezetése bérmunkáskeresletet támaszt. Másodszor, a mezőgazdaság belterjességének fokozódása (pl. a kapásnövények termelésének bevezetése) óriási mértékben növeli a bérmunkás-keresletet (lásd a IV. fejezetet). A mezőgazdasági bérmunkások abszolút számának (ellentétben az iparral) a tőkés fejlődés bizonyos fokán természetesen csökkennie kell, mégpedig akkor, amikor már az egész ország mezőgazdasága teljesen kapitalista módon lesz megszervezve, és a gépek alkalmazása a legkülönfélébb mezőgazdasági munkáknál általánossá válik.

Ami Újoroszországot illeti, a helyi kutatók itt a

* Aligha szorul magyarázatra, hogy egy olyan országban, amelyben sok a paraszt, a mezőgazdasági bérmunkások számának abszolút növekedése a falusi lakosságnak nemcsak viszonylagos, hanem abszolút csökkenésével is teljesen összeegyeztethető.

magas fejlődési fokon álló kapitalizmus szokásos kísérőjelenségeit állapítják meg. A gépek kiszorítják a bérmunkásokat és kapitalista tartaléksereget hoznak létre a mezőgazdaságban. „A munkáskezek fantasztikus árának ideje Herszon kormányzóságban is elmúlt... A mezőgazdasági eszközök egyre fokozottabb elterjedésének..." (és egyéb okoknak) „következtében *a munkáskezek ára rendszeresen csökken*" (a szerző kiemelése)... „A mezőgazdasági eszközök elterjedése nehéz helyzetbe juttatja a munkásokat, mert függetleníti a nagy gazdaságokat a munkásoktól* és egyúttal csökkenti a munkaerő-keresletet" (Tyezjakov, l. c., 66—71. old.). Ugyanezt állapítja meg egy másik zemsztvo-orvos, Kudrjavcev úr is „Пришлые сельскохозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке в местечке Каховке Таврической губернии, и санитарный надзор за ними в 1895 году" [„A jövevény mezőgazdasági munkások a Tauria kormányzósági Kahovka Miklós-napi vásárán, és egészségügyi felülvizsgálatuk 1895-ben"] c. könyvében (Herszon 1896). „A munkáskezek ára ... egyre esik, s a jövevény munkások jelentős része hoppon marad, semminemű kereseti lehetőséghez nem jut, vagyis létrejön az, amit a közgazdaságtan nyelvén munkás-tartalékseregnek neveznek — azaz bizonyos mesterséges népfölösleg" (61. old.). A munka ára a munkás-tartaléksereg miatt néha olyan alacsonyra süllyed, hogy „sok gazda, akinek gépei vannak, előnyösebbnek találta" (1895-ben) „a kézi aratást, mint a gépit" (ibid., 66. old., „Szbornyik Herszonszkovo Zemsztva", 1895. augusztus)! Ez a tény minden érvelésnél szemléltetőbben és meggyőzőbben mutatja a gépek kapitalista alkalmazására jellemző ellentmondások egész mélységét.

---

* Ponomarjov úr erről így nyilatkozik: „A gépek szabályozzák az aratómunka árát, s egyúttal minden bizonnyal fegyelmezik is a munkásokat" (cikk a „Szelszkoje hozjajsztvo i leszovodsztvo" c. folyóiratban; idézve a „Vesztnyik Finanszov", 1896. 14. sz. alapján). Gondoljunk csak arra, mint üdvözölte a „tőkés gyár Pindarosza", Andrew Ure doktor[78] a gépeket, amelyek „rendet" és „fegyelmet" teremtenek a munkások közt. A mezőgazdasági kapitalizmusnak Oroszországban sikerült létrehoznia nemcsak a „mezőgazdasági gyárakat", hanem a gyárak „Pindaroszait" is.

A gépek alkalmazásának másik következménye a női és gyermekmunka fokozottabb igénybevétele. A kialakuló kapitalista mezőgazdaság általában magával hozta a munkások bizonyos hierarchiáját, amely nagyon emlékeztet a gyárimunkások hierarchiájára. A déloroszországi birtokokon például a következő kategóriákat különböztetik meg: a) *egész munkások* — minden munkára alkalmas felnőtt férfiak; b) *félmunkások* — nők és 20 éven aluli férfiak; a félmunkások ismét két kategóriára oszlanak: *aa)* 12—13 éves kortól 15—16 éves korig — a szó szoros értelmében vett félmunkások és *bb) nagyobb erejű félmunkások*, „közgazdasági nyelven szólva «háromnegyed»-munkások“* — 16-tól 20 éves korig, akik a kaszáláson kívül minden munkát el tudnak végezni, akárcsak a teljes munkások. Végül *c)* félmunkások *kisebb munkákra* — 8 évnél nem fiatalabb és 14 évnél nem idősebb gyerekek; ezek disznókat vagy borjúkat őriznek, gyomlálnak és a szántásnál a lovakat hajtják. Gyakran csak ellátásért és ruházatért szolgálnak. A mezőgazdasági eszközök bevezetése „elértékteleníti az egész munkás munkáját“, és lehetővé teszi, hogy nők és serdülő ifjak olcsóbb munkájával helyettesítsék. A jövevény munkásokra vonatkozó statisztikai adatok igazolják azt, hogy a férfimunkát kiszorítja a női munka: 1890-ben Kahovkában és Herszonban a lajstromba vett munkások 12,7 %-a volt nő; 1894-ben az egész kormányzóságban — 18,2 % (56 464-ből 10 239); 1895-ben — 25,6 % (48 753-ból 13 474). A gyermekek százalékaránya 1893-ban — 0,7 % (10-től 14 évesig), 1895-ben pedig 1,69 % (7-től 14 évesig) volt. Herszon kormányzóság jeliszavetgradi kerületében a helyi gazdasági munkások 10,6 %-a gyermek (ibid.).

A gépek fokozzák a munkások munkájának intenzitását. Például az aratógépek legelterjedtebb fajtája (kézi marokrakással) a jellemző „lobogrejka“ [„homlokizzasztó“] vagy „csubogrejka“ [„tarkómelegítő“] nevet kapta, mert ezen a gépen a munka rendkívül nagy erőfeszítést követel: a munkás helyettesíti a marokrakó szerkezetet (v. ö. „Termelőerők“, I. 52. old.). Ugyanígy fokozódik a munka

---

* Tyezjakov, l. c., 72. old.

megfeszítettsége a cséplőgépeknél is. A kapitalista módon alkalmazott gép itt is (mint mindenütt) igen erősen ösztönöz a munkanap meghosszabbítására. A mezőgazdaságban is megjelenik a korábban ismeretlen éjjeli munka. „Jó termésű években ... néhány nagybirtokon és sok parasztgazdaságban még éjjel is folyik a munka" (Tyezjakov, l. c., 126. old.), mesterséges világítás — fáklyafény — mellett (92. old.). Végül, a gépek rendszeres alkalmazása a mezőgazdasági munkások között baleseteket idéz elő; ha a gépek mellett lányok és gyermekek dolgoznak, természetesen különösen sok a sérülés. Például Herszon kormányzóság zemsztvo-kórházai és rendelőintézetei a mezőgazdasági munkák dandárja idején „csaknem kizárólag balesetes betegekkel" telnek meg és „szinte afféle tábori kórházak azok számára, akik kidőlnek a mezőgazdasági munkások óriási hadseregének soraiból, áldozatul esvén a mezőgazdasági gépek és eszközök könyörtelenül pusztító tevékenységének" (ibid., 126. old.). Már külön orvosi szakirodalma is van a mezőgazdasági gépek okozta sérüléseknek. A mezőgazdasági gépek használatát illetőleg kötelező rendeletek kiadását javasolják (ibid.). A gépi nagyüzem, akárcsak az iparban, a mezőgazdaságban is nyomatékosan követeli a termelés társadalmi ellenőrzését és szabályozását. Az ilyen ellenőrzésre tett kisérletekről lejjebb még szólunk.

Befejezésül megemlítjük még a narodnyikok fölötte következetlen magatartását a mezőgazdasági gépek alkalmazásának kérdésében. Aki elismeri a gépek alkalmazásának hasznosságát és haladó voltát, és védelmez minden olyan rendszabályt, amely ezt elősegíti és megkönnyíti, de nem vesz tudomást arról, hogy a gépeket az orosz mezőgazdaságban kapitalista módon használják, az lecsúszik a kis és nagy földbirtokosok álláspontjára. S narodnyikjaink éppen hogy nem vesznek tudomást a mezőgazdasági gépek és tökéletesített munkaeszközök használatának tőkés jellegéről, s még csak meg sem kisérlik elemezni milyen típusú paraszti és földesúri gazdaságok vezetik be a gépeket. V. V. úr felháborodva „a kapitalista technika szószólójának" nevezi V. Csernyajev urat („Haladó tendenciák", 11. old.). Mintha éppen V. Csernyajev úr, vagy a földművelésügyi

minisztérium valamely más hivatalnoka volna a ludas abban, hogy a gépeket Oroszországban kapitalista módon használják! Ny. —on úr, ama hivalkodó ígérete ellenére, hogy „nem mellőzi a tényeket" („Értekezések", XIV. old.), jobbnak látta megkerülni azt a tényt, hogy mezőgazdaságunkban éppen a kapitalizmus terjesztette el a gépek alkalmazását; sőt, egy mulatságos elméletet tákolt össze, mely szerint a csere csökkenti a mezőgazdasági munka termelékenységét (74. old.)! Nem lehet, s felesleges is bírálni ezt a mindennemű adatelemzés nélkül kihirdetett elméletet. Beérjük egy kis ízelítővel Ny. —on úr fejtegetéseiből. „Ha a munka termelékenysége nálunk kétszeresére emelkedne, akkor egy csetverty* búzáért most nem 12 rubelt fizetnének, hanem hatot, — ennyi az egész" (234. old.). Korántsem ennyi az egész, tisztelt közgazdász uram. „Nálunk" (mint minden árutermelő társadalomban) a technika fejlesztését csupán egyes gazdák szorgalmazzák, s csak lassanként veszik át a többiek is. „Nálunk" csak a mezőgazdasági vállalkozók vannak abban a helyzetben, hogy fejleszthetik a technikát. „Nálunk" a mezőgazdasági vállalkozóknak ez a haladása, a kicsiké és a nagyoké egyaránt, szorosan összefügg a parasztság tönkremenésével és a falusi proletariátus kialakulásával. Ha tehát a mezőgazdasági vállalkozók gazdaságaiban alkalmazott fejlettebb technika a társadalmilag szükséges technikává válna (az ár csak az esetben csökkenne a felére), ez csaknem az egész mezőgazdaságnak tőkések kezébe való átmenetét, a parasztság millióinak teljes elproletarizálódását, a nemföldművelő lakosság óriási növekedését és a gyárak fejlődését jelentené (ahhoz, hogy mezőgazdaságunkban a munka termelékenysége kétszeresére emelkedjék, a gépgyártás, a bányászat és kohászat, a gőzhajtásos szállítás nagymérvű fejlődése, számos újtípusú gazdasági épület, tárház, raktár, csatorna építése stb. stb. szükséges). Ny. —on úr itt is elköveti fejtegetéseinek szokásos kis hibáját: átugorja azokat a fokozatokat, amelyek a kapitalizmus fejlődésében elengedhetetlenek, átugorja a társadalom-gazdasági átalakulásoknak azt a bonyolult komplexumát, amely

* 1 csetverty = 209,7 liter. — *Ford.*

múlhatatlan kísérőjelensége a kapitalizmus fejlődésének — s azután jajgat és siránkozik a kapitalizmus „rombolásainak“ veszélyességén.

IX. A BÉRMUNKA A MEZŐGAZDASÁGBAN

Most áttérünk a mezőgazdasági kapitalizmus fő megnyilvánulására: a szabad bérmunka alkalmazására. A reform utáni mezőgazdaságnak ez a vonása a legerőteljesebben Európai-Oroszország déli és keleti határvidékein mutatkozott meg, mégpedig a mezőgazdasági bérmunkások tömeges vándorlásában, amely „mezőgazdasági vándormunka“ néven ismeretes. Ezért mindenekelőtt Oroszország mezőgazdasági kapitalizmusának e fő területéről közlünk adatokat, s csak azután vizsgáljuk meg az egész Oroszországra vonatkozókat.

Irodalmunkban már régóta vannak utalások bérmunka után járó parasztjaink nagyarányú vándorlásaira. Már Flerovszkij is rámutatott erre a jelenségre („Положение рабочего класса в России“ [„A munkásosztály helyzete Oroszországban“], Szentpétervár 1869) és próbálta megállapitani, milyen mértékben terjedt el a vándormunka az egyes kormányzóságokban. 1875-ben Csaszlavszkij úr általános áttekintést adott „a mezőgazdasági vándormunkáról“ („Сборник госуд. знаний“ [„Államtudományi gyűjtemény“], II. köt.), és felismerte annak igazi jelentőségét („kialakult . . . valami, ami afféle félnomád népesség . . . afféle leendő mezőgazdasági munkásság“). 1887-ben Raszpopin úr összefoglalt egy csomó zemsztvostatisztikai adatot erről a jelenségről, s a vándormunkát nemcsak úgy általában paraszti „mellékkeresetként“, hanem a mezőgazdasági bérmunkások osztályának kialakulási folyamataként vizsgálta. A kilencvenes években megjelentek Sz. Korolenko, Rudnyev, Tyezjakov, Kudrjavcov és Sahovszkoj úr munkái, amelyek sokkal kimerítőbben foglalkoznak ezzel a jelenséggel.

A mezőgazdasági bérmunkások fő *bevándorlási* övezete Besszarábia, Herszon, Tauria, Jekatyerinoszlav, Don, Szamára, Szarátov (a déli része) és Orenburg kormány-

zóság. Mi Európai-Oroszországra szorítkozunk, de meg kell jegyeznünk, hogy a vándorlás egyre tovább terjed (különösen az utóbbi időben), s most már felöleli az Északi Kaukázust, az Urál-vidéket stb. is. Ez övezet (a piacra termelő gabonagazdaság övezete) kapitalista mezőgazdaságának adatait a következő fejezetben ismertetjük: ugyanott említjük meg a mezőgazdasági munkások más bevándorlási vidékeit is. A mezőgazdasági munkások fő elvándorlási övezete a központi feketeföld-övezet kormányzóságai: Kazán, Szimbirszk, Penza, Tambov, Rjazany, Tula, Orel, Kurszk, Voronyezs, Harkov, Poltava, Csernyigov, Kiev, Podolszk és Volhinia kormányzóság*. Ily módon a munkások vándorlása a legsűrűbben lakott vidékekről a legritkábban lakott, betelepítésre alkalmas vidékek felé irányul; — azokról a vidékekről, amelyeken a legerősebben volt kifejlődve a hűbériség, azokra a vidékekre, amelyeken az a leggyengébb volt**; — azokról a vidékekről, amelyeken a legjobban kifejlődött a ledolgozási rendszer, azokra a vidékekre, amelyeken nem fejlődött ki erősebben a ledolgozási rendszer, és erősen kifejlődött a kapitalizmus. A munkások tehát menekülnek a „félig szabad" munkától a szabad munkához. Hiba volna azt hinni, hogy ez a menekülés kizárólag a sűrűn lakott vidékekről a ritkán lakott vidékekre való vándorlásra szorítkozik. A munkások vándorlásainak tanulmányozása során (Sz. Korolenko úr, l. c.) fény derült arra az eredeti és fontos jelenségre, hogy sok elvándorlási vidékről a munkások olyan nagy számban mennek el, hogy ezeken a vidékeken munkaerő-hiány keletkezik, amelyet kénytelenek más vidékekről bevándorolt munkásokkal pótolni. A munkások elvándorlása tehát nem csupán az illető terület népességének az egyenletesebb megoszlásra irányuló törekvését fejezi ki, hanem a munkásoknak azt a törekvését is, hogy oda menjenek, ahol jobb a helyzet. Ezt a törekvést nyom-

---

* A VIII. fejezetben, ahol egészében vizsgáljuk majd a bérmunkások oroszországi vándorlásait, részletesebben leírjuk a különböző vidékek elvándorlásainak jellegét és irányát.

** Már Csaszlavszkij is rámutatott arra, hogy a munkások bevándorlási vidékein a jobbágyok hányada 4—15 % volt, az elvándorlási vidékeken pedig 40—60 %.

ban megértjük, ha gondolunk arra, hogy az elvándorlási övezetben, a ledolgozások övezetében, a mezőgazdasági munkások bére *különösen alacsony*, a bevándorlási övezetben, a kapitalizmus övezetében pedig a munkabérek hasonlíthatatlanul magasabbak*.

Ami a „mezőgazdasági vándormunka" méreteit illeti, erről általános adatok csak Sz. Korolenko úr fent említett munkájában találhatók, akinek a becslése szerint a munkaerő-felesleg (a *helyi* kereslethez viszonyítva) egész Európai-Oroszországban 6360 ezer fő, ebből 2137 ezer fő a fent megnevezett 15 kormányzóságban, amelyek a mezőgazdasági munkások elvándorlási övezetébe tartoznak, a bevándorlási övezet 8 kormányzóságának munkaerőhiánya pedig 2173 ezer fő. Bár Sz. Korolenko úr számítási módszerei korántsem mindig kielégítők, általános következtetései (mint lejjebb többször is látni fogjuk) megközelítően helyeseknek tekinthetők, a vándormunkásokat illetőleg pedig nemcsak hogy nem túlzott, hanem inkább a valóságosnál kisebb számot ad. Kétségtelen, hogy ennek a délvidékre vándorolt kétmillió munkásnak egy része nem mezőgazdasági munkás. Sahovszkoj úr azonban (l. c.) teljesen önkényesen, csak úgy találomra, kijelenti, hogy ezeknek a bevándoroltaknak a fele ipari munkás. Először, valamennyi forrásmunkából kitűnik, hogy erre a vidékre *túlnyomórészt* mezőgazdasági munkások vándorolnak be, s másodszor, mezőgazdasági munkások nem csupán a fent említett kormányzóságokból vándorolnak el. Hiszen maga Sahovszkoj úr is közöl egy számot, amely igazolja Sz. Korolenko úr becslését. Éppen ő az, aki közli, hogy a feketeföld-övezet 11 kormányzóságában (amelyek a mezőgazdasági munkások fentebb körvonalazott elvándorlási övezetébe tartoznak) 1891-ben 2 000 703 belföldi útlevelet és utazási igazolványt adtak ki (l. c. 24. old.), holott Sz. Korolenko úr számítása szerint az e kormányzóságokból elvándorolt munkások száma mindössze 1 745 913. Sz. Korolenko úr adatai tehát egyáltalán nem túlzottak, és a mezőgazdasági vándormunkások száma Oroszországban

* Lásd a táblázatba foglalt tíz évi adatokat, VIII. fej. IV. pont; a munkaerő belső piacának kialakulása.

minden bizonnyal meghaladja a kétmilliót*. Hogy ennyi „paraszt“ otthagyja házát és osztásföldjét (már akinek van), ez szemléltetően mutatja, hogy a kisparasztok óriási tömegei válnak falusi proletárokká, és hogy a fejlődő mezőgazdasági kapitalizmus óriási mértékben növeli a bérmunka iránti keresletet.

Felmerül most a kérdés, mennyire tehető Európai-Oroszországban a mezőgazdasági bérmunkások száma, a vándormunkásoké és a letelepedett munkásoké együttvéve? Tudomásunk szerint, egyedül Rudnyev úr próbált válaszolni e kérdésre „Paraszti iparűzés Európai-Oroszországban“ c. munkájában („Szbornyik Szaratovszkovo Zemsztva“, 1894. 6. és 11. sz.). Ez a rendkívül értékes munka összesíti az Európai-Oroszország 19 kormányzóságának 148 kerületére vonatkozó zemsztvo-statisztikai adatokat. Becslése szerint az „iparűzők“ száma az 5 129 863 munkaképes férfiból (18 és 60 év között) 2 798 122, vagyis a munkaképes parasztok 55%-a**. A „mezőgazdasági ipar-

* Van még egy mód Sz. Korolenko úr adatainak ellenőrzésére. Tyezjakov úr és Kudrjavcev úr fentebb idézett könyveiből megtudjuk, hogy az olyan mezőgazdasági munkások száma, akik „mellékkereset“ utáni elvándorlásuk közben akár csak az út bizonyos szakaszán is vasútat használnak, a vándormunkások számának körülbelül 1/10-ére tehető (ha a két szerző adatait összevonjuk, arra az eredményre jutunk, hogy a vizsgálatba bevont 72 635 munkás közül csak 7827 utazott akár csak az út bizonyos szakaszán is vasúton). Ugyanakkor, mint Sahovszkoj úr közli (l. c., 71. old., a vasút adatai alapján), a szóban forgó irányban a három vasúti fővonalon 1891-ben legfeljebb 200 ezer munkás utazott (170—189 ezer). A délvidékre elvándorló munkások száma tehát összesen mintegy kétmillióra becsülendő. Mellesleg, a vasútat igénybevevő mezőgazdasági munkások elenyészően csekély hányada megmutatja, mennyire helytelen Ny. —on úrnak az a feltevése, hogy vasútaink személyforgalmában a mezőgazdasági munkások állanak az első helyen. Ny. —on úr szem elől tévesztette, hogy a nem-mezőgazdasági munkások, akik magasabb munkabért kapnak, nagyobb mértékben használják a vasútat, s ezeknek a munkásoknak (például az építőmunkásoknak, kubikosoknak, rakodómunkásoknak stb. stb.) vándorlása ugyancsak tavaszra és nyárra esik.

** Rudnyev úr megállapítása szerint az „iparűzés“ kategóriája felöleli a parasztok minden fajta foglalkozását, kivéve a saját földjükön, a vásárolt és a bérelt földön folytatott földművelést. Kétségtelen, hogy ezeknek az „iparűzőknek“ a zöme mezőgazdasági és ipari bérmunkás. Felhívjuk hát az olvasó figyelmét arra, hogy

űzés" kategóriájába a szerző csak a mezőgazdasági *bér*munkát vette be (gazdasági cselédek, napszámosok, pásztorok, állatgondozók). Amikor a szerző Oroszország egyes kormányzóságaira és vidékeire vonatkozólag próbálta megállapitani, mennyi lehet a mezőgazdasági munkások százaléka a munkaképes korban levő férfiak számához viszonyítva, arra a következtetésre jutott, hogy a feketeföldövezetben a munkaképes férfiak mintegy 25 %-a vállal mezőgazdasági bérmunkát, a többi vidékeken csak mintegy 10 %. Eszerint a mezőgazdasági munkások száma Európai-Oroszországban 3 395 000, kikerekítve — 3½ millió (Rudnyev, I. c., 448. old. Ez a munkaképes korban levő férfiak mintegy 20 %-a). Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy Rudnyev úr közlése szerint „a napszámos munkát és a mezőgazdasági szakmánymunkát a statisztikusok csak az esetben sorolták az iparűzés rovatába, ha az az illető személy vagy család fő foglalkozása volt" (I. c., 446. old.)*.

Rudnyev úrnak ezt az adatát a minimumnak kell tekintenünk, mert először is, a zemsztvo-összeírások adatai többé-kevésbé elévültek, hiszen a nyolcvanas, sőt olykor a hetvenes évekre vonatkoznak, és másodszor, mert a mezőgazdasági munkások százalékának meghatározásánál egyáltalán nem vették figyelembe a kifejlett mezőgazdasági kapitalizmus vidékeit: a balti és nyugati kormányzóságokat. Más adatok hiányában azonban el kell fogadnunk ezt a 3½ milliós számot.

Ezek szerint tehát a parasztoknak mintegy *ötödrésze* már olyan helyzetbe jutott, hogy „fő foglalkozása" a jómódú parasztoknak és a földbirtokosoknak végzett bérmunka. Ez az első csoportja azoknak a vállalkozóknak, akik között kereslet van a falusi proletariátus munkaereje iránt. Ezek falusi vállalkozók, akik *a parasztság*

---

ezek az adatok milyen közel állnak a falusi proletároknak ahhoz a számához, amelyet mi adtunk: a II. fejezetben arra a megállapításra jutottunk, hogy a parasztoknak mintegy 40 %-a falusi porletár. Itt 55 % „iparűző" szerepel, s ezek közül minden bizonnyal több mint 40 % különféle bérmunkát vállal.

* Ebben a számban tehát nem szerepel egy sereg olyan paraszt, akinek a mezőgazdasági bérmunka nem a fő foglalkozása, de éppoly fontos foglalkozása, mint a saját gazdasága.

legalsó csoportjának mintegy a felét foglalkoztatják. Ily módon a falusi vállalkozók osztályának kialakulása és a „parasztság“ legalsó csoportjának kiszélesedése, vagyis a falusi proletárok számának növekedése között szoros összefüggés figyelhető meg. E falusi vállalkozók között kimagasló szerepe van a parasztburzsoáziának: például Voronyezs kormányzóság 9 kerületében az összes béresek 43,4 %-a parasztoknál dolgozik (Rudnyev, 434. old.). Ha ezt a százalékarányt valamennyi mezőgazdasági munkásra és egész Oroszországra érvényes normának fogadnánk el, kiderülne, hogy a parasztburzsoázia körében mintegy másfélmillió mezőgazdasági munkásra van kereslet. Egy és ugyanazon „parasztság“ egyrészt több millió munkást dob a piacra, akik munkáltatót keresnek, — másrészt pedig igen tekintélyes keresletet mutat bérmunkások iránt.

X. A SZABAD BÉRMUNKA JELENTŐSÉGE A MEZŐGAZDASÁGBAN

Próbáljuk most megrajzolni azoknak az új társadalmi viszonyoknak a fő vonásait, amelyek a szabad bérmunka alkalmazása következtében kialakulnak a mezőgazdaságban, és próbáljuk meghatározni jelentőségüket.

Azok a mezőgazdasági munkások, akik oly nagy tömegekben vándorolnak a délvidékre, a parasztság legszegényebb rétegeihez tartoznak. A Herszon kormányzóságba vándorló munkások $^{7}/_{10}$ része gyalogszerrel teszi meg az utat, mert nincsen pénze vasúti jegyre, „több száz és több ezer versztet* tesznek meg a vasúti töltések mentén és a hajózható folyók partjain, gyönyörködve a gyorsan száguldó vonatok és a könnyedén tovaúszó gőzhajók csodálatos látványában“ (Tyezjakov, 35. old.). A munkások átlagban vagy 2 rubelt visznek magukkal**; gyakran még a belföldi útlevél kiváltására sem futja a pénzükből, s

* 1 verszt = 1,06 km. — *Ford.*

** Az útra szükséges pénzt úgy szerzik meg, hogy eladnak valamit vagyontárgyaikból, sokszor a legszükségesebb holmijukból is, vagy elzálogosítják parcellájukat, holmijukat, ruhaféléiket stb., vagy pedig úgy, hogy ledolgozásra pénzt kölcsönöznek „a papoktól, a földbirtokosoktól vagy a helyi kulákoktól“ (Sahovszkoj, 55. old.).

tíz kopekért egy hónapra szóló utazási igazolványt váltanak ki. Az út 10—12 napig tart, s ettől a nagy menetetéléstől (olykor mezitláb a hideg tavaszi sárban) a gyalogosok lába megdagad, felhólyagzik, kisebesedik. A munkások körülbelül $^1/_{10}$-e „*dub*"-*okon* utazik (nagy, deszkákból összerótt csónakokon, amelyekben 50—80 ember fér el, s amelyek rendszerint zsúfoltak). Az egyik hivatalos bizottság (a Zvegincev-bizottság)[79] jelentéseiben leszögezi, hogy az utazásnak ez a módja rendkívül veszélyes: „nem múlik el esztendő anélkül, hogy egy-két, sőt több zsúfolt «dub» utasaival együtt el ne süllyedne" (ibid., 34. old.). A munkások óriási többségének van osztásföldje, de igen kevés. „Hiszen lényegében — jegyzi meg helyesen Tyezjakov úr — ez a sok ezer mezőgazdasági munkás földnélküli, falusi proletár, aki már csak a vándormunkából él... Egyre több és több paraszt veszti el földjét, s mindjobban nő a falusi proletárok száma" (77. old.). Hogy milyen gyors ez a növekedés, azt szemléltetően mutatja az újoncmunkások, vagyis az első ízben elszegődő munkások száma. A munkásoknak körülbelül 30 %-a újonc. E szám alapján különben arról is képet alkothatunk magunknak, hogy milyen gyors az a folyamat, amely megteremti a mezőgazdasági munkások *állandó* állományát.

A munkások tömeges vándorlása kialakította a szegődtetés különleges formáit, amelyek a kifejlett kapitalizmusra jellemzők. Délen és délkeleten egy csomó munkásvásár keletkezett, amelyeken sok ezer munkás gyűlik egybe, s ide utaznak a munkáltatók is. Ilyen vásárokat főleg a városokban, ipari központokban, kereskedelmi gócokban vagy országos vásárokkal egybekötve tartanak. Az ipari központok különösen az olyan munkásokat vonzzák, akik nem-mezőgazdasági munkára is szívesen elszegődnek. Például Kiev kormányzóságban Spolában és Szmelában (ezek nagy cukoripari központok), valamint Belaja Cerkovban vannak ilyen munkásvásárok. Herszon kormányzóságban a munkásvásárok színhelye kereskedelmi gócok (Novoukrainka, Birzula, Mosztovoje, ahol vasárnaponként több mint 9000 munkás gyűlik össze stb.), vasútállomások (Znamenka, Dolinszkaja stb.) vagy városok (Jeliszavetgrad, Bobrinyec, Voznyeszenszk, Odessza stb.).

Odesszai kispolgárok, alkalmi munkások és „kadétok“ (a csavargók helyi elnevezése) nyáron ugyancsak elszegődnek mezőgazdasági munkára. Odesszában a mezőgazdasági munkásokat a Szeregyinszkaja téren (vagy „Koszarkán“) szegődtetik. „A munkások más vásárokkal nem törődve Odesszába igyekeznek abban a reményben, hogy itt jobb keresethez jutnak“ (Tyezjakov, 58. old.). Krivoj Rognak nagy mezőgazdasági és bányaipari munkásvására van. Tauria kormányzóságban a legkiemelkedőbb a kahovkai munkásvásár, amelyen régebben 40 000 munkás is összegyűlt, majd a kilencvenes években 20—30 ezer, s most, bizonyos adatok alapján ítélve, még kevesebb. Besszarábia kormányzóságban említésre méltó Akkerman, Jekatyerinoszlav kormányzóságban Jekatyerinoszlav és Lozovaja állomás, Don kormányzóságban pedig Don-Rosztov, ahol évente 150 000 munkás is megfordul. Észak-Kaukázusban: Jekatyerinodar és Novorosszijszk, Tyihoreckaja állomás stb.; Szamára kormányzóságban: a Pokrovszkaja telep (Szarátovval szemben), Balakovo stb.; Szarátov kormányzóságban: Hvalinszk és Volszk; Szimbirszk kormányzóságban: Szizrany. Ily módon a kapitalizmus a határvidékeken megteremtette „a földművelés és az iparűzés egyesülésének“ új formáit, nevezetesen egyesítette a mezőgazdasági és a nem-mezőgazdasági bérmunkát. Nagy méretekben az ilyen egyesítés csak a kapitalizmus utolsó, legfelső fejlődési fokán, a gépi nagyipar korszakában lehetséges, amikor a gépi nagyipar megfosztja jelentőségétől a kézügyességet, a „kézműt“, megkönnyíti az áttérést az egyik foglalkozásról a másikra és nivellálja a bérmunka formáit*.

A bérmunka formái ezen a vidéken csakugyan nagyon eredetiek és fölötte jellemzők a kapitalista mezőgazdaságra.

---

* Sahovszkoj úr a mezőgazdasági és nem-mezőgazdasági munka egyesülésének egy másik formájára is rámutat. A Dnyeperen ezer meg ezer tutaj szik le az alsóbb városokba. Minden tutajon 15—20 munkás (tutajos) van — legnagyobb részt beloruszok és Orel kormányzósági nagyoroszok. „Az úsztatás idejére a szó legszorosabb értelmében garasokat kapnak“, s főleg abban reménykednek, hogy sikerül aratásra és cséplésre elszegődniök. Ez a reményük azonban csak „jó“ években teljesül.

A bérmunkának mindazok a félig patriarchális, félig jobbágyi formái, amelyek oly gyakoriak a központi feketeföld-övezetben, itt már nincsenek meg. Nem marad más, mint a munkáltató és munkás viszonya, egy tisztán kereskedelmi ügylet: a munkaerő adásvétele. Mint a fejlett tőkés viszonyok között mindig, a munkások itt is szívesebben veszik a napi- vagy hetibért, amely lehetővé teszi nekik, hogy a munkaerő-keresletnek megfelelően pontosabban szabályozzák a bért. „A béreket minden vásár körzetére (kb. 40 versztes körzet) matematikai pontossággal állapítják meg, s a munkáltatók nemigen tudják ezeket a béreket lerontani, mert az odavándorolt muzsik inkább a vásártéren hál vagy továbbmegy, semhogy alacsonyabb bérért álljon munkába“ (Sahovszkoj, 104. old.). Magától értetődik, hogy a munkabérek erős ingadozása következtében számtalanszor előfordul, hogy a szerződéseket felrúgják, s ezt nemcsak az egyik fél teszi, amint ezt a munkáltatók általában bizonygatják, hanem mindkét fél: „sztrájkok mindkét fél részéről előfordulnak“: a munkások összefognak, hogy többet kérjenek, a munkáltatók pedig — hogy kevesebbet adjanak (ibid., 107. old.)*. Hogy milyen nyíltan uralkodik itt az osztályok közötti viszonyban a „pénz ördöge“, az például a következő tényből látható: „a tapasztalt munkáltatók jól tudják“, hogy a munkások csak akkor „adják meg magukat“, amikor kenyerük már teljesen elfogyott. „Az egyik gazda elmondta, hogy amikor a vásárra ment, hogy munkásokat fogadjon fel ... járkálni kezdett a munkások közt és botjával megtapogatta tarisznyáikat (sic!): akinek még van kenyere, azzal szóba sem áll, inkább elmegy“ és vár, míg „a tarisznyák ki nem ürülnek a vásáron“ („Szelszkij Vesztnyik“, 1890. 15. sz.; ibid., 107—108. old.).

Mint mindenütt, ahol fejlett a kapitalizmus, itt is

---

* „A munka dandárja idején, amikor jó a termés, a munkás diadalmaskodik, és nem könnyű dolog őt megtörni. Felkínálják neki a rendes munkabért, de rá sem hederít; makacsul azt hajtogatja: ha megadod, amit kérek, mehetünk. S ez nem azért van, mert talán kevés a munkáskéz, hanem azért, mert a munkások azt mondják: «most nekünk áll»“ (Egy járási írnok közlése. Sahovszkoj, 125. old.).

„Ha a termés rossz és a munkabérek estek, a kulák munkál-

megfigyelhető, hogy a kistőke különösen erősen szipolyozza a munkást. A nagyvállalkozót egyszerű kereskedői számítás* arra készteti, hogy eltekintsen a kicsinyeskedéstől, mert az kevés hasznot hajt, konfliktus esetén viszont nagy veszteséggel fenyeget. Éppen ezért a nagyvállalkozók (akik 300—800 munkást vesznek fel) például azon vannak, hogy a hét leteltével ne bocsássák el munkásaikat, s a munkabért ők maguk a munkaerő-keresletnek megfelelően állapítják meg; sőt egyesek még azt a rendszert is bevezetik, hogy bérpótlékot fizetnek, ha a környéken a munka ára emelkedik — és általában az a vélemény, hogy ezek a bérpótlékok busásan megtérülnek, mert a munkások jobban dolgoznak és mert ily módon nincsenek konfliktusok (ibid., 130—132., 104. old.). Ezzel szemben a kisgazda semmitől sem riad vissza. „A tanyás parasztok és a német telepesek «kiválogatják» maguknak a munkásokat, 15—20 %-kal több bért fizetnek, de vagy ötven százalékkal több munkát «préselnek ki» a munkásokból" (ibid., 116. old.). A cselédlányoknak az ilyen gazdáknál, mint ők maguk mondják, „se nappaluk, se éjjelük". A telepesek, amikor kaszásokat fogadnak, fiaikat is *felváltva* munkába állítják előkaszásnak (vagyis, hogy a munkásoknak ütemet diktáljanak!), úgy, hogy ezek egymást leváltva naponta háromszor friss erővel állnak be ütemet diktálni: „ezért van az, hogy a német telepeseknél dolgozó munkásokat már elcsigázott külsejükről is azonnal fel lehet ismerni. A tanyás parasztok és a német telepesek általában kerülik az olyan munkások felfogadását, akik korábban nagybirtokon dolgoztak. Nyíltan megmondják: «*Ti nálunk nem bírjátok ki*»" (ibid.)**.

---

tató kihasználja ezt, és a kikötött határidő lejárta előtt elbocsátja a munkást; ez esetben a munkás a legégetőbb munka idejét ott helyben munkakereséssel, vagy pedig vándorlással fecsérli el" — vallja be az egyik földbirtokos tudósító (ibid., 132. old.).

* V. ö. Fr. Engels. „Zur Wohnungsfrage". Vorwort[80].

** Ugyanilyeneknek írják le a Kubán vidék „kozákjait" is: „A kozákok a legkülönbözőbb eszközökkel igyekeznek a munkabért leszorítani, mégpedig hol egyénenként, hol az egész közösséggel egyetemben" (sic! kár, hogy a „földközösségnek" erről a legújabb funkciójáról nincsenek részletesebb adataink!): „lerontják a munká-

A gépi nagyipar, amely nagy munkástömegeket összpontosít, átalakítja a termelési módot, és letépi mindazokat a hagyományos, patriarchális lepleket és cafrangokat, amelyek az osztályok közötti viszonyokat takargatták, s rendszerint odavezet, hogy a társadalom felfigyel ezekre a viszonyokra és kísérleteket tesz ellenőrzésükre és szabályozásukra. Ez a jelenség, amely különösen szemléltetően a gyárfelügyelet intézményében nyilvánul meg, Oroszország kapitalista mezőgazdaságában is kezd mutatkozni, mégpedig éppen azokon a vidékeken, amelyeken a kapitalizmus a legfejlettebb. A munkásegészségügy kérdését Herszon kormányzóságban már 1875-ben felvetették Herszon kormányzóság zemsztvo-orvosainak 2. kongresszusán, majd 1888-ban ismételten felvetették; 1889-ben programot dolgoztak ki a munkások helyzetének kivizsgálására. Az 1889—1890-ben lefolytatott (korántsem teljes) egészségügyi vizsgálat fellebbentette egy kissé azt a fátylat, amely a távol eső falvakban uralkodó munkafeltételeket borítja. Kiderült például, hogy a munkásoknak a legtöbb esetben nincs lakásuk, s ha vannak a munkások számára tömegszállások, ezek rendszerint nagyon egészségtelenek; „nem mennek ritkaságszámba“ a *földbevájt kunyhók* sem, amelyekben például a csobánok (juhászok) laknak, s rendkívül sokat szenvednek a nyirkosságtól, a hely szűkösségétől, a hidegtől, az odú sötétségétől és fojtó levegőjétől. A munkások táplálkozása nagyon gyakran nem kielégítő. A munkaidő általában napi 12½—15 óra, vagyis sokkal hosszabb a nagyiparban szokásos munkaidőnél (11—12 óra). Munkaszünetek a legnagyobb forróság idején is „csak kivételképpen“ fordulnak elő, s így eléggé gyakoriak a hőguta esetek. Ahol gépekkel dolgoznak, szakmai munkamegosztás jön létre, s ezzel együtt fellépnek a szakmai betegségek. A cséplőgépeknél például dolgoznak „etetők“ (akik a kévéket a cséplőgép dobjába rakják; ez nagyon

---

sok élelmezését, hajtják őket a munkában, megrövidítik őket az elszámolásnál, visszatartják útleveleiket, a földközösségben döntést hoznak, amely az egyes gazdáknak bírság terhe mellett megtiltja, hogy a munkásoknak bizonyos megállapított bérnél többet fizessenek stb.“ (A. Beloborodov. „Jövevény munkások a Kubán-vidéken“. „Szevernij Vesztnyik“, 1896. február, 5. old.).

veszélyes és nehéz munka: a dobból nagy mennyiségű por, pelyva csapódik az etető arcába), továbbá „kévehányók" (akik a kévéket adogatják; ez olyan nehéz munka, hogy a kévehányók 1—2 óránként váltják egymást). Nők félrehúzzák a pelyvát, s ezt aztán gyerekek elhordják, 3—5 munkás pedig kazlat rak. Az egész kormányzóságban a cséplőmunkások száma minden bizonnyal meghaladja a kétszázezret (Tyezjakov, 94. old.)*. Tyezjakov úr a mezőgazdasági munkák egészségügyi körülményeit illetően erre a következtetésre jut: „Általában a régieknek az a nézete, hogy a földművelés «a legkellemesebb és leghasznosabb munka», ma, amikor kapitalista szellem uralkodik, nemigen elfogadható. A mezőgazdasági gépek bevezetésével a mezőgazdasági munka egészségügyi körülményei nem javultak, hanem rosszabbodtak. A gépek alkalmazása bevitte a mezőgazdasági munkába az e téren addig kevéssé ismert specializálódást, s ennek következtében a falusi népesség között sok szakmai betegség fejlődött ki, és igen sok a komoly baleset" (94. old.).

Az egészségügyi vizsgálatok eredménye (rossz termésű év és a kolera után) az volt, hogy kísérletet tettek gyógykezelési és élelmezési állomások felállítására a munkások regisztrálásának, egészségügyi felügyelet alá vételének és olcsó ebéddel való ellátásának megszervezése céljából. Bármily szerények is ennek a szervezetnek a méretei és eredményei, bármilyen bizonytalan is léte**, mégis óriási jelentőségű történelmi tény marad, amely rávilágít a mezőgazdasági kapitalizmus tendenciáira. Az orvosok által összegyűjtött adatok alapján Herszon kormányzóság orvoskongresszusán azt a javaslatot terjesztették elő, hogy ismerje el a gyógykezelési és élelmezési állomások fontosságát, egészségügyi berendezésük megjavításának

* Mellékesen meg kell jegyeznünk, hogy ezt a műveletet — a gépi cséplést — a legtöbbször bérmunkások végzik. Ennek alapján megítélhetjük, milyen nagy lehet egész Oroszországban a cséplőmunkások száma!

** Herszon kormányzóság hat kerületi zemsztvo-ülése közül — amelyeknek a munkásfelügyelet megszervezésével kapcsolatos álláspontját Tyezjakov úr közli — négy ellenezte ezt a rendszert. A helyi földbirtokosok azzal vádolták a kormányzósági zemsztvohivatalt, hogy „végérvényesen ellustítja a munkásokat" stb.

szükségességét, és szögezze le, hogy ki kell terjeszteni hatáskörüket, mintegy munkatőzsdékké téve őket, amelyek tájékoztatnak a munka áráról és annak ingadozásáról, hogy ki kell terjeszteni az egészségügyi felügyeletet valamennyi többé-kevésbé nagy, jelentősebb számú munkást alkalmazó gazdaságra — „az ipari üzemekhez hasonlóan" (155. old.) —, hogy kötelező előírásokat kell kiadni a mezőgazdasági gépek használatára és a balesetek nyilvántartására vonatkozólag, hogy fel kell vetni a munkások társadalombiztosításának, valamint a gőzhajtásos közlekedés javításának és olcsóbbá tételének kérdését. Az ötödik orosz orvoskongresszus határozatilag felhívta az érdekelt zemsztvók figyelmét a herszoni zemsztvónak az orvosi-egészségügyi felügyelet megszervezésével kapcsolatos tevékenységére.

Befejezésül térjünk vissza még egyszer a narodnyik közgazdászokhoz. Fentebb már láttuk, hogyan idealizálják a ledolgozást, hogyan nem akarják észrevenni a kapitalizmus haladó voltát a ledolgozási rendszerhez képest. Most hozzá kell tennünk, hogy a munkások „elvándorlásával" szemben is elutasító álláspontot foglalnak el és a *helyi* „mellékkeresettel" rokonszenveznek. Nézzük például, hogyan fejezi ki a narodnyikoknak ezt a szokásos nézetét Ny. —on úr: „A parasztok . . . elindulnak munkát keresni . . . Mennyiben előnyös vajon ez gazdasági szempontból? Nem az egyes parasztoknak, hanem mennyiben hasznos ez a parasztság összességének, állam-gazdasági szempontból? . . Arra szeretnénk rámutatni, hogy tisztán gazdasági szempontból inkább hátrányos, ha a parasztok minden évben újra meg újra elvándorolnak, isten tudja hová, egész nyárra, amikor talán a közvetlen közelben is éppen elég munka kínálkoznék . . ." (23—24. old.).

A narodnyik elmélettel ellentétben azt állítjuk, hogy a munkások „elvándorlása" nemcsak maguknak a munkásoknak előnyös „tisztán gazdasági szempontból", hanem általában véve is haladó jelenségnek tekintendő; hogy a közfigyelmet nem a vándormunkának a „közvetlen közelben kínálkozó" munkával való helyettesítésére kell irá-

nyitani, hanem ellenkezőleg, az elvándorlás útjában álló összes akadályok eltávolítására, az elvándorlás általános megkönnyítésére, a munkások utazási lehetőségeinek olcsóbbá tételére és megjavítására stb. Állításunkat a következőkkel indokoljuk:

1) Az „elvándorlás“ „tisztán gazdasági szempontból“ azért előnyös a munkásoknak, mert olyan helyekre mennek, ahol magasabb a munkabér, ahol mint munkavállalóknak előnyösebb a helyzetük. Bármilyen egyszerű is ez a szempont, túlságosan is gyakran megfeledkeznek róla olyan emberek, akik szeretnek magasabb, állítólag „államgazdasági“ álláspontra emelkedni.

2) Az „elvándorlás“ megszünteti a munkauzsorán alapuló szegődtetést és a ledolgozást.

Gondoljunk csak például arra, hogy régebben, amikor a vándormunka még fejletlen volt, a délvidéki földbirtokosok (és más vállalkozók) szívesen alkalmazták a szegődtetés következő módszerét: az északi kormányzóságba küldték megbízottaikat és (a falusi elöljáróságok közvetítésével) adóhátralékban levő parasztokat szegődtettek az utóbbiakra nézve rendkívül kedvezőtlen feltételekkel*. A munkáltatók között tehát volt szabad verseny, a munkavállalók között viszont nem volt. Fentebb már közöltünk példákat arra, hogy a paraszt a ledolgozási rendszer és a munkauzsora elől még a bányákba is kész menekülni.

Nem csoda hát, hogy az „elvándorlás“ kérdésében földbirtokosaink egy követ fújnak a narodnyikokkal. Vegyük például Sz. Korolenko urat. Könyvében idézi egy csomó földbirtokos nyilatkozatát a munkások „elvándorlása“ ellen, s maga is egy sereg „érvet“ hoz fel a „vándormunka“ ellen: „kicsapongás“, „duhajkodás“, „részegeskedés“, „lelkiismeretlenség“, „törekvés a család elhagyására, hogy megszabaduljanak a családtól és a szülői felügyelettől“, „szórakozás és vígabb élet utáni vágy“ stb. De különösen érdekes ez az érve: „Végül, a közmondás is

---

* Sahovszkoj, l. c., 98. és következő oldalak. A szerző még az írnokoknak és a bíróknak a parasztok sikeres elszegődtetéséért járó „jutalom“ taksáját is közli. — Tyezjakov, l. c., 65. old. — Trirogov. „A földközösség és az adó“; „A munkauzsora a nemzetgazdaságban“ c. cikk.

azt mondja: «a kő egy helyben marad, s belepi a moha», s ugyanígy a helyén maradó ember is előbb-utóbb vagyonra tesz szert és megbecsüli azt" (l. c., 84. old.). A közmondás valóban nagyon szemléletesen mutatja, hogyan hat az emberre a helyhezkötöttség. S Korolenko úr különösen azzal a fentebb említett jelenséggel elégedetlen, hogy néhány kormányzóságból „túlságosan" sok munkás vándorol el, s ezért a munkáshiányt más kormányzóságokból odavándorló munkások pótolják. Amikor például Voronyezs kormányzósággal kapcsolatban megemlíti ezt a tényt, Sz. Korolenko úr rámutat a jelenség egyik okára, mégpedig: az ajándékföldes parasztok nagy számára. „Nyilvánvaló, hogy az ilyen parasztok, minthogy viszonylag rosszabb anyagi helyzetben vannak, és nem féltik túlságosan jelentéktelen vagyonukat, gyakrabban nem teljesítik vállalt kötelezettségeiket s általában könnyebben vándorolnak el más kormányzóságokba, még ha otthon elegendő mellékkeresetre tehetnének is szert." „Az ilyen parasztok, akik kevéssé vannak megkötve (sic!) elégtelen telkükhöz, és olykor még mezőgazdasági felszereléssel sem rendelkeznek, könnyebben hagyják el otthonukat és mennek el távol szülőfalujuktól szerencsét próbálni, nem törődve a helyben kínálkozó kereseti lehetőségekkel, sőt olykor vállalt kötelezettségeikkel sem, hiszen úgy sincs rajtuk mit behajtani" (ibid.).

„Kevéssé vannak megkötve"! Íme, a megfelelő szó. Ezt jól fontolóra kellene venniök azoknak, akik az „elvándorlás" hátrányairól és a „közvetlen közelben kínálkozó munka" előnyösebb voltáról fecsegnek!*

---

* Íme még egy példa a narodnyik előítéletek káros befolyására. Tyezjakov úr, akinek nagyszerű munkáját gyakran idéztük, utal arra a tényre, hogy Herszon kormányzóságból sok odavalósi munkás elvándorol Tauria kormányzóságba, noha az előbbiben nagy a munkáshiány. Ő ezt „szerfölött különös jelenségnek" nevezi: „szenvednek emiatt a gazdák is, s szenvednek a munkások is, akik otthon eldobják a munkát, és megkockáztatják, hogy Tauriában nem találnak mást helyette" (33. old.). Mi viszont éppen Tyezjakov úr effajta kijelentését tarjuk szerfölött különösnek. Vajon a munkások csakugyan nem ismerik fel, mi előnyös számukra, és nincs joguk oda menni, ahol a legkedvezőbb feltételekkel szegődhetnek el? (Tauria kormányzóságban a mezőgazdasági munkások bére magasabb,

3) Az „elvándorlás“ azt jelenti, hogy a népesség mozgásba jön. Az elvándorlás egyike a legfontosabb tényezőknek, amelyek megakadályozzák, hogy a parasztokat végérvényesen „belepje a moha“, hiszen a történelem folyamán ez már úgyis eléggé megtörtént. Ha a népesség nem jön mozgásba, nem is fejlődhet, és naivság volna azt hinni, hogy bármilyen falusi iskola megadhatja az embereknek azt, amit megad a déli vidékeken és az északi vidékeken, a mezőgazdaságban és az iparban, a fővárosban és az eldugott falvakban uralkodó különböző viszonyok és rendszerek önálló megismerése.

---

mint Herszon kormányzóságban.) Vajon csakugyan azon a nézeten kell lennünk, hogy a muzsik ott *köteles* élni és dolgozni, ahol nyilvántartásba van véve és „el van látva osztásfölddel“?

IV. FEJEZET

A PIACRA TERMELŐ MEZŐGAZDASÁG FEJLŐDÉSE

Miután megvizsgáltuk a paraszti és a földesúri gazdaság belső gazdasági szerkezetét, át kell térnünk a mezőgazdasági termelésben végbemenő változások kérdésére, és meg kell vizsgálnunk, vajon ezekben a változásokban kifejezésre jut-e a kapitalizmus és a belső piac fejlődése.

I. ÁLTALÁNOS ADATOK A REFORM UTÁNI OROSZORSZÁG MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉSÉRŐL ÉS A PIACRA TERMELŐ MEZŐGAZDASÁG FAJTÁIRÓL

Nézzük meg mindenekelőtt Európai-Oroszország gabonatermelésének általános statisztikai adatait. A termések jelentős ingadozásai miatt teljesen használhatatlanok az egyes időszakokra vagy az egyes évekre vonatkozó adatok*. Különböző időszakokat és több évre vonatkozó adatokat kell megvizsgálnunk. A következő adatok állanak rendelkezésünkre: A hatvanas évekre vonatkozólag 1864—1866. évi adatok („Военно-статистический сборник" [„Katonastatisztikai gyűjtemény"], IV. Szentpétervár 1871, a kormányzói jelentések adatai). A hetvenes évekre vonatkozólag a földművelési ügyosztálynak az egész évtizedet felölelő adatai („Az oroszországi ipar tört.- stat. áttekintése", I. köt. Szentpétervár 1883). Végül az 1880-as évekre vonatkozólag öt év, 1883—1887 adatai („Az Orosz Birod.

* Már ebből az egy okból is teljesen helytelen Ny. —on úrnak az a módszere, hogy egy évtized nyolc évének (1871—1878) adataiból fölötte merész következtetéseket von le!

stat." IV. köt.); ez az öt év alkalmas arra, hogy képet adjon az egész évtizedről, minthogy a 10 év, 1880—1889, átlagos termése még valamivel magasabb is volt, mint az 1883-tól 1887-ig terjedő öt évé (lásd „Oroszország mező- és erdőgazdasága", a chicagói kiállításra készült kiadás, 132. és 142. old.). Továbbá, a kilencvenes évek fejlődési irányának megítélésénél az 1885-től 1894-ig terjedő évtized adataira támaszkodunk („Termelőerők", I. köt. 4. old.). Végül, az 1905. évi adatok („Oroszországi évkönyv", 1906) teljesen alkalmasak a mai helyzet megítélésére. Az 1905. évi termés csak valamivel volt alacsonyabb az 1900-tól 1904-ig terjedő öt év átlagos terméséénél.

Hasonlítsuk össze ezeket az adatokat*:

Európai-Oroszország 50 kormányzósága[81]

Időszakok	Népesség millióban	Kenyértermények, vagyis gabonaneműek plusz burgonya		Burgonya		Az 1 lakosra eső tiszta hozam csetvertyben		
		Vetésterület	Tiszta hozam millió csetvertyben	Vetésterület	Tiszta hozam millió csetvertyben	Gabonaneműek	Burgonya	Összesen kenyértermény
1864—1866	61,4	72,2	152,8	6,9	17,0	2,21	0,27	2,48
1870—1879	69,8	75,6	211,3	8,7	30,4	2,59	0,43	3,02
1883—1887	81,7	80,3	255,2	10,8	36,2	2,68	0,44	3,12
1885—1894	86,3	92,6	265,2	16,5	44,3	2,57	0,50	3,07
(1900—1904)—1905	107,6	103,5	396,5	24,9	93,9	2,81	0,87	3,68

Ebből láthatjuk, hogy a reform utáni időszakot az 1890-es évekig mind a gabonafélék, mind a burgonya termelésének kétségtelen növekedése jellemzi. A mezőgazdasági munka termelékenysége emelkedik: először is,

* Az 1883—1887-es időszakra vonatkozólag az 1885. évi lélekszámot vettük alapul; a feltételezett szaporulat = 1,2 %. A kormányzói jelentések és a földművelési ügyosztály adatai között mutatkozó különbség, mint tudjuk, jelentéktelen. Az 1905. évi számadatokat úgy kaptuk, hogy a pudokat átszámítottuk csetvertyekre.

a tiszta hozam gyorsabban növekszik, mint a vetésterület (néhány szórványos kivételtől eltekintve); másodszor, figyelembe kell vennünk, hogy a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó lakosság hányada a szóban forgó időszakban állandóan csökkent, mert a lakosság egy részét a mezőgazdaságból elvonta a kereskedelem és az ipar, és azért is, mert a parasztok egy része elvándorolt Európai-Oroszországból*. Különösen figyelemre méltó az a tény, hogy éppen a *piacra termelő* mezőgazdaság fejlődik: növekszik a kenyértermény-hozamnak (a vetőmag levonása után) egy lakosra jutó része, s ugyanakkor a lakosság között egyre inkább fokozódik a társadalmi munkamegosztás; növekszik a kereskedelmi-ipari lakosság; a mezőgazdasági lakosság mezőgazdasági vállalkozókra és mezőgazdasági proletariátusra oszlik; fokozódik magának a mezőgazdaságnak a specializálódása, úgyhogy az eladásra termelt kenyértermények mennyisége hasonlíthatatlanul gyorsabban nő, mint az országban termelt kenyértermények összmennyisége. A folyamat kapitalista jellegét világosan mutatja a burgonya megnövekedett szerepe a mezőgazdasági termelés egészében**. A burgonya vetésterületének növekedése egyrészt azt jelenti, hogy javult a mezőgazdaság technikája (a kapásnövények vetése) és fejlődött a mezőgazdasági

---

* Ny. —on úr teljesen helytelen véleményen van, amikor azt állítja, hogy „semmi okunk sincs számuk" (mármint a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó személyek számának) „csökkenését feltételezni, éppen ellenkezőleg" („Értekezések", 33. old., jegyzet). Lásd VIII. fej. II. pont.

** A burgonya tiszta hozama, egy lakosra számítva, 1864—1866-tól 1870—1879-ig Európai-Oroszországban kivétel nélkül valamennyi vidéken növekedett. 1870—1879-től 1883—1887-ig 11 vidék közül 7-ben volt növekedés (mégpedig a balti, a nyugati, az ipari, az északnyugati, az északi, a déli sztyeppés, az alsóvolgai és volgántúli vidéken).

V. ö. „Mezőgazdasági és statisztikai adatok a gazdálkodók adatszolgáltatásai alapján", 7. füz. Szentpétervár 1897 (A földművelésügyi minisztérium kiadása)[82]. 1871-ben Európai-Oroszország 50 kormányzóságában a burgonya vetésterülete 790 000 gyesz. volt, 1881-ben — 1 375 000 gyesz., 1895-ben — 2 154 000 gyesz., vagyis 15 év alatt 55 %-kal növekedett. Ha az 1841. évi burgonyatermést 100-nak vesszük, később a termelés így alakul: 1861 — 120; 1871 — 162; 1881 — 297; 1895 — 530.

termékek ipari feldolgozása (szeszfőzés és burgonyakeményítő-gyártás). Másrészt, a mezőgazdasági vállalkozók osztálya szempontjából, relatív értéktöbblet termelését jelenti (a munkaerő ellátásának olcsóbbodása, a nép táplálkozásának rosszabbodása). Az 1885 és 1894 közötti 10 év adatai továbbá azt mutatják, hogy az 1891—1892-es válság, amelynek következtében hihetetlen módon fokozódott a parasztság kisajátítása, a gabonafélék termelésének jelentős csökkenésére és valamennyi kenyértermény terméshozamának csökkenésére vezetett; ezzel szemben a burgonya továbbra is olyan erővel szorította ki a gabonaféléket, hogy a termelt burgonya egy lakosra jutó mennyisége a terméshozam csökkenése ellenére is növekedett. Végül, a legutóbbi öt év (1900—1904) ugyancsak a mezőgazdasági termelés növekedését, a mezőgazdasági munka termelékenységének emelkedését és a munkásosztály helyzetének rosszabbodását (a burgonya szerepének növekedését) mutatja.

A piacra termelő mezőgazdaság fejlődése, mint fentebb már megjegyeztük, a mezőgazdaság specializálódásában nyilvánul meg. A különféle kenyértermények termelésére vonatkozó általános, összesített adatok csak általános képet adhatnak (sőt még ezt sem mindig) erről a folyamatról, minthogy az egyes vidékek specifikus sajátosságai itt eltűnnek. Márpedig Oroszország reform utáni mezőgazdaságának egyik legjellegzetesebb vonása éppen a különböző mezőgazdasági vidékek elkülönülése. Például, a már idézett „Az oroszországi ipar tört.-stat. áttekintése“ c. kiadványban (I. köt. Szentpétervár 1883) a következő mezőgazdasági vidékek szerepelnek: a lentermelés vidéke, a „túlnyomórészt állattenyésztő terület“, a többi között „jelentős tejgazdasággal“, a túlnyomórészt gabonatermelő terület, nevezetesen a háromnyomásos gazdálkodás vidéke és a fejlettebb ugaros váltógazdaság vagy többforgós takarmányfüves gazdaság vidéke (a sztyeppe-övezetnek az a része, amelyet „a főleg kivitelre szánt legértékesebb, úgynevezett nemes búza termelése jellemez“), a cukorrépa vidéke, a szeszburgonya vidéke. „Az említett gazdasági vidékek viszonylag nemrég keletkeztek Európai-Oroszország területén, s fejlődésük és elkülönülésük évről

évre egyre folytatódik" (l. c., 15. old.)*. Feladatunk tehát most az, hogy a mezőgazdaság e specializálódásának a folyamatát tanulmányozzuk; meg kell vizsgálnunk, vajon fejlődik-e az egyes mezőgazdasági ágakban a piacra termelő mezőgazdaság, kialakul-e eközben a kapitalista mezőgazdaság, s vajon a mezőgazdasági kapitalizmust azok a sajátosságok jellemzik-e, amelyekre fentebb a paraszti és a földesúri gazdaságra vonatkozó általános adatok vizsgálatakor rámutattunk. Magától értetődik, hogy célunkat elérjük akkor is, ha a piacra termelő mezőgazdaság legfontosabb vidékeinek jellemzésére szorítkozunk.

Mielőtt azonban áttérnénk az egyes vidékek adataira, meg kell jegyeznünk a következőket: a narodnyik közgazdászok, mint láttuk, mindenképpen meg akarják kerülni azt a tényt, hogy a reform utáni időszakot éppen a *piacra termelő* mezőgazdaság fejlődése jellemzi. Közben, természetesen, figyelmen kívül hagyják azt a körülményt is, hogy a gabonaárak esése feltétlenül előmozdítja a mezőgazdaság specializálódását és a mezőgazdasági termékeknek az áruforgalomba való bevonását. Íme egy példa. „A terméshozamok és a gabonaárak hatása" c. ismert könyv szerzői valamennyien abból a feltevésből indulnak ki, hogy a naturális gazdaság szempontjából a gabonaárnak nincsen jelentősége, és számtalanszor ismételgetik ezt az „igazságot". Egyikük azonban — Kablukov úr — megjegyezte, hogy amikor az *árugazdaság általánossá vált*, ez a feltevés lényegében helytelen. „Természetesen előfordulhat — írja —, hogy a piacra kerülő gabonát kisebb termelési költségekkel termelték, mint azt, amelyet a paraszt saját gazdaságában termel, s akkor már a saját szükségleteire termelő gazdaságnak is valahogy az az érdeke, hogy a gabonatermesztésről áttérjen más növények termesztésére" (vagy pedig más foglalkozásra — fűzzük hozzá

---

* V. ö. még: „Oroszország mező- és erdőgazdasága", 84—88. old.; itt ezek mellett egy dohánytermesztő vidék is szerepel. Azokon a térképeken, amelyeket D. Szemjonov és A. Fortunatov úr szerkesztett, a vidékekre való felosztás a földművelésben túlsúlyban levő növények szerint történt, például van egy rozs-zab-len vidék: Pszkov és Jaroszlavl kormányzóság; egy rozs-zab-burgonya vidék: Grodno és Moszkva kormányzóság stb.

mi), „tehát rá nézve is jelentőségre tesz szert a gabona piaci ára, mihelyt ez nem egyezik meg többé *az ő* termelési költségeivel“ (I. köt. 98. old., jegyzet, a szerző kiemelése). „Erre azonban nem lehetünk tekintettel“ — nyilatkoztatja ki. — Ugyan miért nem? Mint kiderül, azért, mert: 1) más kultúrákra áttérni „csak bizonyos körülmények között“ lehet. Ezzel a semmitmondó közhellyel (hiszen az égvilágon minden csak bizonyos körülmények között lehetséges!) Kablukov úr a legnagyobb lelkinyugalommal megkerüli azt a tényt, hogy a reform utáni időszak Oroszországban éppen azokat a körülményeket teremtette és teremti meg, amelyek a mezőgazdaság specializálódására és a lakosságnak a mezőgazdaságból való elvonására vezetnek... 2) Azért, mert „a mi éghajlatunk alatt nincs még egy olyan termék, amely élelmezési jelentőségét tekintve felérne a gabonával“. Nagyon eredeti érv, de végeredményben nem más, mint a kérdés megkerülése. Mi köze az egészhez más termékek élelmezési jelentőségének, amikor arról van szó, hogy ezeket a termékeket eladják és olcsó kenyeret vásárolnak?... 3) Azért, mert „a saját fogyasztására termelő gabonagazdaságnak mindig megvan a racionális létalapja“. Más szavakkal: azért, mert Kablukov úr „és társai“ a naturális gazdaságot „racionálisnak“ tartják. Mint látjuk, megcáfolhatatlan érv...

II. A PIACRA TERMELŐ GABONAGAZDASÁG VIDÉKE

Ez a vidék felöleli Európai-Oroszország déli és keleti határvidékét, az újoroszországi és a volgántúli sztyeppés kormányzóságokat. A mezőgazdaságot itt az jellemzi, hogy külterjes gazdálkodást folytatnak, és óriási mennyiségű gabonát termelnek eladásra. Ha nyolc kormányzóságot veszünk: Herszon, Besszarábia, Tauria, Don, Jekatyerinoszlav, Szarátov, Szamára és Orenburg kormányzóságot, kiderül, hogy 1883—1887-ben 13 877 000 lakosra a gabonafélék (zabon kívül) tiszta hozama 41,3 millió csetverty volt, vagyis az 50 európai-oroszországi kormányzóság összes tiszta hozamának több mint a negyedrésze. Itt leginkább búzát vetnek, amely a gabonafélék

közül a legfőbb exportcikk*. A mezőgazdaság itt fejlődik a leggyorsabban (Oroszország többi vidékéhez képest), s ezek a kormányzóságok háttérbe szorítják a központi feketeföld-övezet kormányzóságait, amelyek azelőtt az élen haladtak.

A kormányzóságok csoportjai	A gabonanemüek egy lakosra eső tiszta hozama**		
	1864—1866	*1870—1879*	*1883—1887*
Déli sztyeppés vidék	2,09	2,14	3,42
Alsóvolgai és volgántúli vidék	2,12	2,96	3,35
Központi feketeföld-övezet	3,32	3,88	3,28

Ily módon a gabonatermelés fő központja *eltolódik:* az 1860-as és 1870-es években a központi feketeföld-övezet kormányzóságai álltak az első helyen, az 1880-as években pedig átengedték az elsőbbséget a sztyeppés és az alsóvolgai kormányzóságoknak; az előbbiekben *csökkenni* kezdett a gabonatermelés.

Az az érdekes tény, hogy a szóban forgó vidéken a mezőgazdasági termelés óriási mértékben növekszik, azzal magyarázható, hogy a sztyeppés határvidékek a reform utáni időszakban Európai-Oroszország központi, régen benépesült részének *gyarmatai* voltak. A nagykiterjedésű szabad földekre csak úgy özönlöttek az áttelepülők és gyorsan növelték a vetésterületet***. A *keres-*

* Szarátov kormányzóságtól eltekintve, ahol a búza vetésterülete 14,3 %, a megnevezett kormányzóságokban a búza vetésterülete 37,6 % — 57,8 %.

** A forrásokat fentebb megjelöltük. A vidékekre való felosztás a „Tört.-stat. áttekintés" szerint. Az „alsóvolgai és volgántúli" vidék szerencsétlenül van összeállítva, mivel az óriási mennyiségű gabonát termelő sztyeppés kormányzóságokhoz hozzávették Asztrahan kormányzóságot (itt a helyi lakosság ellátására sem elegendő a termelt gabona), valamint Kazán és Szimbirszk kormányzóságot, amelyek inkább a központi feketeföld-övezethez tartoznak.

*** Lásd mit mond V. Mihajlovszkij úr („Novoje Szlovo", 1897. június) a határvidékek lakosságának óriási növekedéséről és arról, hogy erre a vidékre 1885-től 1897-ig a parasztok százezrei települtek át a belső kormányzóságokból. A vetésterület növekedését illetőleg lásd V. Posztnyikov fent említett művét, Szamára korm. zemsztvo-statisztikai gyűjteményeit; V. Grigorjev „Переселения крестьян Рязанской губ." [„Rjazany korm. parasztjainak áttele-

kedelmi vetésterület nagyarányú növelése csak azért volt lehetséges, mert ezek a gyarmatok szoros gazdasági kapcsolatban voltak egyrészt Közép-Oroszországgal, másrészt a gabonát importáló európai országokkal. Közép-Oroszország iparának fejlődése és a határvidékek piacra termelő mezőgazdaságának fejlődése szorosan összefügg egymással; a kettő kölcsönösen piacot teremt egymásnak. Az ipari kormányzóságok gabonát kaptak a délvidékről, s a délvidéken helyezték el gyáraik termékeit, ellátták a gyarmatokat munkaerővel, iparosokkal (lásd V. fej. III. pont, a kisipari vállalkozók áttelepülése a határvidékre) és termelési eszközökkel (fával, építőanyaggal, munkaeszközökkel stb.). Csak ez a társadalmi munkamegosztás tette lehetővé, hogy a sztyeppés vidékek telepesei kizárólag mezőgazdasággal foglalkozzanak, s hatalmas mennyiségű gabonát adjanak el a belső és különösen a külföldi piacokon. Csak a belső és a külső piaccal való szoros kapcsolat tette lehetővé ennek a vidéknek a gyors gazdasági fejlődést; s ez éppen kapitalista fejlődés volt, mert a piacra termelő mezőgazdaság fejlődésével párhuzamosan ugyanolyan gyorsan haladt előre a lakosság bevonása az iparba, a városok növekedése és új nagyipari központok kialakulása is (lásd lejjebb VII. és VIII. fej.)*.

---

pülése"] c. munkáját. Ufa kormányzóságot illetően lásd Remezov: „Очерки из жизни дикой Башкирии" [„Néhány kép a vad Baskiria életéből"] c. munkáját, amelyben szerzőnk igen színesen leírja, hogyan vágták ki a „gyarmatosítók" a hajóépítéshez használható fát, és hogyan változtatták át a „vad" baskíroktól „megtisztított" földeket „gabona-gyárakká". Ez a gyarmati politikának egy olyan mozzanata, amely nyugodtan felveheti a versenyt a németek bármely afrikai hőstettével.

* V. ö. *Marx*. „Das Kapital",III. 2. 289. old., a tőkés gyarmat egyik legfontosabb ismertetőjele a telepesek számára könnyen hozzáférhető szabad földek bősége (ennek a helynek orosz fordítása, 623. old., teljesen hibás)[83]. Lásd még: III. 2. 210. old. Orosz ford. 553. old. — a mezőgazdasági gyarmatok óriási gabonafölöslege azzal magyarázható, hogy azok „egész lakossága kezdetben csaknem kizárólag mezőgazdasággal és főleg mezőgazdasági tömegtermékek termelésével foglalkozik", melyeket ki is cserélnek ipari termékekre. „A modern gyarmatok ... a világpiac révén készen kapnak olyan termékeket ..., amelyeket más körülmények közt maguknak kellene előállítaniok"[84].

Ami azt a kérdést illeti, hogy ezen a vidéken a piacra termelő mezőgazdaság növekedése összefügg-e a mezőgazdaság technikai haladásával és a kapitalista viszonyok kialakulásával — erről már fentebb volt szó. A második fejezetben láttuk, milyen nagy vetésterületük van ezeken a helyeken a parasztoknak, milyen kirívó formában nyilvánulnak meg itt a kapitalista viszonyok még földközösségen belül is. Az előző fejezetben láttuk, hogy ezen a területen különösen gyorsan terjedt a gépek használata, hogy a határvidékek kapitalista gazdaságai a bérmunkások százezreit és millióit vonzzák oda, s a mezőgazdaságban azelőtt soha nem látott nagy gazdaságokat hoznak létre a bérmunkások messzemenő kooperációjával stb. Most már csak néhány dolgot kell hozzáfűznünk e kép kiegészítésére.

A sztyeppés határvidékeken a magánbirtokok nemcsak azzal tűnnek ki, hogy olykor óriási területeik vannak, hanem azzal is, hogy komoly nagyüzemi gazdálkodást folytatnak. Fentebb már említettük, hogy Szamára kormányzóságban vannak birtokok 8—10—15 ezer gyeszjatyina vetésterülettel. Tauria kormányzóságban Falc-Fejnnek 200 000 gyesz., Mordvinovnak 80 000 gyesz., két másik személynek egyenként 60 000 gyesz. „és sok földbirtokosnak 10—25 ezer gyeszjatyina földje van" (Sahovszkoj, 42. old.). A gazdaság méreteiről képet alkothatunk magunknak annak a ténynek az alapján, hogy például Falc-Fejn birtokán 1893-ban a szénakaszálásnál 1100 gép dolgozott (ebből 1000 paraszti tulajdonban volt). Herszon kormányzóságban 1893-ban a vetésterület 3,3 millió gyeszjatyina volt, s ebből 1,3 millió gyesz. volt magánbirtokosoké; a kormányzóság öt kerületében (az odesszai kerület nélkül) 1237 középgazdaság (250—1000 gyesz. földdel), 405 nagygazdaság (1—2 $^1/_2$ ezer gyesz. földdel) és 226 olyan gazdaság volt, amely közül mindegyik több mint 2½ ezer gyesz. földdel rendelkezett. Az 1890-ben 526 gazdaságról összegyűjtött adatok alapján ezek a gazdaságok 35 514 munkást foglalkoztattak, vagyis gazdaságonként átlagban 67 munkást, közöttük 16—30 állandó mezőgazdasági munkást. 1893-ban a jeliszavetgradi kerület 100, többé-kevésbé nagy gazdaságában 11 197 munkás dolgozott (átlagban 112!), s közülük

17,4 % állandó mezőgazdasági munkás, 39,5 % időszaki munkás és 43,1 % napszámos volt*. Nézzük csak, hogyan oszlik meg a vetésterület a kerület *valamennyi* földművelő gazdasága, a magánbirtokos és a paraszti gazdaságok között:**

A gazdaságok csoportjai	A gazdaságok száma		Hozzávetőleges vetésterületük ezer gyesz.-ban	
Vetésterület nélkül	15 228		—	
5 gyesz.-ig	26 963		74,6	
5—10 gyesz.	19 194		144	
10—25 «	10 234		157	
25—100 «	2 005		91	
100—1000 «	372	2 387	110	215
1000 gyesz.-n felül	10		14	
A kerületben összesen	74 006		590,6	

A gazdáknak tehát valamivel több mint 3 %-a (ha pedig csak azokat vesszük, akiknek vetésterületük van, 4 %) az egész vetésterületnek több mint egyharmadát tartja kezében, s e terület megműveléséhez és learatásához egy sereg időszaki munkás és napszámos szükséges.

Végül, vegyük szemügyre a Szamára kormányzóság novouzenszki kerületére vonatkozó adatokat. A II. fejezetben csak a földközösségben gazdálkodó orosz parasztokat vettük számításba; most hozzáadjuk a németeket és a „tanyásgazdákat" is (a külön parcellán gazdálkodó parasztokat). Sajnos, a magánbirtokos gazdaságokról nincsenek adataink***.

---

* Tyezjakov, l. c.

** „Материалы для оценки земель Херсонской губ." [„Adatok Herszon korm. földjeinek felbecsüléséhez"], II. köt. Herszon 1886. Az egyes csoportok vetésterületének nagyságát úgy számítottuk ki, hogy a vetésterület átlagos méretét megszoroztuk a gazdaságok számával. A csoportok számát csökkentettük.

*** Gyűjtemény a novouzenszki kerületről. — A bérelt föld teljes egészében fel van véve: a kincstári is, a magántulajdonban levő is, az osztásföld is. Íme az orosz tanyásgazdák tökéletesített munkaeszközeinek jegyzéke: 609 vaseke, 16 gőzcséplőgép, 89 járgányos cséplőgép, 110 kaszálógép, 64 lovasgereblye, 61 gabonarosta és 64 aratógép. A szegődtetett munkások között nem szerepelnek a napszámosok.

Szamára kormányzóság novouzenszki kerülete	Porták	Föld gyesz.-ban		Vetésterület gyesz.-ban	Állatá lomány (számosállatra átszámítva)	Tökéletesített mezőgazdasági eszközök	Szegődtetett munkások	1 gazdaságra esik át.agban			
		vásárolt	bérelt					föld gyesz.-ban vásárolt	föld gyesz.-ban bérelt	Vetésterület gyesz.-ban	Állatá.lomány (számosállatra átszámítva)
A kerületben összesen	51 348	130 422	751 873	816 133	343 260	13 778	8 278	2,5	14,6	15,9	6,7
Gazdaságok 10 és több igásállattal	3 958	117 621	580 158	327 527	151 744	10 598	6 055	29	146	82	38
Az utóbbiak közül orosz tanyásparasztok 20 és több igásállattal	218	57 083	253 669	59 137	39 520	1 013	1 379	261	1 163	271	181

Ezekhez az adatokhoz nyilván nem kell kommentár. Fentebb már volt alkalmunk megjegyezni, hogy ez a vidék Oroszországban a mezőgazdasági kapitalizmus legjellegzetesebb vidéke, — természetesen nem mezőgazdasági, hanem társadalom-gazdasági értelemben. Ezek a teljesen szabadon fejlődő települések megmutatják, milyen viszonyok alakultak volna ki Oroszország többi részében is, ha a reform előtti élet számos maradványa nem gátolta volna a kapitalizmus fejlődését. A mezőgazdasági kapitalizmus formái azonban, mint a továbbiakban látni fogjuk, rendkívül változatosak.

III. A HASZONÁLLATTENYÉSZTÉS ÖVEZETE. ÁLTALÁNOS ADATOK A TEJGAZDASÁG FEJLŐDÉSÉRŐL

Most áttérünk az oroszországi mezőgazdasági kapitalizmus másik fontos vidékére, nevezetesen arra a területre, amelyen nem a szemestermények, hanem az állattenyésztés termékeinek van döntő jelentőségük. Ez a terület a balti és a nyugati kormányzóságokon kívül felöleli az északi és az ipari kormányzóságokat, valamint Közép-Oroszország néhány kormányzóságának (Rjazany, Orel, Tula és Nyizsnyij-Novgorod) egyes részeit. Az állattenyésztés produktivitása itt a tejgazdaság irányában fejlődik, és a mezőgazdaság egész jellegét úgy formálják, hogy minél több és minél értékesebb piaci tejtermékhez jussanak*. „Szemünk láttára egészen világosan végbemegy

* Oroszország más területein az állattenyésztésnek más szerepe van. Például a legdélibb és délkeleti vidékeken az állattenyésztés legkülterjesebb formája, nevezetesen a vágómarha tenyésztése honosodott meg. Északabbra a szarvasmarhának mint igásállatnak van jelentősége. Végül, a központi feketeföld-övezetben a szarvasmarha „trágyatermelő géppé" válik. *V. Kovalevszkij* és *I. Levitszkij*: „Статистический очерк молочного хозяйства в северной и средней полосах Европейской России" [„Statisztikai áttekintés Európai-Oroszország északi és központi övezete tejgazdaságáról"] (Szentpétervár 1879). E munka szerzői, mint a mezőgazdasági szakemberek zöme, nagyon csekély érdeklődést tanúsítanak a dolog társadalom-gazdasági oldala és ennek az oldalnak a megértése iránt. Teljesen helytelen például az a következtetésük, hogy a gazdaságok jövedelmezőségének növekedése közvetlenül biztosítja „a nép jólétét és élelmezését" (2. old.).

egy átmenet a trágyatermelő állattenyésztésről a tejtermelő állattenyésztésre; ez különösen az utóbbi 10 évben tapasztalható" (az előző jegyzetben id. mű, ibid.). Nagyon nehéz ebből a szempontból Oroszország különböző területeit statisztikailag jellemezni, mivel itt nem a szarvasmarha abszolút száma a fontos, hanem éppen a tejelő tehenek száma és minősége. Ha a 100 lakosra jutó állatok számát vesszük, kiderül, hogy ez Oroszországban a sztyeppés határvidékeken a legnagyobb, és a nem-feketeföldű övezetben a legkisebb („Mező- és erdőgazdaság", 274. old.); kiderül, hogy ez a szám idővel *csökken* („Termelőerők", III. 6. old. V. ö. „Tört-. stat. áttekintés" I.). Eszerint itt ugyanaz figyelhető meg, amire már Roscher felhívta a figyelmet, nevezetesen az, hogy az egy lakosra jutó állatok száma „a külterjes állattenyésztés" vidékein a legnagyobb (*W. Roscher*. „Nationaloekonomik des Ackerbaues" [„A mezőgazdaság közgazdaságtana"], 7. kiad. Stuttgart 1873. 563—564. old.). Minket azonban a belterjes állattenyésztés érdekel, s különösen a tejgazdaság. Ezért a fentebb említett „Áttekintés" szerzőinek *hozzávetőleges* kimutatására kell szorítkoznunk, s nem törekedhetünk a jelenség pontos számbavételére; ez a kimutatás szemléltetően rávilágít arra, hogy Oroszország különböző kerületei között milyen különbségek vannak a tejgazdaság fejlettségi foka tekintetében. In extenso* idézzük a kimutatást, kiegészítve a „gyári" statisztika alapján vett, az 1890. évi sajtkészítésre vonatkozó néhány átlagszámmal és adattal [lásd a táblázatot, 264. old.].

Ez a kis táblázat (noha meglehetősen elévült adatok alapján) szemléltető képet ad arról, hogyan alakulnak ki a tejgazdaság speciális vidékei, hogyan fejlődik ezeken a vidékeken a piacra termelő mezőgazdaság (a tej eladása és ipari feldolgozása), és hogyan nő a tejelőállatok produktivitása.

Ha meg akarjuk vizsgálni, hogyan fejlődött a tejgazdaság az idők folyamán, megtehetjük, hogy csak a vaj- és sajtkészítés adataira támaszkodunk. A tejgazdaság Oroszországban a XVIII. század legvégén (1795) kelet-

* — teljes egészében. — *Szerk.*

A kormányzóságok csoportjai	Népesség, ezerben (1873)	A fejőstehenek száma, ezerben	Tej, ezer vödörben*	Vaj, ezer pudban	Az 1 tehénre eső átl. tejhoz. vödörben	100 lakosra esik: fejőstehén	100 lakosra esik: tej, vödörben	100 lakosra esik: vaj, pudban	Sajt-, túró- és vajtermelés az 1879. évi hozzávetőleges számítások szerint (ezer rubelben)	Sajtgyártás 1890-ben (ezer rubelben)
I. Balti és nyugati (9)	8 127	1 101	34 070	297	31	13,6	420	3,6	?	469
II. Északi (10)	12 227	1 407	50 000	461	35	11,4	409	3,7	3 370,7	563
III. Ipari (nem-feketeföldű) (7)	8 822	662	18 810	154	28	7,5	214	1,7	1 088	295
IV. Középső (feketeföldű) (8)	12 387	785	16 140	133	20	6,3	130	1,0	242,7	23
V. Déli feketeföldű, délnyugati, déli és keleti sztyeppés (16)	24 087	1 123	20 880	174	18	4,6	86	0,7	—	—
Európai-Oroszország 50 kormányzóságában összesen és átlagban	65 650	5 078	139 900	1 219	27	7,7	213	1,8	4 701,4	1 350

* 1 vödör (vedro) = 12,3 l. — *Ford.*

kezett; a földesúri sajtkészítés, amely a XIX. században indult fejlődésnek, az 1860-as években súlyos válságot élt át, s ekkor kezdetét vette a paraszti és a kereskedői sajtkészítés időszaka.

Európai-Oroszország 50 kormányzóságában a sajtkészítő üzemek száma a következőképpen alakult*:

1866-ban	72	üzem	226	munkással	és	119 000	rub.	értékű	termeléssel
1879-ben	108	«	289	«	«	225 000	«	«	«
1890-ben	265	«	865	«	«	1 350 000	«	«	«

Tehát a termelés 25 év alatt több mint tízszeresére emelkedett; e rendkívül hiányos adatok alapján éppen csak a jelenség dinamikájára következtethetünk. Hadd idézzünk néhány részletesebb adatot. Vologda kormányzóságban a tejgazdaság tulajdonképpen 1872-ben kezdett javulni, amikor megnyílt a Jaroszlavl—Vologda vasútvonal; ettől kezdve „a gazdák törődtek csordáik nemesítésével, áttértek a takarmányfüves gazdaságra, és tökéletesített munkaeszközöket szereztek be ... arra törekedtek, hogy a tejgazdaságot tisztán kereskedelmi alapokra fektessék" („Stat. áttekintés", 20. old.). Jaroszlavl kormányzóságban a hetvenes évek úgynevezett „sajt-arteljei" „készítették elő a talajt", ám a „sajtgyártás magánvállalkozási alapon fejlődik tovább, s már csak az «artel» elnevezést őrzi meg" (25. old.); a „sajt-artelek" — fűzzük hozzá mi — a „Gyárlajstromban" a bérmunkásokat foglalkoztató üzemek között szerepelnek. Az „Áttekintés" szerzői *hivatalos* adatok

* A „Katonastat. gyűjt.-nek" és Orlov úr „Lajstromának" (1. és 3. kiad.) adatai. Ezekről a forrásmunkákról lásd a VII. fejezetet. Csak azt jegyezzük meg, hogy az idézett számok a valóságosnál lassúbbnak tüntetik fel a fejlődés ütemét, mivel a „gyár" fogalmát 1879-ben szűkebb értelemben használták, mint 1866-ban, 1890-ben pedig még szűkebb értelemben, mint 1879-ben. A „Lajstrom" 3. kiadásában adatokat találunk 230 gyár alapításának időpontjáról; kiderül, hogy csak 26 gyárat alapítottak 1870 előtt, 68-at — a hetvenes években, 122-t — a nyolcvanas években, és 14-et — 1890-ben. Ez is a termelés gyors növekedésére utal. Ami a legújabb „Gyárjegyzéket" (Szentpétervár 1897) illeti, ebben teljes zűrzavar uralkodik: két-három kormányzóságban felvették a sajtkészítést, a többiben teljesen kihagyták.

alapján a termelt sajt és vaj értékét 295 000 rubel helyett 412 000 rubelre becsülik (ezt a számot a könyvben elszórtan található adatok összesítésével kaptuk), s ha ezt a számot helyesbítjük 1 600 000 rubel értékű teavaj- és sajtgyártást kapunk, ha pedig a főzővajat és a túrót is hozzászámítjuk, ez az érték 4 701 400 rubelre emelkedik, nem számítva sem a balti, sem a nyugati kormányzóságokat.

A későbbi időszakra vonatkozólag a földművelési ügyosztály fentebb idézett „Szabad bérmunka stb." c. kiadványából a következő észrevételeket idézzük. Általában az ipari kormányzóságokról ezt olvassuk: „E vidék gazdaságainak helyzetében valóságos forradalmat vitt végbe a tejgazdaság fejlődése", „közvetve itt a mezőgazdaság újjászületésére is befolyással volt", „a vidék tejgazdasága évről évre jobban fejlődik" (258. old.). Tver kormányzóságban „a magánbirtokosok is, a parasztok is az állatállomány javítására törekednek"; az állattenyésztésből eredő jövedelem 10 millió rubel (274. old.). Jaroszlavl kormányzóságban „a tejgazdaság ... évről évre jobban fejlődik ... Sőt, a sajt- és vajkészítés bizonyos fokig ipari jelleget ölt ... a tejet ... a szomszédos birtokosoktól, sőt a parasztoktól is összevásárolják. Vannak olyan sajtgyárak, amelyeket egész földbirtokos társaságok tartanak fenn" (285. old.). „Az itteni földbirtokosok gazdálkodásának általános irányát — írja az egyik tudósító Jaroszlavl kormányzóság danyilovi kerületéből — ma a következő vonások jellemzik: 1) a háromnyomásos gazdaságról áttérnek az öt- és hétforgós takarmányfüves gazdaságra; 2) feltörik a parlagföldet; 3) áttérnek a tejgazdaságra, s ennek következményeként gondosabban válogatják össze az állatokat és megjavítják az állattartást" (292. old.). Ugyanez a helyzet Szmolenszk kormányzóságban is, ahol a sajt- és vajtermelés értéke a kormányzó jelentése szerint 1889-ben 240 000 rubel (a statisztika szerint 1890-ben 136 000 rubel) volt. A tejgazdaság a következő kormányzóságokban fejlődött: Kaluga, Kovno, Nyizsnyij-Novgorod, Pszkov, Észtország és Vologda. A vaj- és sajtgyártás értéke az utóbbi kormányzóságban az 1890. évi statisztika szerint 35 000 rubel

volt, a kormányzói jelentés szerint — 108 000 rubel, a *389 gyárat* felölelő 1894. évi helyi adatok szerint pedig *500 ezer rubel.* „Ezt mutatja a statisztika. A valóságban azonban sokkal több a gyár, hiszen a vologdai zemsztvohivatal megállapítása szerint csak a vologdai kerületben 224 gyár van." Márpedig ez a termelési ág három kerületben elterjedt, és részben már a negyedikbe is behatolt*. Ebből láthatjuk, hányszorosra kell növelnünk a fentebb idézett számokat, hogy megközelítsük a valóságot. Az egyik szakembernek az az egyszerű kijelentése, hogy ma a vaj- és sajtkészítő gyárak száma „néhány ezerre tehető" („Oroszország mező- és erdőgazdasága", 299. old.), helyesebb képet ad a dologról, mint a gyáraknak ez az állítólag pontos száma: 265.

Az adatok alapján tehát teljesen kétségtelen, hogy a piacra termelő mezőgazdaságnak ez a külön ága óriási mértékben fejlődik. A kapitalizmus fejlődésével ezen a területen is együttjár az elavult technika átalakítása. „A sajtkészítés terén — olvassuk például a „Mező- és erdőgazdaság" c. kiadványban — az elmúlt 25 év alatt Oroszországban annyit tettek, mint talán egyetlen más országban sem" (301. old.). Ugyanezt állítja Blazsin úr is „A tejgazdaság technikai haladása" c. cikkében („Termelőerők", III. 38—45. old.). A legfontosabb újítás az volt, hogy a tej lefölözésének „ősi módszerét" felváltotta a centrifugális fölözőgép (a szeparátor)**. A gép függetlenítette a termelést a levegő hőfokától, 10 %-kal növelte a

---

* „Nyegyelja", 1896. 13. sz. A tej olyan jó üzlet, hogy a városi kereskedők is rávetették magukat, akik egyebek között olyan új módszereket is bevezettek, mint az áruval való fizetés. Az egyik helybeli földbirtokos, akinek nagy gyára van, artelt létesít, „amely a leadott tejet azonnal készpénzzel kifizeti", hogy a parasztok ne legyenek kiszolgáltatva a felvásárlóknak, és hogy „új piacokat szerezzen". Ez a jellemző példa megmutatja az arteleknek és „a hírhedt piacszervezésnek" az igazi jelentőségét: a parasztokat „megszabadítják" a kereskedelmi tőkétől *azáltal*, hogy kifejlesztik az ipari tőkét.

** 1882-ig Oroszországban úgyszólván ismeretlen volt a szeparátor. 1886-tól kezdve oly gyorsan terjedt el, hogy végérvényesen kiszorította a régi eljárást. Sőt, az 1890-es években vajkivonó szeparátorok is megjelentek.

tejből kivont zsiradék mennyiségét, javította a termék minőségét, olcsóbbá tette a vajkészítést (ha géppel dolgoznak, kevesebb munkára, kevesebb helyre, edényre és jégre van szükség) és koncentrálta a termelést. Nagy paraszti vajkészítő gyárak létesültek, amelyek „naponta 500 pud tejet“ is feldolgoznak, „ami fizikailag lehetetlen volt . . . amikor még a tejet lefölözés végett állni hagyták“ (ibid.). Tökéletesednek a termelés eszközei (állandó tartályok, csigasajtók, tökéletesített pinceraktárak), a termelésben felhasználják a bakteriológiát, amely színtenyészetben adja a tejszín savanyításához szükséges tejsav-bacilusokat.

Ily módon a piacra termelő mezőgazdaság itt leírt két vidékén a piac követelményei miatt szükségessé vált technikai tökéletesítések mindenekelőtt azokra a folyamatokra terjedtek ki, amelyek a legkönnyebben átalakíthatók, és különösen fontosak a piac szempontjából: a gabona aratására, cséplésére és tisztítására a piacra termelő gabonagazdaságokban; az állattenyésztés termékeinek ipari feldolgozására a haszonállattenyésztési vidéken. Magát az állattartást azonban a tőke egyelőre inkább még a kistermelőre bízza: hadd gondozza „szorgalmasan“ és „odaadóan“ „saját“ állatait (és érdemelje ki szorgalmával V. V. úr megelégedését; lásd „Haladó tendenciák“, 73. old.), hadd vállalja magára a legnehezebb és legdurvább munka oroszlánrészét, a „tejgyártó gép“ gondozását. A tőkének megvannak mindazok a legújabb, tökéletesített eszközei és módszerei, amelyek lehetővé teszik, hogy ne csak a tejről szedje le a tejfölt, hanem a „szorgalmat“ is „lefölözze“, és a szegényparasztok gyermekeitől is elszedje a tejet.

IV. FOLYTATÁS. AZ ISMERTETETT VIDÉK FÖLDESÚRI GAZDASÁGÁNAK ÜZEMGAZDASÁGA

Fentebb idéztük már egyes mezőgazdasági szakemberek és gazdák kijelentéseit arról, hogy a tejgazdaság a földesúri birtokokon a mezőgazdaság ésszerűsítéséhez vezet. Itt hozzátesszük, hogy az erre vonatkozó zemsztvo-

statisztikai adatok elemzésével Raszpopin úr* mindenben megerősíti ezt a megállapítást. Ha az olvasót a részletes adatok érdeklik, vegye elő Raszpopin úr cikkét, mi itt csak fő következtetését idézzük. „Vitathatatlan összefüggés van az állattenyésztés, a tejgazdaság állapota és az elhanyagolt birtokok száma, a gazdaságok intenzitása között. Azokban a kerületekben (Moszkva kormányzóság), amelyekben a tejelő állatok tenyésztése, a tejgazdaság a legfejlettebb, a legkevesebb az elhanyagolt gazdaság és a legtöbb az igen fejlett gazdálkodást folytató birtok. Moszkva kormányzóságban a szántóföld területe mindenütt kisebbedik és rétté, legelővé alakul, s a nyomásos gabonagazdaság átengedi helyét a többforgós takarmányfüves gazdaságnak. Most már nem a gabonáé, hanem a takarmánynövényeké és a tejelő állatoké a főszerep ... nem csupán Moszkva kormányzóság birtokain, hanem az egész moszkvai iparvidéken" (l. c.).

A vaj- és sajtkészítés méreteinek éppen azért van különösen nagy jelentőségük, mert arról tanúskodnak, hogy a mezőgazdaság teljesen átalakul, hogy vállalkozás jellegét ölti és szakít az ósdi szokásokkal. A kapitalizmus alárendeli magának a mezőgazdaság egyik termékét, s ehhez a fő termékhez alkalmazkodik a gazdaság valamennyi többi ága. Ahol tejelő állatokat tartanak, takarmánynövényeket termesztenek, s a háromnyomásos gazdálkodásról többforgós váltógazdaságra térnek át stb. A sajtkészítés melléktermékeit az eladásra szánt jószág hizlalására használják fel. Vállalkozássá lesz nemcsak a tej feldolgozása, hanem az egész mezőgazdaság is**. A sajt- és vaj-

* Raszpopin úrnál ennek a kérdésnek a *felvetése* is (irodalmunkban alighanem először) helyes, elméletileg helytálló. Mindjárt kezdetben hangsúlyozza, hogy az „állattenyésztés produktivitásának növekedése" — a többi között a tejgazdaság fejlődése — nálunk *kapitalista* úton halad és egyik legfőbb jele annak, hogy a tőke behatol a mezőgazdaságba.

** Dr. Zsbankov azt mondja „Санитарное исследование фабрик и заводов Смоленской губ." [„Szmolenszk korm. gyárainak egészségügyi vizsgálata"] c. munkájában (Szmolenszk 1894. I. füz. 7. old.), hogy „a tulajdonképpeni sajtgyártással foglalkozó munkások száma ... nagyon jelentéktelen ... Sokkal nagyobb a mellékmun-

készítő üzemek nem csupán azokra a gazdaságokra gyakorolnak hatást, amelyekben ilyen üzemek működnek, minthogy a tejet gyakran a környékbeli parasztoktól és földbirtokosoktól vásárolják össze. A tej felvásárlásával a tőke a kisparasztokat is alárendeli magának, különösen az úgynevezett „tejközpontok“ felállításával, amelyek elterjedtségét már a hetvenes években megállapították (lásd Kovalevszkij és Levitszkij úr „Áttekintését“). Ezek nagyvárosokban vagy azok közelében felállított vállalatok, amelyek igen nagy mennyiségű, vasúton odaszállított tejet dolgoznak fel. A tejről azonnal lefölözik a tejszínt, amelyet frissen eladnak, a lefölözött tejet pedig olcsó áron a szegényebb vásárlóknak adják. Ezek a vállalatok, hogy biztosítsák maguknak a termékek megfelelő minőségét, olykor szerződésileg kötelezik a szállítókat, hogy a tehén takarmányozásánál tartsanak be bizonyos szabályokat. Világosan látható, milyen óriási jelentősége van az ilyen nagy vállalatoknak: egyrészt széleskörű piacot alakítanak ki maguknak (a lefölözött tej eladása a szegényebb városi lakosságnak), másrészt óriási méretekben kiszélesítik a mezőgazdasági vállalkozók piacát. Ez utóbbiakat erősen ösztönzik a piacra termelő mezőgazdaság kiterjesztésére és javítására. A nagyipar úgyszólván magával húzza őket, minthogy meghatározott minőségű terméket követel meg, és kiszorítja a piacról (vagy az uzsorások karjaiba taszítja) azt a kistermelőt, aki a „normális“ színvonal alatt marad. Ugyancsak ebből a célból állapítják meg a tejárat a minőség (például a zsírtartalom) szerint, aminek a megkönnyítésén a technika, különféle tejsűrűségmérők és ehhez hasonlók feltalálásával oly buzgón szorgos-

---

kálatokat végzők száma, akikre a sajtkészítésnél is és a mezőgazdasági munkáknál is szükség van; ilyenek a pásztorok, a fejőnők stb.; ezeknek a munkásoknak a száma minden sajtkészítőgyárban kétszer, háromszor, sőt négyszer annyi, mint a sajtkészítő szakmunkások száma.“ Mellesleg megjegyezzük, hogy dr. Zsbankov leírása szerint a munkakörülmények itt nagyon egészségtelenek, a munkanap rendkívül hosszú (16—17) óra stb. Ily módon a piacra termelő mezőgazdaságnak ezen a vidékén sem áll helyt a mezőgazdasági munka idillikus voltára vonatkozó hagyományos nézet.

kodik, s ami mellett a szakemberek oly hevesen kardoskodnak (v. ö. „Termelőerők", III. 9. és 38. old.). E tekintetben a tejközpontoknak ugyanolyan szerepük van a kapitalizmus fejlődésében, mint a gabonaraktáraknak a piacra termelő gabonagazdaságban. A gabonaraktárak, azáltal, hogy minőség szerint osztályozzák a gabonát, egyedi termékből mennyiségileg és minőségileg meghatározható termékké (res fungibilis[85], mint a magánjogászok mondják) teszik, vagyis először teljesen hozzáalkalmazzák a cseréhez (lásd M. Seringnek az Amerikai Egyesült Államok gabonakereskedelméről szóló cikkét a „Földbirtoklás és mezőgazdaság" c. gyűjteményben, 281. és köv. old.). Ily módon a gabonaraktárak hatalmas lökést adnak az árutermelő gabonagazdaságnak és a minőség szerinti ármegállapítás bevezetésével szintén siettetik annak technikai fejlődését. Az ilyen intézmény egyszerre két csapást mér a kistermelőre. Először is, a nagy vetésterületű gazdaságok jobb minőségű gabonáját teszi meg normának, azt törvényesíti, s ezzel végérvényesen elértékteleníti a szegényparasztok rosszabb minőségű gabonáját. Másodszor, mivel a tőkés nagyipar mintájára szervezi meg a gabona osztályozását és raktározását, csökkenti a nagy vetésterületű gazdaságok ezzel kapcsolatos költségeit, megkönnyíti és egyszerűsíti számukra a gabona eladását, s ezzel végérvényesen a kulákok és az uzsorások karjaiba taszítja a kistermelőt, aki patriarchális és kezdetleges módon a piacon szekérről adja el gabonáját. Az utóbbi időben a gabonaraktárak építése terén tapasztalható gyors fejlődés tehát a gabonafronton ugyanazt jelenti, mint a tőkés „tejközpontok" megjelenése és fejlődése: a tőke nagy győzelmet aratott, és a kistermelő háttérbe szorult.

Már a fentebb idézett adatokból is világos, hogy a haszonállattenyésztés fejlődése *kialakít* bizonyos belső piacot*, először is, termelési eszközökre: tejfeldolgozó

* A haszonállattenyésztés *számára* főleg az ipari lakosság növekedése alakít ki piacot; erről a növekedésről alább részletesen fogunk beszélni (VIII. fej. II. pont.). A külkereskedelem kérdését illetőleg a következő megjegyzésre szorítkozunk: a sajtkivitel a

gépekre, épületekre, istállókra, tökéletesített mezőgazdasági eszközökre, amelyek a hagyományos háromnyomásos gazdálkodásról a többforgós váltógazdaságra való áttéréshez kellenek stb., és másodszor, munkaerőre. Az iparszerűen űzött állattenyésztésben összehasonlíthatatlanul több munkásra van szükség, mint a régi, „trágyatermelő" állattenyésztésben. A tejgazdaság vidéke — az ipari és az északnyugati kormányzóságok — csakugyan rengeteg mezőgazdasági munkást szív fel. Nagyon sokan mennek mezőgazdasági munkára Moszkva, Szentpétervár, Jaroszlavl és Vlagyimir kormányzóságba; kevesebben, mindamellett szép számmal Novgorod, Nyizsnyij-Novgorod és más nem-feketeföldű kormányzóságokba. Sőt, a földművelési ügyosztály tudósítóinak válaszai szerint, Moszkva kormányzóságban és más kormányzóságokban a földbirtokosok gazdaságai főleg jövevény munkásokat foglalkoztatnak. Ez a paradoxon — mezőgazdasági munkások bevándorlása a mezőgazdasági kormányzóságokból (elsősorban a központi feketeföld-övezet kormányzóságaiból, és részben az északiakból) az ipari kormányzóságokba mezőgazdasági munkára a tömegesen elvándorló ipari munkások helyébe — rendkívül jellemző tünet (lásd erről Sz. A. Korolenko, l. c.). Minden számítgatásnál és okoskodásnál meggyőzőbben mutatja, hogy a munkásnép életszínvonala és helyzete a központi feketeföld-övezet kormányzóságaiban, ahol a kapitalizmus a legkevésbé fejlett, összehasonlíthatatlanul alacsonyabb és rosszabb, mint az ipari kormányzóságokban, ahol a kapitalizmus a legfejlettebb; hogy már Oroszországban is általánossá lett az a minden tőkés országra jellemző jelenség, hogy az

reform utáni időszak elején sokkal kisebb volt, mint a behozatal, de a kilencvenes években a kettő csaknem teljesen kiegyenlítődött (4 év alatt, 1891-től 1894-ig a behozatal évente átlag 41,8 ezer pud volt, a kivitel pedig 40,6 ezer pud; az 1886-tól 1890-ig terjedő öt évben a kivitel meg is haladta a behozatalt). A tehénvaj és a juhturó kivitele mindig sokkal nagyobb volt a behozatalnál; ez a kivitel gyorsan nő: 1866 és 1870 között a kivitel évente átlag 190 ezer pud volt, 1891 és 1894 között pedig évi 370 ezer pud („Termelőerők", III. köt. 37. old.).

ipari munkások helyzete jobb, mint a mezőgazdasági munkásoké (mert a mezőgazdaságban a kapitalizmus nyomásához hozzájárul még a kizsákmányolás kapitalizmus előtti formáinak nyomása is). Ezért menekülnek a munkások a mezőgazdaságból az iparba, míg az ipari kormányzóságokból nemcsak hogy nem áramlanak a mezőgazdaságba (ezekből a kormányzóságokból például egyáltalán nem kerülnek ki áttelepülők), hanem még bizonyos mértékben le is nézik a „közönséges" mezőgazdasági munkásokat, „pásztoroknak" (Jaroszlavl korm.), „kozákoknak" (Vlagyimir korm.), „földtúroknak" (Moszkva korm.) nevezik őket.

Nagyon fontos továbbá rámutatnunk arra, hogy az állatok gondozásához télen több munkás szükséges, mint nyáron. Emiatt, valamint a mezőgazdasági iparok fejlődése következtében, a szóban forgó vidékeken nemcsak hogy fokozódik a munkaerő-kereslet, hanem *egyenletesebben is oszlik meg az egész évben* és az egyes évek között. Ennek az érdekes ténynek a megítélésére igen megbízható anyagot nyújtanak a munkabérre vonatkozó adatok, ha több évet veszünk alapul. Idézzük ezeket az adatokat, a nagyorosz és a kisorosz kormányzóságok csoportjaira szorítkozva. A nyugati kormányzóságokat mellőzzük, tekintettel az ottani életmód sajátosságaira és a lakosság mesterséges zsúfoltságára (a zsidó települési övezet), a balti kormányzóságokat pedig csak annak szemléltetése céljából idézzük, hogy milyen viszonyok alakulnak ki ott, ahol a mezőgazdasági kapitalizmus a legfejlettebb*.

* Az I. csoportba (a kapitalista gabonagazdaság vidéke) 8 kormányzóságot vettünk fel: Besszarábia, Herszon, Tauria, Jekatyerinoszlav, Don, Szamára, Szarátov és Orenburg. A II. csoportba (a legkevésbé fejlett kapitalizmus vidéke) 12 kormányzóságot: Kazán, Szimbirszk, Penza, Tambov, Rjazany, Tula, Orel, Kurszk, Voronyezs, Harkov, Poltava és Csernyigov kormányzóságot. A III. csoportba (a kapitalista tejgazdaság és az ipari kapitalizmus vidéke) 10 kormányzóságot vettünk fel: Moszkva, Tver, Kaluga, Vlagyimir, Jaroszlavl, Kosztroma, Nyizsnyij-Novgorod, Szentpétervár, Novgorod és Pszkov. A munkabér nagyságát feltüntető számok a kormányzósági adatok átlagai. Forrás: „Szabad bérmunka stb.", a földművelési ügyosztály kiadása.

A kormányzóságok csoportjai	10 évi átlag (1881—1891)			8 évi átlago (1883—1891)					
	Munkabér rubelben		A nyári bér az évi bér %-ában	Arató napszám kopekben		Különbség a kettő között	Napszám kopekben		Különbség a kettő között
	évi	nyári		legalacsonyabb átlag	legmagasabb átlag		vetésnél	aratásnál átlagban	
I. Déli és keleti határvidékek	78	50	*64%*	64	181	*117*	45	97	*52*
II. A központi feketeföld-övezet kormányzóságai	54	38	*71%*	47	76	*29*	35	58	*23*
III. Nem-feketeföldű kormányzóságok	70	48	*68%*	54	68	*14*	49	60	*11*
Balti kormányzóságok	82	53	*65%*	61	70	*9*	60	67	*7*

Nézzük csak meg ezt a kis táblázatot, amelynek három fő oszlopában a számok kurzívval vannak szedve. Az első oszlop a nyári bérnek az évi bérhez való arányát tünteti fel. Minél *kisebb* ez az arányszám, minél közelebb jut a nyári bér a félévi bérhez, annál egyenletesebben oszlik meg a munkaerő-kereslet az egész évben, *annál kisebb a téli munkanélküliség*. Ebben a tekintetben a központi feketeföld-övezet kormányzóságaiban vannak a legkedvezőtlenebb helyzetben — vagyis a ledolgozási rendszer és a gyengén fejlett kapitalizmus vidékén*. Az ipari kormányzóságokban, a tejgazdaság vidékén a munka-

* Ugyanilyen következtetésre jut Rudnyev úr is: „Ott, ahol az állandó munkás munkáját viszonylag magasra értékelik, a nyári munkás bére jobban megközelíti az évi bér felét. Következésképpen, megfordítva, a nyugati kormányzóságokban és a központi feketeföld-övezet csaknem valamennyi sűrűn lakott kormányzóságában igen alacsonyra értékelik a nyári munkát" (l. c., 455. old.).

erő-kereslet nagyobb és a téli munkanélküliség kisebb. Itt az egyes évek között is a legkisebb a béringadozás, amint az a második oszlopból látható, amely az aratás idején fizetett legalacsonyabb és legmagasabb bér közötti különbséget mutatja. Végül, a vetés és az aratás idején fizetett bér közötti különbség ugyancsak a nem-feketeföldű övezetben a legkisebb, vagyis a munkaerő-kereslet itt egyenletesebben oszlik meg a tavasz és a nyár közt. A balti kormányzóságok mindezeket a szempontokat tekintve még a nem-feketeföldű kormányzóságokat is felülmúlják, a sztyeppés kormányzóságok viszont, ahol jövevény munkásokkal dolgoznak és a terméshozam a legerősebben ingadozik, a munkabérek is a legkevésbé szilárdak. Tehát, a munkabéradatok arról tanúskodnak, hogy a mezőgazdasági kapitalizmus a szóban forgó vidéken nemcsak bérmunka-keresletet teremt, hanem egyenletesebben is osztja el az egész évre.

Végül, rá kell mutatnunk még egy olyan esetre, amikor ezen a vidéken a kis földművelő függ a nagygazdától. A függőségnek ez a formája abból áll, hogy a földesúr jószágállományát a parasztoktól vásárolt állatokkal egészíti ki. A földesúrnak előnyösebb, ha az állatokat a parasztoktól vásárolja, akik szorult helyzetükben „veszteséggel" adnak el, mintha maga nevelne fel állatokat, — pontosan ahogy a felvásárlók az úgynevezett kusztáriparban gyakran előnyösebbnek tartják, hogy késztermékeket vásároljanak a kusztároktól potom áron, minthogy ezeket saját műhelyükben állítsák elő. Ez a tény, amely azt mutatja, hogy a rendkívül rossz helyzetben levő kistermelő a mai társadalomban csak szükségleteinek a legvégsőkig való leszállításával tarthatja fenn magát, V. V. úrnál érv a kisüzemi „népi" termelés mellett! ... „Nyugodtan levonhatjuk azt a következtetést, hogy nagy gazdaságaink ... nem eléggé önállóak ... Ezzel szemben a paraszt ... több képességet árul el a gazdaság tényleges megjavítására" („Haladó tendenciák", 77. old.). Az önállóságnak ez a hiánya abban nyilvánul meg, hogy „tejgazdaságaink ... olyan áron vásárolják össze a parasztok teheneit, amely ritkán éri el felnevelésük költségeinek a felét, s rendszerint nem több, mint e költségek harmada, sőt gyakran csak a negyede" (ibid., 71. old.). Az állattartó

gazdák kereskedelmi tőkéje teljesen alárendelte magának a kisparasztokat, állatgondozóivá tette őket, akik garasokért nevelik fel számára az állatokat, feleségüket pedig fejőnőkké változtatta*. Az ember azt hinné, ebből az a következtetés adódik, hogy nincsen értelme feltartóztatni a kereskedelmi tőke átalakulását ipari tőkévé, nincsen értelme támogatni a kisüzemi termelést, amelyben a kistermelő életszínvonala a béres életszínvonala alá süllyed. V. V. úr azonban másként vélekedik. El van ragadtatva attól a „buzgalomtól" (l. c., 73. old.), amellyel a paraszt gondozza a jószágot; el van ragadtatva attól, hogy „milyen szép eredményeket ér el az állattenyésztésben" a parasztasszony, „aki egész életét a tehenek és juhok mellett éli le" (80. old.). Ez aztán igen! „Egy egész élet a tehén mellett" (amelynek teje a tökéletesített tejfölözőbe megy); s ezért az életért a jutalom a tehén felnevelési költségeinek a „negyede"! Hát csakugyan, hogy is ne szállna síkra az ember a „kisüzemi népi termelés" mellett!

V. FOLYTATÁS. A PARASZTSÁG FELBOMLÁSA A TEJGAZDASÁG VIDÉKÉN

Mindabban, amit a szakirodalom a tejgazdaságnak a parasztság helyzetére gyakorolt befolyásáról mond, van-

* Íme két vélemény az orosz paraszt életszínvonaláról és általában életkörülményeiről. M. E. Szaltikov „Мелочи жизни" [„Az élet apróságai"] c. karcolatgyűjteményében az „Iparkodó muzsikról" ír ... „A muzsiknak mindenre szüksége van; de mindennél nagyobb szüksége van ... arra a képességre, hogy agyondolgozza magát, hogy ne sajnálja a maga munkáját ... Az iparkodó muzsik valósággal beleszakad" (a munkába). „Felesége is, felnőtt gyerekei is, többet robotolnak, mintha kényszermunkán volnának."

V. Vereszajev „Lizar" c. cikkében („Szevernij Kurir", 1899. 1. sz.) Lizarról, egy Pszkov kormányzósági muzsikról beszél, aki cseppek és egyebek használatát ajánlja a „népszaporodás csökkentésére". „Később — jegyzi meg a szerző — sok zemsztvo-orvostól és különösen bábától többször hallottam, hogy falusi férjek és asszonyok bizony gyakran fordulnak hozzájuk hasonló kérésekkel." „A meghatározott irányban haladó élet minden utat megjárt, s végül is zsákutcába jutott. Ebből a zsákutcából nincsen kivezető út. Természetes hát, hogy a kérdés új megoldása vetődik fel és érlelődik meg egyre inkább."

nak állandóan visszatérő ellentmondások: egyrészt rámutatnak a gazdaság fejlődésére, a jövedelem növekedésére, a mezőgazdaság technikájának haladására, a jobb munkaeszközök bevezetésére, másrészt pedig a táplálkozás rosszabbodására, a munkauzsora új fajtáinak kialakulására és a parasztság tönkremenetelére. A II. fejezetben elmondottak után nem csodálkozhatunk ezeken az ellentmondásokon: tudjuk, hogy az ellentétes vélemények a parasztság ellentétes csoportjaira vonatkoznak. Hogy pontosabban ítélhessünk e kérdésben, nézzük meg a parasztporták megoszlását a tehenek száma szerint* [lásd a táblázatot, 278. old.].

A nem-feketeföldű övezetben tehát a tehenek csaknem ugyanúgy oszlanak meg a parasztok között, mint az igásállatok a feketeföld-övezet kormányzóságainak parasztjai között (lásd II. fejezet). Emellett a tejelő állatok koncentrációja a szóban forgó övezetben erősebb, mint az igásállatok koncentrációja. Ez világosan utal arra, hogy a parasztság bomlása szorosan összefügg a piacra termelő mezőgazdaságnak éppen a helyi formájával. Nyilván ugyanerre az összefüggésre mutatnak rá a következő (sajnos, nem eléggé teljes) adatok is. Ha megnézzük a zemsztvo-statisztika összesített adatait (Blagovescsenszkij úr; 21 kormányzóság 122 kerületéről), azt látjuk, hogy

A paraszt helyzete a tőkés társadalomban valóban kilátástalan, s a földközösségi Oroszországban, akárcsak a parcellás Franciaországban „természetesen" természetellenes helyzetet teremt, ...amely persze nem a „kérdés megoldása", hanem természetellenes eszköz a kisgazdaság pusztulásának elodázására. *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

* Ezeket a zemsztvo-statisztikai adatokat Blagovescsenszkij úr „Összesítő gyűjteménye" alapján idézzük. Ennek a 18 kerületnek mintegy 14 000 portája nincsen a tehenek száma szerint csoportosítva: összesen nem 289 079 porta van, hanem 303 262. Blagovescsenszkij úr a feketeföld-övezet kormányzóságainak két kerületével kapcsolatban is közöl hasonló adatokat, de ezek a kerületek nyilvánvalóan nem tipikusak. Tver kormányzóság 11 kerületében („Stat. adatok gyűjteménye", XIII. köt. 2. old.) az osztásföldes porták közt a tehénnélküliek százaléka nem nagy (9,8), de a 3 és több tehénnel rendelkező portákban — a porták 21,9 %-ában — a tehenek 48,4 %-a összpontosul. A lónélküliek százalékaránya 12,2 %; a 3 és több lóval rendelkező porták százaléka csak 5,1 %, s ezeké a lovaknak mindössze 13,9 %-a. Mellesleg megjegyezzük, hogy a lovak kisebb mérvű koncentrációja (a tehenek koncentrációjához képest) a nem-feketeföldű övezet más kormányzóságaiban is megfigyelhető.

A porták csoportjai	Szentpétervár, Moszkva, Tver és Szmolenszk korm. 18 kerülete					Szentpétervár korm. 6 kerülete				
	A porták száma	%	A tehenek száma	%	Az 1 portára eső tehenek száma	A porták száma	%	A tehenek száma	%	Az 1 portára eső tehenek száma
Tehén nélkül	59 336	20,5	—	—	—	15 196	21,2	—	—	—
1 tehénnel	91 737	31,7	91 737	19,8	1	17 579	24,6	17 579	13,5	1
2 tehénnel	81 937	28,4	163 874	35,3	2	20 050	28,0	40 100	31,0	2
3 és több tehénnel	56 069	19,4	208 735	44,9	3,7	18 676	26,2	71 474	55,5	3,8
Összesen és átlagban	289 079	100	464 346	100	1,6	71 501	100	129 153	100	1,8

egy portára átlag 1,2 tehén jut. Eszerint a nem-feketeföldű övezetben a parasztságnak nyilvánvalóan aránylag több a tehene, mint a feketeföld-övezetben, Szentpétervár kormányzóságban pedig még több, mint a nem-feketeföldű övezetben általában. Másrészről, a jószágnélküli porták hányada 22 kormányzóság 123 kerületében 13%, az általunk vett 18 kerületben 17%, Szentpétervár kormányzóság 6 kerületében pedig 18,8%. Vagyis a parasztság felbomlása (ebben a tekintetben) a legerősebb Szentpétervár kormányzóságban, azután általában a nem-feketeföldű övezetben. Ez amellett szól, hogy éppen a *piacra termelő* mezőgazdaság a fő tényezője a parasztság felbomlásának.

Az idézett adatokból látható, hogy a parasztportáknak mintegy a fele (a tehénnélküliek és az egytehenesek) csak negatív értelemben részesülhet a tejgazdaság áldásaiból. Az a paraszt, akinek egy tehene van, csak szükségből adja el a tejet, lerontva saját gyermekeinek táplálkozását. Ezzel szemben a portáknak körülbelül az egyötöde (porták 3 és több tehénnel) a tejgazdaságnak valószínűleg több mint a felét összpontosítja kezében, minthogy e portákban a jószág minőségének és a gazdaság jövedelmezőségének jobbnak, illetve magasabbnak kell lennie, mint a „közép"-parasztnál*. Érdekesen szemléltetik ezt a következtetést egy olyan vidék adatai, amelyen igen fejlett a tejgazdaság és általában a kapitalizmus. A pétervári kerületről van szó**.

* Okvetlenül szem előtt kell tartanunk ezeket a parasztság ellentétes csoportjaira vonatkozó adatokat, amikor például ilyen általánosságokban mozgó véleményekkel találkozunk: „A tejelő állatok tenyésztésének családonként 20—200 rubelnyi évi jövedelme az északi kormányzóságok óriási területein nemcsak az állattenyésztés kibővítésének és megjavításának rendkívül komoly emeltyűje, hanem befolyást gyakorolt a földművelés fejlesztésére is, sőt még a mellékkereset utáni elvándorlást is csökkentette, mert otthon adott munkaalkalmat a lakosságnak, részben az állatok gondozásánál, részben pedig az addig parlagon heverő földek megművelésével" („Termelőerők", III. 18. old.). Általában véve a vándormunka nem csökken, hanem nő. Az egyes vidékeken tapasztalható csökkenés vagy a jómódú parasztok százalékának emelkedésére, vagy az „otthon végzett munka", azaz a helyi falusi vállalkozóknak végzett bérmunka növekedésére vezethető vissza.

** „Материалы по статистике народного хозяйства в С.-Петербургской губернии" [„Adatok Szentpétervár korm. nemzetgazdasági statisztikájához"], V. füz. 2. rész, Szentpétervár 1887.

Különösen széles körben fejlődött ki a tejgazdaság a kerület nyaralóvidékén, ahol túlnyomórészt oroszok laknak; itt a legfejlettebb a takarmányfüves gazdaság (a megművelt osztásföld 23,5 %-án, a 13,7 %-os kerületi átlaggal szemben), a zabtermesztés (a szántóföld 52,3 %-án) és a burgonyatermesztés (10,1 %). A mezőgazdaságot közvetlenül befolyásolja a szentpétervári piac, amelynek zabra, burgonyára, szénára, tejre, igáslovakra van szüksége (l. c., 168. old.). „Tejiparral" foglalkozik az összeírt lakosságból a családok 46,3 %-a. A tehenek 91 %-ának a tejét eladják. A tejiparból eredő jövedelem 713 470 rubel (203 rubel családonként, 77 rubel tehenenként). Az állatok minősége és gondozása annál jobb, minél közelebbre van az illető helység Szentpétervárhoz. A tejet kétféleképpen adják el: 1) a helyi felvásárlóknak és 2) Szentpéterváron a „tejfarmoknak" stb. Az eladás ez utóbbi módja összehasonlíthatatlanul előnyösebb, de „a legtöbb gazdaság, amelynek egy vagy két, esetleg több tehene is van ... nem tudja termékét közvetlenül Szentpétervárra szállítani", — nincsen lovuk, kis mennyiségek szállítása nem fizetődik ki stb. Ami a felvásárlókat illeti, ezek nem mind hivatásos kereskedők, vannak köztük olyanok is, akiknek saját tejgazdaságuk van. Íme a kerület két járásának adatai:

A szentpétervári kerület két járása	A családok száma	A teheneik száma	1 családra esik	E családok „keresete" rubelben	1 családra	1 tehénre
					eső kereset	
Családok, amelyek felvásárlóknak adják el a tejet	441	1 129	2,5	14 884	33,7	13,2
Családok, amelyek Szentpéterváron adják el a tejet	119	649	5,4	29 187	245,2	44,9
Összesen és átlagban	560	1 778	3,2	44 071	78,8	24,7

Ebből megítélhetjük, hogyan oszlanak meg a tejgazdaság áldásai a nem-feketeföldű övezet egész parasztságában, amelynek körében, mint láttuk, a tejelő állatok koncentrációja még nagyobb, mint ennél az 560 családnál. Hozzá kell még tennünk, hogy a szentpétervári kerület parasztcsaládjainak 23,1 %-a munkásokat alkalmaz (akik között, itt is, mint a mezőgazdaságban mindenütt, a napszámosok vannak túlsúlyban). „Ha figyelembe vesszük, hogy mezőgazdasági munkásokat csaknem kizárólag az olyan családok alkalmaznak, amelyeknek komplett gazdaságuk van“ (márpedig a kerület családjainak mindössze 40,4 %-a ilyen), „azt a következtetést kell levonnunk, hogy az ilyen gazdaságoknak több mint a fele nem lehet meg bérmunka nélkül“ (158. old.).

Tehát Oroszország minden részében, a legkülönbözőbb vidékeken, Pétervár kormányzóságban éppúgy, mint mondjuk Tauria kormányzóságban — a „földközösségen“ belüli társadalom-gazdasági viszonyok teljesen egyformák. A „szántóvető muzsikok“ közül (Ny. —on úr kifejezése) ott is, itt is különválik a kisebbséget alkotó kevés mezőgazdasági vállalkozó és a falusi proletariátus tömege. A mezőgazdaság sajátossága abban rejlik, hogy a kapitalizmus az egyik vidéken a mezőgazdaság egyik, a másik vidéken pedig a másik ágát keríti hatalmába, s ezért az egyforma gazdasági viszonyok a legkülönbözőbb agronómiai és szociális formákban jutnak kifejezésre.

Miután leszögeztük, hogy a parasztság a szóban forgó vidéken is ellentétes osztályokra bomlik, már könnyen eligazodunk azokban az ellentétes véleményekben, amelyekkel a tejgazdaság szerepét illetőleg rendszerint találkozunk. Egészen természetes, hogy a jómódú parasztság ösztönzést kap a mezőgazdaság fejlesztésére és javítására, s ennek eredményeképpen terjed a takarmányfüves gazdaság, amely a haszonállattenyésztés szükségszerű alkotóelemévé válik. Tver kormányzóságban például megállapítják, hogy fejlődik a takarmányfüves gazdaság, s a legelőrehaladottabb kasini kerületben már a porták $^{1}/_{6}$ része vet lóherét („Gyűjtemény“, XIII. 2. 171. old.). Nem érdektelen az sem, hogy a vásárolt földön a szántó nagyobb részét foglalják el vetett takarmányfüvek, mint az osztásföldön: a paraszti bur-

zsoázia természetesen előnyben részesíti a föld-magántulajdont a földközösségi földbirtokkal szemben*. Az „Обзор Ярославской губ." [„Áttekintés Jaroszlavl korm.-ról"] (II. füz. 1896) ugyancsak sokszor utal arra, hogy a takarmányfüves gazdaság fejlődik, mégpedig itt is elsősorban a vásárolt és a bérelt földeken**. Ugyanebben a kiadványban utalásokat találunk a tökéletesített munkaeszközök: vasekék, cséplőgépek, hengerek stb. elterjedésére is. Erősen fejlődik a vaj- és sajtgyártás stb. Novgorod kormányzóságban már a nyolcvanas évek elején megállapították, hogy a paraszti állattenyésztés általában romlik és csökken, egyes vidékeken azonban mégis javul, mégpedig ott, ahol a tejet kedvezően el lehet adni, vagy ahol már régebben elterjedt a borjúhizlalás (*Bicskov* „Опыт подворного исследования экономического положения и хозяйства крестьян в 3-х волостях Новгородского уезда" [„A parasztok gazdasági helyzetének és gazdaságának porták szerinti vizsgálata a novgorodi kerület három járásában"], Novgorod 1882). A borjúhizlalás, amely ugyancsak a haszonállattenyésztés egy fajtája, különben is meglehetősen elterjedt foglalkozás Novgorod és Tver kormányzóságban, s általában a két fővároshoz közelebb fekvő vidékeken (lásd „Szabad bérmunka stb.", a földművelési ügyosztály kiadása). „Ez a foglalkozás — mondja Bicskov úr — lényegében azoknak a már amúgy is eléggé tehetős parasztoknak hoz jövedelmet, akiknek több tehenük van, mert egy, sőt olykor még két kisebb tejhozamú tehénnel is elképzelhetetlen a borjúhizlalás" (l. c., 101. old.)***.

---

* A szarvasmarhatartás terén lényeges javulás csak ott figyelhető meg, ahol elterjedt a tej eladása (219., 224. old.).

** A 39., 65., 136., 150., 154., 167., 170., 177. és más oldalak. A reform előtti időkből ránkmaradt adórendszer itt is gátolja a mezőgazdaság fejlődését. „A takarmányfüves gazdaság — írja az egyik tudósító — területhiány miatt a járásban mindenfelé elterjedt, de a lóherét az adóhátralékok kiegyenlítésére adják el" (91. old.). Az adók ebben a kormányzóságban olykor olyan nagyok, hogy a földet bérbe adó paraszt kénytelen még bizonyos összeggel hozzájárulni.

*** Meg kell jegyeznünk, hogy az itteni parasztság „foglalkozásainak" sokfélesége arra késztette Bicskov urat, hogy a kereset nagysága szerint két csoportba ossza őket. Kiderült, hogy 100 rubelnél kevesebbet 3251 személy keres (a lakosság 27,4 %-a); összes

A paraszti burzsoázia gazdasági sikereinek legszembetűnőbb jele azonban a szóban forgó vidéken az a tény, hogy a parasztok munkásokat alkalmaznak. A helyi földbirtokosok érzik, hogy konkurrenseik támadnak, és a földművelési ügyosztálynak küldött jelentéseikben olykor azzal magyarázzák a munkáshiányt, hogy a gazdag parasztok elhalásszák előlük a munkásokat („Szabad bérmunka", 490. old.). Munkásokat alkalmaznak a parasztok Jaroszlavl, Vlagyimir, Szentpétervár és Novgorod kormányzóságban (l. c., passim). Elszórtan egy csomó hasonló utalást találunk „Jaroszlavl korm. áttekintésében" is. A jómódú kisebbségnek ezek az eredményei azonban nagy súllyal nehezednek a szegényparasztok tömegére. Például Jaroszlavl kormányzóság ribinszki kerületének koprinói járásában elterjedt a sajtkészítés — „V. I. Blandov, a sajt-artelek ismert alapítója" kezdeményezésére*. „A szegényebb parasztok, akiknek csak egy tehenük van, odaviszik . . . a tejet (a sajtgyárba), s ezzel természetesen lerontják élelmezésüket"; ugyanakkor a jómódúak javítják állatállományukat (32—33. old.). A bérmunka egyik fontos fajtája az, hogy a sajtgyárakba mennek dolgozni; fiatal parasztokból toborzódnak a sajtgyártó mesterek. A posehoni kerületben „a sajt- és vajgyártó üzemek száma . . . évről évre nő", de „az a haszon, amelyet a paraszti gazdaságnak a sajt- és vajgyártó üzemek hoznak, aligha ellensúlyozza ezek hátrányait a paraszti életben". A parasztok maguk is beismerik, hogy gyakran éheznek, mert amint valahol sajtgyár létesül, a tejtermékek ezekbe a sajt- és vajgyárakba kerülnek, a parasztok pedig rendszerint felvizezett tejjel táplálkoznak. Kifejlődik az áruval való elszámolás (43., 54., 59. és más oldalak), s igen sajnálatos, hogy az a törvény, amely a „kapitalista"

---

keresetük 102 000 rubel, vagyis fejenként 31 rubel. 100 rubelnél többet 454 személy keres (a lakosság 3,8 %-a); összes keresetük 107 000 rubel, vagyis fejenként 236 rubel. Az első csoportba túlnyomórészt a különféle bérmunkások kerültek, a másodikba — kereskedők, szénafelvásárlók, faipari vállalkozók stb.

* A koprinói járás „sajt-artelei" szerepelnek a „Gyárlajstromban", s a legnagyobb sajtipari vállalatnak, a Blandov fivérek cégnek 1890-ben hat kormányzóságban 25 gyára volt.

gyárakban megtiltja az áruval való elszámolást, nem terjed ki a kisüzemi „népi" termelésünkre is*.

Az ügyet jól ismerő emberek véleménye tehát megerősíti azt a következtetésünket, hogy a parasztság zömére a helyi mezőgazdaság haladásából csak hátrány származott. A piacra termelő mezőgazdaság haladása folytán leromlik a parasztság alsóbb kategóriáinak helyzete, ezek véglegesen kiszorulnak a földmívelők sorából. Meg kell jegyeznünk, a narodnyik irodalomban utaltak arra, hogy ellentmondás van a tejgazdaság fejlődése és a parasztok táplálkozásának leromlása között (ha nem tévedünk, Engelhardt volt az első, aki erre rámutatott). De éppen ezen a példán láthatjuk, milyen rövidlátóan értékelik a narodnyikok a parasztságban és a mezőgazdaságban végbemenő jelenségeket. Egyik formájában, az egyik vidéken észreveszik az ellentmondást, s nem értik meg, hogy ez az egész társadalomgazdasági rendet jellemzi, csakhogy mindenütt más-más formában jelenik meg. Észreveszik az egyik „jövedelmező foglalkozás" ellentmondásos jelentőségét, és buzgón tanácsolják, hogy mindenféle más „helyi foglalkozásokat" „honosítsanak meg" a parasztok között. Észreveszik, milyen ellentmondásokat rejt magában a mezőgazdasági fejlődés egyik eredménye, s nem értik meg, hogy például a gépeknek a mezőgazdaságban is pontosan ugyanaz a közgazdasági jelentőségük, mint az iparban.

---

* Íme Sztarij Maszlogyel [Öreg Vajkészítő] úr egy jellemző kijelentése: „Aki látta és ismeri a mai falut, s emlékszik milyen volt 40—50 esztendővel ezelőtt, megdöbben a különbségen. A régi falvakban a parasztok házai mind egyformák voltak, külsejükben is, berendezésükben is; ma viszont a kunyhók mellett díszes lakóházak láthatók, a koldusok mellett gazdagok, a megalázottak és megbántottak mellett dőzsölők és ujjongók élnek. A régi időkben eléggé gyakoriak voltak az olyan falvak, amelyekben egyetlen nincstelen sem volt, most pedig minden faluban legalább öt, de még tíz is van. S be kell vallani: a vajgyártást sok bűn terheli ebben az átalakulásban. 30 esztendő alatt a vajgyártás sok embert gazdaggá tett, kidíszítette házukat, a parasztok közül sokan: a tejszállítók a vajgyártás fejlődésének időszakában növelték vagyonukat, több állatot szereztek be, közösen vagy egymagukban földet vásároltak, de még többen elszegényedtek, a falvakban megjelentek a nincstelenek és a koldusok" („Zsizny", 1899. 8. sz., idézve a „Szevernij Kraj" c. folyóiratból, 1899. 223. sz.). *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

VI. A LENTERMELÉS VIDÉKE

A kapitalista mezőgazdaság fentebb leírt első két vidékét azok nagyságára és az ottani viszonyok tipikus voltára való tekintettel, meglehetősen részletesen tárgyaltuk. További fejtegetéseinkben már csak rövidebb utalásokra szorítkozunk néhány fontosabb vidékre vonatkozólag.

A len az egyik legfontosabb az úgynevezett „ipari növények" közül. Már ez a kifejezés is arra utal, hogy itt *piacra termelő* mezőgazdasággal van dolgunk. Például a „lentermelő" Pszkov kormányzóságban a len már régóta a parasztok „első pénze", ahogy azon a vidéken mondják („Katonastat. gyűjt.", 260. old.). A lentermelés egyszerűen a pénzszerzés egyik módja. A reform utáni időszakot nagyjában az jellemzi, hogy kétségtelenül emelkedett a haszonlen-termelés. Becslés szerint a hatvanas évek végén körülbelül 12 millió pud volt Oroszország lenrost termelése (ibid., 260. old.); a nyolcvanas évek elején pedig 20 millió pud („Az oroszországi ipar tört.-stat. áttekintése", I. köt. Szentpétervár 1883. 74. old.); ma Európai-Oroszország 50 kormányzóságában több mint 26 millió pud lenrostot termelnek*. A tulajdonképpeni lentermelő vidékeken (a nemfeketeföldű övezet 19 kormányzóságában) a len vetésterülete az utóbbi időben a következőképpen alakult:

---

* A Központi Statisztikai Bizottság adatai szerint 1893 és 1897 között az átlag 26 291 000 pud. Lásd „Vesztnyik Finanszov", 1897. 9. sz. és 1898. 6. sz. A korábbi idők lentermelésére vonatkozó statisztikai adatok nagyon pontatlanok voltak, ezért helyesebbnek tartottuk felhasználni azokat a hozzávetőleges számításokat, amelyeket a szakemberek a legkülönbözőbb források összehasonlításával állítottak össze. A lentermelés méretei évről évre erősen ingadoztak. Így történhetett meg például az, hogy Ny. —on úr, aki vagy *hat* év adatai alapján a legmerészebb következtetéseket vonta le a lentermelés „csökkenését" és „a len vetésterületének kisebbedését" illetően („Értekezések", 236. és köv. oldalak), a legfurcsább hibákba esett (lásd ezek elemzését P. B. Sztruvénál a „Kritikai megjegyzések" 233. és köv. oldalain). A szövegben elmondottakhoz hozzá kell még fűznünk, hogy az Ny. —on úr által idézett adatok szerint a len maximális vetésterülete az 1880-as években 1 372 000 gyesz., a rosthozam pedig 19 245 000 pud volt, 1896—1897-ben viszont a vetésterület elérte az 1 617 000—1 669 000 gyeszt.-t, a rosthozam pedig a 31 713 000—30 139 000 pudot.

1893 — 756,6 ezer gyesz.; 1894 — 816,5 ezer gyesz.; 1895 — 901,8 ezer gyesz.; 1896 — 952,1 ezer gyesz.; 1897 — 967,5 ezer gyesz. S egész Európai-Oroszországban (50 korm.) a len vetésterülete 1896-ban 1617 ezer gyesz., 1897-ben 1669 ezer gyesz. („Vesztnyik Finanszov", ibid., és 1898. 7. sz.), az 1890-es évek elején viszont 1399 ezer gyesz. volt. („Termelőerők", I. 36. old.). A szakirodalomban idézett általános adatok ugyancsak a haszonlen termelésének növekedését bizonyítják. Például a reform utáni első két évtizedre vonatkozólag a „Tört.-stat. áttekintés" megállapitja, hogy „az ipari célokat szolgáló lentermelés vidéke néhány kormányzósággal megnövekedett" (l. c., 71. old.); ebben különösen nagy szerepe volt a vasúthálózat kibővülésének. Vlagyimir kormányzóság jurjevi kerületéről V. Prugavin úr a nyolcvanas évek elején ezt írta: „A len vetésterülete ... az utóbbi 10—15 év folyamán itt rendkívül megnövekedett." „Több népes család évente 300—500 rubel értékben, sőt ennél is nagyobb értékben ad el lent ... A lenmagot Rosztovban veszik meg ... Az itteni parasztok rendkívül nagy gondot fordítanak a vetőmag kiválogatására" („Сельская община, кустарные промыслы и земледельческое хозяйство Юрьевского уезда Владимирской губ." [„A faluközösség, a kusztáripar és a földművelő gazdaság Vlagyimir korm. jurjevi kerületében"] Moszkva 1884. 86—89. old.). Tver korm. zemsztvostatisztikai adatainak gyűjteményében (XIII. köt. 2. füz.) megállapítják, hogy „a legfontosabb tavaszi gabonaneműek: az árpa és a zab, átengedik helyüket a burgonyának és a lennek" (151. old.); néhány kerületben a len a tavaszi vetésterület $^1/_3$—$^3/_4$ részét foglalja el, például a zubcovi, a kasini és más kerületekben, „ahol a lentermelés határozottan spekulációs jellegű foglalkozás lett" (145. old.), és különösen gyorsan fejlődik a bérelt szűzföldeken és ugarokon. Emellett megfigyelhető, hogy egyes kormányzóságokban, amelyekben még vannak szabad földek (szűzföldek, pusztaságok, irtásföldek), a lentermelés különösen gyorsan terjed, más, régóta lentermeléssel foglalkozó kormányzóságokban meg „a lentermelés vagy egy helyben topog, vagy még háttérbe is szorul újonnan meghonosított növények, például gumósnövények, főzelékfélék stb. ter-

melése mögött" („Vesztnyik Finanszov", 1898. 6. sz. és 1897. 29. sz.), vagyis átengedi helyét más haszonnövényeknek.

Ami a lenkivitelt illeti, ez a reform utáni első két évtizedben rendkívül gyorsan növekedett: 1857—1861-ben átlag 4,6 millió pud volt, 1867—1871-ben már 8,5 millió pud, 1877—1881-ben pedig 12,4 millió pud, de azután mintha megállapodott volna, s 1894—1897-ben átlag 13,3 millió pud volt*. A haszonlen termelésének fejlődése természetesen nemcsak a mezőgazdaság és az ipar közötti cserét mozdította elő (len eladása és gyári termékek vásárlása), hanem *a piacra termelő mezőgazdaság különböző fajtái* közötti cserét is (len eladása és gabona vásárlása). Közlünk adatokat erről az érdekes jelenségről, amely szemléltetően mutatja, hogy nemcsak a lakosságnak a mezőgazdaságból az iparba való elvonása, hanem a piacra termelő mezőgazdaság specializálódása is hozzájárul a kapitalizmus belső piacának kialakulásához**:

Időszakok	Teherforgalom a Pszkov kormányzóságba („lenvidék") vezető vasútvonalakon (Átlagok ezer pudban)	
	Elszállított len	Odaszállított gabona és liszt
1860—1861	255,9	43,4
1863—1864	551,1	464,7
1865—1866	793,0	842,6
1867—1868	1 053,2	1 157,9
1869—1870	1 406,9	1 809,3

De milyen hatással van a piaci lentermelés növekedése a parasztságra, amely — mint ismeretes — a fő lentermelő?*** „Ha átutazunk Pszkov kormányzóságon és szem-

* A len, gerebenezett lenszál és lenkóc kivitelére vonatkozó adatok. Lásd „Tört.-stat. áttekintés", P. Sztruve „Kritikai megjegyzései", és „Vesztnyik Finanszov", 1897. 26. sz. és 1898. 36. sz.

** Lásd *N. Sztrokin:* „Льноводство Псковской губ." [„Pszkov korm. lentermelése"], Szentpétervár 1882. A szerző ezeket az adatokat az adóbizottság „munkálataiból" merítette.

*** A len 1 399 000 gyesz. vetésterületéből 745 000 gyesz. a nem-feketeföldű övezetben van, ahol e területnek csak 13 %-a földbirtokosoké. A feketeföld-övezetben a 609 600 gyesz. vetésterület 44,4 %-a földbirtokosoké („Termelőerők", 1. köt. 36. old.).

ügyre vesszük az ottani gazdasági életet, okvetlenül észrevesszük, hogy a gyéren elszórt nagy, gazdag egységek, kisebb falvak és községek mellett rendkívül szegény egységek vannak; *ezek a szélsőségek a lentermelő vidék gazdasági életének jellegzetes vonásai.*" „A lentermelés spekulációs jelleget öltött" s a lenből származó jövedelem „nagy része" „a felvásárlóknak jut, és azoknak, akik a lentermelésre a földet bérbe adják" (Sztrokin, 22—23. old.). A nyomorba döntő haszonbérek valóságos „pénzjáradékot" alkotnak (lásd fentebb), s a parasztok tömege „teljesen és reménytelenül függ" (Sztrokin, ibid.) a felvásárlóktól. A kereskedelmi tőke ezen a vidéken már régen uralomra jutott*, s a reform utáni időszaknak az a sajátossága, hogy ez a tőke óriási mértékben koncentrálódott, hogy a korábbi kis felvásárlók elvesztették monopolhelyzetüket, hogy „lenirodák" jöttek létre, amelyek kezükbe kaparintották az egész lenkereskedelmet. A lentermelés jelentősége — mondja Sztrokin úr Pszkov kormányzóságot illetően — „abban van, hogy . . . a tőke néhány kézben összpontosul" (31. old.). A tőke hazárdjátékká változtatta át a lentermelést, s ezzel tönkretette a kis földművelők tömegeit, úgy, hogy ezek lerontották a len minőségét, kimerítették a földet, az osztásföld bérbeadására kényszerültek és végül a „vándor"-munkások számát növelték. A jómódú parasztokból és kereskedőkből álló kisebbségnek viszont módja nyílt — és a konkurrencia is rákényszerítette — arra, hogy technikai tökéletesítéseket vezessen be. Elterjedtek a Couté-féle lentörő gépek, mind a kézi erővel dolgozók (mintegy 25 rubelért), mind a járgányosak (háromszor annyiért). 1869-ben Pszkov kormányzóságban csak 557 ilyen gépet számláltak, 1881-ben pedig már 5710-et (4521 — kézi erővel dolgozót és 1189 járgányosat)**. „Jelenleg — olvassuk a „Tört.-stat. áttekintésben" — minden lentermeléssel foglalkozó valamirevaló paraszt-

* Már a „Katonastat. gyűjt.-ben" is találunk utalást arra, hogy „a parasztok által elvetett len a valóságban nagyon gyakran a bulinyák" (a kis felvásárlók helyi elnevezése) „tulajdona, s a parasztok csak munkások saját földjükön" (595. old.). V. ö. „Tört.-stat. áttekintés", 88. old.

** Sztrokin, 12. old.

családnak van kézi erővel dolgozó Couté-féle lentörő gépe, úgyhogy már «pszkovi lentörő gépnek» nevezték el" (l. c., 82—83. old.). Hogy ezek a kisebbségben levő „valamirevaló" gazdák, akik gépeket vezetnek be, milyen arányban vannak a parasztság többi részével, azt már a II. fejezetben láttuk. A kezdetleges rosták helyett, amelyek nagyon durván tisztították a magot, a pszkovi zemsztvo tökéletesített magtisztító gépeket (triőröket) kezdett bevezetni, s a „tehetősebb paraszt-vállalkozók" már előnyösnek tartják, ha maguk vásárolják meg ezeket a gépeket és bérbe adják a lentermelőknek („Vesztnyik Finanszov", 1897. 29. sz. 85. old.). A nagyobb lenfelvásárlók szárítókat rendeznek be, préseket állítanak fel, munkásokat fogadnak a len osztályozására és tilolására (lásd V. Prugavin úr erre vonatkozó példáját, l. c., 115. old.). Végül feltétlenül hozzá kell fűznünk, hogy a lenrost megmunkálása különösen sok munkáskezet igényel: azt tartják, hogy egy gyeszjatyina len megművelésához 26 munkanap tulajdonképpeni mezőgazdasági munka kell és további 77 munkanap a lenszárnak rostokká való feldolgozására („Tört.-stat. áttekintés", 72. old.). Ezért a lentermelés fejlődése egyrészt növeli a földművelő téli elfoglaltságát, másrészt pedig fokozza a lentermeléssel foglalkozó földbirtokosok és jómódú parasztok között a bérmunkás-keresletet (lásd erre egy példa a III. fej. VI. pontjában).

Ilyképpen a piacra termelő mezőgazdaság a lentermelő vidéken is a tőke uralmára és a parasztság felbomlására vezet. Ez utóbbi folyamatot kétségtelenül óriási mértékben gátolják az elviselhetetlenül magas földhaszonbérek*, a kereskedelmi tőke nyomása, a parasztoknak az osztásföldhöz való kötöttsége és a magas váltságdíjak az osztásföldért. Ezért minél nagyobb méreteket ölt majd a parasztok földvásárlása** és az iparűzés céljából való elvándor-

* Jelenleg a len árának esése következtében csökken a lenföldek haszonbére, de a len vetésterülete, például a pszkovi lentermelő vidéken 1896-ban nem csökkent („Vesztnyik Finanszov", 1897. 29. sz.).

** Pszkov kormányzóság Oroszország legelső kormányzóságai között van a paraszti földvásárlás növekedése tekintetében. Az „Összesített stat. anyag a falusi lakosság gazdasági helyzetéről" c. kiadvány (a miniszteri bizottság irodájának kiadványa) adatai

lás*, minél szélesebb körben terjednek el a tökéletesített munkaeszközök és művelési módszerek, annál gyorsabban szorítja majd ki az ipari tőke a kereskedelmi tőkét, annál gyorsabban alakul majd ki a parasztságból a paraszti burzsoázia és annál gyorsabban szorítja ki a földesúri gazdaság ledolgozási rendszerét a kapitalista gazdálkodás.

VII. A MEZŐGAZDASÁGI TERMÉKEK IPARI FELDOLGOZÁSA

Fentebb már volt alkalmunk megjegyezni (I. fej. I. pont), hogy a mezőgazdasági szakírók, akik a mezőgazdasági rendszereket a fő piaci termék szerint osztályozzák, külön típusként tárgyalják az ipari vagy technikai gazdasági rendszert. Ennek az a lényege, hogy a mezőgazdasági terméket, mielőtt (egyéni vagy termelő) fogyasztásra kerül, iparilag feldolgozzák. A feldolgozó üzemek vagy a nyersanyagot előállító gazdaságokhoz tartoznak, vagy pedig külön ipari vállalkozók kezében vannak, akik a gazdáktól vásárolják a terméket. Politikai-gazdaságtani tekintetben a két típus közötti különbség lényegtelen. A mezőgazdasági termelési ágak fejlődésének komoly jelentősége van a kapitalizmus fejlődése szempontjából. Először, ez a piacra termelő mezőgazdaság fejlődésének egyik formája, mégpedig éppen az a formája, amely különösen szemléltetően mutatja, hogy a mezőgazdaság a tőkés társadalom iparának egyik ágává változik. Másodszor, a mezőgazdasági termékek ipari feldolgozásának fejlődése rendszerint szorosan összefügg a mezőgazdaság technikai haladásával: egyrészt, már maga a feldolgozandó nyersanyag termelése is többnyire szüksé-

szerint itt a vásárolt paraszti földek elérik a megművelt osztásföld 23 %-át; ez a maximum az 50 kormányzóságban. 1892 január 1-én 1 paraszt férfira 0,7 gyesz. vásárolt föld jut; ebben a tekintetben Pszkov kormányzóságot csak Novgorod és Tauria kormányzóság múlja felül.

* A statisztika adatai szerint a férfiak elvándorlása Pszkov kormányzóságból 1865—1875-től 1896-ig *csaknem négyszeresére növekedett* („Промыслы крестьянского населения Псковской губ." [„Pszkov korm. paraszti lakosságának iparűzése"], Pszkov, 1898. 3 old.).

gessé teszi a mezőgazdaság tökéletesítését (például a kapásnövények termelését); másrészt, a feldolgozásból visszamaradó hulladékot sokszor hasznosítani tudják a mezőgazdaságban, s ezzel növelik a mezőgazdaság termelékenységét és legalább részben helyreállítják a mezőgazdaságnak és az iparnak azt az egyensúlyát, azt a kölcsönhatását, amelynek megsértése a kapitalizmus egyik legmélyebb ellentmondása.

Hadd jellemezzük hát a reform utáni oroszországi mezőgazdaság termelési ágainak fejlődését.

1. Szeszfőzés

Itt a szeszfőzést csak a mezőgazdaság szempontjából vizsgáljuk. Ezért fölösleges elmondanunk, milyen gyors ütemben koncentrálódott a szeszfőzés nagy üzemekben (részben a fogyasztásiadó-rendszer követelményei miatt), milyen gyorsan fejlődött a gyárak technikája, olcsóbbá téve a termelést, milyen mértékben múlta felül ezt az olcsóbbodást a fogyasztási adó növekedése, feltartóztatva ezzel a fogyasztás és a termelés növekedését.

Lássuk a „mezőgazdasági" szeszfőzés adatait az egész Orosz Birodalomra vonatkozólag*:

Szeszgyárak 1896/97-ben	Gyárak száma		Szeszgyártás ezer vödörben	
Mezőgazdasági	1 474	1 878	13 521	24 331
Vegyes	404		10 810	
Ipari	159		5 457	
Összesen	2 037		29 788	

Eszerint a szeszgyáraknak több mint $^{9}/_{10}$-e (az egész termelésnek több mint $^{4}/_{5}$-ével) közvetlen kapcsolatban

* Az 1890 június 4-i törvény szerint a mezőgazdasági szeszfőzés kritériumai a következők: 1) a szeszfőzés ideje, nevezetesen szeptember 1-től június 1-ig, amikor nincsenek mezei munkák; 2) a kifőzött szesz mennyiségének arányban kell lennie a birtok szántóföldjének nagyságával. Azokat az üzemeket, amelyekben részben mezőgazdasági, részben ipari szeszfőzés folyik, vegyes üzemeknek nevezik (v. ö. „Vesztnyik Finanszov", 1896. 25. sz. és 1898. 10. sz.).

van a mezőgazdasággal. Minthogy ezek a szeszgyárak tőkés nagyvállalatok, ilyen jelleget adnak mindazoknak a földesúri gazdaságoknak is, amelyekben létesültek (a szeszgyárak csaknem kivétel nélkül földesurak és főleg nemesek tulajdonában vannak). A piacra termelő mezőgazdaság szóban forgó ága a legfejlettebb a központi feketeföld-övezet kormányzóságaiban, amelyekben az Orosz Birodalom szeszgyárainak több mint $^1/_{10}$ része összpontosul (1896/97-ben 239, ebből 225 mezőgazdasági és vegyes), az egész szesztermelésnek több mint negyedrészével (1896/97-ben 7 785 000 vödör, ebből 6 828 000 vödör a mezőgazdasági és vegyes szeszgyárakban). Tehát azon a vidéken, ahol a ledolgozási rendszer van túlsúlyban, a mezőgazdaság piacra-termelő jellege a leginkább (inkább, mint bármely más vidéken) abban nyilvánul meg, hogy a gabonából és burgonyából szeszt főznek. A burgonyaszesz főzése különösen gyors ütemben fejlődött a reform utáni időszakban, amint ezt az egész Orosz Birodalomra vonatkozó alábbi adatok mutatják*:

	A szeszgyártásra felhasznált nyersanyag ezer pudban		
	Kenyértermények	Ebből burgonya	A burgonya %-a
1867-ben	76 925	6 950	9,1
10 év átlagában 1873/74—1882/83	123 066	65 508	53
10 év átlagában 1882/83—1891/92	128 706	79 803	62
1893/94-ben	150 857	115 850	76
1896/97-ben	144 038	101 993	70,8

Tehát a szeszfőzésre felhasznált kenyértermények mennyisége megkétszereződött, de az e célra felhasznált burgonya mennyisége tizenötszörösére emelkedett. Ez a tény szemléltetően igazolja azt a fentebb (e fejezet I. pontjában) felállított tételt, hogy a burgonya vetésterületének és hozamának óriási növekedése éppen a piacra termelő és a kapitalista mezőgazdaság fejlődését, s egyben a mezőgazdaság technikájának előrehaladását, s a háromnyomásos gazdálkodásnak a többforgós váltógazdasággal

* Források: „Katonastat. gyűjt.", 427. old.; „Termelőerők", IX. 49. old. és „Vesztnyik Finanszov", 1898. 14. sz.

való felcserélését stb. jelenti*. Azon a vidéken, amelyen a szeszipar a legfejlettebb, az egy lakosra eső tiszta burgonyahozam is a legnagyobb (az orosz kormányzóságokban, vagyis nem számítva a balti és a nyugati kormányzóságokat). A feketeföld-övezet északi kormányzóságaiban az egy lakosra eső tiszta burgonyahozam 1864—1866-ban, 1870—1879-ben és 1883—1887-ben — 0,44, 0,62, illetőleg 0,60 csetverty volt, egész Európai-Oroszországra (az 50 kormányzóságra) vonatkozólag pedig 0,27, 0,43, illetőleg 0,44 csetverty. A „Tört.-stat. áttekintés" már a nyolcvanas évek elején megállapította, hogy „a burgonyatermelés legnagyobb elterjedtségének területe felöleli a feketeföld-övezet központi és északi részének valamennyi kormányzóságát, a volgamenti és volgántúli, valamint a központi nem-feketeföldű övezet kormányzóságait" (l. c., 44. old.)**.

Ha a földesurak és a jómódú parasztok fokozzák a burgonyatermelést, ezzel növelik a bérmunka-keresletet; egy gyesz. burgonya megművelése jóval több munkát igényel***, mint egy gyesz. gabona megművelése, a gépek alkal-

* V. ö. Raszpopin, l. c. — „Tört.-stat. áttekintés", l. c. 14. old. A szeszfőzés hulladékát (a cefrét) elég gyakran (nemcsak mezőgazdasági, hanem kereskedelmi vállalatok is) a vágómarhatenyésztésben értékesítik. — V. ö. „Mezőgazdasági és stat. adatok", VII. füz. 122. old. és passim.

** Hogy milyen gyorsan növekedett éppen a központi mezőgazdasági kormányzóságokban a szeszfőzésre felhasznált burgonya mennyisége, az a következő adatokból látható. Hat kormányzóságban — Kurszk, Orel, Tula, Rjazany, Tambov és Voronyezs kormányzóságban — 1864/65 és 1873/74 között évente átlag 407 ezer pud burgonyából főztek szeszt, 1874/75 és 1883/84 között átlag 7482 ezer pudból, 1884/85 és 1893/94 között pedig átlag 20 077 ezer pudból. Egész Európai-Oroszországra vonatkozólag a megfelelő számok: 10 633 ezer pud, 30 599 ezer pud és 69 620 ezer pud. A burgonyából szeszt főző gyárak száma a felsorolt kormányzóságokban 1867/68 és 1875/76 között átlag 29, 1876/77 és 1884/85 között 130, 1885/86 és 1893/94 között pedig 163 volt. Egész Európai-Oroszországra vonatkozólag a megfelelő számok: 739, 979, illetőleg 1195 (lásd „Mezőgazdasági és stat. adatok", VII. füz.).

*** Például, a Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság balahnai kerületéről szóló zemsztvo-statisztikai gyűjteményben kiszámították, hogy egy gyesz. burgonya megműveléséhez 77,2 munkanap szükséges, a többi között 59,2 női munkanap az ültetésre, a feltöltögetésre, a gyomlálásra és a szedésre. Amire tehát leginkább fokozódik a kereslet, az a helyi női napszámos munka.

mazása viszont például a központi feketeföld-övezetben még eléggé ritka jelenség. Tehát, ha a tulajdonképpeni szesziparral foglalkozó munkások száma csökkent is*, az a tény, hogy a kapásnövényeket termesztő kapitalista gazdasági rendszer kiszorította a ledolgozási rendszert, fokozta a keresletet mezőgazdasági napszámosokra.

2. Cukoripar

A cukorrépának cukorrá való feldolgozása még fokozottabb mértékben koncentrálódik tőkés nagyvállalatokban, mint a szeszfőzés, és ezt is földesúri (főleg nemesi) birtokok tartják a kezükben. A cukoripar legfontosabb vidéke: a délnyugati kormányzóságok, továbbá a feketeföld-övezet déli és központi kormányzóságai. A cukorrépa vetésterülete a hatvanas években körülbelül 100 ezer gyesz. volt**, a hetvenes években mintegy 160 ezer gyesz.***, 1886—1895-ben 239 ezer gyesz.****, 1896—1898-ban 369 ezer gyesz.*****, 1900-ban 478 778 gyesz., 1901-ben 528 076 gyesz. („Torgovo-Promislennaja Gazeta", 1901. 123. sz.), 1905/06-ban pedig 483 272 gyesz. („Vesztnyik Finanszov", 1906. 12. sz.). Tehát a vetésterület a reform utáni időszakban több mint ötszörösére emelkedett. Még ennél is jóval

* 1867-ben Európai-Oroszországban 52 660 szeszipari munkás volt („Katonastat. gyűjt." A VII. fejezetben kimutatjuk majd, hogy ez a forrás általában nagyon eltúlozza az ipari munkások számát), 1890-ben pedig 26 102 (Orlov „Lajstroma" szerint). A tulajdonképpeni szeszgyártással foglalkozó munkások száma nem nagy, és ezek nem is nagyon különböznek a mezőgazdasági munkásoktól. „A falusi gyárak munkásai — mondja például Zsbankov dr. —, akik nem is dolgoznak állandóan az üzemben, mert nyáron mezei munkára mennek, élesen különböznek az állandó gyárimunkásoktól; falusi öltözetben járnak, megőrzik falusi szokásaikat és nem szerzik meg azt a sajátos modort, amely a gyárimunkásokat jellemzi" (l. c., II. köt. 121. old.).

** „Ежег. м-ва фин." [„A pénzügyminisztérium évkönyve"], I. — „Katonastat. gyűjt." — „Tört.-stat. áttekintés", II.

*** „Tört.-stat. áttekintés", I.

**** „Termelőerők", I. 41. old.

***** „Vesztnyik Finanszov", 1897. 27. sz. és 1898. 36. sz. Európai-Oroszországban, a Lengyel Királyság nélkül, 1896—1898-ban 327 ezer gyesz. volt a cukorrépa vetésterülete.

gyorsabban növekedett a betakarított és feldolgozott cukorrépa mennyisége: 1860 és 1864 között a birodalomban átlag 4,1 millió berkovec* cukorrépát dolgoztak fel, 1870 és 1874 között átlag 9,3 milliót, 1875 és 1879 között 12,8 milliót, 1890 és 1894 között 29,3 milliót, 1895/96—1897/98-ban pedig 35 milliót**. A feldolgozott cukorrépa mennyisége a hatvanas évek óta több mint nyolcszorosára növekedett. Óriási mértékben megnövekedett tehát a cukorrépa terméshozama, vagyis a munka termelékenysége a kapitalista módon megszervezett nagybirtokokon***. A répához hasonló kapásnövényeknek a vetésforgóba való bekapcsolása szorosan összefügg a földművelés tökéletesebb rendszerére való áttéréssel, a föld megmunkálásának és az állatok táplálásának a megjavításával stb. „A talaj megmunkálása répa alá — olvassuk a „Tört.-stat. áttekintésben" (I. köt.) — általában meglehetősen bonyolult és nehéz, s ezt nálunk sok cukorrépatermelő gazdaságban a tökéletesség magas fokára emelték, különösen a délnyugati és a visztulamenti kormányzóságokban. A megmunkáláshoz különböző vidékeken különféle tökéletesebb vagy kevésbé tökéletes mezőgazdasági eszközöket és ekéket használnak; egyes esetekben még a gőzszántást is bevezették" (109. old.).

A nagyüzemi kapitalista mezőgazdaságnak ez a haladása magával vonja azt, hogy jelentős mértékben megnövekszik a kereslet mezőgazdasági bérmunkásokra, cselédekre és főleg napszámosokra; különösen nagy méretekben alkalmaznak női és gyermekmunkát (v. ö. „Tört.-stat. áttekintés", II. köt. 32. old.). A szomszédos kormányzóságok parasztjai között kialakult a vándormunka egy különleges fajtája — a cukoripari vándormunka (ibid., 42. old.). Úgy számítják, hogy egy morgen (= $^2/_3$ gyesz.) cukorrépa teljes megmunkálásához 40 munkanap kell („Szabad bérmunka", 72. old.). Az „Összesített anyag a

* 1 berkovec (= 10 pud) = 163,8 kg. — *Ford.*

** A fenti forrásokon kívül lásd: „Vesztnyik Finanszov", 1898. 32. sz.

*** Az 1890—1894-es évek átlagában az ország 285 ezer gyesz. cukorrépa-vetésterületéből 118 ezer gyesz. gyáraké volt és 167 ezer gyesz. „ültetvényeseké" („Termelőerők", IX. 44. old.).

falusi lakosság gazdasági helyzetéről“ (a miniszteri bizottság kiadványa) szerint egy gyesz. cukorrépaföld megművéléséhez gépek alkalmazása esetén 12, kézi megmunkálás esetén pedig 25 férfi munkanap kell, nem számítva a nők és fiatalkorúak munkáját (X—XI. old.). Ily módon Oroszország összes cukorrépa-földjeinek megművelése minden bizonnyal legalább 300 000 mezőgazdasági napszámost és napszámosnőt vesz igénybe. A cukorrépa vetésterületének növekedése alapján azonban még nem alkothatunk magunknak teljes képet a bérmunkások iránti keresletről, mivel bizonyos munkákat a cukorrépa-súly szerint fizetnek. Lám, mit olvashatunk például a „Beszámolók és vizsgálódások az oroszországi kusztáriparról“ c. kiadványban (az állami birtokok minisztériumának kiadása, II. köt. Szentpétervár 1894. 82. old.).

„A város és a kerület nőlakossága“ (a Csernyigov-kormányzósági Krolevec városról van szó) „szívesen dolgozik a cukorrépaföldeken; ősszel a cukorrépa tisztításáért berkovecenként 10 kopeket fizetnek; két nő hat-tíz berkovecet tisztít meg egy nap, de egyesek növényápolásra is elszegődnek: gyomlálásra és feltöltésre; ez esetben a teljes megmunkálásért (szedéssel és tisztítással együtt) a megtisztított cukorrépa után berkovecenként 25 kopeket kapnak.“ A répa-ültetvényeken dolgozó munkások rendkívül nehéz helyzetben vannak. Például a „Vracsebnaja hronika Harkovszkoj gubernyiji“ c. folyóirat (1899 szeptember; idézve a „Russzkije Vedomosztyi“, 1899. 254. számából) közöl „egy csomó fölöttébb szomorú tényt *a répaültetvényeken dolgozó munkások* helyzetéről. Például Podolszkij, az ahtirka kerületi Kotyelva zemsztvo-orvosa ezt írja: «Ősszel a *tífuszjárvány* rendszerint a *jómódú parasztok répaültetvényein dolgozó fiatalok* között kezdődik. A munkások pihenő- és hálóhelyéül kijelölt csűrök az ültetvényeseknél igen piszkosak, a szalma, amelyen alszanak, a munka befejezéséig valósággal trágyává változik, mivel soha ki nem cserélik: itt fejlődik ki aztán a járványok fészke. Volt rá eset, hogy egyszerre 4—5 tífuszos beteget szállítottak be ugyanarról az ültetvényről». Ennek az orvosnak a véleménye szerint «a vérbajosok nagy része a cukorrépaültetvényekről kerül ki». Feinberg úr teljes

joggal jegyzi meg, hogy «az ültetvényeken végzett munka mind magukra a munkásokra, mind a környékbeliekre nézve semmivel sem ártalmatlanabb, mint a gyári munka, sőt különösen veszedelmes azért, mert az ültetvényeken a nők és fiatalkorúak tömegei dolgoznak, és mert a munkások itt a legelemibb társadalmi és állami védelemtől is meg vannak fosztva»; az elmondottak alapján a szerző teljesen csatlakozik Romanyenko dr. véleményéhez, aki a Harkov kormányzósági VII. orvoskongresszuson kifejtette, hogy «a *kötelező* rendeletek kiadásánál *törődni* kell a *cukorrépa-ültetvényeken dolgozó munkások helyzetével is.* Ezek a munkások a legszükségesebbeket is nélkülözik, hónapokon át a szabad ég alatt élnek, közös kondérból esznek».“

Ily módon a répatermelés növekedése óriási mértékben növelte a mezőgazdasági munkások iránti keresletet, s a környék parasztságát falusi proletariátussá változtatta. A falusi munkások számának növekedését csak jelentéktelen mértékben lassította a tulajdonképpeni cukoriparban dolgozó munkások számának valamelyes csökkenése*.

3. Keményítőkészítés

Azokról a termelési ágakról, amelyek szinte kizárólag a földesúri gazdaságok kezében vannak, áttérünk azokra, amelyek többé-kevésbé a parasztságnak is hozzáférhetők. Ide tartozik mindenekelőtt a burgonyának (részben a búzának és más gabonaneműeknek) a feldolgozása keményítővé' és sziruppá. A keményítőkészítés különösen gyors fejlődésnek indult a reform utáni korszakban, minthogy a rohamosan fejlődő textiliparnak egyre több keményítőre volt szüksége. A keményítőgyártás főleg a nem-feketeföldű övezetnek, az ipari övezetnek és részben a feketeföld-övezet északi részének kormányzóságaiban ter-

* Európai-Oroszországban 1867-ben a cukorgyárakban és cukorfinomítókban 80 919 munkás dolgozott (a „Pénzügymin. évkönyve“, I. A „Katonastat. gyűjt.“ ezt a számot is felnagyította 92 ezerre, valószínűleg oly módon, hogy a munkások egy részét kétszer számolta). 1890-ben a megfelelő szám: 77 875 munkás (Orlov „Lajstroma“).

jedt el. A „Tört.-stat. áttekintés" (II. köt.) megállapítása szerint a hatvanas évek derekán körülbelül 60 ilyen gyár volt mintegy 270 000 rubel értékű termeléssel, 1880-ban pedig 224 gyár 1 317 000 rubel értékű termeléssel. 1890-ben a „Gyárlajstrom" szerint 192 keményítőgyár volt 3418 munkással és 1 760 000 rubel értékű termeléssel*. A keményítőgyártás „az utóbbi 25 év alatt az üzemek számát tekintve 4 ½-szeresére nőtt — olvassuk a „Tört.-stat. áttekintésben" —, az össztermelést tekintve pedig 10 ¾-szeresére; ennek ellenére a termelés korántsem fedezi a keményítőszükségletet" (116. old.), amiről a keményítőbehozatal növekedése tanúskodik. Az egyes kormányzóságok adatait elemezve a „Tört.-stat. áttekintés" arra a következtetésre jut, hogy a burgonyakeményítő-gyártásnak nálunk (a búzakeményítő-gyártással ellentétben) mezőgazdasági jellege van, mivel az a parasztok és a földbirtokosok kezében összpontosul. „Széleskörű fejlődéssel kecsegtet", „és már most is komoly hasznot hajt falusi lakosságunknak" (126. old.).

Mindjárt meglátjuk, ki vágja zsebre ezt a hasznot. Először azonban megjegyezzük, hogy a keményítőkészítés fejlődésében meg kell különböztetnünk két folyamatot: egyrészt az új apró üzemek megjelenését és a paraszti termelés növekedését, másrészt a termelés összpontosulását gőzerőre berendezett nagy gyárakban. Például, 1890-ben

* A „Tört.-stat. áttekintés" adatait vesszük, mert ezek a leginkább egységesek és összehasonlíthatók. A „Szbornyik szvegyenyij i matyerialov po vedomsztvu m-va fin." [„Pénzügyminisztériumi adat- és anyaggyűjtemény"] (1866. 4. sz. április) a kereskedelmi és manufaktúra ügyosztály hivatalos adatai alapján 55-re becsülte az Oroszországban 1864-ben működő keményítőgyárak számát, összesen 231 000 rubel értékű termeléssel. A „Katonastat. gyűjt." szerint 1866-ban 198 ilyen gyár volt 563 000 rubel értékű termeléssel, de ebbe a számba kétségtelenül olyan kis üzemeket is bevettek, amelyeket most nem sorolnak a gyárak közé. Ennek az iparágnak a statisztikája általában nem kielégítő: a kis üzemeket hol számításba veszik, hol meg (és ez a gyakoribb) mellőzik. Például Jaroszlavl kormányzóságban Orlov „Lajstroma" szerint 1890-ben 25 gyár volt (az 1894/95. évi „Jegyzék" szerint pedig 20), az „Áttekintés Jaroszlavl korm.-ról" (1896. II. füz.) szerint viszont csak a rosztovi kerületben 810 burgonyaszirupot előállító gyár működött. Ezért a szövegben közölt számok csak a jelenség dinamikáját jellemezhetik, de korántsem az iparág tényleges fejlődését.

77 gőzerővel dolgozó gyár volt, s ezekben összpontosult a munkások 52 %-a és a termelés 60 %-a. Ezek közül az üzemek közül csak 11-et alapították 1870 előtt, 17 a hetvenes években, 45 a nyolcvanas években, 2 pedig 1890-ben létesült (Orlov úr „Lajstroma").

A paraszti keményítőkészítés üzemgazdaságának megismerése céljából a helyi kutatásokhoz kell folyamodnunk. Moszkva kormányzóságban 1880/81-ben 4 kerület 43 helységében foglalkoztak keményítőkészítéssel*. Az üzemek számát 130-ra becsülték, 780 munkással és legalább 137 ezer rubel értékű termeléssel. Ez a termelési ág főleg a reform után terjedt el, technikája fokozatosan fejlődött, és mindinkább nagyobb üzemek létesültek, amelyekhez nagy állótőke kellett és amelyekben a munka termelékenysége magasabb. A kézi burgonyaaprítókat tökéletesítették, majd feltűntek a járgányos aprítók, míg végül bevezették a *dörzsölőgépet*, amely lényegesen megjavította és olcsóbbá tette a termelést. Közöljük a portánkénti „kusztár"-összeírásból vett adatokat, amelyeket az üzemek nagysága szerint mi csoportosítottunk:

Az üzemek kategóriái**	Az üzemek száma	A munkások száma			Az 1 üzemre eső munkások száma			Munkahetek száma, átlagban	Termelési érték rubelben		
		családtag	bérmunkás	összesen	családtag	bérmunkás	összesen		összesen	1 üzemre	1 munkásra 4 hét alatt
Kis	15	30	45	75	2	3	5	5,3	12 636	842	126
Közép	42	96	165	261	2,2	4	6,2	5,5	55 890	1 331	156
Nagy	11	26	67	93	2,4	6	8,4	6,4	61 282	5 571	416
Összesen és átlagban	68	152	277	429	2,2	4,1	6,3	5,5	129 808	1 908	341

* „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye", VII. köt. 1. füz. Moszkva 1882.

** Lásd melléklet az V. fej.-hez, 24. számú iparág.

Itt tehát kis tőkés üzemekkel van dolgunk, amelyekben a termelés kibővülésével nő a bérmunkások száma és fokozódik a munka termelékenysége. Ezek az üzemek a paraszti burzsoáziának jelentős hasznot hajtanak, s egyben a földművelés technikáját is fejlesztik. A munkások helyzete azonban ezekben az apró üzemekben egyáltalán nem kielégítő, mert a munkakörülmények rendkívül egészségtelenek, és a munkanap hosszú*.

Az „aprítógépes“ üzemmel rendelkező parasztok mezőgazdasága igen kedvező helyzetben van. A burgonya (osztásföldön s főleg bérelt földön) jóval nagyobb jövedelmet biztosít, mint a rozs vagy a zab. Gazdaságuk kibővítése céljából az apró üzemek tulajdonosai egyre több osztásföldet bérelnek a szegényparasztoktól. Például, Cibinóban (bronnyici kerület) 18 kis keményítőgyártó (a falu 105 gazdája közül) osztásföldet bérel vándormunkára elment és lónélküli parasztoktól, s ily módon a maguk 61 telkéhez még 133 bérelt telket csatolnak; ezek szerint 194 telekkel rendelkeznek, vagyis a falu telkeinek 44,5 %-ával. „Pontosan ugyanezzel a jelenséggel találkozunk — olvassuk a gyűjteményben — más olyan falvakban is, amelyekben a keményítő- és szirupgyártás többé-kevésbé fejlett“ (l. c., 42. old.)**. A kis keményítőgyártók kétszer annyi állatot tartanak, mint a többi paraszt: átlagban 3,5 lovat és 3,4 tehenet portánként, a helyi parasztok átlag 1,5 lovával és 1,7 tehenével szemben. 68 kis vállalkozó közül (akikre a portaösszeírás kiterjed) 10-nek van vásárolt földje, 22 bérel osztásföldön kívüli földet és 23 — osztásföldet. Szóval, ezek a falusi burzsoázia tipikus képviselői.

Pontosan ugyanilyen viszonyokat találunk Vlagyimir kormányzóság jurjevi kerületének keményítőiparában is (V. Prugavin, l. c., 104. és köv.oldalak). A vállalkozók itt

---

* L. c., 32. old. A munkanap az apró paraszti üzemekben 13—14 óra, míg ugyanennek az iparágnak a legtöbb nagyüzemében (Gyementyev szerint) 12 óra[86].

** V. ö. V. Orlov általános megállapításával egész Moszkva kormányzóságot illetően (Gyűjtemény, IV. köt. 1. füz. 14. old.): a jómódú parasztok gyakran bérbe veszik a szegények osztásföldjét, s olykor 5—10 telket bérelnek.

is főleg bérmunkával termelnek (30 üzem 128 munkása közül 86 bérmunkás); állattenyésztés és földművelés tekintetében a kis vállalkozók itt is magasan a tömeg felett állnak; a burgonyahulladékot takarmánynak használják. A parasztok között igazi farmerek is akadnak. Prugavin úr leírja az egyik parasztnak a gazdaságát, akinek keményítőgyártó üzeme van (értéke mintegy 1 ½ ezer rubel) 12 munkással. A burgonyát saját gazdaságában termeli, amelyet bérelt földdel kibővített. Váltógazdasága hétforgós, lóhere vetésével. A föld megművelésére 7—8 munkást szegődtet tavasztól őszig („koncevije"). A hulladékot takarmánynak használja, a mosóvízzel pedig a földet szándékozik majd öntözni.

V. Prugavin úr azt állítja, hogy ez az üzem „egészen kivételes helyzetben" van. A falusi burzsoázia természetesen minden tőkés társadalomban mindig a falusi lakosság elenyésző kisebbsége lesz és ebben az értelemben, ha úgy tetszik, „kivétel". De ez az elnevezés mit sem változtat azon a tényen, hogy Oroszországban a keményítőgyártás vidékén és a piacra termelő mezőgazdaság minden más vidékén kialakul a falusi vállalkozók osztálya, akik kapitalista mezőgazdaságot szerveznek*.

4. Olajütőipar

A len-, kender-, napraforgó- stb. olaj előállítása gyakran szintén mezőgazdasági iparág. Az olajtermelés reform utáni fejlődését megítélhetjük abból, hogy az olajtermelés értéke 1864-ben 1619 ezer rubel, 1879-ben 6486 ezer rubel, 1890-ben pedig 12 232 ezer rubel volt**. Ebben

* Mint kuriózumot megemlítjük, hogy Prugavin úr is (l. c., 107. old.), a moszkvai ipar leírásának szerzője is (l. c., 45. old.) és V. V. úr is („Очерки кустарной пром."[„Értekezések a kusztáriparról"], 127. old.) az „artel-elv" érvényesülését látták abban, hogy néhány aprítógépes üzem több gazda közös tulajdonában van. Éleseszű narodnyikjaink képesek voltak külön „elvet" felfedezni a falusi vállalkozók társulásában, de nem vettek észre semmiféle új társadalom-gazdasági „elvet" a falusi vállalkozók osztályának magában a létében és fejlődésében.

** „Szbornyik szvegyenyij i matyerialov po vedomsztvu m-va fin." 1886. 4. sz. Orlov „Lajstroma", 1. és 3. kiadás. Nem idézünk ada-

a termelési ágban is kettős fejlődési folyamat figyelhető meg: egyrészt, a falvakban kis paraszti olajütők keletkeznek (olykor földesúriak is), amelyek eladásra termelnek. Másrészt, gőzerővel dolgozó nagy gyárak alakulnak, amelyek koncentrálják a termelést és kiszorítják a kis üzemeket*. Minket most csak az olajnövények mezőgazdasági feldolgozása érdekel. „A kenderolajütők tulajdonosai — olvassuk a „Tört.-stat. áttekintésben" (II. köt.) — a jómódú parasztság soraiból kerülnek ki"; az olajütőipart azért kedvelik ennyire, mert kiváló takarmányhoz jutnak (olajpogácsa). Prugavin úr (l. c.) rámutat arra, hogy Vlagyimir kormányzóság jurjevi kerületében „igen elterjedt az olajsajtolás lenmagból", és megállapítja, hogy a parasztoknak ebből „elég nagy hasznuk" van (65—66. old.), hogy az olajütővel rendelkező parasztok földművelése és állattenyésztése jóval magasabb színvonalon áll, mint a parasztság nagy tömegéé, néhány olajütő-tulajdonos pedig mezőgazdasági bérmunkásokat is alkalmaz (l. c., táblázatok, 26—27, 146—147. old.). Az 1894/95. évi permi kusztár-összeírás ugyancsak azt mutatja, hogy az olajütő kusztárok mezőgazdasága sokkal magasabb színvonalon áll, mint a nagy tömegé (nagyobb vetésterület, jóval nagyobb állatállomány, nagyobb terméshozamok stb.), és hogy a mezőgazdaságnak ez a javulása falusi bérmunkások alkalmazásával jár együtt**. Voronyezs kormányzóságban a

---

tokat az üzemek számát illetően, mert gyáripari statisztikánk összekeveri a kis mezőgazdasági olajütőket és a nagy ipari olajgyárakat, — az előbbieket a különböző kormányzóságokban különböző időpontokban hol számításba veszi, hol mellőzi. Például az 18[illegible]0-as évekre vonatkozólag a kis olajütők egész tömegét a „gyárakhoz" sorolták.

* Például 1890-ben a 383 üzem közül 11 üzemnek a termelési értéke 12 232 ezer rubelből 7170 ezer rubel volt. Az ipari vállalkozóknak ez a győzelme a falusi vállalkozók fölött felháborítja földbirtokosainkat (például Sz. Korolenko urat, l. c.) és narodnyikjainkat (például Ny.—on urat, „Értekezések", 241—242. old.). Mi nem értünk egyet velük. A nagy gyárak növelik a munka termelékenységét és társadalmasítják a termelést. Ez az egyik ok. Másrészt a munkások helyzete a nagy gyárakban bizonyára kedvezőbb, mint a kis mezőgazdasági olajütőkben, mégpedig nemcsak anyagi tekintetben.

** *V. Iljin.* „Gazdasági tanulmányok és cikkek", Szentpétervár 1899. 139—140. old. (Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 399—400. old. — *Szerk.)*

reform utáni időszakban különösen elterjedt a *kereskedelmi* napraforgótermesztés, s a napraforgót a helyi olajütők dolgozzák fel. A hetvenes években Oroszországban körülbelül 80 000 gyesz. volt a napraforgó vetésterülete („Tört.-stat. áttekintés", I. rész), a nyolcvanas években pedig mintegy 136 000 gyesz., s ennek $^2/_3$-a parasztoké volt. „Azóta azonban, több adat alapján ítélve, ennek a növénynek a vetésterülete jelentősen megnövekedett — helyenként 100, sőt ennél is több százalékkal" („Termelőerők", I. 37. old.). „Alekszejevkában, ebben az egy faluban" (Voronyezs kormányzóság birjucsi kerülete) — olvassuk a „Tört.-stat. áttekintés" II. kötetében — „több mint 40 olajütő van, sőt, Alekszejevka csak a napraforgónak köszönheti, hogy meggazdagodott és nyomorult falucskából gazdag községgé vált, bádogfedeles házakkal és boltokkal" (41. old.). Hogy a paraszti burzsoáziának ez a gazdagsága miképpen mutatkozott meg a parasztság tömegén, az látható abból, hogy 1890-ben Alekszejevkában a 2273 helyi illetőségű családból (13 386 lélek) 1761-nek nem volt igásállata, 1699-nek nem volt mezőgazdasági felszerelése, 1480 nem művelt földet, és csak 33 olyan család akadt, amely nem foglalkozott iparűzéssel*.

Általában meg kell jegyeznünk, hogy a paraszti olajütők a zemsztvók portaösszeírásaiban rendszerint azok között a „kereskedelmi-ipari üzemek" között szerepelnek, amelyek megoszlásáról és szerepéről a II. fejezetben már beszéltünk.

5. Dohánytermesztés

Befejezésül hadd térjünk ki néhány szóval a dohánytermesztés fejlődésére. Oroszország átlagos évi dohánytermelése így alakult: 1863—1867-ben 32 161 gyesz.-ról 1923 ezer pud, 1872—1878-ban 46 425 gyesz.-ról 2783

* „Voronyezs korm. birjucsi kerülete stat. adatainak gyűjteménye". — A faluban 153 ipari üzemet számláltak. Orlov úr „Lajstroma" szerint 1890-ben ebben a faluban 6 olajgyár működött 34 munkással és 17 000 rubel értékű termeléssel, a „Gyárjegyzék" szerint pedig 1894/95-ben itt 8 gyár volt 60 munkással és 151 000 rubel értékű termeléssel.

ezer pud, a nyolcvanas években pedig 50 ezer gyesz.-ról 4 millió pud*. Az ültetvények számát ugyanezekben az időszakokban 75, 95, illetőleg 650 ezerre becsülték, ami nyilvánvalóan arra utal, hogy eléggé jelentős mértékben megnövekedett azoknak a kis földművelőknek a száma, akik a piacra termelő mezőgazdaságnak ebbe az ágába bekapcsolódtak. A dohánytermesztés sok munkást igényel. Ezért a mezőgazdasági vándormunka különböző fajtái között ott találjuk a dohányültetvényekre való elvándorlást is (különösen nagy ez az elvándorlás a déli határvidék kormányzóságaiba, ahol a dohánytermesztés az utóbbi időben különösen gyorsan fejlődött). A szakirodalomban már utaltak arra, hogy a dohányültetvényeken dolgozó munkások helyzete rendkívül súlyos**.

A dohánytermesztésről mint a piacra termelő mezőgazdaság egyik ágáról igen részletes és érdekes adatok állnak rendelkezésünkre az „Обзор табаководства в России“ [„Áttekintés az oroszországi dohánytermesztésről“] c. kiadványban (II. és III. füz. Szentpétervár 1894, a földművelési ügyosztály megbízásából). V. Sz. Scserbacsov úr, a kisoroszországi dohánytermesztés leírásában rendkívül pontos adatokat közöl Poltava kormányzóság három kerületéről (a priluki, a lohvicai és a romni kerületről). Ezek az adatok, amelyeket a szerző gyűjtött össze és Poltava kormányzóság zemsztvo-hivatalának statisztikai irodája dolgozott fel, a három kerület 25 089 dohánytermesztő parasztgazdaságát ölelik fel, amelyek összesen 6844 gyesz.-n termelnek dohányt és 146 774 gyesz. -n kenyérterményeket. E gazdaságok megoszlása a következő:

---

* „Pénzügymin. évkönyve“, I. — „Tört.-stat. áttekintés“, I. köt. — „Termelőerők“, IX. 62. old. A dohány vetésterülete az egyes években erősen ingadozott: például 1889 és 1894 között átlag 47 813 gyesz. volt (4180 ezer pud hozammal), 1892 és 1894 között 52 516 gyesz. 4878 ezer pud hozammal. Lásd „Сборник сведений по России“ [„Oroszországi adatgyűjtemény“], 1896. 208—209. old.)

** *Beloborodov* fentebb idézett cikke, „Szevernij Vesztnyik“, 1896. 2. sz. „Russzkije Vedomosztyi“, 1897. 127. sz. (május 10): 20 munkásnő egy krími dohányültetvényes ellen indított keresetének bírósági tárgyalásán „napvilágra került sok olyan tény, amely képet ad az ültetvényeken foglalkoztatott munkások lehetetlenül súlyos helyzetéről“.

Poltava kormányzóság 3 kerülete (1888)

A gazdaságok csoportjai a kenyértermények vetésterülete szerint	A gazdaságok száma	Vetésterület gyesz.-ban: Dohány	Vetésterület gyesz.-ban: Kenyértermények
1 gyesz.-ig	2 231	374	448
1—3 gyesz.	7 668	895	13 974
3—6 «	8 856	1 482	34 967
6—9 «	3 319	854	22 820
9 gyesz.-n felül	3 015	3 239	74 565
Összesen	25 089	6 844	146 774

Azt látjuk, hogy mind a dohánytermesztés, mind a kenyértermények termelése óriási mértékben koncentrálódik a kapitalista gazdaságok kezében. A gazdaságoknak nem egészen nyolcadrésze (25 ezerből 3 ezer) a kenyértermények egész vetésterületének több mint a felét összpontosítja kezében (147 ezerből 74 ezret), s ezek a gazdaságok egyenként átlag csaknem 25 gyesz. vetésterülettel rendelkeznek. A dohány vetésterületének csaknem a fele van ezeknek a gazdaságoknak a kezén (6800-ból 3200), egy gazdaságra pedig átlagban több mint egy gyesz. dohányföld jut, míg valamennyi többi csoportban a dohány vetésterülete nem nagyobb, mint portánként 0,1—0,2 gyesz.

Scserbacsov úr ezenkívül a dohány vetésterületének nagysága szerint is csoportosítja ugyanazokat a gazdaságokat:

A dohányültetvények csoportjai	Az ültetvények száma		Dohányföld gyesz.-ban	
0,01 gyesz -ig	2 919		30	
0,01—0,10 gyesz.	9 078		492	
0,10—0,25 «	5 989		931	
0,25—0,50 «	4 330		1 246	
0,50—1,00 «	1 834	}	1 065	}
1,00—2,00 «	615	2 773	720	4 145
2,00 gyesz.-n felül	324	}	2 360	}
Összesen	25 089		6 844	

Ebből azt látjuk, hogy a dohány vetésterületének koncentrációja jóval erősebb, mint a kenyértermények vetésterületének koncentrációja. A szóban forgó vidék speciálisan piacra termelő mezőgazdasági ága jobban összpontosul a tőkések kezében, mint a mezőgazdaság általában

25 ezer gazdaság 6844 gyesz. dohányföldjéből 2773 gazdaság 4145 gyesz.-t összpontosít a kezében, vagyis a vetésterületnek több mint a háromötödét. A 324 legnagyobb dohánytermesztőnek (a dohánytermesztők valamivel több mint egytizedének) 2360 gyesz. dohányföldje van, — ez a dohány összes vetésterületének több mint a harmada. 1 gazdaságra átlagban *több mint 7 gyesz. dohányföld* jut. Ha meg akarjuk ítélni, milyen típushoz tartoznak ezek a gazdaságok, szem előtt kell tartanunk, hogy a dohánytermesztés igen sok munkáskezet igényel. A szerző számítása szerint egy gyesz. megműveléséhez *legalább két munkás* kell a 4—8 nyári hónapra, aszerint, hogy milyen dohányfajtáról van szó.

Ha tehát valakinek hét gyesz. dohányföldje van, legalább 14 munkásra van szüksége, vagyis gazdaságát kétségtelenül bérmunkára kell alapoznia. Bizonyos dohányfajták gyeszjatyinánként nem két, hanem három időszaki munkást igényelnek, s emellett is szükség van még napszámosmunkára. Szóval, teljesen világosan láthatjuk, hogy minél inkább piacra termel a mezőgazdaság, annál fejlettebb kapitalista szervezete.

A dohánytermesztő kis- és törpegazdaságok nagy száma (a 25 089 gazdaságból 11 997-nek *egytized* gyesz.-nál kisebb dohányföldje van) semmiképpen sem zárja ki a piacra termelő mezőgazdaság ezen ágának kapitalista szervezetét, mivel a legkisebb gazdaságoknak ez a tömege a termelés elenyészően kis részét adja (11 997 gazdaságnak, vagyis a gazdaságok csaknem felének a vetésterülete 6844 gyesz.-ból mindössze 522 gyesz., vagyis kevesebb, mint egytized). Igen gyakran „átlagokra“ szorítkoznak, de ezek sem adnak képet a dologról (1 gazdaságra átlag valamivel több mint $^1/_4$ gyesz. dohányföld jut).

Egyes kerületekben még erősebb a kapitalista mezőgazdaság fejlődése és a termelés koncentrációja. Például a lohvicai kerületben 5957 gazdaság közül 229 gazdaságban 20 gyesz.-nál nagyobb a kenyérterménvek vetésterülete. Ezeknél a gazdáknál a kenyérterménvek vetésterülete 22 799 gyesz. a 44 751 gyesz.-ból, vagyis több mint a fele. Minden gazdának csaknem 100 gyesz. vetésterülete van. A 2003 gyesz. dohányföldből 1126 gyesz. az övéké. Ha pedig

szemügyre vesszük a dohányföldek nagysága szerinti csoportosítást, azt látjuk, hogy ebben a kerületben az 5957 dohánytermesztő közül 132 gazdának van két gyesz.-nál nagyobb dohányföldje. Ezé a 132 gazdáé a 2003 gyesz. dohányföldből 1441 gyesz., vagyis 72 %, gazdaságonként több, mint *tíz* gyesz. Ugyancsak a lohvicai kerületben a másik póluson 4360 olyan gazdaságot találunk (5957-ből), amelynek $^1/_{10}$ gyesz.-nál kisebb dohányföldje van, s a 2003 gyesz. dohányföldből 133 gyesz., vagyis 6 % az övék.

Magától értetődik, hogy a *termelés* kapitalista szervezetének velejárója itt a *kereskedelmi* tőke rendkívül erős fejlettsége és a termelés körén kívül eső mindenféle kizsákmányolás. A kis dohánytermesztőknek nincs csűrjük a dohány szárítására, nincs lehetőségük a dohány fermentálására (erjesztésére) és arra, hogy (3—6 hét után) kész formában adják el. Kikészítetlenül adják el *féláron* a felvásárlóknak, akik gyakran bérelt földön maguk is vetnek dohányt. A felvásárlók „minden lehető módon szorongatják a kis dohánytermesztőket“ (id. kiadvány, 31. old.). Piacra termelő, kereskedelmi mezőgazdaság — tőkés piacra termelés, — ezt a viszonyt (ha csak ki tudjuk választani a helyes módszereket) a mezőgazdaságnak ebben az ágában is pontosan nyomon követhetjük.

VIII. AZ IPARSZERŰEN ŰZÖTT KONYHA- ÉS GYÜMÖLCSKERTÉSZET; A VÁROSKÖRNYÉKI GAZDÁLKODÁS

A jobbágyfelszabadítás után a „földesúri kertészet“, amely meglehetősen fejlett volt, „egész Oroszországban azonnal és gyorsan hanyatlásnak indult“*. A vasútépítés megváltoztatta a helyzetet: „óriási lökést“ adott a kertészet új formájának, a haszonkertészetnek, és a piacra termelő mezőgazdaságnak ebben az ágában „megjavította a helyzetet“**. Egyrészt, az olcsó délvidéki gyümölcs felhozatala aláásta a kertészetet korábbi központjaiban***,

* „Tört.-stat. áttekintés“, I. 2. old.

** Ibid.

*** Például Moszkva kormányzóságban. Lásd *Sz. Korolenko.* „Szabad bérmunka stb.“, 262. old.

másrészt, például Kovno, Vilna, Minszk, Grodno, Mogiljov és Nyizsnyij-Novgorod kormányzóságokban a piac bővülésével párhuzamosan fejlődött az iparszerűen űzött kertészet*. V. Paskevics úr rámutat arra, hogy a gyümölcstermesztés 1893/94. évi állapotának tanulmányozása megmutatta, hogy ez az utóbbi évtizedben jelentősen fejlődött mint iparág, és hogy növekszik a kertészek és a kertészeti munkások iránti kereslet stb.** A statisztikai adatok megerősítik ezeket a megállapításokat: az orosz vasutakon egyre növekszik a gyümölcsszállítás***, a gyümölcsimport, amely a reform utáni első évtizedben megnőtt, egyre csökken****.

Magától értetődik, hogy a piacra termelő konyhakertészet, amely a lakosság összehasonlíthatatlanul nagyobb tömegeit látja el fogyasztási cikkekkel, mint a gyümölcskertészet, még gyorsabban és még nagyobb méretekben fejlődött. A piacra termelő konyhakertek jelentős mértékben elterjednek, először is a városok környékén*****; másodszor, a gyártelepek és kereskedelmi-ipari gócok körül°, valamint a vasútvonalak mentén; harmadszor, egész Oroszország területén szétszórva egyes helységekben, amelyek kerti zöldségféléikkel hírnévre tettek szert°°. Feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a zöldségfélék iránt

* Ibid., 335., 344. stb. old.

** „Termelőerők", IV. 13. old.

*** Ibid., 31. old. és „Tört.-stat. áttekintés", 31. és köv. old.

**** A hatvanas években körülbelül 1 millió pud volt a behozatal; 1878—1880-ban — 3,8 millió pud; 1886—1890-ben 2,6 millió pud; 1889—1893-ban 2 millió pud.

***** Elébe vágva a dolgoknak, rámutattunk arra, hogy 1863-ban Európai-Oroszországban 13 városnak volt több mint 50 ezer lakosa, 1897-ben pedig — 44-nek (lásd VIII. fej. II. pont).

° Ilyen típusú településekre közlünk majd példákat a VI. és a VII. fejezetben.

°° Ilyen helységek vannak Vjatka, Kosztroma, Vlagyimir, Tver, Moszkva, Kaluga, Penza, Nyizsnyij-Novgorod és sok más kormányzóságban, nem is beszélve már Jaroszlavl kormányzóságról, — lásd „Tört.-stat. áttekintés", I. rész, 13. és köv. oldalak, valamint „Termelőerők", IV. 38. és köv. oldalak. Lásd még a Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság szemjonovi, nyizsnyij-novgorodi és balahnai kerületére vonatkozó zemsztvo-statisztikai gyűjteményeket.

nemcsak az ipari, hanem a mezőgazdasági lakosság körében is van kereslet: emlékeztetünk arra, hogy a voronyezsi parasztok költségvetéseiben a zöldségfélékre fordított kiadás fejenként 47 kopek, és ennek a kiadásnak több mint a fele *vásárolt* termékekre megy.

Hogy megismerkedhessünk azokkal a társadalomgazdasági viszonyokkal, amelyek a piacra termelő mezőgazdaságnak ebben az ágában kialakulnak, szemügyre kell vennünk a helyi kutatások adatait a legfejlettebb zöldségtermesztő vidékekről. Pétervár környékén például erősen kifejlődött a rosztovi jövevény kertészek által meghonosított melegágyi és melegházi konyhakertészet. A nagy kertészeknél ezrekre rúg a melegágyak száma, a közepes kertészeknél pedig százakra. „Néhány nagy kertész sok ezer pud káposztát savanyít a hadsereg ellátására“*. A zemsztvo-statisztika adatai szerint a pétervári kerületben a helyi lakosságból 474 porta foglalkozik konyhakertészettel (jövedelmük portánként körülbelül 400 rubel) és 230 porta gyümölcskertészettel. A kapitalista viszonyok nagyon erősen kifejlődtek, mind a kereskedelmi tőke formájában (ezt az iparűzést „a viszonteladók a legkegyetlenebbül kizsákmányolják“), mind bérmunkások alkalmazása formájában. A jövevény lakosság között találunk például 115 zöldségtermesztő gazdát (gazdaságonként több mint 3000 rubel jövedelemmel) és 711 konyhakertészeti munkást (fejenként 116 rubel jövedelemmel)**.

A paraszti burzsoázia ugyanilyen tipikus képviselői a moszkvakörnyéki zöldségtermesztő parasztok is. „Hozzávetőleges számítások szerint a moszkvai piacokra évente több mint 4 millió pud főzelék- és zöldségfélét hoznak fel. Néhány falu nagyarányú kereskedelmet folytat savanyított zöldségfélékkel: a nogatyinói járás körülbelül egymillió vödör savanyúkáposztát ad el gyáraknak és kaszárnyáknak, s még Kronstadtba is szállít ... Moszkva kormányzóság

* „Termelőerők“, IV. 42. old.

** „Adatok Szentpétervár korm. nemzetgazdasági statisztikájához“, V. füz. A valóságban sokkal több a konyhakertész, mint amennyi a szövegben szerepel, mivel többségük a magánbirtokos gazdaságok rovatába került, az idézett adatok viszont csak a parasztgazdaságokra vonatkoznak.

valamennyi kerületében találunk piacra termelő konyhakerteket, főleg a városok és gyárak közelében"*. „A káposztagyalulást a volokolamszki kerületből jövő bérmunkások végzik" („Tört.-stat. áttekintés", I. 19. old.).

Pontosan ugyanilyenek a viszonyok Jaroszlavl kormányzóság rosztovi kerületének híres zöldségtermesztő vidékén is, amelyhez 55 falu tartozik, olyanok, mint Porecsje, Ugogyicsi stb. Itt a legelőkön és a réteken kívül az egész kerületet konyhakertek foglalják el. Erősen kifejlődött a zöldségfélék ipari feldolgozása: a konzervgyártás**. A föld termékével együtt maga a föld és a munkaerő is áruvá változik. A „földközösség" ellenére a földhasználat, például Porecsjében, igen egyenlőtlen: az egyik gazdánál 4 lélekre 7 „kert" jut, a másiknál 3 lélekre 17; ennek az a magyarázata, hogy a föld általános újrafelosztása itt nem szokásos, csak részleges újrafelosztások vannak, s a parasztok „szabadon cserélik" „kertjeiket" és „telkeiket" („Áttekintés Jaroszlavl korm.-ról", 97—98. old.)***. „A mezei munkák nagy részét ... napszámosok és napszámosnők végzik, akik a nyári munka idején nagy számban mennek Porecsjébe a szomszédos falvakból, sőt a szomszédos kormányzóságokból is" (ibid., 99. old.). Egész Jaroszlavl kormányzóságban 10 322 olyan személyt számlálnak (közülük 7689 rosztovi), akik *falujukon kívül* „mezőgazdasági és kertészeti" iparűzéssel foglalkoznak, vagyis a legtöbb esetben bérmunkások az adott szakmában****. Azok az adatok, amelyeket fentebb a Pétervár,

* „Termelőerők", IV. 49. és köv. oldalak. Érdekes, hogy sok falu egyes zöldségfélék termesztésére specializálja magát.

** „Tört.-stat. áttekintés", I. — Orlov úr „Gyárlajstroma". — „A kusztáripar tanulmányozására kiküldött bizottság munkálatai", XIV. füz., Sztolpjanszkij úr cikke. — „Termelőerők", IV. 46. és köv. oldalak. — „Áttekintés Jaroszlavl korm.-ról", 2. füz. Jaroszlavl 1896. Ha összehasonlítjuk Sztolpjanszkij úr (1885) és a „Lajstrom" (1890) adatait, azt látjuk, hogy ezen a vidéken erősen növekedett a gyári konzervkészítés.

*** Az említett kiadvány tehát teljesen igazolta Volgin urat, aki „kételkedett" abban, hogy „a földet, amelyen zöldségféléket termesztenek, gyakran újra felosztották volna" (id. mű, 172. old., jegyzet).

**** Itt is a mezőgazdaság jellegzetes specializálódását látjuk: „Figyelemre méltó, hogy azokon a vidékeken, ahol a konyhakerté-

Moszkva, Jaroszlavl stb. kormányzóságokba vándorló mezőgazdasági munkásokra vonatkozólag idéztünk, nyilván nemcsak a tejgazdaság fejlődésével, hanem a piacra termelő konyhakertészet fejlődésével is összefüggnek.

A konyhakertészethez tartozik a főzelékfélék melegházi termesztése is, — az iparűzésnek ez a fajtája Moszkva és Tver kormányzóság jómódú parasztjai között gyorsan terjed*. Az előbbi kormányzóságban az 1880/81. évi összeíráskor 88 üzemet számláltak 3011 melegággyal; a munkások száma 213 volt, ezek közt 47 (22,6 %) bérmunkás; a termelés összértéke 54 400 rubel. A melegháztulajdonosoknak átlagban legalább 300 rubelt kellett az „üzletbe" befektetniök. A 74 gazda közül, akikről portaösszeírási adataink vannak, 41-nek van vásárolt földje és ugyanannyi bérel földet; 1 gazdára 2,2 ló jut. Világos ezek után, hogy a melegházi kertészet csak a paraszti burzsoázia számára hozzáférhető**.

Dél-Oroszországban a piacra termelő mezőgazdaság szóban forgó fajtájához tartozik az iparszerűen űzött dinnyetermesztés is. A „Vesztnyik Finanszov"-nak (1897. 16. sz.) „az iparszerűen űzött görögdinnyetermesztésről" szóló érdekes cikke alapján röviden felvázoljuk, hogyan fejlődött ez az egyik vidéken. Ez a termelési ág Bikov községben (Asztrahan kormányzóság, carevi kerület) keletkezett a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején. A terméket eleinte csak a Volgavidékre szállították, de vasútvonalak építése után a fővárosokba is felkerült.

szet a lakosság egy részének külön foglalkozásává vált, a parasztok másik része úgyszólván egyáltalán nem termeszt zöldségféléket, hanem a piacon vagy a vásáron veszi meg azokat" (Sz. Korolenko, l. c., 285. old.).

* „Termelőerők", IV. 50—51. old. — Sz. Korolenko, l. c., 273. old. — „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye", VII. köt. 1. füz. — „Tver korm. stat. adatainak gyűjteménye", VIII. köt. 1. füz. Tveri kerület: az 1886—1890. évi összeírás itt 174 parasztnál és 7 magánbirtokosnál 4426 melegágyat számlált, ami átlag körülbelül 25 melegágy gazdánként. „A paraszti gazdaságban ez (ez az iparűzés) komoly segítséget jelent, de csak a jómódú parasztoknak... Ahol több mint 20 melegágy van, munkásokat fogadnak fel" (167. old.).

** Lásd ennek az iparűzésnek az adatait az V. fejezet mellékletében, 9. sz. ipar.

A nyolcvanas években a termelés „legalább tízszeresére növekedett", minthogy a kezdeményezőknek óriási hasznot hozott (150—200 rubel gyesz.-nként). Mint az igazi kispolgárokhoz illik, mindenképpen próbálták akadályozni a termelők számának növekedését, nagy gonddal rejtegetve szomszédaik előtt az új jövedelmező foglalkozás „titkát". Magától értetődik, hogy a „szántóvető muzsiknak"* a „végzetes konkurrencia"** feltartóztatására tett hősies erőfeszítései hatástalannak bizonyultak, s a dinnyetermesztés Szarátov kormányzóságban és a Donvidéken is széles körben elterjedt. A gabonaárak esése a kilencvenes években különösen erős lökést adott a dinnyetermesztésnek, mert arra kényszerítette „a helyi földművelőket, hogy a váltógazdaság különféle rendszereiben keressenek kivezető utat a nehéz helyzetből"***. A dinnyetermesztés kibővülése erősen növelte a bérmunka-keresletet (a dinnyeföldek megművelése igen sok munkát igényel, — egy gyeszjatyina megművelése 30—50 rubelbe kerül), és még jobban emelte a vállalkozók nyereségét és a földjáradékot. „Log" állomás (a Grjazi—Caricin vasútvonal) környékén a görögdinnye vetésterülete 1884-ben 20 gyesz., 1890-ben 500—600 gyesz., 1896-ban 1400—1500 gyesz. volt, egy gyesz. haszonbére pedig ugyanakkor 30 kopekről 1,50 rubelre — majd 2 rubelre, illetve 4—14 rubelre emelkedett. A vetésterület lázas kibővítése végül, 1896-ban, túltermelésre és válságra vezetett, s ez végérvényesen rányomta a piacra termelő mezőgazdaságnak erre az ágára a kapitalista bélyeget. A görögdinnye ára oly mélyre zuhant, hogy a vasúti költséget sem fedezte. A görögdinnyét be sem takarították, otthagyták a mezőn. A vállalkozók, akik belekóstoltak a nagy haszonba, most a veszteséggel is megismerkedtek. A legérdekesebb azonban az, hogy milyen eszközt választottak a válság leküzdésére: új piacokat szervezni, a terméket és a vasúti szállítást olyan olcsóvá tenni, hogy a

* Ny. —on úr kifejezése az orosz paraszt megjelölésére.

** V. Prugavin úr kifejezése.

*** A dinnyetermesztés megköveteli a talaj jobb megmunkálását, és termékenyebbé teszi a talajt a következő gabonavetés számára.

dinnye luxuscikkből közszükségleti cikké (a termelés színhelyén pedig egyszersmind takarmánnyá is) váljon. „Az iparszerűen űzött dinnyetermesztés — hangoztatják a vállalkozók — a további fejlődés útján halad — fejlődését a vasúti tarifán kívül mi sem akadályozza. Sőt, a most épülő Caricin—Tyihoreck vasútvonal ... újabb számottevő területet tár fel az iparszerűen űzött dinnyetermesztés számára." De bármi legyen is ennek az „iparűzésnek" további sorsa, a „dinnyeválság" története mindenesetre nagyon tanulságos, mert — ha szűk keretek közt is — éles fényt vet a mezőgazdaság kapitalista fejlődésére.

Néhány szót kell még mondanunk a *városkörnyéki gazdálkodásról*. Ez abban különbözik a piacra termelő mezőgazdaság fentebb ismertetett ágaitól, hogy azokban az egész gazdaságot egy bizonyos fő piaci termékhez szabják. Itt azonban a kis földműves gazda mindenfélével kereskedik: házával is, úgy, hogy kiadja nyaralóknak és albérlőknek, udvarával is, lovával is, földművelő gazdaságának és házkörüli gazdaságának minden termékével is: gabonával, takarmánnyal, tejjel, hússal, főzelékfélékkel, gyümölccsel, hallal, fával és egyebekkel, kereskedik feleségének a tejével (szoptatás a két főváros közelében), és pénzt szerez a nyaraló városiaknak tett legkülönfélébb szolgálatokkal (amelyek sok esetben nem is reprodukálhatók)* stb. stb.** Hogy a kapitalizmus teljesen átalakította a régi patriarchális mezőgazdaságot, hogy teljesen alávetette a „pénz hatalmának", ez itt olyan szembeötlően jut kifejezésre, hogy a városkörnyéki parasztot a narodnyikok rendszerint különválasztják a többitől, azt mondván róla, hogy ez „már nem paraszt". De ez a típus csak megnyilvánulási formájában különbözik valamennyi korábbi típustól. A politikai-gaz-

---

* V. ö. Uszpenszkij. „Falusi napló".

** Ennek illusztrálására utalunk a pétervári kerület parasztgazdaságára vonatkozó fent idézett „Adatokra". A kereskedés legkülönfélébb fajtái itt különböző „iparűzések" formáját öltötték: nyaraltatás, lakásadás, tejgazdaság, konyha- és gyümölcskertészet, bérfuvarozás, csecsemőszoptatás, rákászat, halászat stb. Ugyanilyen iparűzéseket találunk a tulai kerület városkörnyéki parasztjainál is: lásd Boriszov úr cikkét „A kusztáripar tanulmányozására kiküldött bizottság munkálatai" IX. füzetében.

daságtani lényege annak az átalakulásnak, amelyen a kis földművelő a kapitalizmus hatása alatt minden tekintetben átmegy, mindenütt teljesen egyforma. Minél gyorsabban nő a városok, a gyártelepek és a kereskedelmi-ipari gócok, valamint a vasútállomások száma, annál nagyobb arányokban alakul át „földközösségi parasztunk" ilyen típusú paraszttá. Ne felejtsük el, mit mondott már Adam Smith is, tudniillik, hogy a közlekedési utak fejlődésével minden falu városkörnyéki faluvá alakul át*. Az istenhátamögötti falvak, amelyek már ma is kivételek, napról napra egyre inkább múzeumi ritkasággá válnak, s a földműves egyre gyorsabban alakul át iparossá, aki alá van vetve az árutermelés általános törvényeinek.

A piacra termelő mezőgazdaság fejlődésére vonatkozó adatok vizsgálatának befejezéséül talán nem lesz fölösleges ismét hangsúlyoznunk, hogy feladatunk a piacra termelő mezőgazdaság főbb formáinak (s egyáltalán nem valamennyinek) megvizsgálása volt.

IX. A KAPITALIZMUS JELENTŐSÉGE AZ OROSZ MEZŐGAZDASÁGBAN. KÖVETKEZTETÉSEK

A II—IV. fejezetben az orosz mezőgazdasági kapitalizmus kérdését két oldalról vizsgáltuk. Először megvizsgáltuk a parasztgazdaság és a földesúri gazdaság társadalom-gazdasági viszonyainak adott rendszerét — azt a rendszert, amely a reform utáni időszakban alakult ki. Arra a megállapításra jutottunk, hogy a parasztság rendkívül gyorsan felbomlik: egy számbelileg jelentéktelen, de a gazdasági helyzetét tekintve erős paraszti burzsoáziára és egy falusi proletariátusra. Ezzel a „paraszttalanodási" folyamattal szorosan összefügg a földbirtokosok áttérése a

* „Good roads, canals and navigable rivers, by diminishing the expense of carriage, put the remote parts of the country more nearly upon a level with those in the neighbourhood of the town". L. c., I. köt. 228—229. old. („A jó utak, csatornák és hajózható folyók, azáltal, hogy csökkentik a szállítási költségeket, az ország távoli vidékeit csaknem egy szintre hozzák a városkörnyéki falvakkal". — *Szerk.)*

ledolgozási rendszerről a gazdálkodás kapitalista rendszerére. Azután egy másik oldalról vettük szemügyre ugyanezt a folyamatot; a mezőgazdaságnak árutermeléssé való átalakulása formájából indultunk ki, és megvizsgáltuk azokat a társadalom-gazdasági viszonyokat, amelyek a piacra termelő mezőgazdaság minden főbb formáját jellemzik. Arra a megállapításra jutottunk, hogy a mezőgazdasági viszonyok tarkaságán vörös fonálként húzódnak végig a paraszti gazdaságban és a magánbirtokos gazdaságban lezajló azonos folyamatok.

Nézzük meg most, milyen következtetések adódnak a fentebb ismertetett adatokból.

1. A mezőgazdaság reform utáni fejlődésének legfőbb vonása az, hogy egyre inkább piacra-termelő, vállalkozói jelleget ölt. A magánbirtokos gazdaságot illetőleg ez a tény annyira nyilvánvaló, hogy nem szorul különösebb magyarázatra. A paraszti gazdaságban azonban ez a jelenség nem olyan nyilvánvaló, először is azért, mert a bérmunka alkalmazása nem elmaradhatatlan ismérve a kis falusi burzsoáziának. Ebbe a kategóriába, mint már fentebb megjegyeztük, beletartozik minden kisárutermelő, aki önálló gazdaságából fedezi kiadásait, feltéve, hogy az egész gazdasági rendszer a II. fejezetben kimutatott kapitalista ellentmondásokon nyugszik. Másodszor, a kis falusi burzsoát (Oroszországban csakúgy, mint más tőkés országokban) számos átmeneti lépcsőfok egybekapcsolja a telkes „paraszttal" és a talpalatnyi osztásfölddel ellátott falusi proletárral. Ez egyik oka annak, hogy oly szívósan tartják magukat azok az elméletek, amelyek „a parasztságon" belül nem különböztetnek meg falusi burzsoáziát és falusi proletariátust*.

2. A mezőgazdaságban, természeténél fogva, az árutermeléssé való átalakulás folyamata sajátos úton megy végbe, egészen más úton, mint az iparban. A feldolgozó ipar

---

* Ennek a körülménynek a mellőzésén alapul a többi között a narodnyik közgazdászoknak az a kedvelt tétele, hogy „az orosz parasztgazdaság többnyire tisztán naturális gazdaság" („A terméshozamok és a gabonaárak hatása", I. 52. old.). Amint a falusi burzsoáziát és a falusi proletariátust egy kalap alá vevő „átlagokból" indulunk ki, az ilyen tétel nyomban bizonyítottnak látszik!

különálló, teljesen önálló iparágakra szakad, amelyek kizárólag egyetlen terméknek vagy a termék egy részének az előállításával foglalkoznak. A földművelő ipar viszont nem szakad teljesen különálló ágakra, hanem csupán specializálódik, hol az egyik, hol a másik piaci termék előállítására, s a mezőgazdaság többi oldala ehhez a fő (vagyis piaci) termékhez alkalmazkodik. Ezért a piacra termelő mezőgazdaság formái rendkívül változatosak, s nemcsak vidékenként, hanem gazdaságonként is változnak. Ezért a piacra termelő mezőgazdaság fejlődésének tárgyalásánál semmiképpen sem szorítkozhatunk az egész mezőgazdasági termelésre vonatkozó általános adatokra*.

3. A piacra termelő mezőgazdaság fejlődése belső piacot teremt a kapitalizmus számára. Először is, a mezőgazdaság specializálódása folytán csere jön létre a különböző mezőgazdasági vidékek, a különböző földművelő gazdaságok és a különböző mezőgazdasági termékek között. Másodszor, minél jobban bekapcsolódik a mezőgazdaság az áruforgalomba, annál gyorsabban nő a falusi lakosság körében a kereslet a feldolgozó ipar ama termékei iránt, amelyek az egyéni fogyasztást szolgálják; — annál gyorsabban nő, harmadszor, a termelési eszközök iránti kereslet, mivel az ósdi „paraszti" munkaeszközökkel, épületekkel stb. stb. sem a kis, sem a nagy mezőgazdasági vállalkozó nem folytathat új, piacra termelő mezőgazdaságot. Végül, negyedszer, munkaerő-kereslet jön létre, minthogy

* Márpedig éppen ilyen adatokra szorítkoznak például az előző jegyzetben említett könyv szerzői, amikor „a parasztságról" beszélnek. Abból indulnak ki, hogy minden paraszt *éppen* azokat a gabonaféléket termeszti, amelyeket fogyaszt, hogy *mindazokat* a gabonaféléket termeszti, amelyeket ő fogyaszt és hogy *éppen olyan mértékben* termeszti ezeket, amilyenben fogyasztásra kerülnek. Az ilyen „feltevésekből" (amelyek ellentmondanak a tényeknek és mellőzik a reform utáni időszak legfőbb jellegzetességét) azután már igazán könnyű a naturális gazdaság túlsúlyára „következtetni".

A narodnyik irodalomban a következő szellemes vizsgálati módszerrel is találkozhatunk: a piacra termelő mezőgazdaság minden egyes ága *külön-külön* „kivétel" a mezőgazdaság egészéhez viszonyítva. *Ezért* persze általában az egész piacra termelő mezőgazdaságot kivételnek kell tekinteni, s a naturális gazdaság az általános szabály! A gimnáziumi logika-tankönyvekben, a szofizmákról szóló részben, sok hasonló okoskodás található.

egy kis falusi burzsoázia kialakulása és a földbirtokosoknak a kapitalista gazdálkodásra való áttérése feltételezi a mezőgazdasági munkások és napszámosok bizonyos kontingensének kialakulását. Csak a piacra termelő mezőgazdaság fejlődésének tényével magyarázható meg az a körülmény, hogy a reform utáni időszakot a kapitalizmus belső piacának kibővülése jellemzi (a kapitalista mezőgazdaság fejlődése, az egész gyáripar fejlődése, s különösen a mezőgazdasági gépgyártás fejlődése, az úgynevezett paraszti „mezőgazdasági iparűzések“, vagyis a bérmunka elterjedése stb.).

4. A kapitalizmus hatalmas arányokban kiszélesíti és kiélezi a mezőgazdasági lakosság körében azokat az ellentmondásokat, amelyek ennek a termelési módnak szükségszerű velejárói. Ennek ellenére azonban az oroszországi mezőgazdasági kapitalizmus, történelmi jelentőségét tekintve, hatalmas haladó erő. Először is, a kapitalizmus a föld művelőjét egyrészt „hűbérúrból“, másrészt függőségben élő, patriarchális parasztból ugyanolyan *iparűzővé* változtatta, mint amilyen a mai társadalom minden más „keresője“. A kapitalizmus előtt a mezőgazdaság Oroszországban egyeseknek úri dolog, uraságі foglalatoskodás, másoknak terhes kötelesség volt, s ezért nem is lehetett másként folytatni, mint az évszázadokon át megrögzött szokások szerint, görcsösen ragaszkodva ahhoz, hogy a földműves teljesen el legyen zárva mindattól, ami faluja határán túl a nagyvilágban történik. A ledolgozási rendszer — a régi időknek ez az élő csökevénye a mai gazdaságban — szemléltetően megerősíti ezt a jellemzést. Csak a kapitalizmus szüntette meg a földbirtoklás rendi jellegét, áruvá változtatva a földet. A földműves terméke eladásra került, társadalmi nyilvántartásnak vetették alá előbb a helyi, majd az országos, végül a nemzetközi piacon, s ez egyszer s mindenkorra megszüntette a primitív földművesnek a külvilágtól való korábbi elzárkózottságát. A tönkremenés fenyegető veszélye rákényszerítette, hogy — akarva, nem akarva — számoljon a társadalmi viszonyok összességével, nemcsak a saját országában, hanem a világpiac révén egymással kapcsolatban álló többi országban is. Most már a ledolgozási rendszer sem bizonyult elég erősnek ahhoz,

hogy megmentse Oblomovot az amerikai farmer konkurrenciájától, pedig ez a rendszer régebben minden kockázat, minden tőkebefektetés, a termelés ősidők óta megszokott módszereinek bárminemű megváltoztatása nélkül biztos jövedelmet nyújtott neki. Éppen ezért a reform utáni Oroszországra is teljesen ráillik az, amit fél évszázaddal ezelőtt Nyugat-Európáról mondtak, tudniillik, hogy a mezőgazdasági kapitalizmus „vált azzá a mozgató erővé, mely az idillt belevetette a történelem mozgásába"*.

Másodszor, csak a mezőgazdasági kapitalizmus vetett véget mezőgazdaságunk évszázados tespedésének, csak ez adott hatalmas lökést a mezőgazdasági technika átalakulásának, a társadalmi munka termelőerői fejlődésének. A kapitalista „rombolás" néhány évtizede ebben a tekintetben többet tett, mint az addigi történelem egész évszázadai. Az ősi naturális gazdaság egyoldalúságát a piacra termelő mezőgazdaság sokoldalúsága váltotta fel; a primitív mezőgazdasági eszközök mindinkább tökéletesített eszközöknek és gépeknek adták át helyüket; a földművelés régi módszereinek mozdulatlanságát megtörték az új művelési módok. Mindezek a változások szorosan összefüggnek a mezőgazdaság fentebb említett specializálódásával. A mezőgazdasági kapitalizmus (akárcsak az ipari), természeténél fogva, nem fejlődhet egyenletesen: az egyik helyen (*egy* országban, *egy* vidéken, *egy* gazdaságban) a mezőgazdaság egyik ágát tolja előre, a másik helyen a

---

* „Misère de la philosophie" [„A filozófia nyomora"], (Párizs 1896), 223. old.; a szerző megvetően reakciós jeremiádáknak nevezi azok vágyait, akik visszasírják a szép patriarchális időket, az egyszerű szokásokat stb., akik elítélik „a termőföld alávetését azoknak a törvényeknek, amelyek minden más iparágban uralkodnak"[87].

A szövegben kifejtett érvre a narodnyikok minden bizonnyal rámondják majd, hogy nem meggyőző, sőt egyáltalán meg sem értik. De túlságosan hálátlan feladat lenne részletesen elemezni például az olyan nézeteket, hogy a föld mobilizálása „rendellenes" jelenség (Csuprov úr a gabonaárak körüli vitában, gyorsírói beszámoló, 39. old.), hogy a paraszti osztásföld elidegeníthetetlensége megvédelmezhető, hogy a ledolgozási rendszer jobb vagy legalábbis nem rosszabb a kapitalista rendszernél stb. Egész eddigi fejtegetésünk cáfolja azokat a politikai-gazdaságtani érveket, amelyeket a narodnyikok az efféle vélemények igazolására felsorakoztattak.

másikat stb. Hol ezeknek, hol amazoknak a mezőgazdasági műveleteknek a technikáját alakítja át, elszakítva őket a patriarchális parasztgazdaságtól vagy a patriarchális ledolgozási rendszertől. Minthogy ezt az egész folyamatot a piac szeszélyes és a termelő által nem is mindig ismert követelményei irányítják, a kapitalista mezőgazdaság minden egyes esetben (gyakran minden egyes vidéken, sőt olykor minden egyes országban) a korábbinál egyoldalúbbá, egyhangúbbá, de általában véve mégis a patriarchális mezőgazdaságnál felmérhetetlenül sokoldalúbbá és ésszerűbbé válik. A piacra termelő mezőgazdaság külön ágainak kialakulása lehetővé és elkerülhetetlenné teszi a mezőgazdaságban a kapitalista válságokat és a kapitalista túltermelés eseteit, de ezek a válságok (mint általában minden tőkés válság) még erősebb lökést adnak a világtermelés fejlődésének és a munka társadalmasodásának*.

Harmadszor, csak a kapitalizmus teremtette meg Oroszországban a gépek használatán és a munkások széleskörű kooperációján alapuló mezőgazdasági nagyüzemet. A kapitalizmus előtt a mezőgazdasági termékek termelése mindig változatlan, rendkívül szűk keretek közt folyt — akár magának dolgozott a paraszt, akár a földesúrnak —, s a földbirtoklás semmiféle „közössége“ sem volt képes véget vetni a termelés e mérhetetlen szétforgácsoltságának. A termelésnek ezzel a szétforgácsoltságával szorosan összefüggött maguknak a földművelőknek a szétforgácsoltsága**. Osztásföldjükhöz, parányi „földközös-

* A nyugat-európai romantikusok és az orosz narodnyikok e folyamatról szólva buzgón hangsúlyozzák a kapitalista mezőgazdaság egyhangúságát, a kapitalizmusból fakadó bizonytalanságot és a válságokat — s ezen az alapon tagadják, hogy a kapitalista fejlődés haladás volna a kapitalizmus előtti tespedéshez képest.

** Ezért a földbirtoklás formáinak különbözősége ellenére az orosz parasztra is tökéletesen ráillik az, amit Marx a francia kisparasztról mond: „A parcellás parasztok óriási tömeget alkotnak, melynek tagjai hasonló helyzetben élnek, de anélkül, hogy szoros kapcsolatba lépnének egymással. Termelési módjuk elszigeteli őket egymástól, ahelyett, hogy kölcsönös érintkezésbe hozná őket. Az elszigetelést fokozzák Franciaország rossz közlekedési eszközei és a parasztok szegénysége. Földjük (Produktionsfeld), a parcella megművelése, nem nyújt teret a munkamegosztásra, a

ségükhöz“ voltak láncolva, s még a szomszéd földközösség parasztjaitól is élesen el voltak különítve azáltal, hogy különböző kategóriákhoz tartoztak (egykori földesúri parasztok, egykori állami parasztok stb.), hogy különböző nagyságú földdarabot birtokoltak és különböző feltételekkel szabadultak fel (márpedig ezek a feltételek olykor egyszerűen a földbirtokosok egyéni tulajdonságaitól és szeszélyeitől függtek). Csak a kapitalizmus rombolta le ezeket a merőben középkori korlátokat — és helyesen tette, hogy lerombolta. Ha vannak is különbségek a parasztok egyes csoportjai között, az osztásföld nagysága szerinti kategóriák között, ezek már most is hasonlíthatatlanul kevésbé fontosak, mint az egyes csoportokon, az egyes kategóriákon, az egyes földközösségeken belül mutatkozó gazdasági különbségek. A kapitalizmus áttöri a helyi elzárkózottságot és korlátozottságot, s a földművelők apró középkori csoportjai helyett nagy, az egész nemzetet átfogó osztályokat hoz létre, amelyek különböző helyet foglalnak el a tőkés gazdaság általános rendszerében*. Azelőtt maguk a termelési feltételek tették szükségessé a földművelők tömegeinek helyhezkötöttségét, a piacra termelő és a

tudomány alkalmazására, tehát sokoldalú fejlődésre, különböző képességekre, gazdag társadalmi viszonyok számára. Minden egyes parasztcsalád majdnem teljesen kielégíti önmagát, fogyasztásának legnagyobb részét közvetlenül maga termeli, s így az élet fenntartásához szükséges anyagot inkább a természettel való cserével, mint a társadalmi forgalom révén nyeri. Parcella, paraszt, család; mellette egy másik parcella, egy másik paraszt, egy másik család. Maroknyi belőlük egy falu, maroknyi falu egy megye. Így a francia nemzet nagy tömege egyszerű mennyiségek puszta összeadása révén jön létre, mint ahogy például egy zsákra való krumpli egy krumplival teli zsákot tesz ki“ („Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte“. Hamburg 1885. 98—99. old. — *Szerk.*)[88].

* „A társulási, az egyesülési szükséglet a kapitalista társadalomban nem gyengült, hanem ellenkezőleg, mérhetetlenül megnövekedett. De teljesen esztelen dolog a régi zsinórmértéket venni alapul az új társadalom ilyen irányú szükségletének kielégítéséhez. Ez az új társadalom már azt követeli, először, hogy a társulás ne legyen helyi, rendi, csoportok szerinti; másodszor, hogy kiinduló pontja a helyzetnek és az érdekeknek az a különbözősége legyen, amelyet a kapitalizmus, továbbá a parasztság felbomlása idézett elő“ [V. Iljin, l. c., 91—92. old., jegyzet (lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 241. old. — *Szerk.)*].

kapitalista mezőgazdaság különböző formáinak és különböző vidékeinek kialakulása viszont szükségszerűvé tette a népesség óriási tömegeinek vándorlását az egész országban; s a népesség mozgása nélkül (mint már fentebb is megjegyeztük) elképzelhetetlen öntudatának és öntevékenységének kifejlődése.

Végül negyedszer, csak a mezőgazdasági kapitalizmus ásta alá Oroszországban a ledolgozási rendszert és a földművelő személyi függőségét. A gazdálkodás ledolgozási rendszere osztatlanul uralkodott mezőgazdaságunkban a „Russzkaja Pravda" kora óta egészen napjainkig, amikor a parasztok ledolgozásképpen saját mezőgazdasági felszerelésükkel művelik meg a magánbirtokosok földjeit; ennek szükségszerű velejárója volt a földművelő elnyomatása és elmaradottsága, mert gúzsba kötötte őket munkájuknak ha nem is jobbágyi, de legfeljebb „félszabad" jellege; a földművelők polgári jogainak bizonyos korlátozottsága nélkül (például az, hogy alsóbb rendhez tartoztak; hogy testi fenyítéssel büntethették őket; hogy közmunkára küldhették őket; hogy osztásföldjükhöz voltak láncolva stb.) a ledolgozási rendszer elképzelhetetlen volna. Ezért a ledolgozási rendszernek szabad bérmunkával való felváltása az oroszországi mezőgazdasági kapitalizmusnak nagy történelmi érdeme*. Az orosz mezőgazdasági kapitalizmus haladó történelmi szerepéről fentebb elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy a kapitalizmus társadalmasítja a mezőgazdasági termelést. És csakugyan, az a körülmény is, hogy a földművelés a felső rend előjogából, illetve az alsó rend terhéből közönséges piacra termelő ipari foglalkozássá vált; az is, hogy a földművelő munká-

* Ny. —on úr sokat panaszkodik és sóhajtozik a nálunk végbemenő kapitalista rombolás miatt; egyik ilyen siráma különös figyelmet érdemel: „...Sem a feudális zűrzavar, sem a tatáruralom nem nyúlt gazdasági életformáinkhoz" („Értekezések", 284. old.), csak a kapitalizmus „veszi semmibe történelmi múltunkat" (283. old.). Szent igaz! Éppen azért haladó jellegű az orosz mezőgazdasági kapitalizmus, mert „semmibe veszi" a ledolgozási rendszer és a szolgai függés „ősrégi", „századoktól megszentelt" formáit, amelyeket valóban nem tudott lerombolni semmiféle politikai vihar, még a „feudális zűrzavar" és a „tatáruralom" sem.

jának terméke a piacon társadalmi nyilvántartás alá került; az is, hogy a maradi, egyoldalú földművelést felcserélik a piacra termelő mezőgazdaság technikailag átalakult és változatos formái; az is, hogy megszűnik a kis földművelők helyi begubózottsága és szétforgácsoltsága; az is, hogy a szolgaság és személyi függőség különböző formáit kiszorítják a munkaerő adásvételére kötött személytelen szerződések, — mindezek annak az egységes folyamatnak a láncszemei, amely társadalmasítja a mezőgazdasági munkát, és egyre inkább kiélezi az ellentmondást a piaci ingadozások anarchiája, az egyes mezőgazdasági vállalatok egyéni jellege és a nagyüzemi kapitalista mezőgazdaság társadalmi jellege között.

Tehát (ezt újra ismételjük), amikor hangsúlyozzuk az orosz mezőgazdasági kapitalizmus haladó történelmi szerepét, egyáltalán nem feledkezünk meg sem e gazdasági rendszer történetileg átmeneti jellegéről, sem pedig a reá jellemző mély társadalmi ellentmondásokról. Ellenkezőleg, fentebb rámutattunk arra, hogy éppen a kapitalista „romboláson“ siránkozó narodnyikok azok, akik rendkívül felületesen értékelik ezeket az ellentmondásokat, eltussolva a parasztság felbomlását, mellőzve a mezőgazdaságunk géphasználatának kapitalista jellegét, a „mezőgazdasági iparűzések“ vagy „keresetek“ kifejezéssel és hasonlókkal takargatva a mezőgazdasági bérmunkások osztályának kialakulását.

X. NARODNYIK ELMÉLETEK A MEZŐGAZDASÁGI KAPITALIZMUSRÓL. „A TÉLI IDŐ FELSZABADULÁSA“

A kapitalizmus jelentőségére vonatkozólag fentebb kifejtett pozitív következtetések kiegészítéseképpen meg kell vizsgálnunk néhány különleges „elméletet“, amely ezzel a kérdéssel kapcsolatban a szakirodalmunkban elterjedt. A narodnyikok a legtöbb esetben egyáltalán nem tudták megemészteni Marx alaptételeit a mezőgazdasági kapitalizmusról. Az őszintébbek közülük kereken kijelentették, hogy Marx elmélete nem vonatkozik a mezőgazdaságra (V. V. úr, „Наши направления“ [„Irányzataink“]),

míg mások (mint pl. Ny. —on úr) helyesebbnek látták diplomatikusan megkerülni saját „tanaik“ és a marxi elmélet viszonyának kérdését. A narodnyik közgazdászok körében leginkább elterjedt tanok egyike „a téli idő felszabadulásának“ elmélete. Lényege a következő*.

A tőkés rendszerben a mezőgazdaság a többi iparágtól független, külön iparággá lesz. Csakhogy ez nem tölti ki az egész évet, hanem csak 5—6 hónapot. Éppen ezért a mezőgazdaság kapitalizálódása a „téli idő felszabadulására“, „a földművelő osztály munkaidejének a munkaév egy részére való korlátozódására“ vezet, s ez a „fő oka a földművelő osztályok gazdasági helyzetében beállott roszszabbodásnak“ (Ny. —on, 229. old.), a „belső piac összeszűkülésének“ és a társadalmi „termelőerők elpazarlódásának“ (V. V. úr).

Ennyiből áll az egész híres elmélet, amely a legmeszszebbmenő történelem-filozófiai következtetéseket vonja le abból az egy nagy igazságból, hogy a mezőgazdasági munkák rendkívül egyenlőtlenül oszlanak meg az év folyamán! Ezt az *egy* jellegzetességet kiragadják, — ezt absztrakt feltevések segítségével ad absurdum viszik, — elvetik a patriarchális mezőgazdaság bonyolult kapitalizálódási folyamatának valamennyi többi sajátosságát — s ilyen együgyű fogásokkal próbálják legújabban ismét feléleszteni a kapitalizmus előtti „népi termelésről“ szóló romantikus tanításokat.

Hogy megmutassuk, mennyire szűklátókörű ez az elvont elmélet, néhány szóval utalunk a valóságos folyamatnak azokra az oldalaira, amelyeket a narodnyikok vagy teljesen szem elől tévesztenek, vagy alábecsülnek. Először is, minél jobban specializálódik a mezőgazdaság, annál erősebben csökken a mezőgazdasági lakosság száma, a lakosság egyre kisebb hányadát alkotva. A narodnyikok megfeledkeznek erről, de közben absztrakcióikban a mező-

* *V. V.* „Elméleti közgazdaságtani értekezések“, 108. és a köv. oldalak. — *Ny. —on* „Értekezések“, 214. és köv. oldalak. Ugyanezekkel az eszmékkel találkozunk Kablukov úrnál is: „Лекции по экономии сельского хозяйства“ [„Mezőgazdasági üzemtani előadások“], Moszkva 1897. 55. és köv. oldalak.

gazdaság specializálódását olyan messzire viszik, amilyen messzire a valóságban az úgyszólván sehol sem jutott el. Feltételezik, hogy az ipar külön ágává vált már maga a gabonaneműek vetése és aratása is; a talaj megművelése és trágyázása, a termék feldolgozása és szállítása, az állattenyésztés, az erdőgazdaság, az épületek és a mezőgazdasági felszerelés javítása stb. stb. — mindezek *különálló* kapitalista iparágakká váltak. Az ilyen absztrakciók alkalmazása aztán nemigen járul hozzá a mai valóság megmagyarázásához. Másodszor, ha valaki elfogadja, hogy a mezőgazdaság teljesen specializálódik, akkor ezzel feltételezi, hogy a mezőgazdaságnak tisztán kapitalista szervezete van, hogy a tőkés farmerek és a bérmunkások teljesen különválnak. S ilyen körülmények között „a parasztságról" szavalni (mint ahogy ezt Ny. —on úr teszi, 215. old.), — ez már a logikátlanság netovábbja. A mezőgazdaság tisztán kapitalista szervezete a maga részéről feltételezi, hogy a munkák az év folyamán egyenletesebben oszlanak meg (a váltógazdaság folytán, az állattenyésztés racionalizálása folytán stb.), hogy a mezőgazdasággal sok esetben egybekapcsolódik a termékek ipari feldolgozása, hogy több munkát fektetnek a talaj előkészítő megmunkálásába stb.*. Harmadszor. A kapitaliz-

* Hogy ne csak a levegőbe beszéljünk, hadd mutassuk be néhány példa alapján azokat a magánbirtokos gazdaságokat, amelyek szervezete leginkább megközelíti a tisztán kapitalista típust. Vegyük Orel kormányzóságot („A kromi kerület zemsztvostatisztikai adatainak gyűjteménye", IV. köt. 2. füz. Orel 1892). Hljusztyin nemes uradalma 1129 gyesz., ebből 562 gyesz. szántó, 8 épülettel és mindenféle tökéletesített munkaeszközzel. Mesterséges takarmánytermesztés. Méntelep. Állattenyésztés. Mocsárlecsapolás csatornázással és alagcsövezéssel („a mocsarak lecsapolását főleg szabad időben végzik", 146. old.). A munkások napi létszáma nyáron 50—80, télen 30. 1888-ban a birtokon 81 munkás dolgozott, ezek közül 25 csak a nyári hónapokban. 1889-ben 19 ácsot foglalkoztattak. — Ribopjer gróf uradalma 3000 gyesz., ebből 1293 gyesz. szántó; 898 gyesz. parasztoknak van bérbe adva. Tizenkétforgós váltógazdaság. Tőzegkitermelés trágyázásra; foszforitkitermelés. 1889 óta 30 gyeszjatyinás kísérleti gazdaság. Istállótrágya-kihordás télen és tavasszal. Szálastakarmány vetése. Ésszerű erdőkitermelés (200—300 favágó októbertől márciusig). Szarvasmarhatenyésztés. Tejgazdaság. Az alkalmazottak száma 1888-ban 90, ebből 34 csak a nyári hónapokban. — Menscsikov uradalma Moszkva kormányzóságban („Gyűjtemény", V. köt. 2. füz.) 23 000

mus feltételezi a mezőgazdasági és az ipari *üzemek* teljes különválását. De miből következik az, hogy ez a különválás akadályozza a mezőgazdasági és az ipari *bérmunka* egyesülését? Minden fejlett tőkés társadalomban találkozunk ilyen egyesüléssel. A kapitalizmus különválasztja a szakmunkásokat a tanulatlan alkalmi munkásoktól, akik át-áttérnek egy szakmáról a másikra, mert hol magához vonzza őket valamely nagyvállalat, hol pedig a munkanélküliek soraiba taszítja őket*. Minél erőteljesebben fejlődik a kapitalizmus és a nagyipar, annál erősebben ingadozik általában a munkaerő-kereslet, nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az iparban is**. Ha tehát a kapitalizmus maximális fejlettségét feltételezzük, feltételeznünk kell azt is, hogy a munkások rendkívül könnyen térnek át

---

gyesz. Munkaerő — a lehasított földekért és szabad elszegődés alapján. Erdőgazdaság. „Nyáron a lovak és az állandó munkások a mezőn dolgoznak, késő ősszel és részben télen a szárítónak és a keményítőgyárnak burgonyát és keményítőt szállítanak, fát fuvaroznak az erdőből és ... az állomásra szállítják; ennek folytán a munka meglehetősen egyenletesen oszlik el az egész évre" (145. old.), ami egyébként a havonta ledolgozott munkanapok számából is látható: fogatos munkanapok száma havonta átlag 293, ingadozás 223 (április) és 362 (június) közt. A férfi munkanapok száma átlag 216, ingadozás 126 (február) és 279 (november) közt. A női munkanapok száma átlag 23, ingadozás 13 (január) és 27 (március) között. Vajon hasonlít-e ez a valóság ahhoz az absztrakcióhoz, amellyel a narodnyikok vesződnek?

* A tőkés nagyipar létrehozza a vándormunkások osztályát. Ez a falusi lakosságból alakul ki, de túlnyomórészt ipari munkával foglalkozik. „Ez a tőke könnyű gyalogsága, amelyet az szükségleteinek megfelelően hol az egyik, hol a másik ponton vet be ... A vándormunkásokat különböző építkezési és alagcsövezési munkálatokra, téglagyártásra, mészégetésre, vasútépítésre stb. használják fel". („Das Kapital", I² 692. old.)[89]. „Az olyan hatalmas vállalkozások, mint a vasútak, a munkapiacról általában bizonyos mennyiségű munkaerőt vonnak el, s ezt csak olyan termelési ágak szolgáltathatják, mint például a mezőgazdaság stb..." (ibid., II. köt. 303. old.)[90].

** A moszkvai egészségügyi statisztika szerint például Moszkva kormányzóságban a gyárimunkások létszáma 114 381; ez — a tényleges állomány; a maximális létszám — 146 338, a minimális — 94 214 („általános összefoglalás" stb. IV. köt. 1. rész, 98. old.). Százalékokban: 128 % — 100 % — 82 %. A kapitalizmus, amely általában növeli a munkások számának ingadozását, ebben a tekintetben is elmossa a különbséget az ipar és a mezőgazdaság között.

mezőgazdasági foglalkozásokról nem-mezőgazdasági foglalkozásokra, s hogy egy általános tartaléksereg alakul ki, amelyből minden vállalkozó meríthet munkaerőt. Negyedszer. Ami a mai mezőgazdasági vállalkozókat illeti, természetesen tagadhatatlan, hogy a gazdaság munkaerővel való ellátása terén olykor nehézségekbe ütköznek. De arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy meg is van rá a módjuk, hogy gazdaságukhoz láncolják a munkásokat, mégpedig: egy kis darabka föld juttatásával stb. A parcellás gazdasági cseléd vagy napszámos minden tőkés országra jellemző típus. A narodnyikok egyik fő hibájukat éppen akkor követik el, amikor nem akarják tudomásul venni, hogy ez a típus Oroszországban is kialakulóban van. Ötödször. Egészen helytelen, ha valaki a földművelő téli idejének felszabadulását a kapitalista túlnépesedés általános kérdésétől függetlenül veti fel. Egy munkanélküli tartaléksereg kialakulása jellemzi a kapitalizmust általában, s a mezőgazdaság sajátosságai folytán ez a jelenség csak sajátos formákat ölt. Ez a magyarázata például annak, hogy a „Tőke“ szerzője a mezőgazdasági munkaelosztás kérdését éppen a „viszonylagos túlnépesedéssel“ kapcsolatban érinti*, valamint a „munkaperiódus“ és a „termelési idő“ különbségéről szóló külön fejezetben („Das Kapital“, II. köt. 13. fej.). Munkaperiódusnak azt az időt nevezik, amely folyamán a termék a munka hatásának van alávetve; a termelési idő pedig az az idő, amely folyamán a termék a termelésben van, azt az időt is beleértve, amikor nincs alávetve a munka hatásának. A munkaperiódus nagyon

* Például az angliai mezőgazdasági viszonyokkal kapcsolatban Marx a következőket mondja: „A mezőgazdasági munkások mindig túl sokan vannak a földművelés közepes szükségletei számára és mindig túl kevesen a kivételes vagy időleges szükségletei számára“ (I^2 725. old.), úgyhogy az állandó „viszonylagos túlnépesség“ ellenére, a falu nincs eléggé benépesülve. Amilyen mértékben a tőkés termelés behatol a mezőgazdaságba — mondja Marx másutt —, olyan mértékben fölös falusi népesség alakul ki. „A falusi népesség egy része ezért állandóan ugrásra készen áll, hogy városi, vagyis manufaktúra-proletariátussá alakuljon át“ (ib., 668. old.)[91]; a népességnek ezt a részét örökösen gyötri a munkanélküliség; igen rendszertelenül foglalkoztatják és a legrosszabbul fizetik (például üzletek számára végzett otthonmunka stb.).

sok iparágban nem azonos a termelési idővel, ebben a tekintetben a földművelés csak a legtipikusabb közülük, de korántsem az egyetlen*. Más európai országokhoz viszonyítva Oroszországban különösen nagy a mezőgazdaságban a munkaperiódus és a termelési idő közötti különbség. „Amikor azután a tőkés termelés befejezi a manufaktúra és a mezőgazdaság különválasztását, a mezőgazdasági munkás egyre inkább merőben véletlenszerű mellékfoglalkozásoktól függ, és helyzete ezáltal rosszabbodik. A tőke számára ... a megtérülés összes különbségei kiegyenlítődnek. A munkás számára nem" (ib., 223—224. old.)[92]. Eszerint az egyetlen következtetés, amely ebben a tekintetben a mezőgazdaság sajátosságaiból adódik, az, hogy a mezőgazdasági munkás helyzete szükségképpen még rosszabb, mint az ipari munkásé. Innen azonban még nagyon hosszú az út Ny. —on úr ama „elméletéig", hogy a téli idő felszabadulása a „fő oka" a „földművelő osztályok" (?!) helyzetében beállott rosszabbodásnak. Ha mezőgazdaságunkban a munkaperiódus 12 hónap volna, a kapitalizmus fejlődése akkor is éppúgy menne végbe, mint most; a különbség csak az lenne, hogy a mezőgazdasági munkás helyzete valamelyest közelebb jutna az ipari munkás helyzetéhez**.

Ily módon V. V. és Ny. —on úr „elmélete" a világon semmit sem ad még a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődésének általános kérdéséhez sem. Ami pedig Oroszország sajátosságait illeti, ezeket nemcsak hogy nem magyarázza meg, hanem éppen ellenkezőleg, még el is ködösíti. Parasztságunk téli munkanélkülisége nem annyira a kapitalizmus-

* Ezzel kapcsolatban külön fel kell hívnunk az olvasó figyelmét Marxnak arra a megjegyzésére, hogy a mezőgazdaságban is el lehet osztani a munkaerő-keresletet „egyenletesebben az egész évre", mégpedig úgy, ha többféle terméket termelnek, a háromnyomásos gazdálkodásról áttérnek a váltógazdaságra, kapásnövényeket és szálastakarmányt termesztenek stb. Mindezek a módszerek azonban „a termelésre előlegezett, munkabérre, trágyára, vetőmagra stb. fordított forgótőke megnövelését igénylik" (ibid., 225—226. old.).

** Azt mondjuk, hogy „valamelyest", mert a mezőgazdasági munkás helyzete korántsem csak a munkák rendszertelensége miatt osszabb.

ból, mint inkább a kapitalizmus fejletlenségéből fakad. Fentebb (e fejezet IV. pontjában), a munkabérekre vonatkozó adatok alapján már rámutattunk arra, hogy a nagyorosz kormányzóságok közül a téli munkanélküliség azokban a kormányzóságokban a legnagyobb, amelyekben a kapitalizmus a legkevésbé fejlett, amelyekben a ledolgozási rendszer van túlsúlyban. És ez teljesen érthető is. A ledolgozási rendszer feltartóztatja a munka termelékenységének emelkedését, feltartóztatja az ipar és a mezőgazdaság fejlődését, tehát a munkaerő-kereslet növekedését is, — s ugyanakkor parcellájához láncolja a parasztot anélkül, hogy munkát biztosítana neki tél idején, vagy lehetővé tenné, hogy szegényes földműveléséből fenntartsa magát.

XI. FOLYTATÁS. — A FÖLDKÖZÖSSÉG. — MARX NÉZETEI A KISÜZEMI MEZŐGAZDASÁGRÓL. — ENGELS VÉLEMÉNYE KORUNK MEZŐGAZDASÁGI VÁLSÁGÁRÓL

„A földközösségi elv gátolja a tőkét a mezőgazdasági termelés meghódításában" — így fogalmazza meg Ny. —on úr (72. old.) a második elterjedt narodnyik elméletet, amely ugyanúgy absztrakciókon épül fel, mint az előző. A II. fejezetben egy csomó tényt sorakoztattunk fel, amelyek rávilágítanak ennek az elterjedt tételnek a helytelenségére. Most pedig a következőket szeretnénk ehhez hozzáfűzni. Általában téved, aki azt hiszi, hogy mezőgazdasági kapitalizmus létrejöttéhez a földbirtoklásnak bizonyos különleges formája szükséges. „A kialakuló tőkés termelési módnak nem felelt meg a földtulajdon készen talált formája. A neki megfelelő formát ő maga teremti meg azáltal, hogy a földművelést alárendeli a tőkének; ezzel aztán mind a hűbéri földtulajdon, mind a nemzetségi tulajdon, vagy a mark-közösséggel egybekapcsolt kisparaszti tulajdon* átalakul a tőkés termelési módnak megfelelő gazdasági formává, bármennyire külön-

* Más helyen Marx kimutatja, hogy a „közösségi tulajdon (Gemeineigentum) mindenütt második kiegészítője a parcellagazdaságnak" („Das Kapital", III. 2. 341. old.)[98].

bözők is a jogi formái“ („Das Kapital“, III. 2. 156. old.). Ily módon, lényegében a földbirtoklás semmilyen sajátossága sem állíthat áthághatatlan akadályt a kapitalizmus elé, amely a különböző mezőgazdasági, jogi és szociális feltételeknek megfelelően más-más formákat ölt. Ebből látható, mennyire helytelen volt már a kérdés *feltevése* is a narodnyikoknál, akik egész irodalmat alkottak erről a témáról: „földközösség *vagy* kapitalizmus?“ Mihelyt mondjuk valamelyik excellenciás angolrajongó díjat tűz ki a legjobb műre, amely a farmergazdálkodásnak Oroszországban való bevezetését tárgyalja, mihelyt valamelyik tudományos társaság paraszti tanyagazdaságok létesítésének a tervezetével lép elő, mihelyt valamely ráérő hivatalnok összeeszkábálja a 60 gyeszjatyinás birtoktípusok tervét, a narodnyik nyomban felkapja az odavetett kesztyűt és harcba indul az ilyen „burzsoá tervek“ ellen, amelyek célja „a kapitalizmus bevezetése“ és a „népi termelés“ védőpajzsának, a földközösségnek az összezúzása. A derék narodnyiknak még csak eszébe sem jutott, hogy míg a különféle terveket faragták és cáfolgatták, a kapitalizmus ment a maga útján, és a földközösségi falu lassú átalakulással végül kis földbirtokosok falujává lett*.

Ezért oly közömbös nekünk éppen a paraszti földbirtoklás formájának kérdése. Bármilyen is a földbirtoklás formája, ez lényegében mit sem változtat a paraszti burzsoázia és a falusi proletariátus viszonyán. Ami valóban fontos kérdés, az nem a földbirtoklás formája, hanem a tisztán középkori régi idők maradványai, amelyek

* Ha azt mondják nekünk, hogy ezzel az állítással elébe vágunk a fejlődésnek, a következőket válaszoljuk. Ha valaki fejlődésében akarja bemutatni az élet valamely jelenségét, elkerülhetetlenül és szükségszerűen felmerül előtte a dilemma: vagy elébe vág az eseményeknek, vagy mögöttük kullog. Harmadik lehetőség nincs. S ha minden adat amellett szól, hogy a társadalmi fejlődés iránya éppen ez, hogy ez a fejlődés már nagyon előrehaladott (lásd II. fej.), ha emellett pontosan meg vannak jelölve azok a körülmények és intézmények, amelyek ezt a fejlődést hátráltatják (mértéktelenül magas adók, a parasztság rendi elzárkózottsága, a földmobilizálás, a költözés és áttelepülés teljes szabadságának hiánya), akkor az ilyen elébevágás semmiképpen sem hiba.

továbbra is ránehezednek a parasztságra: a paraszti közösségek rendi elzárkózottsága, az egyetemleges kezesség, a paraszti földekre kirótt mérhetetlenül magas adóterhek, amelyek semmilyen arányban sincsenek a magánbirtok adóterheivel, a paraszti föld szabad mobilizálásának, a szabad költözés és áttelepülés jogának hiánya*. Mindezek az ósdi intézmények, amelyek egyáltalán nem óvják meg a parasztságot a felbomlástól, csak szaporítják a ledolgozás és a munkauzsora sokféle formáit és nagymértékben hátráltatják az egész társadalmi fejlődést.

Befejezésül ki kell még térnünk a narodnyikoknak arra az eredeti kísérletére, hogy Marx és Engels néhány, a „Tőke" III. kötetében tett kijelentésével alátámasszák azokat a nézeteiket, amelyek szerint a mezőgazdasági kisüzem fölötte áll a nagyüzemnek, és a mezőgazdasági kapitalizmusnak nincsen haladó történelmi szerepe. Különösen gyakran idézik e célból a „Tőke" III. kötetének következő helyét:

„A mese tanulsága az, s ezt a mezőgazdaság más szempontból való vizsgálata is bizonyíthatja, hogy a tőkés rendszerrel ellenkezik az ésszerű mezőgazdaság, azaz az ésszerű mezőgazdaság összeegyeztethetetlen a tőkés rendszerrel (noha ez a mezőgazdaság technikai fejlődését előmozdítja) és vagy a saját munkájából élő (selbst arbeitenden) kisparaszt kezére, vagy a társult termelők ellenőrzésére van szüksége" (III. 1. 98. old. Orosz ford. 83. old.)[94].

Mi következik tulajdonképpen ebből az állításból (amely, mellesleg szólva, teljesen különálló töredékként került be abba a fejezetbe, amely a nyersanyagárak változásának a profitra gyakorolt hatását tárgyalja, s nem a VI. szakaszban van, amely külön a mezőgazdasággal foglalkozik)? Hogy a kapitalizmus összeegyeztethetetlen a földművelés (és úgyszintén az ipar) ésszerű megszervezésével — az már régóta ismert tény, és nem is erről van

* Az, hogy a narodnyikok néhányat ezek közül az intézmények közül védelmükbe vesznek, mindennél szemléltetőbben mutatja nézeteik reakciós jellegét, amely fokozatosan egyre közelebb hozza őket a földbirtokosokhoz.

szó a narodnyikokkal folytatott vitánkban. A mezőgazdasági kapitalizmus haladó *történelmi* szerepét pedig Marx itt külön kiemelte. Marad Marx utalása a „saját munkájából élő kisparasztra". Azok közül a narodnyikok közül, akik erre az utalásra hivatkoztak, senki sem iparkodott megmagyarázni, miként értelmezi ezt Marx, senki nem próbálta ezt az utalást összefüggésbe hozni egyrészt a kontextussal, másrészt Marxnak a mezőgazdasági kisüzemre vonatkozó általános tanításával. — A „Tőke" idézett helyén arról volt szó, hogy milyen erősen ingadoznak a nyersanyagárak, mennyire zavarják ezek az ingadozások a termelés arányosságát és rendszerességét, mennyire zavarják a mezőgazdaság és az ipar összhangját. *Csak ebben a tekintetben* — a termelés arányossága, rendszeressége, tervszerűsége tekintetében — veti egybe Marx a paraszti kisgazdaságot és a „társult termelők" gazdaságát. Ebben a tekintetben a kisüzemi középkori ipar (a kézművesség) is hasonlít a „társult termelők" gazdaságához (v. ö. „Misère de la philosophie", id. kiad., 90. old.)[95], a kapitalizmust pedig a társadalmi gazdaság mindkét rendszerétől megkülönbözteti a termelés anarchiája. Milyen logika alapján lehet ebből azt a következtetést levonni, hogy Marx elismerte a mezőgazdasági kisüzem életrevalóságát*, hogy nem ismerte el a mezőgazdasági kapitalizmus haladó történelmi szerepét? Nézzük csak meg, mit mond erről a kérdésről Marx a mezőgazdaságról szóló külön szakaszban, a *kisparaszti gazdaságról szóló külön paragrafusban* (47. fej. V. §):

„A parcellatulajdon természeténél fogva kizárja a munka társadalmi termelőerőinek fejlődését, a munka társadalmi formáit, a tőkék társadalmi koncentrációját, a nagybani állattenyésztést, a tudomány egyre fokozottabb alkalmazását.

---

* Emlékeztetünk arra, hogy Engels nem sokkal halála előtt és olyan időben, amikor a mezőgazdasági válság az áresés következtében már világosan megmutatkozott, szükségesnek tartotta, hogy határozottan fellépjen a francia „tanítványok" ellen, akik bizonyos engedményeket tettek a mezőgazdasági kisüzem életképességét elismerő doktrinának[96].

Az uzsora és az adórendszer mindenütt elkerülhetetlenül a parcellatulajdon elnyomorodására vezet. A tőkének földvásárlásra való fordítása elvonja a tőkét attól, hogy a föld megművelésébe fektessék. A termelési eszközök végtelenül szétforgácsolódnak, és maguk a termelők szétszóródnak. Az emberi erő óriási mértékben elfecsérlődik. A termelési feltételek fokozódó rosszabbodása és a termelési eszközök drágulása — ez a parcellatulajdon szükségszerű törvénye. A bőtermésű évek szerencsétlenséget jelentenek e termelési mód számára" (III. 2. 341—342. old. Orosz ford. 667. old.)[97].

„A kis földtulajdon feltételezi, hogy a népesség óriási többsége falun él és nem a társadalmi, hanem az elszigetelt munka az uralkodó; hogy ennek következtében az újratermelés bősége és fejlődése, anyagi és szellemi feltételei, tehát az ésszerű mezőgazdaság feltételei is ki vannak zárva" (III. 2. 347. old. Orosz ford. 672. old.)[98].

Az idézett sorok szerzője nemcsak nem hunyt szemet a nagyüzemi tőkés mezőgazdaságra jellemző ellentmondások előtt, hanem ellenkezőleg, könyörtelenül felfedte azokat. Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy elismerje a kapitalizmus *történelmi* szerepét.

„. . . A tőkés termelési mód egyik nagy eredménye, hogy a földművelést, amelyet a társadalom legfejletlenebb része pusztán tapasztalati és gépiesen apáról fiúra szálló eljárással végez, átalakítja az agronómia tudományának tudatos felhasználásává, amennyire ez a magántulajdon által meghatározott viszonyok között egyáltalán lehetséges; hogy a földtulajdont egyrészt teljesen felszabadítja az uralom és a szolgaság viszonyai alól, másrészt a földet mint munkafeltételt teljesen elválasztja a földtulajdontól és a földtulajdonostól . . . A tőkés termelési mód nagy érdeme egyrészt, hogy ésszerűsíti a földművelést, és ezzel először tesz lehetővé társadalmi módon folytatott földművelést, másrészt az, hogy a földtulajdont a képtelenségig viszi. De ennek is, mint e termelési mód minden más történelmi vívmányának, mindenekelőtt a közvetlen termelők teljes elnyomorodása volt az ára" (III. 2. 156—157. old. Orosz ford. 509—510. old.)[99].

Azt hinné az ember, hogy Marxnak ezek után a hatá-

rozott kijelentései után nem is lehet már nézeteltérés azt illetően, hogy mi volt a véleménye a mezőgazdasági kapitalizmus haladó történelmi szerepéről. Ny. —on úr azonban még egy kibúvót talált: idézte Engels véleményét korunk mezőgazdasági válságáról, mert ez a vélemény szerinte megcáfolja azt a tételt, hogy a kapitalizmusnak a mezőgazdaságban haladó szerepe van*.

Nézzük csak meg, mit is mond tulajdonképpen Engels. A különbözeti földjáradékra vonatkozó marxi elmélet főbb tételeit összegezve, Engels megállapítja azt a törvényszerűséget, hogy „mennél több tőkét alkalmaznak a földön, mennél fejlettebb valamely országban a földművelés és általában a civilizáció, annál magasabbra emelkedik az acre-enkénti járadék, valamint a járadékok teljes összege, annál hatalmasabb sarcot fizet a társadalom extraprofitok alakjában a nagybirtokosoknak" („Das Kapital", III. 2. 258. old. Orosz ford. 597. old.)[100]. Ez a törvény — mondja Engels — megmagyarázza „a nagybirtokosok osztályának bámulatos szívósságát", akik rengeteg adósságot csinálnak és ennek ellenére minden válság után ismét „talpra esnek", — például Angliában a gabonatörvények megszüntetése, amely a gabonaárak csökkenésére vezetett, nemcsak nem tette tönkre a land-

* Lásd „Novoje Szlovo", 1896. 5. sz. február, Ny. —on úr levele a szerkesztőséghez, 256—261. old. Ugyanitt található a „mese tanulságára" vonatkozó „idézet" is. Jellemző, hogy sem Ny.—on úr, sem bárki más ama nagyszámú narodnyik közgazdász közül, aki a mezőgazdasági kapitalizmus haladó történelmi szerepét hangoztató elméletet azáltal próbálta megcáfolni, hogy korunk mezőgazdasági válságára hivatkozott, — hogy egyikük sem vetette fel ezt a kérdést sohasem nyíltan, valamely meghatározott közgazdaságtani elmélet alapján; — hogy egyikük sem fejtette ki sohasem azokat az indokokat, amelyek Marxot a mezőgazdasági kapitalizmus haladó történelmi szerepének elismerésére késztették, és egyikük sem mutatott rá határozottan arra, hogy ezek közül az indokok közül melyiket veti el és miért. A narodnyik közgazdászok, akárcsak más esetekben, ez esetben is jobbnak látják, ha nem lépnek fel nyíltan Marx elmélete ellen, hanem megelégszenek határozatlan célzásokkal, az „orosz tanítványok" felé kacsingatva. Ebben a munkában Oroszország gazdaságára szorítkozunk, erre vonatkozólag pedig fentebb már kifejtettük e kérdésben elfoglalt álláspontunk indítékait.

lordokat, hanem ellenkezőleg, még sokkal gazdagabbakká tette őket.

Ebből tehát szinte az a látszat, mintha a kapitalizmus nem tudná megtörni a földtulajdonnak ezt a monopóliumát.

„De minden mulandó" — folytatja Engels. — Az óceánjáró gőzösök, az észak- és dél-amerikai, valamint az indiai vasutak új konkurrenseket hoztak a színre. Az észak-amerikai prérik, az argentínai pampák stb. elárasztották a világpiacot olcsó gabonával. „Ezzel a konkurrenciával szemben — a szűz sztyeppe-föld, valamint az adóprés alatt nyögő orosz és indiai paraszt konkurrenciájával szemben, — az európai bérlő és paraszt a régi járadékok mellett nem boldogulhatott. Európa földjének egy része a gabonatermelés szempontjából végleg kiesett a konkurrenciából, a járadékok mindenütt csökkentek, második esetünk II. változata — csökkenő ár és a pótlólagos tőkebefektetések csökkenő termelékenysége — szabállyá vált Európában. Ezért siránkoznak a gazdák Skóciától Olaszországig, Dél-Franciaországtól Kelet-Poroszországig. Szerencsére még távolról sem vettek minden sztyeppe-földet művelés alá; elég van még belőle ahhoz, hogy tönkretegye az egész európai nagybirtokot és a kisbirtokot is ráadásul" (ib., 260. old. Orosz ford. 598. old., itt a „szerencsére" szót elhagyták)[101].

Ha az olvasó figyelmesen elolvassa ezt az idézetet, nyilván világosan látja, hogy Engels éppen az ellenkezőjét mondja annak, amit Ny. —on úr a nyakába akar varrni. Engels véleménye szerint korunk mezőgazdasági válsága csökkenti a járadékot, sőt annak teljes megszüntetésére törekszik, vagyis a mezőgazdasági kapitalizmus érvényesíti a földtulajdon monopóliumának megszüntetésére irányuló belső tendenciáját. Hát nem, Ny. —on urunknak határozottan nincs szerencséje „idézeteivel". A mezőgazdasági kapitalizmus egy újabb, hatalmas lépést tesz előre; mérhetetlenül kibővíti a mezőgazdasági termékek piacra termelését, s számos új országot vezet a világszíntérre; utolsó menedékeiből is kiszorítja a patriarchális mezőgazdaságot — például Indiában vagy Oroszországban; megteremti a mezőgazdaságban eddig ismeret-

len tisztán gyári gabonatermelést, amely a legtökéletesebb gépekkel ellátott munkástömegek kooperációján alapul; a legnagyobb mértékben kiélezi a helyzetet a régi európai országokban, csökkenti a járadékot, ily módon aláássa a látszólag legszilárdabb monopóliumokat, és nemcsak elméletben, hanem gyakorlatban is „a képtelenségig" viszi a földtulajdont; olyan kézzelfoghatóan veti fel a mezőgazdasági termelés társadalmasításának szükségszerűségét, hogy ezt a szükségszerűséget Nyugaton még a vagyonos osztályok képviselői is kezdik érezni*. És Engels, jellemző derűs gúnyjával *üdvözli* a világkapitalizmus utolsó lépéseit: szerencsére — mondja — elég művelés alá nem vett sztyeppe van még ahhoz, hogy a dolgok továbbra is ugyanígy menjenek. S a derék Ny. —on úr, à propos des bottes**, sóhajtozva emlegeti a régi „szántóvető muzsikot", mezőgazdaságunk „évszázadoktól megszentelt" tespedését és a mezőgazdasági munkauzsora mindenféle formáit, amelyeket „sem a feudális zűrzavar, sem a tatáruralom", nem tudott megingatni, s amelyeket most — ó borzalom! — a leghatározottabban kezd megingatni ez a szörnyű kapitalizmus! O, sancta simplicitas!***

---

* Hát csakugyan, nem jellemzők-e az „idők" olyan „jelei", mint a német Reichstagban benyújtott Kanitz-javaslat[112], vagy az amerikai farmerek terve a gabonaraktárak állami tulajdonba vételére?

** — minden ok nélkül. — *Szerk.*

*** — Oh, szent együgyűség! — *Szerk.*

V. FEJEZET

A KAPITALIZMUS ELSŐ FEJLŐDÉSFOKAI AZ IPARBAN

Térjünk most át a mezőgazdaságról az iparra. Feladatunk lényegében itt is ugyanaz, mint a mezőgazdasággal kapcsolatban: elemeznünk kell a reform utáni Oroszország iparának formáit, vagyis meg kell vizsgálnunk a feldolgozó iparban uralkodó társadalom-gazdasági viszonyok rendszerét és e rendszer fejlődésének jellegét. Kezdjük az ipar legegyszerűbb és legkezdetlegesebb formáin és kövessük nyomon fejlődésüket.

I. A HÁZIIPAR ÉS A KÉZMŰVESSÉG

Háziiparnak nevezzük azt, amikor a nyersanyagot ugyanaz a gazdaság (parasztcsalád) dolgozza fel, amely termeli. A háziiparok szükségszerű járulékai a naturális gazdaságnak, amelynek maradványai csaknem mindenütt megtalálhatók, ahol kisparasztság van. Ezért természetes, hogy az orosz közgazdasági irodalomban gyakran találunk utalásokat az iparnak erre a fajtájára (a saját fogyasztáshoz szükséges készítmények házi előállítása lenből, kenderből, fából stb.). Mindazonáltal a háziipar manapság már csak ritkán, néhány teljesen félreeső vidéken található meg szélesebb körben; ezek közé a vidékek közé tartozott például egészen a legutóbbi időkig Szibéria. Ennél a termelési formánál még nincsen ipar mint külön foglalkozás: az iparűzés itt elválaszthatatlanul egybekapcsolódik a mezőgazdasággal.

A patriarchális mezőgazdaságtól különváló ipar első formája a kézművesség, vagyis a terméknek a fogyasztó

rendelésére történő előállítása*. A feldolgozásra kerülő anyag lehet a megrendelő fogyasztóé vagy a kézművesé, a kézműves munkájának díjazása pedig pénzben vagy természetben (lakás és ellátás a kézműves számára, a termék, például a liszt egy részével való díjazás stb.) történik. A városokban a kézművesség a mindennapi élet elmaradhatatlan alkotó eleme, de a falvakban is nagymértékben elterjedt, és kiegészíti a parasztgazdaságot. A falusi lakosság bizonyos százalékát hivatásos kézművesek alkotják, akik (olykor kizárólag, olykor a mezőgazdaság mellett) bőr kikészítésével, lábbeli, ruha készítésével, kovácsmunkával, házivásznak festésével, paraszti posztó kikészítésével, gabonaőrléssel stb. foglalkoznak. Minthogy gazdasági statisztikánk igen fogyatékos, az oroszországi kézművesipar elterjedtségéről semmiféle pontos adataink nincsenek, elszórtan azonban vannak utalások az ipar e formájára vonatkozólag a paraszti élet úgyszólván minden leírásában, az úgynevezett „kusztár"-iparral** foglalkozó vizsgálatokban, sőt még a hivatalos gyáripari statisztikában is***. A zemsztvo-statisztikai gyűjtemények, a paraszti iparűzések számbavételénél, olykor külön csoportba foglalják a „kézműveseket" (v. ö.: Rudnyev, l. c.), de ebbe sorolják (a közkeletű szóhasználatnak megfelelően) az építőmunkásokat is. Politikai-gazdaságtani

* Kundenproduktion [Megrendelési ipar]. V. ö. *Karl Bücher*. „Die Entstehung der Volkswirtschaft" [„A nemzetgazdaság keletkezése"], Tübingen 1893[103].

** Szinte lehetetlen itt idézetekkel alátámasztani az elmondottakat: szétszórtan annyi utalás van a kézművességre a kusztáriparral foglalkozó vizsgálatokban, noha — a legelterjedtebb felfogás szerint — a kézművesek nem tartoznak a kusztárok közé. Nemegyszer fogjuk még látni, mennyire határozatlan terminus a „kusztáripar".

*** Hogy mennyire zavaros ez a statisztika, azt különösen szemléltetően mutatja az a tény, hogy mind a mai napig sincs pontos séma a kézműves és a gyárüzemek megkülönböztetésére. A hatvanas években például ez utóbbiak közé sorolták a tisztán kézműves típusú falusi festődéket („A pénzügyminisztérium évkönyve", I. 172—176. old.); 1890-ben a paraszti posztóványoló malmokat összekeverték a posztógyárakkal (*Orlov* „Gyárlajstroma", 3. kiad. 21. old.) stb. Ez a zűrzavar megvan a legújabb „Gyárjegyzékben" (Szentpétervár 1897) is. A példákat lásd „Tanulmányainkban", 270—271. old. (lásd *Lenin* Művei. 4. köt. 1953. 10—11. old. — *Szerk.*).

szempontból ez az összekeverés teljesen helytelen, mivel az épitőmunkások zöme nem önálló iparos, aki a fogyasztó megrendelésére dolgozik, hanem az épitési vállalkozók által alkalmazott bérmunkás. A falusi kézművest természetesen olykor eléggé nehéz megkülönböztetni a kisárutermelőtől vagy a bérmunkástól; ehhez külön közgazdaságtani elemzés alá kell vennünk az egyes kisiparosokra vonatkozó adatokat. A kézművességnek a kisipar egyéb formáitól való szigorú megkülönböztetésére figyelemre méltó kisérletet tettek az 1894/95. évi permi kusztárösszeirás adatainak feldolgozása során*. A helyi falusi kézművesek számát a paraszti lakosságnak körülbelül egy százalékában állapitották meg; a kézművesek százalékaránya (mint az várható is volt) azokban a kerületekben bizonyult a legnagyobbnak, amelyekben az ipar a legkevésbé fejlett. A kisárutermelőkhöz képest a kézművesek vannak a legszorosabb kapcsolatban a földdel: 100 kézműves közül 80,6 földműveléssel is foglalkozik (a többi „kusztárnál" ez a százalékarány alacsonyabb). Bérmunka alkalmazása a kézművesek között is előfordul, de kisebb mértékben, mint a többi iparűzőnél. Az üzem méretei is (a munkások száma alapján) a kézműveseknél a legkisebbek. A földművelő kézművesek átlagos évi keresete becslés szerint 43,9 rubel, a földet nem művelő kézműveseké 102,9 rubel.

Be is érjük ezekkel a rövid megállapitásokkal, minthogy a kézművesipar részletes elemzése nem tartozik feladatunkhoz. Az ipar e formájában még nincs árutermelés; itt legfeljebb áruforgalom van abban az esetben, ha a kézműves pénzben kapja meg munkadiját vagy eladja a munka fejében kapott terméket, s nyersanyagokat és munkaeszközöket vásárol. A kézműves munkájának terméke nem kerül piacra, úgyszólván ki sem lép a paraszt naturális gazdaságának kereteiből**. Természetes hát,

---

* Ennek az összeirásnak külön cikket szenteltünk „Tanulmányainkban", 113—199. old. (lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 365—477. old. — *Szerk.)*. A permi „kusztárokra" vonatkozólag a szövegben idézett valamennyi tényt ebből a cikkből vettük át.

** Minthogy a kézművesség igen közel áll a parasztok naturális gazdaságához, a parasztok olykor kisérletet tesznek arra, hogy

hogy a kézművesipart ugyanolyan maradiság, elaprózottság és szűklátókörűség jellemzi, mint a kisüzemi patriarchális mezőgazdaságot. A fejlődés egyetlen eleme, amely az iparnak erre a formájára jellemző: a kézművesek elvándorlása kereset után. Az ilyen elvándorlás, különösen régebbben, meglehetősen széles körben el volt terjedve falvainkban; s rendszerint azt eredményezte, hogy azokon a helyeken, amelyekre a kézművesek elvándoroltak, önálló kézművesüzemek keletkeztek.

II. KISÁRUTERMELŐK AZ IPARBAN. CÉHSZELLEM A KISIPARBAN

Már megemlítettük, hogy a kézműves megjelenik a piacon, ha nem is azzal a termékkel, amelyet ő állított elő. Természetes, hogy amint egyszer érintkezésbe került a piaccal, idővel piacra kezd termelni, vagyis *árutermelővé* válik. Ez az áttérés fokozatosan megy végbe, eleinte szinte kísérletképpen: azok a termékek kerülnek eladásra, amelyek véletlenül megmaradtak a kézművesnek vagy amelyeket szabad idejében állított elő. Az áttérés annál is inkább fokozatos, mert a készítmények felvevőpiaca kezdetben rendszerint igen szűk, úgy, hogy a termelő és a fogyasztó közötti távolság igen jelentéktelen mértékben növekszik, a termék továbbra is közvetlenül a termelő kezéből a fogyasztó kezébe megy át, s a termék eladását olykor megelőzi mezőgazdasági termékekre való elcserélése*. Az árugazdaság további fejlődése a kereskedelem

megszervezzék az egész falunak szükséges kézműves munkát: a parasztok gondoskodnak a kézművesek eltartásáról, s kötelezik őket, hogy a falu valamennyi lakosa számára dolgozzanak. Jelenleg az ipar ilyenféle szervezetével csak kivételképpen vagy csak a legeldugottabb határvidékeken találkozhatunk (például egyes kaukázusontúli falvakban a kovácsmesterség van ily módon megszervezve. Lásd „Beszámolók és vizsgálódások az oroszországi kusztáriparról", II. köt. 321. old.).

* Például, cserépedény elcserélése gabonára stb. Amikor a gabona olcsó volt, a cserépedény egyenértéke olykor annyi gabona volt, amennyi az edénybe belefért. V. ö. „Beszámolók és vizsg.", I. 340. old. — „Vlagyimir korm. ipara", V. 140. old. — „Kusztárbiz. munk.", I. 61. old.

kiszélesedésében, hivatásos felvásárlók, kereskedők megjelenésében jut kifejezésre; a termékek felvevőpiaca már nem a falusi hetivásár vagy az országos vásár*, hanem az egész vidék, majd az egész ország, sőt olykor más országok is. Amikor az ipari termékeket áruként kezdik előállítani, ez megveti az alapját az ipar és a mezőgazdaság különválásának és a kettő közötti cserének. Ny. —on úr a maga sablonos és elvont felfogásával annak megállapítására szorítkozik, hogy „az ipar különválása a mezőgazdaságtól" általában „a kapitalizmus" jellegzetessége, és nem veszi magának a fáradságot, hogy akár ennek a különválásnak különféle formáit, akár a kapitalizmus különböző fejlődésfokait elemezze. Ezért okvetlenül le kell szögeznünk, hogy a paraszti iparokban már az egészen kisüzemi árutermelés is kezdi különválasztani az ipart a mezőgazdaságtól, noha a fejlődésnek ezen a fokán az iparűző a legtöbb esetben még nem válik külön a földművestől. További fejtegetéseinkben megmutatjuk majd, hogy a kapitalizmus magasabb fejlődésfokain hogyan válnak külön az ipari üzemek a mezőgazdaságiaktól, az ipari munkások a földművesektől.

Az árutermelés kezdeti formáinál a „kusztárok" közötti konkurrencia még nagyon gyenge, de minél jobban kiszélesedik a piac és minél nagyobb területeket fog át, annál erősebb a konkurrencia, s véget vet a kisiparos patriarchális nyugalmas jólétének, amely tényleges monopolhelyzetén alapszik. A kisárutermelő érzi, hogy érdekei, a társadalom érdekeivel ellentétben, ennek a monopolhelyzetnek a fenntartását követelik meg, s ezért *fél* a konkurrenciától. Egyénileg is, másokkal összefogva is, minden erejével azon van, hogy megakadályozza a konkurrenciát, hogy „ne engedjen be" versenytársakat a maga vidékére, hogy mint állandó vevőkörrel rendelkező

---

* Az egyik ilyen falusi országos vásár vizsgálata megmutatta, hogy a vásár összforgalmának 31 %-a (50 000 rubelből körülbelül 15 000 rubel) „kusztár"-termékekre jutott. Lásd „Kusztárbiz. munk.", I. 38. old. Mennyire szűk kezdetben a kisárutermelők felvevőpiaca, az például abból is látható, hogy a poltavai csizmadiák mindössze 60 versztes körzetben helyezik el termékeiket. „Beszámolók és vizsg.", I. 287. old.

kisvállalkozó megszilárdítsa helyzetét. A konkurrenciától való félelem oly világosan mutatja a kisárutermelő igazi társadalmi természetét, hogy szükségesnek tartjuk részletesebben kitérni az idevágó tényekre. Először is vegyünk egy példát a kézművesiparból. A kalugai irhások más kormányzóságokba járnak báránybőröket feldolgozni; ez az ipar a hűbériség megszüntetése után hanyatlik; a földesurak ugyanis, akik nagy pénzszolgáltatás fejében engedték el jobbágyaikat „irhás munkára", szigorúan ügyeltek arra, hogy azok tudják „meghatározott helyüket" és más irhásoknak ne engedjék meg, hogy az idegen vidékre behatoljanak. Az ily módon megszervezett ipar annyira hasznothajtó volt, hogy egyes „telephelyeket" 500 meg 1000 rubelért adtak át, s egy-egy kézműves megjelenése idegen vidéken néha véres verekedésekkel járt. A jobbágyfelszabadítás aláásta ezt a középkori jólétet; „ez esetben a kényelmes vasúti közlekedés is segítségére van a konkurrenciának"*. Ugyanide tartozik az a sok mesterségnél tapasztalható és szinte általános szabály jellegű jelenség is, hogy a kisiparosok igyekeznek eltitkolni a technikai találmányokat és javításokat, igyekeznek elrejteni mások elől a hasznothajtó foglalkozást, hogy elejét vegyék a „veszedelmes konkurrenciának". Valamely új iparűzés alapítói vagy olyan személyek, akik tökéletesítettek egy már meglevő ipart, mindenképpen igyekeznek eltitkolni az előnyös foglalkozást a falubeliek előtt, s ebből a célból különféle ravasz fogásokkal élnek (például megtévesztés céljából meghagyják az üzem régi berendezését), senkit sem bocsátanak be műhelyükbe, titkolózva dolgoznak, s még saját gyermekeikkel sem beszélnek a termelésről**.

---

* „Kusztárbiz. munk.", I. 35—36. old.

** Lásd „Kusztárbiz. munk.", I. 81. old., V. 460. old.; IX. 2526. old. — „Moszkva korm. ipara", VI. köt. 1. füz. 6—7; 253. old.; VI. köt. 2. füz. 142. old.; VII. köt. 1. füz. 2. rész, a „nyomdaipar" megalapítójáról. — „Vlagyimir korm. ipara", I. 145., 149. old. — „Beszámolók és vizsg.", I. 89. old. — *Grigorjev*. „Кустарное замочно-ножевое производство Павловского района" [„A lakatos és késes kusztáripar Pavlovo vidékén"] (Melléklet a „Volga" c. kiadványhoz. Moszkva 1881) 39. old. — V. V. úr erre vonatkozólag több tényt közöl „Értekezések a kusztáriparról" c. munkájában (Szentpétervár 1886), 192. és köv. oldalak; az egészből csak azt a követ-

A Moszkva kormányzósági kefekötőipar lassú fejlődését „rendszerint azzal magyarázzák, hogy a meglevő termelők irtóznak az új versenytársaktól. Azt beszélik, hogy idegenek előtt lehetőleg eltitkolják munkáikat; úgy, hogy csak egyetlen termelő tart idegen tanoncokat“*. A fémfeldolgozó ipararáról nevezetes Bezvodnoje községről (Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság) a következőket olvassuk: „Igen jellemző, hogy Bezvodnoje lakosai mindeddig“ (a nyolcvanas évek elejéig; ez az ipar az ötvenes évek elejétől áll fenn) „gondosan titkolják mesterségüket parasztszomszédjaik előtt. Többször is próbáltak a járási elöljárósággal olyan határozatot hozatni, amely szerint büntetéssel sújtanak mindenkit, aki mesterségük titkait más falunak átadja; mivel ezt hivatalosan nem sikerült elérniök, erkölcsileg tartják ezt magukra nézve kötelezőnek, s ezért nem adják leányaikat szomszédfalubeli kérőknek, s lehetőleg fiaikat sem engedik onnan házasodni“**.

A narodnyik közgazdászok igyekeztek elködösíteni azt a tényt, hogy a paraszti kisiparosok zöme árutermelő, sőt egész legendát költöttek valamiféle mély ellentétről, amely állítólag a kis paraszti ipar és a nagyipar gazdasági szervezete között van. Ennek a felfogásnak a helytelensége többek között a fentebb ismertetett adatokból is látható. A nagyiparos semmilyen eszköztől sem riad vissza, amikor arról van szó, hogy monopóliumot biztosítson magának, és a „kusztár“-paraszt ebben a tekintetben édestestvére; a kisburzsoá saját szerény eszközeivel lényegében ugyanazokat az osztályérdekeket igyekszik megvédeni, amelyek védelme érdekében a nagy gyáros védővámokra, prémiumokra, kiváltságokra stb. szomjazik***.

---

keztetést vonja le, hogy a kusztárok nem idegenkednek az újításoktól; eszébe sem ötlik, hogy ezek a tények a modern társadalom kis árutermelőinek osztályhelyzetét és osztályérdekeit jellemzik.

* „Moszkva korm. ipara“, VI. 2. 193. old.

** „Kusztárbiz. munk.“, IX. 2404. old.

*** Érezve, hogy a konkurrencia a vesztét jelentheti, a kis burzsoá igyekszik azt feltartóztatni, — ugyanúgy, mint ahogy a kis burzsoá ideológusa, a narodnyik is érzi, hogy a kapitalizmus a szívének oly kedves „pillérekre“ tör, s ezért iparkodik azt „elhárítani“, meg nem engedni, feltartóztatni stb. stb.

III. A KISIPAR FEJLŐDÉSE A REFORM UTÁN. E FOLYAMAT KÉT FORMÁJA ÉS JELENTŐSÉGE

A fentebb kifejtettek alapján a kisüzemeknek van még néhány figyelemre méltó sajátossága, s ezek a következők. Minden új ipar kialakulása, mint már mondottuk, fokozza a társadalmi munkamegosztást. Ezért ez a folyamat szükségképpen megvan minden kapitalista társadalomban, amennyiben kisebb vagy nagyobb mértékben fennmarad benne a parasztság és a félnaturális mezőgazdaság, amennyiben a régi idők különféle intézményei és hagyományai (a rossz közlekedési viszonyokkal stb. együtt) útját állják annak, hogy a gépi nagyipar közvetlenül elfoglalja a háziipar helyét. Az árugazdaság fejlődésének minden egyes lépésével a parasztság soraiból elkerülhetetlenül egyre újabb és újabb iparosok válnak ki; ez a folyamat, hogy úgy mondjam, szűzföldet tör fel, az ország legelmaradottabb részeiben, illetőleg a legelmaradottabb iparágakban új talajt készít elő, hogy aztán a kapitalizmus elfoglalhassa. S a kapitalizmusnak ugyanez a fejlődése az ország más-más részeiben, illetőleg más-más iparágakban teljesen más formában jelentkezik; nem úgy, hogy a kis műhelyek és az otthonmunkások száma nő, hanem úgy, hogy számuk csökken, mert a gyár elnyeli őket. Világos, hogy amikor valamely ország ipari kapitalizmusának fejlődését tanulmányozzuk, a legszigorúbban el kell határolnunk ezeket a folyamatokat; összekeverésük szükségképpen a fogalmak teljes zűrzavarát idézi elő*.

* Nézzünk egy érdekes példát arra, hogy egy és ugyanabban a kormányzóságban, egy és ugyanabban az időben, egy és ugyanabban az iparban miképpen fér meg ez a két különböző folyamat. A rokkakészítő ipar (Vjatka kormányz ságban) kiegészíti a szövő h ziipart. Ennek az iparnak fejlődése azt jelenti, hogy megindul az árutermelés, amely a szövőipar egyik munkaeszközére terjed ki. Nos, azt látjuk, hogy a kormányzóság félreeső északi vidékein a rokka úgyszólván teljesen ismeretlen („ атериалы по описанию промыслов Вятской губ." [„Adatok Vjatka korm. iparáról"], II. 27. old.), s ott „ez az ipar újonnan keletkezhetne", vagyis rést üthetne a parasztok patriarchális naturális gazdaságán. Ugyanakkor a kormányzóság más vidékein ez az iparág már hanyatlóban van, s a kutatók e hanyatlás valószínű okának azt tartják, hogy „a parasz-

A kisipar fejlődése, a kapitalizmus fejlődésének egyik legelső lépése, a reform utáni Oroszországban kétféleképpen nyilvánult és nyilvánul meg: először is, abban, hogy a kisiparosok és a kézművesek a régóta benépesedett és gazdasági tekintetben legfejlettebb központi kormányzóságokból áttelepülnek a határvidékekre; másodszor abban, hogy új kisiparok keletkeznek, a régebbiek pedig szélesebb körben terjednek el a helyi lakosság között. E folyamatok közül az első egyik formája a határvidékek ama betelepülésének, amelyre fentebb már rámutattunk (IV. fej. II. pont). Nyizsnyij-Novgorod, Vlagyimir, Tver, Kaluga és más kormányzóságok iparos parasztjai érzik, hogy a lakosság számának növekedésével erősödik majd a konkurrencia, és hogy a tőkés manufaktúrák és gyárak fejlődése veszélyezteti a kisüzemet, s délre vándorolnak, ahol még kevés a „mesterember", nagyok a keresetek és olcsó a megélhetés. Az új helyen kis üzemet alapítanak, s ez megveti az alapját egy új paraszti iparnak, amely azután elterjed az illető faluban és a környéken. Az évszázados ipari kultúrával rendelkező központi vidékek ezáltal elősegítették, hogy az újonnan benépesülő országrészekben egy hasonló kultúra fejlődjön ki. A tőkés viszonyok (amelyek, mint lejjebb látni fogjuk, a paraszti kisiparokat is jellemzik) ily módon az egész országban elterjedtek*.

---

tok között egyre jobban terjed a gyári pamutszövetek viselete" (26. old.). Itt tehát az árutermelés és a kapitalizmus fejlődése már abban nyilvánul meg, hogy a gyár kiszorítja a kisipart.

* Lásd például, Sz. A. Korolenkónál, I. c., az ipari munkások vándorlásáról a határvidékek felé, ahol a munkások egy része meg is telepszik. — „Kusztárbiz. munk.", I. füz. (Sztavropol kormányzóságban túlsúlyban vannak a központi kormányzóságokból odatelepült iparosok); III. füz. 33—34. old. (vándorcsizmadiák áttelepülnek Nyizsnyij-Novgorod kormányzóságból alsóvolgai városokba); IX. füz. (a Nyizsnyij-Novgorod kormányzósági Bogorodszkoje cserzővargái egész Oroszországban üzemeket alapítottak). „Vlagyimir korm. ipara", IV. 136. old. (a vlagyimiri fazekasok átvitték iparukat Asztrahan kormányzóságba). — V. ö. „Beszámolók és vizsg.", I. köt. 125., 210. old.; II. köt. 160—165., 168., 222. old., ahol megállapítják, hogy „az egész délvidéken" túlsúlyban vannak a nagyorosz kormányzóságokból odavándorolt iparosok.

Térjünk most át azokra a tényekre, amelyek a fent említett folyamatok közül a másodikhoz tartoznak. Elöljáróban szeretnénk megjegyezni, hogy amikor a kis paraszti üzemek és iparok fejlődését megállapítjuk, egyelőre nem térünk ki ezek gazdasági szervezetére; a továbbiakból kitűnik majd, hogy ezek az iparok az egyszerű tőkés kooperáció és a kereskedelmi tőke kialakulására vezetnek, vagy pedig a tőkés manufaktúra alkatelemei.

Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság arzamaszi kerületének szűcsipara Arzamaszban keletkezett, s innen terjedt át lassan a városkörnyéki falvakba, egyre nagyobb és nagyobb körben. Kezdetben a falvakban kevés szűcs volt, s ezek sok bérmunkást foglalkoztattak; a munkások olcsón dolgoztak, hiszen azért szegődtek el, hogy kitanulják a mesterséget. Miután kitanulták, szétszéledtek és kis üzemeket alapítottak, s ezzel egyre szélesebb körben előkészítették a talajt a tőke uralmához, amelynek ma már az iparosok nagy része alá van vetve*. Általában meg kell jegyeznünk, hogy a bérmunkásoknak ez a nagy száma a keletkező ipar első üzemeiben és e bérmunkások későbbi átalakulása kis vállalkozókká rendkívül elterjedt, szinte általános szabálynak mondható jelenség**. Nyilvánvalóan nagy tévedés volna, ha ebből azt a következtetést vonnánk le, hogy „különféle történelmi megfontolások ellenére ... nem a nagy műhelyek nyelik el a kicsinyeket, hanem a kicsinyek nőnek ki a nagyokból"***. Az első üzemek nagy méretei ellenére szó sincsen az ipar semmiféle koncentrációjáról; hogy ezek az üzemek ilyen nagyok, ennek csak az a magyarázata, hogy egyedülállóak, és hogy a környékbeli parasztok igyekeznek ezekben a műhelyekben elsajátítani a hasznos mesterséget. Ami azt illeti, hogy a paraszti iparok régi központjaikból a környező falvakba

* „Kusztárbiz. munk.", III.

** Például, ugyanez a jelenség tapasztalható Moszkva kormányzóság kelmefestői („Moszkva korm. ipara", VI. I. 73—99. old.), sapkakészítői (ibid., VI. I. füz.), szűcsei (ibid., VII. I. füz. 2. rész) és a pavlovói lakatosok (Grigorjev, l. c., 37—38. old.) közt stb.

*** V. V. úr nem késlekedett ilyen következtetést levonni az említett jellegű tények egyikéből „A kapitalizmus jövője" c. munkájában, 78—79. old.

is átterjednek, ez a folyamat igen gyakran megfigyelhető. Például, a reform utáni időszakban (az illető ipar által felölelt falvak száma, az iparosok száma és a termelés összértéke szerint) a következő jelentősebb iparok fejlődtek ki: a pavlovói lakatosság, a kimri cserzővarga és csizmadia ipar, az arzamaszi és Arzamasz környéki harisnyakötőipar, a burmakinói fémfeldolgozó ipar, a molvityinói és Molvityino környéki sapkakészítő ipar, a Moszkva kormányzósági üvegipar, kalaposipar és csipkeverő-ipar, a Krasznojeszelo környéki ékszeripar stb.* A tulai kerület 7 járásának kusztáriparáról szóló cikk szerzője általános jelenségként megállapítja, hogy „a kézművesek száma a parasztreform után megnövekedett", „kusztárok és kézművesek jelentek meg olyan helységekben, ahol a reform előtti időkben nem voltak"**. Hasonlóképpen nyilatkoznak a moszkvai statisztikusok is***. A magunk részéről megerősíthetjük ezt a kijelentést, mégpedig 10 iparhoz tartozó 523 Moszkva kormányzósági kusztárüzem alapítási idejének adataival****.

---

* A. Szmirnov. „Pavlovo és Vorszma", Moszkva 1864. — N. Labzin. „Исследование промышленности ножевой и т. д." [„A késipar stb. vizsgálata"], Szentpétervár 1870. — Grigorjev, l. c. — N. Annyenszkij, „Jelentés stb." a „Nyizsegorodszkij vesztnyik parohodsztva i promislennosztyi" [„Nyizsnyij-novgorodi Gőzhajózási és Ipari Híradó"], 1891. 1. számában — A gorbatovi kerület zemsztvostatisztikájának „Adatai". Nyizsnyij-Novgorod 1892. — A. N. Potreszov, beszámoló a takarék- és hitelszövetkezet bizottságának szentpétervári osztályában, 1895-ben. — „Статистический Временник Росс. империи" [„Az Orosz Birodalom statisztikai évkönyve"], II. 3. füz. Szentpétervár 1872. — „Kusztárbiz. munk.", VIII. — „Beszámolók és vizsg.", I., III. — „Kusztárbiz. munk.", VI., XIII. — „Moszkva korm. ipara", VI., I. füz. 111. old., ib., 177. old.; VII., II. füz. 8. old. — „Az oroszországi ipar tört.-stat. áttekintése", II., VI. csoport, 1. iparág — „Vesztnyik Finanszov", 1898. 42. sz. V. ö. továbbá „Vlagyimir korm. ipara", III. 18—19. és más old.

** „Kusztárbiz. munk.", IX. 2303—2304. old.

*** „Moszkva korm. ipara", VII. 1. füz. 2. rész, 196. old.

**** A kefekötő, gombostűkészítő, horogkészítő, kalapos, keményítőkészítő, csizmadia, szemüvegkészítő, szíjgyártó, paszománykészítő és bútorasztalos iparra vonatkozó adatokat a portánkénti kusztárösszeírásokból vettük, amelyeket a „Moszkva korm. ipara" c. kiadvány és Iszajev úr hasonló című könyve idéz.

Az üzemek száma összesen	Az üzemek száma alapítási évük szerint								
	ismeretlen időpontban	régen	a XIX. század						
			10-es	20-as	30-as	40-es	50-es	60-as	70-es
			években						
523	13	46	3	6	11	11	37	121	275

Ugyanígy a permi kusztárösszeírás is amellett tanúskodik (8884 kis kézműves- és kusztárüzem keletkezésének időpontjára vonatkozó adatok alapján), hogy a reform utáni időszakot a kisipar nagyon gyors fejlődése jellemzi. Igen érdekes képet kapunk, ha közelebbről megnézzük az új iparok keletkezési folyamatát. A gyapjú- és félselyem-kelmék készítése Vlagyimir kormányzóságban nemrégen, 1861-ben honosodott meg. Ez az ipar eleinte vándoripar volt, később aztán a falvakban is megjelentek a „vállalkozók", akik fonalat adtak ki feldolgozásra. Az egyik legelső „gyáros" egy időben darával kereskedett, amelyet a tambovi és szarátovi „sztyeppéken" vásárolt fel. A vasútépítés nyomán a gabonaárak kiegyenlítődtek, a gabonakereskedelem milliomosok kezében összpontosult, s kereskedőnk elhatározta, hogy szövőipari vállalatba fekteti tőkéjét; elment gyárba dolgozni, megismerkedett a szakmával és „vállalkozóvá" lett*. Az új paraszti „ipar" tehát a szóban forgó helyen úgy jött létre, hogy az ország általános gazdasági fejlődése kiszorította a tőkét a kereskedelemből és az ipar felé irányította**. A példaképpen említett ipar kutatója kimutatja, hogy a leírt eset korántsem egyedülálló: a vándoriparokból élő parasztok „a legkülönbözőbb iparok úttörői voltak, bevitték szülőfalujukba technikai ismereteiket, újabb munkaerőt vittek magukkal

* „Vlagyimir korm. ipara", III. 242—243. old.

** M. I. Tugan-Baranovszkij úr az orosz gyár történetéről szóló tanulmányában rámutat arra, hogy a kereskedelmi tőke a nagyipar kialakulásának elengedhetetlen történelmi feltétele volt. Lásd könyvét: „A gyár stb.", Szentpétervár 1898.

vándormunkára, a gazdag parasztokat pedig felcsigázták elbeszéléseikkel, amelyekben a takácsműhely-tulajdonosok és a vállalkozók mesébe illő nyereségeit ecsetelték. A gazdag paraszt, aki eleddig a ládafiába rakosgatta pénzét vagy gabonakereskedelemmel foglalkozott, megszívlelte ezeket az elbeszéléseket és ipari vállalkozásokba fogott" (ibidem). A csizmadia- és nemezipar Vlagyimir kormányzóság alekszandrovi kerületében, több helyütt a következőképpen keletkezett: a kanavászkészítő műhelyek vagy kis munkakiadó irodák tulajdonosai, a kézi szövés hanyatlásának láttán, más iparra állították át műhelyüket, s olykor mestereket fogadtak fel, hogy azok bevezessék őket a szakmába és gyermekeiket is megtanítsák rá*. Amilyen arányban a nagyipar valamely iparágból kiszorítja a kis tőkét — az más iparágak felé fordul, ahol azután hasonló irányban viszi előre a fejlődést.

A reform utáni időszaknak azokat az általános viszonyait, amelyek falun a kisiparokat fejlődésnek indították, rendkívül világosan jellemzik a moszkvai ipar kutatói. „Egyrészt, ebben az időben a parasztok életfeltételei lényegesen leromlottak — olvassuk a csipkeverő ipar leírásában —, másrészt pedig a lakosságnak — illetőleg kedvezőbb viszonyok között élő részének — szükségletei jelentősen megnövekedtek"**. S a szerző az általa vizsgált terület adatai alapján megállapítja, hogy megnövekedett a lónélküli és gabonatermeléssel nem foglalkozó parasztok száma, és egyidejűleg megnövekedett a soklovas parasztok száma és a parasztok állatállománya. Ily módon egyrészt megnövekedett a „mellékkeresetre" szorulók száma, akik ipari munkát keresnek, másrészt, a jómódú családokból álló kisebbség meggazdagodott, „megtakarított" pénzre tett szert, s így „lehetősége nyílt arra, hogy először egy, majd még egy munkást fogadjon fel, vagy pedig otthonmunkát adjon ki a szegényparasztoknak". „Itt természetesen nem érintjük azokat az eseteket — magyarázza a szerző —, amikor az ilyen családokból úgynevezett kulákok, uzsorások kerülnek ki, csak

* „Vlagyimir korm. ipara", II. 25., 270. old.
** „Moszkva korm. ipara", VI. köt. 2. füz. 8. és köv. oldalak.

a paraszti lakosság körében teljesen megszokott jelenségeket vizsgáljuk."

A helyi kutatók tehát rámutatnak a parasztság bomlásának és a paraszti kisiparok fejlődésének összefüggésére. És ez teljesen érthető is. A II. fejezetben közölt adatokból az következik, hogy a földművelő parasztság bomlását szükségszerűen a paraszti kisiparok fejlődésének kell kiegészítenie. A naturális gazdaság hanyatlásával a nyersanyagfeldolgozás különböző fajtái egymás után külön iparágakká változtak; a paraszti burzsoázia és a falusi proletariátus kialakulása növelte a paraszti kisiparok termékei iránti keresletet, s egyidejűleg szabad munkáskezekkel és szabad pénzeszközökkel is ellátta ezeket az iparokat*.

IV. A KISÁRUTERMELŐK FELBOMLÁSA. A MOSZKVA KORMÁNYZÓSÁGI KUSZTÁROK PORTÁNKÉNTI ÖSSZEÍRÁSAINAK ADATAI

Vizsgáljuk meg most, milyen társadalom-gazdasági viszonyok alakulnak ki a kisárutermelők között az iparban. E viszonyok jellegének meghatározása ugyanolyan feladat, mint az, amelyet a II. fejezetben a kis földművelőkre vonatkozóan magunk elé tűztünk. A mezőgazdasági üzem méretei helyett most az ipari üzem méreteiből kell kiindulnunk; a termelés méretei szerint csoportosítanunk kell a kisiparosokat, meg kell vizsgálnunk, hogy az egyes csoportokban milyen szerepe van a bérmunkának, mi a helyzet a technika körül stb.** Az ilyen elemzéshez

* Ny. —on úr alapvető elméleti hibája a „kisipar kapitalizálódásának" megítélésében az, hogy mellőzi az árutermelésnek és a kapitalizmus egyes fejlődési szakaszainak első lépéseit. Ny. —on úr a „népiparról" egyenesen a „kapitalizmusra" ugrik át, s ezért nevetséges naivsággal csodálkozik azon, hogy nála a kapitalizmus talajtalannak, mesterkéltnek stb. bizonyul.

** Varzer úr Csernyigov kormányzóság „kusztár"-iparának leírása közben megállapítja, hogy „a gazdasági egységek igen változatosak", (vannak családok 500—800 rubel jövedelemmel, s vannak „majdnem teljesen nincstelenek"), és a következő megjegyzést teszi: „Ilyen körülmények között az üzemek portánkénti

Moszkva kormányzóság portánkénti kusztárösszeírásai állnak rendelkezésünkre*. A kutatók több iparra (mesterségre) vonatkozólag közölnek pontos statisztikai adatokat a termelésről, sőt olykor minden egyes kusztár mezőgazdaságáról is (az üzem alapításának időpontja, a dolgozó családtagok és a bérmunkások száma, az évi össztermelés értéke, a kusztár lovainak száma, a föld megművelésének módja stb.). Minthogy a kutatók erről semmiféle csoportosító táblázatot sem adnak, nekünk kellett ilyen táblázatokat összeállítanunk; minden egyes ipar kusztárjait csoportokra osztottuk (I — alsóra, II — középsőre és III — felsőre) az üzem munkásainak (dolgozó családtagok és bérmunkások) száma szerint, olykor pedig a termelés nagysága, a technikai berendezés stb. szerint is. A kusztárok csoportosításánál az általános alapelveket az illető ipar leírásában található adatoknak megfelelően állapítottuk meg; egyébként, a különböző iparoknál különböző alapelvek szerint kellett a kusztárokat csoportosítanunk, például, az egészen kis méretekben folytatott iparoknál ilyen csoportokba: alsó 1 munkással, középső 2 munkással, felső 3 és több munkással, a nagyobb méretekben folytatott iparoknál pedig ilyenekbe: alsó 1—5 munkással, középső 6—10 munkással stb. Ha a csoportosításnál nem alkalmaztunk volna különböző módszereket, nem

---

összeírása és bizonyos számú, minden gazdasági körülményt figyelembe vevő átlagos típusra való csoportosításuk az egyetlen mód arra, hogy a kusztárok gazdasági helyzetéről teljes képet kapjunk. Minden egyéb vagy véletlen benyomásokból fakadó fantázia vagy pedig különféle átlagokkal operáló papírosszagú számtandolgozat..." („Kusztárbiz. munk.", V. füz. 354. old.).

* „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye", VI. és VII. köt. „Moszkva korm. ipara." és *A. Iszajev*. „Промыслы Моск. губ." [„Moszkva korm. iparai"], Moszkva 1876—1877. 2. köt. Néhány iparról ugyanilyen adatok találhatók a „Vlagyimir korm. ipara" c. kiadványban is. Magától értetődik, hogy ebben a fejezetben olyan iparok vizsgálatára szorítkozunk, amelyekben a kisárutermelők nem felvásárlóknak, hanem — legalábbis az esetek nagy többségében — piacra dolgoznak. A felvásárlóknak végzett munka bonyolultabb jelenség, s ezt lejjebb külön fogjuk megvizsgálni. A felvásárlóknak dolgozó kusztárok portánkénti összeírásai nem alkalmasak arra, hogy ítéletet mondjunk a kisárutermelők közötti viszonyról.

tudtuk volna érzékeltetni, mit jelentenek az *egyes* iparoknál az üzem nagyságában mutatkozó különbségek. Az ily módon összeállított táblázatot a mellékletben közöljük (lásd 1. sz. melléklet); a táblázaton megjelöltük, milyen ismérvek szerint csoportosítottuk az egyes iparok kusztárjait, az egyes iparok egyes csoportjaiban feltüntettük az üzemek és a munkások (dolgozó családtagok és bérmunkások) abszolút számát, a termelés összértékét, a bérmunkásokat foglalkoztató üzemek számát és a bérmunkások számát; a kusztárok mezőgazdaságának jellemzése céljából minden egyes csoportra vonatkozólag kiszámítottuk, hogy egy vállalkozóra átlagban hány ló jut, s azoknak a kusztároknak a százalékarányát, akik „munkásokkal" műveltetik meg a földet (vagyis mezőgazdasági bérmunkásokat szegődtetnek). A táblázat 37 ipart ölel fel 2278 üzemmel, 11 833 munkással és több mint 5 millió rubel értékű össztermeléssel, illetve, ha leszámítjuk azt a négy ipart, amely hiányos adatai vagy kivételes jellege miatt kimaradt az összesítésből*: 33 ipart 2085 üzemmel, 9427 munkással és 3 466 000 rubel, vagyis ennek az adatnak a helyesbítése után (két iparnál szorul helyesbítésre): $3^3/_4$ millió rubel értékű össztermeléssel.

Mivel mind a 33 ipar adatainak megvizsgálására semmi szükség sincs, s ez túlságosan terhes is volna, az iparokat négy kategóriába osztottuk: 1) 9 ipar üzemenként átlag 1,6—2,5 munkással (dolgozó családtagok és bérmunkások együttvéve); 2) 9 ipar átlag 2,7—4,4 munkással; 3) 10 ipar átlag 5,1—8,4 munkással és 4) 5 ipar átlag 11,5—17,8 munkással. Az egyes kategóriákban tehát olyan iparokat foglaltunk össze, amelyek az 1 üzemre jutó munkások száma szerint meglehetősen közel állanak egymáshoz, s a további fejtegetések során az iparok e négy kategóriájának adataira szorítkozunk. Lássuk hát in extenso** ezeket az adatokat.

---

* Ezért hagytuk ki az összesítésből a porcelánipart, amelyben 20 üzem 1817 bérmunkást foglalkoztat. Hogy milyen fogalomzavar uralkodik nálunk, erre jellemző példa az, hogy a moszkvai statisztikusok ezt az ipart is a „kusztáriparok" közé sorolták (lásd a VII. köt. 3. füzetében található összesítő táblázatokat).

** — teljes egészükben. — *Szerk.*

Az iparok (mesterségek) kategóriái	a) az üzemek száma b) a munkások száma c) a termelés értéke rubelben*	a) az üzemek száma b) a munkások száma c) a term. értéke %-os megoszlás: Összesen	csoportok szerint I	II	III	a) a bérmunkásokat foglalkoztató üzemek %a b) a bérmunkások %-a**: Összesen	csoportok szerint I	II	III	A termelési érték átlaga rubelben a) 1 üzemre b) 1 munkásra: Összesen	csoportok szerint I	II	III	Az 1 üzemre eső munkások száma, átlagban a) dolgozó családtag b) bérmunkás c) összesen: Összesen	csoportok szerint I	II	III
1. kategória	831	100	57	30	13	12	2	19	40	430	243	527	1 010	1,9	1,28	2,4	3,3
(9 ipar)	1 776	100	35	37	28	11	1	9	27	202	182	202	224	0,2	0,02	0,2	1,2
	357 890	100	32	37	31									2,1	1,3	2,6	4,5
2. kategória	348	100	47	34	19	41	25	43	76	1 484	791	1 477	3 291	2,5	1,9	2,9	3,7
(9 ipar)	1 242	100	30	35	35	26	13	21	45	415	350	399	489	1,0	0,3	0,8	3,0
	516 268	100	25	34	41									3,5	2,2	3,7	6,7
3. kategória	804	100	53	33	14	64	35	95	100	2 503	931	2 737	8 063	2,4	2,0	2,7	2,3
(10 ipar)	4 893	100	25	37	38	61	25	59	86	411	324	411	468	3,7	0,8	3,9	14,9
	2 013 918	100	20	37	43									6,1	2,8	6,6	17,2
4. kategórla	102	100	38	33	29	84	61	97	100	5 666	1 919	3 952	12 714	2,1	2,2	2,1	2,1
(5 ipar)	1 516	100	15	24	61	85	60	81	93	381	331	363	401	12,7	3,5	8,7	29,6
	***577 930	100	13	23	64									14,8	5,7	10,8	31,7
Összesen es	2 085	100	53	32	15	40	21	57	74	1 664	651	1 756	5 029	2,2	1,8	2,6	2,9
átlagban	9 427	100	26	35	39	51	20	46	75	367	292	362	421	2,3	0,4	2,2	9,0
(33 ipar)	3 466 006	100	21	34	45									4,5	2,2	4,8	11,9

* Az *a), b), c)* megfelelő adatai az egyes kategóriákon belül egymás alatt vannak.

** A megfelelő kategória vagy csoport összes üzemeinek és munkásainak százalékában.

*** Két iparágnál a termelési érték helyett a feldolgozott nyersanyag értékét adtuk meg. Ez a termelési értéket kb. 300 000 rubellel csökkenti.

Ez a táblázat összefoglalja a kusztárok alsó és felső csoportjainak viszonyára vonatkozó legfontosabb adatokat, amelyek alapján további következtetéseinket levonjuk. A négy kategória összesített adatait egy olyan diagrammal szemléltetjük, amilyennel a II. fejezetben a földművelő parasztság felbomlását szemléltettük. Minden egyes csoportra vonatkozólag megállapítjuk, hány százalék jut rá az üzemek összes számából, a dolgozó családtagok összes számából, a bérmunkásokat foglalkoztató üzemek összes számából, a munkások (dolgozó családtagok és bérmunkások együtt) összes számából, a termelés összes értékéből és a bérmunkások összes számából (a II. fejezetben ismertetett módszer szerint), s ezeket a százalékarányokat berajzoljuk diagrammunkba [lásd 355. old.].

Lássuk most, milyen következtetések adódnak ezekből az adatokból.

Kezdjük a bérmunka szerepével. A 33 iparban a bérmunka túlsúlyban van a családtagok munkájával szemben: a munkások 51 %-a bérmunkás; ami Moszkva kormányzóság „kusztárjait“ illeti, ez az arány még alatta is marad a valóságnak. Összesítettük Moszkva kormányzóság 54 olyan iparának adatait, amelynél pontosan fel van tüntetve a bérmunkások száma, s arra a megállapításra jutottunk, hogy a 29 446 munkás közül 17 566, vagyis a munkások 59,65 %-a bérmunkás. Perm kormányzóságban valamennyi kusztár és kézműves közül, a statisztika szerint 24,5 % a bérmunkás, csak az árutermelők közül pedig 29,4—31,2 %. Ezek a sommás adatok azonban — mint lejjebb látni fogjuk — nemcsak a kisárutermelőket ölelik fel, hanem a tőkés manufaktúrát is. Ezért sokkal érdekesebb az a következtetés, hogy *a bérmunka szerepe az üzem méreteinek növekedésével párhuzamosan növekszik:* ezt látjuk, ha akár egyes kategóriákat, akár egy-egy kategórián belül az egyes csoportokat összehasonlítjuk. Mennél nagyobbak az üzemek, annál nagyobb a bérmunkásokat foglalkoztató üzemek százaléka, annál nagyobb a bérmunkások százaléka. A narodnyik közgazdászok rendszerint arra a kijelentésre szorítkoznak, hogy a „kusztárok“ között túlsúlyban vannak a kizárólag családtagokkal dolgozó kisüzemek, s ennek bizonyítására többnyire

„átlag“-számokat sorakoztatnak fel. Ezek az „átlagok“, mint az idézett adatokból is látható, nem alkalmasak arra, hogy ebben a tekintetben tiszta képet kapjunk a jelenségről, s a családtagokkal dolgozó kisüzemek számbeli túlsúlya mit sem változtat azon az alapvető tényen, hogy *a kisárutermelés egyre több bérmunkás alkalmazása és tőkés műhelyek kialakítása felé tendál*. Az idézett adatok emellett azt a másik, nem kevésbé elterjedt narodnyik állítást is megcáfolják, hogy a bérmunka a „kusztáriparban“ tulajdonképpen a családi munka „kiegészítése“, hogy nem haszonszerzés a célja stb.* A valóság az, hogy a kisiparosoknál is — éppúgy, mint a kis földművelőknél — *a bérmunka alkalmazása a dolgozó családtagok számának növekedésével párhuzamosan növekszik*. Az iparok zöménél azt látjuk, hogy az alsó csoporttól a felső felé haladva, fokozódik a bérmunka alkalmazása, *annak ellenére*, hogy az egy üzemre jutó dolgozó családtagok száma is növekszik. A bérmunka alkalmazása nem egyenlíti ki a „kusztárok“ családtagjainak számában mutatkozó különbséget, hanem növeli azt. A diagramm szemléltetően mutatja a kisiparoknak ezt az általános vonását: a felső csoportban összpontosul a bérmunkások óriási tömege, jóllehet ez dolgozó családtagokkal is a legjobban van ellátva. *A „családi kooperáció“ tehát a tőkés kooperáció alapja***. Persze magától értetődik, hogy ez a „törvény“ csak a legkisebb árutermelőkre, csak a kapitalizmus csíráira érvényes; ez a törvény azt bizonyítja, hogy a parasztság tendenciája: átalakulni kisburzsoává. Amint egyszer olyan műhelyek jöttek létre, amelyek meglehetősen nagyszámú bérmunkást foglalkoztatnak — a „családi kooperáció“ jelentősége elkerülhetetlenül csökken. S adatainkból valóban az tűnik ki, hogy az említett törvény nem érvényes a felső kategóriák leginkább nagyüzemi csoportjaira. Amikor a „kusztár“ 15—30 bérmunkást foglalkoztató igazi tőkéssé változik, műhelyében csökken a családtagok munkájának

---

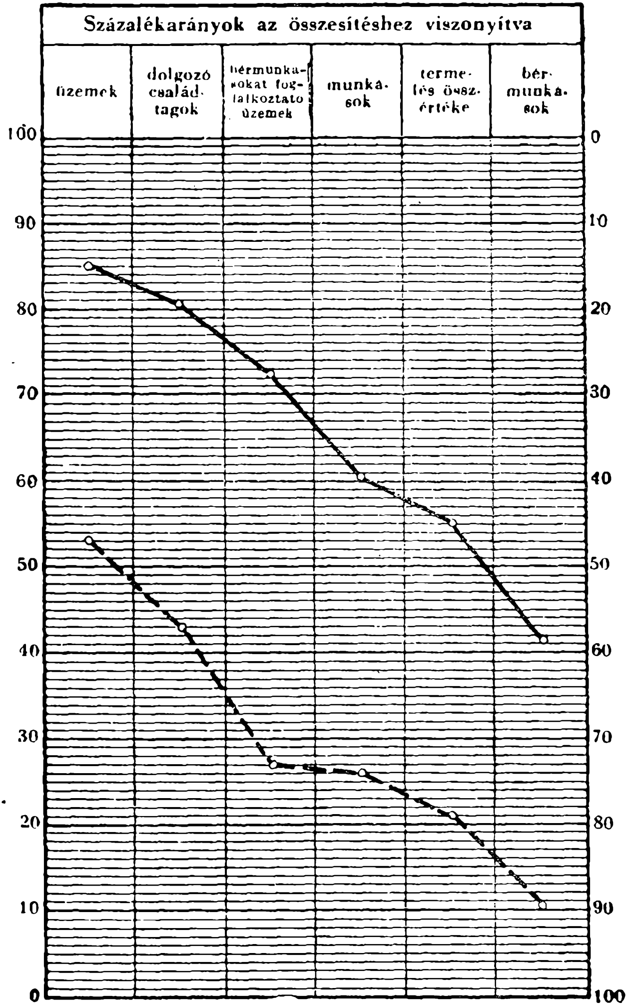
* Lásd például „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye“, VI. köt. 1. füz. 21. old.

** Ugyanez a következtetés adódik a permi „kusztárokra“ vonatkozó adatokból is; lásd „Tanulmányainkat“, 126—128. old. (lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 383—385. old. — *Szerk.)*.

AZ ELŐZŐ TÁBLÁZAT ÖSSZESÍTETT ADATAINAK DIAGRAMMJA

———— a folytonos vonal (felülről számítva) mutatja a kusztárok első, harmadik csoportjának százalékarányát az üzemek, munkások stb. együttes számához viszonyítva, 33 iparban.

- - - - - - a szaggatott vonal (alulról számítva) mutatja a kusztárok alsó, első csoportjának százalékarányát az üzemek, munkások stb. együttes számához viszonyítva, 33 iparban.

jelentősége, s egészen jelentéktelenre zsugorodik össze (például a legfelsőbb kategória legfelsőbb csoportjában a dolgozó családtagok száma a munkások számához viszonyítva csak 7 %). Más szavakkal: amennyiben a „kusztár“-ipar olyan kis méretű, hogy döntő szerepe van benne a „családi kooperációnak“ — annyiban ez a családi kooperáció a tőkés kooperáció fejlődésének legbiztosabb záloga. Itt tehát világosan megmutatkozik az árutermelés dialektikája, amely a „fáradságos munkával“ fenntartott életet mások munkájának kizsákmányolásán alapuló életté változtatja.

Áttérünk a munka termelékenységét szemléltető adatokra. Az egyes csoportokban az 1 munkásra jutó termelés értéke azt mutatja, hogy *az üzemek méreteinek növekedésével növekszik a munka termelékenysége is*. Ez figyelhető meg az iparok óriási többségénél, az iparok valamennyi csoportjában; a diagramm nagyszerűen illusztrálja ezt a törvényt — megmutatja, hogy a felső csoportra a termelés összértékéből nagyobb hányad jut, mint a munkások összes számából; az alsóbb csoportnál fordított az arány. A termelés értékének 1 munkásra jutó hányada a felsőbb csoportok üzemeiben 20—40 %-kal nagyobb, mint az alsóbb csoportok üzemeiben. Igaz, hogy a nagy üzemekben rendszerint hosszabb a munkaperiódus, s olykor értékesebb nyersanyagokat dolgoznak fel, mint a kis üzemek, de ez a két körülmény sem változtat azon a tényen, hogy a nagy műhelyekben a munka termelékenysége jóval nagyobb, mint a kicsikben*. És ez nem is lehet másként. A nagy üzemekben háromszor és ötször annyi munkás (családtag és bérmunkás) dolgozik, mint a kicsikben, márpedig a fokozottabb kooperáció feltétlenül hatással van a munka termelékenységének emelkedésére. A nagy műhelyeknek rendszerint jobb a technikai felszerelésük, jobban vannak ellátva munkaeszközökkel, szerszámokkal, berendezéssel, gépekkel stb.

* A táblázatainkban szereplő keményítőiparra vonatkozólag vannak adataink a különböző nagyságú üzemek munkaperiódusának tartamáról. Kitűnik (mint fentebb láttuk), hogy a nagyobb üzemekben a munkás egyenlő munkaperiódus esetén is többet termel, mint a kicsiben.

Például a kefekötő-iparban a „jól megszervezett műhelynek“ mintegy 15 munkásra, a horogkészítő-iparban 9—10 munkásra van szüksége. A játékiparban a kusztárok nagy része közönséges kályhában szárítja az árut, a nagyobb műhelyek tulajdonosai viszont erre a célra külön szárítókemencéket használnak, a legnagyobbaknak pedig külön szárítóépületeik vannak. A fémjáték-iparban a 16 mester közül 8-nak van külön műhelye, mégpedig a csoportok szerint: I) 6-ból 0-nak, II) 5-ből 3-nak és III) 5-ből 5-nek. A 142 tükörkészítő és képkeretező közül 18-nak van külön műhelye, mégpedig a csoportok szerint: I) 99-ből 3-nak, II) 27-ből 4-nek és III) 16-ból 11-nek. A szitakötő-iparban a szitakötés kézzel történik (I. csoport), a szitaszövés pedig géppel (II. és III. csoport). A szabóiparban az 1 mesterre jutó varrógépek száma a csoportok szerint a következő: I) 1,3, II) 2,1 és III) 3,4, és így tovább, és így tovább. A bútoripar tanulmányozása során Iszajev úr megállapítja, hogy az egyedül dolgozó iparos a következő hátrányokat szenvedi: 1) nincsen meg minden szükséges munkaeszköze; 2) az előállítható áruk köre rendkívül szűk, mivel a nagyobb darabok számára házában nincs elég hely; 3) az anyagot kicsinyben sokkal drágábban veszi (30—35 %-kal); 4) az árut kénytelen olcsóbban eladni, részben mert a kis „kusztárban“ nem bíznak, részben azért, mert pénzre van szüksége*. Ismeretes, hogy ugyanez a jelenség figyelhető meg nemcsak a bútoriparban, hanem a paraszti kisiparok óriási többségében is. Végül, feltétlenül le kell még szögeznünk, hogy az egy munkásra jutó termelés értéke nemcsak a legtöbb ipar alsó csoportjából a felső csoportja felé haladva növekszik, hanem a kisüzemi iparoktól a nagyüzemi iparok felé haladva is. Az iparok 1. kategóriájában egy munkás átlagos termelésének értéke 202 rubel, a 2. és 3. kategóriában 400 rubel, a 4. kategóriában pedig több mint 500 rubel (a 381 rubeles adatot a fent említett okból másfélszeresére kell növelni). Ez a körül-

* A kistermelő úgy küzd e kedvezőtlen feltételekkel, hogy meghosszabbítja a munkanapot és intenzívebben dolgozik (l. c., 38. old.). Az árugazdaságban a kistermelő, a mezőgazdaságban és az iparban egyaránt, csak szükségleteinek csökkentésével tartja fenn magát.

mény megmutatja, milyen összefüggés van a nyersanyagok drágulása és a kisüzemeknek a nagyüzemek által való kiszorítása között. A tőkés társadalom fejlődésének minden lépésével elkerülhetetlenül drágulnak az olyan anyagok, mint a fa stb., ami meggyorsítja a kisüzemek pusztulását.

A fentebb kifejtettekből az következik, hogy a paraszti kisiparban is óriási szerepe van a viszonylag nagy tőkés üzemeknek. Ezek a tőkés üzemek az üzemek elenyésző kisebbségét alkotják, de ugyanakkor a munkások igen nagy százalékát és a termelés összértékének még nagyobb hányadát összpontosítják. Így Moszkva kormányzóság 33 iparában az üzemek 15 $^0/_0$-át felölelő felső csoport a termelés összértékének 45 $^0/_0$-át összpontosítja; az üzemek 53 $^0/_0$-át felölelő alsó csoportra pedig a termelés összértékének csupán 21 $^0/_0$-a jut. Magától értetődik, hogy az iparból húzott tiszta jövedelem még sokkal aránytalanabbul oszlik meg. Az 1894/95. évi permi kusztárösszeírás adatai szemléltetően mutatják ezt. Ha hét iparból kiválasztjuk a legnagyobb üzemeket, a kis és a nagy üzemek viszonyáról a következő képet kapjuk*.

Üzemek	Az üzemek száma	A munkások száma			Bruttó jövedelem (rubelben)		Munkabér (rubelben)		Tiszta jövedelem (rubelben)	
		családtag	bérmunkás	összesen	összesen	1 munkásra esik	összesen	1 bérmunkásra esik	összesen	1 dolgozó családtagra esik
Üzemek, összesen	735	1 587	837	2 424	239 837	98,9	28 985	34,5	69 027	43
Nagy üzemek	53	65	336	401	117 870	293	16 215	48,2	22 529	346
Egyéb	682	1 522	501	2 023	121 967	60,2	12 770	25,4	46 498	30,5

* Lásd „Tanulmányainkat", 153. és köv. oldalak (lásd *Lenin Művei.* 2. köt. 1951. 419. és köv. oldalak. — *Szerk.)*, ahol adatokat közlünk külön-külön minden egyes iparról. Meg kell jegyeznünk, hogy mindezek az adatok a piacra termelő parasztkusztárokra vonatkoznak.

Az üzemek elenyésző kis hányada (kevesebb mint $^1/_{10}$-e) a munkások körülbelül $^1/_5$-ével az össztermelésnek csaknem a felét és az összjövedelemnek körülbelül $^2/_5$-ét összpontosítja (a munkabért és az iparos jövedelmét együttesen számítva). A kisiparosok tiszta jövedelme sokkal kisebb, mint a nagy üzemekben foglalkoztatott bérmunkások munkabére; más helyen már részletesen kimutattuk, hogy ez a jelenség nem kivétel, hanem általános érvényű szabály a paraszti kisiparoknál*.

Összegezve a különböző adatainkból folyó következtetéseket, azt kell mondanunk, hogy a paraszti kisiparok üzemgazdasága tipikusan kispolgári — ugyanolyan, mint amilyet fentebb a kis földművеseknél állapítottunk meg. A paraszti kisiparok kiszélesedése, fejlődése, tökéletesedése az adott társadalom-gazdasági légkörben nem mehet végbe másként, mint úgy, hogy az egyik oldalon egy kisebbség kistőkéssé válik, a másikon pedig a többség bérmunkássá vagy olyan „önálló kusztárrá", aki még nehezebben és rosszabbul él, mint a bérmunkás. Eszerint már a paraszti kisiparban is a kapitalizmus legszembetűnőbb csíráit látjuk — ugyanannak a kapitalizmusnak a csíráit, amelyet a különböző Manyilov-féle közgazdászok a „népipartól" elszakadt valaminek tüntetnek fel. S a belső piac elmélete szempontjából az elemzett tényeknek a jelentősége egyáltalán nem csekély. A paraszti kisipar fejlődése arra vezet, hogy a vagyonosabb iparosok között fokozódik a kereslet termelési eszközök és munkaerő iránt, mely utóbbi a falusi proletárok soraiból kerül ki.

* A szövegben idézett adatokból látható, hogy a paraszti kisiparban óriási, sőt döntő szerepük van az olyan üzemeknek, amelyek termelésének értéke meghaladja az 1000 rubelt. Emlékeztetünk arra, hogy az ilyen üzemeket hivatalos statisztikánkban mindig a „gyárak" közé sorolták és ma is azt teszik [v. ö. „Tanulmányok", 267., 270. old. (lásd *Lenin* Művei. 4. köt. 1953. 6., 9—10. old. — *Szerk.)* és e mű, VII. fej. 2. pont]. Ha tehát a közgazdász számára elfogadhatónak tartanánk ennek a közkeletű hagyományos terminológiának a használatát, amelynél a narodnyikok nem jutottak tovább — joggal megállapíthatnánk a következő „törvényt": a paraszti „kusztár"-üzemek között döntő szerepe van a „gyáraknak", amelyek a hivatalos statisztikába, e statisztika hiányosságai folytán, nem kerültek be.

A falusi kézműveseknél és kisiparosoknál foglalkoztatott munkások száma országos viszonylatban minden bizonnyal meglehetősen tekintélyes, hiszen, például egyedül Perm kormányzóságban számuk körülbelül 6 ½ ezer*.

V. AZ EGYSZERŰ TŐKÉS KOOPERÁCIÓ

Amikor a kisárutermelők viszonylag nagy műhelyeket hoznak létre, ezzel áttérnek az ipar magasabb formájára. A szétszórt kis üzemekből kinő az *egyszerű tőkés kooperáció*. „A tőkés termelés ... a valóságban csak akkor kezdődik, amikor egyazon egyéni tőke nagyobb számú munkást foglalkoztat egyidejűleg, amikor tehát a munkafolyamat bővíti terjedelmét és nagyobb mennyiségben szolgáltat terméket. Nagyobb számú munkás működése egyazon időben, egyazon helyiségben (vagy, ha úgy tetszik, egyazon munkamezőn), egyazon árufajta termelése céljából, egyazon tőkés parancsnoksága alatt, — ez alkotja történelmileg és fogalmilag a tőkés termelés kiindulópontját. Magára a termelési módra nézve a manufaktúra kezdetben például alig különbözik másban a céhes kézművességtől, mint az egyidejűleg egyazon tőke által foglalkoztatott munkások nagyobb számában. A céhmester műhelye csak bővült" („Das Kapital", I² 329. old.)[104].

Eszerint éppen a kapitalizmusnak ezt a kiindulópontját figyelhetjük meg a mi kis paraszti („kusztár")

* Hozzátesszük, hogy a források nemcsak Moszkva és Perm kormányzóságban, hanem más kormányzóságokban is majdnem ugyanezt a viszonyt állapítják meg a kisárutermelők között. Lásd pl. „Vlagyimir korm. ipara", II. füz., a cipészek és nemezványolók portánkénti összeírása; „Kusztárbiz. munk.", II. füz. — a medinyi kerület bognárairól; II. füz. — ugyanezen kerület irhásairól; III. füz. — az arzamaszi kerület szűcseiről; IV. füz. — a szemjonovi kerület nemezványolóiról és a vaszilszurszki kerület cserzővargáiról stb. V. ö. „Нижегородский сборник" [„Nyizsnyij-novgorodi gyűjtemény"], IV. köt. 137. old. — A. Sz. Gacisszkij véleménye szerint a kisiparban általában nagy műhelyek különválása állapítható meg. V. ö. Annyenszkij jelentése (melyet fentebb említettünk) a pavlovói kusztárokról, a heti kereset nagysága szerint csoportosított családokról stb. stb. Mindezek az utalások csak abban különböznek az általunk elemzett portaösszeírásoktól, hogy hiányosabbak és szűkösebbek. A dolog lényege azonban mindenütt egy és ugyanaz.

iparainkban. Más történelmi helyzet (a céhipar hiánya vagy fejletlensége) csupán megváltoztatja egy és ugyanazoknak a tőkés viszonyoknak a megnyilvánulási formáit. A tőkés műhely eleinte csak az egyidejűleg foglalkoztatott munkások számában különbözik a kisiparos műhelyétől. Ezért az első tőkés üzemek, minthogy számbelileg kisebbségben vannak, eleinte szinte elvesznek a kisüzemek tengerében. De az a körülmény, hogy több munkást alkalmaznak, elkerülhetetlenül arra vezet, hogy magában a termelésben is egyre újabb és újabb változásokra kerül sor s fokozatosan teljesen átalakul a termelés. Ahol a primitív kézi technikát alkalmazzák, az egyes munkások között (erejüktől, ügyességüktől, szaktudásuktól stb. függően) mindig nagy a különbség; a kisiparos helyzete már ennél az egy oknál fogva is rendkívül bizonytalan; a piac ingadozásaitól való függése a legsúlyosabb formákat ölti. Amikor azonban az üzemben több munkást foglalkoztatnak, az egyéni különbségek már magában a műhelyben kiegyenlítődnek; „nagyobb számú egyidejűleg foglalkoztatott munkás összmunkanapja ... önmagában véve egy nap társadalmi átlagmunka“[105], s ezáltal a tőkés műhely termelése, valamint termékeinek elhelyezése sokkal rendszeresebbé és állandóbbá válik. Lehetőség nyílik az épületek, a raktárak, a szerszámok és munkaeszközök stb. teljes kihasználására; ez pedig a nagyobb műhelyekben csökkenti a termelési árat*. A termelés méreteinek ki-

---

* Például, Vlagyimir kormányzóság fémfüstverőiről a következőket olvassuk: „Nagyobb munkáslétszám esetében jelentősen csökkenthetők a költségek, például a világítás, a munkahely, a kőüllő és szerszám költségei“ („Vlagyimir korm. ipara“, III. 188. old.). Perm kormányzóság rézműves iparában az egyes munkásnak teljes (16 darabból álló) szerszámkészletre van szüksége; két munkásnak „egészen jelentéktelen kiegészítés“ kell. „6—8 munkást foglalkoztató műhelyekben a szerszámkészletnek csak három- vagy négyszeresnek kell lennie ... Esztergapad mindig csak egy van, még ha 8 munkás dolgozik is a műhelyben“ („Kusztárbiz. munk.“, X. 2939. old.). A nagy műhely állótőkéjét 466 rubelben állapítják meg, a közepes nagyságúét — 294 rubelben, a kicsiét — 80 rubelben, a termelés értékét pedig 6200 rubelben, 3655 rubelben, illetőleg 871 rubelben. Vagyis a kisüzemekben a termelés értéke az állótőke összegének tizenegyszerese, a közepes nagyságúakban tizenkétszerese, a nagyokban tizennégyszerese.

bővítéséhez és sok munkás egyidejű foglalkoztatásához meglehetősen nagy tőke szükséges, s ez gyakran nem a termelés, hanem a kereskedelem stb. területén halmozódik fel. Ennek a tőkének a nagysága határozza meg, hogy a tulajdonos személyesen milyen formában vesz részt a vállalatban: maga is munkásként működik-e közre, ha tőkéje még nagyon kicsiny, vagy pedig feladja a személyes munkát és a kereskedői-vállalkozói teendőkre specializálja magát. „A műhely tulajdonosának helyzete összefüggésbe hozható munkásainak számával" — olvassuk például a bútoripar leírásában. „2—3 munkás olyan csekély fölösleget biztosít a mesternek, hogy ő is a munkásokkal együtt dolgozik ... 5 munkás már ad a tulajdonosnak annyit, hogy bizonyos fokig már mentesíti magát a kétkezi munka alól, kicsit henyél, s főleg a két legfőbb tulajdonosi szerepet tölti be" (vagyis az anyagvásárlást és a termékek elhelyezését intézi). „Amint a bérmunkások száma eléri vagy meghaladja a 10-et, a tulajdonos nemcsak a kétkezi munkát hagyja abba, hanem csaknem teljesen véget vet a munkások személyes ellenőrzésének: művezetőt állít be, s ez ügyel fel a munkásokra ... Ez esetben már kis tőkéssé, «tősgyökeres vállalkozóvá» lesz" (Iszajev: „Moszkva korm. ipara", I. 52—53. old.). A fentebb idézett statisztikai adatok szemléltetően igazolják ezt a jellemzést, és megmutatják, hogy sok bérmunkás alkalmazása esetén csökken a dolgozó családtagok száma.

Hogy mi az egyszerű tőkés kooperáció általános jelentősége az ipar tőkés formáinak fejlődésében, azt a „Tőke" szerzője a következőképpen fogalmazza meg:

„Történelmileg a kooperáció tőkés formája a paraszti gazdasággal és a független kézműves üzemmel — akár céhformája van ennek, akár nem — ellentétben fejlődik ... Mint ahogy a munkának a kooperáció által kifejlesztett társadalmi termelőereje a tőke termelőerejeként jelenik meg, úgy maga a kooperáció a tőkés termelési folyamat sajátos formájaként jelenik meg, ellentétben az elszigetelt független munkások vagy akár kismesterek termelési folyamatával. Ez az első változás, amelyen a valóságos munkafolyamat átmegy azáltal, hogy a tőke alá rendelik ... A változás előfeltétele — nagyobb számú bér-

munkás egyidejű foglalkoztatása egyazon munkafolyamatban — a tőkés termelés kiindulópontját alkotja ... Ha tehát egyrészt a tőkés termelési mód úgy mutatkozik meg, mint történelmi szükségszerűség, amely megköveteli a munkafolyamatnak társadalmi folyamattá való alakítását, akkor másrészt a munkafolyamatnak ez a társadalmi formája úgy mutatkozik meg, mint a tőke által alkalmazott módszer arra, hogy e folyamatot termelőerejének fokozása útján hasznothajtóbban zsákmányolja ki. Eddig vizsgált egyszerű alakjában a kooperáció egybeesik a nagyobb méretű termeléssel, de nem szilárd, jellegzetes formája a tőkés termelési mód egy különös fejlődési korszakának. Legfeljebb megközelítőleg jelenik meg így a manufaktúrának még kézműszerű kezdeteiben ..." („Das Kapital", I² 344—345. old.)[106].

A további fejtegetésben meglátjuk, mily szoros összefüggésben vannak Oroszországban a bérmunkásokat foglalkoztató kis „kusztár"-üzemek a kapitalizmus összehasonlíthatatlanul fejlettebb és elterjedtebb formáival. Arra vonatkozólag pedig, hogy ezeknek az üzemeknek milyen szerepük van a paraszti kisiparban, fentebb statisztikailag kimutattuk már, hogy ezek az üzemek a termelés korábbi szétforgácsoltsága helyett meglehetősen széleskörű tőkés kooperációt hoznak létre, és jelentős mértékben emelik a munka termelékenységét.

Az a következtetésünk, hogy a tőkés kooperáció óriási szerepet tölt be a paraszti kisiparban és hogy e kooperációnak haladó jelentősége van, szöges ellentétben áll azzal a közkeletű narodnyik doktrinával, mely szerint a paraszti kisiparban túlsúlyban vannak az „artel-elv" különféle megnyilvánulásai. A valóságban éppen ellenkezőleg, a kisipart (és a kézművességet) a termelők legnagyobb fokú szétforgácsoltsága jellemzi. Az ellenkező felfogás igazolására a narodnyik irodalom elszigetelt esetek felsorakoztatásán kívül semmit sem tudott felhozni, de ezeknek az eseteknek nagy többségében nem is kooperációról van szó, hanem arról, hogy a kisebb és nagyobb mesterek átmenetileg, kis méretekben társulnak közös nyersanyagbeszerzés, közös műhely építése stb. céljából. Az ilyen artelek egyáltalán nem is érintik a tőkés

kooperáció döntő jelentőségét*. Ha pontos képet akarunk kapni arról, hogy a valóságban mennyire terjedt el az „artel-elv" alkalmazása, nem szorítkozhatunk innen-onnan kiragadott példák idézgetésére, hanem valamely statisztikailag teljesen feldolgozott vidék adatai alapján meg kell vizsgálnunk a kooperáció egyik-másik formájának viszonylagos elterjedtségét és jelentőségét. Alkalmasak erre például az 1894/95. évi permi kusztár-összeírás adatai, s más helyen („Tanulmányok", 182—187. old.**) már rámutattunk arra, hogy a kisiparosok milyen meglepő szétforgácsoltságát állapította meg ez az összeírás, s milyen kimagasló jelentősége van az egészen csekélyszámú nagyüzemnek. A tőkés kooperáció szerepére vonatkozólag fentebb levont következtetés nem elszigetelt példákon alapszik, hanem a különböző vidékek legkülönfélébb iparainak tucatjait felölelő portaösszeírások pontos adatain.

VI. KERESKEDELMI TŐKE A KISIPARBAN

Tudjuk, hogy a paraszti kisipar sok esetben külön felvásárlókat hoz létre, akik külön kereskedelmi ügyletekkel: a termékek elhelyezésével és a nyersanyag beszerzésével foglalkoznak, s akik egy vagy más formában rendszerint alárendelik maguknak a kisiparosokat. Vizsgáljuk

---

* Fölöslegesnek tartjuk, hogy a szövegben elmondottakat példákkal támasszuk alá, hiszen ilyen példák garmadával találhatók például V. V. úr „Артель в кустарном промысле" [„Az artel a kusztáriparban"] c. könyvében (Szentpétervár 1895). Volgin úr már megértette, mit is jelentenek tulajdonképpen a V. V. úr által idézett példák (id. mű., 182. és köv. oldalak), és kimutatta, hogy az „artelelvnek" „kusztár"-iparunkban teljesen elenyésző szerepe van. Hadd idézzük csak V. V. úr egyik állítását: „. . . több önálló kusztárnak egy termelési egységben való egyesülését . . . nem a konkurrencia feltételei teszik szükségessé, amit az is bizonyít, hogy a legtöbb iparban nincsenek nagyobb, bérmunkásokat foglalkoztató műhelyek" (93. old.). Persze sokkal könnyebb minden indokolás nélkül hasonló sommás tételeket felállítani, mint elemezni a portaösszeírások e kérdéssel kapcsolatban rendelkezésre álló adatait.

** Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 455—462. old. — *Szerk.*

meg, milyen összefüggésben áll ez a jelenség a paraszti kisipar általános szerkezetével, és mi a jelentősége.

A felvásárló legfőbb gazdasági művelete az áru (termék vagy nyersanyag) felvásárlása viszonteladás céljából. Vagyis, a felvásárló a kereskedelmi tőke képviselője. Minden tőkének — az iparinak és a kereskedelminek egyaránt — kiindulópontja szabad pénzeszközök felhalmozódása egyes személyek kezében (szabad pénzeszközökön az olyanokat értjük, amelyeket tulajdonosa nem kénytelen egyéni fogyasztására felhasználni stb.). Hogy miként megy végbe ez a vagyoni differenciálódás falvainkban, azt fentebb a földművelő és iparűző parasztság felbomlására vonatkozó adatok ismertetésénél részletesen kimutattuk. Ezek az adatok rávilágítanak a felvásárló megjelenésének egyik feltételére, nevezetesen a kistermelők szétforgácsoltságára és elszigeteltségére, gazdasági különbségeikre és a közöttük folyó harcra. A másik feltétel a kereskedelmi tőke által teljesített funkciók jellegének, vagyis a termelt cikkek eladásának és a nyersanyagok vételének körébe tartozik. Amikor az árutermelés még eléggé fejletlen, a kistermelő megelégszik azzal, hogy készítményeit a kis helyi piacon, sőt olykor közvetlenül a fogyasztónak adja el. Ez az árutermelés fejlődésének legalsó, a kézművességtől alig megkülönböztethető foka. A piac kibővülésével az ilyen szétforgácsolt, kicsinyben való elhelyezés (amely teljes összhangban áll a szétforgácsolt kisüzemi termeléssel) *lehetetlenné* válik. A nagy piacon nagybani, tömeges elhelyezésnek kell végbemennie. Ezen a ponton a termelés kisüzemi jellege kibékíthetetlen ellentétbe kerül a nagybani elhelyezés szükségszerűségével. Az adott társadalom-gazdasági viszonyok között, a kistermelők elszigeteltsége és felbomlása esetén, ezt az ellentétet nem lehetett másként megoldani, mint úgy, hogy a jómódú kisebbség képviselői saját kezükbe vették, összpontosították az elhelyezést. A felvásárlók a készítmények (vagy a nyersanyag) tömeges felvásárlásával csökkentették az elhelyezés költségeit, kicsinybeni, véletlenszerű és rendszertelen műveletből nagybani és rendszeres műveletté változtatták az elhelyezést, s a nagybani elhelyezésnek ez a tisztán gazdasági fölénye elkerülhetet-

lenül arra vezetett, hogy a kistermelő elszakadt a piactól és védtelenül állt a kereskedelmi tőke hatalmával szemben. Ily módon az árugazdaság viszonyai között a kistermelő elkerülhetetlenül függő viszonyba kerül a kereskedelmi tőkével szemben, csak azért, mert a nagybani, tömeges elhelyezés tisztán gazdasági szempontból fölényben van a kicsinybeni, elaprózott elhelyezéssel szemben*. Magától értetődik, hogy a valóságban a felvásárlók profitja gyakran korántsem korlátozódik a nagybani és a kicsinybeni elhelyezés költségei közötti különbségre — éppen úgy, mint ahogy az ipari tőkés profitja is gyakran magában foglalja a normális munkabérből való levonásokat. Mindazonáltal az ipari tőkés profitjának megmagyarázásánál fel kell tennünk, hogy a munkaerő valóságos értékén kerül eladásra. Ugyanígy, a felvásárló szerepének megmagyarázásánál is fel kell tennünk, hogy a termékek vételét és eladását az árucsere általános törvényei szerint végzi el. Csak a kereskedelmi tőke uralmának e gazdasági okai alapján érthetjük meg azokat a különféle formákat, amelyeket az a valóságban ölt, s amelyek közt minduntalan (ehhez nem fér kétség) a legközönségesebb csalások is előfordulnak. Aki másképp jár el — mint ahogy ezt a narodnyikok rendszerint teszik —, vagyis aki arra szorítkozik, hogy rávilágítson a „kulákok“ különféle gazságaira, s ezen az alapon teljesen mellőzi a jelenség közgazdasági vonatkozásainak kérdését, az a vulgáris közgazdaságtan álláspontjára helyezkedik**.

---

* Ami azt illeti, hogy a kereskedelmi tőkének, a kereskedő tőkének általában milyen szerepe van a kapitalizmus fejlődésében, felhívjuk az olvasó figyelmét a „Tőke“ III. kötetére. Lásd különösen, III. 1. 253—254. old. (orosz ford. 212. old.) — az áruval kereskedő tőke lényegéről; 259. old. (orosz ford. 217. old.) — arról, hogy a kereskedelmi tőke olcsóbbá teszi az elhelyezést; 278—279. old. (orosz ford. 233—234. old.) — annak a jelenségnek gazdasági szükségszerűségéről, hogy „a kereskedői vállalkozásban a koncentráció korábban jelentkezik, mint az ipari műhelyben“; 308. old. (orosz ford. 259. old.) és 310—311. old. (orosz ford. 260—261. old.) — a kereskedelmi tőkének, mint „a tőkés termelési mód kifejlődése“ elengedhetetlen „előfeltételének“[107] történelmi szerepéről.

** Sajnos, a narodnyikok elfogultsága — akik idealizálták a „kusztáripart“, s a kereskedelmi tőkét holmi sajnálatos elhajlás-

Hogy igazoljuk azt a tételünket, amely szerint a kis árutermelés szükségszerűen okozati összefüggésben van a kereskedelmi tőke uralmával, részletesebben kitérünk a felvásárlók megjelenésének és szerepének egyik legjobb leírására. Moszkva kormányzóság csipkeverő iparának vizsgálatára gondolunk („Moszkva korm. ipara", VI. köt. 2. füz.). Az „árusok" megjelenésének története a következő. Az 1820-as években, vagyis ez ipar keletkezésének idején, és később, amikor még kevés csipkeverőnő volt, a fő vásárlók a földbirtokosok, az „urak" voltak. A fogyasztó közel volt a termelőhöz. Az ipar terjedésével a parasztok kezdték „alkalomadtán" Moszkvába küldeni a csipkét, például a fésűsökkel. Az ilyen kezdetleges elhelyezésnek a hátrányai csakhamar megmutatkoztak: „hogy tudna egy muzsik, aki mással foglalkozik, házalni?" Szokásba jött hát, hogy az egyik csipkeverőnőt megbízták az eladással, s kárpótolták az időveszteségért. „Ugyancsak ő hozta a csipkeveréshez szükséges anyagot is." Ily módon az egyéni elhelyezés alkalmatlansága miatt a kereskedelem külön funkcióvá vált, amelyet egy személy tölt be úgy, hogy sok munkásnőtől gyűjti össze a készítményeket. Ezeknek a munkásnőknek a patriarchális kapcsolata (rokonok, szomszédok, falubeliek stb.) eleinte arra a kísérletre ösztönöz, hogy társas alapon szervezzék meg az elhelyezést, hogy azt az egyik csipkeverőnőre bízzák. A pénzgazdaság azonban nyomban rést üt a régi patriarchális viszonyokon, nyomban magával hozza azokat a jelenségeket, amelyeket fentebb, a parasztság felbomlására vonatkozó tömegészlelési adatok alapján megállapítottunk. Aki eladásra termel, megtanulja, hogy az idő pénz. Szükségessé válik, hogy a közvetítőnőnek megfizessék munká-

nak, nem pedig a kisárutermelés szükségszerű velejárójának minősítették — a statisztikai vizsgálatokon is megmutatkozott. Például, van egy csomó olyan portánkénti kusztárösszeírásunk (Moszkva, Vlagyimir, Perm stb. kormányzóság), amely pontos vizsgálatnak vetette alá minden kisiparos gazdaságát, de mellőzi a felvásárlók *gazdaságának* kérdését, azt a kérdést, hogy miként halmozódik fel tőkéjük, és mi határozza meg ennek a tőkének a nagyságát, milyen költségei vannak a felvásárlónak az elhelyezéssel és felvásárlással kapcsolatban stb. V. ö. „Tanulmányok", 169. old. (Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 438. old. — *Szerk.)*

ját és elvesztett idejét; a közvetítőnő hozzászokik foglalkozásához és szakmává változtatja. „S amikor az ilyen utazások egymás után többször ismétlődtek, létrejött az *árus* típusa“ (l. c., 30. old.). Aki többször Moszkvába utazott, kiépítette állandó kapcsolatait, amelyekre oly nagy szükség van a rendszeres eladás szempontjából. „Szükségképpen szokássá válik, hogy egyesek közvetítésből éljenek.“ A közvetítési díjon kívül az árus „iparkodik hozzácsapni valamit az anyag, a papír, a cérna árához“, megtartja magának azt a pénzt, amit a megállapított áron felül elér; az árusok kijelentik, hogy kevesebbet kaptak a megállapított árnál: „vagy ideadod ennyiért, vagy tartsd meg.“ „Az árusok ... árut visznek haza a városból és ezen jelentős hasznot vágnak zsebre.“ A közvetítőnő tehát önálló kereskedővé válik, mindinkább monopolizálja az elhelyezést és monopóliumával teljesen alárendeli magának a csipkeverőnőket. A kereskedelmi műveletekkel párhuzamosan megjelenik az uzsora is: a közvetítőnő pénzt kölcsönöz a csipkeverőnőknek, árujukat alacsonyabb áron veszi át stb. „A lányok ... az eladásért rubelenként 10 kopeket fizetnek, noha ... nagyon jól tudják, hogy az árus ezen felül is keres rajtuk, mert drágábban adja el a csipkét. De fogalmuk sincs, hogyan tudnák ezt másképpen elrendezni. Amikor azt mondtam nekik, hogy felváltva utazzanak Moszkvába, azt válaszolták, hogy ez még rosszabb lesz, mert nem tudják, kinek lehet eladni, az árus viszont már járatos ebben. Az árus eladja kész árujukat, s megrendeléseket, anyagot, mintát stb. hoz; az árus pénzt is szokott előlegezni vagy kölcsönözni, sőt szükség esetén meg is vesz egy-egy csipkét. Az árus egyrészt teljesen nélkülözhetetlenné válik, másrészt mások munkájának kíméletlen kizsákmányolójává, igazi kulákká lesz“ (32. old.). Ehhez hozzá kell még fűznünk, hogy az ilyen típusok maguknak a kistermelőknek a soraiból fejlődnek ki: „Akármennyit kérdezősködtünk is, kiderült, hogy az árusok azelőtt maguk is mind csipkét vertek, tehát ismerik a mesterséget; a helyi csipkeverőnők közül kerültek ki; eredetileg egyáltalán nem volt tőkéjük, és csak lassanként kezdtek kartonnal és más áruval is kereskedni, olyan mértékben, amilyenben

a közvetítéssel megszedték magukat" (31. old.)*. Kétségtelen tehát, hogy az árugazdaság viszonyai közepette a kistermelők köréből kiválnak jobbmódú iparosok, s emellett a kereskedelmi tőke képviselői is**. Amint pedig ez utóbbiak megjelennek, az elaprózott, kicsinybeni elhelyezést szükségképpen kiszorítja a nagybani elhelyezés***. Nézzük csak meg néhány példa alapján, hogyan szervezik meg a gyakorlatban az elhelyezést azok a nagyobb „kusztár"-mesterek, akik egyúttal felvásárlók is. A Moszkva kormányzósági kusztárok számolótábláikat (lásd az erre vonatkozó statisztikai adatokat táblázatunkban; I. sz. melléklet) főleg országos vásárokon helyezik el Oroszország-szerte. Ahhoz, hogy valaki országos vásáron maga kereskedhessen, először is, jelentős tőkével kell rendelkeznie, mivel az országos vásárokon csak nagybani kereskedés folyik; másodszor, feltétlen szüksége van egy emberre, aki a készítményeket helyben összevásárolja és elküldi neki. Ezeknek a feltételeknek „egyetlenegy paraszt kereskedő" felel meg, aki egyben „kusztár" is, akinek jelentős tőkéje van, aki azzal foglalkozik, hogy a számolótáblákat összeállítja (vagyis keretből és golyókból összerakja) és kereskedik velük; hat fia „kizárólag kereskedelemmel foglalkozik", s így az osztásföld megművelésére két munkást kell felfogadnia. „Nem csoda hát — jegyzi meg a kutató —, hogy árujával megjelenhetik ... minden országos vásáron, míg a kisebb kereskedők rendszerint a közelben helyezik el árujukat" („Moszkva korm. ipara",

* Hogy a felvásárlók a kistermelők köréből kerültek ki, ez általános jelenség, s a kutatók ezt úgyszólván mindig megállapítják, amikor ezt a kérdést érintik. Lásd például ugyanezt a megállapítást a glaszékesztyű-varró ipar úgynevezett „munkakiadónőire" („Moszkva korm. ipara", VII. köt. 2. füz. 175—176. old.), a pavlovói ipar felvásárlóira (Grigorjev, l. c., 92. old.) és sok másra vonatkozólag.

** Már Korszak („О формах промышленности" [„Az ipar formáiról"]) nagyon helyesen mutatott rá a kicsinybeni elhelyezésnek (s ugyanígy a nyersanyagok kicsinybeni beszerzésének) hátrányos volta és „az elaprózott kisüzemi termelés általános jellege" közötti összefüggésre (23. és 239. old.).

*** Azok a nagy kusztár-vállalkozók, akikről fentebb részletesebben beszéltünk, igen gyakran részben felvásárlók is. Például, igen elterjedt jelenség, hogy a nagyobb iparosok megveszik a kisebbek készítményeit.

VII. I. füz. 2. rész, 141. old.). Ebben az esetben a kereskedelmi tőke képviselője olyannyira nem különült még el a „szántóvető muzsikok" tömegétől, hogy az osztásföldön is gazdálkodik, és patriarchális nagy családja is megmaradt. Moszkva kormányzóság szemüvegkészítői a legteljesebb mértékben függnek azoktól az iparosoktól, akiknek készítményeiket (a szemüvegkereteket) eladják. Ezek a felvásárlók egyidejűleg „kusztárok" is, akiknek saját műhelyük van; nyersanyaghitelt adnak a szegényeknek azzal a kikötéssel, hogy a „gazdának" szállítják majd készítményeiket stb. A kisiparosok megkísérelték, hogy maguk helyezzék el termékeiket Moszkvában, de kudarcot vallottak: túlságosan hátrányosnak bizonyult, hogy kicsinyben, mindössze vagy 10—15 rubel értékben adjanak el (ib., 263. old.). Rjazany kormányzóság csipkeverő iparában az árusok 12—50 %-ot kapnak a csipkeverőnők keresetéből. A „megbízható" árusok rendszeres kapcsolatot létesítettek az elhelyezési központokkal, postán küldik az árut, amivel megtakarítják az utazás költségeit. Hogy mennyire szükséges a nagybani elhelyezés, az abból is látható, hogy a kereskedők szerint az elhelyezéssel kapcsolatos költségek még 150—200 rubel értékű áru elhelyezése esetén sem térülnek meg („Kusztárbiz. munk.", VII. 1184. old.). A belevi csipkék elhelyezését a következő módon szervezték meg. A városban három kategóriája van a kereskedőnőknek: 1) felvásárlónők, akik kisebb megrendeléseket adnak ki, maguk járják végig a csipkeverőnőket és az árut nagykereskedőknek adják el; 2) a megrendelő-kereskedőnők, akik maguk rendelnek vagy vásárolnak a felvásárlónőktől, s a fővárosokba és más helyekre szállítják az árut; 3) nagykereskedőnők (2—3 „cég"); ezek már ügynökökkel dolgoznak, elküldik nekik az árut és nagy megrendeléseket vesznek fel. A vidéki árusok a nagy üzleteknek nem tudják szállítani árujukat, ez számukra „úgyszólván lehetetlen": „az üzletek szívesebben dolgoznak nagybani felvásárlónőkkel, akik nagy tételekben szállítják a legkülönfélébb csipkéket"; az árusok rá is kényszerülnek arra, hogy ezeknek a „szállítónőknek" adjanak el; „tőlük szereznek tudomást az üzleti viszonyokról; ők határozzák meg az árakat; egyszóval

nélkülük nem boldogulnak" („Kusztárbiz. munk.", X. 2823—24. old.). Igen sokáig sorolhatnánk még a hasonló példákat. De a felsoroltakból is teljesen világosan kitűnik, milyen képtelenség az elaprózott kicsinybeni eladás, amikor nagy piacokra termelnek. Amikor a kistermelők szétforgácsoltak és rétegük teljesen felbomlik*, a nagybani elhelyezést csak a nagy *tőke* szervezheti meg, amely éppen ezért teljes tehetetlenségre kárhoztatja és függő helyzetbe hozza a kusztárokat. Ennek alapján megítélhetjük, menynyire értelmetlenek azok a közkeletű narodnyik elméletek, amelyek a „kusztár" megsegítése céljából az „elhelyezés megszervezését" ajánlják. Tisztán elméleti szempontból a hasonló elméletek a kispolgári utópiák világába tartoznak, amelyek az *áru*termelés és a *kapitalista* elhelyezés elválaszthatatlan összefüggésének meg nem értésén alapulnak**. Ami pedig az orosz valóság adatait illeti, ezekről az ilyen elméletek szerzői egyszerűen nem vesznek tudomást: nem vesznek tudomást a kistermelők szétforgácsoltságáról és rétegük teljes felbomlásáról; nem vesznek tudomást arról a tényről, hogy a kistermelők soraiból kerültek ki és kerülnek ki továbbra is a „felvásárlók", s hogy a tőkés társadalomban az elhelyezést csak a nagytőke szervezheti meg. Érthető, hogy ha valaki a kényelmetlen, de kétségtelen valóságnak mindezekkel a jellegzetességeivel nem törődik, már nem nehéz in's Blaue hinein*** képzelődni****.

---

* V. V. úr azt bizonygatja, hogy a kereskedelmi tőkének alávetett kusztár „a dolgok lényege szerint teljesen fölösleges veszteségeket szenved" („Értekezések a kusztáriparról", 150. old.). Talán csak nem akarja V. V. úr azt mondani, hogy a kistermelők rétegének felbomlása „a dolgok lényege szerint", vagyis annak az árugazdaságnak a lényege szerint, amelynek viszonyai között ez a kistermelő él — „teljesen fölösleges"?

** „Nem a kulákokon múlik, hanem a kusztárok tőkehiányán" — jelentik ki a permi narodnyikok („Áttekintés Perm korm. kusztáriparának állapotáról", 8. old.). De mi egyéb a kulák, mint kusztár, akinek tőkéje van? Éppen az a baj, hogy a narodnyikok nem hajlandók tanulmányozni a kistermelők rétegének azt a felbomlását, amely vállalkozókat és „kulákokat" választ ki közülük.

*** — összevissza. — *Szerk.*

**** A narodnyik elméletek quasi-közgazdaságtani megokolásához tartoznak azok az okoskodások is, amelyek szerint az

Nincs módunk rá, hogy itt részletesebben vizsgáljuk, hogyan is jelentkezik a kereskedelmi tőke „kusztár"-iparainkban, és milyen tehetetlen és szánalmas helyzetbe hozza a kistermelőt. A következő fejezetben amúgy is jellemezzük majd a kereskedelmi tőke uralmát annak magasabb fejlődési fokán, amikor (mint a manufaktúra kiegészítője) tömeges méretekben megszervezi a tőkés otthonmunkát. Itt csak azokra az alapvető formákra utalunk, amelyeket a kereskedelmi tőke a kisipar különböző ágaiban ölt. Az első és legegyszerűbb forma: a kereskedő (vagy a nagy műhelytulajdonos) megvásárolja a kis árutermelők készítményeit. Ha a felvásárlás fejletlen vagy igen sok felvásárló konkurrál egymással, esetleg semmi különbség sincs abban, hogy az árut kereskedőnek adják-e el, vagy az eladás bármilyen más formában történik; az esetek zömében azonban a helyi felvásárló az egyetlen,

„önálló kusztárnak" csak jelentéktelen „álló"- és „forgó"-*tőkére* van szüksége. Lám, milyenek ezek a rendkívül elterjedt okoskodások. A kusztáriparok nagy jövedelmet biztosítanak a parasztoknak, s ezért kívánatos, hogy ilyen iparokat honosítsunk meg. (Nem térünk ki arra a nevetséges gondolatra, mely szerint a tönkremenő parasztok nagy tömegén segíthetnénk azzal, hogy néhányukat kisárutermelővé változtatjuk.) De ha iparokat akarunk meghonosítani, tudnunk kell, milyen nagy „tőkére" van szüksége a kusztárnak, hogy dolgozhasson. Íme, egy ilyenfajta számvetés a sok közül. A pavlovói kusztárnak — oktat ki bennünket Grigorjev úr — 3—5 rubel, vagy 10—13—15 rubel stb. álló-„tőkére" van szüksége, a munkaeszközök értékét számítva — és 6—8 rubel forgó-„tőkére", az élelmiszerekre és a nyersanyagra fordított *heti* kiadást számítva. „Eszerint az álló- és a forgótőke (sic!) a pavlovói kerületben oly jelentéktelen, hogy ott az önálló (sic!!) termeléshez szükséges munkaeszközök és anyagok beszerzése nagyon könnyű" (l. c., 75. old.). S valóban, mi is lehetne „könnyebb" egy ilyen állításnál? A pavlovói proletárt egyetlen tollvonással „tőkéssé" változtatták — csak arra volt szükség, hogy „tőkének" nevezzék el a heti megélhetéshez szükséges élelmiszereket és garasokat érő szerszámait. Ugyanakkor a nagy felvásárlók valóságos *tőkéjét*, akik monopolizálták az elhelyezést, akik egyedül lehetnek de facto [ténylegesen. — *Szerk.*] „önállóak", s akik ezrekre menő tőkét forgatnak — ezt a valóságos tőkét a szerző egyszerűen figyelmen kívül hagyta! Igazán furcsa emberek ezek a jómódú pavlovóiak: egész nemzedékeken át kuporgattak össze és kuporgatnak továbbra is mindenféle csalások útján több ezres tőkéket, amikor a legújabb felfedezések azt mutatják, hogy néhány tizes is elegendő „tőke" az „önállósághoz"!

akinek a paraszt készítményét rendszeresen eladhatja, s ez esetben a felvásárló kihasználja monopolhelyzetét arra, hogy mértéktelenül csökkentse a termelőnek fizetett árakat. A kereskedelmi tőke második formája uzsorával párosul: az örökösen pénzszűkében élő paraszt pénzt vesz kölcsön a felvásárlótól, s később árujával törleszti adósságát. Ez esetben (s ez nagyon elterjedt) az áru elhelyezése mindig mesterségesen leszorított áron történik, s a kusztárnak gyakran annyija sem marad, amennyit mint bérmunkás kereshetne. Továbbá, a hitelező és az adós közötti viszony elkerülhetetlen következménye a munkauzsora, a szolgai függőség, az, hogy a hitelező alkalomadtán kihasználja az adós szorult helyzetét stb. A kereskedelmi tőke harmadik formája a készítményeknek különféle árukban történő fizetése, ami a falusi felvásárlók egyik megszokott módszere. Ennek a formának az a sajátossága, hogy nemcsak a kis iparűzést jellemzi, hanem általában az árugazdaság és a kapitalizmus minden alacsonyabb fejlődési fokát. Csak a munkát társadalmasító és mindenféle patriarchális állapottal gyökeresen szakító, gépi nagyipar szorította ki a munkauzsorának ezt a fajtáját, mégpedig azáltal, hogy szükségessé tett olyan törvényeket, amelyek a nagy iparüzemekben megtiltják ezt az uzsorát. A kereskedelmi tőke negyedik formája abban áll, hogy a kereskedő olyan árukkal fizet, amelyekre a „kusztárnak" szüksége van a termeléshez (nyersanyag vagy segédanyagok stb.). A termeléshez szükséges anyagok eladása a kistermelőnek a kereskedelmi tőke önálló művelete is lehet, amely teljesen megegyezik a készítmények felvásárlásának műveletével. Amikor azután a felvásárló rátér arra, hogy a készítményeket azzal a nyersanyaggal fizeti meg, amelyre a „kusztárnak" szüksége van, ez nagy lépés a tőkés viszonyok fejlődésének útján. Miután a felvásárló elvágta a kisiparost a késztermékek piacától, most a nyersanyag-piactól is elvágja, s ezzel véglegesen alárendeli magának a kusztárt. Ettől a formától már csak egy lépés a kereskedelmi tőke ama magasabb formája, amikor a felvásárló közvetlenül kiadja az anyagot a „kusztároknak", hogy bizonyos munkadíj ellenében feldolgozzák. A kusztár de facto bérmunkássá válik, aki otthon,-

lakásában a tőkésnek dolgozik; a felvásárló kereskedelmi tőkéje ezen a ponton ipari tőkébe csap át*. Létrejön a tőkés otthonmunka. Ez a kisiparoknál eléggé szórványosan fordul elő; tömeges alkalmazása a tőkés fejlődés következő, felsőbb fokán kezdődik.

VII. „AZ IPARŰZÉS ÉS A FÖLDMŰVELÉS"

A paraszti iparűzés leírásaiban rendszerint van egy külön fejezet ezzel a címmel. Minthogy a kapitalizmusnak azon az első fejlődésfokán, amely vizsgálatunk tárgyát alkotja, az iparos még alig különült el a paraszttól, a földdel való kapcsolata valóban fölötte jellegzetes tünet, s ezt külön szemügyre kell vennünk.

Kezdjük táblázatunk adataival (lásd I. sz. melléklet). A „kusztár" földművelésének jellemzésére itt először is az egyes csoportok iparűzőinek átlagos lóállományára vonatkozó adatok találhatók. Ha összesítjük azt a 19 ipart, amelynél ilyen adataink vannak, kiderül, hogy egy iparűzőre (kisebb vagy nagyobb iparűző gazdára) általában 1,4 ló jut, mégpedig csoportok szerint átlagban: I) 1,1; II) 1,5; III) 2,0. Tehát minél magasabban áll a gazda ipari üzemével, annál magasabban áll, mint földművelő is. A legnagyobb iparűzőknek csaknem kétszer annyi az igásállatuk, mint a kis iparűzőknek. De a legkisebb iparűzők (I. csoport) is magasabban állnak a földművelés tekintetében, mint a közepes parasztok; Moszkva kormányzóságban ugyanis 1877-ben átlag 0,87 ló jutott egy paraszti portára**. Eszerint a kisebb vagy nagyobb iparűző gazdák közé csak a viszonylag jómódú parasztok tartoznak. A falusi szegénységből viszont túlnyomórészt

* A kereskedelmi tőke tiszta formája az áruvásárlás *ugyanennek* az árunak nyereséggel való eladása céljából. Az ipari tőke tiszta formája — áruvásárlás, az árunak *átalakított formában* való eladása céljából, tehát nyersanyagok stb. és a nyersanyagot feldolgozásnak alávető munkaerő vásárlása.

** Lásd „Összesített stat. anyag a falusi lakosság gazdasági helyzetéről". A miniszteri biz. kiadása. I. melléklet: A zemsztvoportaösszeírások adatai, 372—373. old.

nem iparűző gazdák, hanem iparűző munkások („kusztárok" bérmunkásai, vándormunkások stb.) kerülnek ki. Sajnos, a moszkvai iparok óriási többségénél nincsenek adatok a kisiparban foglalkoztatott bérmunkások földműveléséről. Kivétel a sapkakészítő ipar (lásd az erre vonatkozó általános adatokat táblázatunkban, I. sz. melléklet). Íme a sapkakészítő gazdák és a sapkakészítő munkások földművelését szemléltető, rendkívül tanulságos adatok.

A sapkakészítők helyzetük szerint	A porták száma	Az 1 portára eső állatállomány			A telkek száma	Ebből		Gazdaságok száma			Lónélküliek	Adóhátralék rubelben
		ló	tehén	juh		megművelve	parlagon	telküket megművelik: maguk	telküket megművelik: bérmunkással	gabonatermelés nélkül		
Üzemtulajdonosok	18	1,5	1,8	2,5	52	46	6	17	—	1	—	54
Munkások	165	0,6	0,9	0,8	389	249	140	84	18	63	17	2 402

Eszerint az iparűző gazdák a nagyon „rendes" földművelők közé tartoznak, vagyis a paraszti burzsoázia képviselői közé, míg a bérmunkások a tönkrement parasztok soraiból kerülnek ki*. A szóban forgó viszonyok jellemzéséhez még fontosabbak az iparűző gazdák földművelésének módjára vonatkozó adatok. A moszkvai statisztiku-

* Jellemző, hogy a sapkakészítő iparról készült tanulmány szerzője „nem vette észre" itt sem, hogy a parasztság a mezőgazdaságban és az iparban egyaránt felbomlik. Akárcsak a többi narodnyik, ő is beérte következtetéseiben ezzel a semmitmondó közhellyel: „az iparűzés nem akadálya a földműveléssel való foglalkozásnak" („Moszkva korm. ipara", VI. 1. 231. old.). Azokat a társadalom-gazdasági ellentmondásokat, amelyek *mind* az ipar, *mind* a mezőgazdaság rendszerében feltalálhatók, így szerencsésen megkerülték.

sok a földművelés három módját különböztették meg: 1) a gazdálkodó személyes munkájával; 2) a „felfogadással“, vagyis valamelyik szomszédnak a felfogadásával, aki saját felszerelésével megműveli a „lecsúszott“ gazdálkodó földjét. A megművelésnek ez a módja általában a szegényebb, tönkrement gazdálkodóknál fordul elő. Szöges ellentéte ennek a 3. mód: a „munkással“ való megművelés, vagyis a mezőgazdasági bérmunkások („mezei munkások“) alkalmazása; ezeket a munkásokat a gazdák rendszerint egész nyárra fogadják fel, és a legnagyobb munka idején rendszerint a műhelyben dolgozó munkásokat is kiküldik a segítségükre. „Ily módon a földnek «mezei» munkással való megműveltetése meglehetősen előnyös üzlet“ („Moszkva korm. ipara“, VI. 1. 48. old.). Táblázatunkban 16 iparra vonatkozólag összesítettük ennek a földművelési módszernek az adatait, s ezek közül 7-ben egyáltalán nem található olyan gazda, aki „mezei munkásokat“ szegődtetne. Ebben a 16 iparban a mezőgazdasági munkásokat szegődtető iparűző gazdák százalékaránya 12%, csoportok szerint: I) 4,5%; II) 16,7%; III) 27,3%. Minél vagyonosabbak az iparűzők, annál gyakrabban találunk közöttük mezőgazdasági vállalkozókat. Az iparűző parasztságra vonatkozó adatok elemzése tehát szintén az iparban és a mezőgazdaságban párhuzamosan végbemenő felbomlásnak a képét mutatja, amelyet a II. fejezetben a földművelő parasztságra vonatkozó adatok elénk tártak.

Hogy az önálló „kusztárok“ „mezei munkásokat“ szegődtetnek, ez általában igen elterjedt jelenség valamennyi ipari kormányzóságban. Például utalásokat találunk arra, hogy Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság gazdag gyékényfonói gazdasági cselédeket szegődtetnek. Ugyanennek a kormányzóságnak a szűcsei rendszerint a szomszédos, tisztán földművelő falvakból szegődtetnek mezőgazdasági munkásokat. A kimri járás csizmadiamesterséggel foglalkozó „földközösségi parasztjai előnyösnek tartják, hogy földjüket a tveri kerületből és a szomszédos... helységekből Kimribe jövő munkásokkal és munkásnőkkel műveltessék meg“. Kosztroma kormányzóság agyagedény-festői mezei munkára küldik ki bér-

munkásaikat, amikor a műhelyben nem dolgoznak*. „Az önálló iparűző gazdáknak" (Vlagyimir kormányzóság fémfüstverőinek) „külön mezei munkásaik vannak"; ezért fordul elő, hogy földjük jól van megművelve, noha közülük a „legtöbben egyáltalán nem tudnak sem szántani, sem kaszálni"**. Moszkva kormányzóságban a táblázatunkban felsoroltakon kívül is sok iparűző folyamodik „mezei munkások" alkalmazásához; így például gombostűkészítők, nemezványolók, játékkészítők mezei munkára is kiküldik munkásaikat; ékszerkészítők, fémfüstverők, gombkészítők, sapkakészítők és szíjgyártók mezőgazdasági munkásokat alkalmaznak stb.*** Ez a tény — az, hogy *iparűző* parasztok *mezőgazdasági* munkásokat alkalmaznak — igen nagy jelentőségű. Azt mutatja, hogy már a paraszti kisiparban is tapasztalható az a jelenség, amely minden tőkés országban megvan és amely a kapitalizmus haladó történelmi szerepét bizonyítja, mégpedig: a lakosság életszínvonalának emelkedése és szükségleteinek növekedése. Az iparűző már felülről kezeli a patriarchális elmaradottságban megfeneklett „szürke" földművelőt, és igyekszik lerázni a legnehezebb és legrosszabbul fizetett mezőgazdasági munkákat. A kisiparokban, amelyekben a legkevésbé fejlődött ki a kapitalizmus, ez a jelenség még csak nagyon kis mértékben tapasztalható; az iparos munkás még csak most különül el a mezőgazdasági munkástól. A tőkés ipar további fejlődési szakaszaiban, mint látni fogjuk, ez a jelenség tömegessé válik.

A „földművelés és az iparűzés kapcsolata" kérdésének fontossága arra késztet minket, hogy Moszkva kormányzóságon kívül más kormányzóságok adataival is részletesebben foglalkozzunk.

Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság. A gyékényfonók zöménél a földművelés hanyatlik, otthagyják földjüket; az őszi szántónak körülbelül a harmada és a tavaszi szántónak mintegy a fele „pusztaság". De a „jómódú muzsikoknak" „a föld már nem gonosz mostohája, hanem

* „Kusztárbiz. munk.", III. 57., 112. old.; VIII. 1354. old.; IX. 1931. 2093. és 2185. old.

** „Vlagyimir korm. ipara", III. 187., 190. old.

*** „Moszkva korm. ipara", I. c.

éltető édesanyja“: van elegendő jószáguk, van trágyájuk, földet bérelnek, azon vannak, hogy földjük kimaradjon az újrafelosztásból, és jobban gondozzák. „A gazdag paraszt most földesúrrá lett, tejtestvére, a szegény pedig jobbágyi függőségbe került vele szemben“ („Kusztárbiz. munk.“, III. 65. old.). A szűcsök „rossz földművelők“, de itt is külön kell választani a nagygazdákat, akik „földet bérelnek szegény falubelieiktől“ stb.; íme a különböző csoportokhoz tartozó szűcsök tipikus költségvetéseinek összesítése: [Lásd a táblázatot, 380. old.]

A földművelők és az iparűzők felbomlásának párhuzamossága itt szembetűnően megmutatkozik. A kovácsokról a kutató azt mondja, hogy egyrészt a vagyonos gazdák, másrészt a „zsellér“-munkások szemszögéből „az iparűzés fontosabb, mint a földművelés“ (ib., IV. 168. old.).

A „Vlagyimir korm. ipara“ c. munkában az iparűzés és a földművelés viszonyának kérdése összehasonlíthatatlanul alaposabban van feldolgozva, mint bármely más kutatásban. Egy csomó iparűzésnél találhatók pontos adatok nemcsak általában a „kusztárok“ földművelésére vonatkozólag (az ilyen „átlagok“, mint az az egész fentebbi fejtegetésből világosan kitűnik, teljesen fiktívek), hanem a „kusztárok“ különböző kategóriáinak és csoportjainak földművelésére vonatkozólag is, úgy mint: nagygazdák, kisgazdák, bérmunkások; takácsműhely-tulajdonosok és szövőmunkások; iparűző gazdák és egyéb parasztok; helyi mellékmunkával és vándormunkával foglalkozó porták stb. Harizomenov úr általános következtetése ezekből az adatokból az, hogy ha a „kusztárokat“ felosztjuk három kategóriára: 1. nagy iparosokra, 2. kis és közepes iparosokra, 3. bérmunkásokra, azt tapasztaljuk, hogy az első kategóriától a harmadik felé haladva *a földművelés rosszabbodik*, a föld és az állatállomány csökken, a „lecsúszott“ gazdaságok százaléka növekszik stb.* Sajnos, Harizomenov úr túlságosan szűklátókörűen és

* Lásd „Jurigyicseszkij Vesztnyik“, 1883. XIV. köt. 11. és 12. sz.

A családok típusai vagyoni helyzetük szerint	Lélekszám	A férfimunkások száma	A bérmunkások száma	Föld gyesz.-ban	Föld-		Bevétel (rubel)					Kiadás (rubel)			Egyenleg	A pénzbeli kiadás százalékaránya
					bérlet	bérbeadás	természetben	pénzben	a földművelésből	a szűcsmesterségből	Összesen	természetben	pénzben	Összesen		
Gazdag	14	3	2 bérmunkással	19	5	—	212,8	697	409,8	500	909,8	212,8	503	715,8	+194	70
Középső	10	2	—	16	—	—	88*	120	138	70	208	88	124	212	— 4	58
Szegény	7	2	ők szegődnek el	6	—	6	15*	75	50	40	90	15	111	126	— 36	88

* „Kusztárbiz. munk.“, III. 38. és köv. oldalak. Hozzávetőleges számok, a szerző azon adatai alapján, amelyek megmutatják, meddig elegendő a családnak saját gabonája.

egyoldalúan vizsgálta ezeket az adatokat, s nem vette figyelembe a földművelő parasztság felbomlásának ezzel párhuzamos, önálló folyamatát. Ezért nem is vonta le belőlük a szükséges következtetést, azt, hogy a parasztság a mezőgazdaságban is, az iparban is kisburzsoáziára és falusi proletariátusra szakad*. Ezért egyes iparok leírásánál nemegyszer a hagyományos narodnyik ítéletekig süllyed, s általában az „iparűzésnek" általában a „mezőgazdaságra" gyakorolt hatásáról beszél (lásd például „Vlagyimir korm. ipara", II. 288. old.; III. 91. old.), vagyis nem vesz tudomást az ipar szerkezetében *is*, a mezőgazdaság szerkezetében *is* fellelhető mély ellentmondásokról, amelyeket neki is meg kellett állapítania. Vlagyimir kormányzóság iparának egy másik kutatója, V. Prugavin úr, ebben a kérdésben a narodnyik nézetek tipikus képviselője. Íme egy kis példa gondolatmenetére. A pokrovszki kerületben a pamutszövő ipar „általában nem tartható káros elvnek (sic!!) a szövőmunkások mezőgazdasági élete szempontjából" (IV. 53. old.). Az

* Hogy milyen közel volt Harizomenov úr ehhez a következtetéshez, az látható a reform utáni gazdasági fejlődés alábbi jellemzéséből, amelyet a selyemipar leírásában adott: „A jobbágyság intézménye gazdaságilag nivellálta a parasztokat: megkötötte a gazdag paraszt kezét, támogatta a szegényt, megakadályozta a családon belüli osztozkodást. A naturális gazdaság túlságosan összeszűkítette a kereskedelem és az ipar területét. A helyi piac nem engedett eléggé tág teret a vállalkozói szellemnek. A kereskedő vagy az iparűző paraszt kuporgatva gyűjtögette a pénzt — igaz, kockázat nélkül, de rendkívül lassan, túlságosan is lassan —, gyűjtögette és a ládafiába rakosgatta. A hatvanas évektől megváltoznak a viszonyok. A jobbágyság intézménye megszűnik; a hitel, a vasutak távoli nagy piacokat tárnak fel, s így teret engednek a vállalkozó szellemű kereskedő és iparűző parasztnak. Akik gazdaságilag az átlagnál jobb helyzetben voltak, mind gyorsan talpra állnak, fellendítik a kereskedelmet és az ipart, mennyiségileg és minőségileg kiszélesítik hasznothajtó tevékenységüket. Akik az átlagon alul maradtak, mind lecsúsznak, elbuknak, a földnélküliek, nem-gazdálkodók, lónélküliek sorába kerülnek. A parasztság a kulákok, a közepesen jómódúak és a nem-gazdálkodó proletárok csoportjaira esik szét. A parasztság kulákeleme gyorsan átveszi a kulturált környezet minden szokását. Úri módon él; belőle toborzódik az orosz társadalom nagyszámú félművelt rétege" (III. 20. és 21. old.)[108].

adatok amellett tanúskodnak, hogy a szövőmunkások zöme rosszul műveli a földet, míg a takácsműhely-tulajdonosok földművelése jóval az általános színvonal fölött áll (lásd u. o.); a táblázatokból látható, hogy néhány takácsműhely-tulajdonos mezőgazdasági munkásokat is alkalmaz. A következtetés: „az iparűzés és a földművelés egymás mellett halad, kölcsönösen előmozdítják egymás fejlődését és fellendülését“ (60. old.). Ez egy kis példa azokból a szólamokból, amelyekkel elleplezik azt a tényt, hogy a paraszti burzsoázia fejlődése és fellendülése az iparban és a földművelésben is egymás mellett halad*.

Az 1894—95. évi permi kusztárösszeírás adatai ugyanezeket a jelenségeket mutatják: a kisárutermelőknél (a kisebb és nagyobb gazdáknál) itt a földművelés magasabb színvonalon áll, s mezőgazdasági munkások is találhatók; a kézműveseknél a földművelés már alacsonyabb színvonalon van, a felvásárlóknak dolgozó kusztároknál pedig a legrosszabb (a bérmunkásoknak és a gazdák egyes csoportjainak a földműveléséről sajnos nem vettek fel adatokat). Az összeírás azt is kimutatta, hogy a földműveléssel nem foglalkozó „kusztárok“ abban különböznek a földművelőktől, hogy 1) nagyobb munkájuk termelékenysége, 2) iparukból összehasonlíthatatlanul nagyobb tisztajövedelmük van, 3) magasabb a kulturális színvonaluk és nagyobb a műveltségük. Mindezek olyan jelenségek, amelyek megerősítik azt a fentebbi következtetésünket, hogy már a kapitalizmus első fejlődésfokán megfigyelhető az iparnak az a tendenciája, hogy emelje a lakosság életszínvonalát (lásd „Tanulmányok“, 138. és köv. oldalak**).

---

* Ugyanilyen szólamokra szorítkozik ebben a kérdésben V. V. úr is „Értekezések a kusztáriparról“ c. munkájának VIII. fejezetében. „A gabonatermelés ... támogatja az iparűzést“ (205. old.). „A kusztáripar az ipari kormányzóságokban a mezőgazdaság egyik legmegbízhatóbb támasza“ (219. old.). És bizonyítékok? — Amennyi tetszik: vegyük például a cserzővarga, keményítőfőző, olajütő *gazdákat* (ib., 224. old.) stb. — és meglátjuk, hogy a földművelés színvonala náluk magasabb, mint a nagy tömegnél!

** Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 399. és köv. oldalak. — *Szerk.*

Végül, az iparűzés és a mezőgazdaság viszonyának kérdésével összefügg még a következő körülmény. A nagyobb üzemekben rendszerint hosszabb a munkaperiódus. Például Moszkva kormányzóság bútoriparában a festettbútor asztalosoknál a munkaperiódus 8 hónap (műhelyenként átlagban 1,9 munkás), a hajlítottbútornál 10 hónap (üzemenként átlagban 2,9 munkás), a nagyobb bútorok készítésénél 11 hónap (átlag 4,2 munkás). Vlagyimir kormányzóság cipőiparában a munkaperiódus 14 kis műhelyben 40 hét, 8 nagyobb műhelyben (üzemenként átlag 9,5 munkás szemben a kis műhelyek 2,4 munkásával) — 48 hét stb.*. Ez a jelenség természetesen összefügg azzal, hogy a nagyobb üzemekben több a munkás (dolgozó családtag, ipari bérmunkás és mezőgazdasági bérmunkás), s ez a magyarázata annak, hogy az ilyen üzemek biztosabb talajon állnak és tendenciájukat tekintve mindinkább tisztán ipari tevékenységre specializálódnak.

Foglaljuk most össze „az iparűzés és a mezőgazdaság" kérdésében felsorakoztatott adatokat. A kapitalizmus legalsó fokán, amelyet vizsgálunk, az iparűző még rendszerint alig differenciálódott a paraszttól. Az iparűzés és a mezőgazdaság egyesítésének igen fontos szerepe van a parasztság felbomlásának fokozódásában és elmélyülésében: a jómódú és tehetős gazdák műhelyt nyitnak, munkásokat fogadnak fel a falusi proletariátus soraiból, pénzt halmoznak fel kereskedelmi és uzsoraügyletekre. Ezzel szemben a paraszti szegénységből kikerülnek a bérmunkások, a felvásárlóknak dolgozó kusztárok és a kusztármesterek legalsó csoportjai, amelyeket a leginkább elfojt a kereskedelmi tőke uralma. Eszerint az iparűzés és a mezőgazdaság egyesítése megszilárdítja és fejleszti a tőkés viszonyokat — kiterjeszti azokat az iparról a mező-

* A forrásokat fentebb megneveztük. Ugyanez a jelenség tapasztalható Moszkva kormányzóság portaösszeírásai alapján a kosárfonóknál, gitárkészítőknél és keményítőfőzőknél. A permi kusztárösszeírásból ugyancsak az tűnik ki, hogy a nagyobb műhelyekben hosszabb a munkaperiódus (lásd „Áttekintés Perm korm. kusztáriparának állapotáról", 78. old.; pontos adatok erre vonatkozólag sajnos nincsenek).

gazdaságra, és fordítva*. Az iparnak és a mezőgazdaságnak a tőkés társadalomra jellemző elkülönülése az adott fejlődési fokon még csak a legkezdetlegesebb formában nyilvánul meg, de máris megnyilvánul és — ami különösen fontos — egyáltalán nem úgy nyilvánul meg, ahogy azt a narodnyikok elképzelik. Amikor a narodnyik arról beszél, hogy az iparűzés nem „árt“ a mezőgazdaságnak, az ártalmat abban látja, hogy az előnyös iparűzés kedvéért felhagynak a mezőgazdasággal. Ez azonban pusztán kitalálás (nem pedig a tényekből levont következtetés), mégpedig rossz kitalálás, mivel mellőzi azokat az ellentmondásokat, amelyek áthatják a parasztság egész gazdálkodási rendszerét. Az ipar és a mezőgazdaság szétválása összefügg a parasztság felbomlásával, s a falu két ellentétes pólusán más-más úton jár: a jómódú kisebbség ipari üzemeket rendez be, kibővíti azokat, tökéletesíti a mezőgazdaságot, gazdasági cselédeket fogad fel a föld megművelésére, az év egyre nagyobb részét az iparnak szenteli és — az ipar bizonyos fejlődési fokán — célszerűbbnek tartja, hogy az ipari üzemet elkülönítse a mezőgazdaságitól, azaz, hogy a mezőgazdaságot a család más tagjainak adja át, vagy pedig az épületeket, az állatokat stb. eladja és polgárrá, kereskedővé váljon**. Ez esetben tehát az ipar és a mezőgazdaság különválása előtt a mezőgazdaságban kialakulnak bizonyos vállalkozói viszonyok. A falu másik pólusán az ipar és a mezőgazdaság különválása abban jut kifejezésre, hogy a szegényparasztok tönkremennek és bérmunkásokká válnak (ipari vagy mező-

* Például, Vlagyimir kormányzóság gyapjúiparában a nagy „gyárosoknak“ és vállalkozóknak legfejlettebb a földművelésük. „Amikor a termelésben pangás áll be, a vállalkozók igyekeznek birtokot vásárolni, gazdálkodni, s teljesen felhagynak az iparral“ („Vlagyimir korm. ipara“, II. 131. old.). Ezt a példát meg kellett említenünk, mert az ilyen tények olykor arra a következtetésre viszik a narodnyikokat, hogy „a parasztok ismét a mezőgazdaság felé fordulnak“, hogy „a föld számüzöttjeit vissza kell adni a földnek“ (V. V. úr a „Vesztnyik Jevropi“, 1884. 7. számában).

** „A parasztok elmondták, hogy az utóbbi időben néhány jómódú iparűző gazda Moszkvába költözött át, hogy ott iparral foglalkozzon“, „Щеточный пром. по исслед. 1895. г.“ [„A kefekötőipar az 1895. évi statisztikai vizsgálat alapján“], 5. old.

gazdasági bérmunkásokká). A falunak ezen a pólusán nem az ipar előnyös volta, hanem a szükség és a tönkremenés készteti a parasztokat arra, hogy a földet, és nemcsak a földet, hanem egyszersmind az önálló iparűzést is feladják; az iparnak a mezőgazdaságtól való különválása itt azt jelenti, hogy a kistermelőket kisajátítják.

VIII. „AZ IPARŰZÉS ÉS A MEZŐGAZDASÁG EGYESÜLÉSE"

Ez a narodnyikoknak az a kedvelt formulája, amellyel V. V. úr, Ny.—on úr és társaik Oroszországban meg akarják oldani a kapitalizmus kérdését. A „kapitalizmus" különválasztja az ipart a mezőgazdaságtól; a „népipar" egyesíti őket a tipikus és normális parasztgazdaságban, — ebben a nem valami éles elméjű szembeállításban jobbára ki is merül elméletük. Mivel fentebb részletesen megvizsgáltuk, milyen tipikus viszonyok uralkodnak a földművelő és az iparűző parasztságban egyaránt, most módunkban áll választ adni arra a kérdésre, hogy a valóságban miképpen is „egyesíti" parasztságunk „az iparűzést a mezőgazdasággal". Felsoroljuk „az iparűzés és a mezőgazdaság egyesülésének" különböző formáit, amelyek az orosz paraszt gazdálkodásában megfigyelhetők.

1) A patriarchális (naturális) mezőgazdaság egyesül a háziiparral (vagyis a nyersanyagnak saját fogyasztásra való feldolgozásával) és a földbirtokosnak végzett robotmunkával.

A paraszti „iparűzés" és a földművelés egyesülésének ez a fajtája a legtipikusabb a középkori gazdálkodási rendszerre, minthogy e rendszer elengedhetetlen alkateleme*. A reform utáni Oroszországban ebből a patriarchális gazdálkodásból — amelyben még egyáltalán nincs sem kapitalizmus, sem árutermelés, sem áruforgalom —

* Korszak, fentebb említett könyvének IV. fejezetében például olyan történeti adatokat közöl, amelyek azt tanúsítják, hogy „az apát lent adott ki (a faluban) fonásra", és hogy a parasztok „aratómunkával és szolgáltatásokkal" tartoztak a földbirtokosnak.

csak maradványok vannak már meg: a parasztok háziipara és a ledolgozás.

2) A patriarchális mezőgazdaság egyesül az iparűzéssel a kézművesség formájában.

Az egyesülésnek ez a formája még nagyon közel áll az előbbihez, s csak abban különbözik tőle, hogy itt már megjelenik az áruforgalom — abban az esetben, amikor a kézműves pénzben kapja meg munkadíját és munkaeszközök, nyersanyag stb. vásárlása céljából megjelenik a piacon.

3) A patriarchális mezőgazdaság egyesül a piacra szánt iparcikkek kisüzemi termelésével, vagyis az ipari árutermeléssel. A patriarchális paraszt kisárutermelővé változik, aki, mint kimutattuk, igyekszik bérmunkát felhasználni, vagyis tőkés termelést folytatni. Ez az átalakulás már feltételezi a parasztság felbomlásának bizonyos előrehaladottságát: láttuk, hogy az iparban a kisebb vállalkozók és mesterek zöme a parasztok jómódú, vagyonos csoportjához tartozik. Az ipari kisárutermelés is azután a maga részéről további lökést ad a földművelő parasztság felbomlásának.

4) A patriarchális mezőgazdaság egyesül az ipari (valamint a mezőgazdasági) bérmunkával*.

Ez a forma szükségszerű kiegészítése az előzőnek:

* Mint fentebb kimutattuk, közgazdasági irodalmunkban és közgazdasági statisztikánkban a terminológiát tekintve olyan zűrzavar uralkodik, hogy paraszti „iparűzésnek" számít a háziipar is, a ledolgozás is, a kézművesség is, a kisárutermelés is, a kereskedelem is, az ipari bérmunka is, a mezőgazdasági bérmunka is stb. Lássuk csak egy kis példán, hogyan használják ki a narodnyikok ezt a zűrzavart. V. V. úr, amikor dicshimnuszokat zeng „az iparűzés és a mezőgazdaság egyesüléséről", ennek szemléltetésére az „erdőmunkával" és az „alkalmi munkával" hozakodik elő: „a paraszt erős és hozzászokott a nehéz munkához, ezért alkalmas mindenféle durva munkára" („Értekezések a kusztáriparról", 26. old.). S más hasonló tényekkel együtt ezt a tényt sorakoztatja fel ennek a következtetésnek az alátámasztására: „azt látjuk, hogy tiltakoznak a foglalkozási ágak elkülönítése ellen", „hogy tartós a termelésnek az a szervezete, amely még a naturális gazdaság túlsúlyának időszakában alakult ki" (41. old.). Így hát még azt is a naturális gazdaság stabilitásának bizonyítékául hozzák fel, hogy a paraszt erdőmunkássá és alkalmi munkássá válik!

ott a termék válik áruvá, itt a munkaerő. Az ipari kisárutermelésnek szükségszerű kísérőjelensége, mint láttuk, a bérmunkásoknak és a felvásárlók számára dolgozó kusztároknak a megjelenése. A „mezőgazdaság és az iparűzés egyesülésének" ez a formája minden tőkés ország sajátossága, és e forma rendkívül gyors és rendkívül széleskörű elterjedése Oroszország reform utáni történetének egyik legjellegzetesebb vonása.

5) A kisburzsoá (piacra termelő) mezőgazdaság egyesül a kisburzsoá iparűzéssel (az ipari kisárutermeléssel, a kiskereskedelemmel stb.).

Ez a forma abban tér el a 3. formától, hogy a kisburzsoá viszonyok itt már nemcsak az iparra terjednek ki, hanem a mezőgazdaságra is. Minthogy a kis falusi burzsoázia gazdaságában az iparűzés és a mezőgazdaság egyesülésének ez a legtipikusabb formája, ez a forma minden tőkés ország sajátossága. Csak az orosz narodnyik közgazdászokat érte az a megtiszteltetés, hogy felfedezhették a kisburzsoázia *nélküli* kapitalizmust.

6) A mezőgazdasági bérmunka egyesül az ipari bérmunkával. Hogy milyen formában jelentkezik az iparűzés és a mezőgazdaság *ilyen* egyesülése, és milyen jelentősége van ennek az egyesülésnek, arról fentebb már beszéltünk.

Eszerint „a mezőgazdaság és az iparűzés egyesülésének" formái a mi parasztságunknál igen változatosak: vannak ezek közt olyanok, amelyekben kifejezik a legprimitívebb gazdálkodási rendszert a naturális gazdaság uralmával; vannak olyanok, amelyek rendkívül fejlett kapitalizmusra vallanak; s e kettő közt egész sor átmeneti fokozat található. Ha csupán általános formulákra szorítkozunk (olyanokra mint „az iparűzés és a mezőgazdaság egyesülése" vagy „az ipar és a mezőgazdaság különválása"), egyetlen lépéssel sem jutunk előbbre a kapitalizmus valóságos fejlődésfolyamatának tisztázásában.

IX. NÉHÁNY MEGJEGYZÉS FALVAINK KAPITALIZMUS ELŐTTI GAZDASÁGÁRÓL

„Az oroszországi kapitalizmus jövőjének“ vizsgálatakor nálunk sokszor úgy tüntetik fel a dolgot, mintha a leglényegesebb kérdés az volna, hogy: *milyen gyorsan?* (vagyis: milyen gyorsan fejlődik ki a kapitalizmus?). Valójában azonban hasonlíthatatlanul fontosabb kérdés az, hogy: *hogyan?* és hogy: *miből?* (vagyis milyen volt Oroszország kapitalizmus előtti gazdasági rendszere?). A narodnyik közgazdaságtan legfőbb hibái éppen abban rejlenek, hogy helytelen választ ad erre a két kérdésre, vagyis helytelen képet fest az oroszországi kapitalizmus fejlődéséről és hamisan idealizálja a kapitalizmus előtti állapotokat. A második fejezetben (részben a harmadikban is) és ebben a fejezetben megvizsgáltuk a kapitalizmus legkezdetlegesebb fejlődésfokait a kisüzemi mezőgazdaságban és a paraszti kisiparokban; e vizsgálat során gyakran rá kellett mutatnunk a kapitalizmus előtti állapotok jellemző vonásaira. Ha ármost megkíséreljük mindezeket a jellemző vonásokat összefoglalni, arra a következtetésre jutunk, hogy a kapitalizmus előtti falu (gazdasági szempontból) nem volt egyéb, mint bizonyos *hálózata a kis helyi piacoknak, amelyek összekapcsolták a kistermelők apró csoportjait, akiket elszigetelt gazdálkodásuk, a közöttük fennálló középkori válaszfal és a középkori függőségnek a maradványai szétforgácsoltak.*

Ami a kistermelők szétforgácsoltságát illeti, ez a legkézzelfoghatóbb módon abban a bomlásukban jut kifejezésre, amelyet fentebb mind a mezőgazdaságban, mind az iparban megállapítottunk. A szétforgácsoltság azonban még korántsem szorítkozik csupán erre. A parasztok szétforgácsoltsága abban is megnyilvánul, hogy — bár a földközösség apró közigazgatási, adózási és földbirtoklási szövetségbe tömöríti őket —, az osztásföld, az adók nagysága stb. szerint rengeteg csoportba és kategóriába vannak felosztva. Vegyük csak elő például Szarátov kormányzóság zemsztvo-statisztikai gyűjteményét; a parasztság itt a következő csoportokra van felosztva: ajándékföldesek, tulajdonosok, teljes jogú tulajdonosok, állami parasztok, állami parasztok közösségi földbirtoklással,

negyedtelkes állami parasztok, állami parasztok egykori földesúriakból, uralkodóházi birtokok parasztjai, kincstári föld bérlői, földnélküliek, tulajdonosok egykori földesúri parasztokból, megváltott telken, tulajdonosok egykori uralkodóházi parasztokból, paraszttulajdonosok, telepesek, ajándékföldes egykori földesúri parasztok, tulajdonosok egykor állami parasztokból, felszabadított parasztok, földbérmentesek, szabad földművesek, ideiglenesen elkötelezettek, egykori gyárjobbágyok stb., továbbá újonnan bejegyzett parasztok, jövevények stb. Mindezek a csoportok különböznek egymástól agrárviszonyaik története, az osztásföld és az adók nagysága stb. stb. szerint. S az egyes csoportokon belül még tömegével vannak hasonló megkülönböztetések; olykor még egy és ugyanannak a falunak a parasztjai is két teljesen különböző csoportra oszlanak: „N. N. úr egykori parasztjai" vagy „M. M. úrnő egykori parasztjai". Ez az egész tarkaság természetes és szükségszerű volt a középkorban, a régmúlt időkben; ma azonban a paraszti közösségek rendi elzárkózottságának fenntartása kiáltó anakronizmus, és rendkívül rontja a dolgozó tömegek helyzetét, ugyanakkor azonban egyáltalán nem mentesíti őket az új, tőkés korszak viszonyainak terheitől. A narodnyikok rendszerint szemet húnynak e szétforgácsoltság előtt, s míg a marxisták a parasztság felbomlását haladásnak minősítik, a narodnyikok a „földtelenítés hívei" elleni elcsépelt szólamok mögé rejtik a kapitalizmus előtti faluról vallott teljesen visszás nézeteiket. Képzeljük csak el a kistermelőknek azt a rendkívüli szétforgácsoltságát, amely a patriarchális mezőgazdaság elkerülhetetlen folyománya volt, s máris meggyőződünk arról, hogy mennyire haladó jelenség a kapitalizmus, amely teljesen lerombolja a gazdálkodás és az élet évszázadok óta egyforma, begyepesedett régi formáit, megszünteti a középkori korlátok között megmerevedett parasztok röghözkötöttségét, és új társadalmi osztályokat teremt, melyek a szükségtől hajtva összefogásra, egyesülésre, az állam és az egész világ gazdasági (és nemcsak gazdasági) életében való tevékeny közreműködésre törekednek.

Ha szemügyre vesszük a parasztokat mint kézműveseket vagy kisiparosokat, ugyanezt látjuk. Érdekeik nem

lépik túl a szomszédos falvak szűk körzetének határait. A helyi piac kis méretei folytán nem kerülnek érintkezésbe más vidékek iparosaival; úgy félnek a „konkurrenciától", mint a tűztől, mert az könyörtelenül szétrombolja azoknak a kis kézműveseknek és iparosoknak patriarchális paradicsomát, akiket eddig senki és semmi sem bírt kizökkenteni ősidők óta megszokott életmódjukból. Ezeknek a kisiparosoknak a konkurrencia és a kapitalizmus hasznos történelmi szolgálatot tesz, amikor kiűzi őket félreeső fészkeikből, s valamennyiöket azok elé a kérdések elé állítja, amelyek a lakosság fejlettebb rétegei előtt már felmerültek.

A kézművesség kezdetleges formáin kívül a kis helyi piacok szükségszerű tartozékai a kereskedelmi és az uzsoratőke kezdetleges formái is. Mennél eldugottabb valamely falu, minél kevésbé hatnak rá az új, tőkés viszonyok, a vasutak, a nagy gyárak, a nagyüzemi tőkés mezőgazdaság, annál teljesebb a helyi kereskedők és uzsorások monopóliuma, annál teljesebben alárendelik maguknak a környék parasztjait, s annál durvább formákat ölt ez az alárendelés. Ezeknek a kis piócáknak a száma óriási (a parasztok termékeinek kis mennyiségéhez viszonyítva), s helyi elnevezéseiknek rengeteg változatát ismerjük: „praszol", „sibaj", „scsetyinnyik", „majak", „ivas", „bulinya" stb. stb. A naturális gazdaság túlsúlya miatt a falvakban a pénz szűkében van és igen drága, s így ezek a „kulákok" tőkéjükhöz képest aránytalanul nagy hatalomra tesznek szert. A parasztoknak a pénz tulajdonosaitól való függése elkerülhetetlenül a szolgaság formáját ölti. Ahogyan nem képzelhető el fejlett kapitalizmus nagy árukereskedelmi és pénzkereskedelmi tőke nélkül, a kapitalizmus előtti falu sem gondolható el kis kereskedők és felvásárlók nélkül, akik a kis helyi piacok „gazdái". A kapitalizmus egybekapcsolja ezeket a piacokat, egyetlen nagy országos, majd világpiaccá forrasztja össze őket, megszünteti a szolgaság és a személyi függés kezdetleges formáit, kiszélesíti és elmélyíti azokat az ellentmondásokat, amelyeknek csírái már a földközösségi parasztságban is megfigyelhetők, — s ily módon előkészíti az ellentmondások megoldását.

VI. FEJEZET

A TŐKÉS MANUFAKTÚRA ÉS A TŐKÉS OTTHONMUNKA

I. A MANUFAKTÚRA KIALAKULÁSA ÉS FŐBB JELLEGZETESSÉGEI

Manufaktúrán, mint ismeretes, olyan kooperációt értünk, amely munkamegosztáson épül fel. Keletkezése tekintetében a manufaktúra közvetlenül az ipari kapitalizmus fentebb leírt „első fejlődési fokaihoz" kapcsolódik. Egyrészt, a több munkást foglalkoztató műhelyek fokozatosan bevezetik a munkamegosztást, s ily módon az egyszerű tőkés kooperáció átnő a tőkés manufaktúrába. Az előző fejezetben a moszkvai iparokra vonatkozólag idézett statisztikai adatok szemléltetően mutatják a manufaktúra keletkezésének ezt a folyamatát: a negyedik kategória valamennyi iparának, a harmadik kategória néhány iparának és a második kategória egy-egy iparának nagyobb műhelyei nagy méretekben rendszeresen alkalmazzák a munkamegosztást, s ezért a tőkés manufaktúrák közé sorolandók. Alább részletesebb adatokat közlünk néhány ilyen ipar technikájáról és üzemgazdaságáról.

Másrészt láttuk, hogy a kisiparban a kereskedelmi tőke, fejlődésének legmagasabb fokán, a termelőt már bérmunkássá változtatja, aki bérmunkadíjért idegen nyersanyagot dolgoz fel. Ha a további fejlődés eredményeképpen a termelésbe bevezetik a rendszeres munkamegosztást, amely átalakítja a kistermelő technikáját, ha a „felvásárló" különválaszt néhány részműveletet, és ezeket saját műhelyében bérmunkásokkal végezteti el,

ha az otthonmunka kiadásával együtt és ezzel szoros összefüggésben megjelennek a munkamegosztást alkalmazó nagy műhelyek (amelyek gyakran ugyancsak a felvásárlók tulajdonában vannak) — akkor a tőkés manufaktúra keletkezésének egy másfajta folyamatát látjuk*.

Az ipar tőkés formáinak fejlődésében a manufaktúrának komoly jelentősége van, mert közbe eső láncszem egyrészt a tőke kezdetleges formáival egybekapcsolt kézművesség és kisárutermelés, és másrészt a gépi nagyipar (a gyár) között. A manufaktúra közel áll a kisiparhoz, mert alapja a kézi technika marad, mert a nagy üzemek ennélfogva nem szoríthatják ki radikálisan a kis üzemeket, mert az iparost nem szakíthatják el véglegesen a mezőgazdaságtól. „A manufaktúra a társadalmi termelést sem egész terjedelmében megragadni, sem mélységében (in ihrer Tiefe) forradalmasítani nem tudta. Mint gazdasági mestermű emelkedett magasra a városi kézművesség és a falusi háziipar széles alapján"**. Közel áll a manufaktúra a gyárhoz is, mert nagy piacot, bérmunkásokat foglalkoztató nagy üzemeket és nagytőkét hoz létre, amelynek a nincstelen munkások tömegei teljesen alá vannak rendelve.

Az orosz irodalomban rendkívül elterjedt az az előítélet, hogy az ú. n. „gyáripari" termelés és a „kusztár"-termelés között szakadék van, hogy az előbbi „mesterséges" valami, az utóbbi pedig „népi" jellegű, s ezért különösen fontosnak tartjuk, hogy megvizsgáljuk a feldolgozó ipar valamennyi főbb ágára vonatkozó adatokat, és meg-

---

* A tőkés manufaktúra keletkezésének erről a folyamatáról lásd Marx, „Das Kapital", III. 318—320. old. Orosz ford. 267—270. old.[109]

„Nem a régi céhek öléből született meg a manufaktúra. A kereskedő lett a modern műhely főnöke, nem pedig a régi céhmester" („Misère de la philosophie", 190. old.)[110]. Hogy mik, Marx szerint, a manufaktúra fogalmának főbb ismertetőjelei, azt más helyen már elmondottuk. [„Tanulmányok", 179. old. (Lásd *Lenin Művei*. 2. köt. 1951. 451. old. — *Szerk.*)]

** „Das Kapital", I[2], 383. old.[111]

mutassuk, milyen volt ezeknek az iparágaknak gazdasági szervezete, miután már kinőttek a paraszti kisiparok szakaszából, de még nem alakultak át gépi nagyiparrá.

II. A TŐKÉS MANUFAKTÚRA AZ OROSZ IPARBAN

Kezdjük a rostanyagokat feldolgozó iparon.

1. Szövőipar

A vászon-, a gyapot-, gyapjú- és selyemszövetek, a paszomány stb. szövésének nálunk mindenütt a következő volt a szervezete (a gépi nagyipar megjelenése előtt). Az iparág élén a bérmunkások százait foglalkoztató nagy tőkés műhelyek állottak; ezeknek a műhelyeknek a tulajdonosai, akik nagy tőkével rendelkeztek, nagyban vásárolták a nyersanyagot, s ezt részben saját üzemeikben dolgozták fel, részben pedig kiadták a fonalat és a felvetett láncot kistermelőknek (takácsműhely-tulajdonosoknak, közvetítőmestereknek, vállalkozóknak, paraszti „kusztároknak" és másoknak), hogy saját otthonukban vagy kis üzemekben munkadíj ellenében megszőjék az anyagot. Magának a termelésnek alapja a kézi munka volt, s az egyes munkások megosztva a következő különálló műveleteket végezték el: 1) a fonal festését; 2) a fonal motollálását (erre a műveletre gyakran a nők és gyermekek specializálták magukat); 3) a fonal felvetését („felvetők"); 4) a szövést; 5) a vetülékfonal felcsévélését a szövő részére (csévélők, többnyire gyermekek). Nagy műhelyekben olykor külön „befűzők" is vannak (ezek a láncfonalat befűzik a szövőszék nyüstjébe és bordáiba)*. A munkát nemcsak egyes műveletekre, hanem az egyes árufajták készítésére is elosztják, vagyis a takácsok bizonyos fajtájú szövetek

* Lásd „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye", VII. köt. 3. füz. (Moszkva 1883) 63—64. old.

készítésére specializálják magukat. Ha a termelés néhány műveletét ki is adják otthonmunkába, ez természetesen még mit sem változtat az ilyen típusú ipar gazdasági szerkezetén. A takácsműhelyek vagy a házak, amelyekben a takácsok dolgoznak, csak a manufaktúra külső osztályai. Ennek az iparnak technikai alapja a kézműves termelés széleskörű és rendszeres munkamegosztással; gazdasági szempontból azt látjuk, hogy óriási tőkék képződnek, amelyek az igen kiterjedt (országos) piacon kezükben tartják a nyersanyagok vásárlását és a készítmények elhelyezését, s amelyeknek a proletár takácsok tömegei teljesen ki vannak szolgáltatva; néhány nagyüzem (szűkebb értelemben vett manufaktúra) uralkodik a kisüzemek nagy tömege felett. A munkamegosztás hivatásos munkásokat választ ki a parasztság soraiból; nem-földművelő manufaktúraközpontok jönnek létre, mint például Ivanovo Vlagyimir kormányzóságban (1871 óta Ivanovo-Voznyeszenszk város; ma a gépi nagyipar egyik központja); Velikoje Jaroszlavl kormányzóságban és Moszkva, Kosztroma, Vlagyimir és Jaroszlavl kormányzóság sok más faluja, amelyek azóta már ipartelеppé változtak*. Az ily módon szervezett ipart közgazdasági irodalmunkban és statisztikánkban rendszerint két részre osztják: azokat a parasztokat, akik otthon, vagy nem különösen nagy szövödékben, műhelyekben stb. dolgoznak, a „kusztár"-ipar kategóriájába sorolják, a nagyobb szövödék és műhelyek pedig a „gyárak" közé kerülnek (mégpedig teljesen ötletszerűen, minthogy a kis- és a nagyüzemek, a szövödék és a manufaktúrák, az otthonmunkások és a tőkés műhelyében foglalkoztatott munkások különválasztására nincsen semmiféle pontosan megállapított és egyöntetűen alkalmazott szabály)**. Érthető, hogy az ilyen osztályozás, amely az egyik oldalra néhány bérmunkást állít, a másikra pedig néhány olyan vállalkozót, akik (az üzemükben

* Lásd a legfontosabb ilyen típusú telepek felsorolását a következő fejezetben.

** A következő fejezetben példák alapján mutatjuk meg, mekkora zűrzavar uralkodott ezen a téren.

alkalmazott munkásokon kívül) éppen ezeket a munkásokat foglalkoztatják, tudományos szempontból — nonsens*.

A kifejtetteket a „kusztár-szövőipar“ egyik ágára, mégpedig Vlagyimir kormányzóság selyemszövésére vonatkozó részletes adatokkal fogjuk szemléletessé tenni**. A „selyemipar“ — tipikus tőkés manufaktúra. Túlsúlyban van a kézi termelés. Az üzemek többsége kisüzem (313 üzem közül 179, vagyis 57 % 1—5 munkást foglalkoztat), de javarészük nem önálló, s az iparág egészében sokkal kisebb a jelentőségük, mint a nagyüzemeknek. A 20—150 munkást foglalkoztató üzemek hányada mindössze 8 % (25), de itt összpontosul a munkások 41,5 %-a, és ezek adják az össztermelés 51 %-át. Az ipar valamennyi (2823) munkása közül 2092, vagyis 74,1 % bérmunkás. „A termelési ágban megvan a munkamegosztás egyes árufajták szerint is, egyes részletműveletek szerint is.“ Ritkán tud egy takács „bársonyt“ is, „simát“ is szőni (ez ennek az iparágnak két fő terméke). „A műhelyen belül az egyes részletműveletek szerinti munkamegosztást csak a bérmunkásokat foglalkoztató nagy gyárakban“ (vagyis a manufaktúrákban) „alkalmazzák igazán szigorúan“. A teljesen önálló üzemtulajdonosok száma, akik maguk vásárolják az anyagot és maguk helyezik el a termékeket, csak 123; segítő családtagjaik száma 242, „emellett 2498 bérmunkás dolgozik nekik, nagyobbrészt bérmunkadíjért“, — összesen 2740 munkásuk van, s ez az iparágban dolgozó munkások 97 %-a. Így világos, hogy ha ezek a manufaktúra-tulajdonosok alvállalkozók (takácsműhely-tulajdonosok) közvetítésével otthonmunkát adnak ki, ez egy-

---

* — képtelenség. — *Szerk.*

** Lásd „Vlagyimir korm. ipara“, III. Részletes adatokat közölni a szövőiparnak mindazokról az ágairól, amelyeket kusztár-ipari irodalmunk ismertetett, lehetetlen volna, de fölösleges is. Emellett jelenleg ez iparágak zömében már a gyár uralkodik. A „kusztár-szövőiparról“ lásd még „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye“, VI. és VII. köt. — „Kusztárbiz. munk.“ — „Adatok a kézi munka statisztikájához“[112]. — „Beszámolók és vizsg.“ — Korszak, I. ç.

általán nem az ipar külön formája, hanem csak a manufaktúrába fektetett tőke egyik művelete. Helyesen jegyzi meg Harizomenov úr, hogy „a kis üzemek tömege (57 %) a nagy üzemek elenyésző száma mellett (8%), valamint az egy üzemre eső kis átlagos munkáslétszám (7 ½ fő) elleplezi a termelés igazi jellegét" (l. c., 39. old.). A foglalkozások specializálódása, amely a manufaktúra jellemző sajátossága, itt szemléltetően megmutatkozik abban, hogy az iparosok különválnak a földműveléstől (otthagyja a földet egyrészt a koldusbotra jutott takács, másrészt a nagy manufaktúratulajdonos), és hogy kialakul az ipari népesség külön típusa, amely összehasonlíthatatlanul „rendesebben" él, mint a földműves, és lenézi a muzsikot (l. c., 106. old.). Gyárstatisztikánk a szóban forgó iparágnak mindig csak egy véletlenül kiragadott kis részét ölelte fel*.

Moszkva kormányzóság „paszományipara" tőkés manufaktúra ugyanilyen szervezettel**. Ugyanez a helyzet Szarátov kormányzóság kamisini kerületének kartoniparában is. A „Lajstrom" szerint 1890-ben itt 31 „gyár" volt 4250 munkással és 265 ezer rubel értékű termeléssel, a „Jegyzék" szerint pedig mindössze egy „munkakiadó iroda" 33 üzemi munkással és 47 ezer rubel értékű termeléssel. (Ezek szerint 1890-ben összekeverték az üzemi munkásokat és a bedolgozó munkásokat!) A helyi kutatások szerint a kartonkészítő iparnak 1888-ban mintegy 7000

* A „Katonastat. gyűjt." képes volt arra, hogy Vlagyimir kormányzóságban 1866-ban 98 selyemgyárat (!) számláljon össze, 98 munkással és 4000 rubel (!) értékű termeléssel. A „Lajstrom" szerint 1890-ben 35 gyár volt, 2112 munkással és 936 ezer rubel értékű termeléssel. A „Jegyzék" szerint 1894/95-ben 98 gyár volt, 2281 munkással és 1918 ezer rubel értékű termeléssel, továbbá 2477 „üzemen kívüli, bedolgozó" munkással. Tessék hát megkülönböztetni a „kusztárt" a „gyárimunkástól"!

** A „Lajstrom" szerint 1890-ben Moszkva környékén 10 paszománygyár működött 303 munkással és 58 ezer rubel értékű termeléssel. Ugyanakkor „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye" (VI. köt. 2. füz.) szerint 400 üzem volt 2619 munkással (72,8 %-uk bérmunkás) és 963 ezer rubel értékű termeléssel.

szövőgépe volt* 2 millió rubel értékű termeléssel, „az egész szakmát néhány gyáros tartja kezében", s ezeknek dolgoznak a „kusztárok", beleértve 6—7 éves gyerekeket, akik 7—8 kopek napibért kapnak („Beszámolók és vizsg.", I. köt.)**. És így tovább.

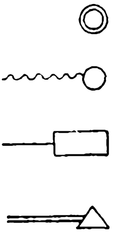
2. A textilipar egyéb ágai. Posztókallózó és ványolóipar

A hivatalos gyárstatisztikából ítélve, a nemeziparban nagyon gyengén fejlődött ki a „kapitalizmus": egész Európai-Oroszországban mindössze 55 gyár van 1212 munkással és 454 ezer rubel értékű termeléssel (az 1890. évi „Lajstrom" szerint). Ezek a számadatok azonban az igen fejlett tőkés iparnak mindössze egy ötletszerűen kiragadott kis részét tüntetik fel. A „gyári" nemezkészítés fejlettsége tekintetében Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság foglalja el az első helyet, s ebben a kormányzóságban az iparág fő központja Arzamasz és a város tőszomszédságában fekvő Vijezdnaja Szloboda (itt 8 „gyár" van 278 munkással és 120 000 rubel értékű termeléssel; a lakosok száma 1897-ben 3221, Krasznoje községben pedig 2835). Éppen e központok környékén fejlődött ki a „kusztár"-nemezipar: 243 üzem 935 munkással és 103 847 rubel értékű termeléssel („Kusztárbiz. munk.", V.). Hogy szemléltetően megmutassuk e vidék nemeziparának gazdasági szervezetét, a grafikai módszerhez nyúlunk, s külön jelekkel tüntetjük fel az iparág általános szerkezetében külön helyet elfoglaló termelőket.

* „A gyárfelügyelők 1903. évi jelentéseinek összefoglalása" (Szentpétervár 1906) egész Szarátov kormányzóságban 33 munkakiadó irodát vett fel 10 000 munkással. *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

** Ennek az iparágnak a központja a szosznovkai járás, amelyben a zemsztvo-összeírás 1886-ban 4626 portát vett fel, 38 000 lélekkel; az ipari üzemek száma 291. Az egész járásban a porták 10 %-ának nincs háza (a kerületi átlag 6,2 %), 44,5 %-ának nincs vetésterülete (a kerületi átlag 22,8 %). Lásd „Szarátov korm. stat. adatainak gyűjteménye", XI. köt. — Eszerint a tőkés manufaktúra itt is ipari központokat teremtett, amelyek elszakítják a munkásokat a földtől.

A nemezipar szervezetének grafikai ábrázolása

teljesen önálló mesterek, akik első kézből vásárolják a gyapjút.

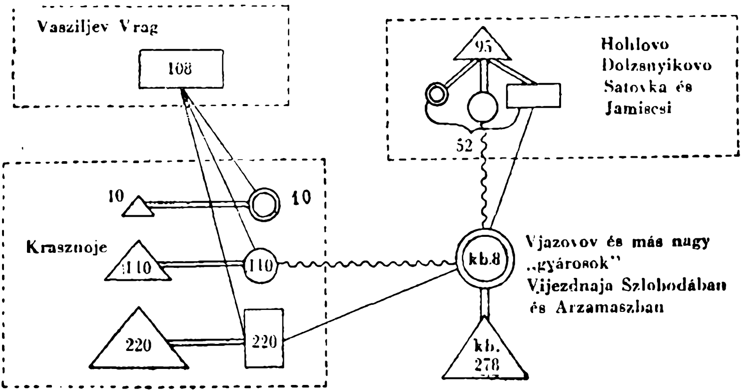
önálló mesterek, akik másodkézből vásárolják a gyapjút (kitől — mutatja a hullámvonal).

nem önálló termelők, akik a mestereknek dolgoznak, azok anyagával, teljesítménybérért (kinek dolgoznak — mutatja a folytonos vonal).

bérmunkások (kinél — mutatja a kettős vonal).

A számok a munkások számát jelentik (hozzávetőlegesen)*.

A pontozott vonalú négyszögekben a számok az ú. n. „kusztár"-ipar, a többiek az ú. n. „gyárüzemi ipar" adatai.

Világos tehát, hogy a „gyáripar" és a „kusztár-ipar" különválasztása teljesen mesterséges, hogy az iparág itt egységes egészet alkot, amelyre teljesen ráillik a tőkés manufaktúra fogalma**. Technikai szempontból nézve,

* A források a szövegben vannak feltüntetve. Az üzemek száma körülbelül fele az önálló munkások számának (52 üzem Vasziljev Vragban, 5 + 55 + 110 Krasznojéban és 21 üzem 4 kis községben). Ezzel szemben Arzamaszban és Vijezdnaja Szlobodában a 8-as szám a „gyárak" számát jelenti, nem pedig a munkásokét.

** A közölt grafikai ábra, mellesleg, tipikus képet ad általában

ez kézi termelés. A munkaszervezet munkamegosztáson alapuló kooperáció; ez a munkamegosztás itt kétféle formában jelentkezik: a munka megoszlik árufajták szerint (egyes falvakban nemezt készítenek, másokban csizmát, kalapot, talpbélést stb.) és részletműveletek szerint (például Vasziljev Vragban az egész falu kalapokat és talpbéléseket *kallóz* Krasznoje község számára, ahol azután a félgyártmányt késztermékké dolgozzák fel stb.). Ez a kooperáció tőkés jellegű, mivel élén a nagytőke áll, amely megteremtette a nagy manufaktúrákat és alárendelte magának a kis üzemek nagy tömegét (a gazdasági viszonyok bonyolult hálózata révén). A termelők óriási többsége *részmunkássá* lett, aki a legegészségtelenebb viszonyok között a vállalkozónak dolgozik*. Az a körülmény, hogy az ipar régóta fennáll és a tőkés viszonyok itt teljesen kialakultak, különválasztja az iparosokat a földműveléstől. Krasznojéban a mezőgazdaság erősen hanyatlik, s a lakosság életmódja is különbözik a földművesekétől**.

Pontosan ilyen a posztókallózó és ványolóipar szerve-

---

valamennyi, tőkés manufaktúraként megszervezett orosz iparról: mindenütt azt látjuk, hogy az ipar élén nagy üzemek állnak (amelyek olykor a „gyárak" közé vannak sorolva), és hogy a kis üzemek nagy tömege ezeknek teljesen alá van rendelve; egyszóval, mindenütt a munkamegosztáson és a kézi termelésen alapuló tőkés kooperációval találkozunk. A nem-mezőgazdasági központot a manufaktúra nemcsak itt alakítja ki így, — pontosan így alakítja ki csaknem minden más iparban is.

* Meztelenül dolgoznak, 22—24° R hőségben. A levegő tele van finom és durva porral, gyapjúszálakkal és mindenféle szennyel. A „gyárakban" a padló földes (különösen a gyapjúmosó helyiségekben) stb.

** Nem érdektelen itt megemlítenünk a krasznojeiek különleges zsargonját; ez a manufaktúra sajátos területi elzárkózottságának jellemző vonása. „Krasznojéban a gyárat *matrojszkij* zsargonban *povarnyának* [konyhának] nevezik... A *matrojszkij* zsargon egyik az ofenyszkij zsargon [házaló kereskedők zsargonja] számos válfajából, amelyek közül 3 van különösen elterjedve: a tulajdonképpeni *ofenyszkij*, amelyet túlnyomórészt Vlagyimir kormányzóságban használnak, a *galivonszkij* Kosztroma kormányzóságban, és a *matrojszkij* Nyizsnyij-Novogorod és Vlagyimir kormányzóságban" („Kusztárbiz. munk.", V. 465. old.). Csak a gépi nagyipar szünteti meg véglegesen a társadalmi kapcsolatok partikuláris jellegét, és állít helyükbe országos (és nemzetközi) kapcsolatokat.

zete több más vidéken is. Ugyanennek a kormányzóságnak szemjonovi kerületében 1889-ben 363 földközösség 3180 portájában 4038-an foglalkoztak ezzel az iparral. 3946 közül csak 752 dolgozott eladásra, 576 bérmunkás volt, 2618 pedig mestereknek dolgozott, legnagyobbrészt azok nyersanyagával. 189 porta 1805 portának adott ki munkát. A nagyobb mestereknek bérmunkásokat foglalkoztató műhelyeik vannak, amelyekben a munkások száma olykor a 25-öt is eléri, s évente mintegy 10 000 rubelért vásárolnak gyapjút*. A nagygazdákat *tiszjacsnyikoknak*** nevezik; ezek forgalma 5000—100 000 rubel; saját gyapjúraktáruk és a készítmények eladására saját üzletük van***. Kazán kormányzóságban a „Jegyzék" felvett 5 nemez-„gyárat" 122 munkással, 48 000 rubel értékű termeléssel és 60 bedolgozó munkással. Ez utóbbiak nyilván a „kusztárok" között is szerepelnek, akikről azt olvassuk, hogy eléggé gyakran „felvásárlóknak" dolgoznak, és hogy van olyan üzem, amely 60 munkást is foglalkoztat****. Kosztroma kormányzóság 29 nemez-„gyára" közül 28 a kinyesmai kerületben van, s 593 üzemi munkást és 458 bedolgozót foglalkoztat („Jegyzék", 68—70. old.; két vállalatnak csak bedolgozói vannak. Már gőzgépek is akadnak). A „Kusztárbiz. munk."-ból (XV) tudjuk, hogy ennek a kormányzóságnak 3908 gyapjúkártolója és kallósa közül 2008 éppen a kinyesmai kerületben összpontosul. A kosztromai kallósok legnagyobbrészt nem önállóak, vagy éppenséggel mint bérmunkások, igen egészségtelen műhelyekben dolgoznak*****. Tver kormányzóság kaljazini kerületében egyrészt „gyárosoknak" végzett otthonmunkával találkozunk („Jegyzék", 113. old.), másrészt éppen ez a kerület a kallós „kusztárok" fészke; ebből a kerületből mintegy 3000 munkás vándorol át a „Zimnyák" pusztán (a hatvanas években itt volt Alekszejev posztógyára), „a gyapjúgyaratolók és kallósok óriási

* „Adatok Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság földjeinek felbecsüléséhez", XI. köt. Nyizsnyij-Novgorod 1893. 211—214. old.

** — pénzes ember, akinek ezrei [tiszjacsi] vannak. — *Ford.*

*** „Kusztárbiz. munk.", VI.

**** „Beszámolók és vizsg.", III.

***** „Beszámolók és vizsg.", III.

munkapiacát alkotva"*. Jaroszlavl kormányzóságban ugyancsak vannak a „gyárosoknak" bedolgozóik („Jegyzék", 115. old.) és vannak „kusztárok", akik a kereskedő vállalkozók gyapjúját dolgozzák fel stb.

3. Kalap- és sapkakészítés, kenderfeldolgozás és kötélgyártás

Moszkva kormányzóság kalaposiparának statisztikai adatait fentebb már közöltük**. Ezekből az adatokból látható, hogy az összetermelés és az egész munkáslétszám $^2/_3$-a 18 üzemben összpontosul, amelyek átlagban 15,6 munkást foglalkoztatnak***. A „kusztár" kalaposok a kalapkészítés munkafolyamatainak csak egy bizonyos részét végzik el: *kalaptompokat* készítenek, amelyeket a „kikészítő üzemmel" rendelkező moszkvai kereskedők vesznek meg; a „kusztár" kalaposoknak viszont mint otthonmunkások dolgoznak „nyírónők" (akik nyírják a bolyhot). Eszerint itt nagyjában tőkés kooperációval van dolgunk, amely munkamegosztáson alapszik, és amelyet a gazdasági függés különböző formáinak egész hálója vesz körül. Az ipar központjában (Klenovo község, podolszki kerület) világosan megmutatkozott, hogy az iparosok (főleg a bérmunkások) elszakadtak a mezőgazdaságtól****, s a lakosság igényei emelkedtek; „sokkal rendesebben" élnek, karton-, sőt posztóruhában járnak, szamovártszereznek be, felhagynak régi szokásaikkal stb., s ezzel keserves panaszokra késztetik az ósdi hagyományok helyi tisztelőit*****. Az új korszak hatására még elvándorló kalaposok is vannak.

Tipikus tőkés manufaktúra Molvityino község sapkakészítő ipara (Kosztroma kormányzóság buji kerület)°. „Molvityinóban és ... 36 más községben a fő ... foglal-

* „Vlagyimir korm. ipara", II.

** Lásd az V. fej. I. mellékletét; 27. sz. iparág.

*** Ezek közül az üzemek közül néhány olykor a „gyárak" közé került. Lásd pl. 1879. évi „Lajstrom", 126. old.

**** Lásd fent V. fej. VII. pont.

***** „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye", IV. 1. füz. 282—287. old.

° Lásd „Kusztárbiz. munk.", IX. és „Beszámolók és vizsg.", III.

kozás — a sapkakészítés." A földműveléssel teljesen felhagynak. 1861 után ez az ipar erősen kifejlődött; a varrógép használata széles körben elterjedt. Molvityinóban 10 műhelyben egész éven át dolgoznak; mindegyik műhely 5—25 sapkakészítőt és 1—5 sapkakészítőnőt foglalkoztat. „A legjobb műhelynek . . . évente mintegy százezer rubel forgalma van"*. Ki is adnak munkát (így például a sapka felsőrészét a nők otthon készítik). A munkamegosztás elnyomorítja a munkásokat, nagyon kedvezőtlen egészségügyi viszonyok közt dolgoznak és rendszerint tüdőbajt kapnak. Minthogy ez az ipar igen régi (több mint 200 éves), rendkívül ügyes sapkakészítők nevelődtek ki: a molvityinói sapkakészítők a fővárosokban és a távoli vidékeken is híresek.

A kenderfeldolgozó ipar központja Kaluga kormányzóság medinyi kerületében Polotnyanij Zavod község. Polotnyanij Zavod nagy falu (lakosainak száma az 1897. évi népszámlálás szerint 3685), földnélküli, szorgalmas iparos lakossággal (több mint 1000 „kusztár"); ez a medinyi kerület „kusztár"-iparának központja**. A kenderfeldolgozás szervezete a következő: a nagy vállalkozóknak (hárman vannak; a legnagyobb közülük Jerohin) bérmunkásokat foglalkoztató műhelyük van és nyersanyagvásárlásra többé-kevésbé jelentős forgótőkével rendelkeznek. A kendert a „gyárban" gerebenezik, a fonónők otthon fonják és részben a gyárban, részben otthon sodorják. A felvetés a gyárban, a szövés a gyárban és otthon történik. 1878-ban a kenderfeldolgozó iparban 841 „kusztárt" számláltak; Jerohint mint „kusztárt" és mint „gyárost" is felvették; bevallása szerint 1890-ben és 1894—1895-ben 94, illetőleg 64 munkást foglalkoztatott; a „Beszámolók és vizsg." szerint (II. köt. 187. old.) „több száz paraszt" dolgozik neki.

Nyizsnyij-Novgorod kormányzóságban a kötélgyártás központjai ugyancsak nem-földművelő iparos falvak: Nyizsnyij és Verhnyij Izbilec a gorbatovi kerületben***.

---

* Valamely véletlen folytán azonban az ilyen műhelyeket eddig nem sorolták a „gyárak" közé.

** „Kusztárbiz. munk.", II.

*** A zemsztvo-statisztika szerint („Adatok", VII. füz. Nyizsnyij-Novgorod 1892) ezekben a falvakban 1889-ben 341, ill. 119

Karpov úr adatai szerint („Kusztárbiz. munk.“, VIII. füz.) ezek alkotják a gorbatov-izbileci kötélgyártó körzetet; Gorbatov város polgárainak egy része ugyancsak ezzel az iparral foglalkozik, sőt V. és N. Izbilec „úgyszólván Gorbatov külvárosai“, lakosai polgári életmódot folytatnak, naponta teát isznak, ruháikat vásárolják, fehér kenyeret esznek. 32 község lakosságának vagy $^2/_3$ része foglalkozik ezzel az iparral, nevezetesen 4701 fő (2096 férfi és 2605 nő); termelésük értéke mintegy 1 ½ millió rubel. Az iparág körülbelül 200 esztendeje áll fenn, és most hanyatlóban van. Szervezete a következő: valamennyien a 29 vállalkozó valamelyikének dolgoznak, azok nyersanyagával, bérmunkadíjért, s „teljesen ki vannak szolgáltatva a vállalkozóknak“; napi munkaidejük 14—15 óra. A zemsztvo-statisztika adatai (1889. évi adatok) szerint ez az ipar 1699 férfimunkást foglalkoztat (plusz 558 nőmunkást és serdülő ifjút). 1648 munkás közül csak 197 dolgozik eladásra, 1340 vállalkozóknak“*, 111 pedig bérmunkás 58 vállalkozó műhelyében. Az 1288 *osztásfölddel ellátott* porta közül csak 727, vagyis valamivel több mint a fele műveli meg maga a szántóföldjét. Az 1573 osztásfölddel ellátott munkás közül 306, vagyis 23,2 % egyáltalán nem foglalkozik földműveléssel. Ha felvetjük a kérdést, hogy kik is ezek a „vállalkozók“, a „kusztár“-ipar területéről át kell térnünk a „gyáripar“ területére. A „Jegyzék“ szerint 1894—95-ben itt két kötélgyár működött, 231 üzemi munkással és 1155 bedolgozóval, 423 000 rubel értékű termeléssel. Mindkét üzem beszerzett már mechanikai hajtóműveket (ilyen nem volt még sem 1879-ben, sem 1890-ben); világosan látjuk hát itt, hogy a tőkés manufaktúráról áttérnek a tőkés gépi iparra, hogy a „kusztár“ munkakiadók és felvásárlók igazi gyárosokká válnak.

Perm kormányzóságban az 1894/95. évi kusztár-

---

portát számláltak, 1277, ill. 540 lélekkel. Az osztásfölddel ellátott porták száma 253, ill. 103. Az iparűző porták száma 284, ill. 91, ezek közül 257, illetőleg 32 nem foglalkozik földműveléssel. A lónélküli porták száma 218, ill. 51. Az osztásföldet bérbe adja 237, ill. 53 porta.

* V. ö. „Nyizsnyij-Novgorodi gyűjt.“, IV. köt. Roszlavlev lelkész cikke.

összeírás 68 paraszti kötélgyártó üzemet vett fel, 343 munkással (ezek közül 143 bérmunkás) és 115 000 rubel értékű termeléssel*. Ezeknek a kis üzemeknek az élén a velük együtt felvett nagy manufaktúrák állanak: 6 vállalkozó 101 munkással (köztük 91 bérmunkás) és 81 000 rubel értékű termeléssel**. A termelés szervezete ezekben a nagyüzemekben a legszemléltetőbb mintája lehet a „szerves manufaktúrának" (Marx)[113], vagyis az olyan manufaktúrának, amelyben az egyes munkások a nyersanyag feldolgozásának egyes *egymás után következő* műveleteit végzik el: 1) a kender tilolása, 2) a gerebenezés, 3) a fonás, 4) a tekerőre gombolyítás, 5) a kátrányozás, 6) lemotollálás a dobra, 7) a fonalak átengedése az eresztőszerszámról a likacsos deszkán, 8) a fonalak átengedése az öntöttvashüvelyen, 9) a fonadék összesodrása, az ágak összeeresztése és összeverése***.

A kenderfeldolgozás szervezete nyilvánvalóan ugyanilyen Orel kormányzóságban is: a kis paraszti üzemek sokaságából kiválnak a nagy manufaktúrák, amelyek főleg a városokban működnek, s a „gyárak" közé vannak sorolva (az 1890. évi „Lajstrom" szerint Orel kormányzóságban 100 kenderfeldolgozó gyár volt 1671 munkással és 795 000 rubel értékű termeléssel). A kenderfeldolgozó iparban a parasztok „kereskedőknek" (valószínűleg ugyancsak manufaktúra-tulajdonosoknak) dolgoznak, az ő nyersanyagukkal bérmunkadíjért, s a munka speciális műveletekre bomlik; a „tilolók" tilolják a kendert; a „fonók" megfonják, a „gerebenezők" megtisztítják a törektől, a „kerekesek" forgatják a kereket. A munka nagyon nehéz; sokan betegednek meg tüdőbajban és sokan kapnak sérvet. A por oly sűrű, hogy „ha az ember nincs hozzá-

* „Áttekintés perm korm. kusztáriparának állapotáról", 158. old.; a táblázat végösszegében hiba vagy sajtóhiba van.

** Ibid., 40. old. és a 188. táblázat. Valószínűleg ugyanezek az üzemek szerepelnek a „Jegyzék" 152. oldalán is. A nagy és a kis üzemek összehasonlítása céljából különválasztottuk az árutermelő földművelőket; lásd: „Tanulmányok", 156. old. (Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 415. old. — *Szerk.)*

*** „Кyст. пром. Перм. гyб. на Сиб.-Уральской выставке" [„Perm korm. kusztáripara a Szibériai-Uráli kiállításon"], III. füz. 47. és köv. oldalak.

szokva, negyedóráig sem bírja ki". Közönséges csűrökben dolgoznak látástól vakulásig, májustól szeptemberig*.

4. Fafeldolgozó iparok

A tőkés manufaktúra legtipikusabb példája ezen a területen a ládagyártás. Például a permi kutatók adatai szerint „a ládagyártás szervezete a következő: néhány nagyvállalkozó, akinek bérmunkásokkal dolgozó műhelye van, megvásárolja az anyagot, az árut *részben* saját üzemében készítteti el, de leginkább részletműveleteket végző kis műhelyeknek adja ki az anyagot, saját műhelyében pedig összeállítja a láda egyes részeit, s végleges elkészítése után a piacra küldi az árut. A munkamegosztást ... nagy méretekben alkalmazzák: az egész láda elkészítését 10—12 műveletre bontják, amelyeket külön-külön kusztár részmunkások végeznek el. Az ipar szervezete a részmunkásokat (Teilarbeiter, ahogyan a „Tőke" nevezi őket) összefogja a *tőke* vezénylete alatt"**. Ez a különnemű manufaktúra (heterogene Manufaktur, ahogy Marx mondja)[114], amelyben az egyes munkások a nyersanyagfeldolgozásnak nem az egymás után következő műveleteit végzik el, hanem egyes termékrészeket készítenek, amelyeket azután csak össze kell állítani. Hogy a tőkések annyira kedvelik a „kusztárok" otthonmunkáját, ennek magyarázata részben e manufaktúrának említett jellege, részben (és főleg) az otthonmunkások alacsonyabb munkabére***. Meg kell jegyeznünk, hogy ennek az iparnak viszonylag nagyobb műhelyei olykor a „gyárak" közé kerülnek****.

* Lásd Orel kormányzóság trubcsevszki, karacsevi, oreli kerületének zemsztvo-statisztikai gyűjteményeit. A nagy manufaktúrák és a paraszti kisüzemek közötti összefüggés abból is látható, hogy az utóbbiakban szintén fejlődik a bérmunka alkalmazása: például az oreli kerületben 16 parasztnál — fonodák tulajdonosainál — 77 munkás dolgozik.

** *V. Iljin.* „Tanulmányok", 176. old. (Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 447—448. old. — *Szerk.)*

*** Lásd ezzel kapcsolatban a permi kusztárösszeírás pontos adatait, u. o. 177. old. (Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 448. old. — *Szerk.)*

**** Lásd „Lajstrom" és „Jegyzék" ugyancsak Perm kormányzóságról, ugyanarról a Nyevjanszkij Zavod községről (nem-földművelő falu), amely a „kusztáripar" központja.

Minden valószínűség szerint ugyanilyen a szervezete a ládaiparnak Vlagyimir kormányzóság muromi kerületében is, ahol a „Jegyzék“ 9 „gyárat“ tüntet fel (mind kézi erővel dolgozó üzem), 89 üzemi munkással és *114 bedolgozóval*, 69 810 rubel értékű termeléssel.

Hasonló a kocsigyártás szervezete is, például Perm kormányzóságban: a kisüzemek tömegéből kiemelkednek a bérmunkásokkal dolgozó összeszerelő műhelyek; a kis kusztárok részmunkások, akik a kocsi egyes részeit készítik vagy saját anyagukból, vagy a „felvásárlók“ (vagyis az összeszerelő-műhelyek tulajdonosai) anyagából*. A poltavai kocsigyártó „kusztárokról“ azt olvassuk, hogy Ardonyi helységben bérmunkásokkal dolgozó és munkát kiadó műhelyek vannak (20 bedolgozóig a nagyobb vállalkozóknál)**. Kazán kormányzóságban, a városi kocsik előállításában az egyes kocsifajták szerinti munkamegosztás figyelhető meg: bizonyos falvakban csak szánokat, másokban csak kocsikat állítanak elő stb. „A városi kocsik, amelyeket a faluban teljesen összeállítanak (de vasalás, kerék és rúd nélkül), a kazáni megrendelő kereskedőkhöz kerülnek, ezektől pedig a kovács kusztárokhoz vasalás céljából. Azután ezek a termékek visszakerülnek a városi boltokba és műhelyekbe, ahol véglegesen elkészítik, vagyis kipárnázzák és befestik azokat... Kazán, ahol korábban vasalták is a városi kocsikat, ezt a munkát fokozatosan a kusztároknak engedte át, akik olcsóbban dolgoznak, mint a városi mesterek...“*** A tőke tehát szívesebben ad ki otthonmunkát, mert így olcsóbb a munkaerő. A kocsigyártó ipar szervezete, amint ez az idézett adatokból látható, legtöbb esetben a tőkének alávetett, részmunkát végző kusztárok rendszere.

Voroncovka, ez a nagy iparűző falu Voronyezs kormányzóság pavlovszki kerületében (1897-ben 9541 lakos), mintha egyéb se volna, mint egyetlen manufaktúra, amely különféle faárukat készít („Kusztárbiz. munk.“, IX. füz., Mitr. Popov lelkész cikke). Ez az ipar több mint

* V. ö. „Tanulmányok“, 177—178. old. (Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 448—449. old. — *Szerk.)*

** „Beszámolók és vizsg“., I.

*** Ibid., III.

800 családot foglalkoztat (és emellett még az 5000 lakosú Alekszandrovka néhány családját is). Szekereket, utazókocsikat, kerekeket, ládákat stb. készítenek, összesen mintegy 267 000 rubel értékben. Önálló vállalkozó kevesebb mint egyharmaduk; vállalkozó műhelyében dolgozó bérmunkás nem sok van*. A többség megrendelésre dolgozik a helyi kereskedő-parasztoknak bérmunkadíj ellenében. A munkások el vannak adósodva a vállalkozóknál és a nehéz munka teljesen elcsigázza őket: a nép elgyengül. A községnek nem falusi, hanem ipari lakossága van, földműveléssel (a konyhakertészeten kívül) úgyszólván nem foglalkozik, osztásföldje igen kevés. Ez igen régi ipar, elvonja a lakosságot a földműveléstől, és egyre inkább mélyíti a szakadékot a gazdagok és szegények között. A lakosság szegényesen táplálkozik, öltözéke „választékosabb, mint azelőtt“, „de ezt a zsebe nem bírja“ — csupa vásárolt holmiban jár. „A lakosságot áthatja az ipari és kereskedelmi szellem.“ „Akiknek nincs mesterségük, csaknem mind kereskednek valamivel ... Az ipar és a kereskedelem hatására a paraszt általában szabadabb lett, s ez érettebbé és leleményesebbé tette“**.

Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság szemjonovi kerületének híres fakanál-készítő ipara, szervezetét tekintve, közel áll a tőkés manufaktúrához; igaz, hogy itt nincsenek olyan nagy műhelyek, amelyek kiemelkednek a kisüzemek tömegéből és uralkodnak azokon, ehelyett azonban mélyen begyökerezett a munkamegosztás, s a részmunkások tömege teljesen alá van rendelve a tőkének. Míg a kanál elkészül, nem kevesebb, mint tíz kézen megy át, s a felvásárlók néhány műveletet vagy külön bérmunkásokkal

* A fanagykereskedők száma 14. Ezeknek *fagőzölőik* vannak (ára körülbelül 300 rubel); 24 fagőzölő van a faluban, s mindegyiknél 6 munkás dolgozik. Ugyanezek a kereskedők ki is adnak anyagot a munkásoknak, és előlegekkel teljesen gúzsba kötik őket.

** Jó lesz, ha néhány szóval általánosságban kitérünk arra a folyamatra, amellyel a kapitalizmus fejlődése a *faiparban* végbemegy. A faiparosok nem nyers formában adják el a fát, hanem munkásokat fogadnak fel, akikkel a fát feldolgoztatják, különféle faárukat állíttatnak elő, s ezeket a termékeket eladják. Lásd „Kusztárbiz. munk.“, VIII. 1268., 1314. old. Továbbá „Orel korm. stat. adatainak gyűjt. Trubcsevszki kerület“.

végeztetnek el, vagy pedig szakmunkásoknak adják ki ezeket (például a festést); néhány falu egyes részműveletek elvégzésére specializálja magát (például Gyakovo község a kanál csiszolására, s ezt a felvásárló rendelésére munkadíj ellenében végzik; Hvosztyikova, Gyianova, Zsuzselki községek a kanalak festésére stb.). A felvásárlók nagyban veszik a fát Szamára és más kormányzóságokban, bérmunkás-csoportokat küldenek oda, nyersanyag- és készáru-raktáraik vannak, a legértékesebb anyagfajtákat kiadják a kusztároknak feldolgozásra stb. A részmunkások tömege bonyolult termelési gépezetet alkot, amely teljesen alá van rendelve a tőkének. „A kanálkészítőknek teljesen mindegy, hogy mint bérmunkások a vállalkozó költségére és annak helyiségében dolgoznak-e, vagy saját kunyhójukban gürcölnek, mert ebben az iparban, akárcsak a többiben is, mindent kikalkuláltak, felmértek és kiszámítottak már. A kanálkészítő mindenképpen csak a legszükségesebbet keresheti meg, ami a megélhetéshez feltétlenül szükséges"*. Egészen természetes, hogy ilyen körülmények között az egész termelést kezükben tartó tőkések nem sietnek műhelyeket felállítani, s a kézügyességen és a hagyományos munkamegosztáson alapuló iparág elhanyagolva egy helyben topog. A röghözkötött „kusztárok" szinte megkövesedtek hagyományos szokásaikban: 1889-ben csakúgy, mint 1879-ben még mindig a régi módon asszignatákban és nem ezüstpénzben számolnak.

Moszkva kormányzóság játékkészítő iparának élén ugyancsak tőkés manufaktúra típusú üzemek állanak**. A 481 műhely közül 20-nak van több, mint 10 munkása. A termelésben nagymértékben alkalmazzák mind az egyes árufajták, mind pedig az egyes részműveletek szerinti munkamegosztást, ami óriási mértékben növeli a munka termelékenységét (a munkás elnyomorodása

* „Kusztárbiz. munk.", II. füz. 1879. — Lásd továbbá a szemjonovi kerületre vonatkozó zemsztvo-statisztikai „Adatokat", XI. füz. 1893.

** Az idézett statisztikai adatok (V. fej., I. melléklet; a 2., 7. és 26. sz. iparág) a játékkészítőknek csak egy kis részét ölelik fel; de ezek az adatok mutatják, hogy már akadnak 11—18 munkást foglalkoztató műhelyek.

árán). Például, a kis műhelyek jövedelmezősége az eladási ár 26%-a, a nagy műhelyeké 58%*. A nagyvállalkozóknál magától értetődően az állótőke is jóval nagyobb; technikai berendezések is találhatók (például szárítókemencék). Az ipar központja egy nem-földművelő település: Szergijevszkij Poszad (az 1398 munkásból itt él 1055, és a 405 000 rubel értékű termelésből a település termelése 311 000 rubel; lakosainak száma az 1897. évi népszámlálás adatai szerint 15 155). Az erről az iparról szóló tanulmány szerzője, amikor rámutat a kis műhelyek túlsúlyára stb., úgy véli, hogy ez az ipar inkább manufaktúrává fog átalakulni, mintsem gyárrá, de ezt is valószínűtlennek tartja. „A kistermelőknek — mondja — a jövőben is mindig meglesz a lehetőségük arra, hogy többé-kevésbé sikeresen versenyezzenek a nagyüzemmel“ (l. c., 93. old.). A szerző megfeledkezik arról, hogy a manufaktúra technikai alapja továbbra is a kézi termelés, csakúgy mint a kisiparé; hogy a munkamegosztás sohasem nyújthat olyan döntő előnyt, amely teljesen kiszorítaná a kistermelőket, különösen az esetben nem, ha ez utóbbiak olyan eszközökhöz folyamodnak, mint a munkanap meghosszabbítása stb.; s hogy a manufaktúra sohasem képes az egész termelés átfogására, hanem csak felépítmény marad a kisüzemek tömege fölött.

5. Állati termékek feldolgozása. Bőr- és szűcsipar

A nagyobb bőripari vidékek különösen kézzelfogható példákat mutatnak a „kusztáripar“ és a gyáripar teljes összeforrottságára, a rendkívül kifejlett (vertikálisan és horizontálisan) tőkés manufaktúrára. Már az is jellemző, hogy a „gyári“ bőripar nagy méreteivel kitűnő kormányzóságokban (Vjatka, Nyizsnyij-Novgorod, Perm és Tver) különösen fejlett e termelési ág „kusztáripara“.

Az 1890. évi „Lajstrom“ szerint Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság gorbatovi kerületének Bogorodszkoje falujában 58 „gyár“ volt 392 munkással és 547 ezer rubel

---

* „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjt.“, VI. köt. 2. fűz. 47. old.

értékű termeléssel, az 1894/95. évi „Jegyzék" szerint pedig 119 „gyár" volt 1499 üzemi munkással és 205 bedolgozóval, 934 ezer rubel értékű termeléssel (ez utóbbi számadatok csak az állati termékek feldolgozására terjednek ki — a helyi ipar legfontosabb ágára). De ezek az adatok csak a *legkimagaslóbb* tőkés manufaktúrákat tüntetik fel. Karpov úr 1879-ben ebben a faluban és környékén több mint 296 üzemet számlált össze, 5669 munkással (ezek közül sokan otthon dolgoznak tőkéseknek) és körülbelül 1 490 000 rubel értékű termeléssel*, mégpedig a következő iparokban: bőripar, cipősarokragasztás hulladékból, kosárfonás (az áru számára), szíjgyártó, nyerges, kesztyűipar és a különálló fazekasság. Az 1889. évi zemsztvo-összeírás ezen a vidéken 4401 iparűzőt számlált; 1842 munkás közül, akikre vonatkozólag részletes adatok vannak, 1119 más műhelyében dolgozik mint bérmunkás, 405 pedig mint otthonmunkás dolgozik vállalkozóknak**. „Bogorodszkoje, a maga 8000 főnyi lakosságával, óriási bőrgyár, amelyben szakadatlanul dolgoznak"*** pontosabban — ez egy „szerves" manufaktúra, amely maroknyi nagytőkésnek van alárendelve; ezek megvásárolják a nyersanyagot, feldolgozzák a bőrt, különböző cikkeket állítanak elő belőle, s a termeléshez több ezer, teljesen nincstelen munkást fogadnak fel és uralkodnak a kisüzemeken****. Ez az iparág nagyon régi, a XVII. század óta áll fenn; az iparág történetében különös szerepe volt a Seremetyev földbirtokos családnak (a XIX. század elején), amely sokban hozzájárult ennek az iparnak kifejlődéséhez, és egyebek közt védelmébe vette az itt réges-régen kialakult proletariátust a helyi gazdagokkal szemben. 1861 után az ipar erős fejlődésnek indult; s

* „Kusztárbiz. munk.", IX.

** „Adatok a földek felbecsüléséhez", gorbatovi kerület.

*** „Kusztárbiz. munk.", IX.

**** Például a nyergesipar élén 13 nagy vállalkozó áll; ezek egyenként 10—30 bérmunkást és 5—10 bedolgozót foglalkoztatnak. A nagy kesztyűkészítő-vállalkozók saját műhelyükben szabják a kesztyűket (2—3 bérmunkással) és 10—20 bedolgozónővel varratják meg; ez utóbbiak *ujjbeillesztőkre* és *tűzőkre* oszlanak; az előbbiek veszik át a munkát a vállalkozóktól, s ők adják ki az utóbbiaknak, kizsákmányolva őket (1879. évi adat).

különösen jól gyarapodtak a nagy üzemek a kicsik rovására; s az évszázados iparűzés kiváló mestereket nevelt ki a lakosság soraiból, s ezek egész Oroszországban elterjesztették mesterségüket. A megszilárdult tőkés viszonyok különválasztják az ipart a mezőgazdaságtól: Bogorodszkoje falu nemcsak hogy maga alig foglalkozik földműveléssel, hanem elszakítja a földműveléstől a környékbeli parasztokat is, akik közül egyre többen átköltöznek ebbe a „városba"*. Karpov úr erről a faluról megállapítja, hogy „lakosaiból teljesen hiányzik minden paraszti vonás", „az embernek eszébe se jut, hogy falun van, nem pedig városban". Ez a falu messze maga mögött hagyja még Gorbatovot és Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság valamennyi kerületi központját is, legfeljebb Arzamasz kivételével. Ez „a kormányzóság egyik legjelentékenyebb kereskedelmi és ipari központja, amely milliós értékű árukat termel, és milliós kereskedelmet bonyolít le". „Bogorodszkoje ipari és kereskedelmi befolyása igen nagy területen érezhető; de a legközvetlenebbül körülbelül 10—12 versztnyi körzetének ipara kapcsolódik az iparhoz. Ez az ipari környék mintegy folytatása a tulajdonképpeni Bogorodszkojénak." „Bogorodszkoje lakosai egyáltalán nem hasonlítanak a szokásos szürke muzsikokhoz; ezek kézműves polgárok, értelmes, tapasztalt emberek, akik lenézik a parasztot. A bogorodszkojei lakos életmódja és erkölcsi felfogása teljesen polgári." Ehhez már csak azt kell hozzátenni, hogy a gorbatovi kerület iparűző falvaiban a népesség viszonylag nagy része tud írni-olvasni; az írástudó és a tanuló férfiak és nők százalékaránya Pavlovo, Bogorodszkoje és Vorszma falvakban 37,8 %, illetőleg 20,0 %, a kerület többi falvaiban pedig 21,5 %, illetőleg 4,4 % (lásd zemsztvo-statisztikai „Adatok").

* 1889-ben 1812 porta (9241 lakos) közül 1460-nek egyáltalán nem volt vetésterülete (1897-ben — 12 342 lakos). Pavlovo és Bogorodszkoje falvak abban különböznek a gorbatovi kerület többi falujától, hogy lakosságuknak csak különösen kis része vándorol el; megfordítva, a gorbatovi kerületben a falujuktól távol levő parasztok 14,9 %-a Pavlovóban, 4,9 %-a pedig Bogorodszkojéban lakik. A népességszaporulat 1858-tól 1889-ig a kerületben 22,1 %, Bogorodszkojéban viszont 42 % volt. (Lásd a zemsztvo-statisztikai „Adatokat".)

Ugyanilyenek a viszonyok (csak kisebb méretekben) a bőrfeldolgozó iparban is, olyan falvakban mint Katunki és Gorogyec a balahnai kerületben, Bolsoje Muraskino a knyaginyinói kerületben, Jurino a vaszilszurszki kerületben, Tubanajevka, Szpasszkoje, Vatrasz és Latisiha ugyanebben a kerületben. Ezek is nem-földművelő központok, földművelő környékkel, itt is olyan sokféle ipar és olyan nagyszámú kisüzem van (és olyan sok otthonmunkás is), s ezek alá vannak rendelve a nagyvállalkozóknak, akiknek tőkés műhelyei olykor a „gyárak" közé kerülnek*. Nem bocsátkozunk statisztikai részletekbe, amelyek a fent előadottakhoz képest semmi újat sem nyújtanak, csupán Katunki falu következő, rendkívül érdekes jellemzését idézzük**:

„Bizonyos patriarchális vonás, a vállalkozók és munkások közötti viszony egyszerűsége, amely különben első pillantásra nem ötlik szembe, és sajnos (?) esztendőről esztendőre egyre inkább eltűnik ... ez az, ami az iparok kusztárszerű jellegéről tanúskodik (?). Az ipar és a lakosság gyári jellege csak az utóbbi időben kezd jelentkezni, mindenekelőtt a városnak a hatására, amellyel a gőzhajóközlekedés megkönnyítette az érintkezést. Ma a falu már teljesen ipari település benyomását kelti: a mezőgazdaság jelei teljesen hiányoznak, a házak sűrűn egymás mellé épültek, akárcsak a városban, a gazdagok kőházai mellett ott vannak a szegények nyomorúságos vityillói, a település középpontjában egymáshoz szorulnak az üzemek hosszú fa- és kőépületei — mindez élesen megkülönbözteti Katunkit a szomszéd falvaktól és világosan mutatja a helyi népesség iparos jellegét. Maguk a lakosok egyes jellemvonásaikban ugyan-

* Lásd az említett kerületekre vonatkozó zemsztvo-statisztikai „Adatokat". — „Kusztárbiz. munk.", IX. és VI. — „Lajstrom" és „Jegyzék". — „Beszámolók és vizsg.", II.

** 1889-ben a faluban 380 porta volt (mind vetésterület nélkül) 1305 lakossal. Az egész katunki járásban a porták 90,6 %-a ipart űz, a munkások 70,1 %-a kizárólag iparűző (vagyis nem foglalkozik földműveléssel). Az írni olvasni tudást tekintve ez a járás magasan fölötte áll a kerület átlagának, s ebben a tekintetben csak a csernorecki járás előzi meg, amely ugyancsak nem-földművelő vidék, s amelyben nagyon fejlett a hajóépítő ipar. Bolsoje Muraskino községben 1887-ben 856 porta volt (ezek közül 853 vetésterület nélkül) 3473 lélekkel. Az 1897. évi népszámlálás szerint Gorogyecnek 6330, B. Muraskinónak 5341, Jurinónak 2189, Szpasszkojénak 4494, Vatrasznak 3012 lakosa volt.

így emlékeztetnek az Oroszországban már kialakult «gyárimunkás» típusára: bizonyos cifrálkodás a ház berendezésében, a ruházatban és modorban, többnyire könnyelmű életmód, a mának élés, merész, gyakran kacskaringós beszédmód, bizonyosfokú gőg a falusi muzsikokkal szemben — mindezekben a vonásokban valamennyi orosz gyárimunkással megegyeznek"*.

Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság Arzamasz városában a „gyári" statisztika 1890-ben összesen 6 bőrgyárat vett fel, 64 munkással („Lajstrom"); és ez csak egy kis töredéke a tőkés manufaktúrának, amely átfogja a szűcsipart, a csizmadiaipart stb. Ugyanezek az üzemtulajdonosok otthonmunkásokat foglalkoztatnak Arzamasz városában is (1878-ban számuk 400), és 5 városkörnyéki faluban is, ahol 360 szűcs-család közül 330 dolgozik az arzamaszi kereskedőknek, azok nyersanyagával, napi 14 órán át, 6—9 rubelért havonta**; ez az oka annak, hogy a szűcsök itt olyan sápadt, gyenge, elkorcsosodó emberek. A városkörnyéki Vijezdnaja Szlobodában 600 csizmadia-család közül 500 dolgozik vállalkozóknak, akiktől kiszabott anyagot kapnak. Ez az ipar nagyon régi, körülbelül 200 esztendős, s egyre növekszik és fejlődik. A lakosok úgyszólván nem foglalkoznak földműveléssel, s tisztára városi, „fényűző" életmódot folytatnak. Ugyanez vonatkozik a fentebb említett szűcsfalvakra is, amelyek lakosai „lenézik és «tahónak» nevezik a szántóvető parasztot"***.

Pontosan ugyanezt látjuk Vjatka kormányzóságban. A vjatkai és a szlobodszkoji kerület a „gyári" és a „kusztár" bőr- és szűcsipar központja. A vjatkai kerületben a kusztár bőrgyárak a város környékén összpontosulnak, s „kiegészítik" a nagy gyárak tevékenységét**** — például úgy, hogy a nagy gyárosoknak dolgoznak; a legtöbb esetben ugyancsak ezeknek dolgoznak a szíjgyártó és enyvgyártó kusztárok is. A nagy szűcsöknek több száz otthon-

* „Kusztárbiz. munk.", IX. 2567. old. 1880. évi adatok.

** Az arzamaszi gyárakban a munkások helyzete jobb, mint a falusi munkásoké („Kusztárbiz. munk.", III. 133. old.).

*** Ibid., 76. old.

**** „Kusztárbiz. munk.", XI. füz. 3084. old. (V. ö. az 1890. évi „Lajstrom".) A kusztárok között van felvéve Dolgusin földművelő paraszt is, akinek 60 munkással dolgozó gyára van. És ő nem az egyetlen ilyen kusztár.

munkás varrja az irhát stb. Ez egyetlen nagy tőkés manufaktúra, amelynek különböző osztályai vannak: báránybőrcserzés és báránybőrbunda-készítés, bőr- és szíjgyártás stb. Még szembetűnőbben alakultak ki a tőkés viszonyok a szlobodszkoji kerületben (az ipar központja — Gyemjanka); itt néhány nagyvállalkozót találunk* a kusztár bőrgyártók (870), csizmadiák és kesztyűkészítők (855), szűcsök (940) és szabók (309 bekecset varr tőkések rendelésére) fölött. Általában, úgy látszik, hogy a bőrkészítmények előállításának ilyen szervezete nagyon elterjedt: például Vjatka kormányzóság Szarapul városában a „Jegyzék" 6 bőrgyárat vesz fel, amely lábbelit is készít; ezeknek 214 üzemi munkásuk mellett 1080 bedolgozójuk is van (495. old.). Mi maradna meg a mi „kusztárjainkból", a „népiparnak" ezekből a Manyilovok által szépített képviselőiből, ha valamennyi orosz kereskedő és gyáros ugyanilyen részletesen és pontosan összeszámlálná bedolgozó munkásait!**

Ugyanitt kell megemlítenünk Rasszkazovót, Tambov kormányzóságnak és kerületnek ezt az ipari faluját is (1897-ben 8283 lakos); ennek az ipari gócnak van „gyáripara" is (posztó-, szappan-, bőr- és szeszgyárak), „kusztáripara" is, s az utóbbi szorosan összefügg az előbbivel; iparűzések: a bőrgyártás, a posztókallózó és ványoló ipar (mintegy 70 vállalkozó; 20—30 munkást foglalkoztató üzemek is vannak), az enyvgyártás, a csizmadiaipar, harisnyakötőipar (nincs olyan porta, amelyben ne kötnének harisnyát a „felvásárlóktól" súlyra kapott gyapjúból) stb. E falu tőszomszédságában ott van Belaja Poljana (300

* Az 1890. évi „Lajstrom" szerint mintegy 27 vállalkozó több mint 700 munkással.

** V. ö. azzal, amit ugyancsak a „Jegyzék" a 489. oldalon közöl Dunyilovo ismert „kusztár"-faluról (Vlagyimir kormányzóság sujai kerület). Az 1890. évi „Lajstrom" szerint 6 nagy szűcsüzem volt 151 munkással, a „Kusztárbiz. munk " (X. füz.) szerint pedig ezen a vidéken körülbelül 2200 szűcsöt és 2300 subakészítőt foglalkoztatnak; 1877-ben mintegy 5500 „kusztárt" számláltak. Valószínűleg ugyanilyen módon szervezték meg ebben a kerületben a szőrszitakészítő ipart is, amely 40 faluban vagy 4000 ú. n. „mardasszit" (az egész vidék elnevezése) foglalkoztat. Perm kormányzóság bőr- és csizmadiaiparának ezzel teljesen megegyező szervezetét ismertettük a „Tanulmányok"-ban 171. és köv. oldalak. (Lásd *Lenin* Művei, 2. köt. 1951. 441. és köv. oldalak. — *Szerk.)*

porta), amely ugyanezekről az iparokról nevezetes. A morsanszki kerületben a kusztáripar központja Pokrovszkoje-Vasziljevszkoje község, amely egyszersmind a gyáripar góca is (lásd „Lajstrom“ és „Beszámoló és vizsg.“, III. köt.). Kurszk kormányzóságban jelentősebb ipari falu és „kusztár“-ipari központ: Veliko-Mihajlovka (novooszkoli kerület, 1897-ben 11 853 lakos), Boriszovka (grajvoroni kerület, 18 071 lakos), Tomarovka (belgorodi kerület, 8716 lakos), Miropolje (szudzsai kerület, több mint 10 000 lakos; lásd „Beszámolók és vizsg.“, I. köt., 1888—1889. évi adatok). Ugyanezekben a falvakban bőr-„gyárak“ is találhatók (lásd az 1890. évi „Lajstromot“). A legfontosabb „kusztáripar“ a bőrgyártás és a csizmadiaipar. Ez már a XVIII. század első felében keletkezett, és a XIX. század hatvanas éveiben érte el legnagyobb fejlettségét — „tisztán kereskedelmi jellegű szilárd szervezetté“ alakult. Az egész termelést a vállalkozók monopolizálták, megvásárolták a bőrt és kiadták a kusztároknak feldolgozásra. A vasutak megszüntették a tőkének ezt a monopolhelyzetét, s a tőkés vállalkozók hasznothajtóbb vállalkozásokba vitték át tőkéjüket. Ma ennek az iparnak a szervezete a következő: a nagyvállalkozók száma mintegy 120; ezeknek bérmunkásokkal dolgozó műhelyeik vannak és emellett otthonmunkát is kiadnak; az önálló kisiparosok száma körülbelül 3000 (de ezek is a nagyvállalkozóktól vásárolják a bőrt); az otthonmunkások száma 400 (nagy műhelyek tulajdonosainak dolgoznak), s ugyanennyi a bérmunkás is; emellett még vannak tanoncok is. A csizmadiák száma több mint 4000. Ezenkívül találunk itt kusztár fazekasokat, ikonszekrény-készítőket, ikonfestőket, abrosz-szövőket stb.

Rendkívül jellegzetes és tipikus tőkés manufaktúra Olonyec kormányzóság kargopoli kerületének mókusprémipara, amelyet az egyik iparos-tanító oly nagy szakismerettel, az iparűző népesség egész életének oly hű és keresetlen ecsetelésével ír le a „Kusztárbiz. munk.“-ban (IV. füz.). Leírása szerint (1878) az ipar a XIX. század eleje óta áll fenn; 8 vállalkozónak 175 munkása van, de ugyancsak nekik dolgozik körülbelül 1000 otthonmunkás varrónő és vagy 35 szűcs-család (a falvakban), összesen 1300—1500 fő, 336 000 rubel értékű termeléssel. Mint kuriózumot meg

kell említeni, hogy akkor, amikor ez az ipar virágzott, nem került be a „gyári“ statisztikába. Az 1879. évi „Lajstromban“ nincs megemlítve. S amikor hanyatlani kezdett, bekerült a statisztikába. Az 1890. évi „Lajstrom“ Kargopolban és a kargopoli kerületben felvett 7 gyárat 121 munkással és 50 000 rubel értékű termeléssel, a „Jegyzék“ pedig 5 üzemet, 79 munkással (és 57 bedolgozóval) és 49 000 rubel értékű termeléssel*. Ennek a tőkés manufaktúrának a munkarendje szerfölött tanulságos, mert példa arra, hogy mi történik az eredeti formájukban megmaradt régi „kusztáriparainkban“, amelyek ott rekedtek Oroszország egyik-másik félreeső zugában. A mesterlegények rendkívül egészségtelen levegőben napi 15 órán át dolgoznak, s havonta 8 rubelt, évente alig 60—70 rubelt keresnek. A vállalkozók évi jövedelme körülbelül 5000 rubel. A gazda és a munkás viszonya „patriarchális“: a gazda régi szokás szerint ingyen ad kvaszt és sót, de a munkásoknak azt a gazda szakácsnőjétől kell kikönyörögniök. A gazda iránti hála jeléül (azért, mert munkát „ad“) a munkások a munka végeztével ingyen kinyújtják a mókusfarkokat és megtisztítják a prémet. A mesterlegények egész héten át a műhelyben laknak, s a gazdák merő tréfából verik őket (l. c., 218. old.), és mindenféle munkákat végeztetnek velük; akad itt szénaforgatás, hólapátolás, vízhordás, ruhaöblögetés stb. A munkaerő már magában Kargopolban is elképesztően olcsó, a környékbeli parasztok pedig — „csaknem ingyen dolgoznak“. Kézi termelés folyik, rendszeres munkamegosztással és hosszantartó (8—12 éves) tanoncidővel; elképzelhetjük, milyen lehet a tanoncok sorsa.

---

* Íme néhány 1894. évi adat a „kusztárokról“. „A kikészített mókusprémek varrásával a legszegényebb kargopoli kispolgárnők és a pavlovszki járás parasztasszonyai foglalkoznak. Rendkívül alacsony bért kapnak“, úgy, hogy a varrónő egy hónapban csak 2,40—3 rubelt keres, s ebből még ellátását is saját magának kell fedeznie; ezért a keresetért (bérmunkadíj) napi 12 órát görnyed a varrás fölött. „A munka nagyon elcsigázza őket, mert rendkívüli megerőltetést és kitartást igényel.“ A varrónők száma jelenleg vagy 200 („Кустарная промышленность в Олонецкой губ.“ [„A kusztáripar Olonyec kormányzóságban“], Blagovescsenszkij és Garjazin urak tanulmánya, Petrozavodszk 1895. 92—93. old.).

6. Az állati termékek feldolgozásának egyéb ágai

A tőkés manufaktúrára különösen figyelemre méltó példa Kimri községnek és környékének (Tver kormányzóság korcsevai kerületében) híres csizmadia-ipara*. Ez az ipar igen régi; a XVI. század óta áll fenn. A reform utáni időszakban tovább nő és fejlődik. Pletnyev szerint ez az ipar a hetvenes évek elején 4 járást ölelt fel, 1888-ban úgy számították, hogy már 9-et. Az ipar szervezetének alapja a következő. A termelés élén a bérmunkásokkal dolgozó nagy műhelyek tulajdonosai állanak, akik a kiszabott bőrt kiadják megvarrásra. Pletnyev úr szerint 20 ilyen vállalkozó volt 124 munkással és 60 fiúval, 818 000 rubel értékű termeléssel; e tőkések otthonmunkásainak száma a szerző hozzávetőleges számításai szerint 1769 felnőtt és 1833 fiú. Ezután a kisvállalkozók következnek 1—5 munkással és 1—3 fiúval. Ezek a vállalkozók főleg a kimri piacon helyezik el árujukat; számuk 224-re rúg, 460 munkással és 301 fiúval, 187 000 rubel értékű termeléssel. Eszerint a vállalkozók száma összesen 244, a munkásoké 2353 (ebből 1769 otthonmunkás), a fiúké 2194 (ebből 1833 otthonmunkás), a termelés összértéke 1 005 000 rubel. Ezenkívül vannak műhelyek, amelyek különféle részműveleteket végeznek, olyanokat, mint például betűrés (a bőr elvékonyítása), a hulladék összeragasztása, külön árufuvarozás (4 vállalkozó, 16 munkással és mintegy 50 lóval), speciális asztalosmunka (ládakészítés) stb.**. Az

* Lásd „Az Orosz Birodalom statisztikai évkönyve", II., III. füz. Szentpétervár 1872. Adatok az oroszországi kusztáripar és kézi munka tanulmányozásához. Szerkesztő *L. Majkov.* V. A. Pletnyev cikke. Ez a munka igen világosan írja le az ipar egész *szervezetét.* A későbbi munkák értékes statisztikai és szociológiai adatokat tartalmaznak, de kevésbé kielégítően magyarázzák meg ennek a bonyolult iparnak gazdasági szerkezetét. Lásd még „Kusztárbiz. munk.", VIII. füz., Pokrovszkij úr cikke. — „Beszámolók és vizsg.", I. köt.

** V. ö. „Beszámolók és vizsg.": az iparosok 7 csoportja: 1) bőráru-kereskedők; 2) cipőfelvásárlók; 3) nagy műhelyek tulajdonosai (5—6 munkás), akik elvégzik a szabást és az árut kiadják otthonmunkásoknak; 4) bérmunkásokkal dolgozó kis műhelyek tulajdonosai, akik ugyancsak kiadnak otthonmunkát; 5) egyedül

egész kerület termelési értékét Pletnyev 4 700 000 rubelre becsüli. 1881-ben 10 638 kusztárt, illetőleg a vándormunkásokkal együtt 26 000 főt vettek fel, 3 700 000 rubel értékű termeléssel. A munkafeltételeket illetőleg meg kell említenünk a mértéktelenül hosszú munkaidőt (napi 14—15 óra), a rendkívül egészségtelen munkakörülményeket, az áruban történő bérfizetést stb. Az ipar központja, Kimri község „inkább kisebb városhoz hasonlít" („Beszámolók és vizsgálódások", I. 224. old.); a lakosok rossz földművesek, egész éven át iparral foglalkoznak; csak a falusi kusztárok hagyják abba iparukat szénakaszálás idején. Kimri faluban a házak városiasak, s a lakosok városi életmódot folytatnak (például „cifrálkodnak"). A „gyáripari statisztikából" ez az ipar egészen a legutóbbi időkig hiányzott, valószínűleg azért, mert a vállalkozók „szívesen nevezik magukat kusztároknak" (ib., 228. old.). A „Jegyzékbe" került be először a kimri vidék 6 cipészműhelye 15—40 üzemi munkással és bedolgozók nélkül. Ez a statisztika persze rendkívül hézagos.

A manufaktúrához tartozik Moszkva kormányzóság bronnyici és bogorodszki kerületének gombipara is — gombkészítés patából és kosszarvból. Az iparban 52 üzem 487 munkást foglalkoztat; a termelési érték 264 000 rubel. Az 5 munkásnál kevesebbet foglalkoztató üzemek száma 16, az 5—10 munkást foglalkoztató üzemeké 26, a 10 és több munkást foglalkoztató üzemeké 10. Csak 10 vállalkozó nem tart bérmunkásokat; ezek nagyvállalkozóknak dolgoznak, azok nyersanyagából. Teljesen önállóknak csak a nagyvállalkozók mondhatók (akiknél, mint az idézett számadatokból látható, üzemenként 17—21 munkás dolgozik). Nyilvánvalóan ezek azok, akik a „Lajstrombban" mint „gyárosok" szerepelnek (lásd 291. old.: 2 üzem 4000 rubel értékű termeléssel és 73 munkással). Ez „szerves manufaktúra"; a szarvakat az úgynevezett „kovács-

---

dolgozó mesterek, akik a piacra vagy vállalkozóknak (sub 3 és 4) dolgoznak; 6) bérmunkások (mesterek, segédek, tanoncok); 7) „kaptafavágók, reszelővágók, továbbá a behajtó, csirizelő és szögelő műhelyek tulajdonosai és munkásai" (I. c., 227. old.). Kimri falu lakosainak száma az 1897. évi népszámlálás szerint 7017.

műhelyben" (üsttel ellátott faházban) először gőzölik, majd átadják a *műhelynek*, daraboló sajtóval szaggatják, a nyomósajtóval belepréselik a mintát, végül a munkapadokon megmunkálják és csiszolják. Az iparban tanoncok is vannak. A munkaidő napi 14 óra. Rendszerint áruval fizetnek. A gazdák és a munkások viszonya patriarchális: a gazda a munkásokat „fiúk"-nak szólítja, s a munkakönyvet „legénykönyv"-nek nevezik; az elszámolásnál a vállalkozó a munkásoknak prédikációt tart és sohasem tesz teljesen eleget a fizetésre vonatkozó „kérelmeiknek".

Ugyanilyen típusú a szaruipar is, amely táblázatunkban a kisiparok közé került (V. fej. I. melléklet, 31. és 33. számú iparág). A néhány tucat bérmunkást foglalkoztató „kusztárok" a „Lajstromban" is mint „gyárosok" szerepelnek (291. old). A termelésben munkamegosztást alkalmaznak; kiadnak otthonmunkát is (a fésűcsiszolóknak). A bogorodszki kerületben az iparág központja Hotyeicsi község, amelyben a mezőgazdaság már háttérbe szorult (1897-ben 2494 lakos). Nagyon helyesen állapítja meg a Moszkva kormányzósági zemsztvo „Кустарные промыслы Богородского уезда Моск. губ. в 1890 г." [„A kusztáripar Moszkva korm. bogorodszki kerületében 1890-ben"] c. kiadványa, hogy ez a falu „*nem más, mint egy nagy fésűs manufaktúra*" (24. old., a mi kiemelésünk). 1890-ben ebben a faluban több mint 500 iparost számláltak, s ezek 3,5—5,5 millió darab fésűt készítettek. „A szarv eladója a legtöbb esetben egyidejűleg a készítmények felvásárlója, s ezenfelül sokszor nagy fésűsműhelye is van." Különösen rossz helyzetben vannak azok a mesterek, akik „megegyezés szerint" kénytelenek szarvfeldolgozást vállalni: „helyzetük ténylegesen még rosszabb, mint a nagyüzemekben dolgozó bérmunkásoké". A szükség ráviszi őket, hogy mértéken felül kihasználják az egész család munkaerejét, *meghosszabbítsák a munkanapot* és serdülő gyermekeiket is odaültessék dolgozni. „Tél idején Hotyeicsiben éjjel egy órakor kezdenek dolgozni, és igazán nehéz megmondani, hogy a «megegyezés szerint» dolgozó «önálló» kusztár házában mikor ér véget a munka." Nagyon elterjedt az áruban történő elszámolás. „Ez a rendszer, amelyet a gyárakban oly nagy erőfeszítésekkel végre sikerült megszüntetni, a

kis kusztárműhelyekben még zavartalanul dívik“ (27. old.). Valószínűleg ugyanilyen képet mutat a szarufeldolgozó ipar szervezete Vologda kormányzóság kadnyikovi kerületében, Usztye község vidékén (az úgynevezett „Usztyanscsinában“) is, amelyhez 58 falu tartozik. V. Boriszov úr („Kusztárbiz. munk.“, IX. füz.) itt 388 kusztárt számlált, 45 000 rubel értékű termeléssel; a kusztárok valamennyien tőkéseknek dolgoznak, akik a szarut Szentpétervárott, a békateknőt pedig külföldön vásárolják.

Moszkva kormányzóság kefekötő iparának élén (lásd: V. fej. 1. melléklet, 20. számú ipar) nagy üzemeket látunk, amelyek nagyszámú bérmunkást foglalkoztatnak és rendszeres munkamegosztást alkalmaznak*. Érdekes, hogy milyen változás ment végbe 1879 és 1895 között ennek az iparágnak a szervezetében (lásd a moszkvai zemsztvo „A kefekötőipar az 1895. évi statisztikai vizsgálat alapján“ c. kiadványát). Néhány vagyonos iparos Moszkvába költözött át, hogy ott folytassa az ipart. Az iparosok száma 70 %-kal növekedett, s különösen növekedett az iparágban foglalkoztatott nők száma (+170 %) és a leányok száma (+159 %). A bérmunkásokkal dolgozó nagy műhelyek száma csökkent: a bérmunkásokat alkalmazó üzemek százaléka 62 %-ról 39 %-ra. Ez azzal magyarázható, hogy a vállalkozók áttértek *otthonmunka kiadására*. A fúrógép használatának általános elterjedése (a foglalat kifúrásánál) meggyorsította és megkönnyítette a kefekészítés egyik legfőbb műveletét. Megnövekedett a kereslet „befészkelők“ iránt (akik „bekötik“ a sörtét a foglalatba); ez a munkafolyamat egyre inkább specializálódott, s végül mint olcsóbb munkaerőnek a nőknek jutott. A nők otthon, darabbér ellenében, kezdték bekötni a sörtét. Eszerint ezen a téren az otthonmunka elterjedését a technika fejlődése (a fúrógép), a munkamegosztás előrehaladása (a nők csak a sörte bekötését végzik) és a tőkés kizsákmányolás fokozódása (a nők és leányok munkája olcsóbb) váltotta ki.

---

* A „fűrészelő“ kifűrészeli a kefe foglalatát, a „fúró“ kis lyukakat fúr bele, a „tisztító“ megtisztítja a sörtét, a „befészkelő“ „beköti“ a sörtéket, az „asztalos“ a foglalatra ráenyvezi a borítólapot („Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye“, VI. köt. 1. füz. 18. old.).

Ezen a példán különösen szembetűnően mutatkozik meg, hogy *az otthonmunka egyáltalán nem zárja ki a tőkés manufaktúrát*, hanem ellenkezőleg, olykor éppenséggel *továbbfejlődésének jele*.

7. Ásványi termékeket feldolgozó ipar

A kerámiai iparban a tőkés manufaktúra példáját a gzseli vidék (Moszkva kormányzóság, a bronnyici és a bogorodszki kerület 25 faluja) ipara mutatja. Az erre vonatkozó statisztikai adatok bekerültek a kisiparokat feltüntető táblázatunkba (V. fej. I. melléklet, 15., 28. és 37. sz. ipar). Ezekből az adatokból látható, hogy a három gzseli ipar: a fazekas-, a porcelán- és a festőipar közötti óriási különbségek ellenére a három ipar üzemeinek egyes csoportjai közötti átmenetek kiegyenlítik ezeket a különbségeket, s egy egész sor olyan műhely van, amelyek méreteiket tekintve egyre nagyobbak. Íme az egy üzemre eső átlagos munkáslétszám ebben a három iparágban, csoportok szerint: 2,4 — 4,3 — 8,4 — 4,4 — 7,9 — 13,5 — 18 — 69 — — 226,4. Vagyis a sor az egészen kis műhelyektől egészen nagy műhelyekig megy. Hogy a nagy üzemek a tőkés manufaktúrához tartoznak (hacsak ezek nem vezettek be gépeket, s így nem változtak át gyárakká), az kétségtelen, de nemcsak ez a fontos, hanem az a tény is, hogy a *kisüzemek kapcsolatban vannak a nagyokkal*, hogy itt *egy ipari rendszerrel* állunk szemben, nem pedig különálló műhelyekkel, amelyeknek hol ilyen, hol amolyan a gazdasági szervezetük. „Gzsel gazdaságilag egységes egészet alkot" (Iszajev, l. c., 138. old.); a vidék nagy műhelyei kicsinyekből nőttek ki és csak lassan és fokozatosan jöttek létre (ib., 121. old.). Itt kézi termelés folyik*, a *munkamegosztás* messzemenő alkalmazásával: a fazekasoknál találunk

* Meg kell jegyeznünk, hogy ebben az iparágban, akárcsak a fentebb ismertetett szövőiparokban, a tőkés manufaktúra tulajdonképpen a tegnapi gazdasági forma. A r. form utáni időszakot ennek a manufaktúrának gépi nagyiparrá való átalakulása jellemzi. A gőzerőgépet alkalmazó gzseli üzemek száma 1866-ban — 1, 1879-ben — 2, 1890-ben pedig 3 volt („A pénzügymin. évkönyve", I. füz., továbbá az 1879. és az 1890. évi „Lajstrom" adatai szerint).

korongozókat (edényfajták szerint specializálódva is), égetőket stb., sőt olykor külön festékkészítőket is. A porcelángyártóknál a munkamegosztás rendkívül aprólékos; őrlők, korongozók, adogatók, égetők, festők stb. A korongozók még az egyes edényfajták szerint is specializálják magukat (v. ö. Iszajev, l. c., 140. old.: az egyik esetben a munkamegosztás folytán 25 $^0/_0$-kal nagyobb a munka termelékenysége). A festőműhelyek a porcelángyárosoknak dolgoznak, tehát tulajdonképpen manufaktúrájuk külön osztályai, amelyek külön részműveletet végeznek el. A kialakult tőkés manufaktúrára jellemző, hogy még a fizikai erő is szakmává válik. A gzseli vidéken például néhány falu (csaknem valamennyi lakosával) agyagbányászattal foglalkozik; a megerőltető, de különösebb képzettséget nem igénylő munkákra (az őrlésre például) úgyszólván kizárólag Tula és Rjazany kormányzósági jövevénymunkásokat alkalmaznak, akik erősebbek és szívósabbak a gyengealkatú gzselieknél. Nagyon elterjedt az áruval történő bérfizetés. A mezőgazdaság nagyon rossz állapotban van. „A gzseliek — elkorcsosodott nemzedék“ (Iszajev, 168. old.), — szűkmellűek, keskenyvállúak, gyengék, a festők korán elvesztik látásukat stb. A tőkés munkamegosztás megtöri és elkorcsosítja az embert. A munkaidő napi 12—13 óra.

8. Fémfeldolgozó iparok. Pavlovo

A híres pavlovói acélműves ipar Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság gorbatovi kerületének és Vlagyimir kormányzóság muromi kerületének vidékét öleli fel. Ez az ipar nagyon régi: Szmirnov rámutat arra, hogy Pavlovóban (a törzskönyv szerint) már 1621-ben 11 kovácsműhely volt. A XIX. század derekán ebben az iparban már megvolt a teljesen kialakult tőkés viszonyok szerteágazó hálózata. A reform után e vidék ipara horizontálisan és vertikálisan tovább fejlődött. Az 1889. évi zemsztvo-összeírás szerint a gorbatovi kerület 13 járásában, 119 faluban 5953 porta, 6570 férfimunkás (e falvak munkásainak 54 $^0/_0$-a), és 2741 öreg, fiatalkorú és nő, összesen

tehát 9311 személy foglalkozott iparral. A muromi kerületben Grigorjev úr 1881-ben felvett 6 ipari járást: 66 falut, 1545 portát, összesen 2205 férfimunkással (e falvak munkásainak 39 %-a). Nemcsak hogy földműveléssel nem foglalkozó nagy ipari falvak alakultak ki (Pavlovo, Vorszma), hanem még a környék parasztjait is elvonták a földművelléstől: a gorbatovi kerületben Pavlovón és Vorszmán kívül 4492 munkás foglalkozott iparral, s ezek közül 2357, vagyis *több mint fele* nem foglalkozott földműveléssel. A Pavlovóhoz hasonló ipari központok élete teljesen városiassá lett: a szükségletek összehasonlíthatatlanul sokoldalúbbak, az életmód, a ruházkodás, a szokások stb. civilizáltabbak, mint a környék „szürke" parasztjainál*.

Rátérve a pavlovói ipar gazdasági szervezetének kérdésére, mindenekelőtt le kell szögeznünk egy kétségbevonhatatlan tényt: a „kusztárok" élén tipikus tőkés manufaktúrák állanak. Például Zavjalovék üzemében (akik már a hatvanas években több mint 100 munkást foglalkoztattak műhelyükben, most pedig már gőzerőgépet is alkalmaznak) a zsebkés, előállítása során, 8—9 kézen megy át: dolgozik rajta a kovács, a pengekészítő, a nyélkészítő (rendszerint otthonmunkás), az edző, a polírozó, a fényezőnő, az összeszerelő, a köszörűs, a vésnök. Ez egy széleskörű tőkés kooperáció, amely munkamegosztáson alapul; a részmunkások jelentős része nem a tőkés műhelyében, hanem otthon dolgozik. Nézzük csak meg Labzin adatai alapján (1866. évi adatok), milyen nagyüzemek voltak Pavlovo, Vorszma és Vacsi községben, e vidék valamennyi iparágában: 15 vállalkozó 500 üzemi munkást és 1134 bedolgozót foglalkoztatott; ez összesen 1634 személy 351 700 rubel értékű termeléssel. Hogy a gazdasági viszonyoknak ez a jellemzése mennyire alkalmazható ma az egész vidékre, azt a következő adatok mutatják:**

---

* Fentebb már említettük, hogy Pavlovo és Vorszma lakosai műveltebbek, és hogy a szomszédos falvak parasztjai átköltöznek ezekbe a központokba.

** A zemsztvo-statisztikai „Adatok", továbbá Annyenszkij úr „Jelentésének", valamint A. N. Potreszov (fentebb idézett) kutatásainak adatai. A muromi kerületre vonatkozó adatok hozzávetőlegesek. A lakosok száma az 1897. évi népszámlálás szerint Vorszmában — 4674, Pavlovóban — 12 431.

Vidékek	Az iparban foglalkoztatott és piacra dolgozó munkások száma	Az iparban foglalkoztatott és vállalkozóknak dolgozó munkások száma	Az iparban foglalkoztatott és bérmunkásként dolgozó munkások száma	Az iparban foglalkoztatott és vállalkozóknak és bérmunkásként dolgozó munkások száma	Összesen	A termelés hozzávetőleges értéke, millió rubelben
Pavlovo	3132	2819	619	3438	6570	2 (Pavlovo és Szelityba)
Szelityba.............	41	60	136	196	237	
Murom	500	?	?	2000	2500	1
Összesen	3673	—	—	5634	9307	3

Eszerint az általunk körvonalazott iparszervezet valamennyi körzetben túlsúlyban van. Nagyjában a munkásoknak mintegy *háromötöd részét* tőkés módon foglalkoztatják. Így tehát itt is azt látjuk, hogy a manufaktúra vezető helyet foglal el az ipar általános szerkezetében*, és alárendeli magának a munkások tömegeit, de nem tudja gyökerestül kiirtani a kisüzemi termelést. Ez utóbbi viszonylagos életképességének először is az a magyarázata, hogy a pavlovói ipar egyes ágaiban (például a lakatkészítésnél) még egyáltalában nincsen mechanikai termelés, másodszor az, hogy a kistermelő olyan eszközökkel védekezik a lesüllyedés ellen, amelyek alkalmazása következtében sokkal mélyebbre süllyed, mint a bérmunkás. Ezek az eszközök — a munkaidő meghosszabbítása, az életszínvonal és a szükségletek leszállítása. „A kusztároknak az a csoportja, amely vállalkozóknak dolgozik, kisebb kereseti ingadozásoknak van kitéve"

---

* Az idézett adatok ezt a vezető szerepet korántsem fejezik ki teljesen: a szövegben lejjebb kifejtettek amellett szólnak, hogy a piacra dolgozó kusztárok *még jobban* alá vannak rendelve a tőkének, mint azok a kusztárok, akik vállalkozóknak dolgoznak, s ez utóbbiak *még jobban*, mint a bérmunkások. A pavlovói iparok különösen világosan mutatják a kereskedelmi és az ipari tőkének azt az elválaszthatatlan kapcsolatát, amely a tőkés manufaktúrát a kistermelőkhöz való viszonyában általában jellemzi.

(Grigorjev, l. c., 65. old.); Zavjalovnál például a nyélkészítő keres a legkevesebbet: „ő otthon dolgozik, s ezért éri be kisebb keresettel“ (68. old.). A „gyárosoknak“ dolgozó kusztárok „valamivel többet kereshetnek, mint általában azok a kusztárok, akik piacra viszik termékeiket. Magasabb kereset elsősorban a gyárakban lakó munkásoknál figyelhető meg“ (70. old.)*. A munkaidő a „gyárakban“ — 14 ½ — 15, maximum 16 óra. „Az otthon dolgozó kusztárok munkaideje pedig sohasem kevesebb 17 óránál, s olykor a napi 18, sőt 19 órát is eléri“ (ibid.). Egyáltalán nem lehetne csodálkozni azon, ha az 1897 június 2-i törvény[115] itt az otthonmunka fokozottabb elterjedését vonná maga után; már régen elérkezett az ideje, hogy az ilyen „kusztárok“ minden igyekezetükkel azon legyenek, hogy a vállalkozók gyárakat rendezzenek be! Gondoljon csak az olvasó a hírhedt pavlovói „kölcsönre“, „cserére“, „nőelzálogosításra“, s a szolgaság és személyi megalázottság hasonló formáira, amelyek a quasi-önálló kistermelőt sújtják**. Szerencsére, a gyorsan fejlődő gépi nagyipar nem egyeztethető össze olyan könnyen a kizsákmányolás e legrosszabb formáival, mint a manufaktúra. Elébe vágva a dolgoknak, nézzük meg a gyári termelés növekedésére vonatkozó adatokat ezen a vidéken***.

* A kisebb kereset egyik fontos oka a földdel való kapcsolat is. A falusi kusztárok „általában kevesebbet keresnek, mint a pavlovói lakatosok“ (Annyenszkij, „Jelentés“, 61. old.). Igaz, figyelembe kell venni, hogy az előbbieknek rendszerint megvan a saját kenyerük, mindamellett „a közönséges falusi kusztár helyzete aligha mondható kedvezőbbnek az átlagos pavlovói lakatos helyzeténél“ (61. old.).

** Válságok idején az is előfordul, hogy a szó szoros értelmében ingyen dolgoznak, a „fehéret feketére“ cserélik, vagyis késztermékét adnak nyersanyagért, és ez „meglehetősen gyakran fordul elő“ (Grigorjev, ibid., 93. old.).

*** A „Lajstrom“ és a „Jegyzék“ adatai az egész vidékre vonatkozólag, Szelityba és Vacsa községeket, valamint azok körzetét is beleértve. Az 1890. évre vonatkozó „Lajstrom“ kétségtelenül az otthonmunkásokat is a gyárimunkásokhoz sorolta; a bedolgozók számát hozzávetőlegesen állapítottuk meg, s csak a két legnagyobb üzemnél (Zavjalovéknál és F. Varipajevnél) helyesbítettünk. Ha össze akarjuk hasonlítani a „Jegyzékben“ és a „Lajstromban“ feltüntetett „gyárak“ számát, csak a 15 és ennél több munkással dolgozó üzemeket vehetjük tekintetbe (lásd erről bővebben „Tanulmányok“ c. munkánkban a „Gyári statisztikánk kérdéséhez“ c. cikket). (Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. 1953. — *Szerk.*)

Év	A „gyárak“ száma	A munkások száma			A termelés értéke (ezer rubelben)	A gőzerővel dolgozó üzemek száma	A 15 és több munkással dolgozó üzemek száma
		üzemben	üzemen kívül	összesen			
1879	31	?	?	1161	498	2	12
1890	38	kb. 1206	kb. 1155	2361	594	11	24
1894/95	31	1905	2197	4102	1134	19	31

Ebből is látjuk, hogy egyre több és több munkást vonnak össze a gépek alkalmazására áttérő nagy üzemekben*.

9. A fémfeldolgozó ipar egyéb ágai

Tőkés manufaktúra Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság és kerület Bezvodnoje községének ipara is. Ez is olyan ipari falu, amelyben a lakosok nagy része egyáltalán nem foglalkozik földműveléssel, s amely egy több faluból álló ipari körzet központja. Az 1889-es zemsztvo-összeírás szerint („Adatok“, VIII. füz. Nyizsnyij-Novgorod 1895) a bezvodnojei járásban (581 porta) a porták 67,3 $^0/_0$-ának nem volt vetésterülete, 78,3 $^0/_0$-uknak nem volt lova, 82,4 $^0/_0$-uk iparral foglalkozott, s a porták 57,7 $^0/_0$-ában voltak írni-olvasni tudók és tanulók (a kerület 44,6 $^0/_0$-os átlagával szemben). A bezvodnojei ipar különféle fémárut állít elő: láncokat, horgokat, sodronyokat; a termelési értéket 1883-ban 2 $^1/_2$ millió rubelre**, 1888/89-ben 1 $^1/_2$

* A pavlovói ipar egyik ágában, nevezetesen a lakatosiparban, éppen ellenkezőleg, csökkent a bérmunkásokkal dolgozó műhelyek száma. A. N. Potreszov (l. c.), aki részletes adatok alapján állapította meg ezt a tényt, ennek okára is rámutatott: a Kovno kormányzósági lakat*gyár* konkurrenciájára (a Schmidt fivérek gyára, 1890-ben 500 munkás, 500 000 rubel értékű termelés; 1894/95-ben 625 munkás, 730 000 rubel értékű termelés).

** „Kusztárbiz. munk.“, IX. füz. Bezvodnoje lakosainak száma 1897-ben 3296 volt.

millió rubelre becsülték*. Az ipar szervezete: a munkások vállalkozóknak dolgoznak, azok nyersanyagával, részmunkákra felosztva, részben a vállalkozók műhelyében, részben otthon. Pl. a horgok készítésénél a különböző műveletek elvégzésére „hajlítók", „vágók" (ezek külön helyiségben dolgoznak) és „hegyezők" (nők és gyerekek, akik otthon hegyezik a horgokat) vannak; mindezek a munkások bérmunkadíj ellenében dolgoznak a tőkésnek, s a hajlítók maguk adják a munkát a vágóknak és a hegyezőknek. „A vasdrót húzása ma járgányos hengerrel történik; régebben az itt nagy számban összesereglett vakok végezték el a dróthúzást ..." Ez is a tőkés manufaktúra egyik „specialitása"! „A munkakörülmények tekintetében ez az ipar élesen különbözik a többitől. Az embereknek a felhalmozódó lótrágya egészségtelen kipárolgásával telt fojtó levegőben kell dolgozniok"**. Ugyanilyen típusú tőkés manufaktúra szervezetét tekintve Moszkva kormányzóságban a szitakötő***, a gombostűkészítő****, és a paszományipar*****. Ez utóbbi iparágban a nyolcvanas évek elején 66 üzemet számláltak, 670 munkással (79 %-uk bérmunkás) és 368 500 rubel értékű termeléssel; e tőkés üzemek közül néhány itt-ott a „gyárak" közé is bekerül°.

Valószínűleg ugyanilyen típusú a lakatosipar szervezete Jaroszlavl kormányzóság és kerület burmakinói járásában (és a szomszédos járásokban). Legalábbis itt ugyanolyan a munkamegosztás (kovácsok, fujtatók, lakatosok), ugyanolyan nagy arányokban terjedt el a bérmunka (a burmakinói járás 307 kovácsműhelye közül 231 bérmunkásokkal dolgozik), a nagytőke ugyanúgy kezében

* „Beszámolók és vizsg.", I. köt. — A „Jegyzék" ebben a kerületben 4 „gyárat" mutat ki, 21 üzemi munkással és 29 bedolgozóval, 68 000 rubel értékű termeléssel.

** „Beszámolók és vizsg.", I. köt. 186. old.

*** V. fej. I. melléklet. 29. számú iparág.

**** Ibid., 32. számú iparág.

***** „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjt.", VI. köt. 1. füz. 2. rész, és „A kusztáripar a bogorodszki kerületben 1890-ben".

° Lásd pl. „Jegyzék", 8819. sz.

tartja mindezeket a részmunkásokat (az élen a felvásárlók állanak; ezeknek dolgoznak a kovácsok, a kovácsoknak a lakatosok), a termékek előállítása és felvásárlása ugyanúgy tőkés műhelyekben egyesül, amelyek közül néhány olykor bekerül a „gyárak" jegyzékeibe*.

Az előző fejezet függelékében statisztikai adatokat idéztünk Moszkva kormányzóság tálas- és rézműves iparáról** (ez utóbbi a „Zagarjé"-nak nevezett vidéken). Ezekből az adatokból látható, hogy a bérmunkának ezekben az iparokban döntő szerepe van, hogy ez iparok élén olyan nagy műhelyek állanak, amelyek átlagban 18—23 bérmunkással dolgoznak, és amelyek termelési értéke 16—17 ezer rubel. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy a munkamegosztás itt igen nagyarányú***, világossá válik, hogy tőkés manufaktúrával van dolgunk****. „A kis ipari egységek, amelyek a technika és a munkamegosztás adott viszonyai között anomáliák, a nagy műhelyek mellett csak a munkaidőnek a végsőkig való meghosszabbításával tarthatják magukat" (Iszajev, l. c., 33. old.), úgy, hogy például a tálasok *19 órát* is dolgoznak. A munkaidő itt általában 13—15 óra, a kis mestereknél pedig 16—17 óra. Igen elterjedt szokás a bérfizetés áruban (1876-ban és 1890-ben egyaránt)*****. S minthogy az ipar régóta fennáll

* „Kusztárbiz. munk.", VI. füz. 1880. évi kutatások. — „Beszámolók és vizsg.", I. köt. (1888—1889), v. ö. a 271. oldallal: „úgyszólván az egész termelés . . . bérmunkásokkal dolgozó műhelyekben összpontosul". V. ö. továbbá: „Áttekintés Jaroszlavl korm.-ról", II. füz. Jaroszlavl 1896. 8., 11. old. — „Jegyzék", 403. old.

** V. fej. I. számú melléklet, 19. és 30. sz. iparág.

*** A rézműveseknél a műhelyben 5 munkás szükséges a különböző műveletek elvégzéséhez; a tálasoknál minimum 3, de a „normális műhelynek" 9 munkásra van szüksége. „A nagyméretű üzemekben precíz munkamegosztást" alkalmaznak, „amelynek célja a termelékenység növelése" (Iszajev, l. c., 27. és 31. old.).

**** Az 1890. évi „Lajstrom" Zagarjéban 14 üzemet vett fel, 184 munkással és 37 000 rubel értékű termeléssel. Ha ezeket az adatokat összehasonlítjuk a zemsztvo-statisztika fentebb ismertetett adataival, azt látjuk, hogy a gyári statisztika ez esetben is a széles körben kifejlődött tőkés manufaktúrának csak a legnagyobb üzemeit vette fel.

***** V. ö. „A kusztáripar a bogorodszki kerületben".

(legkésőbb a XIX. század elején keletkezett), és a munka messzemenően specializálódott, ez esetben is rendkívül ügyes kézművesek nevelődtek ki: a zagarjeiek híres mesteremberek. Az iparban olyan szakmák is kialakultak, amelyekhez nem kell különösebb szakképzettség, s amelyeket fiatalkorú munkások is minden további nélkül el tudnak végezni. „Már az a lehetőség — jegyzi meg helyesen Iszajev úr —, hogy a fiatalkorú egyenesen munkássá lehet, és úgyszólván tanulás nélkül tanulhatja meg a mesterséget, már ez is arra utal, hogy a munkaerő nevelését megkövetelő kézművesség szelleme eltűnik; sok részletmunka egyszerűsége annak a jele, hogy a kézművesség manufaktúrává válik“ (l. c., 34. old.). Csak azt szeretnénk még megjegyezni, hogy a „kézművesség szelleme“ bizonyos fokig mindig megmarad a manufaktúrában, mivel annak alapja ugyancsak a kézi termelés.

10. Ékszerműves, szamovár- és harmonikakészítő ipar

Krasznoje község (Kosztroma kormányzóság és kerület) egyike azoknak az ipari falvaknak, amelyek általában „népi“ tőkés manufaktúránk központjai. Ez a nagy falu (1897 — 2612 lakos) teljesen városi jellegű, lakosai polgári életmódot folytatnak és (elenyészően kevés kivételtől eltekintve) nem foglalkoznak földműveléssel. Krasznoje az ékszerművesség központja; ezzel az iparral foglalkozik 4 járás 51 faluja (köztük a nyerehtai kerület szidorovi járása), és ezekben 735 porta, mintegy 1706 munkással*. „Az ipar fő képviselői — mondja Tillo úr — kétségbevonhatatlanul Krasznoje nagyvállalkozói: olyan kereskedők, mint Pusilovék, Mazovék, Szorokinék, Csulkovék

* „Kusztárbiz. munk.“, IX. füz. A. Tillo úr cikke. — „Beszámolók és vizsg.“, III. köt. (1893). Az ipar egyre fejlődik. V. ö. a „Russzkije Vedomosztyi“, 1897. 231. sz., „Vesztnyik Finanszov“, 1898. 42. sz. A termelési érték több mint egymillió rubel, s ebből mintegy 200 000 rubelt a munkások és körülbelül 300 000 rubelt a felvásárlók és kereskedők kapnak.

és mások. Ezek vesznek anyagot: aranyat, ezüstöt, rezet, ellátják a mestereket, felvásárolják a kész cikkeket, megbízást adnak otthonmunkára, szállítják a készítmények mintáit stb." (2043). A nagyvállalkozóknak vannak műhelyeik: „rabotornák" (laboratóriumok), ahol a fémeket kovácsolják és olvasztják, hogy azután megmunkálás céljából kiadják a „kusztároknak"; vannak technikai felszereléseik: prések, alakverők a tárgyak kivágásához, mintanyomók, hengerek a fém nyújtásához, munkapadok stb. A termelésben nagyarányú munkamegosztást alkalmaznak: „Csaknem minden termék megmunkálás közben megállapított sorrendben több kézen megy át. Például a fülbevalókészítésnél az ezüstöt a vállalkozó először saját műhelyébe adja, ahol azt részben lemezekké hengerelik, részben dróttá nyújtják; ez az anyag azután a megrendeléssel az egyes mesterekhez kerül, s náluk, ha van családjuk, több ember vesz részt a munka elvégzésében: az egyik az ezüstlemezből alakverővel kiveri a fülbevaló rajzát vagy alakját, a másik a drótot hajlítja és kis karikát készít, amely a fülbevalót a fülcimpához erősíti, a harmadik összeforrasztja ezeket a részeket, a negyedik pedig kipolírozza a kész fülbevalót. Az egész munka nem nehéz és nem kíván komoly szakképzettséget; a forrasztást és a polírozást nagyon gyakran nők és 7—8 éves gyerekek végzik" (2041)*. A munkaidő itt is mértéktelenül hosszú, rendszerint eléri a 16 órát. Szokásos a természetbeni bérfizetés.

A következő statisztikai adatok (amelyeket a közelmúltban hozott nyilvánosságra a helyi fémjelző felügyelő) szemléltetően mutatják ennek az iparnak gazdasági szerkezetét[116].

* „A krasznojei kusztárok közt a készítmények minden egyes fajtájának, sőt minden egyes részének megvannak a maga mesterei, s ezért igen ritkán fordul elő olyasmi, hogy egy házban készítsenek például gyűrűt és fülbevalót vagy karkötőt és melltűt stb.; valamely készítmény egyes részeit rendszerint erre a munkára specializált szakmunkások készítik, akik nemcsak más-más házban, hanem gyakran még más-más faluban is laknak" („Beszámolók és vizsg.", III. köt. 76. old.).

A mesterek csoportjai a fém elzésre beadott készítmények mennyisége szerint	A mesterek száma	%-ban	A munkások száma (kb.)	%-ban	A készítmények mennyisége (pudban)	%-ban
Nincs készítményük	404	66,0	1000	58	—	—
12 fontig	81				11	1,3
12—120 font	194	26,4	500	29	236	28,7
120 fonton felül	56	7,6	206	13	577	70,0
Összesen	735	100	1706	100	824	100

„A két első csoport (a mesterek mintegy $^2/_3$-a) inkább az otthon dolgozó gyárimunkásokhoz hasonlítható, mint a kusztárokhoz." A legfelső csoportban „egyre gyakoribb a bérmunka... A mesterek már kezdik vásárolni mások készítményeit", a csoport felső rétegeiben „túlsúlyban van a felvásárlás" és „négy felvásárlónak egyáltalán nincs műhelye"*.

Tula városnak és környékének szamovár- és harmonikakészítő ipara a tőkés manufaktúra rendkívül tipikus példája. Ennek a vidéknek „kusztáriparai" nagyon régiek: valamikor a XV. században keletkeztek**. A XVII. század dereka óta gyorsabban fejlődtek; ettől az időtől számítja Boriszov úr a tulai ipar fejlődésének második szakaszát. 1637-ben építették az első vasöntödét (a holland Vinius). A tulai fegyverkovácsok külön kovács-telepen laktak, és külön rendet alkottak, különleges jogokat és kiváltságokat élveztek. 1669-ben jött létre Tulában az első vasöntöde, amelyet egy kiváló tulai kovács építtetett, s az ipar innen fokozatosan az Urálban és Szibériában is elterjedt***. Ezzel kezdődik a tulai ipar történetének harmadik szakasza. A mesterek saját üzemeket rendeztek be, és a mesterségre megtanították a környék parasztjait is. Az 1810—1820-as

* „Vesztnyik Finanszov", 1898. 42. sz.

** Lásd V. Boriszov úr cikkét, „Kusztárbiz. munk.", IX. füz.

*** Nyikita Gyemidov Antufjev tulai kovács a Tula melletti gyár építésével Nagy Péter kegyeibe férkőzött, s 1702-ben megkapta Nyevjanszkij zavodot. Utódai Gyemidovék, az ismert urálvidéki bánya- és kohóipari vállalkozók.

években alapították az első szamovárgyárakat. „1825-ben Tulában már 43 különféle gyárat számláltak, amelyek fegyverkovácsok tulajdonában voltak, s a mai gyárak is csaknem kivétel nélkül egykori fegyverkovácsok tulajdonában vannak, akik most tulai kereskedők" (l. c., 2262. old.). Itt tehát látjuk a régi céhmesterek és a későbbi tőkés manufaktúrának a tulajdonosai közötti folytonosságot és kapcsolatot. 1864-ben a tulai fegyverkovácsokat felszabadították a jobbágyi függőség alól[117], és a polgári rendbe emelték őket; a keresetet a falusi kusztárok nagy konkurrenciája csökkentette (s az iparosok vissza is költöztek a városból falura); a munkások a szamovárkészítő, a lakatos-, a késes- és a harmonikakészítő ipar felé fordultak (az első tulai harmonikák 1830—1835-ben jelentek meg).

A szamovárkészítő ipar ma a következőképpen van megszervezve. Élén nagytőkések állnak, a bérmunkások százait foglalkoztató műhelyekkel, de emellett sok részművelet elvégzését otthonmunkásokra bízzák — városiakra és falusiakra egyaránt; a részműveleteket vállaló iparosoknak olykor maguknak is bérmunkásokkal dolgozó műhelyeik vannak. A nagy műhelyek mellett természetesen vannak kicsinyek is, s ezek a legkülönbözőbb mértékben függnek a tőkésektől. A munkamegosztás a termelés egész szervezetének általános alapja. A szamovárkészítés a következő részműveletekre oszlik: 1) a rézlemez összehajlítása csővé; 2) a cső összeforrasztása; 3) a forrasztás simára reszelése; 4) az alj hozzáillesztése; 5) az alkatrészek kovácsolása; 6) a belső fal megtisztítása; 7) a szamovár és a nyakcsap esztergálása; 8) az ónozás; 9) az alj és a fedél szelelőnyilásainak kifúrása; 10) a szamovár összeállítása. Két külön művelet a kis rézalkatrészek öntése: a) formázás és b) öntés*. Amikor a munkát kiadják otthonra, mindezek a műveletek külön „kusztáriparok" lehetnek. Boriszov úr a „Kusztárbiz. munk." VII. füzetében leírta az egyik ilyen „iparágat". Ez az ipar (a szamovárkészítés) abban áll, hogy a parasztok

* „Kusztárbiz. munk.", X. füz. Manohin úr kitűnő leírása Szukszun (Perm. korm.) szamováriparáról. Ennek szervezete ugyanolyan, mint a tulai szamovániparé. V. ö. ugyanott, IX. füz. Boriszov úr cikke az 1882. évi kiállításon résztvevő kusztáriparokról.

a kereskedők anyagából bérmunkadíj ellenében elvégzik valamelyik fentebb felsorolt részműveletet. A kusztárok 1861 után Tulából falura költöztek dolgozni: falun olcsóbb a megélhetés és kisebbek a szükségletek (l. c., 893. old.). Boriszov úrnak igaza van, amikor a „kusztároknak" ezt a szívós életerejét a szamovárok kézi kovácsolásának megmaradásával magyarázza: „a falusi kusztár mindig előnyösebb lesz a megrendelő gyárosnak, mivel 10—20 %-kal olcsóbban dolgozik, mint a városi kézműves" (916. old.).

A szamovárkészítő iparnak Boriszov úr szerint 1882-ben körülbelül 5 millió rubel értékű termelése volt, s 4—5 ezer munkást foglalkoztatott (kusztárokkal együtt). A gyárstatisztika ez esetben is a tőkés manufaktúrának csak egy kis részét öleli fel. Az 1879. évi „Lajstrom" Tula kormányzóságban 53 szamovár-„gyárat" számlált (mind kézi erővel dolgozik), 1479 munkással és 836 ezer rubel értékű termeléssel. Az 1890. évi „Lajstrom" szerint: a gyárak száma 162, a munkásoké 2175, a termelési érték 1100 ezer rubel volt, a névjegyzékben azonban csak 50 gyár szerepel (közöttük egy gőzerejű), 1326 munkással és 698 ezer rubel értékű termeléssel. Nyilvánvaló, hogy ezúttal vagy száz kisüzemet is a „gyárakhoz" soroltak. Végül, a „Jegyzék" 1894—95-ben 25 gyárat mutat ki (ebből 4 gőzerejű), 1202 munkással (+607 bedolgozó) és 1613 ezer rubel értékű termeléssel. Ezek az adatok (a fentebb említett okból, valamint azért, mert a korábbi években összekeverték az üzemi munkásokat és a bedolgozókat) nem alkalmasak sem a gyárak, sem a munkások számának összehasonlítására. Csak az kétségtelen, hogy a manufaktúrát a gépi nagyipar egyre inkább kiszorítja: 1879-ben 2 olyan gyárat vettek fel, amely 100 és ennél több munkást foglalkoztatott; 1890-ben ugyancsak kettőt (ebből egy gőzerejű), 1894/95-ben pedig négyet (ebből három gőzerejű)*.

Pontosan ugyanez a szervezete a gazdasági fejlődés alacsonyabb fokán álló harmonikakészítő iparnak

* A tulai és a tulakörnyéki vasműves iparok szervezetének is nyilvánvalóan vannak hasonló vonásai. Boriszov úr 1882-ben úgy számított, hogy ez az iparág 2—3 ezer munkást foglalkoztat, és hogy ezek mintegy 2 ½ millió rubel értékű árut termelnek. Ezek a „kusztárok" igen nagy mértékben alá vannak rendelve a keres-

is*. „A harmonikakészítésben több mint 10 külön szakma működik közre" („Kusztárbiz. munk.", IX. 236. old.); a harmonika különböző részeinek elkészítése vagy néhány részművelet elvégzése egyes quasi-önálló „kusztár"-iparokra hárul. „Lanyha kereslet idején valamennyi kusztár gyáraknak vagy kisebb-nagyobb műhelyeknek dolgozik, a tulajdonostól kapja az anyagot; amint azonban fellendül a harmonika-kereslet, a kistermelők egész tömege tűnik fel; felvásárolják a kusztároktól az egyes alkatrészeket, maguk állítják össze a harmonikákat és a helyi üzletekbe viszik, ahol ilyenkor szívesen vesznek harmonikát" (ibid.). Boriszov úr 1882-ben ebben az iparban 2—3 ezer munkást számlált, mintegy 4 millió rubel értékű termeléssel; a gyárstatisztika 1879-ben két „gyárat" vett fel, 22 munkással és 5 ezer rubel értékű termeléssel, 1890-ben pedig 19 gyárat, 275 munkással és 82 ezer rubel értékű termeléssel, s 1894—95-ben 1 gyárat, 23 munkással (plusz 17 bedolgozó) és 20 000 rubel értékű termeléssel**. Gőzerőgépet egyáltalán nem alkalmaznak. A számoknak ez a váltakozása arra mutat, hogy egészen ötletszerűen ragadják ki az egyes üzemeket, amelyek a tőkés manufaktúra bonyolult szervezetének alkatelemei.

III. A TECHNIKA A MANUFAKTÚRÁBAN. A MUNKAMEGOSZTÁS ÉS JELENTŐSÉGE

Vonjuk most le a következtetéseket a megvizsgált adatokból, és nézzük meg, vajon csakugyan ipari kapitalizmusunk fejlődésének külön szakaszát jelzik-e.

---

kedelmi tőkének. Tula kormányzóság vasáru-„gyárainak" olykor szintén vannak bedolgozóik (v. ö. „Jegyzék", 393—395. old.).

* A harmonikakészítő ipar fejlődése azért is érdekes, mert kiszorítja az ősi népi hangszereket és széles, nemzeti piacot teremt: ilyen piac nélkül lehetetlen volna a részműveletek szerinti munkamegosztás, munkamegosztás nélkül pedig nem lett volna olcsóbb a termék; „A harmonikák olcsóságának köszönhető, hogy csaknem mindenütt kiszorították az ősi húros népi hangszert: a balalajkát" („Kusztárbiz. munk.", IX. füz. 2276. old.).

** Az 1891 november 29-i tulai összeírás a városban 3 harmonikával kereskedő vállalatot és 34 harmonikakészítő műhelyt vett fel (lásd „Памятная книжка Тульской губ. на 1895 г." [„Tula korm. 1895. évi statisztikai zsebkönyve"], Tula 1895).

Valamennyi megvizsgált ipar közös vonása a kézműves termelés fenntartása és a munkamegosztás rendszeres, széleskörű alkalmazása. A termelési folyamat több részletműveletre bomlik, amelyeket különböző hivatásos iparosok végeznek el. Ezeknek az iparosoknak meglehetősen hosszú időre van szükségük, hogy megtanulják szakmájukat, s ezért a manufaktúra természetes velejárója a *tanoncintézmény*. Ismeretes, hogy az árugazdaság és a kapitalizmus általános viszonyai között ez a jelenség a személyi függés és a kizsákmányolás legrosszabb fajtáit vonja maga után*. A tanoncintézmény akkor szűnik meg, amikor a manufaktúra magasabb fejlettségi fokra emelkedik, és kialakul a gépi nagyipar; ez esetben ugyanis a gépek a minimumra csökkentik a tanulási időt, és a munkafolyamat olyan egyszerű részműveletekre bomlik, hogy azokat gyermekek is el tudják végezni (lásd fent Zagarje példáját).

A kézi termelés továbbra is a manufaktúra alapja marad, s ez a magyarázata a manufaktúra viszonylagos mozdulatlanságának, amely különösen szembeötlő, ha a gyárral hasonlítjuk össze. A munkamegosztás igen lassan terjed és fokozódik, úgy, hogy a manufaktúra egész évtizedeken (sőt századokon) át megőrzi régi formáját: láttuk, hogy a megvizsgált iparok közül nagyon sok igen régen keletkezett, de zömüknél egészen a legutóbbi időkig nem volt tapasztalható semmiféle jelentős fordulat a termelési módban.

Ami a munkamegosztást illeti, nem akarjuk újra elismételni az elméleti gazdaságtan közismert tételeit arról, hogy ennek milyen szerepe volt a munka termelőerejének fejlődésében. A kézi termelés alapján a technika fejlődésé-

* Egyetlen példára szorítkozunk. Kurszk kormányzóság grajvoroni kerületében, Boriszovka községben az ikonfestő ipar körülbelül 500 embert foglalkoztat. A mesterek nagy része nem foglalkoztat bérmunkást, de tartanak tanoncokat, akik napi 14—15 órát dolgoznak. A rajziskola felállítására vonatkozó inditványt ezek a mesterek ellenségesen fogadták, mert feltek, hogy ezáltal elesnek a tanoncok ingyenmunkájától („Beszámolók és vizsg.", I. 333. old.). A tőkés manufaktúrának végzett otthonmunka esetében a gyermekek helyzete egyáltalán nem jobb a tanoncok helyzeténél, mivel az otthonmunkás kénytelen nec plus ultra (a végtelenségig. — *Szerk.*) meghosszabbitani a munkaidőt és a család egész munkaerejét a végsőkig megfeszíteni.

nek nem is lehetett más formája, mint a munkamegosztás*. Csak azt a két legfontosabb körülményt emeljük ki, amely megmagyarázza, miért szükséges a munkamegosztás mint a gépi nagyipart előkészítő fejlődési fok. Először is, a termelési folyamatnak egész sor teljesen egyszerű, gépies műveletre való felbontása teszi csak lehetővé a gépek bevezetését, amelyeket eleinte a legegyszerűbb műveleteknél alkalmaznak, és amelyek csak fokozatosan hódítják meg a bonyolultabb műveleteket. Például a szövőiparban az egyszerűbb szövetek előállításánál már régen elterjedt a mechanikai szövőszék, a selymet viszont továbbra is nagyobbrészt kézzel szövik; a vasművesiparban a gépet elsősorban az egyik legegyszerűbb műveletnél: a csiszolásnál alkalmazzák stb. De a termelési folyamatnak a legegyszerűbb műveletekre való felbontása — a nagyüzemi gépi termelés bevezetésének ez a szükségszerű előkészítő lépése — egyszersmind a kisipart is fellendíti. A környék népességének lehetősége nyílik arra, hogy otthon ilyen részműveleteket végezzen, akár a manufaktúratulajdonosok megrendelésére azok nyersanyagából (sörtebefészkelés a kefemanufaktúrában, juhirha, bekecs, kesztyű, lábbeli stb. varrása a bőriparban, fésűk kikészítése a fésűmanufaktúrában, szamovártartályok készítése stb.), akár olyan formában is, hogy „önállóan" megveszi a nyersanyagot, elkészíti a termék egyes részeit és azokat eladja a manufaktúra tulajdonosoknak (kalapos, kocsigyártó, harmonikakészítő ipar stb.). Paradoxonnak tűnik, hogy a kis iparok (amelyek olykor még „önállóak" is) fellendülése a tőkés manufaktúra fellendülését jelenti, de tény. Az ilyen „kusztárok" „önállósága" teljesen fiktív. Nem folytathatnák munkájukat, termékeiknek olykor nem is volna semmiféle használati értékük, *ha nem volnának összekapcsolva* a többi részmunkával, a többi résztermékkel. Ezt a kapcsolatot azonban csak a *nagytőke* teremthette** és terem-

---

* „A házilag űzött nagyipar és a manufaktúra elkerülhetetlen s bizonyos fokig kívánatos kivezető út az önálló kisipar számára, amikor az óriási területet ölel fel" (Harizomenov, „Jurigyicseszkij Vesztnyik", 1883. 11. sz. 435. old.).

** Miért teremt*hette* meg csak a tőke ezt a kapcsolatot? Azért, mert az árutermelés, mint láttuk, szétforgácsolja és teljesen fel-

tette meg, amely (egy vagy más formában) uralkodik a részmunkások tömegén. A narodnyik közgazdaságtan egyik alapvető hibája éppen annak a ténynek figyelmen kívül hagyása vagy elkendőzése, hogy a részműveletet végző „kusztár" a tőkés manufaktúra alkotó eleme.

A második körülmény, amelyet külön hangsúlyoznunk kell, az, hogy a manufaktúrában szakképzett munkások nevelődnek ki. A gépi nagyipar a reform utáni időszakban nem fejlődhetett volna olyan gyorsan, ha nem előzte volna meg egy hosszú időszak, amelyben a manufaktúra szakmunkásokat nevelt ki. Például a pokrovi kerület (Vlagyimir kormányzóság) „kusztár" szövőiparának kutatói kiemelik a kudikinói járás takácsainak „technikai tudását és tapasztalatát" (ehhez a járáshoz tartozik Orehovo község és Morozovék ismert gyárai): „sehol ... sem találkozunk olyan intenzív munkával ... itt mindig szigorú munkamegosztást alkalmaznak a szövők és az orsózók között ... A múlt ... a kudikinóiak közt ... tökéletes technikai munkamódszereket fejlesztett ki ... most már mindenféle nehézségek között eligazodnak"*. „Nem szabad akármelyik faluban és akármilyen számban gyárakat építeni" — olvassuk a selyemszövészettel kapcsolatban: „a gyárnak fel kell keresnie a takácsokat azokban a falvakban, amelyekben a vándormunka" (vagy az otthonmunka, tesszük mi hozzá) „kialakította a dologban jártas munkások rétegét"**. Olyan üzemek, mint a pétervári cipőgyár[118]***, nem fejlődhették volna oly gyorsan, ha mondjuk Kimri környékén évszázadok során nem nevelődtek volna ki szakképzett munkások, akik most vándormunkásoknak csaptak fel; stb. Ezért a manufaktúrának, többek közt, igen nagy jelentősége van abból a szempontból is, hogy egész sor nagy vidéket hoz létre, amelyek bizonyos termelési ágra specializálódtak és szakképzett munkások tömegét nevelték ki****.

---

bomlasztja a kistermelőket, mert a kisipar tőkés műhelyeket és kereskedelmi tőkét hagyott örökbe a manufaktúrának.

* „Vlagyimir korm. ipara", IV. 22. old.

** Ib., III. 63. old.

*** 1890-ben 514 munkás és 600 ezer rubel értékű termelés; 1894/95-ben 845 munkás és 1288 ezer rubel értékű termelés.

**** Nagyon találóan jellemzi ezt a jelenséget a „nagybani

A munkamegosztás a tőkés manufaktúrában elsenyveszti és elnyomorítja a munkást — ideértve a részműveletet végző „kusztárt" is. Feltűnnek a munka művészei és nyomorékjai; az előbbiek mint ritka kivételek, akik csodálatba ejtik a kutatókat*, az utóbbiak mint a „kusztárok" tömegtípusa, szűk mellkassal, aránytalanul nagy kézzel, „féloldalon púppal"** stb. stb.

IV. A TERÜLETI MUNKAMEGOSZTÁS ÉS A MEZŐGAZDASÁG KÜLÖNVÁLÁSA AZ IPARTÓL

Az általánosságban vett munkamegosztással, mint már mondottuk, szorosan összefügg a területi munkamegosztás, amely azt jelenti, hogy egyes vidékek csak egy terméket, néha annak csak egy fajtáját, sőt esetleg csak egy részét állítják elő. A kézműves termelés túlsúlya, a kis üzemek tömegének fennállása, a munkás és a föld kapcsolatának fennmaradása, a mesternek bizonyos szakmához való kötöttsége — mindez elkerülhetetlenül magával hozza a manufaktúra ipari körzeteinek elkülönülését; s ez a helyi

kézművesség" meghatározás. „A XVII. századtól kezdve — írja Korszak — a falusi ipar jelentős fejlődésnek indult: egész községek, különösen Moszkva környékén, nagy útvonalak menten, egy valamilyen iparral kezdtek foglalkozni; az egyik község lakosai vargák, a másiké takácsok, a harmadiké festők, kocsigyártók, kovácsok stb. lettek... A múlt század végéig ez a *nagybani kézművesség*, ahogy ezt egyesek nevezik, Oroszországban igen elterjedt" (l. c., 119—121. old.).

* Csak két példát említünk: Hvorov, a híres pavlovói lakatos, olyan lakatokat csinált, amelyekből 24 darab ment egy zolotnyikra [= 4,26 gr. — *Szerk.*]; ezeknek a lakatoknak egyes részei gombostűfej nagyságúak voltak (Labzin, l. c., 44. old.). Egy Moszkva kormányzósági játékkészítő csaknem egész életén át játéklovak végső megmunkálásával foglalkozott, s odáig vitte, hogy naponta 400 darab került ki a keze alól („Moszkva korm. stat. adatainak gyűjt.", VI. köt. 2. füz., 38. old.).

** Így jellemzi Grigorjev úr a pavlovói kusztárokat. „Találkoztam az egyik ilyen munkással, aki 6 álló esztendeje dolgozik egy és ugyanannál a satupadnál, s meztelen ballábával már féldeszka vastagságban koptatta ki a padlót. Keserű gúnnyal beszélte el, hogy a mester ki akarja dobni, mihelyt a padlót egész vastagságában elkoptatja" (id. mű, 108—109. old.).

elkülönülés olykor egy-egy vidéket teljesen elszakít a külvilágtól*, amellyel csak a kereskedő-vállalkozók érintkeznek.

Harizomenov úr az alábbi ömlengésben nem értékeli kellően a területi munkamegosztás jelentőségét: „Minthogy a birodalom óriási területet ölel fel, a természeti feltételek igen változatosak: az egyik vidék fában és vadban bővelkedik, a másik — szarvasmarhában, a harmadik agyagban vagy vasércben. Ezek a természeti adottságok határozták meg az ipar jellegét is. A nagy távolságok és a rossz közlekedés lehetetlenné tették vagy igen megdrágították a nyersanyag szállítását. Ezért az iparnak szükségszerűen azokon a vidékeken kellett gyökeret vernie, ahol bőségben volt kéznél a nyersanyag. Ebből adódik iparunk egyik jellegzetes vonása: az árutermelés óriási zárt vidékek szerint specializálódott" („Jurigyicseszkij Vesztnyik", l. c., 440. old.).

A területi munkamegosztás nem a mi iparunk jellegzetes vonása, hanem a manufaktúráé (Oroszországban is, más országokban is); a kisiparok nem hoztak létre ilyen nagy kiterjedésű vidékeket, a gyár pedig megszüntette e vidékek elzárkózottságát, és megkönnyítette az üzemeknek és a munkástömegeknek más vidékekre való áttelepítését. A manufaktúra nemcsak hogy zárt vidékeket hoz létre, hanem megteremti a specializálódást is ezeken a vidékeken belül (árufajták szerinti munkamegosztás). A nyersanyag jelenléte egyáltalán nem szükséges feltétele a manufaktúrának, sőt szokásosnak is alig mondható, mert a manufaktúra már meglehetősen kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokat tételez fel**.

A manufaktúra ismertetett vonásaival összefügg az a körülmény is, hogy a tőkés fejlődésnek ezt a fokát a mezőgazdaság és az ipar különválásának sajátos formája jellemzi. Az iparűző legelterjedtebb típusa most már nem a

* A kargopoli kerület mókusprém-ipara, a szemjonovi kerület fakanálipara.

** Odaszállított (vagyis nem helyi) nyersanyagot dolgoz fel a szövőipar, a pavlovói, a gzseli, a permi bőripar és sok más ipar (v. ö. „Tanulmányok", 122—124. old.). (Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 379—380. old. — *Szerk.)*

paraszt, hanem a földműveléssel nem foglalkozó „műhelymunkás“ (a másik póluson pedig — a kereskedő és a műhelytulajdonos). A manufaktúra típusában szervezett iparoknak (mint fentebb láttuk) legtöbbnyire nem-mezőgazdasági központjai vannak; városok vagy (sokkal gyakrabban) falvak, amelyek lakosai alig foglalkoznak földműveléssel, s amelyeket a kereskedelmi és ipari települések közé kell sorolni. Az ipar és a mezőgazdaság különválásának itt mély gyökerei vannak, amelyek a manufaktúra technikájába, üzemgazdaságába és szociális (vagy kulturális) viszonyokba nyúlnak le. A technika a munkást egy szakmához bilincseli, s ezáltal, egyrészt, alkalmatlanná teszi a földművelésre (elgyengíti stb.), másrészt, megköveteli tőle, hogy megszakítás nélkül, huzamosan dolgozzon szakmájában. A manufaktúra gazdasági szerkezetét az jellemzi, hogy ott az iparűzők hasonlíthatatlanul jobban differenciálódnak, mint a kisiparban, — s láttuk, hogy a kisiparosoknál az ipar felbomlásával párhuzamosan halad a mezőgazdaság felbomlása is. Amikor a termelők tömegei teljesen elszegényednek, ami a manufaktúra feltétele és következménye, a manufaktúra nem toborozhatja munkásait a valamennyire is tehetős földművelők közül. A manufaktúra kulturális sajátosságaihoz tartozik először is, az iparág régi (olykor évszázados) fennállása, amely a lakosságra rányomta a maga különös bélyegét; másodszor, a lakosság magasabb életszínvonala*. Ez utóbbi körülményről mindjárt részletesebben lesz szó, de elöljáróban meg

* V. V. úr „Értekezések a kusztáriparról“ c. munkájában azt bizonyítgatja, hogy „nálunk ... nagyon kevés olyan kusztárok lakta zug található, ahol teljesen felhagytak a földműveléssel“ (36. old.) — mi fentebb kimutattuk, hogy, éppen ellenkezőleg, nagyon sok az ilyen kusztárok lakta zug —, s hogy „a munkamegosztás hazánkban megfigyelhető gyenge megnyilvánulásai nem annyira az ipari fejlődés erejének tulajdonítandók, mint inkább a paraszti földbirtoklás méretei változatlanságának ...“ (40. old.). Azt a körülményt, hogy ezek a „kusztár lakta zugok“ külön technikai, gazdasági és kulturális alakulatok, hogy a kapitalizmus egy külön fejlődésfokát jellemzik, V. V. úr nem veszi észre. Neki az a fontos, hogy az „ipari falvak“ jobbára „kevesebb osztásföldben“ részesültek (39. old.) — (1861-ben, amikor ipari életük már több évtizedre, olykor pedig több évszázadra tekintett vissza!) — s ha nincs a hatóságoknak ez a mulasztása, persze, nem volna kapitalizmus sem.

kell jegyeznünk, hogy a manufaktúra nem választja teljesen külön az ipart és a mezőgazdaságot. Amíg kézi technika van, a nagyüzemek nem szoríthatják ki teljesen a kicsinyeket, különösen, ha a kis kusztárok meghosszabbítják a munkanapot és csökkentik szükségleteiket: ilyen körülmények között a manufaktúra, mint láttuk, még fejleszti is a kisiparokat. Ezért természetes, hogy a manufaktúra nem-mezőgazdasági központja körül többnyire a földművelő települések egész gyűrűjét találjuk, amelyek lakosai szintén foglalkoznak iparűzéssel. Tehát, ebben a tekintetben is világosan megmutatkozik, hogy a manufaktúra átmenet a kis kézi termelés és a gyár között. Ha a kapitalizmus manufaktúra-időszaka még Nyugaton sem szakította el teljesen az ipari munkásokat a földműveléstől*, Oroszországban, ahol fennmaradt számos olyan intézmény, amely a parasztot a földhöz láncolja, ennek az elszakadásnak feltétlenül késlekednie kellett. Ezért, ismételjük, az orosz tőkés manufaktúra legtipikusabb formája a nem-mezőgazdasági központ, amely magához vonzza a környékbeli falvak félig földművelő, félig iparűző lakosságát, és uralkodik ezeken a falvakon.

Ezzel kapcsolatban különösen figyelemre méltó az a tény, hogy az ilyen nem-mezőgazdasági központok lakosságának magasabb a kulturális színvonala. Az ilyen központokban nagyobb az írni-olvasni tudók száma, jóval nagyobbak a szükségletek és magasabb az életszínvonal, lakói élesen elkülönülnek a „szürke“ „falusi földtúróktól“ — rendszerint ezek a központok lakosságának jellemző vonásai**. Érthető, milyen nagy jelentősége van ennek

* „Das Kapital“, I[3], 779—780. old.[119].

** E tény fontossága arra késztet minket, hogy a II. pontban közölt adatokat kiegészítsük az alábbiakkal. Voronyezs kormányzóság bobrovi kerületében Buturlinovka a bőripar egyik központja. 3681 portájából 2383 nem foglalkozik földműveléssel. Lakosainak száma több mint 21 ezer. A porták 53 %-ában vannak írástudók, a 38 %-os kerületi átlaggal szemben (a bobrovi kerület zemsztvostat. gyűjteménye). Szamara kormányzóságban két községnek: Pokrovszkajának és Balakovónak egyenként több mint 15 ezer lakosa van, akik közt különösen sok a nem odavalósi. Nem gazdálkodik 50 %, illetőleg 42 %. Az írni-olvasni tudók száma felülmúlja az átlagot. A statisztika megállapítja, hogy a kereskedelmi-ipari

a ténynek, amely szemléltető bizonyítéka a kapitalizmus, a tisztán „népi" kapitalizmus haladó történelmi szerepének; ezt a „népi" kapitalizmust a legvérmesebb narodnyik is aligha merné „mesterségesnek" nevezni, hiszen a leírt központok óriási többsége rendszerint a „kusztár"-iparhoz tartozik! A manufaktúra átmeneti jellege itt is megmutatkozik, mert a népesség szellemi arculatának átalakítását csak megkezdi, befejezni viszont csupán a gépi nagyipar fejezi be.

V. A MANUFAKTÚRA GAZDASÁGI SZERKEZETE

Mindazokban a manufaktúra módjára megszervezett iparágakban, amelyeket eddig megvizsgáltunk, a munkások zöme nem önálló, a tőkének van alárendelve, csak munkabért kap, nem az övé sem a nyersanyag, sem a késztermék. Ezekben az iparokban a munkások zöme lényegében *bérmunkás*, jóllehet ez a viszony a manufaktúrában sohasem ölt oly végleges és tiszta formát, mint a gyárban. A manufaktúrában az ipari tőkével a legkülönbözőbb módokon összefonódik a kereskedelmi tőke, s a munkásnak a tőkéstől való függése különféle formákban és árnyalatokban jut kifejezésre, kezdve a más műhelyében végzett bérmunkán, a „gazda" megbízásából végzett otthonmunkán át, egészen a nyersanyag

településeken *általában* több az írástudó és hogy itt „tömegével jelennek meg nem gazdálkodó porták" (a novouzenszki és a nyikolajevi kerület zemsztvo-stat. gyűjteménye). — A „Kusztárok" magasabb kulturális színvonaláról lásd még „Kusztárbiz. munk.", III. 42. old.; VII. 914. old.; Szmirnov, I. c., 59. old.; Grigorjev, I. c., 106. és köv. oldalak; Annyenszkij, I. c., 61. old.; „Nyizsnyij-Novgorodi gyűjtemény", II. köt. 223—239. old.; „Beszámolók és vizsg." II. 243. old.; III. 151. old. Továbbá, „Vlagyimir korm. ipara", III. 109. old. — eleven leírás arról a beszélgetésről, amelyet a kutató, Harizomenov úr, folytatott kocsisával, egy selyemszövővel. Ez a takács hevesen és éles szavakkal támadta a parasztok „szürke" életét, igénytelenségüket, elmaradottságukat stb., s a következő szavakkal fejezte be: „Uramisten, minek is élnek az ilyen emberek!" Már régen megmondták, hogy az orosz paraszt a legszegényebb, mert még tudatában sincs szegénységének. A tőkés manufaktúra mesteremberéről (a gyárimunkásról nem is szólva) elmondhatjuk, hogy *ebben a tekintetben* — viszonylag nagyon gazdag.

vásárlásánál vagy a termék elhelyezésénél mutatkozó függőségig. A függő munkások tömege mellett a manufaktúrában mindig megmarad több-kevesebb látszólag önálló termelő. A függőségi viszony formáinak ez a változatossága azonban csak leplezi a manufaktúra leglényegesebb sajátosságát, azt, hogy a munka és a tőke képviselői közötti szakadás itt már teljes erővel megmutatkozik. A jobbágyfelszabadítás idején ez a nemzedékről nemzedékre öröklődő szakadás legnagyobb manufaktúra központjainkban már befejezett tény volt. Valamennyi fentebb megvizsgált iparban azt látjuk, hogy a lakosság zömének nincsenek más létfenntartási eszközei, mint a birtokos osztály tagjaitól függve végzett munka, a másik oldalon viszont a vagyonos iparosok maroknyi kisebbsége kezében tartja (ilyen vagy olyan formában) a vidék csaknem egész termelését. Ez az alapvető tény adja meg manufaktúránknak szembetűnően tőkés jellegét, amely megkülönbözteti az előző fejlődési foktól. A tőkétől való függés és a bérmunka akkor is megvolt, de még nem öltött semmiféle szilárd formát, még nem terjedt ki az iparűzők és általában a lakosság nagy tömegeire, még nem idézett elő szakadást a termelésben résztvevő személyek különböző csoportjai között. És az előző fejlődési fokon maga a termelés is szűk keretek között mozog — a gazda és a munkás között viszonylag jelentéktelen a különbség, nagytőkések (akiket mindig ott látunk a manufaktúrák élén) még jóformán nincsenek, de nincsenek részmunkások sem, akik hozzá vannak kötve bizonyos műveletekhez és ezáltal a tőkéhez is, amely ezeket a részműveleteket összefogja egyetlen termelési gépezetben.

Íme egy régi író tanúságtétele, amely szemléltetően megerősíti a fentebb ismertetett adatoknak ezt a jellemzését: „Kimriben, akárcsak más, úgynevezett gazdag orosz falvakban, például Pavlovóban, a lakosság fele — könyöradományokból élő koldus . . . Ha egy munkás megbetegszik és nincs senkije, el lehet készülve arra, hogy a következő héten falat kenyér nélkül marad"*.

* *N. Ovszjannyikov.* „A Volgavidék felső részének kapcsolatai a nyizsnyij-novgorodi országos vásárral". Cikk a „Nyizsnyij-

Ezek szerint már a hatvanas években teljesen világosan megmutatkozott a manufaktúra gazdasági életének legfőbb vonása: az ellentét több „híres" „falu" „gazdagsága" és a „kusztárok" óriási többségének teljes elproletarizálódása között. Ezzel függ össze az a körülmény is, hogy a manufaktúra legtipikusabb munkásai (nevezetesen a földtől teljesen vagy majdnem teljesen elszakadt iparos emberek) már a kapitalizmus következő fejlődési fokához vonzódnak, nem pedig az előzőhöz, hogy közelebb állanak a gépi nagyipar munkásához, mint a parasztho. A kusztárok kulturális színvonalával kapcsolatban fentebb idézett adatok szemléltetően bizonyítják ezt. Ez a megállapítás azonban nem vonatkoztatható a manufaktúra egész munkástömegére. A kis üzemek és a kismesterek tömegének fennmaradása, a földdel való kapcsolat fennmaradása és az otthonmunka rendkívül nagy elterjedtsége arra vezet, hogy a manufaktúrában igen sok „kusztár" még a parasztsághoz, a kis tulajdonossá váláshoz, a múlthoz, nem pedig a jövőhöz vonzódik*, s mindenféle illúziókat táplál, arra számít, hogy (a végsőkig megfeszített munkával, takarékossággal és ügyességgel) önálló mesterré válhat**. Ezekről a kispolgári illúziókról igen találó értékelést ad Vlagyimir kormányzóság „kusztáriparának" tanulmányozója:

„A nagyipar végleges győzelme a kisipar fölött, a nagyszámú apró szövőműhelyben elszórt munkások egyesítése egyetlen selyemgyár falai között — már csak idő kérdése, s mennél hamarabb következik be ez a győzelem, annál jobb a takácsoknak.

A selyemipar mai szervezetét az jellemzi, hogy az egyes gazdasági kategóriák bizonytalanok és határozatlanok, hogy

---

novgorodi gyűjtemény" II. kötetében (Nyizsnyij-Novgorod 1869). A szerző Kimrire vonatkozó 1865. évi adatokra támaszkodik. Az országos vásárról adott áttekintésében egyszersmind jellemzi a vásáron képviselt iparágak társadalom-gazdasági viszonyait.

* Akárcsak ideológusaik, a narodnyikok.

** Az öntevékenység egyes hősei számára (olyanok számára, mint Duzskin V. Korolenko „Pavlovói jegyzeteiben") az ilyen átváltozás a manufaktúra időszakában még lehetséges, de természetesen nem lehetséges a nincstelen részmunkások tömege számára.

a nagyüzem harcol a kisüzem és a földművelés ellen. Ez a harc a spekuláció örvényébe sodorja a kismestert és a takácsot; semmit sem nyújt nekik, de elszakítja őket a földműveléstől, adósságba dönti őket és teljes erővel lesújt rájuk a gazdasági élet pangása idején. A termelés koncentrációja nem csökkenti a takács munkabérét, de fölöslegessé teszi, hogy a munkásokat leitatással máshonnan elcsalogassák és olyan előlegekkel csábítgassák, amelyek nincsenek arányban évi keresetükkel. Amint a kölcsönös konkurrencia gyengül, a gyárosoknak már nem érdemes nagy összegeket költeniök, hogy a takácsokat adósságba döntsék. Emellett a nagyüzemi termelés világosan szembeállítja a gyáros és a munkás érdekeit, az egyik gazdagságát és a másik szegénységét, s így a takács már nem is törekedhet arra, hogy maga is gyárossá legyen. A kisipar nem nyújt többet a takácsnak, mint a nagyipar, de nem olyan stabil, mint az utóbbi, s ezért sokkal jobban lezülleszti a munkást. A kusztártakács hamis illúziókban ringatja magát, s lesi azt a pillanatot, amikor majd *saját szövőgéphez* juthat. S hogy ez az álma beteljesüljön, megfeszíti minden erejét, adósságba veri magát, lop, hazudik, s társaiban már nem sorstársakat lát, hanem ellenfeleket, konkurrenseket, akik ugyanarra a nyomorult szövőgépre pályáznak, amely, mint a távoli jövő eszménye ott lebeg a szeme előtt. A kismester nem ismeri fel nyomorult gazdasági helyzetét, hízeleg a felvásárlóknak és a gyárosoknak, eltitkolja társai előtt a nyersanyag beszerzésének és az áru elhelyezésének területeit és feltételeit. Minthogy önálló mesternek képzeli magát, engedelmes, nyomorult eszközzé, játékszerré válik a nagykereskedő kezében. S amint kivergődött a piszokból, amint három-négy szövőszékre tett szert, máris a munkáltató nehéz helyzetéről, a takácsok lustaságáról és részegeskedéséről beszél, s azt hajtogatja, hogy a gyárost biztosítani kell a hitelezett összegek elvesztése ellen. A kismester az ipari rabszolgaság alapja, mint ahogyan a régi jó időkben a főkomornyik és a kulcsár a jobbágy-rabszolgaság élő megtestesítői voltak. Amikor a termelési eszközök nincsenek teljesen elkülönítve a termelőktől, s ez utóbbiaknak megvan a lehetőségük, hogy önálló mesterekké váljanak, amikor a felvásárlók és a takácsok közötti gazdasági szakadékot áthidalják a gyárosok, a kismesterek és a közvetítő mesterek, akik irányítják és kizsákmányolják a termelők alsóbb rétegeit, és akiket szintén kizsákmányolnak a felsőbb rétegek, akkor a munkások társadalmi tudata elhomályosul, s gondolkodásukat fikciók rontják meg. Konkurrencia keletkezik, ahol szolidaritásnak kellene uralkodnia, a lényegében ellenséges gazdasági

csoportok érdekei viszont egybefonódnak. A selyemipar mostani szervezete nem éri be a gazdasági kizsákmányolással, hanem ügynököket talál magának a kizsákmányoltak között, s ezekre hárítja a munkások öntudatának elhomályositását és lelkük megrontását" („Vlagyimir korm. ipara", III. füz. 124—126. old.).

VI. A KERESKEDELMI ÉS AZ IPARI TŐKE A MANUFAKTÚRÁBAN. A „FELVÁSÁRLÓ" ÉS A „GYÁROS"

A fentebb idézett adatokból látható, hogy a nagy tőkés műhelyek mellett a kapitalizmus fejlődésének adott fokán mindig igen nagyszámú kisműhellyel is találkozunk; számszerűen ez utóbbiak rendszerint túlsúlyban is vannak, a termelési értéket tekintve azonban szerepük teljesen elenyésző. Hogy a kis üzemek a manufaktúra idején fennmaradnak (sőt, mint fentebb láttuk, még fejlődnek is), ez egészen természetes jelenség. Kézműves termelés esetében a nagy üzemeknek nincs döntő fölényük a kis üzemek felett; a munkamegosztás megkönnyíti a kis műhelyek keletkezését, mert a munkafolyamatot egészen egyszerű részműveletekre bontja. Ezért a tőkés manufaktúrát illetőleg *tipikus* jelenség, hogy kisebb számban vannak a viszonylag nagy üzemek, nagyszámú kisüzem mellett. Van-e bármilyen kapcsolat ezek és amazok közt? A fentebb megvizsgált adatok alapján kétségtelen, hogy igen szoros kapcsolatban vannak egymással, hogy a nagyüzemek éppen ezekből a kisüzemekből alakulnak ki, hogy a kisüzemek olykor csak a manufaktúra külső osztályai, hogy a legtöbb esetben az összekötő kapocs közöttük a kereskedelmi tőke, amely a nagyvállalkozóké és amely alárendeli magának a kicsinyeket. A nagy műhely tulajdonosa *szükségképpen* nagyban vásárolja a nyersanyagot és nagyban adja el termékeit; minél nagyobb a kereskedelmi forgalma, annál kisebbek (egy termékegységre számítva) a vásárlással és eladással, az áru osztályozásával, raktározásával stb. stb. kapcsolatos költségek, s lám elterjedt az a szokás, hogy a manufaktúratulajdonos a nyersanyagot kis tételekben viszonteladja a kismestereknek, és felvásárolja ezek termékeit, hogy azután mint sajátjait adja

el őket*. Ha az ilyen nyersanyag-eladással és árufelvásárlással a kölcsönszolgaság és az uzsora párosul (amint az gyakran előfordul), ha a kismester hitelbe veszi az anyagot, és a hitel törlesztése fejében szállítja a készítményeket, a nagy manufaktúratulajdonos olyan magas hasznot ér el tőkéje után, amilyet bérmunkásokból sohasem tudna kipréselni. A munkamegosztás újabb lökést ad a kismesterek és a nagyvállalkozók közötti függőségi viszony kifejlődésének; a nagyvállalkozók kiadják a nyersanyag feldolgozását otthonmunkába (esetleg bizonyos részműveleteket végeztetnek el), vagy pedig felvásárolják a „kusztároktól" a résztermékeket, a különleges termékfajtákat stb. Egyszóval, a *kereskedelmi és az ipari tőke közötti legszorosabb és elválaszthatatlan kapcsolat* a manufaktúra egyik legjellegzetesebb sajátossága. A „felvásárló" itt csaknem mindig egybefonódik a manufaktúratulajdonossal (a „gyárossal", hogy ezzel az általánosan elterjedt, de helytelen kifejezéssel éljünk, amely minden nagyobb műhelyt „gyárnak" nevez). Ezért a nagy üzemek termelésének méreteire vonatkozó adatok az esetek óriási többségében *nem adnak még semmilyen helyes fogalmat* arról, hogy mi a tényleges jelentőségük „kusztáriparainknak"**, hiszen az ilyen üzemek tulajdonosai nemcsak az

---

* Hadd egészítsük ki a fentebb elmondottakat még egy példával. Moszkva kormányzóság bútoriparában (1876. évi adatok Iszajev úr könyvéből) Zenyinék a legnagyobb iparosok; értékes bútor gyártására tértek át, s „az ügyes kézművesek egész nemzedékeit nevelték fel". 1845-ben fűrésztelepet rendeztek be (1894/95-ben 12 000 rubel értékű termelés, 14 munkás, gőzerőgép). Meg kell jegyeznünk, hogy ebben az iparágban összesen 708 üzemet számláltak, 1979 munkással — ebből 846 = 42,7 % bérmunkás —, és 459 000 rubel értékű termeléssel. A hatvanas évek eleje óta Zenyinék Nyizsnyij-Novgorodban nagyban vásárolták az anyagot; a deszkát vagontételekben vásárolták száz darabonként 13 rubelért, s 18—20 rubeles áron adták tovább a kis kusztároknak. Hét község (116 munkással) főleg Zenyinéknek adja el a bútort, akiknek Moszkvában bútor- és furnírraktáruk van 40 000 rubel forgalommal (ezt 1874-ben alapították). Zenyinéknek 20 önálló asztalosmester dolgozik.

** Világítsuk csak meg egy példával a szövegben elmondottakat. Orel kormányzóság trubcsevszki kerületében, Nyeginben, van egy olajgyár, 8 munkással és 2000 rubel értékű termeléssel (1890. évi

üzemükben dolgozó munkások munkaerejével rendelkeznek, hanem az otthonmunkásoknak, sőt (de facto) a látszólag önálló kismesterek tömegének a munkaerejével is, akikkel szemben ők „felvásárlók"*. Az orosz manufaktúrára vonatkozó adatok tehát különösen szemléletesen igazolják azt a „Tőke" szerzője által megállapított törvényt, hogy a kereskedelmi tőke fejlettségi foka fordított arányban áll az ipari tőke fejlettségi fokával[120]. És csakugyan, a II. pontban ismertetett összes iparokat a következőképpen jellemezhetjük: minél kevesebb egy-egy iparban a nagy műhely, annál fejlettebb a „felvásárlás", és fordítva; csak más-más formában jelenik meg a tőke, amely mindkét esetben uralkodó szerepet tölt be, és az „önálló" kusztárt gyakran a bérmunkás helyzeténél is sokkal rosszabb helyzetbe juttatja.

A narodnyik közgazdaságtan fő hibája éppen az, hogy nem veszi tudomásul vagy elkendőzi egyrészt a nagy és a kis üzemek, másrészt a kereskedelmi és az ipari tőke közötti kapcsolatot. „A Pavlovo vidéki gyáros nem egyéb, mint a felvásárlónak egy bonyolult fajtája", mondja Grigorjev úr (l. c., 119. old.). Ez nemcsak Pavlovóra vonatkozólag igaz, hanem a tőkés manufaktúra módjára megszervezett iparágak többségét illetőleg is; s igaz az ellenkező tétel is: a felvásárló a manufaktúrában nem egyéb, mint a „gyárosnak" egy bonyolult fajtája; egyébként

„Lajstrom"). Ez a kis gyáracska látszólag azt bizonyítja, hogy a tőke szerepe a helyi olajsajtoló iparban nagyon jelentéktelen. De az ipari tőke ilyen fejletlensége csak a kereskedelmi és uzsoratőke óriási fejlettségét jelenti. A zemsztvo-statisztikai gyűjteményből a szóban forgó faluról megtudjuk, hogy 186 portából 160 teljesen ki van szolgáltatva a helyi gyárosnak, aki *minden adót k.fizet helyettük és* kölcsönad nekik *mindent, amire szükségük van* (s ez már sok-sok év óta így van), s az adósság törlesztése fejében olcsóbban kapja a kendert. Ugyanilyen gúzsbakötöttségben vergődnek Orel kormányzóság parasztjainak nagy tömegei is. Vajon örülhetünk-e ilyen körülmények közt az ipari tőke gyenge fejlettségének?

* Elképzelhetjük hát, milyen képet kap valaki az ilyen „kusztáriparok" gazdasági szervezetéről, ha a nagy manufaktúratulajdonosokat számításon kívül hagyja (merthogy ez nem kusztáripar, hanem gyáripar!), s a „felvásárlókról" azt vallja, hogy „lényegében teljesen fölöslegesek, és csak a rosszul szervezett áruelhelyezés folytán jönnek létre" (V. V. úr „Értekezések a kusztáriparról", 150. old.)!

ez az egyik lényeges különbség a manufaktúra keretében működő felvásárló és a paraszti kisipar felvásárlója között. De aki a „felvásárló" és a „gyáros" között fennálló kapcsolat tényében a kisipar mellett szóló érvet lát (mint Grigorjev úr és sok más narodnyik), az teljesen önkényes következtetést von le, s egy előre elfogadott eszme érdekében erőszakot követ el a tényeken. Tehát, egy csomó adat tanúskodik amellett, hogy a kereskedelmi tőkének az ipari tőkével való egyesülése a bérmunkás helyzetéhez képest nagyon lerontja a közvetlen termelő helyzetét, meghosszabbítja munkanapját, csökkenti keresetét, feltartóztatja gazdasági és kulturális fejlődését.

VII. A KAPITALISTA OTTHONMUNKA, MINT A MANUFAKTÚRA KIEGÉSZÍTÉSE

A kapitalista otthonmunka — vagyis a vállalkozótól kapott nyersanyag otthoni feldolgozása bérmunkadíj ellenében —, mint az előző fejezetben kimutattuk, a paraszti kisiparban is megtalálható. Lejjebb látni fogjuk, hogy a gyárral, vagyis a gépi nagyiparral együtt is előfordul (mégpedig nagy arányokban). A kapitalista otthonmunka tehát fellelhető az ipari kapitalizmus fejlődésének valamennyi fokán, de leginkább éppen a manufaktúrát jellemzi. A paraszti kisipar is, a gépi nagyipar is könnyen megvan otthonmunka nélkül. A kapitalizmus fejlődésének manufaktúra-szakaszát pedig — amelynek az a jellegzetessége, hogy a munkás kapcsolatban marad a földdel, és hogy a nagyüzemek köré igen sok kisüzem csoportosul — nehéz, szinte lehetetlen elképzelni otthonmunka nélkül*. Az orosz adatok, mint láttuk, valóban amellett tanúskodnak, hogy a tőkés manufaktúra módjára

* A kapitalizmus manufaktúra-szakaszát, mint ismeretes, Nyugat-Európában is az otthonmunka nagyarányú elterjedése jellemzi, például a szövőiparban. Érdekes, hogy Marx, amikor a manufaktúra klasszikus példájaként leírja az óragyártást, rámutat arra, hogy az óra számlapját, rugóját és tokját ritkán készítik magában a manufaktúrában, hogy a részmunkás általában gyakran otthon dolgozik („Das Kapital", I², 353—354. old.)[121].

megszervezett iparokban különösen nagy arányokban alkalmazzák az otthonmunkát. Ezért a leghelyesebbnek azt tartjuk, ha éppen ebben a fejezetben vizsgáljuk meg a kapitalista otthonmunka jellegzetes sajátosságait, jóllehet a lejjebb idézett példák közül néhány nem is vonatkoztatható éppen a manufaktúrára.

Először is utalnunk kell arra a töméntelen sok közvetítőre, aki az otthonmunkánál a tőkés és a munkás közé ékelődik. A nagyvállalkozó nem adhatja ki maga az anyagot a munkások százainak és ezreinek, akik olykor több falun vannak szétszórva; elkerülhetetlenül megjelennek a közvetítők (sőt olykor a közvetítők egész hierarchiája), akik nagyban átveszik és kicsiben kiadják az anyagot. Valóságos sweating-system, izzasztó rendszer, túlfeszített kizsákmányolási rendszer keletkezik: a munkáshoz közelálló „közvetítő mester" (vagy „szövőműhely-tulajdonos", vagy a csipkeiparban az „árus" stb. stb.) ki tudja használni a munkás szorultságának különleges eseteit is, és olyan kizsákmányolási módokat eszel ki, amelyek nagyüzemben elképzelhetetlenek volnának, és amelyek teljesen kizárnak minden ellenőrzést és felügyeletet*.

A sweating-systemmel együtt, annak egyik formájaként meg kell említenünk a truck-systemet, a termékekben való bérfizetést, amelyet a gyárakban üldöznek, de a kusztáriparban különösen otthonmunkánál, továbbra is dívik. Fentebb, amikor leírtuk az egyes iparokat, már közöltük ennek az elterjedt jelenségnek néhány példáját.

Továbbá, a kapitalista otthonmunka elkerülhetetlenül rendkívül egészségtelen munkakörülményekkel jár

* Egyébként ezért harcol maga a gyár is az olyan közvetítők ellen, amilyenek például a „stucsnyikok" — az olyan munkások, akik önmaguk fogadnak fel kisegítő munkásokat. V. ö. Kobeljackij: „Справочная книга для фабрикантов и пр." [„Kézikönyv a gyárosok stb. részére"], Szentpétervár 1897. 24. és köv. oldalak. A kusztáriparokról szóló egész irodalom valósággal hemzseg az olyan tényektől, amelyek azt bizonyítják, hogy a kusztárokat a közvetítők az otthonmunka kiadásával mértéktelenül kizsákmányolják. Példaképpen utalunk Korszak általános megállapításaira, I. c., 258. old., a „kusztár" szövőipar leírásaira (ezeket fentebb idéztük), továbbá a Moszkva kormányzósági női iparok leírásaira („Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye", VI. és VII. köt.) stb. stb.

együtt. A munkás teljes nyomora, a munkafeltételek bárminemű szabályozásának teljes lehetetlensége, a lakás és a munkahelyiség egyesítése folytán az otthonmunkások lakásában felháborító egészségügyi viszonyok uralkodnak, úgy, hogy ezek mindenféle szakmai betegségek fészkeivé válnak. A nagyüzemekben még csak lehet harcolni az ilyen jelenségek ellen, az otthonmunka azonban e tekintetben a tőkés kizsákmányolás „legliberálisabb" fajtája.

A mértéktelenül hosszú munkanap ugyancsak a tőkésnek végzett otthonmunka és általában a kisipar egyik elmaradhatatlan sajátossága. Fentebb már ismertettünk néhány példát arra, hogy egymáshoz viszonyítva milyen hosszú a munkanap a „gyárakban" és a „kusztároknál".

Az otthonmunkánál csaknem mindig azt látjuk, hogy a nőket és a kisebb gyermekeket is bevonják a termelésbe. Szemléltetésül idézünk néhány adatot a Moszkva kormányzósági női iparok leírásából. A pamut lemotollálásával 10 004 nő foglalkozik; a gyerekek 5—6 éves korukban (!) kezdenek dolgozni; napi bérük 10 kopek, évi keresetük 17 rubel. A munkaidő a női iparoknál általában eléri a 18 órát. A kötőiparban a gyerekek 6 éves koruktól dolgoznak; napibérük 10 kopek, évi keresetük 22 rubel. A női iparágak összesített adatai: munkásnők száma 37 514; dolgoznak 5—6 éves koruktól (19 ipar közül 6-ban, s ez a 6 ipar 32 400 munkásnőt foglalkoztat); az átlagos napi kereset 13 kopek, az évi kereset 26 rubel 20 kopek*.

A kapitalista otthonmunka egyik legkárosabb oldala az, hogy a munkások kénytelenek leszállítani szükségleteiket. A vállalkozónak módjában áll olyan eldugott helyeken munkásokat kapni, ahol a népesség életszínvonala különösen alacsony és ahol a földdel való kapcsolatuk folytán potom áron dolgozhatnak. Például az egyik falusi harisnyaüzem tulajdonosa megmagyarázta, hogy Moszkvában

* Gorbunova asszony a női iparok leírásakor tévesen 18 kopeket, illetőleg 37 rubel 77 kopeket mutatott ki, minthogy az egyes iparoknak csak az átlagos számadatait használta fel, és nem vette figyelembe az egyes iparokban foglalkoztatott nők számában mutatkozó különbségeket[122].

drágák a lakások, és a munkásnőket „fehér kenyérrel... kell etetni... Nálunk azonban saját kunyhójukban dolgoznak, fekete kenyeret esznek... Hogyan versenyezhetne hát Moszkva velünk?"* A pamut lemotollálásánál fizetett rendkívül alacsony bér azzal magyarázható, hogy a parasztasszonyoknak, leányoknak stb. ez csak mellékkereset. „Ily módon az ebben az iparágban fennálló rendszer a lehetetlenség határáig nyomja le azok béreit, akik kizárólag az itteni keresetből élnek, és ezeket a kizárólag gyári munkából élő személyeket arra kényszeríti, hogy szükségleteiket a minimum alá szállítsák le, vagy pedig feltartóztatja életszínvonaluk emelkedését. Mind az egyik, mind a másik esetben teljesen rendellenes viszonyok alakulnak ki"**. „A gyár olcsó takácsokat keres — mondja Harizomenov úr — és meg is találja őket szülőfalujukban, távol az ipari központoktól... Hogy a munkabér, az ipari központoktól a periféria felé haladva csökken, az teljesen kétségtelen tény"***. A vállalkozók tehát nagyon jól értenek azoknak a feltételeknek kihasználásához, amelyek a lakosságot mesterségesen falun tartják.

Az otthonmunkások szétforgácsoltsága ugyanilyen káros oldala ennek a rendszernek. Íme egy szemléltető jellemzés, amelyet maguk a felvásárlók adnak a dolognak erről az oldaláról: „Ezek és amazok" (a kis és a nagy felvásárlók, akik a tveri kovácsoktól szögeket vásárolnak) „kereskedelmi műveletei egyforma elveken alapulnak: a szögek átvételénél részben készpénzzel, részben pedig vassal fizetni, úgy, hogy mindig kéznél legyen néhány otthon dolgozó kovács, mert ezekkel *könnyebb megegyezésre jutni*"****. Ezekben a szavakban könnyen megtaláljuk „kusztár" iparunk „életképességének" nyitját!

Az otthonmunkások szétforgácsoltsága és a közvetítők

* „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjt.", VII. köt. 2. füz. 104. old.

** Ibidem, 285. old.

*** „Vlagyimir korm. ipara", III. 63. old. V. ö. ibidem, 250. old.

**** „Beszámolók és vizsg.", I. 218. old. V. ö. ibid., 280. old.: Irodov gyáros kijelentése, mely szerint neki előnyösebb, ha otthon dolgozó kézi szövőknek adja ki a munkát.

nagy száma természetesen kibővíti a munkauzsora, a személyi függés mindenféle formáit, amelyek megszokott kísérőjelenségei az eldugott falvak „patriarchális" viszonyainak. Hogy a munkás tartozik a vállalkozónak — ez igen elterjedt jelenség általában a „kusztár"-iparokban és különösen az otthonmunkánál*. A munkás rendszerint nemcsak Lohnsklave, hanem Schuldsklave** is. Néhány fentebb ismertetett példa rávilágított arra, hogy milyen helyzetbe sodorják a munkást a „patriarchális" falusi viszonyok***.

Amikor a kapitalista otthonmunka jellemzéséről áttérünk elterjedésének okaira, mindenekelőtt rá kell mutatnunk arra az összefüggésre, amely e rendszer és a parasztoknak az osztásföldhöz való kötöttsége között fennáll. Nincs meg a szabad költözés joga, olykor pénzbeli áldozatokat kell hoznia annak, aki földjét fel akarja adni (akkor, amikor a föld után fizetendő összeg nagyobb mint a hozam, úgy, hogy ezt a különbözetet a telek bérbe adója megfizeti a bérlőnek), s a paraszti földközösség nem jutott ki a rendi elzárkózottságból, — mindez mesterségesen kiszélesíti a kapitalista otthonmunka alkalmazásának területét, mesterségesen hozzáláncolja a parasztot a kizsákmányolásnak ehhez a legrosszabb formájához. Eszerint az elavult intézményeknek és a rendi szellemmel átitatott agrárviszonyoknak a lehető legártalmasabb befolyásuk van mind a mezőgazdaságra, mind az iparra, mert fenntartják a termelés technikailag elmaradt formáit, amelyeknek velejárói a legnagyobb kiszolgáltatottság és

* Hogy a munkások el vannak adósodva a vállalkozóknál, erre vannak példák Moszkva kormányzóság kefekötő iparában („Moszkva korm. stat. adatainak gyűjt.", VI. köt. 1. füz. 32. old.), fésűs iparában (ibid., 261. old.), játékiparában (VI. 2. füz. 44. old.), ékszeriparában stb. stb. A selyemiparban a takács nyakig el van adósodva a gyárosnál, aki kifizeti helyette az adókat, és általában „bérbe veszi a takácsot, ahogy a földet szokás bérbe venni" stb. („Vlagyimir korm. ipara", III. 51—55.).

** — bérrabszolga, ill. adósrabszolga. — *Szerk.*

*** „Természetesen — olvassuk Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság kovácsairól — a vállalkozó itt is kizsákmányolja a munkást, de kisebb méretekben (?), s emellett ez valahogyan patriarchális formák közt történik, közmegegyezéssel (!), viszálykodás nélkül" („Kusztárbiz. munk.", IV. 199. old.).

egyéni függés, a dolgozók igen súlyos és reménytelen helyzete*.

Továbbá kétségtelen, hogy összefüggés van a tőkéseknek végzett otthonmunka és a parasztság felbomlása között. Az otthonmunka széleskörű elterjedésének két feltétele van: 1) hogy tömegével legyenek falusi proletárok, akik *kénytelenek* eladni, mégpedig olcsón eladni munkaerejüket; 2) hogy legyenek a helyi viszonyokat jól ismerő *tehetős* parasztok, akik a munka szétosztásánál magukra vállalhatják az ügynök szerepét. A kereskedő kiküldött alkalmazottja korántsem mindig alkalmas ennek a szerepnek betöltésére (különösen a bonyolultabb iparokban), s aligha tudja ezt valamikor is olyan „művészi módon" elvégezni, mint a helyi paraszt, mint egy „közülünk való"**. A nagyvállalkozók minden bizonnyal fele annyit sem végezhetnének az otthonmunka kiadásában, ha nem állana rendelkezésükre egész sereg kisvállalkozó, akiknek hitelbe vagy bizományba is oda lehet adni az árut, és akik kapva-kapnak minden alkalmon, hogy kiszélesítsék üzleteiket.

Végül, okvetlenül rá kell mutatnunk arra, hogy milyen jelentősége van a kapitalista otthonmunkának abban az elméletben, mely szerint a kapitalizmus túlnépesedést idéz elő. Senki sem beszélt olyan sokat arról, hogy az orosz kapitalizmus „felszabadítja" a munkásokat,

---

* Természetesen, minden tőkés társadalomban mindig lesz egy falusi proletariátus, amely akár a legrosszabb feltételekkel is hajlandó otthonmunkát vállalni; az elavult intézmények azonban még nagyobb teret engednek az otthonmunkának és megnehezítik az ellene folytatott harcot. Már Korszak 1861-ben rámutatott arra, hogy milyen összefüggésben van nálunk az otthonmunka óriási elterjedtsége agrárviszonyainkkal (l. c., 305—307. old.).

** Már láttuk, hogy az ipar nagyvállalkozók, a felvásárlók, a szövőműhely-tulajdonosok, a közvetítő mesterek egyszersmind jómódú földművelő gazdák is. „A közvetítő mester — olvassuk például Moszkva kormányzóság paszományszövő iparának leírásában („Moszkva korm. stat. adatainak gyűjt.", VI. köt. 2. füz. 147. old.) — ugyanolyan paraszt, mint a szövőmunkása, csakhogy talán egy házzal, egy lóval, egy tehénnel többje van, mint emennek, és esetleg módjában áll, hogy családjával együtt napjában kétszer teát igyon."

mint V. V. úr, Ny.—on úr és más narodnyikok, s mégsem vette magának egyikük sem azt a fáradságot, hogy elemezze a munkások „tartalékseregének“ azokat a konkrét formáit, amelyek Oroszországban a reform utáni időszakban kialakultak és ma is egyre-másra kialakulnak. A narodnyikok közül még csak észre sem vette senki azt a csekélységet, hogy az otthonmunkások kapitalizmusunk „tartalékseregének“ alighanem a legnagyobb részét alkotják*. A vállalkozóknak az otthonmunka módot ad arra, hogy termelésüket haladéktalanul tetszésük szerint kibővítsék, anélkül, hogy műhelyek építésével jelentős tőkét ruháznának be és sok időt vesztegetnének stb. Márpedig a piaci viszonyok nagyon gyakran megkövetelik a termelés haladéktalan kibővítését, például akkor, amikor a fokozott keresletet az ipar valamely jelentős ágának fellendülése (pl. a vasútépítés), vagy egy olyan körülmény, mint a háború stb. idézi elő**. Éppen ezért a másik

* A narodnyikoknak ez a hibája annál is inkább súlyos, mert többségük Marx elméletére akar támaszkodni, aki pedig a leghatározottabban hangsúlyozta a „modern otthonmunka“ kapitalista jellegét, és *külön rámutatott arra, hogy ezek az otthonmunkások a kapitalizmusra jellemző viszonylagos túlnépesedés egyik formáját alkotják* („Das Kapital“. I[2] 503. és köv. oldalak; 668. és köv. oldalak; különösen a 23. fej. 4. pontja[123]).

** Egy kis példa. Moszkva kormányzóságban nagyon elterjedt a szabóipar (a zemsztvo-statisztika a kormányzóságban az 1870-es évek végén összesen 1123 helyi szabót és 4291 vándorszabót vett fel); a szabók nagy része moszkvai konfekciós üzleteknek dolgozik. A szabóipar központja a zvenyigorodi kerület perhusevói járása (lásd a perhusevói szabókra vonatkozó adatokat az V. fej.-hez adott I. sz. mellékletben; 36. sz. ipar). Különösen kedvezően alakult a perhusevói szabók helyzete az 1877-es háború idején. Katonai sátorlapokat készítettek hadseregszállítók megrendelésére, s az alvállalkozók három varrógéppel és 10 napszámosnővel napi 5—6 rubel „hasznot“ értek el. A napszámosnőknek napi 20 kopeket fizettek. „Azt beszélik, hogy az akkori lázas munka idején Sadrinban (a perhusevói járás legnagyobb falujában) több, mint 300 napszámosnő tartózkodott a szomszédos falvakból“ („Moszkva korm. stat. adatainak gyűjt.“, VI. köt. 2. füz. 256. old.). „Ebben az időben a perhusevói szabók, helyesebben a műhelytulajdonosok, olyan sokat tudtak keresni, hogy csaknem valamennyi pompásan berendezkedett“ (Ibid.). Ez a több száz napszámosnő, aki talán minden 5—10 évben egyszer, csúcsforgalom idején talál foglalkozást, állandó készenlétben kénytelen állani a proletariátus tartalékseregének soraiban.

oldala annak a folyamatnak, amelyet a II. fejezetben egy többmilliós mezőgazdasági proletariátus kialakulásaként jellemeztünk, egyebek közt a kapitalista otthonmunka óriási elterjedése a reform utáni időszakban. „Mi lett azokkal a munkásokkal, akik felszabadultak az otthoni gazdálkodás alól, amely a szó szoros értelmében véve naturális gazdálkodás volt, s amely a családot és a szomszéd piac csekélyszámú fogyasztóját szolgálta? A gyárak, amelyek tele vannak zsúfolva munkásokkal, *a nagyarányú otthonmunka gyors kifejlődése* világos választ adnak erre a kérdésre" („Vlagyimir korm. ipara", III. 20. old. A mi kiemelésünk). Hogy milyen nagy lehet ma Oroszországban azoknak a munkásoknak a száma, akiket az ipari vállalkozók mint otthonmunkásokat foglalkoztatnak, az kitűnik majd a következő pontban idézett számadatokból.

VIII. MI IS AZ A „KUSZTÁR"-IPAR?

A két előző fejezetben elsősorban azzal az iparral foglalkoztunk, amelyet nálunk „kusztár"-iparnak szokás nevezni; most már próbálhatunk választ adni a címben feltett kérdésre.

Kezdjük néhány statisztikai adattal, amelynek alapján megítélhetjük, hogy az ipar fentebb elemzett formái közül melyek is szerepelnek tulajdonképpen irodalmunkban a „kusztáriparok" között.

A moszkvai statisztikusok a paraszti „iparűzéssel" foglalkozó tanulmányuk zárófejezetében összesítették a *legkülönbözőbb* nem-mezőgazdasági foglalkozások adatait. A helyi (árutermelő) iparokban 141 329 főt vettek fel (VII. köt. 3. füz.), ezek közé azonban bekerültek kézművesek (a csizmadiák és az üvegesek egy része és sokan mások), fafűrészelők stb. stb. is. Ezek közül (mint az egyes iparok számadataiból megállapítottuk) legalább 87 000 tőkéseknek dolgozó otthonmunkás*. Abban az

* Emlékezzünk arra, hogy Harizomenov úr megállapítása szerint (fentebb idézett cikk) Moszkva kormányzóság 42 iparának 102 245 munkása közül 66 % olyan iparokban dolgozik, amelyekben

54 iparban, amelyben az adatok összesítése lehetséges volt, 29 446 munkás közül 17 566, vagyis 59,65 % bérmunkás. Vlagyimir kormányzóságra vonatkozólag („Vlagyimir korm. ipara" öt füzete alapján) a következő összesített számadatokat kaptuk: a munkások száma 31 iparágban összesen 18 286; ebből 15 447 azokban az iparokban dolgozik, amelyekben a kapitalista otthonmunka van túlsúlyban (ideértve 5504 bérmunkást, aki — mondhatni — második fokon végez bérmunkát). Van itt továbbá 150 falusi kézműves (ezek közül 45 bérmunkás) és 2689 kisárutermelő (ezek közül 511 bérmunkás). Ezek szerint a kapitalista módon foglalkoztatott munkások száma (15 447 + 45 + 511 =) 16 003, vagyis 87,5 %*. Kosztroma kormányzóságban (Tillo úrnak a „Kusztárbiz. munk.-ban" közölt táblázatai szerint) a helyi iparosok száma 83 633, ebből 19 701 erdőmunkás (tehát szerinte ezek is „kusztárok"!), 29 564 otthonmunkásként tőkéseknek dolgozik; 19 954 fő olyan iparokban dolgozik, amelyekben a kisárutermelés van túlsúlyban, és 14 414 falusi kézműves**. Vjatka kormányzóság 9 kerületében (ugyancsak a „Kusztárbiz. munk." szerint) a helyi iparosok száma 60 019; ebből 9672 molnár és olajütő, 2032 a szó

---

feltétlenül uralkodó helyet foglal el a nagyüzemi termelés otthonmunka-rendszere.

* Sajnos a Jaroszlavl kormányzóság kusztáriparát tárgyaló legújabb munkával nem áll módunkban megismerkedni („Кустарные промыслы" [„Kusztáriparok"], Jaroszlavl korm. zemsztvostat. hivatalának kiadása, Jaroszlavl 1904). A „Russzkije Vedomosztyi" részletes ismertetéséből ítélve (1904. 248. sz.) ez rendkívül értékes tanulmány. A kormányzóságban 18 000 kusztár van (a gyárimunkások száma 1903-ban 33 898). A kisipar hanyatlik. A vállalatok egyötöde foglalkoztat bérmunkásokat. A kusztárok egynegyede bérmunkás. Az 5 és több munkással dolgozó üzemek a kusztárok 15 %-át foglalkoztatják. A kusztároknak pontosan a fele vállalkozóknak dolgozik, a vállalkozó nyersanyagából. A mezőgazdaság hanyatlik: a kusztárok egyhatodának nincs sem lova, sem tehene; egyharmaduk bérmunkásokkal művelteti meg földjét; egyötödüknek nincsen vetésterülete. A kusztár heti keresete másfél rubel! *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

** Mindezek a számadatok hozzávetőlegesek, mivel a forrás nem közöl pontos adatokat. A falusi kézművesek közé felvettek molnárokat, kovácsokat stb. stb.

szoros értelmében vett kézműves (szövetfestés); 14 928 részben kézműves, részben árutermelő az önálló munka óriási túlsúlyával; 14 424 olyan iparokban dolgozik, amelyek részben alá vannak rendelve a tőkének; 14 875 olyan iparokban, amelyek teljesen alá vannak rendelve a tőkének, végül 4088 olyanokban, amelyekben a bérmunka teljes túlsúlyban van*. A „Kusztárbiz. munk."-nak a többi kormányzóságra vonatkozó adatai alapján összeállítottuk azoknak az iparoknak a táblázatát, amelyekről kimerítőbb számadataink vannak. Így 97 ipart kaptunk 107 957 munkással és 21 151 ezer rubel értékű termeléssel. Ebből azokra az iparokra, amelyekben túlsúlyban van a bérmunka és a kapitalista otthonmunka, 70 204 munkás jut (18 621 ezer rubel értékű termeléssel); azokra az iparokra, amelyekben a bérmunkások és a tőkések által foglalkoztatott otthonmunkások kisebbségben vannak, 26 935 munkás jut (1706 ezer rubel értékű termeléssel); és végül azokra az iparokra, amelyekben az önálló munka úgyszólván teljesen túlsúlyban van — 10 818 munkás jut (824 ezer rubel értékű termeléssel). A Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság gorbatovi és szemjonovi kerületének 7 iparára vonatkozó zemsztvo-statisztikai adatok szerint a kusztárok száma 16 303, akik közül 4614 a helyi piacnak, 8520 „vállalkozóknak", 3169 pedig bérmunkásként dolgozik; eszerint a kapitalista módon foglalkoztatott munkások száma — 11 689. Az 1894/95. évi permi kusztárösszeírás adatai szerint 26 000 kusztár közül 6500 (25 %) bérmunkás, 5200 (20 %) pedig felvásárlónak dolgozik, vagyis 45 %-uk kapitalista módon foglalkoztatott munkás**.

Bármilyen hézagosak is ezek az adatok (más adatok nem álltak rendelkezésünkre), annyi mégis világosan kiderül, hogy általában véve a „kusztárok" közé bekerül *egy csomó, kapitalista módon foglalkoztatott munkás.* Például,

---

* Lásd 457. old. ** jegyzet. — *Szerk.*

** Lásd „Tanulmányok", 181—182. old. A „kusztárok" közé itt kézművesek is bekerültek (25 %). A kézművesek leszámítása után 29,3 % bérmunkás és 29,5 % felvásárlóknak dolgozó munkás (122. old.), vagyis kiderül, hogy a munkások 58,8 %-a kapitalista módon van foglalkoztatva. (Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 452—454. és 378. old. — *Szerk.)*

a tőkéseknek dolgozó otthonmunkások száma (a fentebb idézett adatok szerint) *több mint 200 ezer*, mégpedig mindössze 50—60 kerületben, amelyek közül korántsem vizsgálták meg mindet csak valamennyire is teljesen. Egész Oroszországban az ilyen munkások száma minden valószínűség szerint vagy kétmillióra rúg*. Ha azonban ezekhez hozzáadjuk a „kusztároknál" dolgozó bérmunkásokat is — s ezeknek a bérmunkásoknak a száma, mint a fentebb idézett adatokból látható, korántsem oly kicsi, mint azt nálunk olykor vélik —, el kell ismernünk, hogy az úgynevezett „gyárakon" kívüli kapitalista módon foglalkoztatott ipari munkások kétmilliós száma inkább minimális szám**.

Arra a kérdésre, hogy „mi is az a «kusztár»-ipar?", a legutóbbi két fejezetben ismertetett adatok alapján azt kell válaszolnunk, hogy ez a tudományos kutatáshoz teljesen alkalmatlan fogalom, mert ezzel rendszerint összefoglalják az iparűzés legkülönbözőbb formáit, a háziipartól és a kézművességtől egészen a legnagyobb

* Például, a konfekcióiparban a kapitalista otthonmunka különösen el van terjedve, s ez az ipar gyorsan fejlődik. „Az olyan fontos szükségleti cikk iránt, mint a készruha, évről évre nagyobb a kereslet" („Vesztnyik Finanszov", 1897. 52. sz., beszámoló a nyizsnyij-novgorodi országos vásárról). Ez az iparág csak a nyolcvanas évek óta fejlődött ki nagyobb arányokban. Ma magában Moszkvában legalább 16 millió rubel értékben állítanak elő készruhákat 20 ezer munkással. Egyes feltevések szerint a konfekcióipar termelése egész Oroszországban eléri a 100 millió rubelt („Успехи русской промышленности по обзорам экспертных комиссий" [„Az orosz ipar eredményei a szakértő bizottságok jelentései alapján"], Szentpétervár 1897. 136—137. old.). Szentpétervárott az 1890. évi összeírás a konfekciós iparban (XI. csoport, 116—118. oszt.) 39 912 főt vett fel az iparosok családtagjaival együtt; ebből 19 000 munkás, és 13 000 önálló iparos, családjával („С.-Петербург по переписи 15 декабря 1890 года" [„Szentpétervár az 1890 december 15-i összeírás szerint"]). Az 1897. évi összeírás egész Oroszország ruhaiparában 1 158 865 főt vett fel 1 621 511 családtaggal, tehát összesen 2 780 376 főt. *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

** Emlékeztetünk arra, hogy a „kusztárok" számát Oroszországban legalább 4 millióra becsülik (Harizomenov úr adata; Andrejev úr 7½ millió főt számlált, de az ő számításai túlságosan nagyvonalúak)[124]; eszerint a szövegben közölt összesített adatok a „kusztároknak" körülbelül $^1/_{10}$ részét foglalják magukban.

manufaktúrákban végzett bérmunkáig*. A „kusztár-iparokkal“** foglalkozó számos leírásban tehát tökéletesen összekeverték a gazdasági szervezet legkülönbözőbb típusait, s ezt a zűrzavart teljesen kritikátlanul és értelmetlenül átvették a narodnyik közgazdászok, akik óriási lépést tettek visszafelé például egy olyan szakíróhoz képest, mint Korszak, és akik az uralkodó fogalomzavart a legfurcsább elméletek felállítására használták fel. A „kusztár-ipart“ egységes, egyértelmű gazdasági kategóriának tekintették, és *szembeállították* (sic!) a „kapitalizmussal“, amelyen minden teketória nélkül egyszerűen a „gyáripart“ értették. Vegyük például Ny. —on urat. Az „Értekezések“ 79. oldalán a következő címet olvassuk: „Az iparok kapitalizálódása“ (?)***, majd minden fenntartás és magya-

---

* V. ö. „Tanulmányok“, 179. és köv. old. (Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 451. és köv. old. — *Szerk.)*

** Az az óhaj, hogy a „kusztáripar“ kifejezést az ipar bizonyos formájának tudományos megjelölése céljából megtartsák, irodalmunkban arra vezetett, hogy ezt a „kusztáripart“ tisztán skolasztikus módon fejtegették és definiálták. Az egyik tudós kusztárokon csak az árutermelőket „értette“, a másik a kézműveseket is belefoglalta; az egyik elengedhetetlen ismertetőjelnek tartotta a földdel való kapcsolatot, a másik kivételeket is megengedett; az egyik kizárta a bérmunkát, a másik viszont például 16 munkásig a bérmunkásokat foglalkoztató üzemeket is a „kusztár“-üzemek közé sorolta stb. stb. Magától értetődik, hogy az ilyen okoskodásokkal (az ipar különböző formáinak tanulmányozása helyett) semmire sem mentek. Meg kell jegyeznünk, hogy a „kusztáripar“, mint külön kifejezés, főleg az orosz társadalom rendisége miatt maradt fenn; a „kusztár“ az alsóbb rendekhez tartozó iparos, akin gyámkodni lehet, s akiről bárki nyugodtan bármit összefecseghet; az ipar formájával mit sem törődnek. A kereskedőt viszont és a nemest (még ha ezek kis vállalkozók is) nemigen sorolják a „kusztárok“ közé. A „kusztár“-iparok rendszerint különféle *paraszti* iparok és csakis paraszti iparok.

*** A „kapitalizálódás“, V. V. és Ny. —on uraknak ez az olyannyira kedvelt kifejezése, a rövidség kedvéért megengedhető újságcikkekben, de egyáltalán nem helyénvaló közgazdasági tanulmányban, amelynek éppen az a célja, hogy a kapitalizmus különböző formáit és fejlődésfokait, azok jelentőségét, összefüggéseit és továbbfejlődését elemezze. „Kapitalizálódáson“ azt érthet az ember, amit akar: egyetlenegy „munkás“ alkalmazását éppen úgy, mint a felvásárlást vagy a gőzerőre berendezett gyárat. Tessék azután itt eligazodni, amikor mindent egy kalap alá vettek!

rázat nélkül egyenesen a „gyárak adatai" következnek... A dolog tehát meghatóan egyszerű: „kapitalizmus" = „gyáripar", gyáripar pedig az, amit ezen a kifejezésen a hivatalos kiadványokban értenek. És ennek a mélyenszántó „elemzésnek" az *alapján* egyszerűen leírják a kapitalizmus számlájáról a kapitalista módon foglalkoztatott munkásoknak azokat a tömegeit, amelyek a „kusztárok" kategóriájába tartoznak. Az ilyen „elemzés" *alapján* teljesen megkerülik az oroszországi ipar különböző formáinak kérdését. Az ilyen „elemzés" *alapján* alakul ki az egyik legostobább és legártalmasabb előítélet, hogy t. i. „kusztáriparunk" és „gyáriparunk" szemben áll egymással, hogy az utóbbi elszakadt az előbbitől, a „gyáripar" „mesterséges" képződmény stb. Ez igenis előítélet, mert senki soha még csak meg sem kísérelte, hogy akár csak futólagosan is átnézze azokat az adatokat, amelyek valamennyi iparágban a „kusztáripar" és a „gyáripar" legszorosabb, elválaszthatatlan kapcsolatáról tanúskodnak.

Ennek a fejezetnek éppen az volt a célja, hogy megmutassa, miben is rejlik tulajdonképpen ez a kapcsolat, és milyen különleges technikai, gazdasági és kulturális ismertetőjelei vannak az ipar ama formájának, amely Oroszországban a kisipar és a gépi nagyipar között foglal helyet.

VII. FEJEZET

A GÉPI NAGYIPAR FEJLŐDÉSE

I. A GYÁR TUDOMÁNYOS FOGALMA ÉS A „GYÁRI“ STATISZTIKA JELENTŐSÉGE[125]

A gépi nagyiparra (a gyáriparra) áttérve, mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy ennek az iparnak tudományos fogalma egyáltalán nem felel meg e kifejezés mindennapi, közhasználatú értelmének. Hivatalos statisztikánkban és általában szakirodalmunkban a gyár fogalmat használják minden nagyobb iparvállalatra, amely nagyobb számú bérmunkást foglalkoztat. Marx elmélete szerint gépi nagyiparon (gyáriparon) csak az ipari kapitalizmus meghatározott, mégpedig legfelsőbb foka értendő. Ennek a fejlődésfoknak alapvető és leglényegesebb ismertetőjele az, hogy a termelésben gépi berendezést használnak*. A manufaktúrából a gyárba való átmenet teljes technikai forradalom, amely kiszorítja a mesterek évszázadokon át kialakult kézügyességét, s ennek a technikai forradalomnak elkerülhetetlen folyománya az, hogy a lehető leggyorsabban átalakulnak a társadalom termelési viszonyai, hogy a termelésben résztvevő különböző csoportok között végleges szakadás következik be, hogy a társadalom teljesen szakít minden hagyománnyal, hogy fokozódnak és kiterjednek a kapitalizmus összes hátrányai és hogy a kapitalizmus nagy arányokban társadalmasítja a munkát. A gépi nagyipar tehát a kapitalizmus legújabb megnyilvánulása, a kapitalizmus negatív és „pozitív mozzanatainak“** legújabb megnyilvánulása.

Ebből világosan látható, hogy éppen a manufaktúrából a gyárba való átmenetnek van különösen nagy jelen-

---

* „Das Kapital“, I. 13. fej.
** Ibid., I², 499. old.[126]

tősége a kapitalizmus fejlődése kérdésében. Aki ezt a két fokot összetéveszti, az nem értheti meg a kapitalizmus átalakító, haladó szerepét. S éppen ezt a hibát követik el a narodnyik közgazdászok, akik, mint már láttuk, naivul azonosítják a kapitalizmust mint olyant a „gyáriparral", s akik a „kapitalizmus küldetésének", sőt „egyesítő jelentőségének"* kérdését egyszerűen a gyári statisztika adatainak feldolgozásával akarják megoldani. Arról már nem is beszélünk, hogy ezek az írók a gyári statisztika kérdéseiben (mint alább részletesen kimutatjuk) csodálatra méltó tudatlanságot árultak el, — még nagyobb hibájuk az, hogy Marx elméletét hihetetlenül sablonosan és szűken értelmezik. Először is, nevetséges dolog a gépi nagyipar fejlődésének kérdését csupán a gyári statisztikára korlátozni. Ez nemcsak statisztikai kérdés, ez a kérdés felöleli mindazokat a formákat és fejlődésfokokat, amelyeken egy-egy ország iparában a kapitalizmus fejlődése átmegy. Előbb tehát tisztáznunk kell, mi is ezeknek a formáknak a lényege és jellemző sajátossága, s csak ezután van értelme annak, hogy valamely forma fejlődését kellőképpen feldolgozott statisztikai adatokkal illusztráljuk. S ha valaki a hazai statisztika adataira szorítkozik, az óhatatlanul összetéveszti a kapitalizmus legkülönbözőbb formáit, az a fától nem látja az erdőt. Másodszor, ha valaki a kapitalizmus küldetését csakis a „gyári" munkások számának növelésében látja, ezzel megmutatja, hogy ugyanolyan nagyszerűen érti az elméletet, mint Mihajlovszkij úr, aki csodálkozva kérdezte, miért is beszélnek az emberek arról, hogy a kapitalizmus társadalmasítja a munkát, hiszen ez az egész társadalmasítás — azt mondja — csak abban áll, hogy néhány száz vagy néhány ezer munkás *egy* helyiségben fűrészel, fúr, farag, gyalul stb.**

A további fejtegetésünkben kettős feladatot igyek-

---

* Ny. —on úr a „Russzkoje Bogatsztvo" 1894. évf. 6. számában, 103. és 119. old. — Lásd továbbá ugyancsak Ny. —on úr „Értekezéseit" és V. V. úr „A kapitalizmus jövője" c. munkáját, passim.

** „Otyecsesztvennije Zapiszki", 1883. 7. sz., Posztoronnij úr levele a szerkesztőségnek.

szünk megoldani: egyrészt, alaposan megvizsgáljuk gyári statisztikánk állapotának és használhatóságának kérdését. Ez a jobbára negatív munka azért szükséges, mert irodalmunkban valósággal visszaélnek a gyári statisztika adataival. Másrészt, megvizsgáljuk azokat az adatokat, amelyek a gépi nagyipar reform utáni növekedéséről tanúskodnak.

II. GYÁRI STATISZTIKÁNK

Az orosz gyári statisztika fő forrása azok a beszámolók, amelyeket a gyárosok egy század eleji törvény alapján évente beterjesztenek a kereskedelmi és manufaktúra ügyosztálynak*. A gyárosok adatszolgáltatását szabályozó részletes törvényes előírások csak jámbor óhajok, s a gyári statisztika mind a mai napig megőrizte régi, tisztán reform előtti szervezetét, a kormányzói jelentések egyszerű függeléke maradt. A „gyár“ fogalmának nincs semmilyen pontos meghatározása, s ezért a kormányzósági közigazgatási szervek, sőt a kerületiek is, ezt a terminust a legkülönbözőbb módokon alkalmazzák. Nincs semmiféle központi szerv, amely az egyöntetű helyes adatgyűjtést és az adatok ellenőrzését irányítaná. Az a tény, hogy az ipari üzemek különféle hatóságokhoz tartoznak (a bányaügyi hivatalhoz, a kereskedelmi és manufaktúra ügyosztályhoz, a fogyasztási adó ügyosztályhoz stb.), még inkább növeli a zűrzavart**.

A II. sz. mellékletben közöljük reform utáni gyáriparunknak azokat az adatait, amelyek az 1863—1879. és 1885—1891. évi hivatalos kiadványokban találhatók. Ezek az adatok csak a fogyasztási adó alá nem eső iparágakra

* Gyári statisztikánk forrásainak részletes felsorolását lásd „Az Orosz Birodalom statisztikai évkönyve“, II. sor. 6. füz. Szentpétervár 1872. „Adatok Európai-Oroszország 1868. évi gyáripari statisztikájához“, Szerkesztette Bok úr, Bevezetés, I—XXIII. old.

** Lásd a „Tanulmányokban“ a „Gyári statisztikánk kérdéséhez“ c. cikket, amely behatóan elemzi a kereskedelmi és manufaktúra ügyosztálynak a gyáriparunkkal foglalkozó legújabb kiadványát (Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. 1953. — *Szerk.)*.

terjednek ki, emellett a különböző időpontokra vonatkozó adatok különböző számú iparágat ölelnek fel (a legteljesebbek az 1864—1865. és az 1885. és köv. évi adatok); ezért különválasztottuk azt a 34 iparágat, amelyről 1864—1879-re és 1885—1890-re, vagyis 22 évre vonatkozólag vannak adataink. Hogy megítélhessük mennyire megbízhatók ezek az adatok, először is megvizsgáljuk gyári statisztikánk legfontosabb kiadványait. Kezdjük a hatvanas évekkel.

A hatvanas évek gyári statisztikájának feldolgozói nagyon jól tudták, mennyire hiányosak az adatok. Egybehangzó megállapításaik szerint a gyárosok bevallásaiban a valóságosnál jóval alacsonyabb munkáslétszám és termelési érték szerepel; „még csak egységes előírás sincs a különböző kormányzóságokban arra vonatkozólag, hogy mi tekintendő gyárnak, úgyhogy sok kormányzóságban a szélmalmokat, a kis téglaégetőket és a kis iparvállalatokat is a gyárak közé sorolják, más kormányzóságokban viszont számításon kívül hagyják ezeket; tehát az egyes kormányzóságok még a gyárak száma szerint sem hasonlíthatók össze"*. Még élesebb Busen, Bok és Tyimirjazev nyilatkozata**, akik arra is rámutatnak, hogy otthonmunkásokat is a gyárimunkások közé sorolnak; továbbá, hogy több gyáros csak a gyárban lakó munkásokat tünteti fel stb. „A manufaktúraiparról és gyáriparról nincs megbízható hivatalos statisztika, és nem is lesz mindaddig — mondja Busen úr —, amíg nem változtatják meg az anyaggyűjtés legfontosabb szempontjait"***. „A gyárak táblázataiba sok iparágban, nyilvánvalóan félreértés következtében, nagyszámú, tisztán kézműves- és kusztárüzem is bekerült, amelyeknek egyáltalán nincsen semmiféle gyári jellegük"****. Ezért a „Pénzügymin. év-

* P. Szemjonov előszava az „Orosz Birodalom statisztikai évkönyvé"-hez, I. 1866. XXVII. old.

** „Стат. атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Евр. России с поименным списком фабрик и заводов" [„Az európai-oroszországi gyáripar főbb ágainak statisztikai atlasza, a gyárüzemek lajstromával"], 3 füz. Szentpétervár 1869, 1870 és 1873.

*** „Pénzügymin. évkönyve", I. 140. old.

**** Ibid., 306. old.

könyve" szerkesztősége még a kinyomtatott adatok összesítésétől is elállt, „nem akarván megbízhatatlan és nyilvánvalóan eltúlzott számadatokat közölni". Hogy az olvasónak pontos fogalma legyen e nyilvánvaló túlzás méreteiről, az „Évkönyv" adataihoz folyamodunk; ennek a munkának a többi forráshoz viszonyítva megvan az az előnye, hogy közli az 1000 rubelnél nagyobb értéket termelő gyárak lajstromát. Most (1885 óta) nem számítják a gyárak közé azokat az üzemeket, amelyek termelési értéke kisebb ennél. Ha ezeket a kis üzemeket az „Évkönyv" alapján összeszámláljuk, kiderül, hogy 2366 ilyen üzem került be a gyárak közé, 7327 munkással és 987 000 rubel értékű termeléssel. Az „Évkönyv" szerint 71 iparágban a gyárak száma összesen 6891, 342 473 munkással és 276 211 000 rubel értékű termeléssel. Tehát kis üzem az üzemek 34,3 %-a a munkások 2,1 %-ával és a termelési érték 0,3 %-ával. Magától értetődik, hogy nincs értelme az ilyen kis üzemeket (átlagban valamivel több mint 3 munkás és 500 rubelen aluli termelési érték) a gyárak közé sorolni, s hogy szó sem lehet csak valamelyest is teljes számbavételükről. Sőt, nem elég, hogy statisztikánk az ilyen üzemeket a gyárak közé sorolja; olyan eset is előfordult, amikor a kusztárok százait teljesen alaptalanul és önkényesen egy „gyárként" foglalta össze. Például, az „Évkönyv" Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság gorbatovi kerületének izbileci járásában a kötélgyártó iparban feltüntet egy gyárat, mégpedig „az izbileci járás parasztjainak gyárát; munkáslétszám 929, rokka 308; a termelés értéke 100 400 rubel" (149. old.); vagy ugyanebben a kerületben Vorszma községben „Seremetyev gróf ideiglenesen elkötelezett parasztjainak gyárát; kovácsműhely 100, satupad (a házakban) 250, járgányos köszörű 3, kézihajtásos — 20; munkás 902; termelési érték 6610 rubel" (281. old.). Elképzelhetjük, milyen fogalmat ad a valóságról az ilyen statisztika!*

* Ami azt illeti, hogy a gyárosok bevallásaikban kisebbítik munkásaik számát és termelésüket, a fentebb említett forrásokban a bevallások ellenőrzésének két érdekes kísérletét találjuk. Tyimirjazev összehasonlította több száz nagy gyárosnak a hivatalos statisztika számára készített kimutatásait az 1865. évi kiállításra készített kimutatásaikkal. Az utóbbiak számadatai 22 %-kal

Külön helyet foglal el a hatvanas évek gyárstatisztikai forrásai között a „Katonastat. gyűjt." (IV. füz. Oroszország. Szentpétervár 1871). Ez a gyűjtemény adatokat közöl az Orosz Birodalom valamennyi gyáráról, beleértve a bányaipari vállalatokat és a fogyasztásiadó-köteles iparágak gyárait is, és Európai-Oroszországban 1866-ban se többet, se kevesebbet, mint 70 631 gyárat számlál, 829 573 munkással és 583 317 000 rubel értékű termeléssel!! E furcsa számok először is annak tulajdoníthatók, hogy nem a pénzügyminisztérium közleményeiből, hanem a Központi Statisztikai Bizottság külön adataiból merítették (ezek a bizottság egyetlen kiadványában sem jelentek meg, és nem tudni, hogy ki, mikor és hogyan gyűjtötte össze és dolgozta fel őket)*; másodszor annak, hogy a „Katonastat. gyűjt." szerkesztői minden további nélkül a legkisebb üzemeket is a gyárak közé sorolták („Katonastat. gyűjt.", 319. old.), és emellett az alapul használt anyagot más anyaggal egészítették ki: a kereskedelmi és manufaktúra ügyosztály, az intendatúra, a tüzérségi és tengerészeti hivatal adataival, és végül „a legkülönbözőbb források" adataival (ibid., XXIII. old.)**. Ha tehát

---

múlták felül az előbbiekét (l. c., I. IV—V. old.). 1868-ban a Központi Statisztikai Bizottság kísérletképpen külön megvizsgálta Moszkva és Vlagyimir kormányzóság gyáriparát (ebben a két kormányzóságban 1868-ban Európai-Oroszország összes gyárimunkásainak és a gyárak termelési értékének csaknem a fele összpontosult). Ha különválasztjuk azokat az iparágakat, amelyekről mind a pénzügyminisztérium, mind pedig a Központi tatisztikai Bizottság közöl adatokat, a következő számokat kapjuk: a pénzügyminisztérium adatai szerint 1749 gyár 186 521 munkással és 131 568 000 rubel értékű termeléssel, a Központi Statisztikai Bizottság összeírása szerint pedig 1704 gyár 196 315 üzemi munkással plusz 33 485 bedolgozóval és 137 758 000 rubel értékű termeléssel.

* Könnyen lehetséges, hogy ezeket az adatokat egészen egyszerűen a kormányzói jelentésekből vették át, amelyek, mint alábbi látni fogjuk, mindig nagyon eltúlozzák a gyárak számát.

** Hogy milyen tág értelemben használta a „Katonastat. gyűjt." a gyár fogalmát, az különösen világosan látható a következőkből: az „Évkönyv" statisztikáját „*nagy* üzemeink statisztikájának" nevezi (319. old., a szerzők kiemelése). Mint láttuk, e „nagy" üzemek $^{1}/_{3}$-ának évi termelési értéke kevesebb mint 1000 rubel!! Nem is óhajtjuk részletesen bizonyítani, hogy a „Katonastat. gyűjt." számadatait nem lehet a gyári statisztika jelenlegi

Ny.—on*, Karisev** és Kablukov*** urék a mai adatokkal való összehasonlítás céljából felhasználták a „Katonastat. gyűjtemény“ adatait, ezzel csak bebizonyították, hogy egyáltalán nem ismerik gyári statisztikánk fő forrásait és megbocsáthatatlan jóhiszeműséggel kezelik ezt a statisztikát.

Amikor M. I. Tugan-Baranovszkij a Szabad Közgazdasági Társaságban tartott előadásában a „Katonastat. gyűjt.“ adatait teljesen hibásaknak minősítette, a vita során néhányan kijelentették, hogy ha vannak is tévedések a munkások számát illetőleg, az eltérés elenyésző, legfeljebb 10—15 %. Ezt állította pl. V. V. úr (lásd a vitáról kiadott gyorsírói beszámolót, Szentpétervár 1898. 1. old.). Hozzá „csatlakozott“ V. Pokrovszkij, aki szintén csak egy be nem bizonyított kijelentésre szorítkozott (3. old.). Ezek az emberek és híveik még csak kísérletet sem tettek arra, hogy gyári statisztikánk különböző forrásait kritikailag megvizsgálják, hanem közhelyekre szorítkoztak, kijelentvén, hogy gyári statisztikánk nem kielégítő, hogy adatai az utóbbi időben talán valamivel pontosabbak (??) lettek stb. A lényeget azonban, azt, hogy Ny.—on és Karisev úr durva hibát követett el, egyszerűen *elhallgatták*, amint ezt P. B. Sztruve úr nagyon helyesen megjegyezte (11. old.). Ezért nem tartjuk fölöslegesnek, hogy felsoroljuk a „Katonastat. gyűjt.“ adataiban található túlzásokat, amelyeket bárki könnyen észrevehetett volna, ha figyelmesen tanulmányozza a forrásokat. 1866-ra vonatkozólag 71 iparágról párhuzamos adatok állanak rendelkezésünkre: a pénzügyminisztérium adatai („Pénzügymin. évkönyve“, I.) és ismeretlen forrásból származó

---

adataival való összehasonlításra felhasználni, mert ezt a feladatot Tugan-Baranovszkij úr már amúgy is elvégezte (lásd „A gyár“ c. könyvét, 336. és köv. oldalak). V. ö. „Tanulmányok“, 271. és 275. old. (Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. 1953. 12. és 17. old. — *Szerk.*)

* „Értekezések“, 125. old. és „Russzkoje Bogatsztvo“, 1894. 6. sz.

** „Jurigyicseszkij Vesztnyik“, 1889. 9. sz. és „Материалы по русскому народному хозяйству“ [„Adatok az orosz nemzetgazdaságról“], Moszkva 1898.

*** „Mezőgazdasági üzemtani előadások“, Moszkva 1897. 13. old.

adatok („Katonastat. gyűjt.“). Ezekben az iparágakban, a kohászat kivételével, a „Katonastat. gyűjt.“ Európai-Oroszország gyárimunkásainak számát *50 000-rel* többre vette. Továbbá azokban az iparágakban, amelyekről az „Évkönyv“ csak az egész birodalomra vonatkozó összesített adatokat közölt, és a „nyilvánvaló túlzások“ miatt lemondott a részletes feldolgozásáról („Évkönyv“, 306. old.) — a „Katonastat. gyűjt.“ *még további 95 000 fővel* toldja meg a munkások számát. A téglagyártásban a munkások száma *minimum 10 000 fővel* van eltúlozva; hogy erről meggyőződjünk, csak össze kell hasonlítanunk a „Katonastat. gyűjt.“ kormányzóságok szerint közölt adatait a „Szbornyik szvegyenyij i matyerialov po vedomsztvu m-va fin.“ 1866. 4. számának és 1867. 6. számának adataival. A kohászatban a „Katonastat. gyűjt.“, az „Évkönyvhöz“ viszonyítva, *86 000 fővel* túlozta el *a munkások számát*, nyilvánvalóan a bányaipari munkások egy részét is közéjük sorolta. A fogyasztásiadó-köteles iparágakban a „Katonastat. gyűjt.“ túlzása, mint a következő pontban látni fogjuk, *körülbelül 40 000 fő*. Összesen tehát mintegy *280 000 fővel* túlozták el a munkások számát. Ennyi a *minimum*, ez nem teljes szám, mivel nincsen olyan anyagunk, amellyel *valamennyi* termelési ágra vonatkozólag ellenőrizhetnénk a „Katonastat. gyűjt.“ adatait. Ezek alapján elképzelhetjük, mennyire jártasak a kérdésben azok, akiknek állítása szerint Ny. —on és Karisev úr hibája nem jelentős!

A hetvenes években jóval kevesebb történt a gyári statisztika adatainak összesítése és feldolgozása terén, mint a hatvanas években. A „Pénzügymin. évkönyve“ csak 40 iparágról közölt adatokat (ezek fogyasztási adó alá nem eső iparágak) 1867/79-re vonatkozólag (VIII., X. és XII. füz., lásd II. sz. melléklet), s a többi termelési ág kihagyását azzal indokolta, hogy „a mezőgazdasági élethez kapcsolódó vagy a kézműves- és kusztáriparhoz tartozó“ iparágakra vonatkozólag „az anyag rendkívül hiányos“ (VIII. füz. 482. old., továbbá X. füz. 590. old.). A hetvenes évekre vonatkozólag a legértékesebb forrásmunka P. Orlov úr „Gyárlajstroma“ (I. kiad. Szentpétervár 1881; 1879. évi adatok, szintén azokból a beszámolókból, amelyeket a

gyárosok a kereskedelmi és manufaktúra ügyosztálynak küldenek be). Ez a kiadás felsorol minden üzemet, amelynek termelési értéke legalább 2000 rubel. A többi üzemet mint kis és a kusztárüzemtől meg nem különböztethető üzemet nem veszi fel a névjegyzékbe, a „Lajstrom" *összesített adatai viszont felölelik ezeket* is. Minthogy nincsenek külön összesítések azokról az üzemekről, amelyek termelési értéke 2000 rubel és több, a „Lajstrom" összefoglaló adatai épp úgy összekeverik a kis és a nagy üzemeket, mint a korábbi kiadványok, s a különböző iparágakban és kormányzóságokban nem egyenlő számú kisüzem kerül be (természetesen teljesen véletlenül) a statisztikába*. Ami a mezőgazdasággal kapcsolatos iparágakat illeti, a „Lajstrom" megismétli (396. old.) az „Évkönyv" fenntartását, s az adatok pontatlansága és hiányossága miatt** „*még megközelítő* összesítésektől" (a szerző kiemelése) is tartózkodik. De ez a megfontolás (amely, mint alább látni fogjuk, minden tekintetben helyes) nem gátolta a szerzőt abban, hogy a „Lajstrom" összesített adatai közé fel ne vegye mindezeket a különösen megbízhatatlan adatokat, s ily módon össze ne keverje őket viszonylag megbízható adatokkal. Közöljük a „Lajstromnak" Európai-Oroszországra vonatkozó összesített adatait azzal a megjegyzéssel, hogy ezek az adatok, az előzőktől eltérően, a fogyasztásiadó-köteles iparágakat is magukban foglalják (a „Lajstrom" 1887-ben megjelent 2. kiadása 1884. évi adatokat, 1894-ben megjelent 3. kiadása pedig 1890. évi adatokat közöl):

Év	A gyárak száma	Termelési érték ezer rubelben	A munkások száma
1879***	27 986	1 148 134	763 152
1884	27 235	1 329 602	826 794
1890	21 124	1 500 871	875 764

* Példákat a következő pontban közlünk. Itt a „Lajstrom" 679. és következő oldalaira utalunk; vessünk csak egy pillantást ezekre az oldalakra, nyomban meggyőződünk a szövegben elmondottak helyességéről.

** A „Lajstrom" 3. kiadásában (Szentpétervár 1894) ezt a fenntartást nem ismétli meg, pedig megtehette volna, mert az adatok ugyanolyan hiányosak maradtak.

*** Néhány hiányzó adatot hozzávetőlegesen pótoltunk; lásd „Lajstrom" 695. old.

Lejjebb kimutatjuk, hogy a valóságban egyáltalán nem csökkent a gyárak száma, ahogy azt ezek az adatok mutatják; mindössze arról van szó, hogy más-más időben különböző számú kis üzem került be a gyárak közé. Például azoknak az üzemeknek a száma, amelyek termelési értéke több mint 1000 rubel, 1884-ben 19 227, s 1890-ben 21 124; azoké pedig, amelyek termelési értéke 2000 rubel vagy több, 1884-ben 11 509, s 1890-ben 17 642*.

1889-ben a kereskedelmi és manufaktúra ügyosztály megkezdte az „Oroszország gyáripari adatainak összesítése“ c. külön kiadványok megjelentetését (az 1885. évre és a következő évekre). Ezek az adatok ugyanarra az anyagra (a gyárosok beszámolóira) támaszkodnak; feldolgozásuk korántsem kielégítő, gyengébb, mint a hatvanas évek fentebb említett kiadványaiban. Az egyetlen javulás az, hogy a kis üzemek — 1000 rubelnél kisebb termelési értékkel — nincsenek felvéve a gyárak közé, és hogy a kis üzemekre vonatkozó adatokat külön közlik iparágak szerinti csoportosítás nélkül**. Természetesen a „gyáraknak“ ez az ismertetőjele egyáltalán nem kielégítő: a mai adatgyűjtési módszerekkel az 1000 rubelnél nagyobb termelési értéket kimutató üzemek *teljes* összeírásáról szó sem lehet; a mezőgazdasággal kapcsolatos iparágak „gyárainak“ különválasztása tisztán véletlenektől függ; például a vízi- és szélmalmokat az egyik kormányzóságban és az egyik évben felvették a gyárak közé, a másikban nem***. Az „Oroszország gyáripari

* Lásd a gyáraknak a termelési érték szerinti csoportosítását a „Lajstrom“ 2. és 3. kiadásában.

** Magától értetődik, hogy a kis üzemekre vonatkozó adatok teljesen a véletlenektől függnek: egyes kormányzóságokban és egyes években százakat meg ezreket vesznek fel, másokban pedig néhány tucatot, vagy csak egyeseket. Pl. Besszarábia kormányzóságban 1887 és 1890 között 1479—272—262—1684; Penza kormányzóságban 1885 és 1891 között 4—15—0—1127—1535—2148—2264 stb. stb.

*** V. ö. a „Tanulmányokban“ közölt példákkal, 274. old. (Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. 1953. 15—16. old. — *Szerk.)* Tugan-Baranovszkij úr egy kis hibát követett el, amikor azt állította, hogy a működő gyárak száma 1885-től 1891-ig csökkent („A gyár“, 350. old.), s amikor a különböző iparágakban különböző években 1 gyárra jutó átlagos munkáslétszámot hasonlította össze. Az „Össze-

statisztikájának fő eredményei az 1885—1887 évekre" c. cikkben (az ezekre az évekre vonatkozó „Összesítésben") a szerző többször is hibákat követ el, mert szem elől téveszti, hogy a különböző kormányzóságokra vonatkozó adatok különneműek és összehasonlíthatatlanok. Végül még azt is hozzá kell fűznünk az „Összesítések" jellemzéséhez, hogy 1891-ig bezárólag csak a fogyasztási adó alá nem eső iparágakat ölelték fel, 1892-től pedig valamennyi iparágat, a bánya- és kohóipart és a fogyasztásiadóköteles iparágakat is beleértve; emellett nem választották külön a korábbiakkal összehasonlítható adatokat, s teljesen tisztázatlan marad, milyen eljárással vették be a bányaipari vállalatokat a gyárak közé (például a bányaipari statisztika sohasem tüntette fel a bányaipari vállalatok termelési értékét, hanem csak a termék mennyiségét. Hogy az „Összesítések" szerkesztői hogyan állapították meg a termelési értéket, azt nem lehet tudni).

A nyolcvanas évekre vonatkozólag gyáriparunkról van még egy forrásmunka, amely negatív oldalainál fogva figyelemre méltó, és azért mert Karisev úr éppen ennek az adatait használta fel*. Ez a forrásmunka az „Oroszországi adatgyűjtemény az 1884/85. évre" (Szentpétervár 1887., a Közp. Stat. Biz. kiadása), amelynek egyik táblázata kimutatja „Európai-Oroszország gyáriparának 1885. évi termelési értékét" (XXXIX. táblázat); a gyárak és munkások számát csak egész Oroszországra vonatkozólag közli, a kormányzóságok szerinti megoszlás feltüntetése nélkül. Az adatok forrásául „a kormányzó urak jelentéseinek adatai" (311. old.) szolgálnak. Az adatok felölelik valamennyi termelési ágat, a fogyasztásiadóköteleseket is, a bányaipariakat is beleértve, s az egyes termelési ágak szerint egész Európai-Oroszországra vo-

---

sítés" adatai túlságosan kaotikusak ahhoz, hogy különleges feldolgozás nélkül ilyen következtetések levonásához fel lehetne használni.

* *N. A. Karisev.* „Statisztikai áttekintés az oroszországi feldolgozó ipar főbb ágainak elterjedéséről". „Jurigyicseszkij Vesztnyik", 1889. 9. sz., szeptember. Karisev úr legújabb munkája mellett, amelyet a „Tanulmányokban" elemeztünk, ez a cikk mintaképe annak, hogyan nem szabad gyári statisztikánk adataival dolgozni.

natkozólag ki van számítva az 1 üzemre eső „átlagos" munkáslétszám és termelési érték. Éppen ezeket az „átlagszámokat" állt oda Karisev úr „elemezni". Hogy e számok értékét megítélhessük, összehasonlítjuk az „Adatgyűjtemény" és az „Összesítés" adatait (az összehasonlításhoz az előbbiek közül el kell hagynunk a kohászatra, a fogyasztásiadó-köteles iparágakra, a halászatra és az „egyéb" iparágakra vonatkozó adatokat; megmarad 53 termelési ág; az adatok Európai-Oroszországra vonatkoznak):

Források	A gyárak száma	A munkások száma	Termelési érték 1000 rubelben
„Oroszországi adatgyűjt."	54 179	559 476	569 705
„Oroszország gyáripari adatainak összesítése"	14 761	499 632	672 079
	+ 39 418	+ 59 844	— 102 374
	+ 267%	+ 11,9%	— 15,2%

A kormányzói jelentések tehát a kis mezőgazdasági és kusztárüzemek tízezreit sorolták a „gyárak" közé! Az ilyen üzemek persze teljesen véletlenül kerültek a gyárak közé egyes iparágakban, egyes kormányzóságokban és kerületekben. Íme néhány példa arra, hogy az egyes iparágakban hány üzemet vett fel az „Adatgyűjtemény" és hányat az „Összesítés": szőrmeipar — 1205, ill. 259; bőripar — 4079, ill. 2026; gyékényzsákipar — 562, ill. 55; keményítő-és szirupipar — 1228, ill. 184; malomipar — 17 765, ill. 3940; olajütőipar — 9341, ill. 574; kátrányégetőipar — 3366, ill. 328; téglaégetőipar — 5067, ill. 1488; fazekas és cserépipar — 2573 és 147. Elképzelhetjük, miféle „statisztika" sül ki abból, ha gyáriparunk „üzemeinek méreteire"* ilyenfajta „gyár"-összeíráson alapuló „átlagokból" ítélnek! Márpedig Karisev úr éppen ezt teszi, mert csak azokat az iparágakat számítja a nagyiparhoz, amelyekben egy üzem munkáslétszáma a fentebb

* Karisev úr cikkének IV. pontja. Meg kell jegyeznünk, hogy az „Adatgyűjteménnyel" való összehasonlításhoz az „Összesítés" helyett Orlov úr „Lajstromát" is fel lehetett volna használni, amelynek 2. kiadását (az 1884. évre) Karisev úr is idézi.

ismertetett „*átlagok*“ (országos átlagok) szerint *meghaladja a százat*. Ezzel a fenomenális módszerrel arra a következtetésre jut, hogy az össztermelésnek mindössze $^1/_4$-ét adja „a fenti értelemben vett nagyipar“ !! (idézett cikk, 47. old.)*. Lejjebb ki fogjuk mutatni, hogy a valóságban a 100 és több munkást foglalkoztató gyárak gyáriparunk össztermelésének több mint felét összpontosítják.

Mellesleg szeretnénk megjegyezni, hogy a helyi kormányzósági statisztikai bizottságok adatait (amelyeken a kormányzói jelentések alapulnak) az jellemzi, hogy a „gyárak“ értelmezése körül mindig a legnagyobb zűrzavar uralkodik, és hogy egészen ötletszerűen vesznek fel kis üzemeket is. Például Szmolenszk kormányzóságban, 1893/94-ben egyes kerületek a kis olajütők tucatjait sorolták a gyárak közé, mások viszont egyet sem; a kormányzóságban 152 kátrányégető „gyárat“ számláltak (az 1890. évi „Lajstromban“ egyet sem), s az egyes kerületekben ugyanilyen ötletszerű volt az összeírás stb.** Jaroszlavl kormányzóságban a kilencvenes években a helyi statisztika 3376 gyárat számlált (az 1890. évi „Lajstromban“ feltüntetett 472-vel szemben), felvéve (egyes kerületekben) a malmok, kovácsműhelyek, kis burgonyakeményítő készítő üzemek stb. százait***.

A legutóbbi időben megreformálták gyári statisztikánkat; megváltoztatták az adatgyűjtés programját, megváltoztatták a „gyár“ fogalmát (új ismertető-

---

* „Ily módon ez utóbbi“ (az egész évi termelés) „¾-ét viszonylag kis vállalatok adják. Ennek a jelenségnek gyökerei az orosz nemzetgazdaság sok igen fontos alkatelemébe nyúlhatnak. Ezek közé kell sorolnunk egyebek közt *a falusi népesség tömegének földbirtokviszonyait*, a földközösség életerejét (sic!), amely nálunk erősen akadályozza a hivatásos gyárimunkás-osztály kifejlődését. Ezzel párosul (!) *a termékek otthoni feldolgozásának elterjedtsége* Oroszország ugyanazon (középső) övezetében, amely gyáraink fő területe“ (ibid., Karisev úr kiemelése). Szegény „földközösség“! Ez felel mindenért, még tudós tisztelőinek statisztikai botlásaiért is!

** Az adatok D. Zsbankov úr „Szmolenszk kormányzóság gyárainak egészségügyi vizsgálata“ c. könyvéből valók (Szmolenszk I. füz. 1896).

*** „Áttekintés Jaroszlavl korm.-ról“, II. füz. 1896. V. ö. továbbá: „Tula korm. 1895. évi statisztikai zsebkönyve“ (1895), VI. rész, 14—15. old.: „A gyárak 1893. évi adatai“.

jelekkel bővítették: gépi hajtóerő vagy legalább 15 munkás) az adatok gyűjtésébe és ellenőrzésébe bekapcsolták a gyárfelügyeletet. A részletek iránt érdeklődő olvasók vegyék elő „Tanulmányaink" fentebb említett cikkét*, ahol kimerítő elemzésnek vetettük alá az új program alapján összeállított „Gyárjegyzéket" (Szentpétervár 1897)**, s ahol kimutattuk, hogy gyári statisztikánk terén, a reform ellenére, *majdnem semmi* javulás sem észlelhető; hogy a „gyár" fogalma továbbra is egészen bizonytalan; hogy az adatok továbbra is teljesen véletlenszerűek, s ezért a legnagyobb elővigyázattal kell őket használni***. Csak a helyes, európai módon megszervezett ipari összeírás vezetheti ki iparstatisztikánkat kaotikus állapotából****.

Gyári statisztikánk fentebbi áttekintéséből az követ-

---

* Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. 1953. — *Szerk.*

** Karisev úr számítása szerint a „Jegyzék" adatainak összesítése Európai-Oroszországra vonatkozólag a következő képet adja: 14 578 gyár, 885 555 munkással és 1 345 346 000 rubel értékű termeléssel.

*** A gyárfelügyelők jelentéseinek összefoglalásai, amelyeket a kereskedelmi és iparügyi minisztérium ad ki (1901—1903. évre), adatokat közölnek a gyárak számáról, munkásaik számáról (Oroszország 64 kormányzóságában), a gyárakat a munkáslétszám szerint csoportosítva (20-ig; 21—50; 51—100; 101—500; 501—1000; 1000-n felül). Ezzel gyári statisztikánk nagy lépéssel haladt előre. A nagy műhelyekre (21 és több munkással) vonatkozó adatok valószínűleg többé-kevésbé megbízhatók. A 20 munkásnál kevesebbet foglalkoztató „gyárak" adatai nyilván ötletszerűek, és semmire sem alkalmasak. Például 1903-ban Nyizsnyij-Novgorod kormányzóságban 266 gyárat mutattak ki 20 főn aluli munkáslétszámmal; ezekben összesen 1975 munkás dolgozott, vagyis átlag kevesebb mint 8 munkás. Perm kormányzóságban 10 ilyen gyár volt 159 munkással! Ez természetesen nevetséges. A 64 kormányzóság 1903. évi összesített számadatai: 15 821 gyár 1 640 406 munkással; s ha a húsznál kisebb munkáslétszámmal dolgozó gyárakat leszámítjuk, marad 10 072 gyár 1 576 754 munkással. *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

**** V. ö. „Vesztnyik Finanszov", 1896. 35. sz. Tudósítások a nyizsnyij-novgorodi kongresszuson elhangzott beszámolókról és az ott lefolyt vitákról. Mihajlovszkij úr nagyon szemléltető módon jellemezte a gyári statisztika kaotikus állapotát; elbeszélte, miként vándorol a kérdőív „a legalacsonyabb rangú rendőrtisztviselőig, aki végül eljuttatja, természetesen elismervény ellenében, azoknak az ipari üzemeknek, amelyek szerinte figyelemre méltók, de többnyire csak azoknak, amelyeknek már az előző évben is küldött";

kezik, hogy adatai a legtöbb esetben nem használhatók külön feldolgozás nélkül, s hogy e feldolgozás fő célja a viszonylag használható és a teljesen használhatatlan adatok különválasztása kell hogy legyen. A következő pontban megvizsgáljuk még ebből a szempontból a legfontosabb iparágak adatait, most pedig felvetjük a kérdést: növekszik-e, avagy csökken Oroszországban a gyárak száma? Ebben a kérdésben a fő nehézség az, hogy a „gyár“ fogalma körül gyári statisztikánkban a legnagyobb zűrzavar uralkodik; ezért semmilyen jelentősége sincs annak, hogy a gyári statisztika adatai alapján erre a kérdésre olykor tagadó választ adtak (például Karisev úr). Mindenekelőtt meg kell állapítani a „gyár“ fogalmának valamilyen pontos ismertetőjelét — enélkül értelmetlen dolog volna a gépi nagyipar fejlődését azoknak az üzemeknek az adataival szemléltetni, amelyek közé különböző időpontokban különböző számú kis malom, olajütő, téglaégető stb. stb. került be. Vegyük ismérvnek a 16 főnél nagyobb munkáslétszámot, s meglátjuk, hogy az ilyen ipari üzemek száma Európai-Oroszországban 1866-ban maximum 2,5—3 ezer volt, 1879-ben kb. 4,5 ezer, 1890-ben kb. 6 ezer, 1894/95-ben kb. 6,4 ezer, 1903-ban pedig kb. 9 ezer*. Eszerint *a gyárak száma Oroszországban a reform utáni időszakban növekszik, mégpedig meglehetősen gyorsan.*

---

miként töltik ki ezt a kérdőívet vagy ugyanazokkal a feleletekkel, „mint tavaly“ — (csak meg kell néznünk a kereskedelem és manufaktúra ügyosztály „Összesítéseiben“ az egyes kormányzóságok egyes iparágainak adatait, nyomban meggyőződünk róla, hogy ez így van) — vagy teljesen értelmetlen feleletekkel stb.

* Ezek az adatok a bányaipariakon kívül felölelik valamennyi iparágat (vagyis a fogyasztásiadó-köteles iparágakat is). Az 1879-re, 1890-re és 1894/95-re vonatkozó adatokat mi számítottuk ki a „Lajstromok“ és a „Jegyzék“ alapján. A „Jegyzék“ adatai közül kihagytuk a nyomdákat, mert ezeket azelőtt a gyári statisztika nem vette fel (lásd „Tanulmányok“, 273. old.). (Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. 1953. 14. old. — *Szerk.)* Az „Évkönyv“ 71 iparágra vonatkozó adatai szerint 1866-ban 6891 üzem közül 1861 üzemben találunk 16 és több munkást; 1890-ben ez a 71 iparág a 16 és több munkást foglalkoztató üzemek mintegy $^4/_5$-ét foglalta magában. A „gyár“ fogalmának általunk választott ismertetőjelét tartjuk a legpontosabbnak, mert hogy a 16 és több munkást foglalkoztató üzemek a gyárak közé tartoznak, ezt nem vonta kétségbe gyári statiszti-

III. A NAGYIPAR FEJLŐDÉSÉRE VONATKOZÓ TÖRTÉNETI-STATISZTIKAI ADATOK ELEMZÉSE

Fentebb már megjegyeztük, hogy ha a nagyipar fejlődéséről a gyári statisztika adatai alapján akarunk véleményt alkotni, feltétlenül el kell különítenünk benne a viszonylag használható anyagot a teljesen használhatatlantól. Vizsgáljuk meg ebből a célból feldolgozó iparunk legfőbb termelési ágait.

1. Textilipar

A gyapjúfeldolgozó iparok élén a posztóipar áll, amelynek termelése 1890-ben, 45 000 főnyi munkáslétszámmal, meghaladta a 35 millió rubelt. Ennek az iparágnak történeti-statisztikai adatai a munkások számának jelentős csökkenését mutatják, mégpedig 1866-tól 1890-ig 72 638-ról 46 740-re*. E jelenség helyes megítéléséhez figyelembe kell vennünk, hogy a posztóiparnak a hatvanas évekig sajátos, eredeti szervezete volt: viszonylag nagy üzemekben összpontosult, amelyek azonban egyáltalán nem tartoztak a tőkés gyáriparhoz, hanem jobbágyok vagy ideiglenesen elkötelezett parasztok munkáján alapultak. Ezért a hatvanas évekből származó „gyáripari" áttekintésekben a posztógyárak két kategóriáját találjuk:

---

kánk egyetlen programja egyetlen iparágra vonatkozólag sem. Kétségtelen, hogy a gyári statisztika sohasem tudott és ma sem tud *minden* olyan üzemet összeírni, amely 16 és több munkást foglalkoztat (lásd a VI. fejezet II. pontjában közölt példákat), de semmi okunk sincs arra a feltevésre, hogy azelőtt több volt a kihagyás, mint most. Az 1903. évi adatokat „A gyárfelügyelők jelentéseinek összefoglalása" c. kiadványból merítettük. Európai-Oroszország 50 kormányzóságában 8856 gyár 20-nál nagyobb munkáslétszámmal.

* Ahol nincs semmilyen külön megjegyzésünk, az 1866-os adatokat az „Évkönyv"-ből, az 1879-eseket és 1890-eseket pedig a „Lajstromok"-ból vesszük. A „Tört.-stat. áttekintés" (II. köt.) az 1855 és 1879 közötti időszakra vonatkozólag évi adatokat közöl a posztóiparról; íme a munkások száma ötéves átlagokban 1855—1859-től 1875—1879-ig: 107 433; 96 131; 92 117; 87 960 és 81 458.

1) földesúri vagy nemesi gyárakat és 2) kereskedői gyárakat. Az előbbiek túlnyomórészt katonai posztót gyártottak, s az állami rendeléseket a szövőgépek száma szerint egyenlő arányban osztották szét a gyárak közt. A munka kényszerjellege folytán az ilyen üzemek technikája elmaradott volt, és összehasonlíthatatlanul nagyobb munkáslétszámmal dolgoztak, mint a kereskedők gyárai, amelyek szabad bérmunkán alapultak*. A posztóiparban foglalkoztatott munkások száma elsősorban a földesúri kormányzóságokban csökkent; a 13 földesúri kormányzóságban (amelyeket az „Áttekintés a manufaktúraiparról" felsorol) a munkások száma (1866-tól 1890-ig) 32 921-ről 14 539-re csökkent, az 5 kereskedői kormányzóságban (Moszkva, Grodnó, Livland, Csernyigov és Szentpétervár) pedig 31 291-ről 28 257-re. Világos tehát, hogy itt két ellentétes tendenciával van dolgunk, bár mindegyik a kapitalizmus fejlődését fejezi ki: egyrészt hanyatlásnak indultak a feudális-posszesssziós jellegű üzemek, másrészt a kereskedők üzemeiből kifejlődtek a tisztán tőkés gyárak. A hatvanas években a posztóipar munkásainak jelentős része egyáltalán nem volt *gyári* munkás a szó szoros értelmében; ezek függő viszonyban levő parasztok voltak, akik a földesuraknak dolgoztak**. A posztógyártás a példája az orosz történelem ama sajátos jelenségének, amely abban áll, hogy az iparban felhasználták a jobbágymunkát. Minthogy itt a reform utáni időszakra szorítkozunk, beérjük a fenti rövid utalásokkal, amelyek szerint

* Lásd „Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности в России" [„Áttekintés Oroszország manufaktúraiparának különböző ágairól"], I. köt. Szentpétervár 1862, különösen a 165. és 167. old. V. ö. továbbá „Katonastat. gyűjt.", 357. és köv. old. Ma a posztógyárosok névjegyzékében ritkán találjuk meg azokat a híres nemesi családokat, amelyek a hatvanas években a posztógyárosok között túlnyomó többségben voltak.

** Íme néhány példa a zemsztvo-statisztikából. Szarátov kormányzóság volszki kerületében N. P. Gladkovnak volt egy posztógyára (1866-ban 306 munkás), s erről a kerület zemsztvo-stat. gyűjteményében (275. old.) azt olvassuk, hogy a parasztokat az uraság gyárában dolgoztatták. „A gyárban addig dolgoztak, míg meg nem házasodtak, azután pedig rendes jobbágy-parasztok lettek." 1866-ban Rjazany kormányzóság rannyenburgi kerületében Rjasszi-

ez a jelenség visszatükröződik gyári statisztikánkban*. Hogy az olvasó képet alkothasson magának arról, hogy a szóban forgó iparágban mennyire fejlődik éppen a gépi nagyipar, a következő adatokat idézzük még a gőzerőgépek statisztikájából: 1875—1878-ban Európai-Oroszország gyapjúfonó- és posztóiparában 167 mechanikai üzemet számláltak, 209 gőzgéppel, 4632 lóerővel, 1890-ben már 197 üzemet, 341 gőzgéppel, 6602 lóerővel. A gőzerő alkalmazása tehát nem nagyon gyorsan terjedt, ami részben a földesúri gyárak hagyományaival magyarázható, részben pedig azzal, hogy az olcsóbb fésült gyapjú és kevertgyapjú szövetek kiszorították a posztót**. A gyapjúszövő iparban 1875—1878-ban 7 mechanikai üzem volt, 20 gőzgéppel, 303 lóerővel, 1890-ben pedig már 28 üzem, 61 gőzgéppel, 1375 lóerővel***.

A gyapjúfeldolgozó iparok közül megemlítjük még a nemezipart, amelynél különösen szemléltetően megmutatkozik, mennyire nem lehet a gyári statisztikának a különböző évekre vonatkozó adatait összehasonlítani:

---

ban egy 180 munkást foglalkoztató posztógyár működött. A parasztok a robotot a gyárban teljesítették, amely 1870-ben leállt („Rjazany korm. stat. adatainak gyűjteménye", II. köt. 1. füz. Moszkva 1882. 330. old.).

* Lásd *Nyisszelovics*. „История заводско-фабричного законодательства Российской империи" [„Az Orosz Birodalom gyári törvényhozásának története"], I. és II. rész, Szentpétervár 1883—1884. — *A. Szemjonov*. „Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности" [„Az orosz külkereskedelem és ipari történeti adatainak tanulmányozása"], Szentpétervár 1858—1859. 3 rész. — *V. I. Szemevszkij*. „Крестьяне в царствование Екатерины II" [„A parasztok II. Katalin uralkodása alatt"], Szentpétervár 1881. — „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye. Egészségügyi stat. osztály", IV. köt. I. rész (általános összefoglaló), Moszkva 1890. *A. V. Pogozsev* cikke „Moszkva kormányzóság feudális-posszessziós gyárairól". — *M. Tugan-Baranovszkij*. „Az orosz gyár", Szentpétervár 1898. I. köt.

** V. ö. „Az orosz ipar eredményei a szakértő bizottságok jelentései alapján", Szentpétervár 1897. 60. old.

*** A gőzerőgépekre vonatkozólag ezeket és az alább következő adatokat az „Adatok az Orosz Birodalom gőzerőgépeinek statisztikájához" c. kiadványból (a Központi Stat. Bizottság kiadása, Szentpétervár 1882), az 1890. évi adatokat „Oroszország gyáripari adatainak összesítése" c. kiadványból, a mechanikai üzemek számát pedig a „Lajstromból" vettük át.

1866-ban 77 gyárat számláltak 295 munkással, 1890-ben pedig 57-et 1217 munkással. A 2000 rubelnél alacsonyabb termelési értéket kimutató kis üzemekből az első szám 60 üzemet 137 munkással, a második 1 üzemet 4 munkással foglal magában; 39 kis üzemet számláltak 1866-ban Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság szemjonovi kerületében, ahol ma is erősen fejlett a posztókallózó és ványoló ipar, ezt azonban már a „kusztáriparhoz", nem pedig a „gyáriparhoz" sorolják (lásd VI. fej. II. pont. 2).

Továbbá, különösen kiemelkedő helyet foglalnak el a textiliparban a gyapotfeldolgozás különböző ágai, amelyek ma több mint 200 ezer munkást foglalkoztatnak. Itt láthatjuk gyári statisztikánk egyik legnagyobb hibáját: a gyárimunkásokkal ugyanis összekeveri a kapitalista módon foglalkoztatott otthonmunkásokat. A gépi nagyipar fejlődése itt (mint sok más esetben is) abban mutatkozott meg, hogy az otthonmunkásokat bevonták a gyárba. Érthető, hogy igen torz képet kapnak erről a folyamatról, ha a munkakiadó irodákat és kis takácsműhelyeket a „gyárakhoz" sorolják, ha az otthonmunkásokat összekeverik a gyárimunkásokkal! 1866-ra vonatkozólag (az „Évkönyv" alapján) kiszámítottuk, hogy mintegy 22 000 otthonmunkást soroltak a gyárimunkások közé (s ez a szám korántsem teljes, mivel Moszkva kormányzóságot illetően az „Évkönyv"-ben — valószínűleg csupán véletlenül — nincsenek olyan utalások a „falvakban folyó munkára", amilyenek oly bőven fordulnak elő Vlagyimir kormányzósággal kapcsolatban). 1890-re vonatkozólag (a „Lajstrom" alapján) csak mintegy 9000 ilyen munkást számláltunk össze. Világos, hogy a gyári statisztika számadatai (a pamutszövő gyárakban 1866-ban 59 ezer, 1890-ben pedig 75 ezer munkás) *kisebbnek* tüntetik fel a *gyár*munkások számának tényleges növekedését*. A kö-

* V. ö. Tugan-Baranovszkij, l. c., 420. old. — A falvakban a tőkések által foglalkoztatott kéziszövők száma Szemjonov szerint 1859-ben hozzávetőlegesen 385 857 volt (l. c., III. 273. old.); ezekhez hozzászámított még 200 000 munkást, akiket a falvakban „más gyáriparokban" foglalkoztatnak (ibid., 302. old.). Fentebb láttuk, hogy ma összehasonlíthatatlanul nagyobb a kapitalista módon foglalkoztatott otthonmunkások száma.

vetkező adatok mutatják, milyen üzemeket vettek fel az egyes években a pamutszövő „gyárak" közé*.

É v	A pamutszövő-„gyárak" összes száma	Ebből: gyár	Ebből: munkakiadó iroda	Ebből: takács műhely
1866	436	256	38	142
1879	411	209	66	136
1890	311	283	21	7

A „gyárak" számának a „statisztikában" kimutatott csökkenése tehát a valóságban azt jelenti, hogy a gyárak kiszorítják az irodákat és a takácsműhelyeket. Nézzük csak meg, hogyan fest ez két gyár példáján:

É v	I. M. Tyerentyev gyára Sujában						I. N. Garelin gyára Ivanovo-Voznyeszenszkben					
		A mechanikai szövőszékek száma	A munkások száma: az üzemben	A munkások száma: az üzemen kívül	A munkások száma: összesen	Termelési érték ezer rubelben		A mechanikai szövőszékek száma	A munkások száma: az üzemben	A munkások száma: az üzemen kívül	A munkások száma: összesen	Termelési érték ezer rubelben
1866	Kézierővel	—	205	670	875	130	Munkakiadó iroda	—	?	1 917	1917	158
1879	Gőzerővel	648	920	—	920	1346	Gőzerővel	893	1274	—	1274	2137
1890	Gőzerővel	1502	1043	—	1043	1244	Gőzerővel	1141	1483	—	1483	2058
1894/95	Gőzerővel	?	1160	—	1160	1878	Gőzerővel	?	2134	—	2134	2933

* A takácsműhelyekhez azokat az üzemeket számítják, amelyek termelése nem éri el a 2000 rubelt. A Központi Statisztikai

Ha tehát képet akarunk magunknak alkotni a gépi nagyipar fejlődéséről ebben az iparágban, a legjobb lesz a mechanikai szövőszékek számából kiindulni. A hatvanas években mintegy 11 000*, 1890-ben pedig mintegy 87 000 mechanikai szövőszéket számláltak. A gépi nagyipar tehát igen gyorsan fejlődött. A pamutfonó és pamutszövő iparban 1875—1878-ban 148 gépi üzemet számláltak 481 gőzgéppel, 20 504 lóerővel, 1890-ben pedig 168 ilyen üzemet, 554 gőzgéppel, 38 750 lóerővel.

Pontosan ugyanezt a hibát követi el statisztikánk a vászoniparral kapcsolatban is, amikor helytelenül a gyárimunkások számának csökkenését mutatja ki (1866-ban 17 171, 1890-ben 15 497). A valóságban 1866-ban 16 900 szövőgép közül csak 4749 volt a vászongyárosok üzemeiben, a többi 12 151 szövőgép pedig a kis takácsműhelytulajdonosoké volt**. Eszerint 1866-ban körülbelül 12 000 otthonmunkás került a gyárimunkások közé, 1890-ben pedig csak mintegy 3000 (a „Lajstrom" alapján kiszámítva). Ugyanakkor a mechanikai szövőszékek száma 1866-tól 1890-ig 2263-ról (a „Katonastat. gyűjt." alapján kiszámítva) 4041-re, az orsóké pedig 95 495-ről 218 012-re növekedett. A lenfonal- és lenvászon-termelésben 1875—1878-ban 28 gépi üzem működött 47 gőzgéppel, 1604 lóerővel, 1890-ben pedig már 48 ilyen üzem 83 gőzgéppel, 5027 lóerővel***.

Bizottság által 1868-ban Moszkva és Vlagyimir kormányzóság gyáraiban végrehajtott külön összeírás adataiban több utalást is találunk arra, hogy a kis szövőüzemek termelési értéke egyszerűen a munkadíj. A munkakiadó irodák közé az olyan üzemeket számították, amelyek otthonmunkát adnak ki. 1866-ra vonatkozólag ezeknek az üzemeknek a megadott száma korántsem teljes, minthogy Moszkva kormányzóság adatai nyilvánvalóan hiányosak.

* „Katonastat. gyűjt.", 380. old. — „Áttekintés a manufaktúraiparról", II. köt. Szentpétervár 1863. 451. old. — 1898-ban a pamutszövő iparban 100 630 mechanikai szövőszéket számláltak (valószínűleg az egész birodalomban). „Az orosz ipar eredményei", 33. old.

** „Katonastat. gyűjt.", 367—368. old.; az intendatúra adatai.

*** A selyemszövésben 1879-ben 495-re rúgott a mechanikai és 5996-ra a kézi szövőszékek száma („Tört.-stat. áttekintés"), 1890-ben az előbbiekből 2899-et, az utóbbiakból pedig több mint 7500-at számláltak.

Végül, a textilipar ágai közül meg kell még említenünk a festő-, a szövetnyomó és a kikészítőipart, amelyekben a gyári statisztika egészen kis kézműves üzemeket — 1—2 munkással és néhány száz rubel termelési értékkel — szintén a gyárak közé kever*. Érthető, hogy ebből jókora zűrzavar keletkezik, s ez elhomályosítja a nagyipar gyors fejlődését. Lássuk ennek a növekedésnek az adatait: a gyapjúmosó-, a festő-, a fehérítő- és a kikészítőiparban 1875—1878-ban 80 gépesített üzemet tartottak nyilván, 255 gőzgéppel, 2634 lóerővel, 1890-ben pedig 189 ilyen üzemet 858 gőzgéppel 9100 lóerővel.

2. Fafeldolgozó ipar

Ebben az iparágban a legmegbízhatóbb adataink a fűrésziparról vannak, bár korábban itt is vettek fel kis üzemeket a statisztikába**. Ennek az iparnak óriási fejlődése a reform utáni időszakban (1866-ban 4 millió rubel, 1890-ben 19 millió rubel), s a velejáró jelentős növekedés a foglalkoztatott munkások számában (4, ill. 15 ezer) és a gőzerővel dolgozó üzemek számában (26, ill. 430), különösen érdekes, mert szemléltetően bizonyítja az egész faipar fejlődését. A fűrészipar ugyanis csupán egyik ága a faiparnak, amely a gépi nagyipar első lépéseinek elmaradhatatlan kísérőjelensége.

Ami ennek az iparnak egyéb ágait — a bútorasztalosipart, a gyékényfonóipart, a szurok- és kátrányégető ipart — illeti, ezekről a gyári statisztikának különösen kaotikus adatai vannak. A kis üzemeket, amelyek ezekben a termelési ágakban oly nagy számban találhatók, azelőtt tetszés szerinti mennyiségben a „gyárak“ közé sorolták, de olykor még ma is oda kerülnek***.

---

* Például 1879-ben ezekben az iparágakban 729 gyárat számláltak; ezek közül 466 gyárnak 977 munkása és 170 000 rubel értékű termelése volt. Ma is sok hasonló „gyár“ található, például a Vjatka és Perm kormányzósági kusztáriparról szóló leírásokban.

** V. ö. „Katonastat. gyűjt.“, 389. old. — „Áttekintés a manufaktúraiparról“, I. 309. old.

*** Például 1879-ben 91 gyékényfonó gyárból 39-nek a termelési értéke kevesebb, mint 1000 rubel. (V. ö. „Tanulmányok“, 155. old.)

3. Vegyiipar, állati termékeket feldolgozó ipar és kerámiai ipar

A tulajdonképpeni vegyiipar adatai viszonylag megbízhatók. A következő adatok mutatják ennek az iparnak a fejlődését: a vegyiipari termékek fogyasztása 1857-ben Oroszországban 14 millió rubel (3,4 millió rubel hazai termelés és 10,6 millió rubel behozatal); 1880-ban 36¹/₄ millió rubel (7½ millió rubel hazai termelés és 28¾ millió rubel behozatal), 1890-ben 42,7 millió rubel (16,1 millió rubel hazai termelés és 26,6 millió rubel behozatal)*. Ezek az adatok igen érdekesek, hiszen a vegyiipar rendkívül nagy jelentőségű, mert a gépi nagyipar segédanyagait, vagyis a *termelői* (nem pedig az egyéni) fogyasztás cikkeit állítja elő. A hamuzsír- és a salétromtermeléssel kapcsolatban megjegyezzük, hogy a gyárak számáról itt is csak megbízhatatlan adatok állnak a rendelkezésünkre a kis üzemek felvétele miatt**.

A zsiradékfeldolgozó ipar a reform utáni időszakban kétségtelenül hanyatlásnak indult. A faggyúgyertyakészítő és faggyúolvasztó ipar termelési értéke például 1866—1868-ban 13,6 millió rubel, 1890-ben 5 millió rubel***. Ez a hanyatlás azzal magyarázható, hogy egyre inkább ásványi olajféléket használnak világításra, s hogy ezek kiszorítják a régi faggyúgyertyát.

(Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 421—422. old. — *Szerk.)* A kátrányégető-iparban 1890-ben 140 üzemet számláltak, s ezek közül mindegyiknek a termelési értéke meghaladta a 2000 rubelt; 1879-ben 1033 üzemet számláltak, s közülük 911-nek a termelési értéke nem érte el a 2000 rubelt; 1866-ban (az egész birodalomban) 669, sőt a „Katonastat. gyűjt." szerint 3164 üzemet számláltak ! ! (V. ö. „Tanulmányok", 156. és 271. old.) (Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 423. old. és 4. köt. 1953. 12. old. — *Szerk.)*

* „Katonastat. gyűjt.", „Tört. stat. áttekintés" és „Termelőerők", IX. 16. old. — A munkások száma 1866-ban — 5645; 1890-ben 25 471; 1875—1878-ban 38 gépi üzem 34 gőzgéppel, 332 lóerővel, 1890-ben pedig 141 gépi üzem 208 gőzgéppel, 3319 lóerővel.

** V. ö. az 1879. és 1890. évi „Lajstrommal" a hamuzsíriparra vonatkozólag. A salétromtermelés ma egyetlen szentpétervári gyárban összpontosul, a hatvanas és a hetvenes években viszont még istállótrágyából állították elő a salétromot.

*** A hatvanas és hetvenes években itt is a kis üzemek egész tömegét vették fel a gyárak közé.

A bőriparban (1866-ban 2308 üzem 11 463 munkással és 14,6 millió rubel értékű termeléssel; 1890-ben 1621 üzem, 15 564 munkással és 26,7 millió rubel értékű termeléssel) a statisztika állandóan összekeveri a gyárakat és a kis üzemeket. A nyersanyag viszonylag nagy értéke, amely miatt a termelési érték is nagy, továbbá az a körülmény, hogy ebben az iparágban nagyon kevés munkásra van szükség, igen megnehezíti a kusztárok és gyárvállalatok különválasztását. 1890-ben az üzemek (1621) közé csak 103 olyan került be, amelynek termelési értéke nem érte el a 2000 rubelt; 1879-ben a 3320 üzem közé 2008 ilyen üzem került*; 1866-ban a 2308** üzem közül 1042-nek a termelési értéke 1000 rubelnél kisebb volt (ebben az 1042 üzemben 2059 munkás dolgozott, s össztermelésük 474 000 rubelre rúgott). Eszerint az üzemek száma növekedett, noha a gyári statisztika csökkenést tüntet fel. A kis bőripari üzemek száma még mindig igen nagy: például a pénzügyminisztérium kiadványa „Фабрично-заводская промышленность и торговля России" [„Oroszország gyáripara és kereskedelme"] (Szentpétervár 1893) körülbelül 9½ ezer kusztárüzemet számlál, 21 000 munkással és 12 millió rubel értékű termeléssel. Ezek a „kusztár" üzemek jóval nagyobbak, mint azok, amelyeket a hatvanas években a „gyárak" közé soroltak. Minthogy a különböző kormányzóságokban és a különböző években nem egyenlő számban kerülnek be kis üzemek a „gyárak" közé, e termelési ág statisztikai adatait igen óvatosan kell használni. A gőzerőgépek statisztikája ebben az iparban 1875—1878-ban 28 gépi üzemet számlál, 33 gőzgéppel, 488 lóerővel, 1890-ben pedig 66 üzemet, 82 gőzgéppel, 1112 lóerővel. E 66 üzem munkásainak száma 5522 (a munkások több mint egyharmada), termelési értéke pedig 12,3 millió

* 1875-ben Kittari professzor „Карта кожевенного производства в России" [„Oroszország bőripari térképe"] c. munkájában 12 939 üzemet számlált 47 ½ millió rubel értékű termeléssel, a gyári statisztika viszont csak 2764 üzemet vett fel 26 ½ millió rubel értékű termeléssel („Tört.-stat. áttekintés"). Ennek a termelési ágnak egy másik iparában, a szőrmeiparban, ugyanígy összekeverik a gyárakat és a kisüzemeket: v. ö. 1879. évi és 1890. évi „Lajstrom".

** Sőt a „Katonastat. gyűjt." 3890-et számlált ! !

rubel (az össztermelés $46^0/_0$-a), a termelés koncentrációja tehát nagyon jelentős, s a munka termelékenysége a nagyüzemekben jóval magasabb az átlagnál*.

A kerámiai ipar a gyári statisztika adatai jellegének megfelelően két kategóriára oszlik: az egyik kategóriában nemigen keverik össze a nagyüzemet a kisüzemmel. Ezért a statisztikai adatok itt viszonylag megbízhatók. Ide tartozik az üvegipar, a porcelán- és fajanszgyártás, az alabástromipar és a cementipar. Különösen figyelemre méltó ez utóbbi ipar gyors fejlődése, amely az építőipar fejlődéséről tanúskodik; termelési értéke 1866-ban 530 ezer rubel volt („Katonastat. gyűjt."), 1890-ben pedig már 3826 ezer rubel; a gépi üzemek száma 1875—1878-ban — 8, 1890-ben — 39. Ezzel szemben a fazekasiparban és a téglagyártásban igen sok kis üzemet vettek fel, s ezért a gyári statisztika adatai egyáltalán nem kielégítők; különösen túlzottak a hatvanas és a hetvenes évekre vonatkozó adatok. Például a fazekasiparban 1879-ben 552 üzemet számláltak, 1900 munkással és 538 ezer rubel értékű termeléssel, 1890-ben 158 üzemet, 1978 munkással és 919 ezer rubel értékű termeléssel. Ha pedig a kis üzemeket (2000 rubelnél kisebb termelési érték) kihagyjuk, a következő adatokat kapjuk: 1879-ben 70 üzem 840 munkással, 505 ezer rubel értékű termeléssel; 1890-ben 143 üzem 1859 munkással és 857 ezer rubel értékű termeléssel. Vagyis a „gyárak" számának csökkenését és a munkáslétszám változatlanságát kimutató statisztikával ellentétben kiderül, hogy a valóságban mind az egyik, mind a másik jelentősen növekedett. A téglagyártás hivatalos adatai a következők: 1879-ben 2627 üzem 28 800 munkással és 6963 ezer rubel értékű termeléssel; 1890-ben 1292 üzem 24 334 munkással és 7249 ezer rubel értékű termeléssel; a kis üzemek (amelyek termelési értéke kevesebb, mint 2000 rubel) nélkül viszont 1879-ben

* Ha az 1890. évi „Lajstromban" felsorolt gyárakat az alapítás időpontja szerint csoportosítjuk, kiderül, hogy az 1506 gyár közül 97-et ismeretlen időpontban, 331-et 1850 előtt, 147-et az 1850-es években, 239-et a hatvanas években, 320-at a hetvenes években, 351-et a nyolcvanas években, 21-et 1890-ben alapítottak. Az újonnan alapított gyárak száma évtizedről évtizedre növekedett.

518 üzem 19 057 munkással és 5625 ezer rubel értékű termeléssel, 1890-ben 1096 üzem 23 222 munkással és 7240 ezer rubel értékű termeléssel*.

4. Kohászat

A kohászat gyári statisztikájában a zűrzavarnak két oka van: először is az, hogy kis üzemeket vesznek fel (csak a hatvanas és a hetvenes években)**, másodszor és főleg az, hogy a bánya- és kohóipari üzemek nem a kereskedelmi és manufaktúra ügyosztály, hanem a bánya- és kohóipari ügyosztály „hatáskörébe tartoznak". A pénzügyminisztérium adatai rendszerint „elvből" mellőzik a bánya- és kohóipari üzemeket, de sohasem volt egységesen megállapított szabály a bánya- és kohóipari üzemeknek a többiektől való különválasztására (s aligha lehetne is ilyen szabályt felállítani). Ezért a pénzügyminisztérium iparstatisztikai kiadványai mindig magukban foglalnak bánya- és kohóipari üzemeket is, de a különböző kormányzóságokban és különböző időpontokban más-más mértékben***. Arra vonatkozólag, hogy milyen mértékben terjedt

* Ezekben az iparokban a kis üzemeket most a kusztárüzemek közé sorolják. Példákat lásd a kisiparok táblázatában (I. sz. melléklet) vagy a „Tanulmányokban", 158—159. old. (Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 424—425. old. — *Szerk.*) A „Pénzügymin. évkönyve" (I. füz.) elállt az iparok adatainak összesítésétől, minthogy az adatok nyilvánvalóan túlzottak. A statisztika azóta csak azt érte el, hogy még merészebb és még kevésbé törődik az anyag megbízhatóságával.

** Például a hatvanas években egyes kormányzóságokban a kovácsműhelyek tucatjait a „vashámorok" közé sorolták. Lásd „Szbornyik szvegyenyij i matyerialov po vedomsztvu Minisztersztva Finanszov", 1866. 4. sz. 406. old.; 1867. 6. sz. 384. old. — „Statisztikai évkönyv", II. sor. 6. füz. — V. ö. a fentebb (a II. pontban) idézett példával, amelyből kitűnik, hogy az 1866. évi „Évkönyv" a pavlovói vidék kis kusztárjait a „gyárosok" közé sorolta.

*** Lásd a „Tanulmányok" 269. és 284. oldalán közölt példákat (lásd *Lenin* Művei. 4. köt. 1953. 8—9. és 29. old. — *Szerk.*); ott elemeztük Karisev úr hibáját, aki figyelmen kívül hagyta ezt a körülményt. Az 1879. évre vonatkozó „Lajstrom" felveszi például a kulebakai és a vikszumi bányaipari üzemeket vagy ezek üzemrészeit (356. és 374. old.), az 1896. évi „Lajstromból" viszont ezek kimaradtak.

el a reform után a kohászatban a gőzerőgépek alkalmazása, alább a bánya- és kohóipar tárgyalása során idézünk majd általános adatokat.

5. Élelmiszeripar

Ez az ipar különös figyelmet érdemel a minket érdeklő kérdéssel kapcsolatban, mert a gyári statisztika adatainak zűrzavara itt tetőpontjára hág. Ez az ipar gyáriparunk egészében kimagasló helyet foglal el. Például az 1890. évi „Lajstrom" szerint Európai-Oroszország 21 124 gyárából (875 764 munkás, 1501 millió rubel termelési érték) az élelmiszeriparra jutott 7095 gyár (45 000 munkás, 174 millió rubel termelési érték). Ez azzal magyarázható, hogy ennek az iparnak fő ágai — a malomipar és az olajütő ipar — mezőgazdasági terméket dolgoznak fel. Oroszországban minden kormányzóságban százával és ezrével vannak mezőgazdasági termékeket feldolgozó kisebb üzemek, s mivel semmiféle általánosan elfogadott szabály sincs arra, hogy ezekből az üzemekből melyeket kell „gyáraknak" tekinteni, a statisztika *teljesen ötletszerűen* felvesz kis üzemeket is. A „gyárak" száma ezért a különböző években és a különböző kormányzóságokban a legképtelenebb módon változik. Lássuk például mennyi volt a különböző források szerint a malomipari üzemek száma az egyes években: 1865-ben 857 („Szbornyik szvegyenyij i matyerialov po vedomsztvu Minisztersztva Finanszov"); 1866-ban 2176 („Évkönyv"); 1866-ban — 18 426 („Katonastat. gyűjt."); 1885-ben 3940 („Összesítés"); 17 765 („Oroszországi adatgyűjtemény"); 1889-ben, 1890-ben és 1891-ben 5073, 5605, ill. 5201* („Összesítés"); 1894/95-ben 2308 („Jegyzék"). Az 1892-ben számlált 5041 malom közül („Összesítés") 803 gőzmalom, 2907 vízimalom, 1323 szélmalom és 8 járgányos malom volt! Egyes kormányzóságokban csak a gőzmalmokat vették fel, másokban a vízimalmokat is (számuk 1 és 425 közt váltakozik), ismét másokban (kisebb részükben)

* Ezenkívül 32 957 „kis malom", amely nem szerepel a „gyárak" között.

a szélmalmokat is (1 és 530 közt), a járgányos malmokat is. Elképzelhető, mit érhet az ilyen statisztika és az ilyen adatok jóhiszemű felhasználásán alapuló következtetés!* Nyilvánvaló, hogy a gépi nagyipar fejlődésének megítéléséhez legelőször is pontosan meg kell határozni a „gyár" fogalmát. Vegyük a gyár ismérvének a gőzerőgépet: a gőzmalmok a gépi nagyipar korszakának jellegzetes velejárói**.

Ebben az iparban a *gyári* termelés fejlődéséről a következő képet kapjuk***.

Európai Oroszország 50 kormányzósága

Év	A gőzmalmok száma	A munkások száma	Termelési érték ezer rubelben
1866	126	?	?
1879	205	3 621	21 353
1890	649	10 453	67 481
1892	803	11 927	80 559

Ugyanebből az okból nem kielégítő az olajütőipar statisztikája sem. Például 1879-ben 2450 gyárat számláltak, 7207 munkással és 6486 ezer rubel értékű termeléssel, 1890-ben pedig 383 gyárat 4746 munkással, 12 232 ezer rubel értékű termeléssel. De a gyárak és munkások számának ez a csökkenése csak látszólagos. Ha 1879 és 1890 adatait összehasonlíthatókká tesszük, vagyis leszámítjuk a 2000 rubelnél kevesebbet termelő üzemeket (amelyek nincsenek felvéve a névjegyzékbe), akkor 1879-re vonatkozólag 272 gyárat kapunk, 2941 munkással és 5 771 000 rubel értékű termeléssel, 1890-re pedig 379

* Hasonló következtetéseket von le Karisev úr; lásd a „Tanulmányok" fentebb idézett cikkében. (Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. 1953. — *Szerk.)*

** A *nagy* vízimalmok természetesen ugyancsak gyári jellegűek, de hiányoznak az adatok ahhoz, hogy különválaszthassuk őket a kicsinyektől. Az 1890. évi „Lajstrom" szerint 250 olyan vizimalom van, amely 10 és több munkást foglalkoztat. Munkásaik száma 6378 volt.

*** „Katonastat. gyűjt.", „Lajstromok" és „Összesítés". Az 1894/95. évi „Jegyzék" szerint Európai-Oroszországban 1192 gőzmalmot számláltak. A gőzerőgépek statisztikája 1875—1878-ban 294 gőzmalmot vett fel Európai-Oroszországban.

üzemet, 4741 munkással és 12 232 ezer rubel értékű termeléssel. Hogy a gépi nagyipar ebben a termelési ágban nem kevésbé gyorsan fejlődött, mint a malomiparban, az például a gőzerőgépek statisztikájából látható: 1875—1878-ban 27 gőzerejű üzemet számláltak 28 gőzgéppel, 521 lóerővel, 1890-ben 113 gépi üzemet 116 gőzgéppel, 1886 lóerővel.

Ennek az iparnak többi ágai viszonylag jelentéktelenek. Meg kell jegyeznünk, hogy például a mustáriparban és a halfeldolgozó iparban a hatvanas évek statisztikája százával vett fel olyan kis üzemeket, amelyeknek semmi közük a gyárakhoz, s amelyeket ma már nem is sorolnak a gyárak közé. Hogy milyen helyreigazításokra szorulnak gyári statisztikánknak a különböző évekre vonatkozó adatai, az a következő tényből látható: a malomipart leszámítva az 1879. évi „Lajstrom" a szóban forgó iparágban 3555 gyárat számlált 15 313 munkással, az 1890. évi pedig 1842 gyárat, 19 159 munkással. 1879-ben 7 iparban* 2487 kis üzemet (2000 rubelen aluli termeléssel) soroltak a gyárak közé, 5176 munkással és 916 ezer rubel értékű termeléssel, 1890-ben viszont 7 üzemet tíz munkással és kétezer rubel értékű termeléssel! Eszerint ahhoz, hogy az adatok összehasonlíthatók legyenek, az egyik esetben ötezer, a másikban pedig — tíz munkást kell leszámítanunk!

6. Fogyasztásiadó-köteles és egyéb iparok

Néhány fogyasztásiadó-köteles iparban a hatvanas évektől a mai napig a gyárimunkások számának csökkenése tapasztalható, de ennek a csökkenésnek a méretei korántsem oly jelentősek, mint Ny. —on úr állítja**, aki vakon hisz minden kinyomtatott számadatban. Arról van szó, hogy a fogyasztásiadó-köteles iparok zöméről az egyetlen adatforrás a „Katonastat. gyűjt.", amely — mint tudjuk — óriási mértékben felnagyítja a gyári statisztika összesített számadatait. Sajnos azonban, ezeknek az adatoknak

* Olaj-, keményítő-, szirup-, malátagyártás, cukrászipar, konzervipar és ecetgyártás.

** „Russzkoje Bogatsztvo", 1894. 6. sz. 104—105. old.

ellenőrzéséhez kevés anyagunk van. A szeszgyártásban a „Katonastat. gyűjt." szerint 1866-ban 3836 gyár volt 52 660 munkással (1890-ben 1620 gyár 26 102 munkással), de a gyárak száma nem egyezik a pénzügyminisztérium által közölt adatokkal, amely 1865/66-ban 2947, 1866/67-ben pedig 3386 működő gyárat számlált*. Ebből ítélve, a munkások száma 5—9 ezerrel fel van nagyítva. A pálinkagyártásban a „Katonastat. gyűjt." 4841 gyárat számlál 8326 munkással (1890-ben 242 gyárat 5266 munkással); ebből Besszarábia kormányzóságban 3207 gyárat 6873 munkással. Ennek a számnak képtelensége szembeötlő. A pénzügyminisztérium által közölt adatokból ugyanis tudjuk**, hogy a pálinkagyárak tényleges száma Besszarábia kormányzóságban 10—12, egész Európai-Oroszországban pedig 1157 volt. Eszerint a munkások száma *minimum 6 ezerrel* fel van nagyítva. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy a besszarábiai „statisztikusok" a szőlőtulajdonosokat is a gyárosok közé sorolták (lásd alább a dohányipart). A sör- és méhsörgyártásban a „Katonastat. gyűjt." 2374 gyárat számlál 6825 munkással (1890-ben 918 üzemet 8364 munkással), míg a „Pénzügymin. évkönyve" Európai-Oroszországban 1866-ban 2087 gyárat mutat ki. A munkások száma itt is fel van nagyítva***. A répacukor-gyártásban és a cukorfinomító iparban a „Katonastat. gyűjt." *11 ezerrel* túlozza a munkások számát — 92 126 munkást tüntet fel, míg a „Pénzügymin. évkönyve" 80 919-et (1890-ben 77 875-öt). A dohányiparban a „Katonastat. gyűjt." 5327 gyárat (!) számlál 26 116 munkással (1890-ben 281 gyárat 26 720 munkással); ebből 4993 gyárat 20 038 munkással Besszarábia kormányzóságban. A valóságban 1866-ban Oroszországban 343, Besszarábia kormányzóságban pedig 13 dohánygyár volt****.

---

* „Pénzügymin. évkönyve", I. 76. és 82. old. Az összes gyárak száma (a nem működőket is beleértve) 4737, ill. 4646 volt.

** „Pénzügymin. évkönyve", I. 104. old.

*** Például Szimbirszk kormányzóságban a „Katonastat. gyűjt." 218 gyárat (!) számlál 299 munkással, 21 600 rubel értékű termeléssel. (Az „Évkönyv" szerint ebben a kormányzóságban 7 gyár volt.) Ezek valószínűleg kis házi vagy paraszti sörfőzdék.

**** „Pénzügymin. évkönyve", 61. old. V. ö. „Áttekintés a manufaktúraiparról" (II. köt., Szentpétervár 1863), ahol 1861-re

A munkások száma itt *körülbelül 20 ezerrel* van felnagyítva, s még a „Katonastat. gyűjt." szerkesztői is megjegyezték, hogy „a Besszarábia kormányzóságban felvett gyárak... tulajdonképpen dohányültetvények" (414. old.). Ny. —on úr, úgy látszik, fölöslegesnek tartotta betekinteni annak a statisztikai kiadványnak a szövegébe, amelyet felhasznál; ezért nem vette észre a hibát, és nagykomolyan „a dohánygyárakban ... foglalkoztatott munkások számának jelentéktelen növekedéséről" beszél (id. cikk, 104. old.)!! Ny. —on úr egyszerűen átveszi a „Katonastat. gyűjt."-ből és az 1890. évi „Lajstromból" a fogyasztásiadó-köteles iparokban foglalkoztatott munkások számára vonatkozó összesített adatokat (186 053, ill. 144 332), és kiszámítja a csökkenés százalékát... „egy negyed század alatt a foglalkoztatott munkások száma jelentősen, 22,4%-kal csökkent" ... „Itt" (vagyis a fogyasztásiadóköteles iparokban) „azt látjuk, hogy növekedésről szó sem lehet, a munkások száma egyszerűen csökkent a korábbi szám ¼-ével" (ibid.). Mi is lehetne ennél „egyszerűbb"! Az ember előveszi a legelső fellelhető számadatot; és gyorsan kiszámítja a százalékot! Arra a csekélységre pedig, hogy a „Katonastat. gyűjt." a munkások számát *mintegy negyvenezerrel* felnagyítja, rá se kell hederíteni.

7. Következtetések

Gyári statisztikánknak a két utóbbi pontban kifejtett kritikájából ezek a főbb következtetések adódnak:

1. *Oroszországban a reform utáni időszakban a gyárak száma gyorsan növekszik.*

A gyári statisztika számadataiból adódó ellentétes következtetés hibás. A dolog nyitja az, hogy nálunk felvesznek a gyárak közé kis kézműves-, kusztár- és mezőgazdasági üzemeket, s *minél régebbi a statisztika, annál több kis üzem szerepel a gyárak között.*

2. *A gyárimunkások számát és a gyárak termelésének méreteit régebbi statisztikáink ugyancsak felnagyítják.*

---

vonatkozólag részletes adatokat találunk: 534 gyár 6937 munkással, Besszarábia kormányzóságban pedig 31 gyár 73 munkással. A dohánygyárak száma az egyes években erősen ingadozik.

Ez először is onnan ered, hogy régebben több kis üzemet soroltak a gyárak közé. Ezért különösen megbízhatatlanok azoknak az iparágaknak az adatai, amelyek kapcsolatban vannak a kusztáriparral*. Másodszor, onnan ered, hogy régebben több kapitalista módon foglalkoztatott otthonmunkást soroltak a gyárimunkások közé, mint ma.

3. Nálunk rendszerint úgy gondolkodnak, hogy amint egyszer a hivatalos gyári statisztika számadataihoz folyamodunk, ezeket a számadatokat összehasonlíthatjuk az ugyanebből a statisztikából származó egyéb számadatokkal, hogy ezeket többé-kevésbé megbízhatóknak tekinthetjük, amíg be nem bizonyosodik az ellenkezője. Márpedig a fentebb kifejtettekből éppen az ellenkezője következik: nevezetesen az, hogy gyári statisztikánk különböző időpontokra és különböző kormányzóságokra vonatkozó adatait mindenképpen összehasonlíthatatlanoknak kell tartanunk, amíg be nem bizonyosodik az ellenkezője.

IV. A BÁNYAIPAR FEJLŐDÉSE**

Oroszország reform utáni fejlődésének kezdeti időszakában a bányaipar fő központja az Urál volt. Az Urál külön vidék, amely egészen a legutóbbi időkig élesen

* Ha valamennyi iparág hosszabb időközökre vonatkozó összesített adatait vesszük, akkor az említett okból eredő túlzás nem lesz jelentős, mert a kis üzemek a munkások számának és az össztermelésnek kis hányadát adják. Természetesen feltéve, hogy egy és ugyanabból a forrásból merített adatokat hasonlítunk össze (a pénzügyminisztérium adatainak a kormányzói jelentések adataival vagy a „Katonastat. gyűjt." adataival való összehasonlításáról szó sem lehet).

** Források: *Szemjonov.* „Az orosz külkereskedelem és ipar történeti adatainak tanulmányozása", III. köt. Szentpétervár 1859. 323—339. old. — „Katonastat. gyűjt.", a bányaiparról szóló rész. — „Pénzügymin. évkönyve", I. füz. Szentpétervár 1869. — „Сборник стат. свед. по горной части" [„A bányaipar statisztikai adatainak gyűjteménye"] az 1864—1867. évekre, Szentpétervár 1864—1867. (A bányamérnöki testület tudományos bizottságának kiadása.) — *I. Bogoljubszkij.* „Опыт горной статистики Росс. империи" [„Az Orosz Birodalom bányastatisztikájának vázlata"], Szentpétervár 1878. — „Az oroszországi ipar tört.-stat. áttekintése",

elkülönült Közép-Oroszországtól, s iparának szerkezete is egészen sajátszerű. Az Urálban a „munkaszervezet" alapja ősidők óta a jobbágyság intézménye volt, amely egészen napjainkig, a XIX. század legvégéig, érezteti hatását a bánya- és kohóipar igen fontos területein. Valamikor a jobbágyság intézménye volt az alapja annak, hogy az Urál óriási virágzásnak indult és nemcsak Oroszországban, hanem részben Európában is uralkodó helyzetet foglalt el. A XVIII. században a vas volt Oroszország egyik legfontosabb kiviteli cikke; 1782-ben mintegy 3,8 millió pud, 1800—1815-ben 2—1½ millió pud, 1815—1838-ban körülbelül 1⅓ millió pud vasat exportáltak. „Oroszországban a XIX. század huszas éveiben másfélszer annyi nyersvasat olvasztottak, mint Franciaországban, négy és félszer annyit, mint Poroszországban, háromszor annyit, mint Belgiumban." Ám ugyanaz a jobbágyrendszer, amely az európai kapitalizmus fejlődésének kezdeti időszakában elősegítette az Urál felemelkedését, a kapitalizmus virágkorában az Urál hanyatlását okozta. A vasipar az Urálban nagyon lassan fejlődött. 1718-ban Oroszország nyersvas-termelése körülbelül 6½ millió pud volt, 1767-ben körülbelül 9½ millió, 1806-ban 12 millió, a harmincas években 9—11 millió, a negyvenes években 11—13 millió, az ötvenes években 12—16 millió, a hatvanas években 13—18 millió, 1867-ben 17½ millió pud. Száz év alatt a termelés kétszeresére sem emelkedett, s

---

Szentpétervár 1883. I. köt. (Köppen cikke). — „Сборник стат. свед. о горнозав. промышленности России в 1890 г." [„Az oroszországi bánya- és kohóipar stat. adatainak gyűjteménye az 1890. évre"], Szentpétervár 1892. — Ugyanaz az 1901. évre (Szentpétervár 1904) és az 1902. évre (Szentpétervár 1905). — *K. Szkalkovszkij*. „Горнозаводская производительность России в 1877 г." [„Oroszország bánya- és kohóiparának termelékenysége 1877-ben"], Szentpétervár 1879. — „Горнозаводская промышленность в России" [„A bánya- és kohóipar Oroszországban"], A bányaipari ügyosztály kiadása a chicagói kiállításra. Szentpétervár 1893. (Szerkesztette Köppen). — „Oroszországi adatgyűjtemény az 1890. évre." A Központi Stat. Biz. kiadása, Szentpétervár 1890. — Ugyanaz az 1896. évre, Szentpétervár 1897. — „Oroszország termelőerői", Szentpétervár 1896. VII. rész. — „Vesztnyik Finanszov", 1896. — 1897. — Perm korm. jekatyerinburgi és krasznoufimszki kerülete zemsztvostat. adatainak gyűjteménye stb.

Oroszország messze elmaradt más európai országok mögött, amelyekben a gépi nagyipar a kohászat gigászi fejlődését idézte elő.

Az Urál pangásának fő oka a jobbágyrendszer volt; a bányaipari vállalkozók földbirtokosok is, gyárosok is voltak, s nem a tőkére és a konkurrenciára, hanem monopolhelyzetükre* és tulajdonjogukra alapozták uralmukat. Az uráli gyárosok még ma is nagybirtokosok. 1890-ben a birodalom 262 vasgyárához 11,4 millió gyesz. föld tartozott (közte 8,7 millió gyesz. erdőség), ebből 10,2 millió gyesz. (közte 7,7 gyesz. erdőség) 111 uráli gyárhoz. Minden uráli gyárhoz tehát óriási latifundium tartozik, átlagban mintegy 100 000 gyesz. A paraszti osztásföldeket még a mai napig sem különítették el teljesen ezektől a birtokoktól. A szükséges munkaerőt az Urálban nemcsak a bérmunka, hanem a *ledolgozás* is biztosítja. Perm. korm. krasznoufimszki kerületének zemsztvo-statisztikája például több ezer olyan parasztgazdaságot számlál, amelyek földet, legelőt, erdőt stb. kapnak használatra a gyáraktól ingyen vagy mérsékelt bérért. Magától értetődik, hogy ez az ingyenes használat a valóságban nagyon drága, mert igen erősen leszorítja a munkabért; a gyárak ily módon „saját", a gyárhoz láncolt, olcsó munkáskezekhez jutnak**.

---

* A parasztfelszabadítás idején az uráli bányaipari vállalkozók különös hévvel szálltak síkra annak a törvénynek a meghagyása mellett, amely a gyári körzetekben megtiltotta tűzzel dolgozó üzemek létesítését. Lásd ezzel kapcsolatban a „Tanulmányok" néhány részletét, 193—194. old. (Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 469—470. old. — *Szerk.)*

** Az uráli munkás „félig földműves, úgy, hogy a bányamunka jó támogatás neki gazdaságában, noha itt kevesebbet fizetnek, mint a többi bányaipari vidéken" („Vesztnyik Finanszov", 1897. 8. sz.). Az uráli jobbágyfelszabadítás feltételeit, mint ismeretes, éppen a parasztok bányamunkájával egyeztették össze; a bányaipari népesség két részre oszlott: üzemi munkásokra, akiknek föld hiányában egész éven át üzemi munkával kellett foglalkozniok, és osztásfölddel rendelkező falusi munkásokra, akiknek kisegítő munkát kellett végezniök. Igen jellemző az a kifejezés, amelyet még ma is használnak az uráli munkásokkal kapcsolatban, tudniillik, hogy „elkötelezettek" a munkára. Ha például a zemsztvo-statisztikában „az artyi gyár műhelyeiben dolgozó elkötelezett munkáscsapat adatairól" olvasunk, önkéntelenül is megnézzük a címlapon a dátumot: csakugyan kilencvennégy van és nem negyvennégy?[127]

Nézzük csak meg hogyan jellemzi ezeket a viszonyokat V. D. Belov úr:

Az Urál ereje — mondja Belov úr — munkásaiban rejlik, akiket a „sajátszerű" viszonyok neveltek ki. „A külföldi gyárakban, sőt a pétervári gyárakban is, a munkás idegenül áll szemben a gyárak érdekeivel: ma itt van, holnap ott. A gyár működik, ő dolgozik; ha nyereséges évekre rossz esztendők következnek — ő veszi tarisznyáját, s ugyanolyan gyorsan és könnyen távozik, mint ahogyan jött. Ő és a gyár tulajdonosa — örök ellenségek... Egészen más helyzetben van az uráli gyárak munkása, ez helyi lakos, a gyár mellett ott van a földje is, a gazdasága is, s végül az egész családja. Saját jóléte szorosan, elválaszthatatlanul összefügg a gyár jólétével. Ha a gyár jól megy, neki is jó dolga van; ha rosszul megy, rossz neki is, de nem távozhat el (sic!), neki nemcsak egy tarisznyája van (sic!); ha eltávozik, ezzel lerombolja egész világát, elhagyja földjét, gazdaságát és családját... Ezért kész éveken át tengődni, kész fele munkabérért dolgozni, vagy ami ugyanezt jelenti, hajlandó munkaidejének felét munka nélkül tölteni, s így lehetővé tenni, hogy egy másik, ugyanilyen helybeli munkás egy falat kenyeret keressen. Szóval, hajlandó munkáltatójával bármilyen megegyezésre lépni, csakhogy megmaradhasson az üzemnél... Ily módon az uráli munkásokat és gyárakat széttéphetetlen kötelékek fűzik össze; egymáshoz való viszonyuk ugyanolyan, mint régebben, a jobbágyfüggőség alól való felszabadításuk előtt; csak a formája változott meg, semmi egyéb. A korábbi jobbágyelvet a kölcsönös haszon nagy elve váltotta fel"*.

A kölcsönös haszon e nagy elve elsősorban a különösen alacsony munkabérekben nyilvánul meg. „Délen... a munkás kétszer, sőt háromszor olyan drága, mint mondjuk az Urálban"; például, több ezer munkás adatai alapján, 450 rubel (egy évben egy munkásra) 177 rubellel szemben. Délen „a munkások azonnyomban elhagyják a gyárakat és a bányákat, amint saját falujukban vagy általában bárhol mezei munkánál elviselhető kereset kínálkozik" („Vesztnyik Finanszov", 1897. 17. sz. 265. old.). Az Urálban azonban még csak álmodni sem lehet elviselhető keresetről.

* „A kusztáripar tanulmányozására kiküldött bizottság munkálatai", XVI. füz. Szentpétervár 1887. 8—9. és köv. oldalak. Ugyanez a szerző alább „egészséges népiparról" beszél!

Az uráli munkás alacsony bérének és szolgai helyzetének természetes és szükségszerű velejárója az Urál technikai elmaradottsága. Az Urálban még túlsúlyban van a fatüzeléses vasolvasztás, régimódi szerkezetű kohókban, hideg vagy csak gyengén hevített fujtatással. 1893-ban az Urálban 110 kohó közül 37 volt hidegfujtatású, délen viszont 18 közül csak 3. Egy ásványi tüzelőanyaggal fűtött kohó átlag 1,4 millió pud vasat termelt évente, a fatüzeléses 217 ezer pudot. 1890-ben Köppen úr ezt írta: „Az uráli üzemekben még mindig szilárdan tartja magát a vasolvasztásnál a frisselés, míg Oroszország más részeiben már teljesen kiszorította a kavarás"[128]. A gőzerőgépek alkalmazása az Urálban sokkal kevésbé van elterjedve, mint a Délvidéken. Végül, feltétlenül rá kell mutatni az Urál elszigeteltségére is, arra, hogy az óriási távolság miatt és a vasúti összeköttetés hiánya folytán el van szakadva Oroszország központi vidékeitől. Az uráli termékeket egészen a legutóbbi időkig főleg a folyókon szállították Moszkvába, évente egyszeri kezdetleges „tutajozással"*.

Tehát a reform előtti rendszer közvetlen maradványai, a ledolgozási rendszer erős elterjedtsége, a munkások helyhezkötöttsége, a munka alacsony termelékenysége, a technika elmaradottsága, az alacsony munkabér, a kézi termelés túlsúlya, a vidék természeti kincseinek kezdetleges, rablógazdaságra emlékeztető kiaknázása, a monopóliumok, a konkurrencia korlátozása, az elszigeteltség és a kor kereskedelmi-ipari fejlődésétől való elzártság — ez az Urál általános képe.

A déli bányavidék** sok tekintetben az Urál szöges

* V. ö. a tutajozás leírása Mamin-Szibirjak úr „Harcosok" c. elbeszélésében. Ennek az írónak műveiben szemléltetően megelevenedik az Urálnak a reform előtti időkhöz oly közel álló sajátos élete, a jogfosztottság, a gyárhoz láncolt lakosság tudatlansága és megalázottsága, az „urak" „kamaszosan túláradó kicsapongása", és annak a középrétegnek (raznocsinyecek, értelmiségiek) a hiánya, amely annyira jellemző minden ország kapitalista fejlődésére, beleértve Oroszországét is.

** A bányaipari statisztika „Dél- és Délnyugat-Oroszországon" Volhinia, Don, Jekatyerinoszlav, Kiev, Asztrahán, Besszarábia,

ellentéte. Amilyen öreg az Urál és amennyire az ott uralkodó viszonyok „évszázadoktól megszenteltek", olyan fiatal a kialakulóban levő Délvidék. Abban a tisztán kapitalista iparban, amely itt a legutóbbi évtizedekben kibontakozott, ismeretlen fogalom a hagyomány, a rendiség, a nemzeti megkülönböztetés, a lakosság bizonyos részének elszigeteltsége. Dél-Oroszországban tömegével vándoroltak és vándorolnak be külföldi tőkék, külföldi mérnökök és munkások, és ma, a konjunktúra időszakában (1898) egész gyárakat szállítanak át oda Amerikából*. A nemzetközi tőke minden további nélkül átlépte a vámfalakat és berendezkedett az „idegen" talajon: ubi bene, ibi patria** ... Az alábbi statisztikai adatok mutatják, miként szorítja háttérbe Dél-Oroszország az Urált[129]:

Év	Nyersvastermelés ezer pudban						Az egész birodalom kőszéntermelése millió pudban
	az egész birodalomban	%	az Urálban	%	a Délvidéken	%	
1867	17 028	100	11 084	65,1	56	0,3	26,7
1877	24 579	100	16 157	65,7	1 596	6,5	110,1
1887	37 389	100	23 759	63,5	4 158	11,1	276,8
1897	114 782	100	41 180	35,8	46 349	40,4	683,9
1902	158 618	100	44 775	28,2	84 273	53,1	1 005,21

Ezekből a számokból világosan látható, milyen technikai forradalom megy végbe ma Oroszországban, és milyen óriási mértékben tudja fejleszteni a termelőerőket a tőkés nagyipar. Az Urál uralma egyértelmű volt a kényszermunka, a technikai elmaradottság és az egyhelyben

Podolia, Tauria, Harkov, Herszon és Csernyigov kormányzóságokat érti. Az idézett számadatok is ezekre vonatkoznak. Mindaz, amit a továbbiakban a Délvidékről mondunk (jelentéktelen eltérésekkel), Lengyelországra, erre a reform utáni időszakban erősen előtérbe nyomuló második bányavidékre is vonatkoztatható.

* „Vesztnyik Finanszov", 1897. 16. sz.: a nyikopoli-mariupoli társaság egy csőhengerművet rendelt és kapott Amerikából.

** — ahol jó dolgom van, ott a hazám. — *Szerk.*

topogás uralmával*. Ezzel szemben most azt látjuk, hogy Oroszországban a bánya- és kohóipar gyorsabban fejlődik, mint Nyugat-Európában, sőt részben gyorsabban, mint Észak-Amerikában. 1870-ben Oroszország részesedése a világ nyersvas-termelésében 2,9% volt (22 millió pud 745 millióból), 1894-ben már 5,1% (81,3 millió pud 1584,2 millió pudból) („Vesztnyik Finanszov", 1897. 22. sz.). Az elmúlt 10 év alatt (1886—1896) Oroszország nyersvas-termelése megháromszorozódott (32½ millió pudról 96½ millió pudra növekedett), míg például Franciaországnak ehhez 28 évre (1852—1880), az Egyesült Államoknak 23 évre (1845—1868), Angliának 22 évre (1824—1846), Németországnak pedig 12 évre (1859—1871) volt szüksége (lásd „Vesztnyik Finanszov", 1897. 50. sz.). A kapitalizmus fejlődése a fiatal országokban, a régebbi országok példája nyomán és azok segítségével, lényegesen *meggyorsul*. Igaz, hogy a legutóbbi évtized (1888—1898) a különösen gyors fellendülés időszaka, amely, mint minden tőkés virágzás, elkerülhetetlenül válsághoz vezet;

* Magától értetődik, hogy az uráli bányatulajdonosok is valamelyest más színben tüntetik fel a dolgot. Nézzük csak meg milyen megindítóan panaszkodtak a múlt évi kongresszuson. „Az Urál történelmi érdemei közismertek. Két évszázadon át egész Oroszország az uráli gyárak készítményeivel szántott és aratott, kovácsolt, ásott és vágott. Uráli rézből készült keresztet viselt a mellén, uráli tengelyeken utazott, uráli acélból való fegyverrel lőtt, uráli serpenyőben sütötte a palacsintát, az Urálban vert kopekeket csörgetett zsebében. Az Urál kielégítette az orosz nép minden szükségletét..." (amikor az orosz nép alig fogyasztott vasat. Oroszországban az egy lakosra jutó vasfogyasztás 1851-ben körülbelül 14 font, 1895-ben 1,13 pud, 1897-ben pedig 1,33 pud volt) „...s olyan termékeket állított elő, amelyek megfeleltek az orosz nép szükségleteinek és ízlésének. Bőkezűen (?) osztogatta természeti kincseit, anélkül, hogy a divatot hajszolta volna és sínek, kályharostélyok vagy szobrok gyártására ragadtatta volna magát. S mindezekért az évszázados érdemeiért az volt a hála, hogy egy szép napon elfelejtették és félredobták" („Vesztnyik Finanszov", 1897. 32. sz. „Az uráli bányaipari kongresszusok eredményei"). Hát csakugyan, micsoda semmibevevése ez az „évszázadoktól megszentelt" pilléreknek! S mindez annak az aljas kapitalizmusnak a bűne, amely „bizonytalanságot" vitt nemzetgazdaságunkba. Milyen pompásan lehetne élni nélküle a régi módon, uráli serpenyőn sütve a palacsintát „anélkül, hogy sínek gyártására ragadtatnánk magunkat"!

de a tőkés fejlődés nem is mehet végbe másként, mint ugrásokkal.

A gépek alkalmazása a termelésben és a munkások számának növekedése Délen sokkal gyorsabban haladt előre, mint az Urálban*:

Év	A bánya- és kohóiparban alkalmazott gőzgépek száma és lóereje						A bánya- és kohóipari munkások száma (a sóbányászok nélkül)		
	egész Oroszországban		az Urálban		a Délvidéken		egész Oroszországban	az Urálban	a Délvidéken
	gőzgép	lóerő	gőzgép	lóerő	gőzgép	lóerő			
1877	895	27 880	268	8 070	161	5 129	256 919	145 455	13 865
1893	2 853	115 429	550	21 330	585	30 759	444 646	238 630	54 670

Eszerint az Urálban a gőzlóerők száma mindössze két és félszeresére növekedett, a Délvidéken pedig *megbatszorozódott;* a munkások száma az Urálban $1^2/_3$-szorosára, a Délvidéken pedig csaknem *négyszeresére* emelkedett**. Vagyis éppen a tőkés nagyipar az, amely a munkások számát és munkájuk termelékenységét is gyorsan növeli.

A Délvidékkel együtt meg kell emlékeznünk a Kaukázusról is, amelyet a reform utáni időszakban ugyancsak a bánya- és kohóipar meglepően gyors fejlődése jellemez. A kőolajkitermelés, amely a hatvanas években még nem érte el az egymillió pudot sem (1865-ben 557 000 pud), 1870-ben 1,7 millió pud, 1875-ben 5,2 millió pud, 1880-ban 21,5 millió pud, 1885-ben 116 millió pud, 1890-ben 242,9

* Bogoljubszkij úr számítása szerint 1868-ban a bánya- és kohóiparban 526 gőzgépet alkalmaztak, összesen 13 575 lóerővel.

** A vasipari munkások száma az Urálban 1886-ban 145 910, 1893-ban 164 126; a Délvidéken 5956, ill. 16 467. Számuk $^1/_3$ dal (hozzávetőlegesen), illetve $2^3/_4$-szeresre emelkedett. 1902-re vonatkozólag a gőzgépek és a lóerők számáról nincsenek adatok. A bánya- és kohómunkások száma pedig (a sóbányászokat leszámítva) 1902-ben Oroszországban összesen 604 972; ebből az Urálban 249 805, a Délvidéken 145 280.

millió pud, 1895-ben 384,0 millió pud, 1902-ben 637,7 millió pud. Csaknem az egész kőolajkitermelés Baku kormányzóságban összpontosul, s Baku „jelentéktelen városból Oroszország elsőrendű ipari központjává lett, 112 ezer lakossal“*. A kőolajkitermelés és feldolgozás óriási fejlődése Oroszországban erősen fellendítette a petróleumfogyasztást s teljesen kiszorította az amerikai terméket (az egyéni fogyasztás növekedése, a gyári feldolgozásból adódó olcsóbbodás folytán), de még inkább növelte a gyárak és vasutak tüzelőanyagául szolgáló kőolajmelléktermékek fogyasztását a (termelő fogyasztás növekedése)**. A Kaukázus bányaiparában foglalkoztatott munkások száma szintén rendkívül gyorsan növekedett, mégpedig 1877-től 1890-ig 3431-ről 17 603-ra, vagyis *ötszörösére*.

A délvidéki ipar szerkezetének szemléltetése céljából idézzük a Donyec-medence kőszéntermelésének adatait (itt a bányák átlagos nagysága kisebb, mint Oroszország bármely más vidékén). Ha a bányákat a foglalkoztatott munkások száma szerint csoportosítjuk, a következő képet kapjuk*** [lásd a táblázatot, 502. old.]:

Ezen a vidéken tehát (és csak ezen) rendkívül kis, paraszti bányák vannak, amelyeknek, nagy számuk ellenére, az össztermelésben egészen elenyésző szerepük van (104 kis bánya a széntermelésnek mindössze 2%-át adja), és különösen alacsony munkatermelékenységgel tűnnek ki. Ezzel szemben a 37 legnagyobb bánya a munkásoknak mintegy $^{3}/_{5}$-ét foglalkoztatja, és az összes

* „Vesztnyik Finanszov“, 1897. 21. sz. Bakunak 1863-ban 14 ezer, 1885-ben pedig 45,7 ezer lakosa volt.

** 1882-ben a mozdonyok több mint 62 %-át fával fűtötték, 1895/96-ban 28,3 %-ot fával, 30 %-ot kőolajjal, 40,9 %-ot kőszénnel („Termelőerők“, XVII. 62. old.). A belső piac meghódítása után a kőolajipar külső piacok keresésére vetette magát, s egyre gyorsabban növekszik a kőolaj kivitele Ázsiába („Vesztnyik Finanszov“, 1897. 32. sz.), néhány orosz közgazdász apriorisztikus jóslata ellenére, akik szívesen beszélnek arról, hogy az orosz kapitalizmusnak nincsenek külső piacai.

*** Az adatokat „Az oroszországi bánya- és kohóipar adatainak gyűjteménye az 1890. évre“ c. kiadványban található bányajegyzékből vettük át.

Bányacsoportok a munkások száma szerint	A Donyecmedencében						1 bányára jut				Az 1 munkásra eső széntermelés ezer pudban
	bányák száma	tárnák és aknák száma	munkások száma	széntermelés ezer pudban	gőzgépek száma	lóerő	munkások száma	széntermelés ezer pudban	gőzgépek száma	lóerő	
I. 10 munkásig	27	31	172	178	—	—	6,4	6,6	—	—	1,0
II. 10—25 munkás	77	102	1 250	3 489	8	68	16,2	45,3	0,1	0,8	2,8
III. 25—100 »	119	339	5 750	28 693	62	766	48,3	241,1	0,5	6,4	4,9
IV. 100—500 »	29	167	6 973	59 130	87	1 704	240,4	2 038,9	3	58,7	8,4
V. 500—1000 »	5	67	3 698	23 164	24	756	739,6	4 632,8	4,8	151,2	6,3
VI. 1000 munkáson felül	3	16	5 021	53 605	29	1 724	1 673,7	17 868,3	9,6	574,6	10,6
Ismeretlen számú munkással	9	40	? (2 296)	15 008	18	808					
Összesen és átlagban	269	762	25 167	183 267	228	5 826	93,5	681,3	0,9	21,6	7,3

széntermelésnek több mint 70 %-át adja. A munka termelékenysége a bányák méreteinek növekedésével párhuzamosan emelkedik, még a gépek alkalmazásától függetlenül is (hasonlítsuk csak össze például a bányák V. és III. csoportját a gőz-lóerők száma és az egy munkásra eső termelés szerint). A termelés összpontosulása a Donyec-medencében egyre inkább fokozódik: így például az 1882-től 1886-ig terjedő 4 év alatt 512 szénszállító közül 21 szállított 5000 vagonnál (vagyis 3 millió pudnál) többet, azaz összesen 229,7 ezer vagont a 480,8 ezerből, vagyis majdnem a felét. Ugyancsak 4 év alatt, 1891-től 1895-ig, 872 szállító közül 55 szállított 5000 vagonnál többet, összesen 925 400 vagont az 1 178 800-ból, vagyis az egész mennyiségnek több mint 8/10-ét*.

A bányaipar fejlődéséről idézett adatok két szempontból igen fontosak: először is, különösen szemléltetően megmutatják az orosz nemzetgazdaság valamennyi területén végbemenő társadalom-gazdasági változások lényegét, és másodszor, illusztrálják azt az elméleti tételt, hogy a fejlődő tőkés társadalomban különösen gyorsan nőnek azok az iparágak, amelyek *termelési eszközöket* állítanak elő, vagyis nem az egyéni, hanem a termelő fogyasztást szolgálják. A két társadalom-gazdasági rendszer cseréje a bányaiparban különösen szembetűnő azért, mert itt a két rendszert különböző vidékek képviselik: az egyik vidéken a kapitalizmus előtti múltat láthatjuk kezdetleges ősrégi technikájával, a helyhezkötött lakosság személyi függésével, szilárdan megmaradt rendi hagyományokkal, monopóliumokkal stb., a másik vidéken pedig a hagyományokkal való teljes szakítást, a technika átalakulását és a tisztán tőkés gépiipar gyors fejlődését**.

---

* *N. Sz. Avdakov* „Краткий статистический обзор Донецкой каменноугольной промышленности" [„Rövid statisztikai áttekintés a Donyec-medence kőszéniparáról"] c. könyvének adataiból, Harkov 1896.

** Az utóbbi időben az új életfeltételek hatására az Urál is kezd átalakulni, és ez az átalakulás még gyorsabb lesz, amikor a vasúthálózat szorosabban egybekapcsolja majd „Oroszországgal". Ebből a szempontból különösen fontos szerepe lesz az Urál és a Délvidék közötti vasúti összeköttetésnek, mert így mód lesz majd arra, hogy az uráli ércet donyeci kőszénre cseréljék. Mindeddig az Urál és a Délvidék közt alig van konkurrencia, külön-

Ezen a példán különösen kirívóan megmutatkozik a narodnyik közgazdászok hibája. Ők tagadják, hogy a kapitalizmusnak Oroszországban haladó szerepe volna, rámutatva arra, hogy vállalkozóink szívesen alkalmazzák a mezőgazdaságban a ledolgozási rendszert, az iparban az otthonmunkát, a bányaiparban pedig a munkások helyhez kötésére és a kis üzemek konkurrenciájának törvényes tiltására törekednek stb. stb. Szembeszökő, mennyire logikátlanok az ilyen érvelések, és milyen ferdén mutatják a történelmi távlatokat. Mi jogosít fel arra a következtetésre, hogy vállalkozóinknak a kapitalizmus előtti gazdálkodási módszerek előnyeinek kihasználására irányuló törekvését a kapitalizmus rovására kell írni, és nem a régi idők azon maradványainak rovására, amelyek feltartóztatják a kapitalizmus fejlődését, s amelyeket sok esetben a törvény ereje tart fenn? Csodálkozhatunk-e azon, hogy például a délvidéki bányaipari vállalkozók a munkások helyhezkötése és a kis üzemek konkurrenciájának törvényes megtiltása után áhítoznak, hiszen más bányaipari vidéken ez a helyhezkötés és ez a tilalom ősidők óta mindmáig megvan, hiszen az üzemtulajdonosok más vidéken fejletlenebb technikával, olcsóbb és engedelmesebb munkásokkal, a nyersvason minden különösebb fáradozás nélkül „minden kopek után egy kopeket, sőt olykor másfél kopeket" keresnek*? Nem kell-e, éppen ellenkezőleg, azon csodálkoznunk, hogy ilyen viszonyok között még akadnak emberek, akik képesek idealizálni Oroszország kapitalizmus előtti gazdasági rendszerét, hogy akadnak emberek, akik szemet hunynak a kapitalizmus fejlődését gátló összes elavult intézmények megszüntetésének égető szükségszerűsége előtt**?

---

böző piacokra dolgoznak és elsősorban állami megrendelésekből élnek. De az állami megrendelések aranyesője nem tarthat örökké.

* Jegunov cikke, „Beszámolók és vizsg. a kusztáriparról", III. köt. 130. old.

** Ny. —on úr például minden keser éért egyes-egyedül a kapitalizmust hibáztatja (v. ö. különösen azzal, amit a délvidéki bányaipari vállalkozókról mond, „Értekezések", 211. és 296. old.), s ily módon teljesen elferdítette az orosz kapitalizmusnak és bányaiparunk kapitalizmus előtti rendszerének a viszonyát.

Másrészt a bányaipar fejlődését szemléltető adatok azért is fontosak, mert világosan mutatják, hogy a kapitalizmus és a belső piac fejlődése gyorsabb ott, ahol a termelő fogyasztást szolgálja, mint ott, ahol az egyéni fogyasztást szolgálja. Ezt a körülményt veszi semmibe például Ny. —on úr, amikor úgy vélekedik, hogy a bányaipari termékek iránti belső kereslet kielégítése „valószínűleg nagyon gyorsan bekövetkezik“ („Értekezések“, 123. old.). Arról van szó, hogy a fémek, a kőszén stb. fogyasztása (egy lakosra) a tőkés társadalomban nem marad és nem is maradhat változatlan, hanem feltétlenül *növekszik*. A vasúti hálózat minden új versztje, minden új műhely, a falusi burzsoá minden új ekéje *növeli* a bányaipar termékei iránti keresletet. 1851 és 1897 között tehát Oroszországban például az egy lakosra eső vasfogyasztás 14 fontról $1^1/_3$ pudra növekedett, de ennek a mennyiségnek is erősen növekednie kell még ahhoz, hogy megközelítsük az élenjáró országokban mutatkozó nyersvas-keresletet (Belgiumban és Angliában több mint 6 pud).

V. NÖVEKSZIK-E A MUNKÁSOK SZÁMA A NAGY TŐKÉS VÁLLALATOKBAN?

A gyáripar és a bányaipar adatainak megvizsgálása után most már megpróbálhatunk választ adni erre a kérdésre, amely oly sokat foglalkoztatta a narodnyik közgazdászokat, s amelyre ők nemleges választ adtak (V. V., Ny. —on, Karisev és Kablukov úr azt állította, hogy Oroszországban a gyárimunkások száma lassabban növekszik — ha egyáltalán növekszik —, mint a népesség száma). Először is meg kell jegyeznünk, hogy a kérdést kétféleképpen lehet felvetni: vagy úgy, hogy növekszik-e a kereskedelmi és ipari lakosság száma a mezőgazdasági lakosság rovására (erről lejjebb), vagy pedig úgy, hogy növekszik-e a munkások száma a gépi nagyiparban. Helytelen volna azt állítani, hogy a kis ipari üzemekben vagy a manufaktúrában foglalkoztatott munkások számának a fejlődő tőkés társadalomban növekednie kell, hiszen a gyár állandóan kiszorítja az ipar kezdetlegesebb formáit. A mi

gyáripari statisztikánk adatai azonban, mint fentebb részletesen kimutattuk, nem vonatkoznak mindig a szó tudományos értelmében vett *gyárra.*

Ha a bennünket érdeklő kérdést adatok alapján akarjuk megvizsgálni, olyan adatokat kell felhasználnunk, amelyek először is, valamennyi iparágra vonatkoznak, másodszor, nagy időközöket ölelnek fel. Csak így biztosítható többé-kevésbé az adatok összehasonlíthatósága. Az 1865-ös és az 1890-es esztendőt vesszük szemügyre — tehát a reform utáni korszak huszonötéves időszakát. Összesítsük a rendelkezésre álló statisztikai adatokat. A gyári statisztika 1865-re vonatkozólag ad leginkább teljes adatokat, s ebben az évben egész Európai-Oroszországban, valamennyi iparágban, a szesz-, sör-, répacukor- és dohánygyártás kivételével, összesen 380 638 gyárimunkást számlált*. A kihagyott iparágakban foglalkoztatott munkások számának megállapítása céljából az egyetlen rendelkezésünkre álló adatokhoz, a „Katonastat. gyűjtemény" adataihoz kell folyamodnunk, de ezek az adatok, mint fentebb kimutattuk, helyesbítésre szorulnak. Ha tehát az előbbi számhoz hozzáadjuk az említett iparágak 127 935 munkását**, arra az eredményre jutunk, hogy 1865-ben Európai-Oroszország gyárimunkásainak száma (a fogyasztásiadó-köteles és a fogyasztási adó alá nem eső iparágakban együttvéve) *508 573 fő* volt***. 1890-re vonatkozólag ez a szám *839 730 fő*****. A növe-

* „Szbornyik szvegy. i matyerialov po vedomsztvu m-va fin.", 1867. 6. sz. Fentebb már kimutattuk, hogy a mai adatokkal való összehasonlítás céljából csak ugyanennek a forrásnak az adatait, vagyis a pénzügyminisztérium adatait használhatjuk.

** A söripar 6825 munkást foglalkoztatott; ez a szám is túlzott, de helyesbítéséhez nincsenek adataink; a répacukoriparban a munkások száma 68 334 (a „Pénzügymin. évkönyve" szerint), a dohányiparban 6116 (helyesbített szám), a szesziparban pedig 46 660 (helyesbített szám).

*** Tugan-Baranovszkij úr 1866-ra vonatkozólag Vesnyakov úr adatát közli: 493 371 munkás („A gyár", 339. old.). Nem tudjuk, milyen úton-módon kapták ezt a számot, amely egyébként csak egészen kis mértékben tér el a mienktől.

**** Az 1890. évi „Lajstrom" szerint. A végösszegből: 875 764 főből le kell vonni a bánya- és kohóipari statisztikában ismétlődő munkáslétszámot, s ez az aszfaltiparban 291, a sólepárlóiparban 3468, a síngyártásban 32 275 munkás.

kedés 65 %, vagyis sokkal jelentősebb, mint a lakosság szaporodása. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a *növekedés a valóságban kétségtelenül jelentősebb volt, mint amilyennek ezek a számok mutatják:* fentebb részletesen kimutattuk, hogy a gyári statisztikának a hatvanas évekre vonatkozó adatai túlzottak, minthogy kis kusztár-, kézműves- és mezőgazdasági üzemeket, továbbá otthonmunkásokat is felölelnek. Sajnos, mindezeket a túlzásokat a szükséges anyag hiányában nincsen módunk teljes egészükben helyesbíteni, a részleges kiigazításoktól pedig inkább eltekintünk, már csak azért is, mert alább pontosabb adatokat fogunk közölni a nagyobb gyárakban foglalkoztatott munkások számáról.

Térjünk át a bánya- és kohóipari statisztikára. 1865-re vonatkozólag a bánya- és kohóipari munkások száma csak a réz- és vastermelés, valamint az arany- és platinatelepek munkásait öleli fel; ez egész Európai-Oroszországban *133 176 fő**. 1890-ben ugyanezekben a termelési ágakban *274 748*** *munkás dolgozott, vagyis több mint a kétszerese.* Ez utóbbi szám az európai-oroszországi bányaipari munkások 1890. évi számának 80,6 %-át foglalja magában; ha feltesszük, hogy az említett iparágakban 1865-ben is a bánya- és kohómunkások 80,6 %-a dolgozott***, arra az eredményre jutunk, hogy a bányaipari munkások száma 1865-ben *165 230 fő,* 1890-ben pedig *340 912 fő.* A növekedés 107 %.

* A hatvanas évek bányaipari munkásainak számát illetően lásd „Statisztikai Évkönyv", I. 1866. — „Pénzügymin. évkönyve", I. — „A bányaipar statisztikai adatainak gyűjteménye", az 1864—1867. évekre. Szentpétervár 1864—1867, a bányamérnöki testület tudományos bizottságának kiadása.

** „Az oroszországi bánya- és kohóipar statisztikai adatainak gyűjteménye az 1890. évre", Szentpétervár 1892. Ennek a „Gyűjteménynek" összesítése szerint Európai-Oroszországban — 342 166 munkás; az ásványolajipari üzemek munkásainak (akiket a „Lajstrom" felvett) leszámítása és néhány kisebb hiba helyreigazítása után — 340 912 fő.

*** A bányaipar egyéb ágai között vannak olyanok, amelyekben a munkások száma valószínűleg csak kis mértékben növekedett (sókitermelés); vannak olyanok, amelyekben a munkások száma mindenképpen nagyon erősen megnövekedett (szénbányák, kőbányák); s vannak olyanok, amelyek a hatvanas években még nem is léteztek (pl. a higany kitermelése).

Továbbá, a nagy tőkés vállalatok munkásai közé tartoznak a vasúti munkások is. Számuk 1890-ben Európai-Oroszországban, Lengyelországgal és a Kaukázussal együtt, *252 415 fő**. A vasúti munkások 1865. évi számát nem ismerjük, de meglehetősen pontosan kiszámíthatjuk, mert a vasúti hálózat 1 versztjére eső munkások száma igen kevéssé ingadozik. Ha versztenként 9 munkást számítunk, a vasúti munkások 1865. évi száma *32 076 fő***.

Összegezzük számításainkat.

A munkások száma a nagytőkés vállalatokban (ezerben)

Év	Gyáripar	Bánya- és kohóipar	Vasutak	Összesen
1865	509	165	32	706
1890	840	340	252	1 432

A nagy tőkés vállalatok munkásainak száma tehát 25 esztendő alatt több mint kétszeresére emelkedett, vagyis nemcsak hogy sokkal gyorsabban növekedett

* „Статистическій обзор железных дорог и внутренних водных путей" [„Oroszország vasutainak és belvízi útjainak statisztikai áttekintése"], Szentpétervár 1893. 22. old. A közlekedésügyi minisztérium kiadása. Sajnos, nem voltak adataink, hogy különválaszthattuk volna Európai-Oroszország munkásait. Vasúti munkásokon nemcsak az állandó munkásokat értjük, hanem az időszaki munkásokat (10 447 fő) és a napszámosokat (74 504 fő) is. Egy időszaki munkás átlagos évi bére 192 rubel, egy napszámosé 235 rubel. Az átlagos napibér 78 kopek. Tehát az időszaki munkásokat is, a napszámosokat is az év nagyobb részében foglalkoztatják, s ezért helytelen kihagyni őket, ahogy ezt Ny. —on úr teszi („Értekezések", 124. old.).

** Az 1 versztre eső vasúti munkások száma 1886-ban — 9,0; 1890-ben — 9,5; 1893-ban — 10,2; 1894-ben — 10,6; 1895-ben — 10,9; ez a szám tehát nyilvánvalóan növekvő tendenciát mutat. Lásd „Oroszországi adatgyűjtemény" az 1890. és az 1896. évre, továbbá „Vesztnyik Finanszov", 1897. 39. szám. — Előre kell bocsátanunk, hogy ezt a pontot kizárólag az 1865-ös és az 1890-es adatok összehasonlításának szenteljük; ezért teljesen közömbös, hogy az egész birodalom, vagy pedig csak Európai-Oroszország vasúti munkásainak számát vesszük-e; hogy 9 vasúti munkást veszünk-e versztenként vagy kevesebbet; hogy a bányaipar minden ágát számítjuk-e, vagy pedig csak azokat, amelyekről 1865-re adataink vannak.

mint általában a lakosság száma, hanem a városi lakosságnál is gyorsabban növekedett*. Ezek szerint teljesen kétségtelen, hogy a nagy ipari vállalatok egyre fokozottabb mértékben elvonják a munkásokat a mezőgazdaságból és a kisiparból**. Ezt annak a statisztikának az adatai bizonyítják, amelyet narodnyikjaink oly gyakran felhasználtak, és amellyel oly sokszor visszaéltek. A statisztikával való visszaélésük csúcspontja azonban a következő, igazán csodálatos fogás: a *gyárimunkásoknak az egész lakossághoz* (!) való arányát veszik, s az ily módon kapott szám (körülbelül 1 %) alapján arról fecsegnek, milyen elenyészően kis hányad ez a „maroknyi"*** munkás! Kablukov úr például szintén idézi „az oroszországi gyárimunkásoknak"**** a lakossághoz való százalékarányát, és így folytatja: „Ezzel szemben Nyugaton (!!) a feldolgozó iparban foglalkoztatott munkások száma ..." (hát nem nyilvánvaló-e minden gimnazista előtt, hogy a „gyárimunkás" és a „feldolgozó iparban foglalkoztatott munkás" egyáltalán nem egy és ugyanaz?) ... „egészen másként aránylik az összlakossághoz", hiszen ez az arány 53 %

---

* Európai-Oroszországban a városi lakosság száma 1863-ban 6,1 millió, 1897-ben pedig 12,0 millió volt.

** A nagy tőkés vállalatok munkásainak számát illetően a legújabb adatok a következők. 1900-ra vonatkozólag vannak adataink a fogyasztási adó alá nem eső, 1903-ra vonatkozólag pedig a fogyasztásiadó-köteles vállalatok gyárimunkásainak számáról. A bányaipari munkásokról 1902-re vonatkozólag vannak adataink. A vasúti munkások számát úgy állapíthatjuk meg, hogy 11 főt számítunk 1 versztre (1904 január 1-i adat). Lásd „Oroszországi évkönyv", 1906, és „A bányaipar stat. adatainak gyűjteménye", az 1902. évre.

Ha mindezeket az adatokat összesítjük, a következő eredményre jutunk: 1900—1903-ban Európai-Oroszország 50 kormányzóságában a gyárimunkások száma 1 261 571; a bánya- és kohóipari munkások száma 477 025; a vasúti munkások száma 468 941. Összesen 2 207 537. Az egész Orosz Birodalomban: gyárimunkások — 1 509 516, bányaipari munkások — 626 929, vasúti munkások 655 929. Összesen 2 792 374. A szövegben elmondottakat ezek a számok is teljesen igazolják. *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

*** Ny. —on, I. c., 326. és más old.

**** „Mezőgazdasági üzemtani előadások", Moszkva 1897. 14. old,

(Angliában) és 23 % (Franciaországban) között ingadozik. „Mindenki láthatja tehát, hogy a gyárimunkások (!!) osztályának százalékarányát illetően a Nyugat között és közöttünk olyan nagy a különbség, hogy a mi fejlődésünk és a nyugat-európai fejlődés menetének azonosításáról szó sem lehet." És ezt egy professzor és hivatásos statisztikus írja! Szokatlan merészséggel egy fordulattal kétszer is csal: 1) a gyárimunkásokat azonosítja a feldolgozó iparban foglalkoztatott munkásokkal, 2) ez utóbbiakat viszont azonosítja a feldolgozó iparból élő népességgel. Megmagyarázzuk hát tudós statisztikusainknak e különbségek jelentőségét. Franciaországban az 1891. évi népszámlálás adatai szerint a feldolgozó iparban foglalkoztatott munkások száma 3,3 millió volt — a lakosságnak kevesebb mint a tizedrésze (36,8 millió lakos foglalkozás szerint osztályozva, 1,3 millió nem osztályozva). Ez a szám nemcsak a gyárimunkásokat öleli fel, hanem valamennyi ipari üzem és vállalat munkásait is. A feldolgozó iparból élő népesség száma viszont 9,5 millió volt (az egész lakosságnak mintegy 26 %-a); itt a munkásokhoz hozzászámították a tulajdonosokat és egyebeket (1 millió), továbbá a tisztviselőket — 0,2 millió, a *családtagokat* — 4,8 millió és a szolgáló személyzetet — 0,2 millió*. Hogy képet kaphassunk arról, miképpen is alakulnak ezek az arányok Oroszországban, példaképpen egyes központokat veszünk, mivel nincsen az egész lakosságról foglalkozási statisztikánk. Nézzünk meg hát egy városi és egy falusi központot. Pétervárott a gyári statisztika 1890-ben 51 760 gyárimunkást számlált (a „Lajstrom" szerint), az 1890 december 15-i szentpétervári népszámlálás szerint viszont a feldolgozó iparból 341 991 lakos élt, s ezek így oszlottak meg**:

---

* „The Statesman's Yearbook", 1897. 472. old.

** „Szentpétervár az 1890. évi összeírás szerint". Szentpétervár 1893. Az ipari foglalkozásokat feltüntető II—XV. csoport összegét vettük. Az ipari foglalkozást űzők száma összesen 551 700 fő, ebből 200 748 fő a kereskedelemben, a közlekedésben és a vendéglátó iparban. — „Magánosokon" azok a kistermelők értendők, akiknek nincs bérmunkásuk.

	Keresők (vagyis akik eltartják magukat)	Családtagok és szolgáló személyzet	Összesen
Üzemtulajdonosok	13 853	37 109	50 962
Adminisztráció (alkalmazottak)	2 226	4 574	6 800
Munkások	148 111	61 098	209 209
Magánosok	51 514	23 506	75 020
Összesen	215 704	126 287	341 991

A másik példa: Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság gorbatovi kerületében, Bogorodszkojéban (ez a falu, mint láttuk, nem foglalkozik földműveléssel „és mondhatni, egyetlen bőrgyárat" alkot) az 1890. évi „Lajstrom" *392 gyárimunkást* számlál, míg az ipari népesség száma, az 1889. évi zemsztvo-összeírás szerint, 8000 fő (az összlakosság = 9241; a családok több mint $^{9}/_{10}$ része iparból él). Gondolkozzanak csak egy kicsit ezeken a számokon Ny. —on úr, Kablukov úr és társaik!

Pótlás a második kiadáshoz. Most már rendelkezésünkre áll az egész lakosság foglalkozási statisztikája az 1897. évi általános népszámlálás adatai alapján. Közöljük saját feldolgozásunkban az egész Orosz Birodalomra vonatkozó adatokat* (milliókban):

Foglalkozás-csoportok	Keresők	Családtagok	Összesen
a) Hivatalnokok és hadsereg	1,5	0,7	2,2
b) Papság és szabad foglalkozásúak	0,7	0,9	1,6
c) Járadékosok és nyugdíjasok	1,3	0,9	2,2
d) Letartóztatottak, prostituáltak, bizonytalan és ismeretlen foglalkozásúak	0,6	0,3	0,9
Nem-termelő népesség, összesen	*4,1*	*2,8*	*6,9*
e) Kereskedelem	1,6	3,4	5,0
f) Közlekedés és posta	0,7	1,2	1,9
g) Magánszolgálat, cselédek, napszámosok	3.4	2,4	5,8
Féltermelő népesség, összesen	*5,7*	*7,0*	*12,7*
h) Mezőgazdaság	18,2	75,5	93.7
i) Ipar	5.2	7,1	12,3
Termelő népesség, összesen	*23,4*	*82,6*	*106,0*
Összesen	33,2	92,4	125,6

* „Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения 28/I 1897 г." [„Az 1897 január

Mondanunk sem kell, hogy ezek az adatok a legteljesebb mértékben igazolják, hogy a narodnyikok, mint fentebb mondottuk, teljesen ostobán járnak el, amikor a gyárimunkások számát összehasonlítják a lakosság lélekszámával.

Különösen érdekes eredményt kapunk, ha az egész orosz lakosság foglalkozás szerinti megoszlásának adatait úgy csoportosítjuk, hogy a *társadalmi munkamegosztást* — az egész oroszországi árutermelés és kapitalizmus alapját — szemléltessék. Ebből a szempontból az egész népességet három nagy csoportra kell felosztanunk: I. Mezőgazdasági népesség. II. Kereskedelmi és ipari népesség. III. Nemtermelő (pontosabban: a gazdasági tevékenységben részt nem vevő) népesség. A fenti kilenc csoport (a—i) között csak egy olyan van, amely közvetlenül és teljes egészében nem sorolható be e három fő csoport egyikébe sem. Ez a g csoport: magánszolgálat, cselédek, napszámosok. Ezt a csoportot *hozzávetőlegesen* fel kell osztanunk a kereskedelmi-ipari népesség és a mezőgazdasági népesség között. Az elsőhöz ennek a csoportnak azt a részét soroltuk, amely a városokban él (2,5 millió), a másodikhoz pedig a vidéki kerületekben élő részt (3,3 millió). Ez esetben Oroszország egész népességének megoszlásáról a következő képet kapjuk:

Oroszország mezőgazdasági népessége	97,0	millió
Kereskedelmi-ipari népesség	21,7	«
Nem-termelő népesség	6,9	«
Összesen...	125,6	millió

Ebből világosan látható, egyrészt, hogy az áruforgalom és következésképpen az árutermelés Oroszországban egészen biztos lábon áll. Oroszország kapitalista ország. Másrészt látható ebből az is, hogy Oroszország

28-i első országos népszámlálás eredményeinek összesítése"], A Központi Statisztikai Bizottság kiadása, II. köt. XXI. tábla. 296. old. A foglalkozás csoportokat a következőképpen állítottam össze: *a)* 1, 2 és 45; *b)* 3 és 5—12; *c)* 14 és 15; *d)* 16 és 63—65; *e)* 46—62; *f)* 41—45; *g)* 13; *h)* 17—21; *i)* 22—40.

más kapitalista országokhoz viszonyítva még nagyon elmaradott gazdasági fejlődésében.

Továbbá. Azután az elemzés után, amelyet ebben a munkában adtunk, az egész oroszországi népességet felölelő foglalkozási statisztikát felhasználhatjuk és fel is kell használnunk arra, hogy *hozzávetőlegesen* meghatározzuk, milyen *főbb* kategóriákra oszlik Oroszország népessége *osztály*helyzete, vagyis a termelés társadalmi rendjében elfoglalt helyzete szerint.

Ezt a — persze csak hozzávetőleges — meghatározást az teszi lehetővé, hogy ismerjük a parasztság általános megoszlását a főbb gazdasági csoportok szerint. S Oroszország mezőgazdasági népességét teljes egészében parasztságnak vehetjük, mert a földbirtokosok száma az egész számhoz viszonyítva teljesen elenyésző. Emellett a földbirtokosok eléggé jelentős része amúgy is a járadékosok, hivatalnokok, magas méltóságokat betöltő személyek stb. között szerepel. A parasztok 97 milliós tömegében azonban három főbb csoportot kell megkülönböztetnünk: az alsó csoportot — a népesség proletár és félproletár rétegét, a középső csoportot — a szegény kis tulajdonosokat, és a felső csoportot — a jómódú kis tulajdonosokat. Ezeknek a csoportoknak mint különböző *osztály*elemeknek fő gazdasági ismérveit fentebb részletesen elemeztük. Az alsó csoport vagyontalan népesség, amely főleg vagy felerészben *munkaerejének eladásából* él. A középső csoport a szegény kistulajdonosokat foglalja magában, mert a középparaszt legfeljebb az igen jó termésű években tud úgy-ahogy boldogulni, de a megélhetés *fő* forrása itt az „önálló" (persze csak látszólag önálló) *kisgazdaság*. Végül, a felső csoporthoz a jómódú kistulajdonosok tartoznak, akik kizsákmányolnak több-kevesebb, osztásfölddel rendelkező mezőgazdasági cselédet és napszámost, s általában mindenféle egyéb bérmunkásokat.

Ezeknek a csoportoknak az aránya a parasztság egészéhez viszonyítva körülbelül 50%, 30% és 20%. Fentebb mindig a porták vagy a gazdaságok arányszámaival dolgoztunk. Most a népesség arányszámaiból indulunk ki. Ettől a változtatástól növekszik az alsó csoport, és csökken a felső csoport. S kétségtelen tény, hogy Orosz-

országban éppen ilyen változás ment végbe az utolsó évtized folyamán, amint azt a parasztság lónélkülivé válása és tönkremenése, a falusi nyomor és a munkanélküliség növekedése stb. vitathatatlanul bizonyítja.

Tehát a mezőgazdasági népességből mintegy 48,5 millió proletár és félproletár népesség; körülbelül 29,1 millió — szegény kistulajdonos családostul, és körülbelül 19,4 millió a jómódú kisgazdaságokhoz tartozik.

Továbbá felmerül a kérdés, hogyan oszlik meg a kereskedelmi-ipari és a nem-termelő népesség. Ez utóbbiak közt vannak nyilvánvalóan nagyburzsoá elemek is: valamennyi járadékos („tőke és ingatlan vagyon jövedelméből élők“ — statisztikánkban a 14. csoport első alosztálya — 0,9 millió), azután a polgári értelmiség egy része, a magasabbrangú katonák és polgári hivatalnokok stb. A népességnek ez a része összesen körülbelül 1½ millióra tehető. Ugyanennek a nem-termelő népességnek másik pólusán állnak a hadsereg, a flotta, a csendőrség és a rendőrség alacsonyabb rangfokozatú tagjai (mintegy 1,3 millió), a cselédség és a nagyszámú szolgáló személyzet (együttesen ½ millió), csaknem ½ millió koldus, csavargó stb. stb. Ezeket a csoportokat csak hozzávetőlegesen lehet osztályozni aszerint, hogy melyik főbb gazdasági típushoz állnak közelebb: körülbelül 2 millió tartozik a proletár és félproletár népességhez (részben lumpenproletárok), körülbelül 1,9 millió a szegény kis tulajdonosokhoz, s körülbelül 1,5 millió a jómódú kistulajdonosokhoz, ideszámítva a tisztviselők, az adminisztratív személyzet, a polgári értelmiség stb. nagyobb részét.

Végül, a kereskedelmi és ipari népesség között kétségtelenül a legtöbb a proletár; itt a legmélyebb a szakadék a proletariátus és a nagyburzsoázia közt. A népszámlálás azonban nem ad semmiféle adatokat arról, hogy ez a népesség hogyan oszlik meg vállalkozókra, kisiparosokra, munkásokra stb. Nem marad más hátra, minthogy a pétervári ipari népesség fentebb ismertetett adatait vegyük mintául, amelyek a termelésben elfoglalt helyük szerint osztályozzák a lakosságot. E számadatok alapján, körülbelül 7 $^0/_0$-ot a nagyburzsoáziához, 10 $^0/_0$-ot a jómódú

kis burzsoáziához, 22 $^0/_0$-ot a szegény kis tulajdonosokhoz, 61 $^0/_0$-ot pedig a proletariátushoz sorolhatunk. Országos viszonylatban a kisüzemi termelésnek persze, sokkal nagyobb szerepe van az iparban, mint Pétervárott, ezzel szemben viszont nem számítjuk a félproletár népességhez az egyedül dolgozó kisiparosok és a vállalkozóknak dolgozó kusztár otthonmunkások tömegét. A fenti arányok ezért nagyjából valószínűleg kevéssé térnek el a valóságtól. Ennek megfelelően a kereskedelmi-ipari népesség megoszlása a következő: körülbelül 1,5 millió nagyburzsoázia, körülbelül 2,2 millió jómódú és körülbelül 4,8 millió szűkölködő kistermelő és körülbelül 13,2 millió proletár és félproletár.

Ha a mezőgazdasági, a kereskedelmi és ipari és a nem-termelő népességet összesítjük, Oroszország egész lakossága osztályhelyzete szerint körülbelül így oszlik meg:

Nagyburzsoázia, földbirtokosok, magasrangú hivatalnokok és egyebek	kb.	3,0	millió
Jómódú kistulajdonosok	«	23,1	«
Szegény kistulajdonosok	«	35,8	«
Proletárok* és félproletárok	«	63,7	«
Összesen	kb.	125,6	millió

Nem kételkedünk abban, hogy kadet és kadetbarát közgazdászaink és politikusaink felháborodnak majd Oroszország gazdasági viszonyainak ilyen „leegyszerűsítése" miatt. Hiszen olyan kényelmes, olyan előnyös részletes elemzésekkel elleplezni a gazdasági ellentmondások mélységét, s ugyanakkor azon panaszkodni, hogy a szocialisták „durva" általánosítással mutatják meg az ellentmondások egészét. Következtetésünk ilyen bírálatának természetesen nincsen semmilyen tudományos jelentősége.

Ami azt illeti, *mennyire közelíti meg* egyik vagy másik szám a valóságot, természetesen lehetnek kisebb nézeteltérések. Ebből a szempontból figyelmet érdemel Loszickij úr „Tanulmányok Oroszország népességéről az 1897. évi népszámlálás alapján" c. munkája („Mir

* Számuk legalább 22 millió. Lásd lentebb.

Bozsij", 1905. 8. sz.). A szerző a munkások és cselédek számát illetőleg közvetlenül a népszámlálás adataira támaszkodott. Oroszország proletár népességének számát, ezeknek az adatoknak az alapján, 22 millióra becsülte; — a paraszti és földbirtokos népességét 80 millióra; — a kereskedelmi és ipari vállalkozókét és alkalmazottakét körülbelül 12 millióra; — végül a nem-iparűző népességét körülbelül 12 millióra.

A proletariátus száma ezek szerint az adatok szerint közel jár a mi következtetésünkhöz*. Aki tagadja, hogy a „mellékkeresetre" szoruló szegényparasztság, a kusztárok stb. között a félproletár népesség nagy tömegei találhatók, az végeredményben fittyet hány az oroszországi gazdasági életre vonatkozó összes adatoknak. Gondoljunk csak Európai-Oroszország 3¼ millió lónélküli *portájára*, 3,4 millió egylovas portájára, a zemsztvo-statisztika adataira a földbérletről, a „mellékkeresetekről", a költségvetésekről stb., nyomban kétségtelenné válik a félproletár népesség óriási száma. Ha feltételezzük, hogy a proletár és félproletár népesség együttvéve a parasztság fele, valószínűleg kisebbnek tüntetjük fel, de semmi esetre sem túlozzuk a számát. Ami pedig a nem-földművelő népességet illeti, a proletár és félproletár rétegek százaléka kétségtelenül még nagyobb.

Továbbá — ha nem akarjuk a gazdasági életről festett egységes képet szétdarabolni — feltétlenül a jómódú kistulajdonosokhoz kell sorolnunk a kereskedelmi és ipari adminisztratív személyzet, az alkalmazottak, a polgári értelmiség, a hivatalnoksereg stb. jelentős részét is. Ezen a téren talán nagyon is óvatosan jártunk el, amikor ennek a népcsoportnak a számát túlságosan nagynak vettük: igen valószínű, hogy a szegény kistulajdonosok számát növelnünk kellett volna, a jómódúakét pedig csökkentenünk. Az efféle csoportosítások azonban magától értetődően nem is tartanak igényt a tökéletes statisztikai pontosságra.

* Nem kívánunk ezen a helyen részletekbe bocsátkozni a munkások és a cselédek ama statisztikáját illetően, amelyet Loszickij úr felhasznált. Ez a statisztika minden bizonnyal a ténylegesnél jóval *alacsonyabbnak* tünteti fel a munkások számát.

A statisztikának az a feladata, hogy a körültekintő elemzéssel megállapított társadalom-gazdasági viszonyokat illusztrálja, de nem szabad öncéllá válnia, mint az nálunk nagyon gyakran előfordul. Ha valaki elleplezi, hogy Oroszország népességének igen nagyszámú kisburzsoá rétegei vannak, az meghamisítja gazdasági életünk valóságos képét.

VI. A GŐZERŐGÉPEK STATISZTIKÁJA

A gőzerőgépeknek a termelésben való alkalmazása a gépi nagyipar egyik legjellegzetesebb ismertetőjele. Ezért érdekes megvizsgálni az e kérdéssel kapcsolatban rendelkezésünkre álló adatokat. 1875—1878-ra vonatkozólag a gőzerőgépek számát közli az „Adatok az Orosz Birodalom gőzerőgépeinek statisztikájához“ c. kiadvány (Szentpétervár 1882. A Központi Statisztikai Bizottság kiadása)*. 1892-re vonatkozólag rendelkezésünkre állnak az „Oroszország gyáripari adatainak összesítése“ c. kiadvány adatai, amelyek felölelik az egész gyáripart és a bányaipart. Hasonlítsuk hát össze ezeket az adatokat:

A gőzerőgépek száma az iparban

	1875—1878			1892		
	Gőzkazán	Gőzgép	Lóerő	Gőzkazán	Gőzgép	Lóerő
Európai-Oroszország 50 korm.	7 224	5 440	98 888	11 272	10 458	256 469
Lengyelország	1 071	787	14 480	2 328	1 978	81 346
Kaukázus	115	51	583	514	514	5 283
Szibéria és Turkesztán	100	75	1 026	134	135	2 111
Az egész birodalomban	8 510	6 353	114 977	14 248	13 085	345 209

* Az 1892. évi adatokkal való összehasonlítás céljából, a 13 termelési ágból elhagyjuk a következőket: I (mezőgazdaság), XII (nyomda- és sokszorosító ipar), és XIII („vízművek“ stb.). A lokomobilok a gőzerőgépek között szerepelnek.

16 esztendő alatt a gőzgépek lóerőinek száma Oroszországban *háromszorosára*, Európai-Oroszországban pedig *két és félszeresére* növekedett. A gőzgépek száma kisebb mértékben növekedett, s így az 1 gőzgépre jutó átlagos lóerők száma jelentősen emelkedett, mégpedig Európai-Oroszországban 18-ról 24-re, a Lengyel Királyságban pedig 18-ról 41-re. A gépi nagyipar tehát a szóban forgó időszakban igen gyorsan fejlődött. A gőz-lóerők számát tekintve 1875—1878-ban a következő kormányzóságok jártak az élen: Szentpétervár (17 808 lóerő), Moszkva (13 668), Kiev (8363), Perm (7348), Vlagyimir (5684) — ebben az öt kormányzóságban összesen 52 871 lóerő, vagyis Európai-Oroszország lóerőinek $^3/_5$ része —, továbbá Podolia (5480), Pjotrokov (5071) és Varsó (4760). 1892-ben ez a sorrend már más: Pjotrokov (59 063), Szentpétervár (43 961), Jekatyerinoszlav (27 839), Moszkva (24 704), Vlagyimir (15 857), Kiev (14 211) — az 5 utóbbi kormányzóságban összesen 126 572 lóerő, vagyis Európai-Oroszország lóerőinek csaknem a fele —, majd Varsó (11 310) és Perm (11 245). Ezek a számok szemléltetően mutatják, hogy két új ipari központ alakul ki: az egyik Lengyelországban, a másik a Délvidéken. Pjotrokov kormányzóságban a gőzgépek lóerőinek száma 11,6-szeresére, Jekatyerinoszlav és Don kormányzóságban együtt* 2834-ről 30 932-re, vagyis 10,9-szeresére emelkedett. Ezek az ipari központok oly gyorsan növekedtek, hogy az utolsó helyről az első helyre kerültek, és háttérbe szorították a régi ipari központokat. Meg kell jegyeznünk, hogy ezekből a számadatokból is kitűnik, milyen különösen gyors fejlődésen ment át a *termelő* fogyasztás cikkeit előállító ipar, nevezetesen a bánya- és kohóipar. Itt 1875—1878-ban 1040 gőzgépet használtak 22 966 lóerővel (Európai-Oroszországban), 1890-ben pedig már 1960 gőzgépet 74 204 lóerővel, vagyis a növekedés 14 év alatt nagyobb volt, mint az egész iparban 16 év alatt. A termelési eszközöket előállító ipar az egész ipari termelésnek egyre nagyobb részét alkotja**.

* Ezeket a kormányzóságokat egybefoglaljuk, mert határaikat 1878 után megváltoztatták.

** Mennyire előrehaladt Oroszországban a gőzerőgépek alkalmazása 1892 után, az látható abból, hogy 1904-ben a gyárfelügyelők

VII. A NAGY GYÁRAK SZÁMÁNAK NÖVEKEDÉSE

Mivel gyári statisztikánk — mint fentebb bebizonyítottuk — nem kielégítő, kénytelenek vagyunk bonyolultabb számításokat végezni, hogy megállapítsuk, hogyan fejlődött Oroszországban a reform után a gépi nagyipar. Az 1866., 1879., 1890. és 1894/95. évekre vonatkozólag különválasztottuk a legnagyobb gyárak adatait, mégpedig a 100 és több munkást foglalkoztató üzemekét*.

A bedolgozók csak az 1894/95. évi „Jegyzékben" vannak szigorúan elkülönítve; ezért lehetséges, hogy a korábbi évekre (különösen az 1866-ra és 1879-re) vonatkozó adatok a jegyzetben említett helyesbítések ellenére is valamelyest túlzottak maradtak.

Nézzük ezeknek a legnagyobb gyáraknak az adatait [lásd a táblázatot, 520. old.].

Kezdjük e táblázat elemzését az 1866—1879—1890. évi adatokkal. A nagy gyárak száma ezekben az években a következőképpen változott: 644—852—951, vagy százalékban: 100—132—147. Eszerint a nagy gyárak száma 24 esztendő alatt csaknem másfélszeresére nőtt. Emellett, ha a nagy gyárak egyes csoportjainak adatait vesszük

---

jelentései alapján 64 kormányzóságban a gyárakban 27 579 gőzkazánt, összesen pedig — a mezőgazdaságiakat leszámítva — 31 887 gőzkazánt számláltak. *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

* Források: „Pénzügymin. évkönyve", I. (csak 71 termelési ág adatai); „Lajstrom", 1. és 3. kiadás — valamennyi termelési ágra vonatkozó adatok, éppen úgy, mint a „Jegyzékben"; a „Jegyzék" és a „Lajstrom" adatainak összehasonlítása céljából azonban az utóbbi által felvett iparok közül ki kell hagyni a singyártást. Azokat az üzemeket, amelyekben a gyárimunkások közé az otthonmunkásokat is felvették, kihagytuk. Olykor az említett kiadványok jegyzeteiben előrebocsátják, hogy az otthonmunkásokat is felvették, más esetekben ez az egyes évek adatainak összehasonlításából derül ki: v. ö. pl. Szarátov kormányzóság pamutszövőiparának az 1879., 1890. és 1894/95. évekre vonatkozó adatait (v. ö. VI. fej. II. pont 1.). — *Sinzheimer* („Über die Grenzen der Weiterbildung des fabrikmässigen Grossbetriebes in Deutschland" [„A gyárszerű nagyüzem továbbfejlődésének határai Németországban"], Stuttgart 1893) a nagy gyárakhoz számítja az 50 és több munkást foglalkoztató vállalatokat. Ezt a normát egyáltalán nem tartjuk alacsonynak, de az orosz adatok kiszámításának nehézségére való tekintettel, a legnagyobb gyárakra kellett szorítkoznunk.

Európai-Oroszország legnagyobb gyárai

A gyárak csoportjai a munkások száma szerint	1866				1879				1890				1894—95			
	A gyárak száma		A munkások száma	Termelési érték ezer rubelben	A gyárak száma		A munkások száma	Termelési érték ezer rubelben	A gyárak száma		A munkások száma	Termelési érték ezer rubelben	A gyárak száma		A munkások száma	Termelési érték ezer rubelben
	összesen	ebből gőzerőgépekkel			összesen	ebből gőzerőgépekkel			összesen	ebből gőzerőgépekkel			összesen	ebből gőzerőgépekkel		
A) 100—499	512	204	109 061	99 830	641	354	141 727	201 542	712	455	156 699	186 289				
B) 500—999	90	68	59 867	48 359	130	119	91 887	117 830	140	140	94 305	148 546				
C) 1000 és több	42	35	62 801	52 877	81	76	156 760	170 533	99	99	213 333	253 130				
*Összesen**	644	307	231 729	201 066	852	549	390 374	489 905	951	694	464 337	587 965				
A) 100—499					981	534	219 735	289 006	1 133	769	252 656	355 258				
B) 500—999					166	145	115 586	142 648	183	183	121 553	190 265				
C) 1000 és több					91	83	174 322	198 272	115	115	248 937	313 065				
*Összesen***					1 238	762	509 643	629 926	1 431	1 067	623 146	858 588				
A) 100—499					979	532	219 436	288 759	1 131	767	252 063	352 526	1 136	935	252 676	374 444
B) 500—999					164	144	113 936	140 791	182	182	120 936	186 115	215	212	143 453	229 363
C) 1000 és több					86	78	163 044	177 537	108	108	226 207	276 512	117	117	259 541	351 426
*Összesen****					1 229	754	496 416	607 087	1 421	1 057	599 206	815 153	1 468	1 264	655 670	955 233

* 1866—1879—1890. évi adatok — 71 termelési ágról, amelyekről 1866. évi adataink vannak.
** 1879—1890. évi adatok — mind a fogyasztásiadó-köteles, mind a fogyasztási adó alá nem eső termelési ágakról.
*** 1879—1890—1894/95. évi adatok — valamennyi termelési ágról, a síngyártás (acélöntés) kivételével.

szemügyre, azt látjuk, hogy minél nagyobbak a gyárak, annál gyorsabban nő a számuk (A: 512—641—712 gyár; B: 90—130—140; C: 42—81—99). Ez a termelés növekvő koncentrálódását mutatja.

A gépi üzemek száma gyorsabban növekszik, mint az összes gyárak száma, mégpedig százalékban 100—178—226. Egyre több nagyüzem tér át gőzerőgépek alkalmazására. Minél nagyobbak a gyárak, annál több gépi üzemet találunk közöttük; ha kiszámítjuk milyen százalékarányban vannak ezek az üzemek a megfelelő csoportok összes gyárainak számához viszonyítva, a következő számokat kapjuk: A) 39 % — 53 % — 63 %; B) 75 % — 91 % — 100 %; C) 83 % — 94 % — 100 %. A gőzerőgépek alkalmazása szorosan összefügg a termelés méreteinek bővülésével, a termelésben alkalmazott kooperáció bővülésével.

Valamennyi nagy gyár munkásainak száma százalékban így alakult: 100 — 168 — 200. A munkások száma itt 24 év alatt megkétszereződött, vagyis erősebben növekedett, mint a „gyárimunkások" összes száma. Egy nagy gyár átlagos munkáslétszáma az egyes években: 359 — 458 — 488, az egyes csoportok szerint pedig: A) 213 — 221 — 220; B) 665 — 706 — 673; C) 1495 — 1935 — 2154 volt. A legnagyobb gyárak tehát a munkások egyre nagyobb részét koncentrálják. 1866-ban a nagy gyárakban foglalkoztatott munkások 27 %-a dolgozott az 1000 és ennél nagyobb munkáslétszámú gyárakban, 1879-ben — 40 %-uk, 1890-ben pedig 46 %-uk.

Az összes nagy gyárak termelési értéke százalékban így alakult: 100—243—292, csoportok szerint pedig: A) 100—201—187; B) 100—245—308; C) 100—323—479. Eszerint az összes nagy gyárak termelési értéke csaknem háromszorosára növekedett, s minél nagyobbak a gyárak, annál gyorsabb volt ez a növekedés. Ha azonban összehasonlítjuk a különböző csoportokban az egyes évek szerint mutatkozó munkatermelékenységet, valamelyest megváltozik a kép. Az egy munkásra eső termelési érték átlagos nagysága a nagy gyárakban így alakul: 866—1250—1260 rubel, csoportok szerint pedig: A) 901—1410—1191; B) 800—1282—1574; C) 841—1082—1188. Tehát nem minden egyes évben emelkedik a termelési érték (egy

munkásra eső termelési érték) az alsó csoporttól a felső felé haladva. Ez azért van, mert az egyes csoportokba a különböző termelési ágakhoz tartozó, különböző értékű nyersanyagot feldolgozó gyárak egyenlőtlen arányban vannak felvéve, s így az egy munkásra eső évi termelés nagysága is különböző*.

Az 1879—1890, valamint 1879—1890—1894/95. évi adatok ugyanilyen részletes elemzését fölöslegesnek tartjuk, minthogy ezzel néhány csekély százalékos eltéréssel csak megismételnénk a fentebb elmondottakat.

Az utóbbi időben „A gyárfelügyelők jelentéseinek összefoglalása" c. kiadványban adatok találhatók, amelyek a gyárakat a munkáslétszám szerint csoportosítják. Az 1903. évi adatok a következők:

A gyáripari üzemek csoportjai	Oroszország 64 kormányzóságában		Európai-Oroszország 50 kormányzóságában**	
	Az üzemek száma	A munkások száma	Az üzemek száma	A munkások száma
20 munkásig	5 749	63 652	4 533	51 728
21—50 munkás	5 064	158 602	4 253	134 194
51—100 «	2 271	156 789	1 897	130 642
101—500 «	2 095	463 366	1 755	383 000
501—1000 «	404	276 486	349	240 440
1000 munkáson felül	238	521 511	210	457 534
Összesen	15 821	1 640 406	12 997	1 397 538

Ezeket az adatokat csak bizonyos, jóllehet jelentéktelen pontatlanságok feltételezésével hasonlíthatjuk össze a fentiekkel. Mindenesetre ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a nagy gyárak (99 vagy 100 munkáson felül) és az ezekben foglalkoztatott munkások száma gyorsan növekszik. Ugyancsak növekszik a munkások — s ennek következtében a termelés — koncentrációja is e nagy gyárak legnagyobbjaiban.

Ha a nagy gyárakra vonatkozó adatokat összehasonlítjuk a hivatalos statisztikánkban szereplő valamennyi „gyár" adataival, azt látjuk, hogy 1879-ben

* Például 1866-ban az A csoportba 17 olyan cukorfinomító gyár került, amelyben egy munkás évi termelése körülbelül 6000 rubel, míg a textilgyárakban (amelyek a felső csoportokba jutottak) egy munkás évi termelése csak 500—1500 rubel.

100 — 201 — 187; B) 100 — 245 — 308; C) 100 — 320 — 477. Слѣд., сумма производства всѣхъ крупныхъ фабрикъ возрасла почти втрое, причемъ чѣмъ крупнѣе фабрики, тѣмъ быстрѣе шло это возрастаніе. Но если мы сравнимъ производительность труда за каждый отдѣльный годъ по различнымъ разрядамъ, то увидимъ нѣсколько иное. Средняя величина суммы производства, приходящаяся на одного рабочаго во всѣхъ крупныхъ фабрикахъ, будетъ: 866 руб.—1.250—1.260, а по разрядамъ: A) 901—1.410—1.191, B) 800—1.282—1.574; C) 841—1.082—1 188 Слѣд., за каждый отдѣльный годъ не наблюдается повышенія суммы производства (приходящейся на одного рабочаго) отъ низшаго разряда къ высшему. Происходитъ это отъ того, что въ разные разряды попадаютъ въ неравномъ отношеніи фабрики разныхъ производствъ, отличающихся различной стоимостью сырого матеріала, а, слѣдовательно, и различной величиной годового производства на одного рабочаго *).

Разбирать столь же подробно данныя за 1879—1890 гг. и за 1879—1890—1894—5 гг. мы находимъ лишнимъ, такъ какъ это значило бы повторять по поводу нѣсколько иныхъ процентныхъ отношеній все сказанное выше.

Въ послѣднее время въ „Сводѣ отчетовъ фабричныхъ инспекторовъ" приводятся данныя о распредѣленіи фабрикъ и заводовъ на группы по числу рабочихъ. Вотъ эти данныя за 1903-й годъ:

Въ 1908 г.	Группы ф.-з. заведеній.	Въ 64 губ. Россіи. Число заведеній	Въ 64 губ. Россіи. Число рабочихъ.	Въ 50 губ. Евр. Росс. Число заведеній	Въ 50 губ. Евр. Росс. Число рабочихъ.
5703 – 63957	Менѣе 20 рабоч.	5.749	63.652	4.533	51.728
4559 – 152408	21—50 "	5.064	158.062	4.253	134.194
2142 – 150.818	51—100 "	2.271	156.789	1.897	130.642
2169 – 496.329	101—500 "	2.095	463.366	1.755	383.000
433 – 280.639	501—1000 "	404	278.488	349	240.440
299 – 663.891	Свыше 1000 "	238	521.511	210	457.534
14365 – 1.808.109	Всего . . .	15 821	1.640.406	12.997	1.397.538

Данныя эти могутъ быть сравниваемы съ вышеприведенными лишь при допущеніи нѣкоторой невѣрности, правда, ничтожной. Во всякомъ случаѣ эти данныя показываютъ, что число крупныхъ

*) Напр., за 1866 г въ разрядъ *A* вошло 17 сахарорафинадныхъ заводовъ, въ которыхъ на 1 рабочаго приходится около 6 тыс. руб годового производства, тогда какъ на текстильныхъ фабрикахъ (вошедшихъ въ высшіе разряды) приходится 500—1.500 р. годового производства на одного рабочаго.

1908 ... 1903

2901 – 1.440.859 2737 – 1.261.363

„A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" c. könyv (1908-as kiadas) 405. oldala Lenin jegyzetével

(Kisebbítve)

a nagy gyárak, amelyek az összes „gyárak“ 4,4 %-át alkották, a gyárimunkások 66,8 %-át és a termelési érték 54,8 %-át összpontosították. 1890-ben a nagy gyárak az összes „gyár“ 6,7 %-át alkották, s a gyárimunkások 71,1 %-át és a termelési érték 57,2 %-át összpontosították. 1894/95-ben a nagy gyárak a „gyárak“ 10,1 %-át alkották, s a munkások 74 %-át és a termelési érték 70,8 %-át összpontosították. 1903-ban a 100-nál több munkást foglalkoztató nagy gyárak Európai-Oroszországban már a gyárak 17 %-át alkották, s a gyárimunkások 76,6 %-át összpontosították*. Ily módon a nagy, jobbára gőzerőre berendezett gyárak, jelentéktelen számuk ellenére, a „gyárak“ munkásainak és termelési értékének túlnyomó és egyre növekvő részét összpontosítják. Azt már láttuk, hogy milyen óriási gyorsasággal fejlődnek ezek a nagy gyárak a reform utáni időszakban. Hadd idézzük most még a bánya- és kohóipar ugyanilyen nagy vállalatainak adatait**.

Európai-Oroszország legnagyobb iparvállalatai 1890-ben

A gyárak, üzemek, bányák stb. csoportjai, a munkások száma szerint	Bánya- és kohóipar			Gyáripar, bánya- és kohóipar		
	A vállalatok száma		A munkások száma	A vállalatok száma		A munkások száma
	Összesen	Ebből gőzerőgépekkel		Összesen	Ebből gőzerőgépekkel	
A) 100—499	236	89	58 249	1 369	858	310 906
B) 500—999	73	38	50 607	256	221	172 160
C) 1000 és több	71	49	149 098	186	164	398 035
Összesen	380	176	257 954	1 811	1 243	881 101

* Gyáriparunk összesített adatait a „Lajstrom“ és a „Jegyzék“ alapján fentebb, a II. pontban ismertettük (v. ö. „Tanulmányok“, 276. old. [Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. 1953. 18. old. — *Szerk.*]). Megjegyzendő, hogy ha a nagy gyárak százalékaránya a „gyárak“ számához viszonyítva növekszik, ez arra vall, hogy az utóbbi fogalom statisztikánkban egyre jobban összeszűkül.

** Az adatokat „Az oroszországi bányaipar 1890. évi stat.

A bánya- és kohóiparban még jobban összpontosulnak a munkások a nagyüzemekben (noha a gőzgépekkel termelő vállalatok százaléka alacsonyabb); a 305 ezer bánya- és kohóipari munkás közül 258 ezer, vagyis 84,5 százalék a 100 és több munkást foglalkoztató vállalatokban összpontosul; a bánya- és kohóipari munkásoknak csaknem fele (305 ezerből 145 ezer) a kisszámú 1000 és több munkást foglalkoztató legnagyobb üzemben dolgozik. Európai-Oroszország valamennyi gyári és bányaipari munkásának (1890-ben 1180 ezer) *háromnegyede* (74,6 %) a 100 és több munkást foglalkoztató vállalatokban összpontosul; csaknem fele (1180 ezerből 570 ezer) az 500 és több munkást foglalkoztató vállalatokban*.

Szükségesnek tartjuk itt érinteni azt az Ny. —on úr által felvetett kérdést, hogy a kapitalizmus fejlődése és a „gyári népesség" növekedése az 1880 és 1890 közötti időszakban, az 1865 és 1880 közötti időszakhoz képest „meglassult"**. Ebből a figyelemre méltó felfedezésből Ny. —on úr a rá jellemző eredeti logikával azt okoskodta ki, hogy „a tények teljes egészében igazolják" az „Értekezésekben" hangoztatott megállapítását, mely szerint „a kapitalizmus, fejlődésének bizonyos pontján, összeszűkíti saját belső piacát". — Először is, egészen vad dolog a „növekedés lassulásából" a belső piac összeszűkülésére következtetni. Ha a gyárimunkások száma gyorsabban növekszik, mint a lakosság száma (márpedig ez

---

adatainak gyűjteménye" c. kiadvány alapján számítottuk ki, kihagyva a „Lajstromban" feltüntetett üzemeket. Ezáltal Európai-Oroszország bánya- és kohóipari munkásainak száma 35 ezerrel csökken (340 — 35 = 30 ezer).

* Az 1895. évi ipari összeírás Németországban az *egész* iparban, a bányafeltárási munkálatokat is beleértve, amelyeket Oroszországban nem tartanak nyilván, 248 üzemet számlált 1000 és több munkással; ezekben az üzemekben 430 286 munkás dolgozott. Eszerint a legnagyobb orosz gyárak nagyobbak a németországiaknál.

** „Russzkoje Bogatsztvo", 1894. 6. sz. 101. és köv. oldalak. A nagy gyárakról közölt adataink ugyancsak arról tanúskodnak, hogy a növekedés százaléka 1879 és 1890 között kisebb volt, mint 1866 és 1879 között.

még Ny. —on úr adatai szerint is így van; a növekedés 1880-tól—1890-ig 25 %), ez azt jelenti, hogy a lakosság elfordul a földműveléstől és még az egyéni fogyasztás cikkeinek belső piaca is kiszélesedik. (Már nem is beszélve a termelési eszközök piacáról.) Másodszor, a „növekedés csökkenése“, amely százalékban fejeződik ki, kapitalista országban a fejlődés bizonyos fokán mindig bekövetkezik, mivel a kis mennyiségek százalékban kifejezve mindig gyorsabban növekednek, mint a nagyok. Abból a tényből, hogy a kapitalizmus fejlődésének első lépései mindig rendkívül gyorsak, csak arra lehet következtetni, hogy a fiatal ország igyekszik utólérni a régebbieket. Helytelen volna a kezdeti időszak százalékos növekedését a későbbi időszak normájának venni. Harmadszor, *még a „növekedés csökkenésének“ a tényét sem bizonyítja az Ny. —on úr által vett időszakok összehasonlítása.* A tőkés ipar csak ciklusosan fejlődhet; ezért a különböző időszakok összehasonlítása céljából az évek egész sorára vonatkozó adatokból kell kiindulnunk*, hogy az erőteljes virágzás, a fellendülés és a hanyatlás éveit világosan megkülönböztethessük. Minthogy Ny. —on úr nem így járt el, komoly hibát követett el, amikor nem vette észre, hogy az 1880-as év a különösen erőteljes fellendülés éve volt. Sőt mi több, Ny. —on nem riadt vissza attól sem, hogy ennek az ellenkezőjét állítsa. „Meg kell még jegyezni — mondja —, hogy a közbeeső (1865 és 1890 közé eső) 1880. évben rossz termés volt, ezért ebben az esztendőben a normálisnál kevesebb munkást jegyeztek fel!!“ (ibid., 103—104. old.). Ny. —on úrnak csak ugyanannak a kiadványnak a szövegébe kellett volna betekintenie, amelyből az 1880. évre vonatkozó számadatokat kiragadta („Lajstrom“, 3. kiad.), s abból megtudhatta volna, hogy az 1880. évet az ipar „ugrása“ jellemezte, különösen a bőriparban és a gépgyártásban (IV. old.), s hogy ez az iparcikkeknek a háború után megnövekedett keresletével és a fokozottabb

* Ahogy ezt például T.-Baranovszkij úr tette „A gyár“ c. munkájában, 307. old. és diagramm. Ebből a diagrammból világosan kitűnik, hogy az 1879. év, de még inkább az 1880—81. évek, a különösen erőteljes fellendülés évei voltak.

állami rendelésekkel függött össze. Elegendő, ha átlapozzuk az 1879. évi „Lajstromot", s máris pontos fogalmat alkothatunk ennek az ugrásnak a méreteiről*. Ny. —on úr azonban nem riad vissza attól, hogy elferdítse a tényeket, ha romantikus elmélete ezt úgy kívánja.

VIII. A NAGYIPAR TERÜLETI ELHELYEZKEDÉSE

A termelésnek a legnagyobb üzemekben való koncentrálódásán kívül a gépi nagyipar jellemzése szempontjából fontos kérdés még a termelésnek egyes gyáripari központokban való koncentrálódása és fontos a gyáripari központok különböző fajtáinak kérdése. Sajnos, gyári statisztikánk nem nyújt kielégítő és összehasonlítható adatokat, sőt nem is dolgozza fel elég alaposan ezeket az adatokat: például a legutóbbi kiadványokban az ipar területi elosztását csak kormányzóságok szerint tüntetik fel (nem pedig városok és kerületek szerint, ahogy ezt megtették a hatvanas évek jobb statisztikáiban, amelyek a gyáripar telephelyeit térképekkel is szemléltették). Hogy azonban pontos fogalmat adjunk a nagyipar területi elhelyezkedéséről, az egyes központokra vonatkozó adatokat, vagyis az egyes városoknak, gyártelepeknek vagy az egymás tőszomszédságában fekvő gyártelepek csoportjainak az adatait kell szemügyre vennünk; a kormányzóságok vagy a kerületek már túlságosan nagy területi egységek**. Erre való tekintettel szükségesnek

* Lásd például a posztóiparban a katonai posztó megnövekedett termelését; a bőriparban az óriási megélénkülést; egy nagy gyár 2,5 millió rubel értékű árut termel „a katonai igazgatóság számára" (288. old.). Az izsevszki és a szesztrorecki gyárak tüzérségi anyagot állítanak elő 7 1/2 millió rubel értékben az 1890. évi 1 1/4 millió rubellel szemben. A réziparban a hadianyag és a hadifelszerelések gyártása vonja magára a figyelmet (388—389. old.); a lőporgyárak teljes erővel dolgoznak stb.

** „. . . A kerületek (Moszkva kormányzóságban) területén a gyárak nagyon egyenlőtlenül oszlanak meg: az erősen ipari kerületekben az olyan helységek mellett, amelyek a gyárak többé vagy kevésbé jelentős csoportosulása folytán igazi gyári központoknak nevezhetők, akadnak egész járások, amelyekben jóformán nincsen

tartottuk, hogy összesítsük az 1879. és 1890. évi „Lajstromból“ azokat az adatokat, amelyek megmutatják, hogyan koncentrálódik a gyáripar a legfontosabb központokban. A mellékletben elhelyezett táblázatban (III. melléklet) Európai-Oroszország a gyárimunkásoknak mintegy felét összpontosító 103 gyáripari központjáról közlünk adatokat*.

A táblázat Oroszország gyári központjainak három fő típusát mutatja. Az első a városok. Ezek állnak az első helyen, itt koncentrálódik a legtöbb munkás és üzem. Különösen kimagaslanak ebben a tekintetben a nagyvárosok. A két főváros (a külvárosokat is hozzászámítva) 1890-ben egyenként 70 ezer, Riga 16 ezer, Ivanovo-Voznyeszenszk 15 ezer, Bogorodszk 10 ezer, a többi város pedig 10 000-nél kevesebb munkást összpontosít. Vessünk csak egy pillantást néhány nagyváros hivatalos gyárimunkásstatisztikájára (Odessza 1890-ben 8600, Kiev 6000, a Don-Rosztov 5700 stb.), s nyomban meggyőződünk arról, hogy ezek a számok nevetségesen alacsonyak. Szentpétervár fent idézett példája megmutatja, hányszorosukra kellene emelnünk ezeket a számokat, hogy megkapjuk az ilyen központok ipari munkásainak teljes számát. A városok mellett fel kell tüntetnünk a külvárosokat is. A nagyvárosok külvárosai gyakran jelentős ipari központok, de a mi adataink alapján mindössze egy ilyen

semmiféle gyáripar, — és megfordítva, olyan kerületekben, amelyek általában szegények gyárakban, vannak körzetek, amelyekben többé-kevésbé kifejlődött egyik vagy másik iparág, s itt a kis kusztárműhelyek és takácsműhelyek mellett nagyobb üzemek is keletkeztek, amelyek magukon viselik a gyári termelés minden ismertetőjelét“ („Moszkva korm. stat. adatainak gyűjt.“ Egészségügyi stat. osztály. IV. köt. I. rész, Moszkva 1890. 141. old.). Ez a kiadvány, amely a mai iparstatisztikai irodalom legjobbjai közé tartozik, gondosan összeállított térképpel illusztrálja a nagyipar elhelyezkedését. Hogy a gyáripar elhelyezkedéséről teljes képünk legyen, már csak az szükséges, hogy a központokat a gyárak és a munkások száma, valamint a termelési érték szerint csoportosítsuk.

* A táblázatba csak azokat az üzemeket vettük fel, amelyek termelési értéke legalább 2000 rubel, a malmok közül pedig csak a gőzmalmokat. A bedolgozókat mindenütt elhagytuk, ahol utalás volt arra, hogy ezeket a gyárimunkások közé számították; az ilyen kihagyásokat csillaggal (*) jelöltük. Az 1879. évi ipari fellendülés ezeken az adatokon is megmutatkozik.

központot különíthettünk el, mégpedig Szentpétervár külvárosait, amelyekben 1890-ben 18 900 munkást számláltak. A moszkvai kerületnek néhány, táblázatunkba felvett települése tulajdonképpen szintén külváros*.

A központok második típusa: a gyári falvak, amelyek különösen nagy számban vannak Moszkva, Vlagyimir és Kosztroma kormányzóságban (a táblázatunkba felvett 63 fontosabb falusi központból 42 ezekben a kormányzóságokban van). E központok élén Orehovo-Zujevo áll (a táblázatban Orehovo és Zujevo külön vannak feltüntetve, de ez *egy* központ); a munkások számát tekintve (1890-ben 26 800) csak a fővárosok előzik meg**. Az említett három kormányzóságban, továbbá Jaroszlavl és Tver kormányzóságban a falusi gyárközpontok zömét nagy textilgyárak alkotják (pamutfonó- és szövő, vászonszövő, gyapjúszövő stb. gyárak). Régebben ezekben a falvakban csaknem mindenütt voltak munkakiadó irodák, vagyis olyan tőkés manufaktúraközpontok, amelyek alávetették maguknak a környékbeli kéziszövők tömegeit. Azokban az esetekben, amikor a statisztika nem keveri össze az otthonmunkásokat a gyárimunkásokkal, az ezeknek a központoknak a fejlődésére vonatkozó számadatok szemléltetően mutatják, hogyan fejlődik a gépi nagyipar, amely a környékbeli parasztok ezreit vonzza magához és parasztokból gyárimunkásokká alakítja át. Továbbá, a falusi gyári központok jelentős részét nagy bánya- és

* „...Cserkizovo, ez a Moszkva-környéki nagy falu, a helyi lakosok szavai szerint egyetlen nagy gyár, s a szó legszorosabb értelmében Moszkva folytatása... Ugyanitt, mindjárt a Szemjonovszkaja zasztaván (városkapu. — *Ford.*) túl... ismét csak nagyszámú különféle gyár van összezsúfolva ... S innen már látjuk is Izmajlovo falut a szövőgyáraival és a nagy Izmajlovói Manufaktúrával." Mindez Moszkvától északra van. Délre a „Szerpuhovszkaja zasztaván túl először is az óriási Danyilovói Manufaktúrát találjuk, amely egymaga valóságos kis városka ... Valamivel tovább, szorosan egymás mellett a nagy téglagyárak egész gyűrűje következik" stb. (említett „Stat. adatok gyűjteménye", IV. I. rész, 143—144. old.). A gyáripar koncentrációja tehát a valóságban jelentősebb, mint táblázatunkban feltüntethettük.

** 1879-ben itt csak 10 900 munkást számláltak. Nyilvánvalóan a felvételnél különböző módszereket alkalmaztak.

kohóüzemek alkotják (a Kolomnai Művek Bobrov faluban, a juzovkai, a brjanszki művek stb.); ezek többsége a bányaiparhoz tartozik, s ezért nem került be táblázatunkba. A délnyugati kormányzóságok falvainak répacukor-gyárai ugyancsak eléggé sok gyári központot alkotnak; példaképpen az egyik legnagyobbat választottuk — Szmela községet Kiev kormányzóságban.

A gyári központok harmadik típusa: a „kusztár"-falvak, amelyek legnagyobb üzemeit gyakran a „gyárüzemek" közé sorolják. Az ilyen központok példái táblázatunkban Pavlovo, Vorszma, Bogorodszkoje és Dubovka. Hogy milyen arányban van az ilyen központok gyárimunkásainak száma az egész iparűző népesség számához viszonyítva, azt fentebb kimutattuk Bogorodszkoje falu példáján.

Ha a táblázatunkba felvett központokat az egyes központok munkásainak száma és a központok fajtája (város és falu) szerint csoportosítjuk, a következő számadatokat kapjuk [lásd a táblázatot, 532. old.].

Ebből a táblázatból látható, hogy a 103 központban 1879-ben 356 ezer munkás (752 ezerből), 1890-ben pedig 451 ezer munkás (876 ezerből) összpontosult. Eszerint a munkások száma 26,8 %-kal növekedett, míg általában a nagy gyárakban (100 és több munkás) a növekedés csak 22,2 % volt, a gyárimunkások összes száma pedig ugyanezen idő alatt csupán 16,5 %-kal nőtt. Tehát a munkások a nagy központokban tömörülnek. 1879-ben csak 11 olyan központ volt, amelyekben a munkások száma meghaladta az 5000-t, 1890-ben pedig már 21. Különösen szembetűnő az 5000—10 000 munkást számláló központok számának növekedése; ez két okra vezethető vissza: 1) a Délvidék (Odessza, Donmenti Rosztov stb.) gyáriparának rohamos fejlődésére; 2) a központi kormányzóságok gyári falvainak növekedésére.

A városi és a falusi központok összehasonlítása mutatja, hogy az utóbbiakra 1890-ben a fontosabb központok munkásainak *körülbelül harmada* (451 ezerből 152 ezer) jutott. Egész Oroszországban ennek az aránynak nagyobbnak kell lennie, vagyis a gyárimunkások több mint egyharmadának kell a városokon kívül élnie. Táblá-

Európai-Oroszország legfontosabb gyáripari központjai

A központok csoportjai a munkások száma és a központ jellege szerint	1879						1890					
	A központok száma			A gyárak száma	Termelési érték ezer rubelben	A munkások száma	A központok száma			A gyárak száma	Termelési érték ezer rubelben	A munkások száma
	városi	falusi	Összesen				városi	falusi	Összesen			
10 000 és több munkással	4	1	5	1 393	279 398	158 670	6	1	7	1 644	361 371	206 862
5—10 000 munkással	6	—	6	148	65 974	40 340	10	4	14	931	151 029	90 229
1—5000 munkással	22	37	59	1 029	174 171	133 712	17	48	65	804	186 422	144 255
Központok 1000 és több munkással, összesen	32	38	70	2 570	519 543	341 722	33	53	86	3 379	698 822	441 346
Központok 1000-nél kevesebb munkással	8	20	28	260	17 144	14 055	6	10	16	259	8 159	9 898
Központok munkások nélkül....	—	5	5	1	—	—	1	—	1	—	—	—
Összesen ...	40	63	103	2 831	536 687	355 777	40	63	103	3 638	706 981	451 244
Városok (és külvárosok)	40	—	40	2 574	421 310	257 181	40	—	40	3 327	535 085	298 651
Falvak (települések stb.)	—	63	63	257	115 377	98 596	—	63	63	311	171 896	152 593

zatunkban ugyanis felvettük valamennyi nagyobb városi központot, de falusi központ, amelyben néhány száz munkás él, az általunk említetteken kívül még igen sok van (falvak üveggyárakkal, téglaégetőkkel, szeszfőzdékkel, répacukorgyárakkal stb.). A bányaipari munkások is túlnyomórészt a városokon kívül élnek. Ezért feltehető, hogy Európai-Oroszország gyárimunkásainak és bányaipari munkásainak legalább a fele (sőt esetleg több is) a városokon kívül él. Ez a következtetés rendkívül nagy jelentőségű, mert amellett szól, hogy Oroszország *ipari* népessége számbelileg lényegesen felülmúlja a *városi* népességet*.

Ha mármost felvetjük a kérdést, hogy milyen arányban van a gyáripar fejlődésének gyorsasága a városi és a falusi központokban, azt látjuk, hogy utóbbiak e tekintetben feltétlenül elöljárnak. Az 1000 és több munkást számláló városi központok száma a szóban forgó időszakban alig növekedett (32-ről 33-ra), az ugyanilyen falusi központok száma pedig igen erősen növekedett (38-ról 53-ra). A 40 városi központban a munkások száma csak 16,1 %-kal emelkedett (257 ezerről 299 ezerre), ezzel szemben a 63 falusi központban 54,7 %-kal (98,5 ezerről 152,5 ezerre). Egy városi központ átlagos munkáslétszáma 6400-ról mindössze 7500-ra emelkedett, egy falusi központé viszont 1500-ról 2400-ra. A gyáriparnak tehát úgy látszik az a tendenciája, hogy különösen gyorsan terjeszkedjen a városokon kívül; — hogy új gyári központokat teremtsen és gyorsabban hajtsa őket előre, mint a városi központokat; — hogy behatoljon a tőkés nagyvállalatok világától látszólag elszakadt eldugott falvak rengetegébe. Ez az igen fontos körülmény először is azt mutatja, milyen gyorsasággal alakítja át a gépi nagyipar a társadalom-gazdasági viszonyokat. Ami azelőtt századok folyamán alakult ki, most néhány évtized alatt valósul meg. Hasonlítsuk össze például az olyan nem-mezőgazdasági

* Az 1897 január 28-i népszámlálás a legteljesebb mértékben igazolta ezt a következtetést. Eszerint a városi népesség száma az egész birodalomban 16 828 395 fő. A kereskedelmi-ipari népesség száma, mint fentebb kimutattuk 21,7 millió. *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

központok kialakulását, mint az előbbi fejezetben ismertetett „kusztár“-falvak: Bogorodszkoje, Pavlovo, Kimri, Hotyejcsi, Velikoje stb., — a modern gyár új központjainak keletkezésével, amelyek egy csapásra a falusi népesség ezreit vonzzák az iparteleperkre*. A társadalmi munkamegosztás óriási lökést kap. A korábbi egyhelybenlakással és elzárkózottsággal szemben a népesség szabad mozgása válik a gazdasági élet elengedhetetlen feltételévé. Másodszor, a gyáraknak falura való áttelepítése amellett szól, hogy a kapitalizmus félretolja azokat az akadályokat, amelyeket a paraszti faluközösség rendi elzárkózottsága eléje állít, sőt hasznot is csihol ki magának ebből az elzárkózottságból. A gyárak építése falun ugyan eléggé sok kényelmetlenséggel jár, de biztosítja az olcsó munkaerőt. A muzsikot nem engedik el a gyárba — hát elmegy a gyár a muzsikhoz**. A muzsiknak (az egyetemleges kezesség

* „Krivoj Rog lakosainak száma 1887-től 1896-ig 6000-ről 17 000-re növekedett; a Dnyeprovszki Társaság kamenszkojei gyártelepén 2000-ről 18 000-re; a druzskovkai állomás környékén, ahol 1892-ben még csak az állomás épületei voltak láthatók, azóta egy 6000 lelket számláló település keletkezett; a gdancevszki gyártelepen körülbelül 3500 ember él, Konsztantyinovka állomás környékén, ahol egy csomó gyár épült, új település alakul; Juzovka 29 000 lakosú várossá fejlődött... Nyizsnyij-Dnyeprovszkban Jekatyerinoszlav környékén, kietlen homokos pusztaságon, ahol most több gyár áll, új település létesült 6000 lélekkel. A mariupoli gyár körül új telep keletkezett 10 000 lakossal stb. A kőszénbányák körül települések képződnek“ („Vesztnyik Finanszov“, 1897. 50. sz.). A „Russzkije Vedomosztyi“ közlése szerint (1897. 322. sz. november 21.) a bahmuti kerület zemsztvo-gyűlése kérelmezi, hogy az 1000 lakosú kereskedelmi telepeket nagyközségekké, az 5000 lélekszámúakat pedig városokká minősítsék át... „Nálunk a kereskedelmi és gyári települések példátlan növekedését... tapasztaljuk... Számuk már 30-ra tehető, s ezek igazi amerikai gyorsasággal keletkeznek és fejlődnek... Volincevóban, ahol két nagyolvasztóval, acélöntödével és sínhengerművel nagyszabású kohóüzem épült, amelyet november első napjaiban üzembe helyeznek — 5—6 ezer lakost számlálnak, s ezek beépítik a nemrégiben még úgyszólván lakatlan sztyeppét. A munkásnépesség özönlésével párhuzamosan ideözönlenek a kereskedők, kézművesek, s általában a kis ipari vállalkozók is, akik arra számítanak, hogy könnyen és gyorsan helyezik el legkülönfélébb áruikat a munkásnép közt.“

** „A gyár olcsó takácsot keres, és ilyet annak szülőfalujában talál... A gyárnak a takács után kell mennie...“ („Vlagyimir korm. ipara“, III. 63. old.).

és a földközösségből való kilépés korlátozása következtében) nincsen módja arra, hogy teljesen szabadon megkeresse magának a legmegfelelőbb munkaadót, de a munkaadó pompásan ért a legolcsóbb munkás felkutatásához. Harmadszor, a falusi gyári központok nagy száma és gyors fejlődése felfedi, milyen alaptalan az a nézet, hogy az orosz gyár elszakadt a parasztság tömegétől és csekély hatással van rá. Ellenkezőleg, gyáriparunk területi elhelyezkedésének sajátossága azt bizonyítja, hogy gyáriparunk hatóköre igen tág, s korántsem korlátozódik az üzemek falaira*. Másrészt azonban gyáriparunk említett sajátos területi megoszlása átmenetileg múlhatatlanul késlelteti azt az átalakító hatást, amelyet a gépi nagyipar az általa foglalkoztatott népességre gyakorol. Amikor a gyár az eldugott falvak parasztját *egy csapásra* munkássá változtatja, ideig-óráig biztosíthatja magának a legolcsóbb, legkevésbé képzett és legkevésbé igényes „kezeket". De nyilvánvaló, hogy az ilyen késleltetés csak rövid életű lehet, s hogy kipótolja annak a területnek még nagyobb méretű kibővülése, amelyen a gépi nagyipar hatása megmutatkozik.

IX. AZ ERDŐIPAR ÉS AZ ÉPÍTŐIPAR FEJLŐDÉSE

A gépi nagyipar fejlődésének egyik elengedhetetlen feltétele (és fejlődésének rendkívül jellegzetes kísérője) a tüzelő- és építőanyagokat szolgáltató iparágak, valamint az építőipar fejlődése. Kezdjük az erdőiparral.

A fa kidöntése és saját szükségletre való előzetes megmunkálása a parasztság ősrégi foglalkozása, amely úgyszólván mindenütt a földművelő megszokott munkaköréhez tartozik. Erdőiparon azonban kizárólag a fának *eladásra* való előkészítését értjük. A reform utáni időszakot

* Emlékezzünk csak vissza, mit mondottunk fentebb (III. fej. IV. pont 203—204. old., jegyzet) arról, hogy Jekatyerinoszlav kormányzóság bahmuti kerületében a bányaipar milyen hatást gyakorol a helyi mezőgazdasági viszonyokra. Ugyancsak jellemző, hogy a földbirtokosok folyton panaszkodnak a gyárakra, amiért „megrontják" a népességet.

ennek az iparnak különösen erőteljes fejlődése jellemzi: a fakereslet gyorsan növekedett, növekedett az egyéni fogyasztás is (a városok fejlődtek, növekedett a falvak nem-földművelő lakossága, a parasztok a jobbágyfelszabadításkor elvesztették az erdőt), de különösen erősen növekedett a termelő fogyasztás. A kereskedelem, az ipar, a városi élet, a hadügy, a vasutak stb. stb. fejlődése óriási mértékben növelte a fakeresletet, mégpedig nem az emberek fogyasztása, hanem a tőke fogyasztása révén. Például az ipari kormányzóságokban a fa ára „napról napra, óráról órára" emelkedett: „a legutóbbi 5 évben (1881-ig) a fa ára több mint kétszeresére emelkedett"*. „A fa ára óriási mértékben kezdett nőni"**. Kosztroma kormányzóságban „minthogy a gyárak kiirtották az erdőket, a fa ára 7 év alatt megkétszereződött"*** stb. A fakivitel 1856-tól 1881-ig 5947 ezer rubelről 30 153 ezer rubelre és 1894-ig 39 200 ezer rubelre, vagyis 100: 507 : 659 arányban emelkedett****. Európai-Oroszország belvízi útjain 1866—1868-ban évente átlag 156 millió pud*****, 1880—1890-ben pedig 701 millió pud épület- és tűzifát° szállítottak, vagyis a szállítás több mint négyszeresére növekedett. Vasúton 1888—1890-ben évente átlag 290 millió pud fát szállítottak°°, holott az 1866—1868-ban a szállított famennyiség valószínűleg nem haladta meg a 70 millió pudot°°°. Vagyis a hatvanas években összesen évi 226 millió pud fát szállítottak, az 1888—1890-es években pedig 991 millió pudot —

---

* „Vlagyimir korm. ipara", I. 61. old.

** Ibid., IV. 80. old.

*** *Zsbankov.* „Влияние отхожих заработков на движение населения" [„A vándormunka hatása a népmozgalomra"], Kosztroma 1887. 25. old.

**** „Termelőerők". Oroszország külkereskedelme, 39. old. A fakivitel 1902-ben 55,7 millió rubel, 1903-ban 66,3 millió rubel. *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

***** „Katonastat. gyűjt", 486—487. old.

° „Oroszország vasutainak és belvízi útjainak stat. áttekintése", 40. old.

°° Ibid., 26. old.

°°° Feltételezve, hogy az egész vasúti rakomány körülbelül $^1/_5$-e farakomány („Katonastat. gyűjt.", 511. old.; v. ö. 518—519. old.).

azaz több mint a négyszeresét. Tehát kétségtelen, hogy az erdőipar éppen a reform utáni időszakban óriási mértékben fejlődött.

Milyen ennek az iparnak a szervezete? — tisztán tőkés szervezet. A fát a földbirtokosoktól az „erdőipari vállalkozók" veszik meg, akik munkásokat fogadnak fel a fa kidöntésére, felfűrészelésére, úsztatására stb. Például Moszkva kormányzóságban a zemsztvo-statisztikusok az erdőiparral foglalkozó 24 ezer paraszt közt csak 337 vállalkozót számláltak*. Vjatka kormányzóság szlobodszkojei kerületében 123 vállalkozót számláltak („a kicsinyek főleg a nagyok alvállalkozói", amazok viszont csak tízen vannak), az erdőiparban foglalkoztatott munkások száma pedig 18 865, fejenként 19 $^1/_2$ rubel keresettel**. Sz. Korolenko úr számítása szerint Európai-Oroszországban közel 2 millió paraszt dolgozik erdőkitermelésen***, s ez a szám aligha túlzott, hiszen például Vjatka kormányzóság 9 kerületében (11 közül) 56 430, egész Kosztroma kormányzóságban pedig körülbelül 47 000 erdőmunkást számláltak****. Az erdei munka a legrosszabbul fizetett munkák közé tartozik; az egészségügyi feltételek borzalmasak, s a munkások egészsége a legnagyobb mértékben veszélyeztetett; az erdők mélyén élő, elhagyatott munkások helyzete a legvédtelenebb; a munkauzsora, a truckrendszer és a „patriarchális" paraszti iparűzés más hasonló kísérői töretlen erővel uralkodnak ebben az iparágban. Jellemzésünk bizonyítására idézzük néhány helyi kutató véleményét. A moszkvai statisztikusok rámutatnak „az élelmiszerek kötelező elfogadására", ami rendszerint jelentősen csökkenti az erdőmunkások keresetét. A kosztromai erdőmunkások „csapatokban élnek az erdőkben, gyorsan és rosszul összetákolt kunyhókban, amelyekben nincs tűzhely és így nyílt tűznél melegednek. Rossz étel rossz

* „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye", VII. köt. 1. füz. 2. rész. Nálunk gyakran a faszakmában sem különböztetik meg szigorúan a vállalkozókat és a munkásokat, ugyanis ez utóbbiakat ugyancsak „erdőiparosoknak" nevezik.

** „Kusztárbiz. munk.", XI. 397. old.

*** „Szabad bérmunka".

**** A „Kusztárbiz. munk." alapján számítva.

anyagból és olyan kenyér, amely egy hét alatt kőkeménnyé válik, fülledt levegő ... állandóan félig nyirkos ruha ... mindez elkerülhetetlenül súlyos kihatással van az erdőkitermelők egészségére." Az „erdei" járások népe „sokkal piszkosabb", mint a túlnyomórészt vándormunkából élő járások népe*. Novgorod kormányzóság tyihvini kerületéről a következőket olvassuk: „A földművelés ... mellékkereset, jóllehet minden hivatalos forrásban azt olvassuk, hogy a nép földműveléssel foglalkozik ... Mindazt, amit a paraszt legfontosabb szükségletei kielégítésére kap, a fakitermeléssel és úsztatással keresi meg az erdőipari vállalkozóknál. De rövidesen bekövetkezik a válság: 5—10 év múlva nem lesz több erdő ..." „Az erdőmunkás valóságos csavargó; télen az erdő mélyén tanyázik ... tavasszal pedig, mivel minden házimunkától elszokott, már vonzza őt a tutaj és a faúsztatás; csak az aratás és szénakaszálás kényszeríti megtelepedésre ..." A parasztokat a vállalkozók „örökös adósszolgaságban" tartják**. A vjatkai kutatók megjegyzik, hogy az erdőmunkásokat az adóbehajtás idején toborozzák, s hogy a keresetet erősen csökkenti az, hogy a vállalkozóktól veszik az élelmiszereket ... „A fadöntők és a favágók körülbelül 17 kopeket kapnak egy nyári napszámra és körülbelül 33 kopeket egy igás napszámra ... Ez igen csekély bér, ha figyelembe vesszük, hogy ezt a munkát nagyon egészségtelen körülmények között végzik"*** stb. stb.

---

* L. c., 19—20. és 39. old. V. ö. a „Kusztárbiz. munk.-ban" található teljesen azonos kijelentéssel, XII. 265. old.

** „Kusztárbiz. munk.", VIII. 1372—1373., 1474. old. „Az erdőipar követelményeinek megfelelően a tyihvini kerületben kifejlődött a kovács-, a cserzővarga-, a szűcs- és részben a csizmadiaipar; a kovácsok csáklyákat, a többiek csizmát, bekecseket és kesztyűket szállítanak." Egyébként ez szemléltető példa arra, miként ad lökést a termelési eszközök előállítása (azaz a tőkés gazdaság I. osztályának fejlődése) a fogyasztási cikkek előállításának (vagyis a II. osztálynak). Nem a termelés jár a fogyasztás nyomában, hanem a fogyasztás a termelés nyomában.

*** „Kusztárbiz. munk.", XI. 399—400., 405. és 147. old. V. ö. az Orel kormányzóság trubcsevszki kerületére vonatkozó zemsztvo-statisztikai gyűjtemény nagyszámú utalásával, amelyek rámutatnak arra, hogy „a földművelésnek csak másodlagos jelentősége van", míg a főszerep az iparűzéseké, különösen az erdeié

Az erdőmunkások rétege tehát igen jelentékeny hányada a mezőgazdasági proletariátusnak, amelynek talpalatnyi földje van és kénytelen munkaerejét a legkedvezőtlenebb feltételekkel eladni. Ez a foglalkozás nagyon rendszertelen és nem állandó. Ezért az erdőmunkások alkotják a tartalékseregnek (vagyis a tőkés társadalom viszonylagos túlnépességének) azt a formáját, amelyet az elmélet *rejtett* tartalékseregnek nevezett el*: szükséges, hogy a falusi lakosság egy bizonyos (s mint láttuk, nem csekély) része mindig készenlétben álljon az ilyenfajta munka elvállalására és állandóan rászoruljon. Ez a kapitalizmus létének és fejlődésének feltétele. Amilyen arányban az erdőket a vállalkozók rablógazdálkodásukkal kiirtják (és ez rendkívül gyorsan megy), egyre nagyobb szükség mutatkozik arra, hogy a fát kőszénnel helyettesítsék, egyre gyorsabban fejlődik a szénbányászat, amely egyedül alkalmas arra, hogy a gépi nagyipar szilárd bázisa legyen. A modern gyárnak olcsó tüzelőanyagra van szüksége, amely bármely időben, bármely mennyiségben meghatározott és csak kevéssé ingadozó áron beszerezhető. A fakitermelés nem tehet eleget ennek a követelménynek**. Ezért a tüzelőanyag-szolgáltatásban az erdőipar csak a kapitalizmus alsó fokán lehet túlsúlyban a kőszénbányászattal szemben. Ami a társadalmi termelési viszonyokat illeti, ebben a tekintetben az erdőipar körülbelül úgy viszonylik a kőszénbányászathoz, mint a tőkés manufaktúra a gépi nagyiparhoz. Az erdőiparban a technika egészen kezdetleges, primitív módszerekkel aknázza ki a természeti kincseket; a kőszénbányászat forradalmasítja

(„A trubcsevszki kerület stat. adatainak gyűjteménye", Orel 1887, különösen az egyes helységekre vonatkozó megjegyzések).

* „Das Kapital", I², 668. old.[181].

** Ezt szemléltetik az „Отчет членов комиссии по исследованию фабрично-заводской промышленности в Царстве Польском" [„A Lengyel Királyság gyáriparának tanulmányozására kiküldött bizottság tagjainak beszámolói"] (Szentpétervár 1888. I. rész) adatai. Lengyelországban a kőszén feleannyiba kerül, mint Moszkvában. Egy pud fonalra Lengyelországban átlag 16—37 kopek tüzelőanyag-költség esik, a moszkvai körzetben pedig 50—73 kopek. A moszkvai körzetben 12—20 hónapra tárolnak tüzelőanyagot, Lengyelországban viszont legfeljebb 3 hónapra, de többnyire csak 1—4 hétre.

a technikát, s a gépek széleskörű alkalmazásához vezet. Az erdőiparban a termelő megmarad parasztnak, a kőszénbányászat gyárimunkássá változtatja. Az erdőipar jóformán érintetlenül hagyja a régi, patriarchális életmódot, a munkauzsora legrosszabb formáival hálózza be az irdatlan erdőkben eltemetett munkásokat, kihasználva tudatlanságukat, védtelen helyzetüket és szétforgácsoltságukat. A kőszénbányászat megmozgatja a népességet, nagy ipari központokat hív életre s elkerülhetetlenül a termelés társadalmi ellenőrzéséhez vezet. Egyszóval, az ismertetett változás ugyanolyan haladó jellegű, mint a manufaktúra felváltása a gyár által*.

Az építés eredetileg ugyancsak a paraszt házimunkáinak a körébe tartozott — s oda tartozik mind a mai napig is ott, ahol a félig naturális paraszti gazdaság fennmarad. A további fejlődés során az építőmunkások a fogyasztók megrendelésére dolgozó hivatásos *kézművesekké* válnak. A falvakban és a kisebb városokban ma is eléggé el van terjedve az építőiparnak ez a szervezete; a kézműves rendszerint megőrzi kapcsolatát a földdel s a kis fogyasztók rendkívül szűk körének dolgozik. A kapitalizmus fejlődésével az iparnak ez a szervezeti formája nem maradhat fenn. A kereskedelem, a gyárak, a városok, a vasutak fejlődése keresletet teremt egészen más épületekre, amelyek sem

---

* Ny.—on úr, amikor az erdőiparnak a kőszénbányászattal való felváltását érintette („Értekezések“, 211., 243. old.), mint rendesen, beérte puszta siránkozással. Azt a kis körülményt, hogy a tőkés szénbányászat mögött ott van az ugyancsak tőkés erdőipar, amelyben a kizsákmányolásnak még rosszabb fajtáit alkalmazzák, romantikusunk nem akarja észrevenni. De azért annál többet foglalkozik a „munkások számának“ kérdésével! Mi az a 600 ezer angol szénbányász a munkanélküli parasztok millióihoz képest? — kérdi (211. old.). Válaszolunk: kétségtelen, hogy a kapitalizmus viszonylagos túlnépességet hoz létre, de Ny.—on úr egyáltalán nem értette meg, milyen összefüggésben van ez a jelenség a gépi nagyipar szükségleteivel. A különféle munkáknál — akár csak ideiglenesen és rendszertelenül is — foglalkoztatott parasztok számának összehasonlítása a csak szénkitermeléssel foglalkozó hivatásos bányászok számával, teljesen értelmetlen eljárás. Az ilyen eljárásokat Ny.—on úr csak azért alkalmazza, hogy elkendőzze az oroszországi gyári- és bányamunkások, s általában az egész kereskedelmi és ipari népesség gyors növekedésének tényét, amely rácáfol elméletére.

építészetileg, sem pedig méreteiket tekintve nem hasonlítanak a patriarchális kor régimódi épületeihez. Az új épületeknél rendkívül sokféle és drága építőanyagra, a legkülönfélébb szakmákhoz tartozó munkások egész tömegének kooperációjára van szükség, s felépítésük huzamos időt vesz igénybe; ezeknek az új épületeknek területi elhelyezkedése egyáltalán nem felel meg a népesség hagyományos elhelyezkedésének: a nagyvárosokban vagy külvárosokban, lakatlan vidékek kellős közepén, új vasútvonalak mentén stb. épülnek. A helyi kézműves vándormunkássá lesz, s az építési *vállalkozónak* dolgozik, aki fokozatosan a fogyasztó és a termelő közé ékelődik és igazi tőkéssé válik. A tőkés gazdaság ugrásszerű fejlődése, a pangás éveinek és az „építkezési láz" időszakainak (amilyet most, 1898-ban élünk át) váltakozása óriási lökést ad az építőiparban a tőkés viszonyok elterjedésének és kimélyülésének.

Így fejlődött a reform utáni időszakban a szóban forgó ipar, az orosz közgazdasági irodalom adatai szerint*. Ez a fejlődés különösen szembetűnően jut kifejezésre a területi munkamegosztásban, abban, hogy egész vidékek alakulnak ki, amelyek munkásnépessége az építőmunka egyik vagy másik fajtájára specializálja magát**. A vidékek ilyen specializálódása már feltételezi az építőmunkák nagy piacainak, ezzel kapcsolatban pedig a tőkés viszonyoknak a kialakulását. Illusztrálásképpen idézzük az egyik ilyen vidék adatait. Vlagyimir kormányzóság

* Mint fentebb már volt alkalmunk megjegyezni, ennek a fejlődésnek megállapítását megnehezíti az a körülmény, hogy irodalmunkban az építőmunkásokat gyakran általában „kézműveseknek" nevezik, vagyis egészen helytelenül bérmunkásokat is sorolnak ebbe a kategóriába. — A nyugati építőipar szervezetének hasonló fejlődésével kapcsolatban lásd például *Webb*. „Die Geschichte des britischen Trade Unionismus" [„Az angol trade-unionizmus története"], Stuttgart 1895. 7. old.

** Például Jaroszlavl kormányzóságban híresek a danyilovi kerület kályhásai, vakolói és kőművesei, emellett a kerület különböző járásaiból főleg az egyik vagy a másik ilyen szakmában dolgozó mesterek kerülnek ki. A szobafestők főleg a jaroszlavli kerület volgántúli részéről, az ácsok, a mologai kerület középső részéről valók stb. („Áttekintés Jaroszlavl korm.-ról", II. füz. 135. és más old.).

pokrovi kerülete régen híres ácsairól, akik már a század elején a lakosságnak több mint a felét alkották. A reform után az ácsmesterség még jobban elterjed*. „Az ácsvidéken a közvetítő mesterekhez és a gyárosokhoz hasonló elemek a vállalkozók“, akik rendszerint az ács-csapatok legügyesebb tagjai közül kerülnek ki. „Nem ritkaság, hogy egy vállalkozó tíz év alatt 50—60 ezer rubel, sőt ennél több tiszta nyereségre tesz szert. Néhány vállalkozó 300—500 ácsot foglalkoztat és már igazi tőkéssé vált... Nemhiába mondják az itteni parasztok, hogy *«nincs hasznothajtóbb üzlet, mint az ácsokkal kereskedni»*“**. Nehéz találóbban jellemezni ez ipar mai szervezetének lényegét! „Az ácsmesterség rányomta bélyegét az itteni parasztság egész életmódjára... Az ácsmesterséget űző paraszt lassan-lassan elszokik a földműveléstől, s idővel teljesen felhagy vele.“ A fővárosi élet kulturáltabbá tette az ácsot: tisztább, mint a környéki parasztok, s élesen elüt azoktól „intelligenciájával“, „viszonylag magas fokú értelmi fejlettségével“***.

A rendelkezésre álló hézagos adatok alapján ítélve, az építőmunkások száma Európai-Oroszországban igen jelentős. Kaluga kormányzóságban 1896-ban összesen

---

* Az ötvenes évek végén az arguni kerületből (az arguni járás a mesterség központja) mintegy 10 000 ács vándorolt el. A hatvanas években a pokrovi kerület 548 falujából 503 falu lakói az ácsmesterségből éltek („Vlagyimir korm. ipara“, IV. 161. és köv. old.).

** Ibid., 164—165. old. A mi kiemelésünk.

*** Ibid., 165—166. old. Ugyanilyen jellemzést találunk más forrásokban is. Lásd *Zsbankov*. „A vándormunka hatása Kosztroma korm. 1866—1883. évi népmozgalmára“, Kosztroma 1887. — „Kosztroma korm. szoligalicsi kerületének városi vándormunkáiról“, „Jurigyicseszkij Vesztnyik“, 1890. 9. sz. — „Бабья сторона“ [„Asszonyok földje“], Kosztroma 1891. — „Опыт общей программы для исследования отхожих заработков“ [„Általános programtervezet a vándormunka tanulmányozásához“]. — „Отхожие промыслы в Смол. губ. в 1892—1895 гг.“ [„A vándoripar Szmolenszk kormányzóságban 1892—95-ben“], Szmolenszk 1896. — „A vándormunka hatása a népmozgalomra“, „Vracs“, 1895. 25. sz. — Lásd még a következő idézett kiadványokat: „Áttekintés Jaroszlavl korm.-ról“; „Kusztárbiz. munk.“; „Kaluga korm. stat. áttekintése az 1896. évre“, Kaluga 1897; „Nyizsnyij-Novgorod korm. mezőgazdasági áttekintése az 1896. évre“, Nyizsnyij-Novgorod 1897., és más zemsztvo-statisztikai kiadványok.

39 860 építőmunkás volt, a helyi és a vándormunkásokat együttvéve. Jaroszlavl kormányzóságban az építőipari vándormunkások száma 1894/95-ben — hivatalos adatok szerint — 20 170 fő; Kosztroma kormányzóságban körülbelül 39 1/2 ezer. Vjatka kormányzóság 9 kerületében (a 11-ből) mintegy 30 1/2 ezer (a nyolcvanas években). Tver kormányzóság 4 kerületében (a 12-ből) 15 585, a helyi és a vándormunkásokat együttvéve. Nyizsnyij-Novgorod kormányzóság gorbatovi kerületében 2221, a helyi és a vándormunkásokat együttvéve Rjazany kormányzóságból 1875—1876-ban hivatalos adatok szerint egyedül az ácsok közül legalább 20 ezer vándorolt el évente. Orel kormányzóság oreli kerületében 2 ezer építőmunkás volt, Poltava kormányzóság 3 kerületében (a 15-ből) 1440. Szamára kormányzóság nyikolajevszki kerületében 1339*. E számadatokból ítélve az építőmunkások száma Európai-Oroszországban *legalább 1 millió* fő**. Ezt a számot inkább a minimumnak kell tekintenünk, mivel valamennyi forrás arról tanúskodik, hogy az építőmunkások száma a reform utáni időszakban gyorsan növekszik***. Az építőmunkások rétege az ipari proletariátusnak egy kialakulóban levő rétege; a földdel

---

* Források, az előző jegyzetben említetteken kívül, a zemsztvo-gyűjtemények. V. V. úr („Értekezések a kusztáriparról", 61. old.) Poltava, Kurszk és Tambov kormányzóság 13 kerületéről közöl adatokat. Az építőmunkások száma (V. V. alaptalanul valamennyiöket a „kisiparosok" közé sorolja) összesen 28 644, az említett kerületek egész felnőtt férfi lakosságának 2,7—22,1 százaléka. Ha az átlagos százalékarányt (8,8 %) fogadjuk el normának, Európai-Oroszországban az építőmunkások száma 1 1/3 millió (15 millió felnőtt férfimunkást véve alapul). Az említett kormányzóságok közbülső helyet foglalnak el a leginkább fejlett építőiparral rendelkező kormányzóságok és a legkevésbé fejlett építőiparral rendelkező kormányzóságok között.

** Az 1897 január 28-i népszámlálás („Összesítés", 1905) szerint az egész birodalom *kereső* (létfenntartási eszközeit maga megszerző) lakosságából az építőiparra 717 ezer jut plusz 469 ezer olyan földművelő, aki mellékfoglalkozásként dolgozik az építőiparban. *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

*** Az építőipar méreteit bizonyos fokig a tűzkár ellen biztosított épületek értéke alapján is megítélhetjük. Ezek értéke 1884-ben összesen 5968 millió rubel, 1893-ban pedig 7854 millió rubel volt („Termelőerők", XII. 65. old.). Ez évi 188 millió rubeles növekedés.

való kapcsolata — amely már most is nagyon laza* évről évre egyre inkább lazul. Helyzetüket tekintve, az építőmunkások élesen különböznek az erdőmunkásoktól, s inkább a gyárimunkásokhoz állanak közel. A nagy városi és ipari központokban dolgoznak, amelyek, mint láttuk, jelentős mértékben emelik kulturális színvonalukat. A hanyatlóban levő erdőipar tehát a kapitalizmus kevéssé fejlett formáira jellemző, amelyek még megférnek a patriarchális életmóddal, a fejlődő építőipar viszont a kapitalizmus magasabb fejlődésfokát jellemzi, kialakítja az ipari munkások egy új osztályát és elősegíti a régi parasztság mélyreható felbomlását.

X. A GYÁR FÜGGVÉNYE

A gyár függvényének nevezzük a bérmunka és a kisipar azon formáit, amelyek léte közvetlenül kapcsolatban van a gyárral. Ide tartoznak mindenekelőtt (bizonyos részben) az erdőmunkások és az építőmunkások, akikről fentebb már beszéltünk, s akik vagy közvetlenül a gyári központok ipari népességéhez, vagy a környező falvak népességéhez tartoznak**. Ide kell számítanunk továbbá azoknak a tőzegtelepeknek a munkásait, amelyeket olykor maguk a gyártulajdonosok aknáznak ki***; a kocsisokat,

* Jaroszlavl kormányzóságban például az egész népesség 11—20%-a, vagyis a dolgozó férfiak 30—56 %-a jár el vándormunkára; a vándormunkások 68,7%-a *egész éven át* távol van („Áttekintés Jaroszlavl korm.-ról"). Nyilvánvaló, hogy ezek mind „csak a *hivatalos elnevezés szerint* parasztok" (117. old.).

** Például Rjazany kormányzóságban „a Hludov gyár egymaga" (1894/95-ben: 4849 munkás, 6 millió rubel értékű termelés) „7000 lovat foglalkoztat télen fafuvarozásnál, s ezek legnagyobb része a jegorjevszki kerületben lakó parasztoké"[132] („Kusztárbiz. munk.", VII. 1109—1110. old.).

*** A tőzegtermelés statisztikájában szintén teljes zűrzavar uralkodik. Ezt rendszerint nem sorolják a „gyáriparhoz" (v. ö. Kobeljackij, „Kézikönyv", 15. old.), olykor meg odasorolják; például a „Jegyzék" Vlagyimir kormányzóságban 12 telepet számlál 2201 munkással, de csak ebben az egy kormányzóságban, noha tőzeget más kormányzóságokban is termelnek. Szvirszkij szerint („Vlagyimir korm. gyárüzemei") Vlagyimir kormányzóságban 1890-ben

rakodó- és csomagoló munkásokat, s általában az úgynevezett alkalmi munkásokat, akik mindig a gyári központok népességének egy eléggé jelentékeny hányadát alkotják. Pétervárott például az 1890 december 15-i összeírás a „napszámosok, alkalmi munkások“ csoportjában 44 814 főt (férfit és nőt) számlált, továbbá 51 000 főt (férfit és nőt) a szállítóiparban, akik közül 9500 kifejezetten súlyos terhek és rakományok szállításával foglalkozott. Ezenkívül az egyes kisegítő munkákat „önálló“ iparosok végzik a gyáraknak; a gyári központokban vagy azok környékén olyan iparok honosodnak meg, mint a hordókészítés az olajgyárak és a szeszgyárak számára*, kosárfonás az üvegedények csomagolásához**, ládakészítés a vas- és lakatosáruk csomagolásához, az ács- és lakatosszerszámok nyelének készítése***, faszegek előállítása a cipészműhelyek és cser-készítés a bőrgyárak számára stb.****, a gyári termékek csomagolásánál használt háncsfonatok készítése (Kosztroma és más kormányzóságokban), a fa szálakra aprózása, a gyufagyártás számára (Rjazany, Kaluga és más kormányzóságokban), papírdobozok ragasztása a dohánygyárak számára (Pétervár környékén)*****, fapor előállítása az ecetgyárak számára°, a hulladékfonal feldolgozása kis fonodákban (Lodzban), amely iparág a nagyüzemek részéről megnyilvánuló kereslet hatása alatt fejlődött ki°° stb. stb. Mindezek a kisiparosok, éppen úgy mint a fentebb említett bérmunkások, vagy a gyári központok ipari népességéhez, vagy

---

6038 munkást foglalkoztattak a tőzegtermelésben. Egész Oroszországban a tőzegtermeléssel foglalkozó munkások száma kétségtelenül a többszöröse ennek.

* „Kusztárbiz. munk.“, VI. füz.

** Ibid., VIII. füz., Novgorod kormányzóságban.

*** Ibid., IX. füz., a tulai kerület városkörnyéki járásaiban.

**** Perm kormányzóságban, Kungura környékén; Tver kormányzóságban Kimriben stb.

***** Lásd „Отчет земской управы С.-Петербургского уезда за 1889 г.“ [„A szentpétervári kerület zemsztvo-hivatalának 1889. évi jelentése“]. Vojnov úr jelentése az V., egészségügyi ügyosztály részéről.

° „Beszámolók és vizsg.“, I. 360. old.

°° „A Lengyel Királyság gyáriparának tanulmányozására kiküldött biz. tagjainak beszámolói“, Szentpétervár 1888. 24. old.

pedig a környező falvak félig földművelő népességéhez tartoznak. Továbbá, amikor a gyár csak féltermékeket állít elő, olykor a kisipar olyan ágait hozza létre, amelyek ezeknek a féltermékeknek a további feldolgozását végzik; így például a gépi fonás lökést adott a kusztár szövőipar fejlődésének, a bánya- és kohóüzemek környékén a fémből készült cikkeket előállító „kusztárok" tűnnek fel stb. Végül, eléggé gyakran a tőkés otthonmunka is a gyár függvénye*. A gépi nagyipar korszakát minden országban az jellemzi, hogy széles körben elterjed a tőkés otthonmunka az olyan iparágakban, mint például a konfekcióipar. Fentebb már beszéltünk arról, hogy mennyire el van terjedve Oroszországban a munkának ez a formája, milyen körülmények jellemzik, és miért tartjuk helyesebbnek, ha a manufaktúráról szóló fejezetben ismertetjük.

A gyár függvényének valamelyest is teljes leírásához a népesség teljes foglalkozási statisztikája vagy a gyári központoknak és azok környékének egész gazdasági életét felölelő monografikus leírások szükségesek. Nekünk be kellett érnünk a rendelkezésre álló hézagos adatokkal, de már ezek is bebizonyítják, mennyire helytelen az a nálunk elterjedt felfogás, hogy a gyáripar elszakadt az ipar többi formájától, — hogy a gyári lakosság elszakadt a nem a gyárakban foglalkoztatott lakosságtól. Az ipar formáinak, mint általában az összes társadalmi viszonyoknak a fejlődése csakis fokozatosan mehet végbe, egy csomó egymással összefonódó, visszaesésnek látszó, átmeneti forma kíséretében. Például a kisiparok fejlődése (mint

* A „Jegyzék" alapján 16 olyan, 1000 és több munkást foglalkoztató gyárat számláltunk össze, amelyek az üzemen kívül is foglalkoztatnak munkásokat, mégpedig 7857 főt. 14 olyan gyárban, amelyek munkáslétszáma 500 és 999 között mozog, a bedolgozók száma 1352. A bedolgozókat a „Jegyzék" egészen ötletszerűen vette fel, adatai igen hiányosak. „A gyárfelügyelők jelentéseinek összefoglalása" c. kiadvány 1903-ban 632 munkakiadó irodát vett fel 65 115 munkással. Ezek az adatok természetesen korántsem teljesek, mindamellett jellemző, hogy ezek az irodák és az általuk foglalkoztatott munkások óriási többsége a gyáripari központokban található (a moszkvai körzetben 503 iroda 49 345 munkással, Szarátov kormányzóságban — könnyű pamutszövet — 33 iroda 10 000 munkással). *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

láttuk) a tőkés manufaktúra fejlődését is jelentheti; most azt látjuk, hogy olykor a gyár is serkentőleg hathat a kisipar fejlődésére. A „felvásárlónak" végzett munka szintén lehet a manufaktúra függvénye is, a gyár függvénye is. Hogy az effajta jelenségeket helyesen értékelhessük, velük együtt meg kell vizsgálnunk az ipar egész szerkezetét a fejlődés bizonyos fokán és e fejlődés fő tendenciáit.

XI. AZ IPAR ÉS A FÖLDMŰVELÉS TELJES KÜLÖNVÁLÁSA

Az ipart *csak* a gépi nagyipar különíti el végérvényesen a földműveléstől. Az orosz adatok minden tekintetben igazolják ezt a tételt, amelyet a „Tőke" szerzője más országokkal kapcsolatban megállapított*, de a narodnyik közgazdászok rendszerint figyelmen kívül hagytak. Ny.—on úr „Értekezéseiben" unos-untalan előhozakodik „az ipar és a földművelés különválásával", de még csak eszébe sem jut, hogy pontos adatok alapján megvizsgálja, miként is megy végbe tulajdonképpen ez a folyamat, és milyen formákat ölt. V. V. úr utal ipari munkásunknak a földdel való kapcsolatára (*a manufaktúrában* dolgozó munkásokról beszél; nem tartja szükségesnek, hogy megkülönböztesse a kapitalizmus egyes fejlődési fokait, noha azt a látszatot igyekszik kelteni, mintha a „Tőke" szerzőjének elméletét követné!), s ez alkalomból arról szaval, hogy milyen „gyalázatos módon (sic!) függ" „a *mi* (a szerző kiemelése) tőkés termelésünk" a földművelő munkástól stb. („A kapitalizmus jövője", 114. és más oldalak). Arról, hogy a kapitalizmus nemcsak „nálunk", hanem bárhol a Nyugaton is, a gépi nagyipar megjelenéséig nem tudta véglegesen elszakítani a munkást a földtől, V. V. úr nyilván nem hallott, vagy ha hallott róla, elfelejtette! Végül, Kablukov úr, egészen a legutóbbi időkig a tények következő meglepő elferdítését tálalja hallgatói elé: „Nyugaton a gyárakban végzett munka a munkás egyetlen megélhetési forrása, nálunk azonban, *aránylag kevés*

* „Das Kapital", I², 779—780. old.[133]

kivétellel (sic !!!), a munkás mellékfoglalkozásának tekinti a gyárban végzett munkát, *s inkább a földhöz vonzódik*"*.

A tárgyalt kérdés ténybeli feldolgozásával a moszkvai egészségügyi statisztikában találkozunk, nevezetesen Gyementyjev úrnak „a gyárimunkásoknak a mezőgazdasággal való kapcsolatáról" szóló munkájában**. A tervszerűen összegyűjtött, körülbelül 20 ezer munkásra kiterjedő adatok rávilágítottak arra a tényre, hogy a gyárimunkásoknak mindössze 14,1 %-a megy el mezőgazdasági munkára. De még sokkal fontosabb az az említett munkában részletesen bebizonyított tény, hogy *éppen a gépi termelés szakítja el a munkásokat a földtől*. Nézzük az állítás bizonyítására felsorakoztatott rengeteg számadat közül a legszemléltetőbbeket***.

Gyárak	Mezei munkára távozók %-a	
Kézi pamutszövő üzemek festödével	72,5	Kézi termelés
Selyemszövő üzemek	63,1	
Porcelán- és fajanszgyárak	31,0	
Kézi kartonnyomók és láncfonalkiadó irodák	30,7	
Posztógyárak (teljes termelés)	20,4	
Pamutfonodák és mechanikai szövőüzemek	13,8	Gépi termelés
Mechanikai szövőüzemek, kartonnyomó és kikészítő részleggel	6,2	
Gépgyár	2,7	
Mechanikai kartonnyomó és kikészítő üzemek	2,3	

A szerző táblázatát kiegészítettük azzal, hogy nyolc termelési ágat felosztottunk kézi és gépi termelésre. A kilencedik termelési ágat, a posztógyártást illetőleg megjegyezzük, hogy ebben a termelés részben kézi, részben gépi. Nos, a kéziszövödék takácsainak körülbelül 63 %-a megy el mezőgazdasági munkára, míg a szövő-

* „Mezőgazdasági (sic!) üzemtani előadások", az egyetemi hallgatóknak készült kiadás. Moszkva 1897. 13. old. A tudós statisztikus talán lehetségesnek tartja, hogy az „aránylag kevés kivétel" közé sorolja az esetek 85 %-át (lásd alább a szövegben)?

** „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye", Egészségügyi stat. osztály, IV. köt. 2. rész, Moszkva 1893. Újból lenyomatva Gyementyjev „A gyár stb." c. ismert művében.

*** „Stat. adatok gyűjteménye", l. c., 292. old. „A gyár", 2. kiad. 36. old.

gépeken dolgozó takácsok közül *senki sem megy el*, a posztógyáraknak azokról az osztályairól, amelyek gépi erőt alkalmaznak, 3,3 % megy el. „Tehát a legfontosabb ok, amely a gyárimunkásokat arra készteti, hogy megszakítsák a földdel való kapcsolatukat — a kézi termelésről a gépi termelésre való áttérés. Annak ellenére, hogy a kézi erővel termelő gyárak száma még viszonylag jelentős, munkásaik száma a gépi erővel termelő gyárakban foglalkoztatott munkások számához képest egészen elenyésző: ezért a mezőgazdasági munkára elmenő munkások százalékaránya mindössze 14,1 %, ha általában a felnőtt munkásokat, és 15,4 %, ha csak a paraszti rendhez tartozó felnőtt munkásokat vesszük alapul"*. Emlékeztetünk arra, hogy a Moszkva kormányzósági gyárakban az egészségügyi vizsgálatok során ilyen adatokat gyűjtöttek össze: gépi erővel dolgozik a gyárak 22,6 %-a (18,4 %-uk gőzerőgépekkel), s ezekben dolgozik a munkások 80,7 %-a. Kézi erővel dolgozik a gyárak 69,2 %-a s ezek a munkásoknak mindössze 16,2 %-át foglalkoztatják. 244 gépi erővel dolgozó gyár összesen 92 302 munkást foglalkoztat (1 gyár 378 munkást), 747 kézi erővel dolgozó gyár pedig 18 520 (1 gyár 25 munkást)**. Fentebb kimutattuk, milyen jelentős mértékben összpontosulnak az orosz gyárimunkások a legnagyobb, jobbára gépi erővel dolgozó, átlagban gyáranként 488 vagy több munkást foglalkoztató üzemekben. Gyementyjev úr részletesen megvizsgálta, milyen hatással van a földtől való elszakadásra a munkások születési helye, a helyi és a jövevény munkások közötti különbség, továbbá a rendi különbség (kispolgárok és parasztok), s kiderült, hogy mindezeket a különbségeket háttérbe szorítja a legfőbb tényező: a kézi termelésről gépi termelésre való áttérés***. „Bármi is az oka annak,

---

* Gyűjtemény, 280—282. old. „A gyár", 26. old.

** Gyűjtemény, IV. köt. 1 rész, 167., 170., 177. old.

*** Zsbankov úr „Szmolenszk korm. gyárainak egészségügyi vizsgálata" c. munkájában (Szmolenszk 1894—1896) az egy Jarcevi Manufaktúrára vonatkozólag egészen hozzávetőlegesen 10—15 %-ra becsüli a mezőgazdasági munkára elmenő munkások számát (II. köt. 307., 445. old.; a Jarcevi Manufaktúrában 1893/94-ben 3106 munkás dolgozott Szmolenszk kormányzóság 8810 gyárimunkásá-

hogy egykori földművesek gyárimunkássá váltak, tény, hogy ilyen hivatásos munkások már vannak. A parasztokhoz számítják ugyan őket, de mindössze az adók fűzik őket a faluhoz, amelyeket a belföldi útlevelek felújításakor rónak le, hiszen a faluban ténylegesen nincsen gazdaságuk, sőt gyakran még házuk sem, mert rendszerint eladták. Még a földhöz való joguk is, mondhatni, csak jogilag marad meg, és az 1885—1886-os években sok gyárban kirobbant zavargások megmutatták, hogy ezek a munkások maguk is teljesen idegeneknek érzik magukat a falutól, éppen úgy, mint ahogy a falu parasztjai idegeneknek tekintik őket, falubelieik utódait. Itt tehát egy kialakult munkásosztállyal van dolgunk, amelynek nincs otthona és valójában nincs semmiféle tulajdona, egy osztállyal, amelyet semmi sem köt, és amely máról holnapra él. És ez az osztály nem most alakult ki. Már megvan a maga gyári családtörténete, és eléggé jelentékeny része már a harmadik nemzedékhez tartozik"*. Végül, a gyár és a földművelés különválásának kérdését illetően igen érdekes anyaggal szolgál a legújabb gyári statisztika. A „Gyárjegyzék" (1894—1895. évi adatok) alapján megállapítható, hogy egy-egy gyár az év folyamán hány napig volt üzemben. Kaszperov úr hamar felhasználta ezeket az adatokat a narodnyik elméletek igazolására, és kiszámította, hogy „az orosz gyárak egy évben átlag 165 napot dolgoznak", hogy „a gyárak 35%-a nálunk egy évben 200 napnál kevesebbet dolgozik"**.

ból). A nem állandó munkások százalékaránya ebben a gyárban a férfimunkásoknál 28% (valamennyi gyár átlaga 29%), a női munkásoknál 18,6% (valamennyi gyár átlaga 21%; lásd II. köt. 469. old.). Meg kell jegyeznünk, hogy a nem állandó munkások közé sorolták 1) azokat, akik egy évnél rövidebb ideje dolgoznak a gyárban; 2) akik nyáron eljárnak mezőgazdasági munkára; 3) akik „általában bármilyen okból néhány évre otthagyták a gyári munkát" (II. 445. old.).

* Gyűjtemény, 296. old. „A gyár", 44—46. old.

** „Стат. итоги промышленного развития России" [„Oroszország ipari fejlődésének statisztikai eredményei"], M. I. Tugan-Baranovszkijnak, a Császári Szabad Közgazdasági Társaság tagjának beszámolója és a beszámolót követő viták a III. szakosztály ülésein. Szentpétervár 1898. 41. old.

Magától értetődik, hogy a „gyár fogalmának tisztázatlansága folytán az ilyen sommás számok úgyszólván semmit sem jelentenek, ha nincs megadva, hány munkást foglalkoztatnak az év ennyi vagy annyi napján át. Mi a „Jegyzék" adatai alapján kiszámítottuk ezt azokra a nagy gyárakra (100 és több munkás) vonatkozólag, amelyek, mint fentebb (a VII. pontban) láttuk, a gyárimunkásoknak körülbelül a $3/4$-ét foglalkoztatják. Kiderült, hogy az évi munkanapok átlagos száma a csoportok szerint a következő: A) 242; B) 235; C) 273*, illetőleg, ha valamennyi nagy gyárat vesszük — 244. Ha pedig kiszámítjuk az egy munkásra eső évi munkanapok átlagát, az eredmény évi 253 munkanap — ez az átlag a nagy gyárak egy munkására. A 12 iparág közül, amelyre a „Jegyzék" az iparokat felosztja, csak egyben van a munkanapok átlagos száma az alsó csoportokban a 200 alatt, mégpedig a XI. iparágban (élelmiszeripar): A) 189; B) 148; C) 280. Ennek az iparágnak *A* és *B* csoportjában a gyárak 110 588 munkást foglalkoztatnak, ami a nagy gyárakban foglalkoztatott munkások (655 670) 16,2 $^0/_0$-a. Ebben az iparágban, mellesleg, a legkülönbözőbb iparok vannak egybefoglalva, például a répacukorgyártás és a dohányipar, a szeszfőzés és a malomipar stb. A többi iparágban a munkanapok átlagos száma egy gyárra: A) 259; B) 271; C) 272. Vagyis minél nagyobb a gyár, annál több napot dolgozik az év folyamán. Európai-Oroszország valamennyi nagy gyárának összesített adatai tehát megerősítik a moszkvai egészségügyi statisztika következtetéseit, és bebizonyítják, hogy a gyár megteremti az állandó gyárimunkások osztályát.

Tehát, az orosz gyárimunkásokra vonatkozó adatok teljesen igazolják a „Tőké"-nek azt az elméletét, amely szerint éppen a gépi nagyipar idéz elő teljes és döntő fordulatot az ipari népesség életfeltételeiben — véglegesen elválasztva azt a mezőgazdaságtól s a patriarchális élet ez utóbbival összefüggő évszázados hagyományaitól. De a gépi nagyipar széttöri a patriarchális és kispolgári

---

* A gyárak munkásainak száma az *A* kategóriában 100—499, a *B*-ben 500—999, a *C*-ben pedig 1000 és ezen felül.

viszonyokat, viszont megteremti a mezőgazdasági és az ipari bérmunkások egymáshoz való közeledésének feltételeit: először is, általában átviszi a faluba azt a kereskedelmi-ipari életformát, amely legelőször a nem-mezőgazdasági központokban alakult ki; másodszor, mozgásba hozza a népességet és hatalmas munkapiacokat teremt a mezőgazdasági és az ipari munkások számára egyaránt; harmadszor, a gépi nagyipar a gépeknek a mezőgazdaságba való bevezetésével szakképzett ipari munkásokat visz falura, akiknek különösen magas az életszínvonaluk.

XII. A KAPITALIZMUS HÁROM FEJLŐDÉSFOKA AZ OROSZ IPARBAN

Összegezzük most azokat a főbb következtetéseket, amelyeket ipari kapitalizmusunk fejlődésének adataiból levonhatunk*.

Ennek a fejlődésnek három fő szakasza van: a kisárutermelés (a kisiparosok, túlnyomórészt parasztok) — a tőkés manufaktúra — a gyár (a gépi nagyipar). A tények teljesen megcáfolják azt a nálunk elterjedt nézetet, hogy a „gyáripar" el van szakadva a „kusztár"-ipartól. Ellenkezőleg, különválasztásuk teljesen mesterkélt. Az ipar említett formái között a legközvetlenebb és a legszorosabb kapcsolat és folytonosság van. A tények teljesen világosan bebizonyítják, hogy a kisárutermelés fő tendenciája a kapitalizmus fejlesztése, nevezetesen a manufaktúra kialakítása, a manufaktúra pedig szemünk láttára óriási gyorsasággal gépi nagyiparrá nő át. Az ipar egymás után következő formái közötti szoros és közvetlen kapcsolatnak egyik legszembetűnőbb megnyilvánulása talán az a tény, hogy a legnagyobb gyárosok igen sokan maguk is a kisiparosok legkisebbjei közé tartoztak és a „népipartól" a „kapitalizmusig" valamennyi fejlődési fokon átmentek. Szavva Morozov volt jobbágyparaszt (1820-ban váltotta meg magát), pásztor, kocsis, szövőmunkás,

* A reform utáni időszakra szorítkozunk, amint már az előszóban is megjegyeztük, tehát mellőzzük az iparnak azokat a formáit, amelyek a jobbágyok munkáján alapultak.

szövőiparos, kusztár, aki gyalog járt fel Moszkvába, hogy áruját eladja a felvásárlóknak, aztán szert tett egy kisüzemre — majd egy munkakiadó irodára — és végül egy gyárra. 1862-ben halt meg, s akkor neki és fiainak már két nagy gyára volt. 1890-ben az utódainak a tulajdonában levő 4 gyár 39 ezer munkást foglalkoztatott, s 35 millió rubel értékű árut termeltek*. Vlagyimir kormányzóság selyemiparában sok nagy gyáros szövőmunkásból és szövőiparos kusztárból lett gyáros**. Ivanovo-Voznyeszenszk legnagyobb gyárosai (Kuvajevék, Fokinék, Zubkovék, Kokuskinék, Bobrovék és sokan mások) a kusztárok közül kerültek ki***. Moszkva kormányzóság brokátgyárai valamikor kusztárműhelyek voltak****. Zavjalov, a pavlovói vidék egyik gyárosa, még 1864-ben is „élénken emlékezett arra az időre, amikor maga is egyszerű munkás volt egy Habarov nevű mesternél"*****. Varipajev gyáros kis kusztár volt°; Kondratov mint kusztár gyalog járt Pavlovóba kosárnyi árujával°°. Aszmolov gyáros kocsis volt vándorkereskedőknél, majd kiskereskedő lett, aztán egy kis dohányfeldolgozó műhely, s végül egy sokmilliós forgalmat lebonyolító gyár tulajdonosa°°°. Stb. stb. Érdekes volna megtudni, hogyan állapítanák meg a narodnyik közgazdászok ezekben és a hasonló esetekben, hol kezdődik a „mesterséges" kapitalizmus és hol végződik a „népipar".

Az ipar fent említett három fő formája mindenekelőtt technikájának különböző rendszerével tér el egymástól. A kisárutermelést egészen kezdetleges, kézi technika

---

* „Vlagyimir korm. ipara", IV. 5—7. old. — 1890. évi „Lajstrom". — *Sismarjov.* „Краткий очерк промышленности в районе Нижегородской и Шуйско-Ивановской жел. дорог" [„Rövid tanulmány a nyizsnyij-novgorodi és a suja-ivanovói vasútvonal vidékének iparáról"], Szentpétervár 1892. 28—32. old.

** „Vlagyimir korm. ipara", III. 7. és köv. oldalak.

*** Sismarjov, 56—62. old.

**** „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye", VII. köt. 3. füz. Moszkva 1883. 27—28. old.

***** A. Szmirnov. „Pavlovo és Vorszma", 14. old.

° Labzin, I. c., 66. old.

°° Grigorjev, I. c., 36. old.

°°° „Tört.-stat. áttekintés", II. köt. 27. old.

jellemzi, amely emberemlékezet óta úgyszólván semmit sem változott. Az iparos megmarad parasztnak, s hagyományképpen veszi át a nyersanyag-feldolgozás módszereit. A manufaktúra bevezeti a munkamegosztást, s ez lényegesen átalakítja a technikát és iparosemberré, „részmunkássá“ változtatja a parasztot. Ám a kézitermelés megmarad, s ezért a termelési módok csak igen lassan fejlődnek. A munkamegosztás ösztönösen alakul ki, s ugyanolyan hagyományosan öröklődik, mint a paraszti munka. Csak a gépi nagyipar hoz magával gyökeres átalakulást, sutba dobja a kézügyességet, átalakítja a termelést új, ésszerű elvek szerint, és rendszeresen alkalmazza a termelésben a tudomány vívmányait. Mindaddig, míg a kapitalizmus Oroszországban nem szervezte meg a gépi nagyipart, és azokban az iparágakban, amelyekben még nem szervezte meg, azt látjuk, hogy a technika szinte egy helyben topog, hogy ugyanazt a kézi szövőszéket, ugyanazt a vízi- vagy szélmalmot használják, amely évszázadokkal ezelőtt is használatban volt a termelésben. Ezzel szemben azokban az iparágakban, amelyeket már meghódított a gyár, azt látjuk, hogy a technika teljesen átalakult, és a gépi termelési módok rendkívül gyorsan fejlődnek.

A technika különböző rendszereinek a kapitalizmus különböző fejlődési fokai felelnek meg. A kisárutermelést és a manufaktúrát a kis üzemek túlsúlya jellemzi, s közülük csak kevés nagyüzem válik ki. A gépi nagyipar véglegesen kiszorítja a kis üzemeket. Tőkés viszonyok alakulnak ki a kisiparban is (bérmunkásokat alkalmazó műhelyek és kereskedelmi tőke formájában), de ezek itt még igen gyengén fejlettek és még nem kristályosodtak ki a termelésben résztvevők csoportjai közötti éles ellentétben. Itt még nincs sem nagytőke, sem széles proletár réteg. A manufaktúrában megfigyelhető mindkettőnek a kialakulása. A termelési eszközök tulajdonosa és a munkás közötti szakadék már jelentősen kimélyül. „Gazdag“ ipari települések keletkeznek, ahol a lakosság zömét teljesen vagyontalan munkások alkotják. Kisszámú kereskedő, aki óriási összegeket forgat nyersanyagok felvásárlásával és a termékek eladásával, és a részmunkások

tömege, akik máról holnapra élnek — ez a manufaktúra általános képe. De a kis üzemek nagy száma, a földdel való kapcsolat megmaradása, a hagyományok megőrzése a termelésben és az egész életmódban — mindez magával hozza a manufaktúra szélsőségei között közbülső helyet elfoglaló elemek tömegét és feltartóztatja e szélsőségek fejlődését. A gépi nagyiparban mindezek a gátak ledőlnek; a társadalmi ellentétek szélsőségei a végsőkig kifejlődnek. A kapitalizmus hátrányai szinte egymásra tornyosulnak: a gép, mint tudjuk, óriási lökést ad a munkanap mértéktelen meghosszabbításának; a nőket és a gyermekeket is bevonják a termelésbe; létrejön (és a gyári termelés feltételeinek megfelelően szükségszerűen jön létre) egy munkanélküli tartaléksereg stb. De minthogy a gyár óriási méretekben társadalmasítja a munkát és átalakítja a gyárban foglalkoztatott népesség érzelmeit és gondolkodásmódját (a többi között szétrombolja a patriarchális és kispolgári hagyományokat), ennek megvan a maga reakciója is: a gépi nagyipar, az előző fejlődési fokoktól eltérően, feltétlenül megköveteli a termelés tervszerű szabályozását és társadalmi ellenőrzését (ennek a tendenciának egyik megnyilvánulása a gyári törvényhozás)*.

A termelés fejlődésének jellege is megváltozik a kapitalizmus különböző fejlődési fokain. A kisiparban a termelés fejlődése a paraszti gazdaság fejlődését követi; a piac rendkívül szűk, a termelő és a fogyasztó közötti távolság jelentéktelen, a termelés kis méretei könnyen alkalmazkodnak a kevéssé ingadozó helyi kereslethez. Ezért az ipar ezen a fejlődési fokon a legstabilabb, de ez a stabilitás egyértelmű a technika egy helyben topogásával és a középkori hagyományok különféle csökevényeitől átszőtt patriarchális társadalmi viszonyok fennmaradásával. A manufaktúra nagy piacra, olykor az egész nemzet

* A gyári törvényhozás és a gépi nagyipar által létrehozott feltételek és viszonyok közötti összefüggés kérdéséről lásd Tugan-Baranovszkij úr „Az orosz gyár" c. könyvében a második rész II. fejezetét, de különösen a „Novoje Szlovo" 1897 júliusi számában megjelent cikket.

számára dolgozik, s ennek megfelelően a termelést a kapitalizmus sajátos ingatagsága jellemzi, amely a gyárban nyilvánul meg a legnagyobb erővel. A gépi nagyipar nem fejlődhet másképpen, csak ugrásszerűen, a virágzás és a válság időszakainak periodikus változásával. A kistermelők tönkremenését óriási mértékben fokozza a gyáraknak ez az ugrásszerű fejlődése; a gyár hol tömegével magához vonzza a munkásokat — a konjunktúra időszakában —, hol meg eltaszítja őket. A gépi nagyipar létének és fejlődésének előfeltételévé válik, hogy bármilyen munkára kapható, munkanélküliek tartalékserege alakuljon ki. A II. fejezetben kimutattuk, hogy a parasztság milyen rétegeiből toborzódik ez a sereg, a további fejezetekben pedig a fontosabb foglalkozásokat is megjelöltük, amelyekhez a tőke ezeket a tartalékokat készenlétben tartja. A gépi nagyipar „ingatagsága“ miatt mindig reakciós sirámokat hallunk olyan emberektől, akik továbbra is a kistermelő szemével nézik a dolgokat, s megfeledkeznek arról, hogy éppen ez az „ingatagság“ volt az, amely a korábbi pangást a termelési módok és általában az összes társadalmi viszonyok gyors átalakulásával váltotta fel.

Ennek az átalakulásnak egyik megnyilvánulása az ipar és a földművelés különválása, az iparban uralkodó társadalmi viszonyok megszabadulása a jobbágyi és patriarchális rendszernek azoktól a hagyományaitól, amelyek a mezőgazdaságra nehezednek. A kisárutermelésben az iparos még egyáltalában nem vetkőzte le a paraszti jelleget; a legtöbb esetben földművelő marad, s a kisiparnak és a kisföldművelésnek ez a kapcsolata oly bensőséges, hogy érdekes törvényt figyelhetünk meg: a kistermelők felbomlása az iparban és a földművelésben párhuzamosan megy végbe. A kisburzsoázia és a bérmunkásság kiválása párhuzamosan halad a nemzetgazdaság mindkét területén, s ezzel a felbomlás mindkét pólusán előkészíti az iparos elszakadását a földműveléstől. A manufaktúrában ez az elszakadás már nagyon előrehaladott. Számos olyan ipari központ alakul ki, amelynek népessége nem foglalkozik földműveléssel. Az ipari termelés fő képviselője már nem a paraszt, hanem egyfelől a kereskedő és a manufaktúratulajdonos, másfelől a munkás. Az ipar és a kül-

világgal létesített viszonylag fejlett kereskedelmi kapcsolatok emelik a népesség életszínvonalát és kulturáltságát; a manufaktúra munkása már lenézi a földművelő parasztot. A gépi nagyipar befejezi ezt az átalakítást, véglegesen különválasztja az ipart a földműveléstől, és, mint láttuk, a népesség külön osztályát hívja életre, amely teljesen elidegenedett a régi parasztságtól, különbözik tőle megváltozott életmódjával, családi körülményeivel, anyagi és szellemi szükségleteinek magasabb színvonalával*. A kisiparokban és a manufaktúrában mindig megtaláljuk a patriarchális viszonyoknak és a személyi függés különféle formáinak a maradványait, amelyek a kapitalista gazdaság viszonyai között rendkívül rontják a dolgozók helyzetét, züllesztik és megalázzák őket. A gépi nagyipar, amely koncentrálja a legkülönbözőbb országrészekből összesereglett munkástömegeket, már egyáltalán nem fér össze a patriarchális életforma és a személyi függés maradványaival, s így valóban „a múlt megvetése" jellemzi. És éppen az idejüket múlt hagyományokkal való szakítás volt egyik fő feltétel, amely a termelés szabályozásának és társadalmi ellenőrzésének lehetőségét és szükségességét megteremtette. Például, amikor arról beszélünk, hogy a gyár átalakítja a nép életfeltételeit, meg kell jegyeznünk, hogy a nők és a serdülő fiatalok bevonása a termelésbe** alapjában véve haladó jelenség. Vitathatatlan, hogy a tőkés gyár a dolgozó népesség e csoportjait igen súlyos helyzetbe hozza, s hogy ezeknél különösen nagy szükség mutatkozik a munkaidő csökkentésére és szabályozására, az egészséges munkakörülmények biztosítására stb., de

* A „gyárimunkás" típusára vonatkozólag lásd fentebb, VI. fej. II. pont, 5. alpont 411—412. old. — Továbbá: „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye", VII. köt. 3. füz. Moszkva 1883. 58. old. (a gyárimunkás — rezonőr, „okoskodó ember"). — „Nyizsnyijnovgorodi gyűjtemény", I. 42—43. old.; IV. köt. 335. old. — „Vlagyimir korm. ipara", III. 113—114. és más oldalak. — „Novoje Szlovo", 1897 október. 63. old. — V. ö. továbbá Zsbankov úr fentebb említett munkáival, amelyek jellemzik a kereskedelmi vagy ipari foglalkozás céljából a városba vándorló munkásokat.

** A „Lajstrom" adatai szerint Európai-Oroszország gyáraiban 1890-ben 875 764 munkás dolgozott, s ebből 210 207 (24 %) nő, 17 793 (2 %) fiú és 8216 (1 %) fiatal leány volt.

reakciós és utópista törekvés volna, ha valaki teljesen meg akarná tiltani a nők és a serdülők ipari foglalkoztatását, vagy támogatni próbálná azt a patriarchális életformát, amely az ilyen munkát lehetetlenné tette. Amikor a gépi nagyipar kiszakítja elszigeteltségükből a népességnek ezeket a csoportjait, amelyek korábban nem léptek ki a háztartás, a család szűk köréből, amikor ezeket is közvetlenül bevonja a társadalmi termelésbe, ezzel előbbre viszi fejlődésüket, növeli önállóságukat, vagyis olyan körülményeket teremt, amelyek jóval előnyösebbek a kapitalizmus előtti viszonyok patriarchális mozdulatlanságánál*.

Az ipar első két fejlődési fokát a népesség meg-

* „A szegény szövőnő követi apját és férjét a gyárba, velük együtt és tőlük függetlenül dolgozik. Ugyanolyan családfenntartó, mint a férfi." „A gyárban ... a nő teljesen önálló termelő, akárcsak a férje." A gyári munkásnők körében különösen gyorsan nő az írni-olvasni tudók száma („Vlagyimir korm. ipara", III. 113., 118., 112. és más oldalak). Harizomenov úr nagyon helyesen erre a következtetésre jut: az ipar megszünteti „a nő gazdasági függését a családtól ... és a férfitól ... Másnak a gyárában a nő egyenlő a férfival — ez a proletárok egyenlősége ... Az ipar kapitalizálódásának tekintélyes szerepe van abban a harcban, amelyet a nő a családon belül önállóságáért vív." „Az ipar a nők számára új, a családtól és a férfitól teljesen független helyzetet teremt" („Jurigyicseszkij Vesztnyik", 1883. 12. sz. 582., 596. old.). „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteményében" (VII. köt. 2. füz. Moszkva 1882. 152., 138—139. old.) a kutatók összehasonlítják a kézi és a gépi harisnyakötésben foglalkoztatott nők helyzetét. Kézi termelés esetén a napi kereset körülbelül 8 kopek, gépi termelés esetében pedig 14—30 kopek. A gépi termelésnél foglalkoztatott munkásnők helyzetét a következő szavakkal ecsetelik: „... Már szabad, semmiféle gátlásokat nem ismerő leány áll előttünk, aki függetlenítette magát a családtól és mindattól, ami a parasztasszony életkörülményeit meghatározza, olyan leány, aki bármikor egyik helyről a másikra vándorolhat, egyik gazdától a másikhoz, és aki bármely pillanatban munka nélkül ... betevő falat nélkül maradhat ... Kézi termelés esetén a kötőnő bére igen alacsony, oly keveset keres, hogy bére élelmezését sem fedezi; ilyen bérért csak akkor dolgozhat, ha egy osztásfölddel rendelkező gazdálkodó család tagjaként részesedik a föld termékeiből; gépi termelés esetében a munkásnőnek, élelmezés és tea mellett, olyan keresete van, amely lehetővé teszi neki ... hogy a családon kívül éljen és lemondjon a család mezőgazdasági jövedelmének igénybevételéről ... Ugyanakkor a munkásnő keresete gépi termelés esetében, az adott körülmények között, biztosabb."

ɪelepedettsége jellemzi. A parasztnak megmaradt kisiparost falujához köti a földművelés. A manufaktúrában dolgozó munkás rendszerint ahhoz a nem nagy, elszigetelt iparvidékhez marad hozzábilincselve, amelyet a manufaktúra hoz létre. Az iparnak magában a szerkezetében az ipar első és második fejlődési fokán nincsen semmi, ami megbontaná a termelőnek ezt a megtelepedettségét és elszigeteltségét. A különböző iparvidékek közötti kapcsolatok jelentéktelenek. Az ipar más vidékeken csak úgy terjed el, hogy egyes kistermelők áttelepülnek és az ország határvidékein új kisipari üzemeket alapítanak. Ezzel ellentétben a gépi nagyipar szükségszerűen mozgásba hozza a népességet; az egyes vidékek közötti kereskedelmi kapcsolatok óriási mértékben kibővülnek; a vasutak megkönnyítik a forgalmat. A munkáskereslet nagyjában növekszik, úgy, hogy hol emelkedik — a konjunktúra időszakában, hol csökken — a válságok idején, ami elkerülhetetlenné teszi, hogy a munkások az egyik üzemből a másikba, az ország egyik sarkából a másikba ne vándoroljanak. A gépi nagyipar számos új ipari központot teremt, amelyek soha nem látott gyorsasággal keletkeznek olykor lakatlan vidékeken — ez olyan jelenség, amely lehetetlen volna a munkások tömeges vándorlása nélkül. Alább kitérünk még ennek az úgynevezett nem-mezőgazdasági vándormunkának a méreteire és jelentőségére. Most beérjük azzal, hogy röviden utalunk Moszkva kormányzóság egészségügyi zemsztvo-statisztikájának az adataira. A megfigyelésbe bevont 103 175 gyárimunkás közül 53 238 fő, vagyis a munkások 51,6 %-a annak a kerületnek a gyáraiban dolgozik, amelyben született. Tehát a munkásoknak csaknem fele saját kerületéből egy másikba költözött át. Moszkva kormányzóságban a munkások közül 66 038, vagyis 64 %-uk ott született*. A munkások több mint egyharmada más kormányzóságokból odavándorolt munkás (főleg a Moszkva kormányzósággal szomszédos központi iparvidék kormányzóságaiból). Ha összehasonlítjuk

* Az iparilag kevésbé fejlett Szmolenszk kormányzóságban 5000 gyárimunkás vallomásából kitűnik, hogy ezek 80 %-a Szmolenszk kormányzóságban született (Zsbankov, I. c., II. 442. old.).

az egyes kerületeket, kitűnik, hogy az iparilag legfejlettebb kerületekben a legalacsonyabb az ott született munkások száma: például az iparilag kevéssé fejlett mozsajszki és volokolamszki kerületben a gyárimunkások 92—93 %-a született ugyanabban a kerületben, amelyben dolgozik. A fejlett ipari kerületekben, például a moszkvai, kolomnai és bogorodszki kerületben, a saját kerületükben dolgozó munkások százaléka 24—40—50 %-ra süllyed. A kutatók ebből azt a következtetést vonják le, hogy „a kerület gyári termelésének erőteljes fejlődése kedvezően befolyásolja az idegen elemek beáramlását ebbe a kerületbe“*. Ezek a számadatok arra is rámutatnak (fűzzük hozzá mi), hogy az ipari munkások vándorlását ugyanazok a vonások jellemzik, amelyeket a mezőgazdasági munkások vándorlását illetőleg megállapítottunk. Ugyanis az ipari munkások szintén nemcsak azokról a vidékekről vándorolnak el, amelyeken munkásfölösleg van, hanem azokról a vidékekről is, ahol munkáshiány van. Például a bronnyici kerület Moszkva kormányzóság más kerületeiből és más kormányzóságokból 1125 munkást vonz magához, ugyanakkor 1246 munkást ad az iparilag fejlettebb kerületeknek: a moszkvainak és bogorodszkinak. A munkások tehát nemcsak azért vándorolnak el, mert nem találnak „helyben munkát“, hanem azért is, mert oda igyekeznek, ahol jobbak a viszonyok. Bármily elemi tény is ez, nem tartjuk fölöslegesnek még egyszer felhívni rá a narodnyik közgazdászok figyelmét, akik idealizálják a helybeli foglalkozásokat és elítélik a vándormunkát, semmibevéve a kapitalizmus előidézte népmozgalom haladó jelentőségét.

A fentebb ismertetett jellegzetes vonásokat, amelyek a gépi nagyipart megkülönböztetik az ipar megelőző formáitól, a következő szavakban foglalhatjuk össze: a munka társadalmasítása. Valóban, az óriási hazai és nemzetközi piacra való termelés, az ország különböző vidékeivel és a különböző országokkal való szoros kereskedelmi kapcsolatok kifejlesztése a nyersanyagok és segédanyagok vásárlása céljából, az óriási technikai

* „Moszkva korm. stat. adatainak gyűjteménye“, Egészségügyi stat. osztály. IV. köt. I. rész, (Moszkva 1890) 240. old.

haladás, a termelés és a népesség koncentrációja mamutvállalatokban, a patriarchális életforma idejüket múlt hagyományainak széttörése, a népesség vándorlásainak megindulása, a munkás fejlődése és szükségleteinek növekedése — mindez egy-egy eleme annak a tőkés folyamatnak, amely az ország termelését és ezzel együtt a termelésben résztvevőket is egyre inkább társadalmasítja*.

Az oroszországi gépi nagyiparnak a kapitalizmus

* A három utóbbi fejezetben kifejtett adatok véleményünk szerint azt mutatják, hogy az ipar tőkés formáinak és fejlődési fokainak marxi osztályozása helyesebb és tartalmasabb, mint az a közkeletű mai osztályozás, amely összekeveri a manufaktúrát a gyárral és a felvásárlónak végzett munkát az ipar külön formájaként kezeli (Held, Bücher). A manufaktúra és gyár összekeverése azt jelenti, hogy az osztályozásnál a tisztán külsőleges ismérveket veszik alapul és nem figyelnek fel azokra a lényeges technikai, gazdasági és szociális sajátosságokra, amelyek a kapitalizmus manufaktúra-időszakát megkülönböztetik gépi-időszakától. Ami a kapitalista otthonmunkát illeti, ennek kétségtelenül nagyon fontos szerepe van a tőkés ipar mechanizmusában. Ugyancsak kétségtelen, hogy a felvásárlónak végzett munka különösen jellemző éppen a gépi időszak előtti kapitalizmusra, de feltalálható (méghozzá nem is kis mértékben) a kapitalizmus fejlődésének legkülönbözőbb időszakaiban. A felvásárlónak végzett munka jelentőségét lehetetlen megérteni, ha ezt a munkát nem hozzuk kapcsolatba a kapitalizmus adott időszakának vagy adott fejlődési fokának egész ipari szervezetével. A paraszt, aki a falusi szatócs megrendelésére kosarat fon, a pavlovói nyélkészítő, aki Zavjalov megrendelésére saját otthonában késnyeleket állít elő, a munkásnő, aki nagy gyárosok vagy kereskedők megrendelésére ruhát, harisnyát, kesztyűt köt vagy dobozokat ragaszt — ezek mind felvásárlóknak dolgoznak, de a kapitalista otthonmunkának mindezekben az esetekben más-más a jellege és a jelentősége. Természetesen korántsem tagadjuk például Bücher érdemeit az ipar kapitalizmus *előtti* formáinak tanulmányozásában, de az ipar tőkés formáinak általa adott osztályozását helytelennek tartjuk. — Sztruve úr nézeteivel (lásd „Mir Bozsij", 1898. 4. sz.) annyiban nem érthetünk egyet, amennyiben elfogadja Bücher elméletét (az említett részét) és alkalmazza az orosz „kusztáriparra". (E sorok megírása — 1899 — óta Sztruve úrnak sikerült befejeznie tudományos és politikai fejlődésének ciklusát. Korábban még ingadozott Bücher és Marx, a liberális és a szocialista közgazdaságtan között, most viszont már megrögzött liberális burzsoává lett. E sorok írója büszke arra, hogy minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a szociáldemokrácia megszabaduljon az ilyen elemektől. *Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

belső piacához való viszonyát illetően a fentebb ismertetett adatok alapján ezt a következtetést vonhatjuk le. A gyáripar gyors fejlődése Oroszországban óriási és egyre növekvő piacot teremt termelési eszközök (építőanyag, tüzelőanyag, fémek stb.) számára, és különösen gyorsan növeli a népességnek azt a részét, amely a termelő és nem az egyéni fogyasztás cikkeinek előállításával foglalkozik. De az egyéni fogyasztás cikkeinek piaca is gyorsan növekszik a gépi nagyipar fejlődése eredményeképpen, mert a gépi nagyipar a népesség egyre nagyobb részét vonja el a mezőgazdaságból kereskedelmi és ipari foglalkozásokba. Ami a gyári termékek belső piacát illeti, ennek a piacnak a kialakulását e munka első fejezeteiben részletesen megvizsgáltuk.

VIII. FEJEZET

A BELSŐ PIAC KIALAKULÁSA

Most már csak az a teendőnk, hogy összefoglaljuk az előző fejezetekben megvizsgált adatokat, és megkiséreljünk fogalmat adni arról, hogy a nemzetgazdaság különböző területei milyen összefüggésben vannak egymással tőkés fejlődésük során.

I. AZ ÁRUFORGALOM NÖVEKEDÉSE

Tudjuk, hogy az áruforgalom megelőzi az árutermelést s ez utóbbi keletkezésének egyik (de nem egyetlen) feltétele. Ebben a munkában nem szándékoztunk túlmenni az árutermelés és a tőkés termelés adatainak elemzésén, s ezért nem óhajtunk részletesen kitérni a reform utáni Oroszország áruforgalmának növekedésére, jóllehet ez fontos kérdés. Ahhoz, hogy a belső piac növekedésének gyorsaságáról bizonyos általános képet kapjunk, a következő néhány rövid megállapítás is elegendő.

Az orosz vasúti hálózat 1865-től 1890-ig 3819 kilométerről 29 063 km-re növekedett*, vagyis több mint meghétszereződött. Angliának egy ekkora lépéshez hosszabb időre volt szüksége (1845-ben 4082 km, 1875-ben 26 819 km, hatszoros növekedés), Németországnak rövidebbre (1845-ben 2143 km, 1875-ben 27 981 km, tizenkét-

* „Uebersichten der Weltwirtschaft" [„Világgazdasági táblázatok"], I. c., 1904-ben Európai-Oroszországban (a Lengyel Királysággal, a Kaukázussal és Finnországgal együtt) 54 878 km és Ázsiai-Oroszországban 8351 km. *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

szeres növekedés). A forgalomnak átadott vasútvonalak hossza az egyes időszakokban erősen ingadozott: például 1868-tól 1872-ig 5 év alatt 8806, 1878-tól 1882-ig terjedő 5 év alatt pedig csak 2221 verszt*. Ezeknek az ingadozásoknak a méreteiből megítélhetjük, milyen óriási munkanélküli tartalékseregre van szüksége a kapitalizmusnak, amely hol fokozza, hol csökkenti a munkáskeresletet. Az oroszországi vasútépítésben két hatalmas fellendülés volt: a hatvanas évek vége (és a hetvenes évek eleje) és a kilencvenes évek második fele. 1865-től 1875-ig az orosz vasúti hálózat átlagos évi növekedése $1\,{}^{1}/_{2}$ ezer km volt, 1893-tól 1897-ig pedig $2\,{}^{1}/_{2}$ ezer km.

A vasúti teherforgalom a következőképpen alakult: 1868 — 439 millió pud; 1873 — 1117 millió pud; 1881 — 2532 millió pud; 1893 — 4846 millió pud; 1896 — 6145 millió pud; 1904 — 11 072 millió pud. Ugyanilyen gyorsan növekedett a személyforgalom is: 1868 — 10,4 millió utas, 1873 — 22,7 millió, 1881 — 34,4 millió, 1893 — 49,4 millió, 1896 — 65,5 millió, 1904 — 123,6 millió**.

A víziutak forgalmának fejlődése a következő képet mutatja (egész Oroszországra vonatkozó adatok)*** [lásd a táblázatot, 565. old.]:

Európai-Oroszország belvízi útjain a teherszállítás így alakult: 1881 — 899,7 millió pud; 1893 — 1181,5 millió pud; 1896 — 1553 millió pud. Ennek a teherárunak értéke: 186,5 millió, 257,2 millió, illetőleg 290 millió rubel volt.

Oroszország kereskedelmi flottája 1868-ban mindössze 51 gőzhajó, 14,3 ezer laszt[134] hordképességgel és 700 vitorlás 41,8 ezer laszt hordképességgel, 1896-ban pedig 522 gőzhajó 161,6 ezer laszt hordképességgel****.

---

* *V. Mihajlovszkij.* „Az orosz vasúti hálózat fejlődése", „Trudi IVE Obsc.", 1898. 2. sz.

** „Katonastat. gyűjt.", 511. old. — Ny. —on. „Értekezések", függelék. — „Termelőerők", XVII. 67. old. — „Vesztnyik Finanszov", 1898. 43. sz. — „Oroszországi évkönyv" az 1905. évre. Szentpétervár 1906.

*** „Katonastat. gyűjt.", 445. old. — „Termelőerők", XVII. 42. old. — „Vesztnyik Finanszov", 1898. 44. sz.

**** „Katonastat. gyűjt.", 758. old. és „Pénzügymin. évkönyve", I. 363. old. — „Termelőerők", XVII. 30. old.

Év	A gőzhajók		A nem gőzerejű hajók száma	A hajók raksúlya millió pudban			A hajók értéke millió rubelben			Hajószemélyzet		
	száma	lóerői		gőzhajók	nem gőzerejű hajók	Összesen	gőzhajók	nem gőzerejű hajók	Összesen	gőzhajók	nem gőzerejű hajók	Összesen
1868	646	47 313	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1884	1 246	72 105	20 095	6,1	362	368,1	48,9	32,1	81	18 766	94 099	112 865
1890	1 824	103 206	20 125	9,2	401	410,2	75,6	38,3	113,9	25 814	90 356	116 170
1895	2 539	129 759	20 580	12,3	526,9	539,2	97,9	46,0	143,9	32 689	85 608	118 297

A kültengeri kikötők összes forgalma a kereskedelmi hajózás fejlődéséről a következő képet adja. 1856-tól 1860-ig öt év alatt a befutott és kifutott hajók száma évi átlagban 18 901 volt 3783 ezer tonna hordképességgel; 1886 és 1890 között az évi átlag 23 201 hajó (+23 %) 13 845 ezer tonna hordképességgel (+266 %). A hajók hordképessége tehát 3 2/3-szorosra növekedett. 39 év alatt (1856-tól 1894-ig) 5,5-szeres volt a növekedés, s ha az orosz és a külföldi hajókat különválasztjuk, kiderül, hogy az orosz hajók száma e 39 év alatt 3,4-szeresére (823-ról 2789-re), hordképességük pedig 12,1-szeresére (112,8 ezer tonnáról 1368,0 ezer tonnára) emelkedett, míg a külföldiek száma 16 %-kal (18 284-ről 21 160-ra) és hordképességük 5,3-szeresére (3448 ezer tonnáról 18 267 ezer tonnára) növekedett*. Mellesleg, a befutó és kifutó hajók hordképessége az egyes években szintén igen erősen ingadozik (például 1878-ban 13 millió tonna, 1881-ben 8,6 millió tonna), s ebből az ingadozásból némileg következtethetünk az alkalmi munkások, kikötőmunkások stb. iránti kereslet ingadozására. A kapitalizmusnak itt is szüksége van olyan emberek nagy tömegére, akik mindig munkát keresnek és készek az első felszólításra munkába állani, bármilyen átmeneti jellegű legyen is a munka.

A külkereskedelem fejlődését a következő számadatok tükrözik**:

Év	Oroszország lakosainak száma Finnország nélkül millióban	Kivitel és behozatal összesen millió hitel-rubelben	Az 1 lakosra eső külkereskedelmi forgalom értéke rubelben
1856—1860	69,0	314,0	4,55
1861—1865	73,8	347,0	4,70
1866—1870	79,4	554,2	7,00
1871—1875	86,0	831,1	9,66
1876—1880	93,4	1 054,8	11,29
1881—1885	100,6	1 107,1	11,00
1886—1890	108,9	1 090,3	10,02
1897—1901	130,6	1 322,4	10,11

* „Termelőerők", Oroszország külkereskedelme, 56. és köv. oldalak.

** Ibid., 17. old. „Oroszországi évkönyv" az 1904. évre, Szentpétervár 1905.

A bankforgalom és a tőkefelhalmozás méreteiről a következő adatok nyújtanak általános képet. Az Állami Bank kifizetéseinek összege az 1860—1863. évi 113 millió rubelről (1864—1868-ban 170 millió rubel) 1884—1888-ig 620 millió rubelre emelkedett, a folyószámla-betétek összege pedig 1864—1868-tól 1884—1888-ig 335 millió rubelről 1495 millió rubelre*. A takarékpénztárak és hitelintézetek (mezőgazdaságiak és ipariak) forgalma az 1872. évi 2 $^{3}/_{4}$ millió rubelről (1875-ben 21,8 millió rubel) 1892-ig 82,6 millió rubelre**, 1903-ig pedig 189,6 millió rubelre növekedett. A földbirtokok eladósodása 1889-től 1894-ig a következő méretekben fokozódott: a kölcsönnel megterhelt föld becslési értéke 1395 millió rubelről 1827 millió rubelre, a kölcsönök összege pedig 791 millió rubelről 1044 millió rubelre növekedett***. A takarékpénztárak ügyletei a nyolcvanas és a kilencvenes években fejlődtek különösen erőteljesen. 1880-ban 75 takarékpénztár volt, 1897-ben már 4315 (ebből 3454 postatakarékpénztár). A betétek összege 1880-ban 4,4 millió rubel, 1897-ben 276,6 millió rubel. Az évvégi állomány 1880-ban 9,0 millió rubel, 1897-ben 494,3 millió rubel. Az évi tőkeszaporulat tekintetében különösen kiemelkednek az *ínséges* évek, 1891 és 1892 (52,9, ill. 50,5 millió rubel), és a legutóbbi két esztendő (1896-ban 51,6 millió rubel; 1897-ben 65,5 millió rubel)****.

A legújabb adatok a takarékpénztárak még erőteljesebb fejlődéséről tanúskodnak. Számuk 1904-ben egész Oroszországban 6557, a betéttulajdonosok száma 5,1 millió, a betétek összege 1105,5 millió rubel. Mellesleg. Nálunk a régi narodnyikok is, a szocializmus táborában jelentkező új opportunisták is nagy (enyhén szólva) naivitással gyakran úgy beszéltek a takarékpénztárak fejlődéséről, mint a „nép"-jólét jeléről. Ezért talán nem felesleges összehasonlítani a takarékbetétek megoszlását Oroszországban (1904) és Franciaországban (1900 — a „Bulletin de l'Office du travail" adatai, 1901. 10. sz.)

* „Oroszországi adatgyűjtemény", 1890. CIX. táblázat.
** „Oroszországi adatgyűjtemény", 1896. CXXVII. táblázat.
*** Ibidem.
**** „Vesztnyik Finanszov", 1898. 26. sz.

Oroszországban:

A betétek nagysága	A betéttulajdonosok száma ezerben	%-ban	Betétállomány millió rubelben	%-ban
25 rubelig	1 870,4	38,7	11,2	1,2
25—100 rubel	967,7	20,0	52,8	5,4
100—500 «	1 380,7	28,6	308,0	31,5
500 rubelen felül	615,5	12,7	605,4	61,9
Összesen	4 834,3	100	977,4	100

Franciaországban:

A betétek nagysága	A betéttulajdonosok száma ezerben	%-ban	Betétállomány millió frankban	%-ban
100 fr.-ig	5 273,5	50,1	143,6	3,3
100— 500 fr.	2 197,4	20,8	493,8	11,4
500—1000 «	1 113,8	10,6	720,4	16,6
1000 fr.-on felül	1 948,3	18,5	2 979,3	68,7
Összesen	10 533,0	100	4 337,1	100

Mennyi anyag a narodnyik-revizionista-kadet apologetikához! Egyébként érdekes, hogy Oroszországban a betéteket a betéttulajdonosok foglalkozása és hivatása szerint is osztályozzák, mégpedig 12 csoportra. Kiderül, hogy a betétek zöme — 228,5 millió rubel — a mezőgazdaságra és a falusi iparokra jut, s e betétek különösen gyorsan növekednek. A falu civilizálódik, s egyre hasznothajtóbb üzlet a muzsik tönkremenésén nyerészkedni.

De térjünk vissza tárgyunkhoz. Látjuk, hogy az adatok az áruforgalom és a tőkefelhalmozás óriási növekedését mutatják. Hogy a nemzetgazdaság egyes ágaiban miképp nyílt tere a tőkebefektetésnek, és miképp változott át a kereskedelmi tőke ipari tőkévé, vagyis miképp fordult a termelés felé és hogyan teremtett tőkés viszonyokat a termelés résztvevői között — ezt fentebb már kifejtettük.

II. A KERESKEDELMI-IPARI NÉPESSÉG NÖVEKEDÉSE

Fentebb már beszéltünk arról, hogy az ipari népességnek a mezőgazdasági népesség rovására történő növekedése minden tőkés társadalomban szükségszerű jelenség. Milyen módon megy végbe az ipar fokozatos különválása

a mezőgazdaságtól, azt már szintén megvizsgáltuk, és most már csak össze kell foglalnunk a megfelelő adatokat.

I. A városok növekedése

Az említett folyamat legszemléltetőbben a városok növekedésében nyilvánul meg. Európai-Oroszország (50 kormányzóság) városainak a reform utáni növekedését a következő adatok szemléltetik* [lásd a táblázatot, 570. old.]. Tehát a városi lakosság százalékaránya állandóan növekszik, vagyis a népesség a mezőgazdaságtól a kereskedelmi és ipari foglalkozások felé áramlik**. A városi lakosság száma még egyszer olyan gyorsan növekszik, mint a többi lakosságé: 1863-tól 1897-ig az egész népesség száma 53,3 %-kal, a falusié 48,5 %-kal, a városié pedig 97,0 %-kal növekedett. 11 év alatt (1885—1897) „a falusi népesség minimális áramlása a városokba" V. Mihajlovszkij úr becslése szerint 2,5 millió fő***, ami évente több mint 200 000 fő.

Azoknak a városoknak a lakossága, amelyek nagy ipari és kereskedelmi központok, sokkal gyorsabban növekszik, mint általában a városi lakosság. Az 50 000-nél

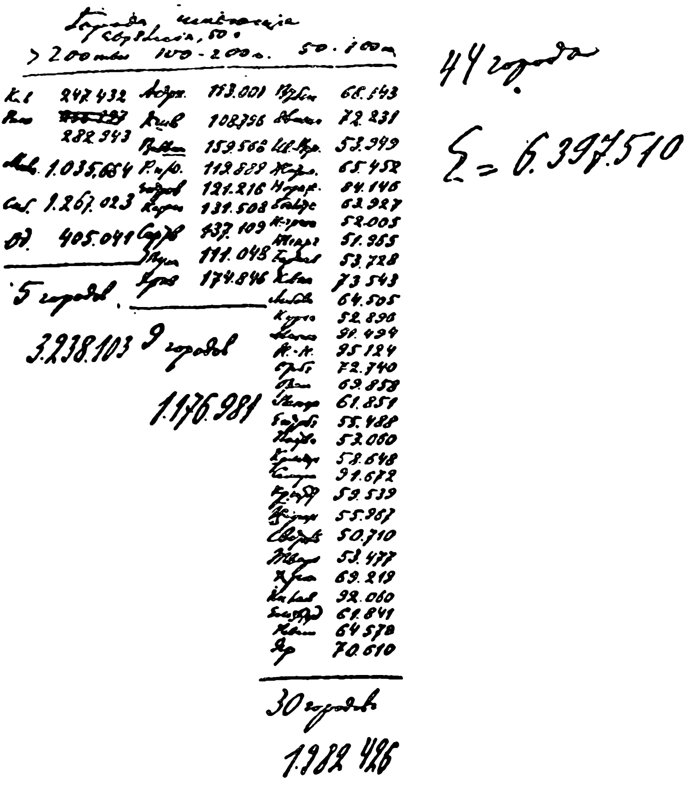
---

* Az 1863. évre a „Statisztikai évkönyv" (I. 1866) és a „Katonastat. gyűjt." adatai. Az Orenburg és Ufa kormányzóság városi lakosságára vonatkozó adatokat a városok táblázatai alapján helyesbítettük. Ezért a városi lakosság száma nálunk 6105,1 ezer és nem 6087,1 ezer, mint amennyit a „Katonastat. gyűjt." tüntet fel. — Az 1885. évre vonatkozó adatok az „Oroszországi adatgyűjtemény az 1884/85. évre" c. kiadvány adatai. — Az 1897. évre az 1897 január 28-i népszámlálás adatai („Az Orosz Birodalom 1897. évi, első általános népszámlálása", a Közp. Statisztikai Biz. kiadása, Szentpétervár 1897 és 1898. 1. és 2. füz.). A városok állandó lakossága az 1897-es népszámlálás szerint 11 830,5 ezer fő, vagyis 12,55 %. Mi a városok tényleges lakosságát vettük alapul. — Meg kell jegyeznünk, hogy az 1863., 1885. és 1897. évi adatok teljes egyöntetűségéért és összehasonlíthatóságáért nem kezeskedhetünk. Ezért a legáltalánosabb viszonyok összehasonlítására szorítkozunk és különválasztjuk a nagyvárosok adatait.

** „A mezőgazdasági jellegű városi települések száma rendkívül csekély, lakosaik száma pedig a városi lakosok összes számához viszonyítva egészen jelentéktelen" (Grigorjev úr „A terméshozamok és a gabonaárak hatása" c. könyvében, II. köt. 126. old.).

*** „Novoje Szlovo", 1897 június. 113. old.

Év	Európai-Oroszország népessége (ezerben)			A városi lakosság %-a	A városok száma				A nagyvárosok lakosainak száma (ezerben)				Az 1863. év 14 legnagyobb városának lélekszáma (ezerben)
	Összesen	a városokban	a kerületekben		lakossal több mint 200 ezer	lakossal 100—200 ezer	lakossal 50—100 ezer	A nagyvárosok száma összesen	lakossal több mint 200 ezer	lakossal 100—200 ezer	lakossal 50—100 ezer	Összesen	
1863	61 420,5	6 105,1	55 315,4	9,94	2	1	10	13	891,1	119,0	683,4	1 693,5	1 741,9
1885	81 725,2	9 964,8	71 760,4	12,19	3	7	21	31	1 854,8	998,0	1 302,7	4 155,5	3 103,7
1897	94 215,4	12 027,1	82 188,3	12,76	5	9	30	44	3 238,1	1 177,0	1 982,4	6 397,5	4 266,3

Európai-Oroszország városainak csoportosítása, amelyet Lenin készített az 1897 évi népszámlálás adatai alapján

több lakosú városok száma 1863-tól 1897-ig több mint háromszorosára (13-ról 44-re) emelkedett. 1863-ban az egész városi lakosságnak csak mintegy 27 %-a (6,1 millióból 1,7 millió) összpontosult ilyen nagy központokban; 1885-ben körülbelül 41 % (9,9 millióból 4,1 millió)*, 1897-ben pedig már több mint a fele, körülbelül 53 % (12 millióból 6,4 millió). A hatvanas években tehát a városi lakosság túlnyomó többsége még nem egészen nagy városokban élt, az 1890-es években viszont a nagy városok már teljesen túlsúlyra jutottak. Annak a 14 városnak lakossága, amelyek 1863-ban a legnagyobbak voltak, 1,7 millióról 4,3 millióra, vagyis 153 %-kal növekedett, míg az egész városi lakosság növekedése csak 97 % volt. Tehát a nagy ipari központok óriási növekedése és egész sor új központ kialakulása a reform utáni időszak egyik igen jellegzetes tünete.

2. A belső gyarmatosítás jelentősége

Az elmélet, mint fentebb (I. fej. II. pont, 24. old.) már kimutattuk, az ipari népességnek a mezőgazdasági népesség rovására történő növekedését mint törvényt abból a körülményből vezeti le, hogy az iparban a változó tőke abszolúte növekszik (a változó tőke növekedése az ipari munkások számának és az egész kereskedelmi-ipari népességnek a növekedését jelenti), míg a mezőgazdaságban „az egy bizonyos földterület megműveléséhez szükséges változó tőke abszolúte csökken". „Tehát — teszi hozzá Marx — a változó tőke a mezőgazdaságban csak abban az esetben növekedhet, ha új földet vesznek művelés alá, ennek előfeltétele azonban ismét a nem-földművelő népesség még nagyobb növekedése"[135]. Eszerint világos, hogy az ipari népesség növekedése csak akkor figyelhető

* Grigorjev úr egy táblázatot közöl (1. c., 140. old.), amelyből látható, hogy 1885-ben a városok 85,6 %-ának 20 000-nél kisebb lélekszáma volt; ezekben élt a városi lakosok 38 %-a; a városok 12,4 %-ának (660-ból 82-nek) lélekszáma nem érte el a kétezret, s ezekben a városi lakosok mindössze 1,1 %-a élt (9962 ezerből 110 ezer).

meg tiszta formájában, amikor olyan benépesített területtel van dolgunk, amelyen már minden föld el van foglalva. Az ilyen területen annak a népességnek, amelyet a kapitalizmus a mezőgazdaságból kiűz, nincs más választása, mint hogy elvándorol az ipari központokba, vagy pedig külföldre vándorol. Egészen más azonban a helyzet, ha olyan területről van szó, amelyen még nincs minden föld elfoglalva, amely még nincs egészen benépesítve. Az ilyen területen az a népesség, melyet a kapitalizmus a benépesített vidék mezőgazdaságából kiűz, átmehet a terület be nem népesített részébe és hozzáláthat „új föld megművelééséhez". Az eredmény a mezőgazdasági népesség növekedése, s ez a növekedés (bizonyos időn át) ugyanolyan gyors, sőt gyorsabb is lehet, mint az ipari népesség növekedése. Ez esetben két különböző folyamat van: 1) a kapitalizmus fejlődése a régi, benépesített országban vagy országrészben; 2) a kapitalizmus fejlődése az „új földön". Az első folyamat a kialakult tőkés viszonyok továbbfejlődését fejezi ki; a második — új tőkés viszonyok kialakulását az új területen. Az első folyamat a kapitalizmus vertikális fejlődését, a második — horizontális fejlődését jelenti. Nyilvánvaló, hogy e két folyamat összekeverése okvetlenül helytelen képet ad arról a folyamatról, amely a népességet a mezőgazdaságból elvonja a kereskedelmi és ipari foglalkozások felé.

A reform utáni Oroszország éppen azt mutatja, hogy ez a két folyamat egyidejűleg megy végbe. A reform utáni időszak elején, a hatvanas években, Európai-Oroszország déli és keleti határvidékei eléggé néptelen területek voltak, s Oroszország központi mezőgazdasági vidékeiről csak úgy áradtak oda az áttelepülők. S éppen ez a körülmény, hogy új földeken egy új mezőgazdasági népesség alakult ki, bizonyos fokig elhomályosította a vele párhuzamos második folyamatot, a népességnek a mezőgazdaságból az iparba való áttolódását. Hogy a városi lakosság adatai alapján világos képet kaphassunk Oroszország szóban forgó sajátosságáról, Európai-Oroszország 50 kormányzóságát csoportokra kell felosztanunk. Közöljük az Európai-Oroszország 9 vidékének városi lakosságára vonatkozó 1863. és 1897. évi adatokat.

Európai-Oroszország kormányzóságainak csoportjai	Kormányzóságok száma	Népesség (ezer) 1863 Összesen	1863 Falusi	1863 Városi	1897 Összesen	1897 Falusi	1897 Városi	A városi népesség %-a 1863	1897	A népesség növekedése 1863-tól 1897-ig %-ban Összesen	Falusi	Városi
I. Fővárosi	2	2 738,4	1 680,0	1 058,4	4 541,0	1 989,7	2 551,3	38,6	56,2	65	18	141
II. Ipari és nem-mezőgazdasági	9	9 890,7	9 165,6	725,1	12 751,8	11 647,8	1 104,0	7,3	8,6	29	26	52
I—II. összesen	11	12 629,1	10 845,6	1 783,5	17 292,8	13 637,5	3 655,3	14,1	21,1	36	25	105
III. Központi mezőgazdasági, kisorosz és középvolgai	13	20 491,9	18 792,5	1 699,4	28 251,4	25 464,3	2 787,1	8,3	9,8	38	35	63
IV. Újoroszországi, alsóvolgai és keleti	9	9 540,3	8 472,6	1 067,7	18 386,4	15 925,6	2 460 8	11,2	13,3	92	87	130
I—IV. összesen	33	42 661,3	38 110,7	4 550,6	63 930,6	55 027,4	8 903,2	10,5	13,9	49	44	95,6
V. Balti	3	1 812,3	1 602,6	209,7	2 387,0	1 781,6	605,4	11,5	25,3	31	11	188
VI. Nyugati	6	5 548,5	4 940,3	608,2	10 126,3	8 931,6	1 194,7	10,9	11,8	82	81	96
VII. Délnyugati	3	5 483,7	4 982,8	500,9	9 605,5	8 693,0	912,5	9,1	9,5	75	74	82
VIII. Uráli	2	4 359,2	4 216,5	142,7	6 086,0	5 794,6	291,4	3,2	4,7	39	37	105
IX. Távol-északi	3	1 555,5	1 462,5	93,0	2 080,0	1 960,0	120 0	5,9	5,8	33	34	29
Összesen	50	61 420,5	55 315,4	6 105,1	94 215,4	82 188,2	12 027,2	9,94	12,76	53,3	48,5	97,0

Az egyes csoportokba a következő kormányzóságokat soroltuk: I) Szentpétervár és Moszkva; II) Jaroszlavl, Kaluga, Kosztroma, Novgorod, Nyizsnyij-Novgorod, Pszkov, Szmolenszk, Tver és Vlagyimir; III) Csernyigov, Harkov. Kazán, Kurszk, Orel, Penza, Poltava, Rjazany, Szaratov, Szimbirszk, Tambov, Tula és Voronyezs; IV) Asztrahan, Besszarábia, Don, Herszon, Jekatyerinoszlav, Orenburg, Szamára, Tauria és Ufa; V) Észtország, Kurland és Livland; VI) Grodno, Kovno, Minszk, Mogiljov, Vilna és Vityebszk; VII) Kiev, Podolszk és Volhinia; VIII) Perm és Vjatka; IX) Arhangelszk, Olonyec és Vologda.

A minket érdeklő kérdésben három vidék adatainak van a legnagyobb jelentőségük: 1) a nem-mezőgazdasági ipari vidék (a két első csoport 11 kormányzósága, közöttük a 2 fővárosi)*. Ez az a vidék, amelyből a más vidékekre való elvándorlás nagyon gyenge volt. 2) A központi mezőgazdasági vidék (a harmadik csoport 13 kormányzósága). Ezen a vidéken nagyon erős volt az elvándorlás, részben az előbbi vidékre, de főleg a következőre. 3) A mezőgazdasági határvidékek (a negyedik csoport 9 kormányzósága) — a reform utáni időszakban gyarmatosított vidék. A városi lakosság százalékaránya ebben a 33 kormányzóságban, mint a táblázatból látható, csak nagyon kevéssé különbözik egész Európai-Oroszország városi lakosságának százalékarányától.

Az első, nem-mezőgazdasági vagy ipari vidéken a városi lakosság százalékarányának különösen gyors emelkedését figyelhetjük meg: 14,1 %-ról 21,1 %-ra. A falusi népesség növekedése itt nagyon gyenge — alig valamivel több, mint a fele az oroszországi átlagnak. Ezzel szemben a városi népesség növekedése lényegesen felülmúlja az átlagot (+ 105 % + 97 %-kal szemben). Ha Oroszországot a nyugat-európai ipari országokkal hasonlítjuk össze (amint azt nálunk gyakran teszik), ezeket az országokat csak ezzel a vidékkel kell összehasonlítanunk, mivel csak ez van a tőkés ipari országokkal hozzávetőlegesen megegyező viszonyok között.

A második vidéken, a központi mezőgazdasági vidéken más kép tárul elénk. A városi lakosság százalékaránya itt nagyon alacsony s az átlagosnál lassabban növekszik. 1863-tól 1897-ig itt mind a városi, mind a falusi népesség növekedése lényegesen az oroszországi átlag alatt marad. Ez azzal magyarázható, hogy erről a vidékről az áttelepülők

* Hogy helyesen jártunk el, amikor a fővárosi kormányzóságokkal éppen az általunk vett nem-mezőgazdasági kormányzóságokat foglaltuk egybe, azt az bizonyítja, hogy a fővárosok lakossága főleg ezeknek a kormányzóságoknak az elvándorlóival töltődik fel. Az 1890 december 15-i pétervári összeírás szerint Pétervárott összesen 726 ezer paraszt és kispolgár volt; közülük 544 ezer (vagyis háromnegyed részük) abból a 11 kormányzóságból való paraszt és kispolgár, amelyekből az első vidéket összeállítottuk.

hatalmas áradata özönlött a határvidékekre. V. Mihajlovszkij úr számításai szerint 1885-től 1897-ig *körülbelül 3 millió ember*, vagyis a lakosság több mint egy tizede vándorolt el innen*.

A harmadik vidéken, a végeken, azt látjuk, hogy a városi lakosság százalékarányának emelkedése valamelyest az *átlagon alul* maradt (11,2 %-ról 13,3 %-ra, vagyis 100 : 118 arányban, míg az átlag 9,94 %-ról 12,76 %-ra, vagyis 100 : 128 arányban). Ugyanakkor a városi lakosság növekedése itt nemcsak hogy nem volt gyengébb, hanem *sokkal erősebb volt az átlagosnál* (+ 130 % + 97 %-kal szemben). Ennek megfelelően a népességnek a mezőgazdaságból az iparba való áttolódása nagyon erőteljesen haladt előre, de ezt elleplezi a mezőgazdasági népességnek az odavándorlás nyomán bekövetkezett óriási növekedése; ezen a vidéken a falusi népesség az oroszországi 48,5 %-os átlaggal szemben 87 %-kal növekedett. Az egyes kormányzóságokban a népesség iparosodási folyamatának ez az elhomályosulása még szembetűnőbb. Például, Tauria kormányzóságban a városi lakosság százalékaránya 1897-ben ugyanannyi maradt, mint 1863-ban (19,6 %), sőt Herszon kormányzóságban ez az arány még csökkent is (25,9 %-ról 25,4 %-ra), noha a városok növekedése e két kormányzóságban nem sokkal maradt el a fővárosok növekedése mögött (+ 131 %, illetőleg + 135 %, a két fővárosi kormányzóság + 141 %-ával szemben). Ha tehát új földön egy új mezőgazdasági népesség alakul ki, ez a maga részéről a nem-mezőgazdasági népesség még erősebb növekedését vonja maga után.

3. A gyári és kereskedelmi-ipari jellegű helységek és falvak növekedése

A városokon kívül mint ipari központok jelentősek még, először, a külvárosok, amelyek nem mindig a városokhoz tartozóknak számítanak, s amelyek egyre nagyobb

* L. c., 109. old. „Nyugat-Európa legújabb történetében nincsen ehhez a népmozgalomhoz fogható" (110—111. old.).

területet foglalnak el a nagyvárosok környékén; másodszor, az ipari helységek és falvak. Különösen sok az ilyen ipari központ* azokban az ipari kormányzóságokban, amelyekben a városi lakosság százalékaránya rendkívül alacsony**. A városi lakosság vidékek szerint csoportosított számadatainak fenti táblázata azt mutatja, hogy ez a százalékarány a 9 ipari kormányzóságban 1863-ban 7,3%, 1897-ben 8,6% volt. A dolog nyitja az, hogy ezeknek a kormányzóságoknak kereskedelmi és ipari népessége elsősorban nem a városokban, hanem az ipari településeken összpontosul. Vlagyimir, Kosztroma, Nyizsnyij-Novgorod és más kormányzóságok „városai" között eléggé szép számmal vannak olyanok, amelyek lélekszáma nem éri el a háromezret, a kétezret, sőt sokszor még az ezret sem, míg egész sor „településen" csak a gyárimunkások száma 2—3—5 ezer. A reform utáni időszakban — jegyzi meg helyesen az „Áttekintés Jaroszlavl korm.-ról" c. kiadvány szerzője (II. füz. 191. old.) — „a városok még gyorsabban kezdtek növekedni, s ezekkel párhuzamosan növekedtek az újtípusú lakótelepek, amelyek közbülső helyet foglalnak el a város és a falu között: a gyári központok". Fentebb már közöltünk adatokat ezeknek a központoknak hatalmas növekedéséről és az ott összpontosuló gyárimunkások számáról. Láttuk, hogy egész Oroszországban elég sok ilyen központ van, mégpedig nemcsak az ipari kormányzóságokban, hanem a délvidéken is. Az Urálban a városi lakosság százalékaránya igen kicsi: Vjatka és Perm kormányzóságban 1863-ban 3,2%, 1897-ben 4,7%, de nézzük csak, mi az arány a „városi" és az ipari népesség között. Perm kormányzóság krasznoufimszki kerületében a városi lakosság száma 6,4 ezer (1897), míg az 1888—1891. évi zemsztvo-összeírás ennek a kerületnek a gyárvidékein 84,7 ezer lakost számlál, akik közül 56 ezer egyáltalán nem foglalkozik földműveléssel és csak 5,6 ezer az olyanok száma, akik főleg föld-

* Ezekről lásd fentebb a VII. fejezet VIII. pontját és a VII fej. III. mellékletét.

** Ennek a körülménynek a jelentőségéről, amelyre már. Korszak is rámutatott, lásd Volgin helyes megjegyzéseit (I. c., 215—216. old.).

művelessel szerzik meg létfenntartási eszközeiket. A jekatyerinburgi kerületben, a zemsztvo-összeírás szerint, a földnélküliek száma 65 ezer, s 81 ezernek csak kaszálója van. Azaz a városon kívül élő ipari népesség száma csak *két* kerületben nagyobb, mint az egész kormányzóság városi lakosságáé (1897-ben — 195,6 ezer !).

Végül, a gyári településeken kívül az ipari központok közé kell sorolnunk azokat a kereskedelmi-ipari falvakat is, amelyek vagy nagy kusztáripari vidékek élén állanak, vagy kedvező — folyóparti, vasútállomás melletti stb. — fekvésük folytán, a reform utáni időszakban gyors fejlődésnek indultak. Ilyen falvakról a VI. fej. II. pontjában közöltünk néhány példát, s ott láttuk, hogy ezek a falvak, akárcsak a városok, magukhoz vonzzák a falusi népességet és hogy lakosaik rendszerint műveltebbek*. Példaként közöljük még Voronyezs kormányzóság adatait, hogy

* Hogy mennyire jelentős Oroszországban azoknak a falvaknak száma, amelyek a népesség igen nagy központjai, azt a „Katonastat. gyűjt." következő (bár elévült) adataiból ítélhetjük meg: Európai-Oroszország 25 kormányzóságában a hatvanas években 1334 olyan helységet számláltak, amelyek lélekszáma meghaladta a 2000-et. Ebből 108-nak 5—10 ezer, 6-nak 10—15 ezer, 1-nek 15—20 ezer és 1-nek több mint 20 ezer lakosa volt (169. old.). A kapitalizmus fejlődése nemcsak Oroszországban, hanem mindenütt kialakított olyan új ipari központokat, amelyek hivatalosan nem számítanak a városok közé. „A város és falu közötti különbségek elmosódnak — a növekvő ipari városok közelében azért, mert az ipartelepek és a munkáslakások kitolódnak a külvárosokba és a városok környékére; a hanyatló «mezővárosok» közelében azért, mert ezek egyre közelebb jutnak a környező falvakhoz, valamint azért is, mert nagy népességű ipari települések fejlődnek ki... A városi és falusi népesség közötti különbségek elmosódnak a nagyszámú átmeneti forma miatt. A statisztika ezt már régen felismerte, s szakított a város történelmi és jogi fogalmával, és helyette a statisztikai fogalmat használta, amely a lakóhelyeket csak a lakosok száma alapján különbözteti meg" (*Bücher.* „Die Entstehung der Volkswirtschaft", Tübingen 1893, 296—297., 303—304. old.). Az orosz statisztika ebben a tekintetben is erősen elmaradt az európai mögött. Németországban és Franciaországban („Statesman's Yearbook", 536., 474. old.) a több mint 2000 lakosú helységeket, Angliában a net urban sanitary districts (városjellegű egészségügyi körzeteket. — *Szerk.)*, vagyis gyári falvakat és egyebeket is a városok közé sorolják. Ezért a „városi" népességre vonatkozó orosz adatok egyáltalán nem hasonlíthatók össze az európaiakkal.

rámutassunk a városi és nem-városi kereskedelmi-ipari települések viszonylagos jelentőségére. A Voronyezs korm.-ra vonatkozó „Összesítő gyűjtemény“ kombinációs táblázatot közöl, amelyben a *helységek* a kormányzóság nyolc kerülete szerint vannak csoportosítva. Ezekben a kerületekben nyolc város van 56 149 lakossal (1897). A falvak közül kiemelkedik négy falu 9376 portával és 53 732 lakossal, vagyis ezek sokkal nagyobbak, mint a városok. E négy faluban 240 kereskedelmi és 404 ipari üzem van. A porták 60 %-a egyáltalán nem művel földet, 21 % bérmunkással vagy felesben művelteti meg, 71 %-nak nincs sem igásállata, sem gazdasági felszerelése, 63 % egész éven át vásárolja a kenyeret, 86 %-a iparűzéssel foglalkozik. Ha ezeknek a központoknak egész népességét a kereskedelmi-ipari népességhez soroljuk, nemcsak nem túlozzuk, sőt inkább csökkentjük ez utóbbi arányait, mivel ebben a 8 kerületben 21 956 gazdaság egyáltalán nem művel földet. Mindenesetre, a példaképpen ismertetett mezőgazdasági kormányzóságban a városokon kívül élő kereskedelmi-ipari népesség nem kisebb, mint az, amely a városokban él.

4. Az elvándorlók nem-mezőgazdasági iparűzései

Ha a gyári településeket és kereskedelmi-ipari falvakat hozzá is számítjuk a városokhoz, még ezzel korántsem kapjuk meg Oroszország egész ipari népességét. A szabad költözés jogának hiánya, továbbá a paraszti földközösség rendi elzárkózottsága teljesen megmagyarázza Oroszországnak azt a jellemző sajátosságát, hogy itt az ipari népességhez sorolandó a falusi népességnek eléggé jelentős része, amely az ipari központokban dolgozva szerzi meg létfenntartási eszközeit, s amely az év egy részét ezekben a központokban tölti. Az elvándorlók úgynevezett nem-mezőgazdasági iparűzéseiről van szó. A hivatalos felfogás szerint ezek az „iparűzők“ — földművelő parasztok, csak azzal a különbséggel, hogy „mellékkeresetük“ van, és a narodnyik közgazdaságtan képviselőinek többsége, nem sokat törve a fejét, magáévá tette ezt a felfogást.

Hogy ez mennyire tarthatatlan, azt a fentebb kifejtettek után már nem is kell részletesebben bizonyítgatnunk. Mindenesetre, bármilyen eltérően értelmezzük is ezt a jelenséget, nem férhet kétség ahhoz, hogy ez nem egyéb, mint *a népesség eltolódása a mezőgazdaságból a kereskedelmi és ipari foglalkozások felé**. Hogy ez a tény mennyire megváltoztatja azt a képet, amelyet a városok az ipari népesség méreteiről adnak, az a következő példából látható. Kaluga kormányzóságban a városi lakosság százalékaránya sokkal kisebb, mint az oroszországi átlag (8,3 %—12,8 %-kal szemben). Nos, e kormányzóság 1896. évi „Statisztikai áttekintése" a belföldi útlevelekre vonatkozó adatok alapján kiszámítja, hogy a vándormunkások összesen hány hónapot voltak távol lakóhelyüktől. Az eredmény 1491,6 ezer hónap; ha ezt a számot elosztjuk tizenkettővel, akkor kiderül, hogy 124,3 ezer lakos volt távol lakóhelyétől, vagyis *„az egész népességnek körülbelül 11 %-a"* (l. c., 46. old.)! Adjuk ezt hozzá a városi lakossághoz (1897-ben — 97,9 ezer), s így a gyáripari népesség százalékaránya igen jelentős lesz.

Természetesen a nem-mezőgazdasági vándormunkások egy része a városok tényleges lakossága között is felvételre kerül, — vagy beleszámít a fent említett nem-városi gyáripari központok lakosságába. De csak egy része, hiszen ez a népesség állandóan vándorol, s ezért nehéz azt az egyes központok összeírásainál számba venni; azonkívül a népszámlálásokat rendszerint télen tartják, márpedig az iparűző munkások legnagyobb része tavasszal hagyja el otthonát. Íme az erre vonatkozó adatok néhány

* Ny. —on úr egyáltalán *nem vette észre* Oroszországban a népesség iparosodási folyamatát! V. V. úr észrevette és elismerte, hogy a vándormunka fokozódása tulajdonképpen a népesség eltolódása a mezőgazdaságból („A kapitalizmus jövője", 149. old.), de mégsem vette be ezt a folyamatot a „kapitalizmus jövőjét" illetően alkotott elképzeléseinek összességébe, sőt még igyekezett is leplezni azt, azon siránkozva, hogy „vannak emberek, akik mindezt egészen természetesnek találják" (a tőkés társadalom számára? V. V. úr talán el tudja képzelni a kapitalizmust e jelenség nélkül?) „és szinte kívánatosnak tartják" (ibid.). Kívánatosnak, minden „szinte" nélkül, V. V. úr!

kormányzóságról, amelyekben a nem-mezőgazdasági elvándorlás különösen nagy*.

Évszakok	A kiadott személyi igazolványok százalékos megoszlása								
	Moszkva korm. (1885)		Tver korm. (1897)	Szmolenszk korm. (1895)	Pszkov korm. (1895) belföldi útlevél		Kosztroma korm. (1880)		
	férfi	női	férfi és női		férfi és női		férfi		női belföldi útlevél és utazási igazolvány
							belföldi útlevél	utazási igazolvány	
Tél	19,3	18,6	22,3	22,4	20,4	19,3	16,2	16,2	17,3
Tavasz	*32,4*	*32,7*	*38,0*	*34,8*	*30,3*	*27,8*	*43,8*	*40,6*	*39,4*
Nyár	20,6	21,2	19,1	19,3	22,6	23,2	15,4	20,4	25,4
Ősz	27,8	27,4	20,6	23,5	26,7	29,7	24,6	22,8	17,9
Összesen	100,1	99,9	100	100	100	100	100	100	100

* „Виды на жительство, выданные крестьянскому населению Моск. губ. в. 1880 и 1885 гг." [„A parasztlakosságnak Moszkva kormányzóságban 1880-ban és 1885-ben kiadott személyi igazolványok"]. — „Стат. Ежег. Твер. губ. за 1897 г." [„Tver kormányzóság statisztikai évkönyve az 1897. évre"]. — *Zsbankov.* „A vándoripar Szmolenszk kormányzóságban", Szmolenszk 1896. — *Ugyanettől a szerzőtől:* „A vándormunka hatása stb.", Kosztroma 1887. — „Pszkov kormányzóság paraszti lakosságának iparűzése", Pszkov 1898. — A Moszkva kormányzósági százalékarányokban előforduló hibákat nem tudtuk helyesbíteni, mivel nem állnak rendelkezésünkre abszolút számok. — Kosztroma kormányzóságra vonatkozólag csak kerületek szerint vannak adatok, s ezek is csak százalékokban; a kerületi adatok átlagait kellett tehát vennünk és ezért Kosztroma kormányzóság adatait külön is választottuk. Jaroszlavl kormányzóságra vonatkozólag azt tartják, hogy egész éven át az elvándorló iparűzők 68,7 %-a marad távol; ősszel és télen 12,6 %, tavasszal és nyáron 1 ,7 %. Különben, Jaroszlavl kormányzóság adatai („Áttekintés Jaroszlavl korm.-ról", 2. füz. Jaroszlavl 1896) nem hasonlíthatók össze az előbbi adatokkal, mivel nem a belföldi útlevelek adataira, hanem lelkészek stb. kijelentéseire támaszkodnak.

A legtöbb belföldi útlevelet mindenütt tavasszal adják ki. Eszerint az otthonuktól ideiglenesen távolmaradó munkások nagy része nem kerül be a városi összeírásokba*. De ezeket az ideiglenes városi lakosokat is több joggal sorolhatjuk a városi lakossághoz, mint a falusihoz: „Az a család, amely egész éven át vagy az év nagyobb részében a városban szerzi meg létfenntartási eszközeit, sokkal több joggal tekintheti lakóhelyének a várost, amely megélhetését biztosítja, mint a falut, amelyhez csak rokoni és fiskális kapcsolatok fűzik"**. Milyen óriási jelentőségük van még ma is ezeknek a fiskális kapcsolatoknak, az például abból is látható, hogy az elvándorló kosztromaiak közül „a gazdák csak néha kapják meg érte (a földért) az adóknak legalább egy kisebb részét, s rendszerint csak azért adják bérbe, hogy a bérlők vesződjenek vele, az összes adókat viszont maguk a gazdák fizetik" (D. Zsbankov. „Asszonyok földje", Kosztroma 1891. 21. old.). Az „Áttekintés Jaroszlavl korm.-ról" c. kiadványban (II. füz. Jaroszlavl 1896) szintén több utalást találunk arra, hogy az elvándorló iparűző munkások kénytelenek megváltani magukat a falutól és az osztásföldtől (28., 48., 149., 150., 166. és más oldalak)***.

---

* Tudjuk, hogy például Szentpétervár külvárosaiban a lakosság száma nyáron nagymértékben megnő.

** „Kaluga korm. stat. áttekintése az 1896. évre", Kaluga 1897. II. rész, 18. old.

*** „Az elvándorlók iparűzése ... olyan jelenség, amely elleplezi a városok szüntelen növekedését ... A közösségi földbirtoklás, valamint az orosz pénzügyi és közigazgatási rendszer különböző sajátosságai nem adnak a parasztnak módot arra, hogy olyan könnyen városi lakossá változzon, mint Nyugaton ... Jogi kötelékek fenntartják az elvándorló kapcsolatát a faluval, de lényegében, foglalkozása, szokásai és ízlése szerint teljesen hozzáidomult a városhoz és eléggé gyakran terhesnek érzi ezt a kapcsolatot" („Russzkaja Miszl", 1896. 11. sz. 227. old.). Ez nagyon helyes, de publicistától többet várunk. Miért nem foglalt határozottan állást a szabad költözés joga, a földközösségből való szabad kiválás joga mellett? Liberálisaink még mindig félnek narodnyikjainktól. Pedig nincs miért.

Most viszont összehasonlítás céljából lássuk, mit mond a narodnyiksággal rokonszenvező Zsbankov úr: „A városi vándormunka, mondhatni, villámhárító (sic!), amely véd fővárosaink és nagyvárosaink rohamos növekedése és a városi, földnélküli proletariátus növekedése ellen. A vándormunkának ezt a hatását mind

Vajon mennyi a nem-mezőgazdasági vándormunkások száma? A különböző elvándorló iparűző munkások száma legalább *5—6 millió*. Ugyanis 1844-ben Európai-Oroszországban vagy 4,67 millió belföldi útlevelet és utazási igazolványt* adtak ki, s az útlevélkiállításból származó bevétel 1884-től 1894-ig több mint harmadával növekedett (3,3 millió rubelről 4,5 millióra). 1897-ben Oroszországban összesen 9495,7 ezer belföldi útlevelet és utazási igazolványt adtak ki (ebből 9333,2 ezret Európai-Oroszország 50 kormányzóságában). 1898-ban 8259, 9 ezret (Európai-Oroszországban 7809,6 ezret)**. A fölös (mármint a helyi kereslethez viszonyítva fölös) munkások számát Sz. Korolenko úr Európai-Oroszországban 6,3 millióra becsülte. Fentebb (III. fej. IX. pont, 237—238. old.) láttuk, hogy a 11 mezőgazdasági kormányzóságban kiadott belföldi útlevelek száma meghaladta Sz. Korolenko úr számadatait (2 millió 1,7 millióval szemben). Most hozzáadhatjuk 6 nem-mezőgazdasági kormányzóság megfelelő adatait: Korolenko úr ezekben a kormányzóságokban 1287,8 ezerre becsüli a fölös munkások számát, a kiadott belföldi útlevelek

---

egészségügyi, mind társadalom-gazdasági tekintetben hasznosnak kell tartanunk: amíg a nép tömege nem szakadt el teljesen a földtől, amely némi támaszt nyújt a vándormunkásoknak" (s ettől a „támasztól" pénzzel váltják meg magukat!). „addig ezek a munkások nem válhatnak a tőkés termelés vak eszközeivé, s megmarad a remény, hogy földművelő-iparűző közösségek jönnek majd létre" („Jurigyicseszkij Vesztnyik", 1890. 9. sz. 145. old.). Csakugyan, talán nem hasznos dolog, hogy megmaradnak a kispolgári remények? Ami pedig a „*vak* eszközt" illeti, az európai tapasztalatok is és az Oroszországban megfigyelt összes tények amellett szólnak, hogy ez a minősítés sokkal, de sokkal inkább vonatkozik arra a munkásra, aki továbbra is kapcsolatban marad a földdel és a patriarchális viszonyokkal, mint arra, aki széttépte ezeket a kötelékeket. Magának Zsbankov úrnak a számai és adatai is azt bizonyítják, hogy az elvándorló pétervári művelteb is, kulturáltabb is, fejlettebb is, mint a megtelepedett kosztromai valamelyik „erdei" kerületben.

* *L. Veszin.* „A vándormunka jelentősége stb." „Gyelo", 1886. 7. sz. és 1887. 2. sz.

** „Статистика производств, облагаемых акцизом и т. д., за 1897—1898 гг." [„A fogyasztásiadó-köteles iparágak 1897—1898. évi statisztikája"], Szentpétervár 1900. A Közvetett Adók Főigazgatóságának kiadása.

száma pedig 1298,6 ezer*. Eszerint Európai-Oroszország 17 kormányzóságában (11 feketeföldű plusz 6 nem-feketeföldű) Sz. Korolenko úr 3 millióra becsülte a fölös (a helyi kereslethez viszonyítva fölös) munkások számát. Ugyanakkor azonban a kilencvenes években ebben a 17 kormányzóságban 3,3 millió belföldi útlevelet és utazási igazolványt adtak ki. 1891-ben ez a 17 kormányzóság szolgáltatta az útlevélkiállításból származó bevétel 52,2 %-át. Tehát a *vándormunkások száma minden valószínűség szerint meghaladja a 6 milliót*. Végül, a zemsztvostatisztika adatai alapján (amelyek legnagyobbrészt elévültek) Uvarov úr arra a következtetésre jutott, hogy Sz. Korolenko számadata közel áll az igazsághoz s a vándormunkások 5 milliós száma — „igen valószínű“**.

Felmerül most a kérdés, milyen nagy a nem-mezőgazdasági és a mezőgazdasági vándormunkások száma. Ny. —on úr nagyon merészen és egészen helytelenül azt állítja, hogy „az elvándorló parasztok iparűzéseinek óriási többsége éppen mezőgazdasági vándormunka“ („Értekezések“, 16. old.). Csaszlavszkij, akire Ny. —on úr hivatkozik, sokkal óvatosabban fejezi ki magát, semmiféle adatot nem közöl és általános kijelentésekre szorítkozik azoknak a vidékeknek nagyságát illetően, amelyekről a munkások egyik és másik fajtája kikerül. Ny. —on úrnak a vasúti személyforgalomra vonatkozó adatai viszont egyáltalán semmit sem bizonyítanak, mert a nem-mezőgazdasági munkások túlnyomórészt szintén tavasszal indulnak el otthonról, és emellett összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben veszik igénybe a vasutat, mint a mezőgazdasági munkások***. A mi feltevésünk, éppen ellenkezőleg, az, hogy a vándormunkások többsége (ha

* Ezek a kormányzóságok: Moszkva (1885-ös, elévült adatok), Tver (1896), Kosztroma (1892), Szmolenszk (1895), Kaluga (1895) és Pszkov (1896). A forrásokat fentebb megjelöltük. Az adatok mindenfajta utazási engedélyre vonatkoznak, férfiakéra és nőkére egyaránt.

** „Vesztnyik obscseszt vennoj gigieni, szugyebnoj i praktyicseszkoj megyicini“, 1896. július. *M. Uvarov*. „A vándormunka hatása Oroszország közegészségügyi viszonyaira“. Uvarov úr 20 kormányzóság 126 kerületének adatait foglalta össze.

*** V. ö. fentebb, 238. old., jegyzet.

nem is „óriási“ többsége) valószínűleg nem-mezőgazdasági munkás. Ezt a véleményünket, először is, az útlevélkiállításból származó bevétel megoszlásának adataira és, másodszor, Veszin úr adataira alapozzuk. A „különféle illetékekből“ származó bevételek (e bevételeknek több mint a harmada az útlevélkiállításból származó bevétel) megoszlásának 1862/63-as adataira támaszkodva már Flerovszkij is azt a következtetést vonta le, hogy a legtöbb paraszt a fővárosi és a nem-mezőgazdasági kormányzóságokból megy el vándormunkára*. Ha azt a 11 nem-mezőgazdasági kormányzóságot vesszük, amelyet fentebb (e pont 2. alpontjában) mint egy vidéket foglaltunk össze, s amelyekből túlnyomórészt nem-mezőgazdasági munkások vándorolnak el, azt látjuk, hogy ezekben a kormányzóságokban 1885-ben egész Európai-Oroszország népességének csak 18,7 %-a élt (1897-ben 18,3 %), míg 1885-ben az útlevélkiállításból származó bevételnek 42,9 %-át adták (1891-ben 40,7 %)**. De nagyon sok más kormányzóságból is vándorolnak el nem-mezőgazdasági munkások, ezért fel kell téteeleznünk, hogy a mezőgazdasági munkások a vándormunkásoknak kevesebb, mint a felét teszik. Veszin úr Európai-Oroszország 38 kormányzóságát (amelyekre az utazási engedélyek 90 %-a jut) aszerint csoportosítja, hogy a különféle vándormunkák közül melyik van túlsúlyban, és a következő adatokat közli***:

* „A munkásosztály helyzete Oroszországban“, Szentpétervár 1869. 400. és köv. oldalak.

** Az útlevélkiállításból származó bevételek adatai az 1884—1885-re és az 1896. évre vonatkozó „Oroszországi adatgyűjteményből“ valók. 1885-ben ez a bevétel Európai-Oroszországban minden ezer lakosra 37 rubel volt, a 11 nem-mezőgazdasági kormányzóságban pedig ezer lakosra 86 rubel.

*** A táblázat két utolsó oszlopát mi csatoltuk. Az I. csoportba a következő kormányzóságok kerültek: Arhangelszk, Jaroszlavl, Kaluga, Kosztroma, Moszkva, Novgorod, Perm, Szentpétervár, Tver, Vjatka, Vlagyimir és Vologda; a II-ba; Kazán, Nyizsnyij-Novgorod, Rjazany, Szmolenszk és Tula; a III-ba: Besszarábia, Csernyigov, Don, Harkov, Herszon, Jekatyerinoszlav, Kiev, Kurszk, Orenburg, Orel, Penza, Podolszk, Poltava, Szamára, Szarátov, Szimbirszk, Tambov, Tauria, Ufa, Volhinia és Voronyezs. — Ez a csoportosítás különben bizonyos fokig helytelen, mert túlozza a mezőgazdasági vándormunka jelentőségét. Szmolenszk, Nyizsnyij-Novgorod és Tula kormányzóságnak az I. csoportban a helye

A kormányzóságok csoportjai	A személyi igazolványok száma 1884-ben (ezerben)			A népesség száma 1885-ben ezerben	Az ezer lakosra eső személyi igazolványok száma
	Belföldi útlevél	Utazási igazolvány	Öszszesen		
I. 12 korm., ahol a nemmezőgazdasági vándormunka van túlsúlyban	967,8	794,5	1 762,3	18 643,8	94
II. 5 korm., átmeneti jelleggel	423,9	299,5	723,4	8 007,2	90
III. 21 korm., ahol a mezőgazdasági vándormunka van túlsúlyban	700,4	1 046,1	1 746,5	42 518,5	41
38 kormányzóság	2 092,1	2 140,1	4 232,2	69 169,5	61

„Ezek a számok azt mutatják, hogy az elvándorlók iparűzése az első csoportban jobban van elterjedve, mint az utolsóban ... A közölt számokból látható az is, hogy a vándormunkások különböző csoportjaiban a távolmaradás tartama is különböző. Ott, ahol túlsúlyban vannak az elvándorlók nem-mezőgazdasági iparűzései, a távolmaradás tartama is sokkal jelentősebb“ („Gyelo“, 1886. 7. sz. 134. old.).

Végül, a fogyasztásiadó-köteles iparágak fentebb közölt statisztikája lehetővé teszi, hogy a kiadott személyi igazolványok számát elosszuk Európai-Oroszországnak mind az 50 kormányzósága közt. Miután Veszin úr csoportosítását a fenti értelemben helyesbítettük és az 1884-ben kimaradt 12 kormányzóságot is besoroltuk a fenti három csoportba (az I. csoportba Olonyec és Pszkov

---

(v. ö.: „Nyizsnyij-Novgorod korm. mezőgazdasági áttekintése az 1896. évre“, XI. fej. — „Tula korm. 1895. évi statisztikai zsebkönyve“, VI. rész, 10. old.; eszerint az elvándorló iparűzők száma 188 ezer fő — Sz. Korolenko úr pedig csak 50 ezer fölös munkást számolt! — s ebből a 6 északi, nem-feketeföldű kerületben 107 ezer). Kurszk kormányzóságnak a II. csoportba kell kerülnie (Sz. Korolenko l.c.: 7 kerületből nagyobbrészt kézműves iparűzésre, a fennmaradó 8 kerületből csak mezőgazdasági munkára vándorolnak el). Sajnos, Veszin úr az utazási engedélyek számát illetőleg nem közöl kormányzóságok szerinti adatokat.

kormányzóságot; a II-ba a balti és északnyugati kormányzóságokat, azaz 9 kormányzóságot; a III-ba Asztrahán kormányzóságot), a következő képet kapjuk:

A kormányzóságok csoportjai	A kiadott személyi igazolványok száma	
	1897	*1898**
I. 17 korm., ahol a nem-mezőgazdasági vándormunka van túlsúlyban	4 437 392	3 369 597
II. 12 korm., átmeneti jelleggel	1 886 733	1 674 231
III. 21 korm., ahol a mezőgazdasági vándormunka van túlsúlyban	3 009 070	2 765 762
Az 50 korm.-ban összesen	9 333 195	7 809 590

Ezek szerint az adatok szerint az elvándorlók iparűzései az I. csoportban jóval nagyobb mértékben vannak elterjedve, mint a III-ban.

Kétségtelen tehát, hogy a népesség mozgása Oroszország nem-mezőgazdasági övezetében összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a mezőgazdaságiban. A nem-mezőgazdasági vándormunkások száma nyilván felülmúlja a mezőgazdaságiakét s *legalább hárommillióra rúg.*

A vándormunka óriási és egyre erősödő elterjedését bizonyítja minden forrás. Az útlevélkiállításból származó bevétel az 1868. évi 2,1 millió rubelről (1866-ban 1,75 millió rubel) 1893/94-ig 4,5 millió rubelre növekedett, vagyis több mint megkétszereződött. A kiadott belföldi útlevelek és utazási igazolványok száma Moszkva kormányzóságban 1877-től 1885-ig 20 %-kal (férfiak), illetve 53 %-kal (nők) növekedett; Tver kormányzóságban 1893-tól 1896-ig 5,6 %-kal; Kaluga kormányzóságban 1885-től 1895-ig 23 %-kal (a távol töltött hónapok száma pedig 26 %-kal); Szmolenszk kormányzóságban 1875-től 1885-ig 100 ezerről

* Mellesleg. Az áttekintés szerzője (id. mű, VI. fej. 639. old.) a kiadott belföldi útlevelek számának 1898. évi csökkenését azzal magyarázza, hogy a rossz termés és a mezőgazdasági gépek elterjedése miatt kevesebb nyári munkás vándorolt el a déli kormányzóságokba. Ez a magyarázat fabatkát sem ér; hiszen a kiadott személyi igazolványok száma a legkisebb mértékben a III. csoportban, a legnagyobb mértékben pedig az I. csoportban csökkent. Vajon egyáltalán összehasonlítható-e az 1897. és az 1898. évi nyilvántartási módszer? *(Jegyzet a 2. kiadáshoz.)*

117 ezerre, illetve 1895-ig 140 ezerre; Pszkov kormányzóságban 1865—1875-től 1876-ig 11 716-ról 14 944-re, illetve 1896-ig 43 765-re (férfiak). Kosztroma kormányzóságban 1868-ban minden 100 férfira 23,8 s minden 100 nőre 0,85 belföldi útlevél és utazási igazolvány jutott, 1880-ban pedig 33,1, illetve 2,2. És így tovább, és így tovább. A nem-mezőgazdasági vándormunka — akárcsak a népesség eltolódása a mezőgazdaságból a városba — *haladó jelenség*. Kiragadja a népességet az elhanyagolt és elmaradott, a történelem országútjától félreeső, istenhátamögötti falvakból és belesodorja a modern társadalmi élet forgatagába. Csökkenti a népesség írástudatlanságát*, növeli öntudatát**, pallérozza a népességet és kulturális szükségleteket olt belé***. A parasztokat „magasabbrendű szempontok" ösztönzik elvándorlásra, vagyis a pétervariak jó megjelenése és biztos fellépése; keresik, „hol jobb". „A pétervári munkát és életet könnyebbnek tartják, mint a falusit"****. „A falusiakat általában *szürkéknek* nevezik, és az a különös, hogy ezek még csak meg sem sértődnek,

* Zsbankov. „A vándormunka hatása stb.", 36. és köv. oldalak. Az írni-olvasni tudó férfiak százalékaránya Kosztroma kormányzóság elvándorló kerületeiben = 55,9 %, a gyári kerületekben = 34,9 %, a megtelepedett (erdei) kerületekben = 25,8 %; a nőké: 3,5 %, 2,0 %, illetve 1,3 %; az iskolásoké: 1,41 %, 1,43 %, illetve 1,07 %. Az elvándorló kerületekben a gyermekek között még olyanok is vannak, akik Szentpétervárott tanulnak.

** „Az írni-olvasni tudó pétervariak határozottan jobban és hozzáértőbben gyógyítják magukat" (ibid., 34. old.), úgyhogy a ragályos betegségek nem pusztítanak közöttük annyira, mint a „*kis kultúrájú*" (a szerző kiemelése) járásokban.

*** „Az elvándorló kerületek, életkörülményeiket tekintve, jelentősen felülmúlják a mező- és erdőgazdasági vidékeket ... A pétervariak öltözéke sokkal tisztább, csinosabb és egészségesebb ... A gyerekeket tisztábban tartják, s ezért ritkább közöttük a rüh és egyéb bőrbetegség" (ibid., 39. old.; v. ö. „A vándormunka Szmolenszk korm.-ban", 8. old.). „Az elvándorló falvak élesen különböznek a megtelepedett falvaktól: a házak, a ruházat, a szokások és szórakozások ott inkább a kispolgári életre emlékeztetnek, mint a parasztira" („A vándormunka Szmolenszk korm.-ban", 3. old.). Kosztroma kormányzóság elvándorló járásaiban „minden második házban találunk papirost, ceruzát, tintát és tollat" („Asszonyok földje", 67—68. old.).

**** „Asszonyok földje", 26—27. és 15. old.

hanem egymást is így hívják és panaszkodnak szüleikre, hogy nem adták őket oda Pétervárra tanulni. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek a *szürke* falusiak sem olyan szürkék, mint a tisztán mezőgazdasági vidékek falvainak lakosai: önkéntelenül is átveszik a pétervár iak külsőségeit és szokásait; a fővárosi fény közvetve őket is besugározza"*. Jaroszlavl kormányzóságban (egyesek meggazdagodásán kívül) „van még egy másik ok is, amely mindenkit elhajt otthonából. S ez a közvélemény, amely azt az embert, aki nem élt Pétervárott vagy másutt, és aki földműveléssel vagy valamilyen mesterséggel foglalkozik, egész életére kanásznak nevezi el, s az ilyen ember nehezen kap menyasszonyt" („Áttekintés Jaroszlavl korm.-ról", II. 118. old.). A városba való elvándorlás fejleszti a paraszt állampolgári egyéniségét, mert kiszabadítja a falvakban oly erős patriarchális és személyi függőség és a rendi kötelékek korlátai közül** . . . „A legfontosabb tényező, amely miatt vándormunka van, az, hogy a nép körében az egyén öntudatosodik. A jobbágyi függőségtől való megszabadulás, a falusi népesség legéletrevalóbb részének már huzamosabb idő óta tartó érintkezése a városi élettel, régen felébresztette Jaroszlavl kormányzóság parasztjában azt a vágyat, hogy megvédje «én»-jét, kivergődjön abból a nyomorúságos és függő helyzetből, amelyre a falusi élet körülményei kárhoztatták, és jómódú, független, megbecsült emberré legyen . . . A kenyerét faluján kívül kereső paraszt szabadabbnak, a többi rendhez tartozókkal egyenlőbbnek és sok más tekintetben is függetlenebbnek érzi magát, s ezért a falusi ifjúság egyre erősebben törekszik a városba" („Áttekintés Jaroszlavl korm.-ról", 189—190. old.).

A városba való elvándorlás lazítja a régi patriarchális család kötelékeit, a nő itt önállóbb helyzetben van, a férfival inkább egyenjogú. „A megtelepedett vidékekhez

---

* Ibid., 27. old.

** Például Kosztroma kormányzóság parasztjai egyebek közt azért igyekeznek a kispolgári rendbe kerülni, mert tartanak az esetleges „testi fenyítéstől", amely „a kiöltözött pétervári szemében még sokkal borzalmasabb, mint a szürke falusi ember előtt" (ibid., 58. old.).

képest a szoligalicsi és csuhlomai család“ (Kosztroma kormányzóságnak azok a kerületei, amelyekben az elvándorlás legnagyobb) „sokkal kevésbé szilárd, nemcsak a családfő patriarchális hatalmát, hanem a szülők és a gyermekek, a férj és a feleség viszonyát illetőleg is. A 12 éves korukban Pétervárra küldött fiúktól természetesen nem lehet elvárni, hogy túlságosan szeressék szüleiket és ragaszkodjanak a szülői házhoz; akaratlanul is kozmopolitákká válnak: «ahol jó dolgom van, ott a hazám»“*. „A szoligalicsi nő, aki hozzászokott ahhoz, hogy meglegyen a férj hatalma és támogatása nélkül, egyáltalán nem hasonlít a mezőgazdasági övezet elnyomott parasztasszonyához: független, önálló ... A nő verése és kínzása itt ritka kivétel ... Általában a nő és a férfi egyenlősége csaknem mindenütt és mindenben megnyilvánul“**.

Végül — last but not least*** — a nem-mezőgazdasági elvándorlás nemcsak az elvándorló bérmunkások munkabérét növeli, *hanem az otthonmaradókét is*.

Ez a tény legszembetűnőbben abban az általánosan tapasztalható jelenségben jut kifejezésre, hogy a nemmezőgazdasági kormányzóságok, amelyekben a munkabér magasabb, mint a mezőgazdasági kormányzóságokban, ez utóbbiakból magukhoz vonzzák a falusi munkásokat****. Lássuk erre vonatkozólag Kaluga kormányzóság érdekes adatait:

A kerületek csoportjai az elvándorlás méretei szerint	Férfi vándormunkások a férfinépesség %-ában	Havi kereset, rubelben	
		iparűző vándormunkások	állandó mezőgazdasági munkások
I.	38,7	9	5,9
II.	36,3	8,8	5,3
III.	32,7	8,4	4,9

„Ezek a számok teljesen megmagyarázzák ... azt, hogy 1) a vándormunka hatással van a munkabér emelkedésére a mezőgazdasági termelésben és hogy 2) elvonja

* Ibid., 88. old.

** „Jurigyicseszkij Vesztnyik“, 1890. 9. sz. 142. old.

*** — végül, de nem utolsó sorban. — *Szerk.*

**** V. ö. IV. fej. IV. pont 272—273. old.

a népesség legjobb erőit"*. Nemcsak a pénzbér emelkedik, hanem a reálbér is. A kerületeknek abban a csoportjában, amelyben mintegy 60 vándormunkás jut 100 munkásra, az állandó gazdasági cseléd átlagos évi bére — 69 rubel vagy 123 pud rozs; a 42—60% vándormunkást adó kerületekben — 64 rubel vagy 125 pud rozs; a 40%-nál kevesebb vándormunkást adó kerületekben — 59 rubel vagy 116 pud rozs**. Ennek megfelelően ezekben a kerületcsoportokban a munkáshiányról panaszkodó levelek százaléka szabályosan csökken: 58% — 42% — 35%. A feldolgozó iparban a munkabér magasabb, mint a mezőgazdaságban, s „az iparűzés, nagyon sok tudósító megállapítása szerint, hozzájárul ahhoz, hogy a parasztság körében új szükségletek jelentkeznek (tea, karton, csizma, óra stb.), ez emeli a parasztság általános színvonalát és ily módon hatással van a munkabér emelkedésére"***. Íme egy tudósító tipikus kijelentése: „Állandó a hiány (munkásokban), s ennek az az oka, hogy a városkörnyéki népesség el van kényeztetve, a vasúti műhelyekben dolgozik, vagy teljesít szolgálatot. Kaluga és az ottani piac közelsége állandóan a tojás, a tej stb. eladására csábítja a környék népét, s a vásár után általános a részegeskedés a kocsmákban; ennek az az oka, hogy az egész lakosság nagy kereset és naplopás után áhítozik. Mezőgazdasági munkásnak lenni szerintük *szégyen*, s ezért a városba igyekeznek, ahol proletárokká és csavargókká lesznek; a falu pedig híjával van a rátermett, egészséges munkásoknak"****. A vándormunka ilyen értékelését teljes joggal *narodnyik* értékelésnek nevezhetjük. Zsbankov úr, például, amikor rámutat arra, hogy nem a fölös, hanem a „szükséges" munkások távoznak el, akiket aztán a jövevény földművesek helyettesítenek, „nyilvánvalónak" találja, hogy „az ilyen kölcsönös helyettesítés fölötte hátrányos"*****.

* „Kaluga korm. stat. áttekintése az 1896. évre", II. rész, 48. old.

** Ibid., I. rész, 27. old.

*** Ibid., 41. old.

**** Ibid., 40. old.; a szerző kiemelése.

***** „Asszonyok földje", 39. és 8. old. „Nem lesz-e majd ezeknek az igazi földművelőknek (a jövevényeknek) jómódú élete

Kinek hátrányos, Zsbankov úr? „A fővárosi élet *a kultúra sok alantas külsőségére*, fényűzésre és divatos viseletre szoktat, ami fölöslegesen (sic!!) sok pénzt emészt fel"*; a divatra stb. fordított pénz jobbára „improduktív" (!!)** kiadás. Gercenstejn úr valósággal felhördül a „látszat-civilizáció", a „szertelen tobzódás", a „gondtalan tivornyázás", a „vad részegeskedés és kicsapongás" stb. láttán***. A moszkvai statisztikusok a tömeges elvándorlás tényéből egyenesen arra következtetnek, hogy szükség van bizonyos „rendszabályokra", amelyek csökkentenék a vándormunka szükségességét"****. Karisev úr a következőképpen vélekedik az elvándorlók iparűzéseiről: „Nemzetgazdaságunknak ezt az igen fontos problémáját csak a paraszti földhasználat oly mérvű növelése oldhatja meg, hogy az fedezhesse a család legfőbb (!) szükségleteit"*****.

És ezek közül a széplelkű urak közül senkinek sem jut eszébe, hogy mielőtt az „igen fontos problémák megoldásáról" beszélne, először gondoskodni kellene a parasztok szabad költözésének jogáról, a földről való lemondás és a földközösségből való kiválás jogáról, az állam bármely községében, faluban vagy városban való („megváltás"-mentes) letelepedésnek a jogáról!

---

kijózanító hatással a törzslakókra is, akik nem a földben, hanem a vándormunkában látják megélhetésük alapját?" (40. old.) „Egyébként — jegyzi meg bánatosan a szerző — fentebb idéztünk egy példát az ellenkező hatásra." Lássuk ezt a példát. Vologdaiak földet vásároltak és „jómódban éltek". „Amikor az egyik grjazoveci parasztot megkérdeztem, hogy kedvező anyagi viszonyai ellenére miért engedte el fiát Pétervárra, a következő választ kaptam: hát — szegények nem volnánk, de nálunk minden olyan szürke, ő pedig látta a többieket, s maga is kedvet kapott a kiművelődésre, hiszen idehaza is amolyan tudósféle volt" (25. old.). Szegény narodnyikok! Hogyne bánkódnának, amikor még a jómódú, földet vásárló szántóvető muzsikok példája sem tudja „kijózanítani" az ifjúságot, amely a „kiművelődés" vágyától sarkallva, menekül a „biztonságot nyújtó osztásföldtől"!

* „A vándormunka hatása stb.", 33. old., a szerző kiemelése.

** „Jurigyicseszkij Vesztnyik", 1890. 9. sz. 138. old.

*** „Russzkaja Miszl" (nem „Russzkij Vesztnyik", hanem „Russzkaja Miszl"), 1887. 9. sz. 163. old.

**** „Személyi igazolványok stb.", 7. old.

***** „Russzkoje Bogatsztvo", 1896. 7. sz. 18. old. Vagyis, a

Tehát, a népesség eltolódása a mezőgazdaságból Oroszországban a városok növekedésében jut kifejezésre (amelyet a belső gyarmatosítás részben elhomályosít), továbbá a külvárosok, a gyári és kereskedelmi-ipari falvak és helységek növekedésében, valamint a nemmezőgazdasági elvándorlásban. Mindezek a jelenségek, amelyek a reform utáni időszakban horizontálisan és vertikálisan gyors ütemben fejlődtek ki, és tovább fejlődnek, a tőkés fejlődés szükségszerű alkotó elemei, és a régi életformához képest nagy haladást jelentenek.

III. A BÉRMUNKA ALKALMAZÁSÁNAK NÖVEKEDÉSE

A kapitalizmus fejlődésének kérdésében a legnagyobb jelentősége alighanem annak van, hogy milyen mértékben terjedt el a bérmunka. A kapitalizmus az árutermelés fejlődésének az a foka, amikor a munkaerő is áruvá válik. A kapitalizmus alaptendenciája, hogy a nemzetgazdaság összes munkaerőit csak a munkások és vállalkozók közötti adásvétel lebonyolítása után kapcsolják be a termelésbe. Miként nyilvánult meg ez a tendencia a reform utáni Oroszországban, azt fentebb igyekeztünk részletesen megvizsgálni, most pedig hadd foglaljuk össze, milyen eredményre jutunk ebben a kérdésben. Először is összegezzük azokat az adatokat, amelyeket a munkaerő-eladók számára vonatkozólag az előző fejezetekben közöltünk, ezután pedig (a következő pontban) a munkaerő-vásárlók állományát fogjuk körvonalazni.

A munkaerő-eladók az ország dolgozó lakosságából kerülnek ki, amely részt vesz az anyagi javak termelésében. Becslések szerint a lakosságnak ez a része körülbelül 15 $^1/_2$ millió felnőtt férfimunkás*. A II. fejezetben kimu-

---

„legfőbb" szükségleteket az osztásföldnek kell fedeznie, a többi szükségletet pedig — nyilvánvalóan a „helyi mellékkeresetnek", amelyre megvan a mód abban a „faluban", mely „híjával van a rátermett és egészséges munkásoknak"!

* Az „Összesített stat. anyag stb." c. kiadvány (a miniszteri bizottság irodájának kiadása, 1894) adata: 15 546 618. Ezt a számot a következőképpen kapták. Abból indultak ki, hogy a városi lakosság

tattuk, hogy a parasztság alsó csoportja nem egyéb, mint falusi proletariátus; azt is megjegyeztük (173. old., jegyzet), hogy a formákat, amelyekben ez a proletariátus munkaerejét eladja, alább fogjuk elemezni. Most összegezzük az előző fejtegetésben felsorolt bérmunkás-kategóriák létszámát: 1) mezőgazdasági bérmunkások. Számuk körülbelül $3\,^1/_2$ millió (Európai-Oroszországban). 2) A gyári, bányaipari és vasúti munkások — mintegy $1\,^1/_2$ millió. Összesen ötmillió hivatásos bérmunkás. Továbbá, 3) építőmunkások — körülbelül 1 millió. 4) Erdőipari munkások (fadöntés és az első megmunkálás, úsztatás stb.), földmunkások, a vasútépítő munkások, rakodómunkások és általában az ipari központokban alkalmazott mindenféle alkalmi munkás. Számuk körülbelül 2 millió*. 5) A tőkések által foglalkoztatott otthonmunkások, továbbá a feldolgozó iparban foglalkoztatott bérmunkások, akiket nem sorolnak a „gyáriakhoz". Számuk mintegy 2 millió.

Összesen — *körülbelül tízmillió bérmunkás*. Ennek hozzávetőlegesen $^1/_4$-e nő és gyermek**, ezt levonjuk — marad *$7\,^1/_2$ millió felnőtt férfi bérmunkás*, vagyis *körülbelül a fele* az ország egész felnőtt férfilakosságának, amely részt vesz az anyagi javak termelésében***. A bérmunkások

---

azonos az anyagi javak termelésében részt nem vevő lakossággal. A felnőtt paraszti férfinépesség számát 7%-kal kisebbítették ($4\,^1/_2$% katonai szolgálati idejét tölti, $2\,^1/_2$% pedig községi szolgálatban áll).

* Fentebb láttuk, hogy csak az erdőmunkásoknak a számát körülbelül 2 millióra becsülik. A munka két utóbbi fajtájával foglalkozó munkások számának meg kell haladnia a nem-mezőgazdasági vándormunkások számát, mert az építőmunkások, az alkalmi munkások és különösen az erdőmunkások egy része nem a vándormunkások, hanem a helyi munkások közé tartozik. Azt pedig láttuk, hogy a nem-mezőgazdasági vándormunkások száma legalább 3 millió.

** A gyáriparban a nők és gyermekek száma, mint láttuk, valamivel több, mint a munkások $^1/_4$-e. A bányaiparban, az építőiparban, az erdőiparban stb. nagyon kevés nőt és gyermeket foglalkoztatnak. Ezzel szemben a tőkés otthonmunkában valószínűleg nagyobb mértékben veszik ki részüket a termelésből, mint a férfiak.

*** Félreértések elkerülése végett hozzátesszük, hogy ezek a számok egyáltalán nem tartanak igényt statisztikai pontosságra; csak hozzávetőlegesen akarjuk szemléltetni a bérmunka formáinak sokféleségét és a bérmunkások nagy számát.

ez óriási tömegének egy része teljesen szakított a földdel és kizárólag munkaerejének eladásából él. Ide tartozik a gyárimunkások (és kétségtelenül a bányaipari munkások és a vasúti munkások) óriási többsége, továbbá az építőmunkások, a hajózási munkások és az alkalmi munkások egy része, végül a tőkés manufaktúra munkásainak eléggé jelentékeny hányada és a nem-mezőgazdasági központoknak azok a lakosai, akik otthonmunkát végeznek a tőkéseknek. A második része, egy nagy rész, még nem szakított a földdel, kiadásait részben talpalatnyi földjén folytatott gazdaságának termékeiből fedezi, tehát azt az osztásföldes bérmunkás típust alkotja, amelyet a II. fejezetben igyekeztünk behatóan jellemezni. Az előző fejtegetések során már kimutattuk, hogy a bérmunkásoknak ez az egész óriási tömege főleg a reform utáni időszakban alakult ki és továbbra is gyorsan növekszik.

Le kell szögeznünk, hogy következtetésünknek nagy jelentősége van a kapitalizmus teremtette viszonylagos túlnépesség (vagy munkanélküli tartaléksereg) kérdésében. A nemzetgazdaság valamennyi ágának bérmunkáslétszámára vonatkozó adatok igen szemléltetően mutatják a narodnyik közgazdaságtan alapvető hibáját ebben a kérdésben. Mint más helyen („Tanulmányok", 38—42. old.*) már volt alkalmunk rámutatni, ez a hiba abban áll, hogy a narodnyik közgazdászok (V. V., Ny. —on úr és mások), akik sokat beszéltek a munkásoknak a kapitalizmus által való „felszabadításáról", nem is gondoltak az oroszországi tőkés túlnépesedés konkrét formáinak tanulmányozására; továbbá abban, hogy egyáltalán nem értették meg, hogy a kapitalizmus puszta léte és fejlődése szempontjából elengedhetetlenül szükség van a tartalékmunkások óriási tömegére. A „gyári" munkások száma miatti lamentálással és nevetséges számításokkal** a kapitalizmus

---

* Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 174—180. old. — *Szerk.*

** Gondoljunk csak Ny. —on úrnak a munkások „maroknyi" számára vonatkozó kijelentéseire, és V. V. úr következő, valóban klasszikus számítására („Elméleti közgazdaságtani értekezések", 131. old.). Európai-Oroszország 50 kormányzóságában a paraszti rendhez tartozó felnőtt férfimunkások száma 15 547 ezer; ebből a „tőke egyesít" 1020 ezret (863 ezer gyárimunkást + 160 ezer

fejlődésének egyik fő feltételét a kapitalizmus lehetetlenségének, gyarlóságának, talajtalanságának stb. bizonyítékává változtatták. A valóságban azonban az orosz kapitalizmus sohasem érhette volna el fejlettségének mai színvonalát, sőt egyetlen évig sem maradhatott volna meg, ha a kistermelők kisajátítása nem hozott volna létre egy sokmilliós bérmunkás tömeget, amely az első felszólításra kész kielégíteni a mezőgazdasági, az erdőipari, az építőipari, a kereskedelmi, a feldolgozó ipari, a bányaipari, a szállítóipari stb. vállalkozók maximális keresletét. Azt mondjuk: a maximális keresletet, mert a kapitalizmus csak ugrásszerűen fejlődhet, s így a munkaerejük eladására ráutalt termelők számának mindig nagyobbnak kell lennie a kapitalizmus átlagos munkáskeresleténél. Amikor most összegeztük a bérmunkások különböző kategóriáinak létszámát, ezzel egyáltalán nem azt akartuk mondani, hogy a kapitalizmus mindezeket a bérmunkásokat állandóan foglalkoztatni tudja. Ilyen állandó foglalkoztatás a kapitalista társadalomban nincsen és nem is lehet, a bérmunkások bármely kategóriáját nézzük is. A vándorló munkások és a megtelepedett munkások millióinak egy bizonyos hányada mindig a munkanélküli tartalékseregben marad, s ez a tartalék hol óriásira duzzad a válság éveiben vagy valamely vidék egyik-másik iparágának hanyatlása esetén, vagy a munkásokat kiszorító gépi termelés különösen gyors terjedésekor, — hol meg a minimumra csökken, sőt esetleg „munkáshiány“ támad, amire a vállalkozók az ország egyes vidékein, egyes években, egyes iparágakban eléggé gyakran panaszkodnak. A munkanélküliek évi átlagának akár csak hozzávetőleges megállapítása is lehetetlen, mert nincsenek csak valamelyest is megbízható statisztikai adatok; de kétségtelen, hogy ennek a számnak igen nagynak kell lennie: erről tanúskodnak a tőkés

---

vasúti munkást), a többi — „mezőgazdasági lakos“. A „feldolgozó ipar teljes kapitalizálódása“ esetén „a tőkés gyáripar“ még egyszer annyi munkást foglalkoztat majd (7,6 % helyett 13,3 %-ot, a népesség fennmaradó 86,7 %-a pedig „megmarad a földnél s féléven át semmit sem dolgozik“). Bármilyen kommentár nyilvánvalóan csak gyengítené azt a benyomást, amelyet a közgazdaságtan és a gazdasági statisztika e remekbe foglalt mintája kelt.

iparnak, kereskedelemnek és mezőgazdaságnak azok az óriási ingadozásai, amelyekre fentebb többször rámutattunk, továbbá a parasztok alsó csoportjainak költségvetésében mutatkozó szokásos deficitek, amelyeket a zemsztvo-statisztika megállapít. Az ipari és mezőgazdasági proletariátus soraiba taszított parasztok számának növekedése és a bérmunkás-kereslet növekedése — egy és ugyanannak az éremnek a két oldala. Ami pedig a bérmunka formáit illeti, ezek rendkívül változatosak egy olyan tőkés társadalomban, amelyet mindenfelől a kapitalizmus előtti rendszer maradványai és intézményei vesznek körül. Nagy hiba volna figyelmen kívül hagyni a formáknak ezt a változatosságát, s ebbe a hibába esnek azok, akik V. V. úrhoz hasonlóan úgy vélekednek, hogy a kapitalizmus „elkerített magának egy kis zugot egy-másfél millió munkással és nem lép ki belőle“*. A kapitalizmus helyett itt már csak a gépi nagyiparról van szó. De mily önkényesen és mily erőltetetten kerítik itt el ezt a 1 $^1/_2$ millió munkást egy külön „zugban“, amely szerintük nincs is kapcsolatban a bérmunka egyéb területeivel! A valóságban ez a kapcsolat nagyon is szoros, s e kapcsolat jellemzésére elegendő a mai gazdasági rend két fő vonására utalnunk. Először is, ennek a rendnek az alapja a pénzgazdaság. A „pénz hatalma“ az iparban és a mezőgazdaságban, a városban és a falun egyaránt teljes erővel megmutatkozik, de csak a gépi nagyiparban fejlődött ki teljesen, csak ott szorítja ki teljesen a patriarchális gazdaság utolsó maradványait, — néhány óriás intézményben (bankban) összpontosul és közvetlenül összekapcsolódik a nagyüzemi társadalmi termeléssel. Másodszor, a mai gazdasági rend alapja a munkaerő adásvétele. Nézzük csak meg akár a legkisebb mezőgazdasági vagy ipari termelőt, és látni fogjuk, hogy kivétel az, aki nem vállal bérmunkát vagy nem alkalmaz bérmunkásokat. De ezek a viszonyok is csak a gépi nagyiparban fejlődtek ki teljesen, és csak ott szakadnak el végérvényesen a gazdaság korábbi formáitól. Ezért az a „zug“, amely némely narodnyik szemében oly jelentéktelennek tűnik, a valóságban a modern társadalmi

* „Novoje Szlovo“, 1896. 6. sz. 21. old.

viszonyok kvintesszenciája, ennek a „zugnak" népessége pedig, vagyis a proletariátus, a szó szoros értelmében élcsapata, avant garde-ja a dolgozók és kizsákmányoltak egész tömegének*. Ezért, az ebben a „zugban" kialakult viszonyok szemszögéből kell vizsgálnunk az egész mai gazdasági rendet, s csakis így láthatjuk világosan a termelésben résztvevő személyek különféle csoportjai közötti alapvető kölcsönös viszonyokat és következésképpen így tudjuk megvizsgálni a fennálló rend fejlődésének fő tendenciáját. És fordítva, aki hátat fordít ennek a „zugnak" és a kisüzemi patriarchális termelésben uralkodó viszonyok szemszögéből vizsgálja a gazdasági jelenségeket, azt a történelem menete vagy jámbor álmodozóvá, vagy a kisburzsoázia és a földbirtokosok ideológusává változtatja.

IV. A MUNKAERŐ BELSŐ PIACÁNAK KIALAKULÁSA

Amikor most összefoglaljuk azokat az adatokat, amelyeket erről a kérdésről előző fejtegetéseinkben közöltünk, Európai-Oroszország munkásvándorlásának leírására szorítkozunk. Ilyen leírást találunk a földművelési ügyosztály kiadványában**, amely a gazdák közlésein alapul.

---

* Mutatis mutandis (a megváltoztatandók megváltoztatásával. — *Szerk.)*, a gépi nagyiparban alkalmazott bérmunkásoknak a többi bérmunkásokhoz való viszonyáról ugyanazt mondhatjuk, mint amit a Webb-házaspár az angol trade-unionistáknak a trade-unionokon kívülállókhoz való viszonyáról mond. „A trade-unionok tagjai az egész népességnek mintegy 4%-át alkotják... A fizikai munkából élő felnőtt férfimunkások körülbelül 20%-a tömörül a trade-unionok soraiban." De: „Die Gewerkschaftler... zählen... in der Regel die Elite des Gewerbes in ihren Reihen. Der moralische und geistige Einfluss, den sie auf die Masse ihrer Berufsgenossen ausüben, steht deshalb ausser jedem Verhältniss zu ihrer numerischen Stärke" [„A szakszervezeti tagok soraiban... rendszerint ott vannak a szakma legjobbjai. Az az erkölcsi és eszmei befolyás, amelyet szaktársaikra gyakorolnak, összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint számbeli erejük." — *Szerk.*] (S. & B. Webb. „Die Geschichte des britischen Trade Unionismus" [„Az angol trade-unionizmus története"], Stuttgart, Dietz 1895. 363., 365., 381. old.).

** „Mezőgazd. és stat. adatok a gazdálkodók adatszolgáltatásai alapján", V. füz. *Szabad bérmunka* a földbirtokosok gazdaságaiban és a munkások vándorlása az Európai-Oroszország mezőgazdaságára

A munkásvándorlások leírása általános képet ad arról, miképpen is alakul ki tulajdonképpen a munkaerő belső piaca; az idézett kiadvány anyagának felhasználásakor csak arra törekedtünk, hogy megkülönböztessük a mezőgazdasági és a nem-mezőgazdasági munkások vándorlását, habár azon a térképen, amelyet az említett kiadványhoz a munkásvándorlás szemléltetésére mellékeltek, ilyen megkülönböztetést nem tesznek.

A *mezőgazdasági* munkások legfőbb vándorlási irányai a következők: 1) A központi mezőgazdasági kormányzóságokból a déli és keleti határvidékekre. 2) A feketeföldövezet északi kormányzóságaiból annak déli kormányzóságaiba, amelyekből viszont a határvidékekre vándorolnak el a munkások (v. ö. III. fej. IX. pont, 235. old. és X. pont, 240–241. old.). 3) A központi mezőgazdasági kormányzóságokból az ipari kormányzóságokba (v. ö. IV. fej. IV. pont, 272–273. old.). 4) A központi és a délnyugati kormányzóságokból a cukorrépa-ültetvények vidékére (ide vándorol még a galíciai munkások egy része is).

A *nem-mezőgazdasági munkások* vándorlásának legfőbb irányai: 1) A fővárosokba és a nagyvárosokba, főleg a nem-mezőgazdasági kormányzóságokból, de jelentős mértékben a mezőgazdasági kormányzóságokból is. 2) Az iparvidékre Vlagyimir, Jaroszlavl és más kormányzóságok gyáraiba ugyanezekről a vidékekről. 3) Az új ipari központokba vagy új iparágakba, a nem-gyári ipar központjaiba stb. Ide tartozik az elvándorlás a) a délnyugati kormányzóságok répacukorgyáraiba, b) a déli bányavidékre, c) kikötői munkára (Odesszába, Don-Rosztovba, Rigába stb.), d) tőzegkitermelésre Vlagyimir és más kormányzóságokba, e) az uráli bányavidékekre, f) a halászati iparba (Asztrahánba, a Fekete-tengerhez és az Azovi-tengerhez stb.), g) hajózási munkára, erdőirtáshoz és faúsztatásra stb., h) vasúti munkára stb.

Ezek a munkások vándorlásának fő irányai, amelyekről a bérmunkásokat foglalkoztató tudósítók megállapítják, hogy többé-kevésbé jelentősen befolyásolják az egyes

és iparára vonatkozó statisztikai-közgazdaságtani áttekintés alapján. Szerkesztette *Sz. A. Korolenko*. A mezőgazdasági és mezőgazd.-ipari ügyosztály kiadása, Szentpétervár 1892.

vidékeken az elszegődés feltételeit. Hogy világosabb képünk legyen ezeknek a vándorlásoknak a jelentőségéről, egybevetjük velük az elvándorlás és az odavándorlás különböző vidékeinek munkabéreire vonatkozó adatokat. Európai-Oroszország 28 kormányzóságára szorítkozva ezeket a kormányzóságokat a munkások vándorlásának jellege szerint hat csoportra osztjuk, s így a következő adatokat kapjuk* [lásd a táblázatot, 602. old.]:

Ez a táblázat szemléltetően mutatja, mi az alapja annak a folyamatnak, amely kialakítja a munkaerő belső piacát, s következésképpen a kapitalizmus belső piacát is. A két legfontosabb, a kapitalizmus szempontjából a *leginkább* fejlett vidék vonzza a munkások tömegeit; ez a mezőgazdasági kapitalizmus vidéke (a déli és a keleti határvidékek) és az ipari kapitalizmus vidéke (a fővárosi, és az ipari kormányzóságok). A legalacsonyabb a munkabér az elvándorlás vidékén: a központi mezőgazdasági kormányzóságokban, amelyekben a kapitalizmus mind a mezőgazdaságban, mind az iparban a legkevésbé fejlett**;

---

* A többi kormányzóságokat azért hagyjuk ki, mert nem akarjuk fejtegetésünket olyan adatokkal komplikálni, amelyek semmi újat nem mondanak a vizsgált kérdésben; emellett a többi kormányzóság vagy távol esik a tömeges munkásvándorlás fő területeitől (Urál, Észak), vagy néprajzi, illetőleg közigazgatási-jogi sajátosságokat mutat (a balti kormányzóságok, a zsidó települési övezet kormányzóságai, a belorusz kormányzóságok stb.). Az adatokat a fentebb említett kiadványból vettük. A munkabérre vonatkozó adatok kormányzósági átlagok, a nyári napszám három időszaka: a vetés, a kaszálás és az aratás átlaga. Az egyes vidékek (1—6) a következő kormányzóságokat ölelik fel: 1) Tauria, Besszarábia és Don; 2) Herszon, Jekatyerinoszlav, Szamára, Szarátov és Orenburg; 3) Szimbirszk, Voronyezs és Harkov; 4) Kazán, Penza, Tambov, Rjazany, Tula, Orel és Kurszk; 5) Pszkov, Novgorod, Kaluga, Kosztroma, Tver és Nyizsnyij-Novgorod; 6) Szentpétervár, Moszkva, Jaroszlavl és Vlagyimir.

** Eszerint a parasztok tömegesen menekülnek azokról a vidékekről, amelyeken a patriarchális gazdasági viszonyok, a ledolgozási rendszer és az iparnak a kezdetleges formái a leginkább megmaradtak, azokra a vidékekre, amelyeken a „pillérek" teljesen leomlottak. Menekülnek a „népi termeléstől" s ügyet sem vetnek a „társadalomból" utánuk kiáltó hangok kórusára. És ebből a kórusból különösen kicseng két hang: „Nincsenek eléggé földhöz kötve" — ordítja fenyegetően a feketeszázas Szobakevics. — „Nincsenek kellően ellátva osztásfölddel" — javítja ki udvariasan a kadet Manyilov.

A kormányzóságok csoportjai a munkásvándorlások jellege szerint	A munkabérek tízéves átlaga (1881—1891)					A munkásvándorlások méretei			
	Állandó munkások		A pénzbér %-a	Szegődményes (nyári) munkások	Nyári napszámosok saját ellátással	Mezőgazdasági		Nem-mezőgazdasági	
	ellátás nélkül	ellátással				odavándorlás	elvándorlás	elvándorlás	odavándorlás
	rubelben			rubel	kopek				
1. Óriási mezőgazdasági odavándorlás	93,00	143,50	64,8	55,67	82	Kb. 1 millió munkás	—	—	Jelentős, a bányavidékre
2. Óriási mezőgazdasági odavándorlás; jelentéktelen elvándorlás	69,80	111,40	62,6	47,30	63	Kb. 1 millió munkás	Jelentéktelen	—	
3. Jelentős mezőgazdasági elvándorlás; gyenge odavándorlás	58,67	100,67	58,2	41,50	53	Jelentéktelen	több mint 300 000 munkás	Jelentéktelen	Jelentéktelen
4. Óriási, főleg mezőgazdasági elvándorlás, nem-mezőgazdaság elvándorlással párosulva	51,50	92,95	55,4	35,64	47	--	több mint 1 ½ millió munkás		—
5. Óriási nem-mezőgazdasági elvándorlás; gyenge mezőgazdasági odavándorlás	63,43	112,43	56,4	44,0	55	Jelentéktelen	Nagyon jelentéktelen	Kb. 1 ¼ mill. munkás	—
6. Óriási nem-mezőgazdasági odavándorlás; meglehetősen jelentős mezőgazdasági odavándorlás	79,80	135,80	58,7	53,00	64	Meglehetősen jelentős	—	(a fővárosokba)	Óriási

az odavándorlás vidékein viszont a munkabér a munka minden fajtájánál magasabb, magasabb a pénzbérnek az összbérhez való aránya is, vagyis erősödik a pénzgazdaság a naturális gazdaság rovására. A közbeeső vidékek, amelyek a legnagyobb odavándorlás (és a legmagasabb bér) vidékei és az elvándorlás (és a legalacsonyabb bér) vidéke között állanak, a munkásoknak azt a kölcsönös kicserélődését mutatják, amelyre már fentebb rámutattunk: a munkások olyan nagy számban vándorolnak el, hogy az elvándorlás vidékén munkáshiány keletkezik, s ez vonzza a jövevényeket az „olcsóbb" kormányzóságokból.

A táblázatokban feltüntetett kétirányú folyamat, vagyis a népesség eltolódása a mezőgazdaságból az iparba (a népesség iparosodása) és a piacra termelő, iparszerűen folytatott tőkés mezőgazdaság fejlődése (a mezőgazdaság iparosodása) lényegében összefoglalja mindazt, amit fentebb, a tőkés társadalom belső piacának kialakulásáról mondottunk. A kapitalizmus belső piacát ugyanis a tőkés mezőgazdaság és a tőkés ipar párhuzamos fejlődése*, egyfelől a mezőgazdasági és ipari vállalkozók, másfelől a mezőgazdasági és ipari bérmunkások kialakulása hozza létre. A munkásvándorlás fő áramlatai rámutatnak ennek a folyamatnak fő formáira, de korántsem valamennyi formájára; az előző fejtegetés során kimutattuk, hogy ennek a folyamatnak formái eltérők a paraszti és a földesúri gazdaságban, eltérők a piacra termelő mezőgazdaság különböző vidékein, eltérők az ipar tőkés fejlődésének különböző fokain stb.

Hogy narodnyik közgazdászaink mennyire ferde megvilágításba helyezték és mennyire összezavarták ezt a

* Az elméleti közgazdaságtan régen megállapította ezt az egyszerű igazságot. Nem is beszélve Marxról, aki a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődéséről kereken megmondotta, hogy ez „az ipari tőke számára belső piacot teremt" („Das Kapital", I², 776. old. 24. fej. 5. pont)[136], A. Smithre hivatkozunk. Smith „Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről" c. műve I. könyvének XI. és III. könyvének IV. fejezetében rámutatott a kapitalista mezőgazdaság fejlődésének legjellegzetesebb vonásaira, és hangsúlyozta, hogy ez a folyamat a városok növekedésének és az ipar fejlődésének folyamatával párhuzamosan megy végbe.

folyamatot, azt különösen élesen szemlélteti Ny. —on úr „Értekezései“ második részének VI. pontja, amelynek sokatmondó címe: „A társadalmi termelőerők átcsoportosulásának hatása a földművelő népesség gazdasági helyzetére“. Lássuk, hogyan képzeli el Ny. —on úr ezt az „átcsoportosulást“: „...A tőkés... társadalomban a munka termelőerejének minden növekedése megfelelő számú munkás «felszabadítását» vonja maga után, akik valamely más kereset után kénytelenek nézni; mivel pedig ez valamennyi termelési ágban így van, s az ilyen felszabadítás a tőkés társadalom egész felületén végbemegy, nem marad más választásuk, mint hogy ahhoz a termelési eszközhöz folyamodjanak, amelytől még nem fosztották meg őket: a földhöz“ (126. old.)... „Parasztjaink nincsenek megfosztva a földtől, s éppen ezért arra fordítják minden erejüket. Amikor a gyárban elvesztik a munkát vagy otthoni mellékfoglalkozásaik feladására kényszerülnek, nem látnak más kivezető utat, mint hogy hozzálássanak a föld fokozottabb kiaknázásához. Valamennyi zemsztvo-statisztikai gyűjtemény leszögezi, hogy a szántóföld mennyisége növekszik...“ (128. old.).

Ny. —on úr, mint látjuk, egy egészen különleges kapitalizmust ismer, amilyen sehol, soha nem volt, amilyet egyetlen elméleti közgazdász sem tudott elképzelni. Ny. —on úr kapitalizmusa nem vonja el a népességet a mezőgazdaságból az iparba, nem bomlasztja fel a földművelő népességet ellentétes osztályokra. Éppen ellenkezőleg. A kapitalizmus „felszabadítja“ a munkásokat az ipar alól, s így nem marad más választásuk, mint hogy a föld felé forduljanak, mivel „parasztjaink nincsenek megfosztva a földtől“!! Ez az „elmélet“, amely költői rendetlenségben „átcsoportosítja“ a tőkés fejlődés valamennyi folyamatát, a narodnyikoknak azokra a közös ügyetlen módszereire támaszkodik, amelyeket a korábbi fejtegetések során már részletesen elemeztünk, s amelyeknek az a lényegük, hogy összekeverik a paraszti burzsoáziát és a falusi proletariátust, hogy figyelmen kívül hagyják a piacra termelő mezőgazdaság fejlődését, hogy mindenféle meséket agyalnak ki a „népi“ „kusztáriparoknak“ a

„tőkés“ „gyáripartól“ való elszigeteltségéről, ahelyett, hogy elemeznék az ipari kapitalizmus egymás után következő formáit és különféle megnyilvánulásait.

V. A HATÁRVIDÉKEK JELENTŐSÉGE. BELSŐ VAGY KÜLSŐ PIAC?

Az első fejezetben kifejtettük, hogy hibás az az elmélet, amely a kapitalizmus külső piacának kérdését összekapcsolja a termék realizálásának kérdésével (50. és köv. old.). Hogy a kapitalizmusnak szüksége van külső piacra, annak korántsem az a magyarázata, hogy a termék realizálása lehetetlen a belső piacon, hanem az a körülmény, hogy a kapitalizmus képtelen egy és ugyanazt a termelési folyamatot a korábbi méretekben, változatlan feltételek mellett megismételni (mint ahogy ez a kapitalizmus előtti rendszerekben történt), hogy a kapitalizmus elkerülhetetlenül a termelés határtalan növekedésére vezet, s a termelés így túlnő a korábbi gazdasági egységek szűk keretein. A kapitalizmusra jellemző egyenlőtlen fejlődés következtében az egyik termelési ág túlszárnyalja a másikat és igyekszik átlépni a gazdasági viszonyok régi területének határait. Nézzük például a textilipart a reform utáni időszak elején. Minthogy kapitalizmusa meglehetősen magas fejlettségi fokot ért el (a mindinkább már gyárrá átalakuló manufaktúra), teljesen meghódította a középoroszországi piacot. De a gyorsan növekvő nagy gyárak már nem érhették be a piac korábbi méreteivel; távolabb kezdtek piacot keresni, a között az új népesség között, amely Újoroszországot, a Volgántúli délkeleti vidéket, az Észak-Kaukázust, majd Szibériát stb. betelepítette. Kétségtelen, hogy a nagy gyárak igyekeznek túllépni a régi piacok határain. Vajon ez azt jelenti, hogy a régi piacot alkotó vidékeken már egyáltalán nem lehetett volna több textilárut fogyasztani? vajon azt jelenti, hogy például az ipari kormányzóságok és a központi mezőgazdasági kormányzóságok már egyáltalán nem képesek több gyártmányt felvenni? Nem; tudjuk, hogy a parasztság felbomlása, a piacra termelő mezőgazdaság fejlődése és az

ipari népesség növekedése ebben a régi körzetben is tovább növelte és növeli a belső piacot. De a belső piacnak ezt a bővülését sok körülmény gátolja (főleg azoknak az idejüket múlt intézményeknek a fennmaradása, amelyek feltartóztatják a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődését); s a gyárosok természetesen nem várják be, míg a nemzetgazdaság más ágai tőkés fejlődésükben utolérik a textilipart. A gyárosoknak haladéktalanul piacra van szükségük, s ha a nemzetgazdaság más ágainak elmaradottsága következtében a régi körzetben a piac szűkké válik, más kőrzetben vagy más országokban vagy a régi országok gyarmatain keresnek piacot.

De mi is a gyarmat politikai-gazdaságtani értelemben? Fentebb már rámutattunk, hogy Marx szerint ennek a fogalomnak a legfontosabb ismérvei a következők: 1) el nem foglalt, szabad föld, amelyhez az áttelepülők könnyen hozzáférhetnek; 2) kialakult nemzetközi munkamegosztás, világpiac, amely lehetővé teszi a gyarmatoknak, hogy mezőgazdasági cikkek tömegtermelésére specializálják magukat, s ezekért olyan kész iparcikkeket kapjanak cserébe, „amelyeket más körülmények között maguknak kellene előállítaniok“ (lásd fentebb, 258. old. jegyzet, IV. fej. II. pont). Hogy Európai-Oroszországnak a reform utáni időkben benépesült déli és keleti határvidékeit éppen ezek a vonások jellemzik és hogy ezek gazdasági tekintetben a központi Európai-Oroszország gyarmatai, arról a megfelelő helyen már volt szó*. Még inkább alkalmazható a gyarmatnak ez a fogalma más határvidékekre, például a Kaukázusra. A Kaukázust Oroszország gazdaságilag sokkal később „hódította meg“, mint politikailag, sőt ez a gazdasági meghódítás még a mai napig sem

* „... Kizárólag ennek következtében, a termelésnek e népi formái következtében, gyarmatosodott és népesedett be Oroszország egész déli vidéke“ (Ny. —on úr, „Értekezések“, 284. old.). Micsoda tág és tartalmas fogalom ez: „ a termelés népi formái“! Mindenre rá lehet húzni, amire csak akarjuk: a patriarchális paraszti földművelésre, a ledolgozási rendszerre, a kezdetleges kézművességre, a kis árutermelésre, a paraszti földközösségen belül uralkodó tipikusan tőkés viszonyokra, amelyeket fentebb Tauria és Szamára kormányzóság adatai alapján megvizsgáltunk (II. fej.) stb. stb.

fejeződött be teljesen. A reform utáni időszakban, egyrészt erősen gyarmatosodott a Kaukázus*, a telepesek nagy földterületeket szántottak fel (különösen Észak-Kaukázusban), búzát, dohányt stb. termeltek eladásra és a mezőgazdasági bérmunkások tömegeit vonzották oda Oroszországból. Másrészt, kiszorultak a régi helyi „kusztár"-iparok, hanyatlásnak indulva az odaszállított moszkvai iparcikkek konkurrenciája következtében. Hanyatlott az ősi fegyverkovács-ipar a tulai és belgiumi iparcikkek konkurrenciája következtében, hanyatlott a kusztáripari vasfeldolgozás az odaszállított orosz készítmények konkurrenciája következtében, s ugyanígy hanyatlott a réz, arany, ezüst, agyag, zsíradék, szóda, bőr stb. kusztáripari feldolgozása**; mindezeket a termékeket olcsóbban állították elő a Kaukázust ellátó orosz gyárakban. Hanyatlott a szarvserlegek készítése, a grúziai feudális rend bukása és a hagyományos lakomák megszűnése következtében, hanyatlott a sapkakészítő ipar, mert az ázsiai viseletet az európai váltotta fel, hanyatlott a tömlő- és korsó készítés, mert a helyi bor először került eladásra (kifejlesztve a kádármesterséget) és a maga részéről tért hódított az orosz piacon. Az orosz kapitalizmus ily módon bevonta a Kaukázust a nemzetközi áruforgalomba, megszüntette helyi sajátosságait — az ősi patriarchális elszigeteltség maradványát —, *piacot teremtett magának* gyárai számára. Az az ország, amely a reform utáni időkben eleinte gyéren lakott terület volt, amelyen csak a világgazdaságtól, sőt a történelmi fejlődéstől távoleső hegylakók éltek, ez az ország a kőolajipari vállalkozók, a borkereskedők, a búza és dohánygyárosok országává vált és Kupon úr könyörtelenül lehúzta a büszke hegylakóról költői nemzeti viseletét, s az európai lakáj livréjébe öltöztette (Gl. Uszpenszkij)[187]. A Kaukázus fokozódó gyarmatosításával és

---

* V. ö. P. Szemjonov úr cikke, „Vesztnyik Finanszov", 1897. 21. sz., és V. Mihajlovszkij cikke, „Novoje Szlovo", 1897 június.

** Lásd K. Hatyiszov cikke, „Beszámolók és vizsg. a kusztáriparról", II. köt., és P. Osztrjakov cikke, „Kusztárbiz. munk.", V. füz.

mezőgazdasági népességének egyre gyorsabb növekedésével párhuzamosan a népesség (ha a mezőgazdasági népesség növekedése ezt el is leplezte) áttolódott a mezőgazdaságból az iparba. A Kaukázus városi népessége 1863-tól 1897-ig 350 ezerről körülbelül 900 ezerre növekedett (a Kaukázus egész lakossága 1851-től 1897-ig 95 %-kal növekedett). Fölösleges hozzátennünk, hogy ugyanez ment és megy végbe Közép-Ázsiában is, Szibériában is stb.

Önkéntelenül is felvetődik hát a kérdés, hol is van a határ a belső és a külső piac között. Ha erre az állam politikai határát vennénk alapul, túlságosan is gépiesen oldanánk meg a kérdést, de vajon megoldás-e ez egyáltalában? Ha Közép-Ázsia belső, Perzsia pedig külső piac, hova soroljuk akkor Hivát és Buharát? Ha Szibéria belső, Kína pedig külső piac, hová soroljuk Mandzsúriát? Az ilyen kérdéseknek nincsen nagy jelentőségük. Az a fontos, hogy a kapitalizmus nem létezhet és nem fejlődhet, ha nem bővíti állandóan uralmának szféráját, ha nem gyarmatosít újabb országokat, ha nem von be régi nemtőkés országokat a világgazdaság forgatagába. S a kapitalizmusnak ez a sajátossága óriási erővel nyilvánult meg és nyilvánul meg ma is a reform utáni Oroszországban.

A kapitalizmus piacának kialakulása tehát kétoldalú folyamat: az egyik oldala a kapitalizmus vertikális fejlődése, vagyis a kapitalista mezőgazdaság és a kapitalista ipar továbbfejlődése valamely meghatározott, zárt területen — a másik oldala pedig a kapitalizmus horizontális fejlődése, vagyis a kapitalizmus uralmának kiterjedése újabb területekre. A jelen munka tervének megfelelően csaknem kizárólag a folyamat első oldalára szorítkoztunk, s ezért különösen fontosnak tartjuk itt hangsúlyozni, hogy a másik oldalnak rendkívül nagy jelentősége van. Hacsak valamelyest is teljesen tanulmányozni akarnánk a határvidékek gyarmatosodásának és az orosz terület kiszélesedésének folyamatát a kapitalizmus fejlődése szempontjából, ennek egy külön művet kellene szentelnünk. Itt csak megjegyezzük, hogy Oroszország más tőkés országokhoz képest különösen kedvező helyzetben van, mert határvidékein bőségesen van szabad, gyarmatosítható

föld*. Ázsiai-Oroszországról már nem is beszélünk, hiszen Európai-Oroszországnak is vannak olyan határvidékei, amelyek — az óriási távolságok és a rossz közlekedési utak miatt — gazdasági tekintetben még nagyon gyenge kapcsolatban vannak Oroszország központi területeivel. Vegyük például a „távoli északot", Arhangelszk kormányzóságot; mérhetetlenül nagy földjeit és természeti kincseit még csak elenyészően csekély mértékben aknázzák ki. Az egyik legfontosabb helyi terméket, a fát, egészen a legutóbbi időkig főleg Angliába szállították. Ebben a tekintetben tehát Európai-Oroszország szóban forgó területe Anglia külső piaca volt, anélkül, hogy Oroszország számára belső piac lett volna. Az orosz vállalkozók természetesen megirigyelték az angolokat, s most, miután Arhangelszkig vasútvonalat építettek, ujjonganak, lelki szemeikkel látják „a vállalkozói szellem és a vállalkozói tevékenység fellendülését a kerület iparának különböző ágaiban"**.

* A szövegben említett körülménynek van egy másik oldala is. A kapitalizmusnak a régi, már régen benépesült területen való vertikális fejlődését feltartóztatja a határvidékek gyarmatosodása. A kapitalizmusra jellemző és a kapitalizmusból fakadó ellentmondások feloldása átmenetileg elhalasztódik, mivel a kapitalizmus könnyen fejlődhet horizontálisan. Például, az ipar leghaladottabb formáinak és a mezőgazdaság félig középkori formáinak egyidejű létezése kétségkívül ellentmondás. Ha az orosz kapitalizmus nem tud merre terjeszkedni annak a területnek határain túl, amelyet már a reform utáni időszak elején elfoglalt, akkor a tőkés nagyipar és a falusi élet ősrégi intézményeinek (a parasztok földhözkötöttsége stb.) ez az ellentmondása Oroszországban szükségképpen hamar elvezetne ezeknek az intézményeknek teljes megszüntetésére, a mezőgazdasági kapitalizmus útjának teljes megtisztítására. Minthogy azonban a gyárosnak módja van piacot keresni és találni a gyarmatosodó határvidékeken, a parasztnak pedig módja van új földekre menni, ez gyengíti ennek az ellentmondásnak az élét és késlelteti megoldását. Magától értetődik, hogy a kapitalizmus fejlődésének *ilyen* késleltetése tulajdonképpen csak előkészíti azt, hogy a közeljövőben még erőteljesebben és szélesebb körben fejlődjön.

** „Termelőerők", XX. 12. old.

VI. A KAPITALIZMUS „KÜLDETÉSE"

Hátra van még, hogy összegezzük az eredményeket abban a kérdésben, amely a szakirodalomban a kapitalizmus „küldetéseként" szerepel, vagyis a kapitalizmusnak Oroszország gazdasági fejlődésében betöltött történelmi szerepét illetően. E szerep haladó voltának elismerése teljesen összeegyeztethető (amint azt tényeken alapuló fejtegetésünk minden fokán igyekeztünk részletesen kimutatni) a kapitalizmus negatív vonásainak és árnyoldalainak teljes elismerésével, azoknak a mindenirányú, mély társadalmi ellentmondásoknak teljes elismerésével, amelyek elválaszthatatlanok a kapitalizmustól és feltárják ennek a gazdasági rendnek történelmileg átmeneti jellegét. Éppen a narodnyikok, akik minden erejükkel azt a látszatot próbálják kelteni, mintha a kapitalizmus történelmileg haladó voltának elismerése a kapitalizmus védelmét jelentené, — éppen ők járnak el helytelenül, amikor nem értékelik kellően (sőt olykor el is hallgatják) az orosz kapitalizmus legmélyebb ellentmondásait, amikor leplezgetik a parasztság felbomlását, mezőgazdaságunk fejlődésének tőkés jellegét, egy osztásföldes mezőgazdasági és ipari bérmunkásosztály kialakulását, amikor leplezgetik azt a tényt, hogy az agyondicsőített „kusztár"-iparban a kapitalizmus legkezdetlegesebb és legrosszabb formái vannak döntő túlsúlyban.

A kapitalizmus haladó történelmi szerepét két rövid tételben foglalhatjuk össze, s ez a társadalmi munka termelőerőinek növekedése és a munka társadalmasodása. De ez a két tény a nemzetgazdaság különböző területein a legkülönbözőbb folyamatok formájában jelentkezik.

A társadalmi munka termelőerőinek fejlődése csak a gépi nagyipar korszakában figyelhető meg teljesen kézzelfogható formában. A kapitalizmusnak a legfelső fejlődési fokáig megmaradt a kézműves termelés és a kezdetleges technika, amely teljesen spontán módon és rendkívül lassan haladt előre. A reform utáni korszak ebben a tekintetben élesen különbözik az orosz történelem előző korszakaitól. A faeke és a cséphadaró, a vízimalom és a kézi szövőszék Oroszországa gyors ütemben kezdett a

vaseke és a cséplőgép, a gőzmalom és a gőzerejű szövőgép Oroszországává válni. A tőkés termelés területén nincs a nemzetgazdaságnak egyetlen olyan ága sem, amelyben ne volna megfigyelhető a technika ugyanilyen teljes átalakulása. Ez az átalakulási folyamat a kapitalizmus természeténél fogva csak tömérdek egyenlőtlenség és aránytalanság útján mehet végbe: a virágzás időszakai a válságok időszakaival váltakoznak, az egyik iparág fejlődése a másik hanyatlását vonja maga után, a mezőgazdaság fejlődése az egyik vidéken a mezőgazdaság egyik, a másik vidéken a másik ágát ragadja magával, a kereskedelem és az ipar fejlődése túlszárnyalja a mezőgazdaság fejlődését stb. A narodnyik szakírók rengeteg tévedése abból fakad, hogy próbálják bebizonyítani, hogy ez az aránytalan ugrásszerű, kockázattal járó fejlődés nem fejlődés*.

A társadalmi termelőerők kapitalista fejlődésének második sajátossága az, hogy a termelési eszközök gyarapodása (a termelő fogyasztás) messze túlszárnyalja az egyéni fogyasztás növekedését; többször rámutattunk arra, hogyan nyilvánul meg ez a mezőgazdaságban és az iparban. Ez a sajátosság azokból az általános törvényekből fakad,

* „Nézzük meg, mit hozhat nekünk a kapitalizmus további fejlődése, akár az esetben is, ha sikerülne nekünk Angliát a tenger fenekére süllyeszteni és helyébe lépni" (Ny. —on úr, „Értekezések", 210. old.). Anglia és Amerika pamutipara, amely a világ szükségletének $^{2}/_{3}$-részét elégíti ki, alig valamivel több, mint 600 ezer személyt foglalkoztat. „Kiderül, hogy a kapitalizmus nem tudná kiaknázni a munkaerőnek azt a tömegét, amelyet most szüntelen tétlenségre kárhoztat ... még abban az esetben sem, ha hozzájutnánk a világpiac jelentős részéhez. Hiszen mi ez a 600 ezernyi angol és amerikai munkás a parasztok millióihoz képest, akik hónapokon át csak heverésznek?" (211. old.)

„Eddig volt történelmünk, de most már nincs többé." Eddig a textiliparban a kapitalizmus fejlődésének minden lépése együttjárt a parasztság felbomlásával, a piacra termelő mezőgazdaság és a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődésével, a népességnek a mezőgazdaságból az iparba való áttolódásával, a „parasztok millióinak" az építőipar, az erdőipar és mindenféle más nem-mezőgazdasági bérmunka felé való fordulásával, a néptömegeknek a határvidékekre való átköltözésével és ezeknek a határvidékeknek a kapitalizmus piacává való változásával. De mindez csak eddig volt így, s most már semmi ilyesmi nem fordul elő!

amelyek szerint a termék a tőkés társadalomban realizálódik, és teljes összhangban van ennek a társadalomnak antagonisztikus jellegével*.

A munkának a kapitalizmus által való társadalmasítása a következő folyamatokban nyilvánul meg. Először, az árutermelés növekedése már egymagában véve is megszünteti a kis gazdasági egységeknek a naturális gazdaságra jellemző szétforgácsoltságát, s hatalmas nemzeti piaccá (majd világpiaccá) egyesíti a kis helyi piacokat. A saját szükségletek kielégítésére irányuló termelés az egész társadalom szükségleteinek kielégítésére irányuló termeléssé válik, s minél fejlettebb a kapitalizmus, annál kirívóbb az ellentmondás a termelés e kollektív jellege és az elsajátítás egyéni jellege között. Másodszor, a kapitalizmus a termelés korábbi szétforgácsoltsága helyett megteremti annak eddig elképzelhetetlen koncentrációját, a mezőgazdaságban és az iparban egyaránt. Ez a kapitalizmus szóban forgó sajátosságának egyik legszembetűnőbb és legkézzelfoghatóbb, de korántsem egyetlen megnyilvánulása. Harmadszor, a kapitalizmus kiszorítja a személyi függésnek azokat a formáit, amelyek az előző gazdasági rendszerek elválaszthatatlan tartozékai voltak. Oroszországban a kapitalizmus haladó volta ebben a tekintetben kü-

* A termelési eszközök jelentőségének figyelmen kívül hagyásából és a „statisztika" gondolkodás nélküli felhasználásából adódik Ny. —on úr következő állítása, amely egyáltalán nem állja a kritikát: „. . . az egész (!) tőkés termelés a feldolgozó iparban legfeljebb 400—500 millió rubel új értéket hoz létre" („Értekezések", 328. old.). Ny. —on úr ezt a számítását a háromszázalékos illeték és a forgalmi adó adataira alapozza, s nem is gondol arra, hogy vajon az efféle adatok felölelhetik-e „az egész tőkés termelést a feldolgozó iparban". Sőt, azokat az adatokat veszi alapul, amelyek (saját szavai szerint) nem foglalják magukban a bánya- és kohóipart, s méghozzá csak az értéktöbbletet és a változó tőkét sorolja az „új értékhez". Teoretikusunk megfeledkezett arról, hogy az egyéni fogyasztás cikkeit előállító iparágak állandó tőkéje is új érték *a társadalom szempontjából,* mert a termelési eszközöket előállító iparágak (bánya- és kohóipar, építőipar, erdőipar, vasútépítés stb.) változó tőkéjére és értéktöbbletére cserélik el. Ha Ny. —on úr nem keverte volna össze a „gyári" munkások számát a feldolgozó iparban kapitalista módon foglalkoztatott munkások számával, könnyen észrevehette volna számításainak helytelenségét.

lönösen élesen mutatkozik meg, mert a termelők személyi függése nálunk nemcsak a mezőgazdaságban állott fenn (és áll fenn részben napjainkig), hanem a feldolgozó iparban (a jobbágymunkán alapuló „gyárak"), a bánya- és kohóiparban, a haliparban* stb. is. A függő helyzetben levő, kiszolgáltatott paraszt munkájához viszonyítva a szabad bérmunkás munkája a nemzetgazdaság valamennyi területén haladó jelenség. Negyedszer, a kapitalizmus szükségszerűen megmozgatja a népességet; ezt a mozgást a társadalmi gazdaság korábbi rendszerei nem követelték meg, s akkor nem is volt lehetséges jelentősebb méretekben. Ötödször, a kapitalizmus állandóan csökkenti a mezőgazdasággal foglalkozó népesség arányát (a mezőgazdaságban mindig a társadalom-gazdasági viszonyok legelmaradottabb formái uralkodnak), növeli a nagy ipari központok számát. Hatodszor, a tőkés társadalom fokozottan szükségessé teszi a népesség számára a szövetkezést, az egyesülést, s ezeknek az egyesüléseknek a korábbi idők egyesüléseihez képest sajátos jelleget kölcsönöz. Amikor a kapitalizmus szétzúzza a középkori társadalom szűk, helyi és rendi egyesüléseit és elkeseredett konkurrenciát idéz elő, egyúttal az egész társadalmat nagy csoportokra hasítja az embereknek a termelésben elfoglalt különböző helye szerint, és óriási lökést ad az egyesülésnek minden ilyen csoporton belül**. Hetedszer, a régi gazdasági rendben a kapitalizmus hatására bekövetkezett változtatások elkerülhetetlenül megváltoztatják a népesség szellemi arculatát is. A gazdasági fejlődés ugrásszerű jellege, a

* Például az orosz halipar egyik fő központjában, a murmanszki partvidéken a „pokrut" volt a gazdasági viszonyok „ősrégi" és csakugyan „századoktól megszentelt" formája, amely még a XVII. században alakult ki és egészen a legutóbbi időkig alig változott. „A pokrutos halászok és gazdáik viszonya nem szorítkozik csupán az iparűzéssel töltött időre; — ellenkezőleg, a pokrutosok egész életére kiterjed, gazdaságilag örökös függőségben élnek" („Сборник материалов об артелях в России" [„Adatgyűjtemény az oroszországi artelekről"], 2. füz. Szentpétervár 1874. 33. old.). Szerencsére a kapitalizmus ebben a termelési ágban is „megveti saját történelmi múltját". „A monopóliumot . . . felváltja a kapitalista ipari szervezet szabad bérmunkásokkal" („Termelőerők", V. 2—4. old.).

** V. ö. „Tanulmányok", 91. old. 85. jegyzet; 198. old. (Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 241. és 475—477. old. — *Szerk.)*

termelési módok gyors átalakulása és a termelés óriási koncentrációja, a személyi függés és a patriarchális viszonyok minden formájának eltűnése, a népesség mozgása, a nagy ipari központok befolyása stb. — mindez múlhatatlanul megváltoztatja a termelő jellemét, s már volt alkalmunk ismertetni az orosz kutatók idevágó megfigyeléseit.

Ismét a narodnyik közgazdaságtan felé fordulva, amelynek képviselőivel állandóan vitatkoznunk kellett, a következőkben foglaljuk össze a közöttünk fennálló nézeteltérések okait. Először is, már azt is, ahogy az oroszországi kapitalizmus fejlődését értelmezik és ahogy a kapitalizmus előtti oroszországi gazdasági viszonyokat elképzelik, okvetlenül helytelennek kell minősítenünk, s itt a mi szempontunkból különösen helytelen az, hogy a narodnyikok nem vesznek tudomást a paraszti (földműves és iparűző) gazdaság szerkezetének kapitalista ellentmondásairól. Továbbá, ami az oroszországi kapitalizmus fejlődésének lassú vagy gyors voltát illeti, minden attól függ, mivel hasonlítjuk össze ezt a fejlődést. Ha Oroszország kapitalizmus előtti korszakát a kapitalista korszakkal hasonlítjuk össze (márpedig a kérdés helyes megoldásához éppen ez szükséges), el kell ismernünk, hogy a társadalmi gazdaság a kapitalizmusban rendkívül gyorsan fejlődik. Ha azonban a fejlődésnek ezt a gyorsaságát azzal hasonlítjuk össze, hogy ez a fejlődés a technika és általában a kultúra mai színvonala mellett milyen gyors lehetne, csakugyan azt kell mondanunk, hogy az oroszországi kapitalizmus mai fejlődése lassú. És szükségképpen lassú, mert egyetlen kapitalista országban sem maradtak épségben ily tömegesen a régi idők intézményei, amelyek összeférhetetlenek a kapitalizmussal, gátolják fejlődését, hallatlanul rontják a termelők helyzetét, akiket „nemcsak a tőkés termelés fejlődése kínoz, hanem e fejlődés fogyatékos volta is"[188]. Végül a köztünk és a narodnyikok között fennálló nézeteltéréseknek alighanem legmélyebben fekvő oka az, hogy a társadalom-gazdasági folyamatokról alkotott alapvető nézeteink különböznek. E folyamatok tanulmányozásánál a narodnyik rendszerint ilyen vagy amolyan moralizáló következtetéseket von le; a termelés-

ben résztvevő személyek különböző csoportjaira nem úgy tekint, mint az egyik vagy másik életforma alkotóira; nem tűzi maga elé azt a célt, hogy a társadalom-gazdasági viszonyok összességét, mint a különböző érdekeket követő és különböző történelmi szerepet betöltő csoportok kölcsönös viszonyának eredményét tüntesse fel... Ha e sorok írójának sikerült valamivel hozzájárulnia ezeknek a kérdéseknek tisztázásához, akkor fáradozásai nem voltak hiábavalók.

II. MELLÉKLET *(a VII. fejezet 464. oldalához)*

Az európai-oroszországi gyáripar statisztikai adatainak összesítése

Év	Adatok különböző számú termelési ágakról, amelyekről különböző időpontokból vannak adataink			Adatok 34 iparágról		
	A gyárak száma	Termelési érték ezer rubelben	A munkások száma	A gyárak száma	Termelési érték ezer rubelben	A munkások száma
1863	11 810	247 614	357 835	—	—	—
1864	11 984	274 519	353 968	5 782	201 458	272 385
1865	13 686	286 842	380 638	6 175	210 825	290 222
1866	6 891	276 211	342 473	5 775	239 453	310 918
1867	7 082	239 350	315 759	6 934	235 757	313 759
1868	7 238	253 229	331 027	7 091	249 310	329 219
1869	7 488	287 565	343 308	7 325	283 452	341 425
1870	7 853	318 525	356 184	7 691	313 517	354 063
1871	8 149	334 605	374 769	8 005	329 051	372 608
1872	8 194	357 145	402 365	8 047	352 087	400 325
1873	8 245	351 530	406 964	8 103	346 434	405 050
1874	7 612	357 699	411 057	7 465	352 036	399 376
1875	7 555	368 767	424 131	7 408	362 931	412 291
1876	7 419	361 616	412 181	7 270	354 376	400 749
1877	7 671	379 451	419 414	7 523	371 077	405 799
1878	8 261	461 558	447 858	8 122	450 520	432 728
1879	8 628	541 602	482 276	8 471	530 287	466 515
1885	17 014	864 736	615 598	6 232	479 028	436 775
1886	16 590	866 804	634 822	6 088	464 103	442 241
1887	16 723	910 472	656 932	6 103	514 498	472 575
1888	17 156	999 109	706 820	6 089	580 451	505 157
1889	17 382	1 025 056	716 396	6 148	574 471	481 527
1890	17 946	1 033 296	719 634	5 969	577 861	493 407
1891	16 770	1 108 770	738 146	—	—	—

Megjegyzések

1. Itt összesítettük Európai-Oroszország gyáriparának azokat az adatait, amelyeket a hivatalos kiadványokban a reform utáni korszakra vonatkozólag találhatunk; „Az Orosz Birodalom statisztikai évkönyve", Szentpétervár 1866. I. — „Szbornyik szvegyenyij i matyerialov po vedomsztvu Minyisztersztva Finanszov", 1866. 4. sz. április és 1867. VI. sz. június. — „Pénzügymin. évkönyve", I., VIII., X. és XII. füz. — „Oroszország gyáripari adatainak összesítése", a kereskedelmi és manufaktúra ügyosztály kiadása az 1885—1891. évekre. Mindezek az adatok egy és ugyanarra a forrásra, mégpedig a gyárosoknak és üzemtulajdonosoknak a pénzügyminisztériumhoz beterjesztett beszámolóira támaszkodnak. Ezeknek az adatoknak jelentőségéről és értékéről a szövegben részletesen beszéltünk.

2. Az a 34 termelési ág, amelyről 1864—1879-re és 1885—1890-re vonatkozólag adatokat közlünk, a következők: pamutfonó; pamutszövő; lenfonó; kartonnyomó; kenderfonó és kötélgyártó; gyapjúfonó; posztógyártó; gyapjúszövő; selyemszövő és szalagkészítő; brokátszövő, paszománykészítő; aranyhuzaláru-gyártó és aranylemezelő; kötöttárukészítő; festő; kikészítő; viaszosvászon-készítő és lakkozó; írópapírkészítő; kárpitos; gumigyártó; vegyi és festékgyártó; kozmetikai; ecetgyártóipar; ásványvízipar; gyufaipar; pecsétviasz- és lakk-készítő ipar; bőr-, szarvasbőr- és szattyánbőrgyártó ipar; enyvgyártó; sztearinipar; szappangyártó és faggyugyertya-gyártó; viaszgyertya-gyártó ipar; üvegipar; kristályüveg- és tükörgyártóipar; porcelán és fajanszipar; gépgyártás; vasöntés; réz- és bronzipar; huzal- és szöggyártó ipar és kisebb vasárukat gyártó ipar.

III. MELLÉKLET *(a VII. fejezet 529. oldalához)*

Európai-Oroszország legfontosabb gyáripari központjai

Kormányzóság	Kerület (vagy város)	Község	1879 A gyárak sz.	1879 Term. ért 1000 rub.	1879 Munkások sz.	1890 A gyárak sz.	1890 Term. ért. 1000 rub.	1890 Munkások sz.	Lakosság (1897. évi népszáml.)
Moszkva	Moszkva város		618	95 403	61 931	806	114 788	67 213	1 035 664
	Moszkvai	Danyilovszkaja	3	2 502	1 837	6	10 370	3 910	3 958
		Cserkizovo	1	53	125	12	449	322	?
		Izmajlovo	—	—	—	1	1 604	1 104	3 416
		Puskino	2	3 060	1 281	1	620	1 076	3 151
		Balasiha	1	1 050	905	1	3 045	2 687	?
		Reutovo	1	2 900	2 235	1	2 180	2 134	3 256
	Verejai	Nara-Fominszkoje	3	2 690	1 955	3	2 445	1 133	?
	Bronnyici	Troick-Ramenszk	1	3 573	2 893	1	4 773	5 098	6 865
	Klini	Szolnyecsnaja Gora	1	60	304	2	1 384	1 073	?
		Nyekraszina	1	1 300	538	1	3 212	2 794	?
	Kolomnai	Ozeri	4	214	1 163	5	4 950	5 574	11 166
		Szadki	3	1 775	1 865	1	1 598	1 850	?
		Bobrovo	1	4 558	2 556	1	4 608	3 396	5 116
	Dmitrov város és környéke		2	3 600	3 462	3	4 167	3 565	
	Dmitrovi	Muromcevo	1	1 774	2 371	1	2 076	1 816	?
	Szerpuhov város és környéke		21	18 537	9 780	23	11 265	5 885	?
	Szerpuhovi	Nyefedova	—	—	—	1	2 735	2 000	?
	Bogorodszk város és Gluhovo		16	3 870	9 548	16	8 880	10 405	9 309
	Bogorodszki	Pavlovszkij poszad	15	2 623	2 751	13	1 760	2 071	9 991
		Isztomkino	1	2 006	1 426	1	2 007	1 651	2 085
		Kresztovozdvizs	4	740	935	5	1 415	1 670	?
		Zujevo	10	3 216	2 059	9	5 876	2 054	9 908
A kormányzóságban Moszkva nélkül összesen			92	60 101	49 989	108	81 419	63 268	—

Megjegyzés. „A kormányzóságban" a kormányzóság felsorolt ipari központjainak összege.

Jegyzet a 2. kiadáshoz. Összehasonlítás céljából közöljük az 1897. évi népszámlálás adatait a lakosság számáról. Sajnos, a Közp. Statisztikai Biz. „A városok és a 2000 és több lakost számláló kerületi községek" c. kiadványa nem tartalmaz semmiféle részletes adatot.

Kormányzóság	Kerület (vagy város)	Község	1879 A gyárak sz.	1879 Term. ért. 1000 rub.	1879 Munkások sz.	1890 A gyárak sz.	1890 Term. ért. 1000 rub.	1890 Munkások sz.	Lakosság (1897. évi népszáml.)
Tver	Tver város és környéke		23	6 440	8 404	26	8 720	6 875	53 477
	Visnyij-Volocsek város és környéke		1	1 780	1 221	2	3 584	2 393	16 722
	Visnyij-Volocseki	Zavarovo	1	1 130	2 003	1	1 020	2 186	?
	Korcsevai	Kuznyecovo	1	400	861	1	500	1 220	2 503
	Rzsev város		15	1 894	3 533	6	411	765	21 397
A kormányzóságban			41	11 644	16 022	36	14 235	13 439	—
Rjazany	Jegorjevszk város		20	4 126	3 532	15	5 598	5 697	19 241
Nyizsnyij-Novgorod	Arzamasz város		24	394	380	18	255	366	10 591
	Gorbatovi	Bogorodszkoje	41	315	219	58	547	392	12 342
		Pavlovo	21	235	272	26	240	589	12 431
		Vorszma	3	116	303	4	181	894	4 674
	Balahnai	Szormovo	1	2 890	1 911	1	1 500	1 000	2 963
A kormányzóságban			90	3 950	3 085	107	2 723	3 241	—
Grodno	Belosztok város		59	2 122	1 619	98	2 734	3 072	63 927
	Belosztoki	Szupraszl	7	938	854	5	447	585	2 459
Kazán	Kazán város		66	8 083	3 967	78	7 663	4 787	131 508
Tambov	Tambovi	Rasszkazovo	19	1 067	2 128	13	940	2 058	8 283
Csernyigov	Szurazsi	Klinci-telep	15	1 892	2 456	27	1 548	1 836	12 166
Szmolenszk	Duhovscsinai	Jarcevo	1	2 731	2 523	1	4 000	3 106	5 761

Kormányzóság	Kerület (vagy	Község város)	1879 A gyárak sz.	1879 Term. ért. 1000 rub.	1879 Munkások sz.	1890 A gyárak sz.	1890 Term. ért. 1000 rub.	1890 Munkások sz.	Lakosság (1897. évi népszáml.)
Kaluga	Zsizdrai	Lyugyinovo	1	2 488	3 118	1	529	1 050	7 784
	Medinyi	Troickoje és Kondrovo	1	1 047	1 019	1	1 330	1 285	?
Orel	Brjanszki	Bjezseckaja állomás mellett Szergijevo-	1	6 970	3 265	1	8 485	4 500	19 054
		Ragyickoje......	1	1 000	1 012	1	257	400	2 808
Tula	Tula város		95	3 671	3 661	248	8 648	6 418	111 048
Vlagyimir	Pokrovi	Nyikolszkoje, Orehovo állomás mellett	2	7 316	10 946	3	22 160	26 852	25 233 7 219
		Dulevo	1	425	1 100	1	600	1 400	3 412
		Likina	1	317	389	2	1 184	1 155	?
		Kirzsacs	11	1 025	1 437	9	628	825	?
	Suja város		38	5 161	4 879*	32	6 857	5 473	4 799
	Sujai	Ivanovo-Voznyeszenszk város	49	20 867	9 943	52	26 403	15 387	53 949
		Tejkovo	4	5 913	3 524*	4	4 642	3 581	5 780
		Kohma	9	3 232	2 413	6	2 769	1 666*	3 337
	Melenki város		16	1 597	2 769	15	2 509	2 498	8 904
	Melenki	Guszj	2	2 284	3 438	2	3 748	5 241	12 007
	Vjaznyiki város és mellette Jarcevo ..		8	2 879	3 017	6	3 012	3 331	7 398
	Vjaznyiki	Juzsa	1	—	—	1	2 390	1 961	3 378
	Alekszandrovi	Karabanovo	1	5 530	4 248	1	5 000	3 879	?
		Sztrunyino	2	3 522	1 688	1	4 950	2 771	
	Perejaszlavl város		8	2 671	2 154	6	2 703	2 157	8 662
	Kovrov város és környéke......		4	1 760	1 723	5	1 940	2 062	14 570
	Kovrovi	Gorki	1	1 350	838	1	1 632	1 332	?
		Kolobovo	1	676	575	2	895	885	?
	Vlagyimiri	Szobino	1	2 200	1 819	1	—	2 000	5 486
		Sztavrovo	3	1 834	1 335	2	567	871	?
	Murom város		26	1 406	1 407*	27	943	1 274*	12 589
	Jurjev-Polszkij város		12	1 062	1 138*	7	1 183	1 126*	5 637
A kormányzóságban			201	73 027	60 780	186	96 715	87 727	—

Megjegyzés. A csillag azt jelenti, hogy a gyárimunkások közé nincsenek felvéve a bedolgozó munkások.

Kormányzóság	Kerület (vagy város)	Község	1879 A gyárak sz.	1879 Term. ért. 1000 rub.	1879 Munkások sz.	1890 A gyárak sz.	1890 Term. ért. 1000 rub.	1890 Munkások sz.	Lakosság (1897. évi népszáml.)
Szentpétervár	Szentpétervár város		538	117 500	48 888	490	126 645	51 760	} 1 267 023
	Szentpétervár külvárosai		84	40 085	24 943	51	35 927	18 939	
	Narva város és környéke*		7	12 361	6 484	6	15 288	7 566	16 577
	Carszkoje Szeloi	Kalpino	1	3 148	1 872	1	2 906	1 930	12 241
	A kormányzóságban		630	173 094	82 187	548	180 766	80 195	—
Kiev	Kiev város		76	3 279	1 858	125	16 186	5 901	247 432
	Cserkasszi	Szmela	9	4 070	1 434	8	4 715	1 238	15 187
Kosztroma	Kosztroma város		32	3 899	5 181	24	5 220	4 907	41 268
	Kinesma város és környéke		4	421	157	9	1 737	1 748	7 564
	Kinesmai	Tyezino	3	768	950	3	1 866	2 420	?
		Boniacski	3	1 865	2 365	3	1 331	1 495	3 158
		Navoloki	—	—	—	1	1 314	1 305	?
		Vicsuga	1	940	800	2	684	1 138	?
		Nyizsnyaja Golycsiha	4	389	265	4	260	686*	?
	Nyerehta város		1	883	1 204	—	—	—	3 002
	Nyerehtai	Kiszelevo	2	1 189	1 196	3	2 855	2 368	?
		Jakovlevszkoje	5	1 041	1 095*	5	1 378	2 177*	?
		Piszcovo	4	1 634	417	5	923	1 773	2 668
		Frolovka	1	1 700	1 300	1	1 750	1 530	?
	Jurjevec város		2	383	569	1	750	830	4 778
	Jurjeveci	Rodnyiki	4	1 154	776	3	2 188	2 792	3 225
	A kormányzóságban		66	16 266	16 275	64	22 256	25 169	—

* Ide részben bekerült Észtország kormányzóság is (a krengolmi manufaktúra).

Kormányzóság	Kerület (vagy város)	Község (vagy város)	1879 A gyárak sz.	1879 Term. ért. 1000 rub.	1879 Munkások sz.	1890 A gyárak sz.	1890 Term. ért. 1000 rub.	1890 Munkások sz.	Lakosság (1897. évi népszáml.)
Livland	Riga város		151	19 094	11 962	226	26 568	16 306	256 197
Jaroszlavl	Jaroszlavl város és környéke		49	5 245	4 206	47	12 996	9 779	70 610
	Jaroszlavli	Norszkij poszad	1	2 500	2 304	2	1 980	1 639	2 134
		Velikoje Szelo-i járás	1	910	956	6	2 169	2 992	4 534
A kormányzóságban			51	8 655	7 466	55	17 145	14 410	—
Harkov	Harkov város		102	4 225	2 171	122	5 494	3 406	174 846
Szarátov	Szarátov város		103	4 495	1 983	89	7 447	2 224	137 109
	Caricin város		25	272	218	57	1 086	751	55 967
	Caricini	Dubovka	21	157	110	26	221	270	16 255
A kormányzóságban			149	4 924	2 311	172	8 754	3 245	—
Szamára	Szamára város		(?) 1	18	10	48	4 560	1 377	91 672
Herszon	Odessza város		159	13 750	3 763	306	29 407	8 634	405 041
Don	Nahicsevany város		34	873	732	45	3 472	3 098	29 312
	Novocserkasszk város		15	278	128	28	965	467	52 005
	Don-Rosztov város		26	4 898	2 750	92	13 605	5 756	119 886
Jekatyerinoszlav	Jekatyerinoszlav város		33	1 003	469	63	4 841	3 628	121 216
	Bahmuti	Juzovka	1	2 000	1 300	3	8 988	6 332	28 076
	Jekatyerinoszlavi	Kamenszkoje	—	—	—	1	7 200	2 400	16 878
A két kormányzóságban			109	9 052	5 379	232	39 071	21 681	—
A 103 központban összesen			2 831	536 687	355 777	3 638	706 981	451 244	—

KRITIKÁTLAN KRITIKA

(P. SZKVORCOV ÚR CIKKÉRŐL: „ÁRUFETISIZMUS“, „NAUCSNOJE OBOZRENYIJE“, 1899. 12. sz.)

A megírás ideje: 1900 március.
A „Naucsnoje Obozrenyije“ 1900 május—júniusi számában jelent meg[180].
Aláírás: Vlagyimir Iljin.

„Jupiter haragszik“ ... Régi dolog, hogy ez a látvány szerfölött mulatságos, és hogy a mennydörgés félelmetes istenének dühe valóban csak megnevetteti az embert. Ezt a régi igazságot ezredszer is igazolta most P. Szkvorcov úr, aki a legválogatottabb „haragos“ kifejezések özönével rontott neki az orosz kapitalizmus belső piaca kialakulásáról szóló könyvemnek.

I

„Aki a folyamat egészét akarja felvázolni — oktat ki Szkvorcov úr fölényes hangon —, annak ki kell fejtenie a tőkés termelési módról vallott felfogását — pusztán a realizálás elméletének kifejtésére szorítkozni teljesen fölösleges.“ Hogy miért „fölösleges“ a belső piac elméletének kifejtése, a belső piac adatait elemező könyvben, az félelmetes Jupiterünk titka, aki „saját felfogásának kifejtésén“ azt érti, hogy ... a „Tőké“-ből kivonatokat készít, amelyek részben nem is tartoznak a tárgyhoz. „Szemére vethetjük a szerzőnek azt a *dialektikus*“ (lám milyen szellemes) „ellentmondást, hogy amikor a kérdés“ (miként alakul ki az orosz kapitalizmus *belső* piaca) „megvizsgálását tűzte ki céljául, az *elméleti fejtegetés* végén arra a következtetésre jut, hogy ilyen kérdés egyáltalán nem is létezik“. Szkvorcov úr annyira sikerültnek tartja ezt a megjegyzését, hogy néhányszor elismétli, nem látván vagy nem akarván látni, hogy az otromba tévedésen alapszik. Én az első fejezet végén azt mondtam,

hogy „a belső piac kérdése *mint a kapitalizmus fejlettségi fokának kérdésétől független, önálló kérdés* egyáltalán nem létezik“ (54. old.)[140]. Nos, nem ért egyet velem ebben a kritikus? Dehogynem, egyetért, hiszen az előző oldalon „helyesnek“ mondja megállapításomat. Ha pedig így van, miért csap lármát, s miért kísérli meg elvetni következtetésemből azt, ami a leglényegesebb? Ez megint csak titok. A bevezető elméleti fejezet végén egyenesen utalok az engem érdeklő témára: „az orosz kapitalizmus belső piacának kialakulása is a következő kérdésre vezethető vissza: miként és milyen irányban fejlődnek az orosz nemzetgazdaság különböző ágai? milyen kapcsolatban vannak egymással és hogyan függnek egymástól e különböző ágak?“ (55. old.). Talán úgy véli a kritikus, hogy ezeket a kérdéseket nem érdemes tanulmányozni? Nem, helyesebbnek tartja megkerülni az általam felvetett témát és *más témákat* jelöl ki, amelyekkel Jupiter utasítására foglalkoznom kellett volna. Véleménye szerint feladatom lett volna „a termék azon részének újratermelését és körforgását vázolni, amelyet a mezőgazdaságban és az iparban kapitalista módon állítanak elő, és azét is, amelyet önálló paraszti termelők állítanak elő . . . kimutatni ezek arányait, vagyis azt, hogy mekkora az állandó és változó tőke, s mekkora az értéktöbblet a társadalmi munka minden egyes feltüntetett osztályában“ (2278. old.). De hiszen ez nem egyéb, mint üres, tartalmatlan frázis! Mielőtt a mezőgazdaságban kapitalista módon előállított termék újratermelését és körforgását felvázolnánk, először azt kell tisztáznunk, *miként* és *milyen mértékben* válik a mezőgazdaság kapitalista mezőgazdasággá, a parasztoknál vagy a földbirtokosoknál, az egyik vagy másik vidéken stb. Ennek tisztázása nélkül (márpedig könyvemben éppen ezt kívántam tisztázni) a Szkvorcov úr által követelt vázlat közhelyek halmaza volna. Mielőtt a terméknek arról a részéről beszélnénk, amelyet az iparban kapitalista módon állítanak elő, először azt kell tisztáznunk, hogy melyik oroszországi ipar válik kapitalista iparrá, és milyen mértékben. Éppen ez az, amit például a kusztáripar adatainak feldolgozásával megkíséreltem; a félelmetes kritikus mindezt előkelő hallgatással mellőzi és nagy-

komolyan arra szólít fel, hogy egy helyben topogjak és semmitmondó közhelyekkel intézzem el a tőkés ipar kérdését! Hogy a parasztok közül kik is Oroszországban „önálló termelők“, ez a kérdés ugyancsak tények tanulmányozását teszi szükségessé, s ezt könyvemben meg is kíséreltem; ha Szkvorcov úr gondolkodott volna ezen a kérdésen, nem mondott volna olyan badarságokat, hogy az állandó tőke, a változó tőke és az értéktöbblet kategóriája minden további nélkül alkalmazható az „önálló paraszti termelők“ gazdaságára. Egyszóval, a Szkvorcov úr által ajánlott témák feldolgozása csak az általam megjelölt kérdések tisztázása *után* lehetséges. Az én kérdésfelvetésem helyesbítésének örve alatt a félelmetes kritikus hátrafelé tesz egy lépést, a konkrét és történelmileg sajátos valóság elemzésétől Marx egyszerű lemásolásához.

Lehetetlen például hallgatással mellőznünk P. Szkvorcov úr következő kirohanását, amely pompásan jellemzi kritikusunk módszereit. Sombart professzor (mondja P. Szkvorcov úr) rámutat arra, hogy Németország kivitele elmarad a német ipar fejlődése mögött. „Ezek az adatok — magyarázza P. Szkvorcov úr — a piackérdésben éppen az én felfogásomat igazolják.“ Ugyebár, pompás? Szkvorcov úr kijelentéseivel illusztrálja az ismert szállóigét: a kertben van egy bodzafám, Kievben meg egy nagybátyám. Az emberek a realizálás elméletéről vitatkoznak — a kapitalizmus pedig, akárcsak a hűbériség, a többletmunkából él! Ha az ilyen utánozhatatlan kirohanásokhoz egy sor rettenetes szidalmat teszünk hozzá, megelevenedik előttünk Szkvorcov úr egész „kritikája“.

De ítéljen maga az olvasó: P. Szkvorcov úr a 2279. és 2280. oldalon „értetlenségem“ szemléltetésére kivonatokat közöl könyvem első fejezetének különböző helyeiről, kiragad egyes mondatokból egyes szavakat és felkiált: „*Megtalálás*, *csere*, a *belső piac* elmélete, a *pótlás megtalálása* és végül *pótlás!* Nem hiszem, hogy a meghatározások ilyen pontossága Iljin úrnál Marx «nagyszerű» realizálási elméletének megértéséről tanúskodnék!?“ Hiszen ez éppen olyan „kritika“, mint az, amelyen valamikor Csernisevszkij gúnyolódott; kezébe veszi az ember „Csicsikov kalandjai“-t és elkezdi „kritizálni“: „Csi-csi-kov, cshi—cshi . . . Juj, de

nevetséges! Megtalálás, csere... Nem hiszem, hogy ez világos..."[141]. Óh, mily megsemmisítő kritika!

Könyvem 37. oldalán arról beszélek, hogy az egyéni tőke termelésének elemzésénél nem kellett természetes alakja szerint megkülönböztetni a terméket, de okvetlenül meg kellett különböztetni a társadalmi tőke újratermelésének elemzésénél, mert ez utóbbi esetben (és csak ez utóbbi esetben) éppen a termék természetes alakjának pótlásáról van szó. Szkvorcov úr azt állítja, hogy nem értettem meg Marxot, szigorúan megró a „szabad fordítás" miatt, „szükségesnek" tartja „a «*Tőke*» részletes idézését" (idézeteiben pedig éppen arról van szó, amit én amúgy is kifejtettem) és záront következő szavaimra: „Most azonban", vagyis a társadalmi, nem pedig az egyéni tőke újratermelése elemzésénél, „éppen az a kérdés, honnan veszik a munkások és a tőkések fogyasztásuk javait? honnan veszik ez utóbbiak a termelési eszközöket? hogyan elégíti ki az előállított termék mindezeket az igényeket és hogyan teszi lehetővé a termelés kibővítését?" Szkvorcov úr kiemeli ezt a helyet és a következőket írja: „Az általam kiemelt helyek a valóságban Iljin úr realizálási elméletét tartalmazzák, és nem Marxét, s Iljin úr elméletének semmi köze semmiféle marxi elmélethez" (2282. old.). Kemény szavak! De nézzük meg, milyenek a bizonyítékok. A bizonyítékok természetesen Marx-idézetek, közöttük a következő: „A kérdés, ahogyan közvetlenül előttünk fekszik (sic!)*, ez: hogyan pótolják a termelésben elfo-

* Mellesleg, a fordításokról. Szkvorcov úr idézi könyvemből a következő mondatot: „... mintha azok (a termelőerők) fejlődésének csak a társadalom abszolút fogyasztóképessége szabna határt" (42. old.), s szigorú megrovásban részesít: „Iljin úr... nem vette észre a fordítás esetlenségét, márpedig az eredeti egyszerűen és világosan ezt mondja: «als ob nur die absolute Konsumptionsfähigkeit der Gesellschaft ihre Grenze bilde»" (2286. old.). Hogy miért rossz ez a (teljesen helyes) fordítás, azt a kritikus nem magyarázza meg. Az ő pontosságának jellemzésére elegendő, ha az *ő* fordításai közül idézünk néhányat. 2284. old.: „Ha a normális évi újratermelést adott nagyságnak képzeljük el, ezzel azt is elképzeljük..." (az eredetiben: ist damit auch unterstellt); 2285. old.: „Mindenekelőtt az egyszerű újratermelésről van szó. A továbbiak során nemcsak azt fogjuk elképzelni" (az eredetiben: Ferner wird

gyasztott tőkét értéke szerint az évi termékből, és e pótlás mozgása hogyan fonódik össze az értéktöbbletnek a tőkések és a munkabérnek a munkások által történő elfogyasztásával?" A következtetés: „Azt hiszem, kellően kimutattam, hogy a realizálás elméletének, amelyet Iljin úr Marx elméletének tüntet fel, semmi köze a marxi elemzéshez" stb. Nem tehetek egyebet, mint hogy még egyszer megkérdezzem: ugyebár, pompás? Hogy mi a különbség a között, amit én mondtam, és a között, ami a Marx-idézetekben áll — az a félelmetes kritikus titka. Csak annyi világos, hogy halálos bűnöm, a „szabad fordítás", vagyis nyilván az, hogy Marxot „saját szavaimmal" ismertetem, mint Szkvorcov úr cikkének egy más helyén mondja (2287. old.). Vegyék csak fontolóra! „Saját szavaival" adja vissza Marxot! Az „igazi" marxizmus az, ha valaki bemagolja a „Tőké"-t és nyakra-főre idézgeti ... à la Nyikolaj —on úr.

Hadd illusztráljam ez utóbbi megjegyzésemet. Én azt mondtam, hogy a kapitalizmus „csak ... erősen fejlett áruforgalom eredményeként jön létre", más helyen pedig, hogy „a kapitalizmus az árutermelés fejlődésének az a foka, amikor a munkaerő is áruvá válik". A félelmetes Jupiter mennykövet és villámot szór: „hogy milyen feltételek között lép fel a kapitalizmus ... azt minden, csak valamelyest is tájékozott olvasó tudja" (sic!), „Iljin úr polgári látóköre" és egyéb gyöngyszemek, amelyek a haragos Szkvorcov úr polémiáját ékesítik. Ezután Marx-idézetek következnek: az első éppen azt mondja, amit én mondtam (a munkaerő vétele és eladása — a tőkés termelés alapfeltétele); a második arról szól, hogy a forgalom módja a termelés társadalmi jellegéből fakad, nem pedig fordítva („Das Kapital", II. köt. 93. old.)[142]. Szkvorcov úr azt képzeli, hogy ez utóbbi idézettel véglegesen megcáfolta ellenfelét. Valójában azonban csak egy

---

unterstellt), „hogy a termékek cserélődnek el értékükön" stb. A derék Szkvorcov úr tehát kétségtelenül szilárdan meg van győződve arról, hogy „unterstellen" annyit jelent, mint elképzelni, s hogy „wird unterstellt" — jövő idő.

A félelmetes kritikus stílusáról már nem is beszélek: ilyen mondatokat tálal elénk: „most a tőkés termelési mód egyenlősül a mezőgazdasági iparral" (2293. old.).

másik kérdéssel cserélte fel az általam felvetett kérdést, és megmutatta, milyen jól tud nem helyénvaló idézeteket előráncigálni. Miről is beszéltem én az inkriminált helyen? Arról, hogy a kapitalizmus az áruforgalom eredménye, vagyis a tőkés termelés és az áruforgalom történelmi viszonyáról. És miről van szó a „Tőke“ második kötetének (amely a tőke forgalmi folyamatát tárgyalja) idézett helyén? A tőkés termelés és a tőkés forgalom viszonyáról; Marx a szóban forgó helyen (II. köt. 92. old.)[143] azokkal a közgazdászokkal vitatkozik, akik szembeállítják egymással a naturális gazdaságot, a pénzgazdaságot és a hitelgazdaságot, mint a társadalmi termelés három jellegzetes gazdasági mozgásformáját; Marx azt mondja, hogy ez helytelen, mert a pénzgazdaság és a hitelgazdaság csak a tőkés termelés különböző fejlődésfokainak megfelelő forgalmi formák, és a zárómegjegyzésben *ezeknek a közgazdászoknak* „polgári látóköréről“ beszél. Szkvorcov úr azt hiszi, az „igazi“ marxizmus az, ha felkapja Marx végső ítéletét és szajkózza — akár az olyan ellenféllel szemben is, akinek esze ágában sem volt a naturális gazdaság, a pénzgazdaság és a hitelgazdaság viszonyáról beszélni. Ítélje hát meg az olvasó, ki az „értetlen“, s az irodalom milyen fajtájához tartoznak az ilyen kirohanások. S a rettenetes szidalmak közepette Szkvorcov úr nemcsak hogy alattomban „felcserélte“ a kérdéseket, hanem egyben teljesen meg is kerülte a tőkés termelés és az áruforgalom viszonyának kérdését. Ez nagyon fontos kérdés; könyvemben többször is visszatérek rá, hangsúlyozom, milyen történelmi szerepe van a kereskedelmi tőkének, mint a tőkés termelés előfutárának. Szkvorcov úr, úgy látszik, ebben nem talál semmi kifogásolni valót (legalábbis abból ítélve, hogy hallgat róla). Márpedig, ha így van, mi értelme van annak, hogy olyan lármát csap, mert azt mondom, hogy a kapitalizmus az áruforgalom eredménye? Vagy talán a kereskedelmi tőke nem a kereskedelemnek, vagyis a tőkés termelés nélküli áruforgalomnak a fejlődését fejezi ki? Ez megint csak a haragos Jupiter titka.

Hogy végezzek Szkvorcov úrnak munkám elméleti része ellen irányuló „kritikájával“, meg kell vizsgálnom

még néhány rettenetes szidalmat és otromba tévedést, amelyektől csak úgy hemzseg az „Árufetisizmus“ c. cikk.

Könyvemben ez áll: „Hogy egy tőkés országnak külső piacra van szüksége, ez... abból következik, hogy a kapitalizmus csak az állam határait túllépő, erősen fejlett áru*forgalom* eredményeként jön létre. Ezért nem képzelhetünk el kapitalista nemzetet külkereskedelem nélkül, s nincs is ilyen nemzet. Az olvasó tehát látja, hogy ez az ok történeti jellegű“ (50—51. old.). A félelmetes Jupiter „kritizál“: „én, mint olvasó, nem látom, hogy ez az ok történeti jellegű. Ez semmivel sem bizonyított állítás“ (2284. old.) stb. Ha az áruforgalom a kapitalizmus szükségszerű történeti előfutára, akkor vajon még külön meg kell magyarázni, miért „történeti jellegű“ ez az ok? A kapitalizmus elvont elmélete szempontjából csak fejlett és teljesen kialakult kapitalizmus van, keletkezésének kérdése pedig elesik.

„Iljin úr... a terméknek a tőkés társadalomban történő realizálása céljából ... a külső piachoz folyamodik“ (2286. old.). Annak az olvasónak, aki ismeri „Tanulmányok“ és „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban“ c. munkáimat, aligha szükséges megmagyaráznom, hogy ez pontosan ugyanolyan szemfényvesztés, mint az előző Marx-idézet: „... a külkereskedelem csak más használati értékekkel helyettesít belföldi cikkeket ...“[144]. Következtetés: „Minden művelt ember, a kritikusan gondolkodók kivételével, megérti, hogy Marx éppen az ellenkezőjét mondja Iljin úr ama elméletének, amely szerint a külső piacon egyáltalán nem szükséges megtalálni «a termék elhelyezendő részének egyenértékét», «a tőkés terméknek azt a másik részét, amely az elsőt helyettesíteni tudja»“ (2284. old.). Ó, nagyszerű Szkvorcov uram!

„Iljin úr... eltekint a tőkés társadalom lényeges vonásaitól, ily módon tervszerű termeléssé változtatja azt — az egyes termelési ágak fejlődésének arányossága kétségtelenül a termelés tervszerűségét jelenti —, s végül is szerencsésen realizálja ugyanazt a termékmennyiséget az országon belül“ (2286. old.). A „kritikusnak“ ez az új fogása azon alapszik, hogy úgy veszi, mintha szerintem a kapitalizmus biztosítaná az állandó arányosságot.

Az állandó, tudatosan fenntartott arányosság valóban tervszerűséget jelentene, de nem jelenti ezt az az arányosság, amely „csak a szakadatlan ingadozások egész sorának átlagos eredményeként alakul ki“ (márpedig éppen ezt mondom könyvem Szkvorcov úr által idézett helyén). Határozottan kijelentem, hogy az arányosságot (vagy összhangot) az elmélet „*feltételezi*“, de a valóságban ez „*minduntalan megbomlik*“, hogy a tőke bizonyos megoszlásának egy másik megoszlással való felcseréléséhez, amely az arányosságot létrehozza, „*válságra van szükség*“ (mindezek az aláhúzott szavak a Szkvorcov úr által idézett 51. oldalon találhatók). Felmerül a kérdés: mit gondoljunk az olyan kritikusról, aki azt varrja ellenfele nyakába, hogy az a kapitalizmust tervszerű termeléssé változtatja, ellenfele munkájának éppen arra az oldalára és arra a bekezdésére hivatkozva, amelyen az azt mondja, hogy a kapitalizmusnak a *minduntalan megbomló* arányosság létrehozása céljából *válságra van szüksége??*

II

Áttérünk Szkvorcov úr cikkének második részére, amely a könyvemben közölt és elemzett ténybeli adatokat bírálja. Nem találkozunk-e legalább itt valamelyest is komoly kritikával azoknak a kérdéseknek területén, amelyekkel Szkvorcov úr behatóbban foglalkozott?

A társadalmi munkamegosztás az árugazdaság alapja és a belső piac kialakulásának alapjául szolgáló folyamata — idézi Szkvorcov úr szavaimat —, „míg az egyszerű «munkamegosztás», amely tehát nyilván nem társadalmi munkamegosztás, a manufaktúra alapja...“ Ezzel az „ironizálási kísérlettel“ a kritikus elárulja, hogy nem értette meg a társadalmon belüli és a műhelyen belüli munkamegosztás közötti elemi különbséget: az első (az árugazdaság viszonyai között — ezt a feltételt én kifejezetten hangoztatom, úgyhogy az indiai közösség munkamegosztásának felemlítése Szkvorcov úrnak azzal a sajnálatos gyengéjével függ össze, hogy szívesen előráncigál nem helyénvaló Marx-idézeteket) elkülönült áru-

termelőket hoz létre, akik önállóan és egymástól függetlenül különböző, kicserélésre kerülő termékeket termelnek; a második nem változtatja meg a termelők viszonyát a társadalomhoz, hanem csak a műhelybeli helyzetüket változtatja meg. Ezért beszél Marx, amennyire én meg tudom ítélni, olykor „társadalmi munkamegosztásról"*, olykor pedig egyszerűen munkamegosztásról. Ha Szkvorcov úr másként gondolja, haragos, de teljesen értelmetlen megjegyzésekkel való dobálódzás helyett ki kellett volna fejtenie és meg kellett volna magyaráznia véleményét.

„A munkamegosztás korántsem a manufaktúrának jellegzetes ismérve, mert a gyárban is van munkamegosztás."

Kitűnő, Szkvorcov úr! De vajon nálam ez az egyetlen ismérv, amely a manufaktúrát megkülönbözteti a gyártól? Ha a kritikus valamelyest komolyan akarta volna megvizsgálni, helyesen értelmezem-e „a manufaktúra jellegzetes ismérveit" (ez nagyon érdekes és egyáltalán nem olyan egyszerű kérdés, mint első pillanatra gondolnánk), vajon elhallgathatta volna azt, hogy ugyanabban a pontban, amelyről szó van, ezt mondom: „Hogy mik, Marx szerint, a manufaktúra fogalmának főbb ismertetőjelei, azt más helyen már elmondottuk („Tanulmányok", 179. old.**)" (392. old., 1. jegyzet). A „Tanulmányokban" a munkamegosztás csak *egy* ismérv egy csomó más ismérv között. Szkvorcov úr cikkének olvasója tehát egészen ferde fogalmat alkothat magának az én nézeteimről s egyáltalán semmiféle fogalmat sem alkothat a kritikus tulajdon nézeteiről.

Továbbá. Ha nem tévedek, az én könyvem tesz *először* kísérletet arra, hogy számos úgynevezett „kusztár-

---

* A „Tőke" első kötetének tizenkettedik fejezetében, amely a manufaktúra kérdésével foglalkozik, külön paragrafus található a következő címmel: „A manufaktúrán belüli és a társadalmon belüli munkamegosztás". Ennek a paragrafusnak az elején Marx ezt mondja: „Most röviden érintjük a viszonyt a manufaktúraszerű munkamegosztás és a társadalmi munkamegosztás között, mely utóbbi minden árutermelés általános alapja" („Das Kapital", I^2, 362. old.)[145]. Nemde, mily tanulságos szembeállítani ezzel a mi haragos Jupiterünk kirohanását?

** Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 1951. 450—451. old. — *Szerk.*

ipart“ az orosz kapitalizmus manufaktúra szakaszának tüntessen fel, de természetesen korántsem tekintem ezt a kérdést véglegesen megoldottnak (annál is inkább, mert én bizonyos speciális szempontból vizsgálom a kérdést). Ezért el voltam készülve nézeteim bírálatára, s annál több okkal és annál nagyobb érdeklődéssel vártam ezt, mivel néhány orosz marxista már valamelyest eltérő véleményeket hangoztatott (lásd „A kapitalizmus fejlődése“, 561. old., jegyzet). De hogyan foglalt állást ebben a kérdésben P. Szkvorcov úr? „Kritikája“ lakonikus zordságát tekintve pompás leckéztetésben foglalható össze: ne szorítkozzunk „a bérmunkások számát és a termelési összértéket illető, egy-egy évre, egy-egy termelési ágra vonatkozó adatok gépies felsorolására“ (2278. old.). Ha ez a leckéztetés könyvemnek nem arra a részére vonatkozik, amelyben a gyári statisztika kérdésével foglalkoztam (Szkvorcov úr erről egyetlen szóval sem emlékezik meg), akkor nyilván a manufaktúráról szóló fejezetre vonatkozik, amelynek több mint a felét ténybeli adatok töltik ki. Hogy e számadatok nélkül miként lehetett volna meglenni — ezt a titkot a félelmetes kritikus nem árulja el, s én megmaradok amellett, hogy inkább vádoljanak engem fejtegetéseim szárazsága miatt, semminthogy azt a gondolatot keltsem az olvasóban, hogy nézeteim a „Tőke“ „idézésén“, nem pedig az orosz adatok tanulmányozásán alapulnak. Amikor Szkvorcov úr „gépiesnek“ találja felsorolásomat, ezzel talán azt akarja-e mondani, hogy helytelennek tartja azokat a következtetéseket, amelyeket ezekből az adatokból a VI. fejezet 2. felében levontam és a VII. fejezet XII. pontjában megismételtem? — vagyis nem ért egyet azzal, hogy ezek az adatok megmutatják az iparnak egy külön rendszerét, amelyet 1) a technika 2) a gazdaság és 3) a kultúra sajátos alakulata jellemez? A félelmetes Jupiter egy árva szót sem szólt erről „kritikájában“, amelyben a haragos szidalmakon kívül egyéb tartalom nincsen. Ez pedig édeskevés, igen tisztelt Szkvorcov úr!

Áttérünk arra a kérdésre, hogy mi a szerepük a parasztokra kivetett adóknak az árugazdaság fejlődésében. Azt állítottam, hogy az adók annak idején a csere fejlődésének fontos tényezői voltak, ma viszont az árugazdaság

már annyira megerősödött, hogy az adóknak ez a jelentősége „messze a háttérbe szorul". Szkvorcov úr ijesztő kifakadásokkal ront neki állításomnak: „árufetisizmus", mindent egyesíteni, „mindenhatóság", az árugazdaság hatalma stb., de — jaj, jaj! — az erős szavak csak azt leplezik, hogy a félelmetes kritikus képtelen következtetésemet megdönteni. „Még Kautsky úr is — írja Szkvorcov úr —, akihez Iljin úr sokban hasonlít" ... (szegény „Kautsky úr", aki „hasonlít" a „Tőke" teljes meg nem értését eláruló „árufetisisztához", a „polgári látókörű" Iljin úrhoz! Vajon túléli-e ezt a csapást, amelyet egy „igazi" marxista mért rá?) ... „még ő is azt mondja, hogy a parasztok természetbeni szolgáltatásainak pénzszolgáltatásokká való átváltoztatása növeli a parasztok pénzszükségletét" (2288. old.). Nagyon helyes, félelmetes kritikus uram, csakhogy ennek igazán semmi köze ahhoz a kérdéshez, hogy milyen szerepük van a *parasztok pénzkiadásaiban* az adóknak az egyéb szükségletekre fordított kiadásokhoz viszonyítva. *Ezt* a kérdést Kautsky *nem is érinti* — Szkvorcov úr újra meg újra bebizonyítja, hogy kiválóan ért a kérdéshez nem tartozó idézetek előráncigálásához. „Az alapvető kérdés — hozakodik elő Szkvorcov úr második ellenvetésével —, amelyre még a költségvetések adatai sem válaszolnak, az, hogy honnan veszi a lónélküli paraszt az adók befizetéséhez szükséges 25 rubelt" (hogy a kiadások 25 *százaléka* pénzkiadás, 100 rubelből 25 rubel, ezt Szkvorcov úr már egyszerűen 25 rubelre változtatta), „illetőleg az egylovas paraszt a 10 rubelt? — és egyáltalán nem az, hogy a jövedelem (?) milyen részét képezik az adók a parasztok összes pénzkiadásaiban" (2290. old.). Tanácsolom Szkvorcov úrnak, hogy szabadalmaztassa pompás felfedezését: a „tudományos kritika" legeslegújabb és legeslegkönnyebb módját, amely teljesen megsemmisíti az ellenfelet. Az ön ellenfele több száz oldalas könyvének egyik oldalán többek között felveti a kérdést, hogy a pénzkiadásoknak mekkora hányadát teszik az adóra fordított kiadások; az embernek nincs más tennivalója, minthogy idézze ezt a helyet, egy *másik* kérdést varrjon ellenfele nyakába, és máris fényesen bebizonyította, hogy ellenfele „árufetisiszta", aki nem is gondol arra — micsoda

szörnyeteg —, honnan veszi a szegény lónélküli paraszt a 25 rubelt! A könyv más oldalait pedig, ahol az adó és a jövedelem viszonyáról, a jövedelem összetételéről és forrásáról van szó — nyugodtan mellőzheti, ezzel is bebizonyítva az ellenfél „polgári látókörét". Komolyan, Szkvorcov úr, szabadalmaztassa!

Még egy példa arra, hogyan gyümölcsözteti Szkvorcov úr ezt a felfedezést. Figyelmet kérek az olvasótól: a „tudományos kritika" e gyöngyszemei egyedülállók a maguk nemében.

Még mindig ugyanarról a 149—150. oldalról van szó, amelyen a költségvetések adatait tárgyalom, a parasztokra kivetett adókkal kapcsolatban. Miután rámutattam arra, hogy az adóknak milyen szerepük van a paraszt pénzkiadásaiban, így folytatom: „ha ellenben nem arról beszélünk, hogy milyen szerepe van az adóknak a csereforgalom fejlődésében, hanem arról, hogy hogyan aránylanak a jövedelemhez, azt látjuk, hogy ez az arány túlságosan magas. Hogy milyen súlyos teherként nehezednek a mai parasztra a reform előtti időszak maradványai, azt legjobban abból láthatjuk, hogy olyan adók vannak, amelyek a kis földművelő gazda, sőt az osztásföldes gazdasági cseléd bruttó kiadásainak egyhetedét nyelik el. Azonkívül az adók megoszlása a földközösségen belül feltűnően egyenlőtlen: minél vagyonosabb a paraszt, annál kisebb hányada az adó az összes kiadásainak. A lónélküli, jövedelméhez képest, csaknem háromszor annyit fizet, mint az, akinek sok lova van (lásd fentebb a kiadások megoszlására vonatkozó kis táblázatot)..." Minden olvasóban, aki csak valamelyest is figyelmesen olvas, természetesen fel kellett hogy merüljön a kérdés: miért beszélek az adóknak a földközösségen belüli megoszlásáról, amikor a költségvetések nemcsak különböző földközösségek, de különböző kerületek parasztjainak a gazdaságára is vonatkoznak? Nem véletlen-e itt esetleg a megoszlás egyenlőtlensége, ez az egyenlőtlenség nem azzal van-e összefüggésben, hogy egy gyeszjatyina osztásföldet különbözőképpen adóztatnak meg a különböző kerületekben vagy a különböző földközösségekben, amelyekből a gazdaságokat a tipikus költségvetések össze-

állítása céljából kiválogattuk? És íme, hogy ezt az önmagától kínálkozó ellenvetést elhárítsam, mindjárt az elmondottak után megmagyarázom: „*Azért beszélünk az adóknak a földközösségen belüli megoszlásáról, mert ha az 1 gyeszjatyina osztásföldre eső adókat és szolgáltatásokat vennénk számba, nagyságuk csaknem teljesen egyenlőnek bizonyulna*...“ Ha a kritikus ellenőrizni akarta volna ezt az állítást, csak össze kellett volna hasonlítania a 144. oldalon található táblázatot (az egy gazdaságra eső adók és szolgáltatások nagysága) a 151. oldalon elhelyezett táblázattal (az osztásföld nagysága portánként), és könynyen meggyőződhetett volna arról, hogy a költségvetések adatai szerint az 1 gyeszjatyina osztásföldre eső adók és szolgáltatások nagysága, noha a költségvetéses gazdaságokat különböző földközösségekből, sőt különböző kerületekből válogattuk össze, valóban *csaknem* egyenlő.

Most pedig gyönyörködjenek *azokban a módszerekben*, amelyekkel a kritikus úr ellenfelét megsemmisíti. Kiragadja az egy gyeszjatyina osztásföld adóira vonatkozó, általam kiemelt szavakat; *nem veszi észre* (sic!), hogy ezek a szavak *csak a költségvetési adatokra* vonatkoznak; olyan jelentést tulajdonít e szavaknak, hogy az egy gyeszjatyina osztásföldre eső adók nagysága általában az egész orosz parasztságnál csaknem egyenlő; emiatt a „következtetés“ miatt rámsüti, hogy nem ismerem a zemsztvo-statisztikai kiadványokat, és két táblázatot közöl annak a (közismert) ténynek a bebizonyítására, hogy az egy gyeszjatyina osztásföldre eső adók nagysága a különböző földközösségekben, járásokban és kerületekben korántsem egyenlő. E bűvészmutatvány bemutatása után a kritikus még hozzáfűzi: „Valóban, azokban a földközösségekben, amelyek *azonos nagyságú* osztásföldet kaptak, a fizetési kötelezettségek nagysága nem csaknem, hanem minden bizonnyal egyenlő. Arról van szó, hogy Iljin úr nem tudja, milyen földközösségről is beszél tulajdonképpen. Hogy befejezzük azoknak a visszaéléseknek jellemzését, melyeket Iljin úr a zemsztvo-statisztikai adatokkal elkövet“ stb... (2292. old.). Rendkívül érdekelne, található-e tudományos irodalmunkban még egy példa az effajta kritikára.

Miután megismerkedtünk azokkal a módszerekkel,

amelyekkel Szkvorcov úr „bebizonyította“ az általam közölt költségvetési adatok teljes „használhatatlanságát“, nyilvánvalóan mellőzhetjük azokat az erős (és erőtlen) kifejezéseket, amelyekben a kritikus maguknak a költségvetési adatoknak a felhasználását kifogásolja. Azzal, hogy *tömegészlelési* költségvetési adatokat követel, Szkvorcov úr valószínűleg ismét olyasvalamiről beszél, ami nem tartozik a tárgyhoz, mivel a *konkrét* gazdaságokra vonatkozó leírások, amelyeket felhasználtam, *sohasem lehetnek* tömegészlelési leírások. A konkrét gazdaságok költségvetéseinek irodalmára mindjárt a kritizált pont elején utaltam és magától értetődően nagyon hálás lennék a kritikusnak, ha ezeket az utalásokat kiegészítené vagy helyesbítené. Szkvorcov úr azonban csak az olyan „kritikához“ ért, amely nem érinti a dolog lényegét! Azt, hogy a lónélküli és az egylovas gazdaságok családja, vetésterülete, földbérlete, állatállománya átlagos nagyságára vonatkozó költségvetési és a „tömegészlelési adatok“ összehasonlítása útján kísérlem meg bebizonyítani a költségvetések tipikus voltát (könyvem 152. old.), a félelmetes kritikus egyszerűen „kuriózumnak“ nevezi; mi okból — az nem derül ki; talán ugyanazon okból, amelyből az egyik „kritikus“ a Csicsikov szót nevetségesnek találta? A költségvetések „már csak azért sem ... tipikusak, mert az őszi gabonaeladás és a tavaszi gabonavásárlás ... Voronyezs kormányzóságban nagyon ritkán fordult elő, holott egész Oroszországra vonatkozólag“ Nyik.—on úr állítólag bebizonyította, hogy ilyen eladás van (2291. old.). Nemhiába mondják, hogy les beaux esprits se rencontrent*: az „igazi“ marxista Pavel Szkvorcov úr ellentmondást fedez fel az „igazi“ marxista Nyikolaj —on úr állítása és a zemsztvo-statisztikai adatok közt, s a kérdést habozás nélkül olyan értelemben oldja meg, hogy az adatok nem tipikusak, s nem olyan értelemben, hogy Nyik. —on úr szavai helytelenek vagy túlságosan általánosak. De különben is: mi köze az őszi gabonaeladásnak és a tavaszi gabonavásárlásnak a költségvetések tipikus volta körüli vitához, amikor azokat egyáltalán fel sem használom e kérdés elemzésénél?

* — nagy szellemek találkoznak. — *Szerk.*

III

A nyakamba varrt dolgok tisztázásának hálátlan munkája után kellemesen hat végül egy konkrét ellenvetés, mégha azoknak a zordon letorkolásoknak szavaival („fetisizmus“, „teljes értetlenség“) van is megfogalmazva, amelyeket Szkvorcov úr nyilvánvalóan fölötte meggyőzőknek tart, s noha a kritikus tulajdon nézeteit nem is látjuk érthetően kifejtve, hanem inkább csak találgathatunk. Szkvorcov úrnak teljesen igaza van, amikor azt mondja, hogy véleményem „vörös fonalként húzódik végig egész művemen“.

Hogy élesebben domborítsam ki nézeteltérésünket, az ellentétes vélemények két frappáns kifejezését állítom szembe egymással: Szkvorcov úr valószínűleg azt gondolja (legalábbis ez következik ellenvetéseiből), hogy minél kevesebb földet kaptak volna a parasztok a felszabadításkor és minél drágábban kapták volna, annál gyorsabban haladt volna Oroszországban a kapitalizmus fejlődése. Én, ellenkezőleg, azt gondolom, hogy *minél több földet kaptak volna a parasztok a felszabadításkor és minél olcsóbban kapták volna, annál gyorsabban, annál szélesebb alapokon és annál szabadabban haladt volna Oroszországban a kapitalizmus fejlődése*, annál magasabb volna a lakosság életszínvonala, annál szélesebb volna a belső piac, annál hamarabb terjedt volna el a gépek alkalmazása a termelésben, egyszóval, annál jobban hasonlított volna Oroszország gazdasági fejlődése Amerika gazdasági fejlődéséhez. Csak két körülményt szeretnék hangsúlyozni, amelyek nézetem szerint igazolják ez utóbbi véleményt: 1) a földínség és a terhes adók talaján nálunk nagyon jelentékeny területen elterjedt a magánbirtokos gazdaságokban a ledolgozási rendszer, vagyis a hűbériség közvetlen maradványa*,

* Mellesleg. Ez utóbbi tételt (hogy a ledolgozási rendszer a hűbériség maradványa) én nyíltan fel is állítom könyvemben. Szkvorcov úr erről nem beszél, de felkapja azt a megjegyzésemet, hogy a ledolgozási rendszer alapjában véve a „Russzkaja Pravda“ ideje óta áll fenn, és tombol miatta; közben sok mindennel előhozakodik: egy Klucsevszkij-idézettel, a XII. század belső piacaival, az árufetisizmussal és azzal az állítással, hogy nálam „az áru-

nem pedig a kapitalizmus; 2) éppen határvidékeinken, ahol a hűbériség vagy teljesen ismeretlen, vagy rendkívül gyenge volt, ahol a parasztok legkevesebbet szenvednek a földínségtől, a ledolgozástól, az adóterhektől, ott fejlődött ki a legerőteljesebben a mezőgazdasági kapitalizmus. Az ilyen szembeállítás éppen az „egyik társadalmi formából egy másikba való átmenet" feltételeinek elemzése céljából szükséges, amelyek figyelmen kívül hagyásával Szkvorcov úr oly zord módon és oly alaptalanul vádol.

Hogy Szkvorcov úrnak a paraszti gazdaságban végbemenő gazdasági folyamatokról vallott nézetei menynyire sablonosak, az megmutatkozik azokban a megjegyzéseiben is, amelyek az áttelepülésekre és a középkori korlátoknak a kapitalizmus által való lerombolására vonatkoznak. Hát nem volt igazam, amikor Pavel Szkvorcov urat Nyikolaj —on úrral hasonlítottam össze? Mindketten úgy „oldják meg" az áttelepülések kérdését, hogy rendkívül egyszerű és teljesen elutasító megjegyzéseket tesznek az áttelepüléseknek „jelentőséget tulajdonító" nézeteket illetően. Ám az ilyen következtetés csak a legprimitívebb ... bocsánat, az „igazi" marxizmusnak felel meg, amely beéri a teljesen elvont ... közhelyekkel. Mi az, hogy „jelentőséget tulajdonít" a vándorlásoknak? Ha ezek a szavak betű szerint értendők, vajon találunk-e akár egyetlen épeszű és józan gondolkodású közgazdászt, aki *ne tulajdonítana jelentőséget* az évenként megismétlődő áttelepüléseknek? Ha ezek a szavak speciálisan a *kapitalizmusra* értendők, akkor Szkvorcov úr, először is, elferdíti gondolatomat, mert én az általa idézett helyen éppen az ellenkezőt mondom. Másodszor, annak a közgazdásznak, aki azt tekinti feladatának, hogy Oroszország gazdasági szerkezetének és fejlődésének sajátosságait tanulmányozza (és nemcsak azt, hogy bőven, s gyakran nem helyénvalóan idézze Marxot), okvetlenül fel kell vetnie a kérdést: milyen hatásuk is van az áttelepüléseknek

termelés csodatevő és mindent megmagyarázó történelmi elv (sic!), a «Russzkaja Pravda» ideje óta" (sic!!). Ez nyilván ugyanaz a „cshi, cshi" típusú kritika, amellyel cikkem elején, azt hiszem amúgy is túlságosan sokat foglalkoztam.

Oroszországban? Anélkül, hogy e kérdés speciális tanulmányozásába bocsátkoztam volna, a Szkvorcov úr által jelzett helyen megjegyeztem, hogy a parasztság felbomlásának kérdésével kapcsolatos következtetéseim teljes összhangban állanak Hourvich úr következtetésével*. Ezenkívül könyvem más helyein is nemegyszer érintem az áttelepülések kérdését. Lehetséges, hogy ez a nézetem helytelen, Szkvorcov úr azonban egyáltalán semmivel sem járul hozzá helyesbítéséhez vagy kiegészítéséhez, sőt zord szidalmaival teljesen elhomályosítja a dolog lényegét. Továbbá, megjegyzéseim alkalmat adnak Szkvorcov úrnak arra a következtetésre, hogy „az árufetisiszta most bízik fétisének csodatevő erejében" (sic!). Erre már igazán csak azt lehet mondani: „megsemmisítő"! De volna egy kérdésem, nagyrabecsült kritikus uram, ön elutasítja nézeteimet? Miért nem hozza a közönség tudomására *tényeken alapuló* elgondolásait és miért nem taglalja *legalább egy kerület* adatait? Hiszen ez oly természetes dolog volna egy olyan embernél, aki a zemsztvo-statisztika specialistája! Én pedig kitartok e nézetem mellett, bármilyen ijesztő szavakat (fetisizmus, csodatevő erő) mond is Szkvorcov úr, amelyek — ki kételkedik ebben? — bárkit megfélemlíthetnek**.

---

* Ha már Hourvich úrnál tartunk. Szkvorcov úr csak saját önhittségét árulja el indokolatlan és gőgösen megvető magatartásával, amellyel elintézi ennek a szerzőnek a „következtetéseit", akit pedig a marxista irodalomban két könyv szerzőjeként és folyóiratok munkatársaként jól ismernek.

** Szavaimból: „A kapitalizmus előtt a mezőgazdaság Oroszországban egyeseknek úri foglalkozás, urasági foglalatoskodás, másoknak terhes kötelesség volt" (317. old.), Szkvorcov úr véleménye szerint „kiderül, hogy egy egész társadalmi alakulat, a feudális termelési mód, csak urasági foglalatoskodás volt". Nem, Szkvorcov úr, ez egyáltalán nem „derül ki", mert én a megfelelő helyen rámutattam arra, hogy „a feudális birtoknak önálló, zárt egységnek kellett lennie" (186. old.), itt pedig ennek a rendszernek csupán *egyik* ismérvét jellemeztem. Hogy a földesúri gazdaságban adva volt az „urasági foglalatoskodás" eleme, azt bárki könnyen belátja, ha visszaemlékszik „a jobbágyfalu, illetve a szolgasorban élő falu Oblomovjainak" (214. old.) ismert típusaira; — erre a zemsztvo-statisztikusok is rámutatnak, s az „urasági foglalatoskodás" kifejezés tőlük is származik (209. old.); — sőt még az oroszországi mezőgazdasági gépgyártás fejlődésének egy időszaka is ezt bizonyítja:

Végül, az utolsó kérdés, amelyről Szkvorcov úrral érdemben *lehet* beszélni, ez a parasztságra vonatkozó zemsztvo-statisztikai adatok csoportosításának kérdése. Szkvorcov úr behatóan foglalkozott és, ha nem tévedünk, foglalkozik a zemsztvo-statisztikával: ezért elvárhatunk tőle olyan megállapításokat, amelyek tényeken alapulnak és tisztázzák ezt a vitás és rendkívül érdekes kérdést. „A limine elvetjük az osztásföld szerinti csoportosítást, és kizárólag a vagyoni helyzet (igásállatok száma; vetésterület nagysága) szerinti csoportosítást alkalmazzuk" — írtam könyvemben, s a továbbiakban rámutattam arra, hogy az osztásföld szerinti csoportosítás, mely zemsztvostatisztikáinkban összehasonlíthatatlanul gyakoribb, teljesen alkalmatlan, mert az élet megzavarja az osztásföldbirtoklás egyenlősítő hatását (a földközösségen belül): csak olyan közismert és senki által nem vitatott tényeket kell emlékezetünkbe idéznünk, mint az osztásföldek bérbeadása, azok teljes feladása, a föld vétele és bérbevevése, a földművelés összekapcsolása kereskedelmi és ipari vállalkozással és bérmunkával. „A gazdasági statisztikának feltétlenül *a gazdaság méreteit és típusát* kell a csoportosítás alapjául felhasználnia" (87—88. old.). Szkvorcov úr „kritikája" így hangzik: „Iljin úr nincs megelégedve a parasztságra vonatkozó statisztikai adatoknak az osztásföld szerinti csoportosításával. A statisztikai adatok kétféleképpen (sic!) csoportosíthatók. Az egyik csoporto-

---

a földesurak külföldről próbáltak gépeket, sőt munkásokat hozatni (188. és 216. oldal), s ez a kísérlet nem volt semmi más, mint „urasági foglala oskodás". — „Hogy mikor és hol változtatta át a kapitalizmus a feudális földesurat" (P. Sz. úrnak semmi alapja arra a feltevésre, hogy ez a kategória csak „a jobbágyság kialakulása előtti" korszakra alkalmazható; alkalmazható a jobbágykorszakra is) „és a függő helyzetben levő parasztot iparűzővé, erről Iljin úr sajnos nem beszél" (2293. old.). Én beszélek erről a II. fejezetben is, a III. fejezetben is, s különösen a IV. fejezetben, ahol éppen arról van szó, hogy a földművelés *árutermelő ipari* vállalattá alakul át. Könnyen lehetséges, hogy az e folyamatra vonatkozó utalásaim kiegészítésre és helyesbítésre szorulnak; nem kételkedem abban, hogy minden komoly és hozzáértő kritikus ezt meg is tette volna, Szkvorcov úr azonban sajnos teljesen elhomályosította a dolog lényegét közönséges szidalmakkal. Ez pedig édeskevés!

sítás történeti: ez azokat a földközösségeket (!) foglalja egybe, amelyekben minden revíziós lélekre egyenlő nagyságú telek jut; a másik tényleges: ez azokat a parasztgazdaságokat foglalja egybe, amelyek egyenlő nagyságú osztásfölddel rendelkeznek, tekintet nélkül arra, hogy melyik földközösséghez tartoznak. A történeti csoportosítás azért fontos, mert szemléltetően mutatja, milyen feltételek mellett jutott a parasztság a jobbágytársadalomból a tőkés társadalomba ..." és így tovább, erről a fentebb szintén tárgyalt témáról ... „Az Iljin úr által ajánlott csoportosítás ... véglegesen összekuszálja azoknak a feltételeknek történeti megértését, amelyek mellett parasztságunk eljutott az egyik társadalmi formából a másikba. Iljin úr indítványa inkább az ipari összeírásokra alkalmas (sic!), ahogyan azokat Németországban csinálják" (2289. old.). Ez iskolapéldája Szkvorcov úr kritikájának saját szakterületén és egy olyan kérdést illetőleg, amelynél Marxot a legjobb akarattal sem lehet „idézni". Felmerül a kérdés, mire valók ezek a *földközösségek* „történelmi" csoportosítására vonatkozó fejtegetések, amikor én a *portánkénti* adatok csoportosításáról beszélek? Milyen csodálatos úton-módon lehetséges, hogy a mai porták szerinti adatok csoportosítása „véglegesen összekuszálja" a földközösségre vonatkozó és már régen lerögzített történelmi adatokat? Hiszen a „történelmi" szót Szkvorcov úr ebben a kérdésben csak akkor használhatja, ha *hátat fordít a történelemnek:* ha a földközösségeknek az egy revíziós lélekre eső osztásföld nagysága szerinti csoportosítása annak történetére vonatkozik, ami 40 esztendővel ezelőtt volt, akkor az, ami egyre növekvő gyorsasággal szemeink előtt megy végbe, nyilván szintén történelem. Továbbá, teljesen megmagyarázhatatlan, hogy egy ember, aki zemsztvo-statisztikával foglalkozik és mindenről próféta módjára kinyilatkozik, hogyan beszélhet „kétféle csoportosításról" (földközösségek az osztásföld szerint és porták az osztásföld szerint), amikor mindenki tudja, hogy *nagyon sok csoportosítás* van: a vetésterület szerint, az igásállatállomány szerint, a munkaerő szerint, a cselédek száma szerint, a háztulajdon szerint stb. Hogyan jelentheti ki Szkvorcov úr oly megfellebbezhetetlenül és *bárminemű*

indokolás nélkül, hogy csakis az osztásföld szerinti csoportosítás „alapul tényeken", amikor éppen arról folyik a vita, *vajon tényeken alapul-e ez a csoportosítás?* Én egész sor kerület kapcsán kimutatom, hogy az osztásföldnek a gazdaságok közötti megoszlása még ma is viszonylag nagyon „egyenletes" (különböző kerületekben vagy kerületcsoportokban a jómódú porták 20%-a — a népesség 26—30%-a — az osztásföld 29—36%-ával rendelkezik), míg az igásállatok, a vetésterület, a tökéletesített munkaeszközök stb. megoszlása, a gazdaság *tényeken alapuló* mutatószámainak megoszlása kivétel nélkül *összehasonlíthatatlanul kevésbé* egyenletes. Szkvorcov úr erőnek erejével bírálni, sőt lerántani akarja tételeimet, anélkül, hogy a dolog lényegét akár csak egy szóval is érintené.

Minthogy nem vagyok hivatásos statisztikus, természetesen a legkisebb mértékben sem tartottam igényt arra, hogy megoldjam a csoportosítás kérdését. De azt hiszem, hogy a zemsztvo-statisztika alapvető kérdéseiről beszélni (márpedig a portaösszeírások adatainak csoportosítási módszere igenis alapvető kérdés, amint erre a Szkvorcov úr által idézett helyen rámutattam), nemcsak a zemsztvo-statisztikusok joga és kötelessége, hanem a közgazdászoké is. Elképzelhetetlen, hogy egy közgazdász, aki Oroszország gazdasági valóságát tanulmányozza, nélkülözheti a zemsztvo-statisztika adatait, márpedig ha a zemsztvo-statisztika a maga útján halad, és a közgazdászok munkája is a maga útját járja, sem az egyik, sem a másik nem érhet el kielégítő eredményeket. Hogy az osztásföld szerinti csoportosítás *nem* kielégítően alapul tényeken, azt részben már maguk a zemsztvo-statisztikusok is elismerték, hiszen egy csomó csoportosítást adtak az igásállatállomány és vetésterület szerint, s ezeket fel is használtam könyvemben. Éppen most, amikor a kérdés fontosságát csaknem minden marxista nyomatékosan hangsúlyozza, s amikor ezt más irányzatokhoz tartozó közgazdászok sem tagadják, különösen nagy szükség volna e kérdés felülvizsgálására. Szkvorcov úr azonban, kritika helyett inkább olyan fontoskodó, de teljesen tartalmatlan frázisokkal hozakodik elő, mint például a következő: „szükség van arra, hogy a zemsztvo-gyűjteményeket a

parasztporták termelésének és újratermelésének részletes feldolgozásával összesítsük, úgyhogy mindenki kezébe vehessen egy ilyen gyűjteményt és ellenőrizhesse Iljin, Posztnyikov és Hourvich úr «következtetéseit»" (2292. old.). Igen, természetesen „szükség van" „összesítésre", de hogy ez a kijelentés ne maradjon pusztába kiáltó szó, s hogy az összesítés valóban választ adhasson azokra a fő problémákra, amelyeket Oroszország mai gazdasági rendszere és e rendszer fejlődése felvet, ahhoz fel kell vetni és alaposan meg kell vitatni a legfontosabb kérdést: az összesítés módszereit, haladéktalanul, mégpedig az általános szakirodalomban és nemcsak a zemsztvo-statisztikusok körében, s még kevésbé egyik vagy másik zemsztvo-statisztikai iroda négy fala közt. Ezt a kérdést könyvemben felvetettem és meg is kíséreltem felvázolni megoldását. A megoldás helyességének elbírálása természetesen nem az én dolgom, de joggal vonom le azt a következtetést, hogy Szkvorcov úr, minden szigora ellenére, egyáltalán semmit sem mondott ezzel a kérdéssel kapcsolatban, hanem teljesen indokolatlanul a maradiság védelmezőjének, egy olyan álláspont védelmezőjének a szerepében lépett fel, amely már 1885-ben is túlhaladott volt (lásd „A kapitalizmus fejlődése", 91. old., jegyzet, ahol V. V. úr „A helyi statisztikai kiadványok új típusa" című cikkéből idézem azt a beismerését, hogy „a számadatokat nem a parasztok legkülönbözőbb gazdasági csoportjainak olyan konglomerátumaihoz kell alkalmazni, mint a falu vagy a földközösség, hanem magukhoz ezekhez a csoportokhoz" és felvetem a kérdést, hogy maga V. V. úr miért nem használta fel egyetlenegyszer sem ezeknek a legkülönbözőbb csoportoknak az adatait).

Befejezésül néhány szót az „ortodoxiáról", ami már csak azért sem lesz fölösleges, mert P. Szkvorcov úrnak az „igazi" marxista szerepében való fellépése különösen szükségessé teszi azt, hogy a lehető legpontosabban fejtsem ki — ha szabad így kifejeznem magamat — saját álláspontomat. Egyáltalán nem szándékszom B. Avilov

urat Szkvorcov úrral egy sorba állítani, mégis szükségesnek tartom, hogy megemlítsek egy helyet az előbbi cikkéből, amely a „Naucsnoje Obozrenyije" ugyanazon kötetében jelent meg. Az „Utóirat" végén B. Avilov úr a következőket mondja: „Iljin úr az «ortodoxia» mellett van. Úgy látszik azonban, hogy az «ortodoxiának», *vagyis Marx egyszerű megmagyarázásának* még tág tere van..." (2308. old.). Azt hiszem, hogy az általam aláhúzott rész valószínűleg nyelvbotlás, mert én egészen határozottan megmondtam, hogy *az ortodoxián egyáltalán nem Marx egyszerű megmagyarázását értem*. Éppen abban a cikkben, amelyre B. Avilov úr gondol, mindjárt a „nem, akkor már jobb, ha «az ortodoxia zászlaja alatt» maradunk" szavak után a következőket mondom: „Nem hisszük, hogy az ortodoxia bármit is a hitre enged bízni, hogy az ortodoxia kizárja a kritikai alkalmazást és továbbfejlesztést, és megtűri, hogy történelmi kérdéseket elvont sémák mögé rejtsenek. Ha vannak ortodox tanítványok, akik elkövették ezeket a valóban súlyos hibákat, a felelősség ezért teljesen ezeket a tanítványokat terheli, és semmiképp sem az ortodoxiát, amelyet éppen ellenkező tulajdonságok jellemeznek" („Naucsnoje Obozrenyije", 1899. 8. sz. 1579. old.*)[146]. Én tehát határozottan megmondtam, hogy bárminek a hitre való bízása, a kritikai alkalmazás és továbbfejlesztés kizárása — súlyos hiba, márpedig az alkalmazáshoz és a továbbfejlesztéshez az „egyszerű megmagyarázás" nyilvánvalóan elégtelen. A nézeteltérés az úgynevezett „új kritikai áramlat" mellett lándzsát törő marxisták és az úgynevezett „ortodoxia" talaján állók között abban foglalható össze, hogy ezek meg amazok *különböző irányokban* akarják alkalmazni és továbbfejleszteni a marxizmust: egyesek következetes marxisták akarnak maradni, és a változó feltételeknek és a különböző országok helyi sajátosságainak megfelelően akarják továbbfejleszteni a marxizmus alapvető tételeit, tovább akarnak dolgozni a dialektikus materializmus elméletének és Marx politikai gazdaságtanának a kifejlesztésén; mások elvetik Marx

* Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. 1953. 88. old. — *Szerk.*

tanításának néhány. többé vagy kevésbé lényeges részét — például a filozófiában nem a dialektikus materializmus, hanem a neokantianizmus talajára helyezkednek, a politikai gazdaságtanban pedig azok mellé állanak, akik Marx tanításának több pontját „tendenciózusnak" minősítik stb. Az előbbiek ezért eklekticizmussal vádolják az utóbbiakat, mégpedig nézetem szerint teljesen jogosan. Az utóbbiak az előbbieket „ortodoxoknak" nevezik, de aki ezt a kifejezést használja, annak sohasem szabad elfelejtenie, hogy azt ellenfelek a vita során adták, hogy az „ortodoxok" nem általában a kritikát vetik el, hanem csak az eklektikusok „kritikáját" (akiknek csak annyiban volna joguk a „kritika" híveinek nevezni magukat, amennyiben a filozófia történetében Kantnak és követőinek tanítását „kriticizmusnak", „kritikai filozófiának" nevezik). Ugyanebben a cikkben meg is neveztem azokat az írókat (1569. old., jegyzet és 1570. old., jegyzet*), akik szerintem a marxizmus következetes és egységes, nem pedig eklektikus továbbfejlesztését képviselik, s akik e továbbfejlesztés érdekében — mind a filozófia, mind a politikai gazdaságtan, mind pedig a történelem és a politika terén — összehasonlíthatatlanul többet tettek, mint például Sombart vagy Stammler**, habár az ő eklektikus nézeteiknek egyszerű szajkózását ma sokan nagy haladásnak tekintik. Aligha szükséges hozzátennem, hogy az eklektikus irány képviselői az utóbbi időben Ed. Bernstein körül csoportosultak. „Ortodoxiám" kérdését illetőleg be is érem ezekkel a rövid megjegyzésekkel, részben azért, mert ez nem tartozik közvetlenül cikkem tárgyához, részben pedig azért, mert nincsen módom az előbbiek nézeteit részletesen kifejteni, s az érdeklődőket a német irodalomhoz kell utasítanom. Az oroszországi vita erről a kérdésről csak a németországi vita visszhangja, s ennek

---

* Lásd *Lenin* Művei. 4. köt. 75. és 76. old. — *Szerk.*

** V. ö. G. Cunovnak Stammler ellen irányuló helyes megjegyzésével (Cunov cikkének egy része fordításban megtalálható a „Naucsnoje Obozrenyije" 1899. évfolyamában), továbbá B. Lvov „A szociális törvény" c. cikkével (ugyanott), valamint Sadi Gunter cikkének a „Naucsnoje Obozrenyije" által 1900-ra ígért fordításával.

ismerete nélkül nem alkothatunk teljesen pontos fogalmat a vita lényegéről*.

* S ilyen eklekticizmusra lyukad ki szerintem az az „új" „kritikai" irányzat is, amely az utóbbi időkben „kezd kirajzolódni" irodalmunkban (lásd Sztruve cikke, „Zsizny", 1899. 10. sz. és 1900. 2. sz., T.-Baranovszkij cikke, „Naucsnoje Obozrenyije", 1899. 5. sz. és 1900. 3 sz.). Az említett írók közül az elsőnek az eklekticizmus iránti hajlamossága több mint öt évvel ezelőtt, a „Kritikai megjegyzésekben" kezdett „kirajzolódni", s nyomban a „megjegyzések" megjelenése után (mint Sztruve emlékezni méltóztatik) kísérlet történt arra, hogy a közönség „szemét felnyissák" és észrevétessék, miképpen keveredik össze az ő nézeteiben a marxizmus a polgári tudománnyal. Ezért furcsa, ha ilyen szavakat hallunk Sztruve szájából: „Egyszerűen szemet hunyni Marx tanainak úgynevezett (nyilván helytelen, hogy *úgy* nevezik? — *V. I.)* «polgári» kritikája előtt, s e tanok szajkózásával és parafrazálásával foglalkozni, eddig nemcsak meddőnek, hanem egyenesen ártalmasnak bizonyult" („Zsizny", 2. sz. 305. old.). „Egyszerűen szemet hunyni" a polgári tudomány, sőt akár a legostobább tanúk előtt is, a legsötétebb népbutítást is beleértve, persze mindenképpen ártalmas; e megállapítás már banális közhely. Ám más az, ha valaki nem huny szemet a burzsoá tudomány előtt, figyelemmel kíséri és felhasználja, de ugyanakkor *kritikával* fogadja és nem adja fel világszemlélete egységességét és határozottságát, és ismét más, ha valaki behódol a polgári tudománynak, s utána szajkózza például azokat a Marx „tendenciózus" voltát stb. hangoztató kitételeket, amelyeknek egészen határozott értelmük és jelentőségük van. Ha pedig már „szajkózásról és parafrazálásról" beszélünk, vajon Böhm-Bawerk és Wieser, Sombart és Stammler szajkózása és parafrazálása már önmagában véve a priori több figyelmet érdemel, mint Marxé? Vajon Sztruve, akinek éles szeme felfedezte (az orosz irodalomban!), hogy a marxizmus szajkózása és parafrazálása „káros" (sic!), nem vette és nem veszi észre a divatos polgári „tudomány" divatos helyesbítéseinek kritikátlan szajkózásaiból származó kárt? Milyen távol állhat a marxizmustól, aki ilyen nézetre jutott és oly megbocsáthatatlanul „szemet huny" a mostani „eszmei ingadozás" előtt! Sztruve azzal a kívánsággal zárja cikkét, hogy nyilatkozzam az u.n. „kritika" által felvetett kérdésekről. Erre megjegyzem, hogy engem most erősen foglalkoztat a filozófia és a politikai gazdaságtan modern eklektikus irányzatának kérdése, s nem adom fel a reményt, hogy idővel rendszeres kritikai tanulmányt tehetek közzé erről az irányról; de az eklekticizmus minden egyes „alapvető hibáját" és „alapvető antinómiáját" hajszolni (már bocsássanak meg az igen tisztelt „kritikusok"!) egyszerűen érdektelennek tartom. Ezért egyelőre beérem egy ellenkívánsággal; hadd rajzolódjék ki az új „kritikai irányzat" éles körvonalakban és ne szorítkozzék puszta célzásokra. Minél hamarabb következik ez be, annál jobb, mert annál kevesebb lesz a zűrzavar és a közönség annál világosabban ismeri majd fel a polgári Marx-kritika új „iránya" és a marxizmus közötti különbséget.

JEGYZETEK

[1] Lenin *„A kapitalizmus fejlődése Oroszországban"* c. könyve óriási kutatómunka eredménye.

Magán a könyvön Lenin több mint három évig dolgozott. 1896 januárjában, a börtönben kezdett a munkához, nem sokkal azután, hogy a „Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására" ügyében letartóztatták. A börtönből küldött első levelében, 1896 január 2-án (14-én) Lenin ezt írja:

„Van egy tervem, amelyen letartóztatásom óta egyre többet gondolkodom. Már régóta foglalkoztat egy közgazdasági kérdés (a feldolgozó ipar áruinak elhelyezése az országon belül), összegyűjtöttem valamelyes irodalmat, összeállítottam a kérdés feldolgozásának tervét, sőt egyetmást már meg is írtam, s az a szándékom, hogy munkámat, ha meghaladja egy folyóiratcikk kereteit, kiadom önálló könyv formájában."

Lenin ugyanebben a levélben listába foglalja a beszerzendő könyveket és közli munkája felépítésének tervét.

„A könyvlista — írja Lenin — két részre oszlik, akárcsak a művem. A. — Általános elméleti rész. Ehhez kevesebb könyv kell, úgyhogy remélem minden körülmények közt megírhatom, de az előkészítő munka itt nagyobb lesz. B. — Az elméleti tételek alkalmazása az orosz adatokra. Ehhez a részhez nagyon sok könyvre van szükség. A fő nehézség: 1) a zemsztvo-kiadványok. Egyébként ezek egy része megvan nekem, egy részükből kivonatokat lehet csinálni (a kis monográfiákból), egy részüket pedig ismerős statisztikusok révén meg lehet szerezni; 2) a kormánykiadványok — bizottságok munkái, jelentések és kongresszusi jegyzőkönyvek stb. Ez fontos; megszerezni nehezebb őket. Néhány megvan a Szabad Közgazdasági Társaság könyvtárában, sőt talán a legnagyobb részük".

A rokonoknak írt levelekben Lenin felsorolja a kívánt könyveket, közli, hol szerezhetők meg a könyvek, s hogyan kell megszervezni rendszeres és pontos cserélésüket. Lenin már a börtönben nagy anyagot gyűjtött össze, igénybe véve a pétervári könyvtárakat (a Tudományos Akadémia, a Szabad Közgazdasági Társaság és más tudományos társaságok és intézmények könyvtárát). Anyaggyűjtő munkáját még szibériai száműzetésébe utazva is folytatja. Amikor (Susenszkojéba utazva) néhány napot Krasznojarszkban töltött, tanulmányozta a G. V. Jugyin kereskedő gazdag magánkönyvtárában, valamint a helyi városi könyvtárban található könyveket és folyóiratokat.

A száműzetésben Lenin a legkülönbözőbb helyekről kapott könyveket és egyéb forrásmunkákat. Megbízásából M. I. Uljanova több kivonatot készített a moszkvai Rumjancev könyvtár különböző könyveiből; a kivonatokat Lenin 1897 május végén kapta kézhez. Az új könyvek egy részét Lenin a rokonaitól kapta meg, és a szerzői tiszteletdíj fejében azoknak a folyóiratoknak a szerkesztőségétől, amelyekben cikkei megjelentek. A rokonok és ismerősök közvetítésével megszervezte a könyvkölcsönzést a pétervári és moszkvai könyvtárakból. Egyes zemsztvo-statisztikai kiadványokat Lenin „Gazdasági tanulmányok és cikkek" című könyve ellenében rendelt meg, amelynek szerzői tiszteletpéldányai 1898 végén jutottak el hozzá. Sok könyvet hozott magával 1898 tavaszán N. K. Krupszkaja. Lenin magánkönyvtára, amelyet kérésére rokonai Susenszkojéba küldtek, egy egész éven át volt úton, és csak 1898 júniusában érkezett meg.

Leninnek így minden nehézség ellenére sikerült kutatásaihoz összegyűjteni és felhasználni az egész szükséges anyagot. „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" előmunkálati anyagának egy részét a Marx—Engels—Lenin Intézet közzétette a „Leninszkij Szbornyik" XXXIII. kötetében. Az anyagból láthatjuk, milyen sokat dolgozott Lenin a mű előkészítésén, láthatjuk munkamódszereit.

„A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" nyers fogalmazványa 1898 augusztus végére készült el. A kézirat végleges megmunkálása azonban még sok időt igényelt. „Az utóbbi időben — írta N. K. Krupszkaja Leninről 1898 október 14-én (26-án) — nyakig merült a piacaiba, és reggeltől estig ír." Novemberben és decemberben is szorgalmasan dolgozott könyvén; mint N. K. Krupszkaja november 22-i (december 4-i) levelében írja: „már teljesen elvész piacaiban..."

1898 november közepén a könyv első két fejezete elkészült. Ezeket N. K. Krupszkaja másolta le külön füzetekbe, és elküldte a rokonoknak, hogy juttassák el a kiadóhoz.

1899 január 30-án (február 11-én) Lenin befejezte az utolsó két fejezetet és a mellékleteket; a kéziratnak ezt a részét 1899 február 3-án (15-én) küldték el a kiadónak.

A kézirat minden egyes fejezetét elolvasták és megvitatták a minuszinszki kerületben száműzetésben élő szociáldemokraták. „Én képviselem a «laikus olvasót» — írta N. K. Krupszkaja 1898 október 14-én (26-án) — s el kell bírálnom, hogy a «piacok» világosan vannak-e kifejtve; igyekszem minél «laikusabb» lenni, de különösebb kifogásolnivalót nem találok."

Lenin az oroszországi kapitalizmus fejlődéséről írt munkáját nem a szaktudósoknak, hanem a forradalmi értelmiség széles köreinek szánta. Ezért követelte a könyv olyan kiadását, hogy az átlagolvasónak megkönnyítse a tanulmányozást. A rokonaihoz írt levelekben részletes utasítást ad a könyv alakjára, a betűkre, a nyomásra, a táblázatok elhelyezésére, a korrektúra megszervezésére vonatkozólag.

A könyv 1899 március 26-a és 31-e között jelent meg „Vlagyimir Iljin" álnéven. A könyv megjelenéséről szóló hirdetést a „Russzkije Vedomosztyi" c. újság 1899 április 15-i (27-i) számában közölte. A kiadás — 2400 példány — nagyon hamar elfogyott. A könyvet elsősorban a szociáldemokrata értelmiségiek és a diákok vásárolták. A munkás tanulókörökben propagandisták és agitátorok terjesztették.

A polgári sajtó megpróbálta Lenin tudományos művét agyonhallgatni. Csak 1899 őszén jelentek meg az első ismertetések, és ellenséges hangon bírálták a könyvet. Az egyik ismertetésre Lenin megsemmisítő választ adott „Kritikátlan kritika" c. cikkében, amely a „Naucsnoje Obozrenyije" 1900 május—júniusi számában jelent meg (lásd ebben a kötetben 625—650. old.).

1908-ban megjelent „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" második kiadása (lásd a 6. számú jegyzetet).

Jelen kiadás a Lenin által átnézett és kiegészített második kiadás (1908) alapján, Leninnek a könyv 1899. évi első kiadására vonatkozó valamennyi utasítása figyelembevételével készült. — *5*

[2] *V. V.* — V. P. Voroncov álneve.

Ny. —on vagy *Nyikolaj —on* — N. F. Danyielszon álneve. Voroncov és Danyielszon az 1880—1890-es évek liberális narodnyikságának legtekintélyesebb ideológusai voltak. — *5*

3 Lenin 1899 márciusában, a száműzetésben kapta kézhez Kautsky (Kautsky akkor még marxista volt) „Die Agrarfrage" c. könyvét. „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" ekkor jórészt már ki volt szedve, s Lenin úgy határozott, hogy az előszóban hivatkozik Kautsky munkájára. 1899 március 17-én (29-én) küldte el az előszóhoz írt Postscriptumot. „Ha még nem késő — írta —, nagyon szeretném ezt kinyomatni... Ha az előszó már ki is van szedve, talán ki lehet még szedni a Postscriptumot is?" Az előszóhoz fűzött utóirat a cenzorhoz került, aki változtatott rajta. Erről Lenin 1899 április 27-i (május 9-i) levelében a következőket közli: „Hallottam, hogy az előszó P. S.-a elkésett és előzetes cenzúrára került, — s ezt, nyilván, «megszenvedte»." — *6*

4 „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" második kiadásában (1908) a fejezetek egyes pontjainak számozása megváltozott, minthogy Lenin több helyütt kiegészítette a könyvet. Az a hely, amelyre Lenin itt hivatkozik, e kiadásban a II. fej. XII., C. pontjában, a 163—164. oldalon található. — *7*

5 Az Orosz Ipar és Kereskedelem Fejlesztésére Alakult Társaságban 1899 február 17-én a „Nem lehetne-e kibékíteni a narodnyik irányzatot a marxizmussal?" c. előadást vitatták meg. A vitában a liberális narodnyikság képviselői és a „legális marxisták" vettek részt. V. P. Voroncov (V. V.) kijelentette, hogy a nyugati marxisták közelebb állnak az orosz narodnyikokhoz, mint az orosz marxistákhoz. Erről az ülésről röviden beszámolt a „Novoje Vremja" c. pétervári reakciós újság 1899 február 19-i (március 3-i) száma. — *9*

6 „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" *második kiadása* 1908-ban jelent meg. A megjelenésről 1908 márciusában a „Knyizsnaja Letopisz" 10. száma adott hírt.

A második kiadás számára Lenin ismét átnézte a szöveget, kijavította a sajtóhibákat és nagyszámú kiegészítést tett, valamint új előszót is írt, 1907 júliusi kelettel. Az első

kiadásban a cenzúra miatt használt „tanítványok" és „a dolgozók érdekeinek védői" kifejezéseket nyíltan a „marxisták" és „szocialisták" szavakkal cserélte fel; a második kiadásban nem az „új elmélet"-re hivatkozott, hanem Marxra és a marxizmusra.

Lenin újabb statisztikai adatok alapján lényegesen kiegészítette a könyvet. Az 1896—1900. évi katonai lóösszeírások elemzésének a második fejezetben új pontot (XI.) szentelt. Az orosz kapitalizmus fejlődésére vonatkozó korábbi következtetéseit igazoló újabb tényeket ismertet, többek között a gyári statisztika új anyaga alapján; elemzi az 1897. évi általános népszámlálás adatait, amely teljes képet ad Oroszország osztályszerkezetéről (lásd VII. fej. 5. pont, 511—517. old., „*Pótlás a második kiadáshoz*").

A második kiadásban Lenin összegezi „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" c. műben érintett alapvető kérdésekről a „legális marxistákkal" folytatott harc eredményeit is. Az 1905—1907-es első orosz forradalom tapasztalatai teljesen igazolták Leninnek azt a megállapítását, hogy a „legális marxisták" marxista mezbe öltözött polgári liberálisok, akik a burzsoázia érdekében próbálják kihasználni a munkásmozgalmat.

A könyv második kiadásába Lenin huszonnégy új lábjegyzetet (7, 30, 42—43, 150, 154, 158, 178, 201—202, 218, 276—277, 284, 397, 457, 459, 475, 509, 518—519, 533, 536, 543, 546, 561, 563, 588. old.), két új pontot (139—141. és 511—517. old.), egy új táblázatot (522. old.) iktatott be, nyolc bekezdésnyi új szöveget, és három hosszú kiegészítést írt (304—307, 220—221, 222—223, 296—297. old.), s körülbelül huszonöt helyen kisebb kiegészítéseket és helyesbítéseket fűzött a szöveghez.

Lenin a második kiadás megjelenése után (1908) is tovább dolgozott „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" c. művén. Ezt bizonyítják azok a pótlások, amelyeket Lenin 1910-ben vagy 1911-ben a könyv második kiadásának 405. oldalára írt a gyáraknak a munkások száma szerinti 1908-as megoszlásáról (lásd e kötet 523. oldalán az illusztrációt és a 130. sz. jegyzetet).

Lenin a második kiadás előszavában azt írja, hogy a jövőben esetleg átdolgozza művét, és rámutat arra, hogy akkor a munkát két kötetre kellene osztani: az első Oroszország forradalom előtti gazdasági életének elemzésével,

a második pedig a forradalom eredményeinek tanulmányozásával foglalkozna.

Az 1905—1907-es forradalom eredményeit Lenin később több munkájában tanulmányozta, közöttük „A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban" c. műben, amelyet 1907 végén írt. — *13*

[7] Marx Heine szavait: „Ich habe Drachenzähne gesäet und Flöhe geerntet" („Sárkányokat vetettem és bolhákat arattam") „Karl Grün. «Die soziale Bewegung in Frankreich und Belgien» (Darmstadt, 1845), oder: Die Geschichtsschreibung des wahren Sozialismus" („A társadalmi mozgalom Franciaországban és Belgiumban", avagy Az igazi szocializmus történetírása) c. művében idézi (lásd Marx—Engels Gesamtausgabe. I. rész, 5. köt. 495. old.). —*14*

[8] Az *Októbristák Pártja* (vagy az „*Október 17-i Szövetség*") az ipari nagytőke és a kapitalista módon gazdálkodó nagybirtokosok érdekeit képviselte. Az októbristák szavakban elismerték az 1905 október 17-i kiáltványt, amelyben a forradalomtól megrémült cár polgárjogokat ígért a népnek, de a valóságban még csak nem is gondoltak a cárizmus korlátozására. Mindenben támogatták a cári kormány bel- és külpolitikáját. — *15*

[9] 1907 június 3-án feloszlatták a II. Állami Dumát, és a III. Állami Duma megválasztására új törvényt bocsátottak ki, amely a dumában többséget biztosított a földbirtokosoknak és tőkéseknek; a cári kormány megszegte 1905 október 17-én kiadott kiáltványát, megsemmisítette az alkotmányos jogokat, bíróság elé állította és kényszermunkára küldte a II. Duma szociáldemokrata frakcióját. Az úgynevezett június 3-i államcsíny az ellenforradalom ideiglenes győzelmét jelentette. — *16*

[10] „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" első kiadásában (1899) ennek a fejezetnek címe „Elméleti tájékoztatás" volt. — *21*

[11] Marx. A tőke. 3. köt. (37. fej.) 1951. 701. old.

Lenin mindenütt „A tőke" német kiadását használja (az első kötet 1872. évi, második kiadását, a második kötet 1885. évi kiadását és a harmadik kötet 1894. évi kiadását) és minden idézetet saját fordításában közöl. — *22*

[12] Marx. A tőke. 3. köt. (37. fej.) 1951. 700. old. — *24*

[13] Marx. A tőke. 1. köt. (24. fej. 5. pont) 1955. 690. és 691. old. — *27*

[14] A „Mehrwert" kifejezésre Lenin a kilencvenes években a „szverhsztoimoszty" és a „pribavocsnaja sztoimoszty" kifejezéseket felváltva használta. Később már csak az utóbbit használja. — *28*

[15] A második kiadáshoz (1908) írt jegyzeteit Lenin „*Jegyzet a 2. kiadáshoz*" szavakkal különböztette meg. — *30*

[16] Marx. A tőke. 2. köt. (20. fej. XII. pont) 1953. 478. old. — *31*

[17] Marx. A tőke. 2. köt. (19. fej. II/3. pont) 1953. 379. old.— *33*

[18] Marx. A tőke. 1. köt. (22. fej. 2. pont) 1955. 547. old. — *33*

[19] Marx. A tőke. 1. köt. (22. fej. 2. pont) 1955. 547. old. — *34*

[20] Marx. A tőke. 1. köt. (6. fej.) 1955. 189—191. old. — *34*

[21] Marx. A tőke. 2. köt. (19. fej. II/1. pont) 1953. 369. old. — *34*

[22] Marx. A tőke. 2. köt. (20. fej. I. pont) 1953. 400. old. — *37*

[23] Marx. A tőke. 2. köt. (18., 19., 20., 21. fej.) 1953. 356—534. old. — *38*

[24] Marx. A tőke. 3. köt. (18. fej.) 1951. 346. old. — *40*

[25] Marx. A tőke. 2. köt. (20. fej. X. pont) 1953. 445. old. — *41*

[26] Marx. A tőke. 2. köt. (16. fej. III. pont) 1953. 321. old. — *42*

[27] Marx. A tőke. 3. köt. (15. fej. I. pont) 1951. 283. old. — *42*

[28] Marx. A tőke. 3. köt. (15. fej. II. pont) 1951. 289. old. — *42*

[29] Ed. Bernstein „Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie" („A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai") c. könyve, amely revízió alá vette a forradalmi marxizmust, 1899-ben

jelent meg, és Lenin a száműzetésben csak „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" első kiadásának megjelenése után kapta meg. Ezért Leninnek Bernstein tételeihez fűződő megjegyzései csak „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" második kiadásába kerülhettek be.

Lenin Bernsteint „hérosztratoszi hírességűnek" nevezi. A görög *Hérosztratosz* (i. e. IV. század) a hagyomány szerint szülővárosában, Efeszoszban csak azért gyújtotta fel az Artemisz híres templomát, hogy nevét az utókor megőrizze. — *42*

30 Marx. A tőke. 3. köt. (30. fej.) 1951. 536. old. — *43*

31 Marx. A tőke. 3. köt. (18. fej.) 1951. 346. old. — *43*

32 Marx. A tőke. 3. köt. (49. fej.) 1951. 913. old., jegyzet. — *45*

33 Marx. A tőke. 2. köt. Engels előszava. 1953. 26. old. — *47*

34 Marx. A tőke. 3. köt. (49. fej.) 1951. 909—910. old. — *49*

35 Marx. A tőke. 3. köt. (49. fej.) 1951. 912—916. old. — *49*

36 *Volgin* — G. V. Plehanov álneve. Az idézett munka újabb kiadása megvan Plehanov Műveinek IX. kötetében (oroszul). — *50*

37 A parasztság falusi burzsoáziára és proletariátusra való bomlásának tanulmányozása során Lenin felhasználta a falusi földközösséggel és a paraszti gazdasággal foglalkozó nagy irodalmat, elsősorban a zemsztvo-statisztika anyagát. Az 1861-es reform után alapított kormányzósági és kerületi zemsztvo-hivatalok statisztikai szervei statisztikai kutatásokat folytattak (a parasztgazdaságok porta-összeírásai, a paraszti költségvetések tanulmányozása stb.), s nagyszámú áttekintést és statisztikai gyűjteményt (a kerületekről, a kormányzóságokról) adtak ki, amelyek bőségesen tartalmaztak ténybeli adatokat. Csakhogy a zemsztvo-statisztikusok, akik többnyire narodnyikok voltak, a statisztikai adatokat gyakran tendenciózusan dolgozták fel és helytelenül csoportosították, miáltal azok sokat vesztettek értékükből. Az átlagszámok oszlopai mögött eltűntek a tőkés fejlődés folyamán kialakult egyes paraszti csoportok lényeges jellegzetességei és ismérvei. Lenin behatóan

tanulmányozza, gondosan ellenőrzi és feldolgozza a zemsztvo-statisztikai adatokat. Számításokat végez, összesítéseket, táblázatokat készít, marxista módon elemzi és tudományosan csoportosítja a parasztgazdaságokról rendelkezésre álló adatokat. A zemsztvo-statisztika gazdag anyagára támaszkodva, felvázolja Oroszország gazdasági fejlődésének tényleges képét. A zemsztvo-statisztika feldolgozott anyagát a narodnyikok ellen folytatott harcban is igen sokszor felhasználja. — *56*

38 V. J. Posztnyikov „A déloroszországi parasztgazdaság" c. könyvét Lenin részletesen elemzi egyik első munkájában — az „Újabb gazdasági mozgalmak a paraszti életben" c. műben (lásd Lenin Művei. 1. köt. 1951). — *56*

39 Ennek a forrásműnek teljes címe: „Tauria kormányzóság statisztikai adatainak gyűjteménye. Statisztikai táblázatok a melitopoli kerület falvainak gazdasági helyzetéről. Melléklet a gyűjtemény első kötetéhez". Szimferopol 1885. — *60*

40 *Revíziós lelkek* — a jobbágyság idején Oroszország fejadónak alávetett férfinépességét (főleg a parasztokat és a kispolgárokat) megadóztatás céljából külön összeírások (úgynevezett „revíziók") útján tartották nyilván. Ilyen „revíziókat" Oroszországban 1718-tól kezdve hajtottak végre; az utolsó, tizedik „revízió" 1858-ban volt. Számos kerületben a revíziós lelkek szerint ejtették meg a földközösségeken belül a föld újrafelosztását. — *90*

41 Leninnek a gyűjtemények oldalain végzett előzetes számításait lásd „Leninszkij Szbornyik". XXXIII. köt. 144—150. old. — *116*

42 Lásd A. N. Engelhardt. „Falusi levelek. 11 levél. 1872—1882". Szentpétervár 1885. A könyvet 1937-ben a Szocekgiz (Állami Társadalmi és Gazdasági Kiadó) újból kiadta. — *128*

43 *Katonai lóösszeírások* — a hadsereg számára mozgósítás esetén alkalmas lovakat a cári Oroszországban rendszerint minden hat évben írták össze. Az első összeírást 1876-ban hajtották végre a nyugati övezet 33 kormányzóságában. A második összeírás 1882-ben volt és egész Európai-Oroszországra terjedt ki; eredményeit 1884-ben tették közzé

„Az 1882. évi lóösszeírás“ címmel. 1888-ban 41 kormányzóságban, 1891-ben pedig a többi 18 kormányzóságban és a Kaukázusban hajtottak végre lóösszeírást. Az adatokat a Központi Statisztikai Bizottság dolgozta fel és „Az Orosz Birodalom statisztikája“, XX. köt. „Az 1888. évi katonai lóösszeírás“ (Szentpétervár 1891) és „Az Orosz Birodalom statisztikája“, XXXI. köt. „Az 1891. évi katonai lóösszeírás“ (Szentpétervár 1894) c. gyűjteményekben adta közre. A következő összeírást 1893—1894-ben Európai-Oroszország 38 kormányzóságában hajtották végre; eredményeit „Az 1893. és 1894. évi katonai lóösszeírás“ (Szentpétervár 1896) címmel „Az Orosz Birodalom statisztikája“ XXXVII. kötetében tették közzé. Az 1899—1901-ben, Európai-Oroszország 43 kormányzóságában, egy kaukázusi kormányzóságban és az Asztrahan kormányzóságban fekvő kalmük sztyeppén végzett katonai lóösszeírás adatait ugyanennek a kiadványsorozatnak LV. kötetében hozták nyilvánosságra (Szentpétervár 1902). — *134*

44 A Blagovescsenszkij-gyűjtemény anyagát Lenin külön füzetben és a gyűjteménybe beírt széljegyzetekben elemezte részletesen; lásd „Leninszkij Szbornyik“. XXXIII. köt. 89—99. old. — *134*

45 Ez a címe V. P. Voroncov (V. V.) liberális narodnyik egyik, 1892-ben megjelent munkájának. — *138*

46 Az itt és a továbbiakban idézett „*Az orosz kusztáripar tanulmányozására kiküldött bizottság munkálatai*“ 16 kötetes mű; füzetekben jelent meg 1879-től 1887-ig. „Az oroszországi kusztáripar tanulmányozására kiküldött bizottság“-ot (röviden „Kusztárbizottságot“) 1874-ben alakították a kereskedelmi és manufaktúraügyi tanács kebelében, a gyáriparosok 1870-ben megtartott első országos kongresszusának kérésére. A bizottság a pénzügyminisztérium, a belügyminisztérium, az állami javak minisztériuma, az Orosz Földrajzi Társaság, a Szabad Közgazdasági Társaság, a Moszkvai Mezőgazdasági Társaság, az Orosz Technikai Társaság és az Orosz Ipar és Kereskedelem Fejlesztésére Alakult Társaság képviselőiből állt. A „Kusztárbizottság“ „munkálataiban“ közzétett értékes anyagot főleg helyi, gyakran kevéssé ismert munkatársak gyűjtötték össze. Lenin, aki behatóan tanulmányozta a bizottság „munkálatait“, nagyszámú olyan adatot és tényt merített be-

lőlük, amelyek az oroszországi kusztáripar tőkés viszonyainak fejlődéséről tanúskodnak. — *143*

47 Ebbe a rovatba Lenin a kertészetből és az állattenyésztésből származó bevételt is felveszi. — *145*

48 1897 márciusában a Szabad Közgazdasági Társaság ülésén megvitatták A. I. Csuprov professzornak a gabonaárakról tartott előadását.

A *Szabad Közgazdasági Társaság* — 1765-ben alapított kiváltságos tudományos társaság, amelynek célja az alapszabályok szerint az volt, hogy „a mezőgazdaság és ipar szempontjából hasznos ismereteket az országban népszerűsítse". A Szabad Közgazdasági Társaság tagjai főképp a liberális nemesség és burzsoázia köreihez tartozó tudósok voltak; a társaság ankétokat rendezett, expedíciókat küldött ki a nemzetgazdaság különböző ágainak és az ország különböző vidékeinek tanulmányozására; rendszeresen kiadta a „Trudi VEO" („A Szabad Közgazdasági Társaság Munkálatai") c. kiadványt, amelyben megjelentek a kutatások eredményei, valamint a társaság szakosztályaiban elhangzott előadások és viták gyorsírói jelentései. A „Trudi VEO"-t Lenin gyakran említi műveiben. — *149*

49 Marx. A tőke. 3. köt. (47. fej. V. pont) 1951. 879. old. — *149*

50 A cári kormány abból a célból, hogy a kulákok személyében falun szilárd támasza legyen, 1906 november 9-én (22-én) kiadta az úgynevezett *sztolipini földtörvényt*, amely biztosította a parasztoknak a földközösségből való kiválás és tanyaalakítás jogát. Ez a törvény aláásta a közös földhasználatot. Minden paraszt egyéni birtokba vehette osztásföldjét és kiválhatott a földközösségből. A paraszt eladhatta az osztásföldeket, ami korábban tiltva volt. A törvény kötelezte a községet, hogy a földközösségből kiváló parasztnak egy tagban (tanya, különtelek) hasítson ki földet. Lenin több munkájában, különösen „A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban" c. művében jellemezte és értékelte a sztolipini politikát. — *150*

51 Lenin Drechsler adatait „Az agrárkérdés és a Marx-«kritikusok»" c. művében elemezte (XI. fej. „Az állattenyésztés

a kis- és a nagy gazdaságban". Lásd Lenin Művei. 13. köt. 1954. 183—196. old.). — *154*

52 A „negyed ló" és „élő tört" kifejezés Gleb Uszpenszkijtől származik. Lásd „Élő számok" c. karcolatát, „Válogatott Művek". 1938. (oroszul). — *154*

53 Lásd J. E. Janszon „Oroszország és a nyugat-európai államok összehasonlító statisztikája". II. köt. Ipar és Kereskedelem. I. rész, Mezőgazdasági statisztika. Szentpétervár 1880. 422—423., 326. és más old. — *157*

54 Engels „Der Sozialismus in Deutschland" („A szocializmus Németországban") c. cikkében (lásd „Die Neue Zeit", 10. évf. 1891/92. 1. fele. 580—589. old.) ír az 1891. évi oroszországi éhínségről, amely meggyorsította a parasztság felbomlását, s következésképpen a kapitalizmus fejlődéséhez szükséges belső piac kialakulását. Az 1891 október 29-én, 1892 március 15-én és június 18-án Nyikoláj —onnak (Danyielszonnak) írt leveleiben ugyancsak foglalkozott e kérdéssel. (Lásd Marx—Engels. Levelek „A tőké"-ről. 1956. 297—300. és 305—312. old.) — *161*

55 Lenin F. A. Scserbina cikkére vonatkozó megjegyzéseit lásd „Leninszkij Szbornyik". XXXIII. köt. 70—84. old. — *165*

56 Marx. A tőke. 1. köt. (13. fej. 10. pont) 1955. 470—471. old. — *168*

57 A *Valujev Bizottság* — „Az oroszországi mezőgazdaság helyzetének tanulmányozására kiküldött bizottság"; a bizottság élén P. A. Valujev cári miniszter állott. 1872—1873-ban a bizottság sok anyagot gyűjtött össze a reform utáni Oroszország mezőgazdaságának helyzetéről: kormányzói jelentéseket, földbirtokosok, nemesi elöljárók, különböző zemsztvo-hivatalok, járási elöljáróságok, gabonakereskedők, falusi papok, kulákok, statisztikai és mezőgazdasági társaságok, valamint a mezőgazdasággal kapcsolatban álló más intézmények nyilatkozatait és megállapításait. Ezt az anyagot „Az oroszországi mezőgazdaság helyzetének tanulmányozására kiküldött bizottság jelentései" c. kiadványban (Pétervár 1873) tették közzé. — *169*

[58] Marx. A tőke. 3. köt. (47. fej. II. pont) 1951. 856. old. — *170*

[59] Marx. A tőke. 3. köt. (47. fej. III. pont) 1951. 862. old. — *170*

[60] Marx. A tőke. 3. köt. (47. fej. IV. pont) 1951. 864. old. — *171*

[61] Marx. A tőke. 3. köt. (47. fej. IV. pont) 1951. 866. old. — *171*

[62] *Ajándékföldes (darsztvennij) paraszt* — olyan egykori földesúri paraszt, aki az 1861-es reform idején a földesúrtól ingyen (megváltás nélkül) elenyészően kis telket kapott, mely az úgynevezett „rendeleti", vagyis a szóban forgó vidéken törvény szerint megállapított paraszti osztásföldnek mindössze egy negyede volt. A korábbi paraszti telkek többi részét a földesúr ragadta magához, s a földtől erőszakkal megfosztott „ajándékföldes" parasztjait a hűbériség megszüntetése után is függő helyzetben tartotta.

„Háromnapos" (*„trjohdnyevnyik"*) — olyan mezőgazdasági bérmunkás, akinek kis telke és szegényes gazdasága volt; a háromnaposok napszámosok voltak, akiket arra kényszerítettek, hogy uzsorafeltételekkel gabonáért vagy 20—30 rubelért, egész nyáron át heti 3 napot dolgozzanak a kulák vagy a földbirtokos gazdaságában. Az osztásföldes mezőgazdasági munkásnak ez a válfaja a cári Oroszország északnyugati kormányzóságaiban volt különösen gyakori. — *175*

[63] *Keleti-tengeri határvidék* — a cári Oroszország balti határvidéke (Baltikum), amelyhez Észtország, Kurland és Livland kormányzóságok tartoztak. Ez a mai Lett és az Észt Szovjet Szocialista Köztársaságok területe. — *175*

[64] Marx. A tőke. 1. köt. (4. fej.) 1955. 157—158. old. — *179*

[65] Marx. A tőke. 3. köt. (36. fej.) 1951. 655. old. — *179*

[66] Marx. A tőke. 3. köt. (20. fej.) 1951. 374—375. old. — *179*

[67] Marx. A tőke. 3. köt. (20. fej.) 1951. 370. old. — *180*

[68] A „népi termelésről", a „népiparról" szóló narodnyik elméletet Lenin már a „Kik azok a «népbarátok» és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?" c. munkájában bírálja (lásd Lenin Művei. 1. köt. 1951. — a könyv harmadik füzete). — *180*

[69] Ennek a fejezetnek első hat pontja eredetileg cikk formájában a „Nacsalo“ c. folyóirat 1899. évi 3., márciusi számában (96—117. old.) jelent meg „Hogyan szorítja ki a kapitalista gazdaság a robotgazdaságot a mai orosz mezőgazdaságban“ címmel. A cikkhez a szerkesztőség a következő megjegyzést fűzte: „Ez a cikk részlet a szerzőnek az oroszországi kapitalizmus fejlődésével foglalkozó nagyobb tanulmányából.“ — *185*

[70] Engels. A munkásosztály helyzete Angliában. 1954. 15. old. — *187*

[71] Marx. A tőke. 3. köt. (43. fej. II. pont) 1951. 857—858. old. — *187*

[72] *Ideiglenesen elkötelezett parasztok* — egykori földesúri parasztok, akik az 1861. évi jobbágyfelszabadítás után is kötelezve voltak szolgáltatásokra (pénzbeli és természetbeni szolgáltatásra vagy robotra) mindaddig, míg meg nem kezdték a váltságdíj fizetését.

Egyetemleges kezesség — minden falusi földközösség parasztjainak kényszer jellegű kollektív felelőssége az állammal és a földesurakkal szemben fennálló fizetési és egyéb kötelezettségek (adók, váltságdíjak, katonaállítás stb.) idejében és egészében való teljesítéséért. A parasztok gúzsbakötésének e formája, mely Oroszországban a jobbágyfelszabadítás után is megmaradt, csak 1906-ban szűnt meg. — *188*

[73] „A terméshozamok és a gabonaárak hatása az orosz nemzetgazdaság egyes oldalaira“ (két kötet) c. gyűjteményt Lenin Susenszkoje faluban 1897-ben kapta kézhez, s „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban“ írása közben gondosan áttanulmányozta. Erről tanúskodik Leninnek a könyv oldalain található nagyszámú jegyzete. Lenin leleplezte a narodnyikoknak azt a kedvelt módszerét, hogy statisztikai „átlagokkal“ elferdítsék a valóságot, elkenjék a parasztság felbomlását, s ugyanakkor gondosan ellenőrizte és felhasználta a gyűjtemény konkrét anyagát. Így például az első kötet 153. oldalán összesítő kimutatást készít arról, hogy a különböző gazdasági rendszerek (a tőkés, a ledolgozásos és a vegyes rendszer) Oroszország egyes kormányzóságaiban milyen mértékben vannak elterjedve. Ez az anyag más forrásokból merített jelentéktelen kiegészítésekkel bekerült ebbe a táblázatba. — *190*

[74] *Szkopscsina* — a cári Oroszország számos kerületében ez volt a neve a természetbeni földhaszonbérlet ama rendkívül terhes formájának, amelynél a bérlő minden kereszt után [„sz kopni"] a termés felét, sőt olykor ennél is többet adott le a földbirtokosnak, s ezenfelül különböző „ledolgozásokra" kötelezte magát. — *196*

[75] *Truck-system* — a bérfizetés olyan rendszere, amelynél a munkás a gyáros tulajdonában levő boltból áruban kapja meg bérét. A munkaadók arra kényszerítik a munkásokat, hogy készpénz helyett ezekben a boltokban rossz minőségű és drága fogyasztási cikkekben fogadják el bérüket. Ez a rendszer, amely a munkások fokozottabb kizsákmányolásának eszköze, Oroszországban a kusztáripari kerületekben volt különösen erősen elterjedve. — *196*

[76] A *„Russzkaja Pravda"* — a Kievi Oroszország törvényeinek és fejedelmi rendeleteinek első írott gyűjteménye a XI. és XII. századból. A fejedelmek és a bojárok a „Russzkaja Pravda" idején igába hajtották a földművelő közembereket (a „szmerd"-eket), magukhoz ragadták földjüket s arra kényszerítették őket, hogy uradalmaikon dolgozzanak. Leigázták a szmerdeket a kolostorok is, amelyek hatalmas földbirtokokkal rendelkeztek. — *200*

[77] Az 1897 március 1-i és 2-i viták gyorsírói beszámolója a „Trudi VEO" 1897. évi 4. számában jelent meg. — *208*

[78] *Pindarosz* — az ókori Görögország lírai költője. Számos műve közül négy kötetnyi dal maradt ránk, amelyekben a játékok győzteseit énekelte meg. Pindarosz nevét azokra alkalmazzák, akik valakit vagy valamit mértéktelenül dicsőítenek.

A „tőkés gyár Pindaroszának" Marx „A tőke" 1. kötetében a kapitalizmus védelmezőjét, Ure dr.-t nevezte. — *231*

[79] A *Zvegincev-bizottságot* 1894-ben alakították a belügyminisztérium zemsztvo-ügyosztályának kebelében olyan rendszabályok kidolgozására, amelyek „rendezik az elvándorlók iparűzését és szabályozzák a mezőgazdasági munkások vándorlását". — *241*

[80] Marx—Engels. Válogatott művek. 1. köt. 1949. 530. old. — *244*

[81] „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" első kiadásában (1899) ez a táblázat a következőképpen jelent meg: — *252*

Európai-Oroszország

Ezer

Időszakok	Népesség				Vetésterület — Kenyérterméнyek, vagyis gabonaneműek plusz burgonya				Tiszta hozam — Kenyérterméнyek, vagyis gabonaneműek plusz burgonya			
	ezerben	%-ban				%-ban				%-ban		
1864—66	61 400	100			72 225	100			152 851	100		
1870—79	69 853	114	100		75 620	104	100		211 325	138	100	
1883—87	81 725	132	117	100	80 293	111	106	100	255 178	166	120	100
1885—94	86 282	140	123	105	92 616	128	122	115	265 254	173	126	104

[82] Leninnek ezzel a gyűjteménnyel kapcsolatos megjegyzéseit és előzetes számításait lásd „Leninszkij Szbornyik". XXXIII. köt. 165—175. old. — *253*

[83] Marx. A tőke. 3. köt. (45. fej.) 1951. 821. old. — *258*

[84] Marx. A tőke. 3. köt. (39. fej.) 1951. 734. old. — *258*

[85] „*Helyettesíthető dolog*" („res fungibilis") — régi jogi kifejezés. „Helyettesíthető dolgoknak" azokat nevezzük, amelyeket a szerződésekben egyszerűen számmal, mértékkel határoznak meg („ennyi meg ennyi kiló rozs", „ennyi meg ennyi darab tégla"); ezzel szemben a „helyettesíthetetlen dolgok" azok, amelyeket egyedileg határozunk meg („olyan meg olyan dolog", „ilyen meg ilyen számú tárgy"). — *271*

[86] Lásd M. Gyementyev. Фабрика, что она дает населению и что она у него берет (A gyár, mit ad a népességnek és mit vesz el tőle), Moszkva 1893. 88—97. old. — *300*

[87] Marx. A filozófia nyomora. 1952. 157. old. — *318*

[88] Marx—Engels. Válogatott művek. 1949. 1. köt. 310. old. — *320*

50 kormányzósága

csetvertyben								Az 1 lélekre eső tisztahozam csetvertyben		
Vetésterület burgonya				Tisztahozam						
	%-ban				%-ban			gabonaneműek	burgonya	összesen
6 918	100			16 996	100			2,21	0,27	2,48
8 757	126	100		30 379	178	100		2,59	0,43	3,02
10 847	156	123	100	36 164	212	119	100	2,68	0,44	3,12
16 552	239	187	152	44 348	260	146	123	2,57	0,50	3,07

89 Marx. A tőke. 1. köt. (23. fej. 5/c. pont) 1955. 615. old. — *325*

90 Marx. A tőke. 2. köt. (16. fej. III. pont) 1953. 320. old. — *325*

91 Marx. A tőke. 1. köt. (23. fej. 4. pont) 1955. 643. és 596. old. — *326*

92 Marx. A tőke. 2. köt. (13. fej.) 1953. 243. old. — *327*

93 Marx. A tőke 3. köt. (37. fej. és 47. fej. V. pont) 1951. 679. és 875. old. — *328*

94 Marx. A tőke. 3. köt. (6. fej. II. pont) 1951. 154. old. — *330*

95 Marx. A filozófia nyomora. 1952. 75—76. old. — *331*

96 Itt Engelsnek a „Neue Zeit" c. német folyóirat 1894/95. évf. 10. számában közölt „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban" c. cikkéről van szó (lásd Marx—Engels. Válogatott művek. 2. köt. 1949. 418—438. old.). A cenzúra miatt francia „tanítványoknak" nevezték a marxistákat („a marxista irányzatú francia szocialisták", ahogy Engels az említett munkájában mondja). — *331*

97 Marx. A tőke. 3. köt. (47. fej. V. pont) 1951. 875. old. — *332*

98 Marx. A tőke. 3. köt. (47. fej. V. pont) 1951. 881. old. — *332*

99 Marx. A tőke. 3. köt. (37. fej.) 1951. 679—680. old. — *332*

100 Marx. A tőke. 3. köt. (43. fej.) 1951. 788. old. — *333*

101 Marx. A tőke. 3. köt. (43. fej.) 1951. 789. old. — *334*

102 Az 1894/95-ös években Kanitz gróf, a földbirtokosok képviselője, a német Reichstagban egy javaslatot („Antrag Kanitz") nyújtott be arra vonatkozólag, hogy a kormány vásárolja meg az egész importált gabonát és maga árusítsa közepes árfolyamon. A javaslatot a porosz államtanács, a porosz kormány és a Reichstag egyaránt elvetette. — *335*

103 Lenin Karl Bücher kutatásait, az ipar fejlődésfokainak és formáinak osztályozását „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" VII. fejezetének 561. oldalán található jegyzetében értékeli. Bücher munkájának legfontosabb részét, amely a nemzetgazdaság keletkezésével foglalkozik, Lenin — minden bizonnyal a száműzetésben, Susenszkojéban — leforditotta oroszra. Lenin fordítása nem jelent meg. — *337*

104 Marx. A tőke. 1. köt. (11. fej.) 1955. 302—303. old. — *361*

105 Marx. A tőke. 1. köt. (11. fej.) 1955. 304. old. — *362*

106 Marx. A tőke. 1. köt. (11. fej.) 1955. 314—315. old. — *364*

107 Marx. A tőke. 3. köt. (15., 16., 17., 20. fej.) 1951. 301., 316., 336., 369. old. — *367*

108 „Vlagyimir kormányzóság ipara". III. köt. Sz. Harizomenov tanulmánya. Moszkva 1882. 20—21. old. — *381*

109 Marx. A tőke. 3. köt. (20. fej.) 1951. 378—380. old. — *392*

110 Marx. A filozófia nyomora. 1952. 136—137. old. — *392*

111 Marx. A tőke. 1. köt. (12. fej. 5. pont) 1955. 345. old. — *392*

112 „Az Orosz Birodalom statisztikai évkönyve". II. sorozat. Harmadik füzet. Adatok az oroszországi kusztáripar és

kézi munka tanulmányozásához. Első rész. A Belügyminisztérium Központi Statisztikai Bizottságának kiadása. Szentpétervár 1872. — *395*

113 Marx. A tőke. 1. köt. (12. fej. 3. pont) 1955. 320—328. old. — *404*

114 Marx. A tőke. 1. köt. (12. fej. 3. pont) 1955. 320—328. old. — *405*

115 Az *1897 június 2-i törvény* a munkaidőt az iparvállalatok és vasúti műhelyek számára 11 ½ órában állapította meg. Ennek a törvénynek a kiadásáig a munkaidő Oroszországban nem volt korlátozva és elérte a 14—15 órát, sőt ennél is többet. A cári kormány az 1897 június 2-i törvényt a munkásmozgalomnak a nyomására adta ki, amelyet a lenini „Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására" vezetett. E törvény tüzetes elemzését és bírálatát lásd Lenin „Az új gyári törvény" c. brosúrájában (Lenin Művei. 2. köt. 1951.). — *425*

116 A következő táblázat a „Vesztnyik Finanszov" 1898. 42. számában található ugyanilyen, de részletesebb táblázat alapján készült. — *430*

117 1864-ig a tulai fegyverkovácsok jobbágyok, kincstári (állami) fegyverkovácsok voltak és külön falvakban (kincstári kovács-szlobodákban stb.) éltek. Külön szakmákra oszlottak, mint puskacső-, puskaagy-, zárkészítő, szerelő stb. A segédmunkák elvégzésére a tulai üzemekbe több falu jobbágyai voltak beosztva. Ezek a parasztok faszenet égettek a fegyverkovácsok számára, őrizték az üzemek erdeit, az üzemek udvarán dolgoztak. A jobbágyfelszabadítás idején Tulában összesen körülbelül 4000 fegyverkészítő mestert számláltak, akik közül 1276 az üzemekben, 2362 pedig otthonában dolgozott; családtagjaikkal együtt a fegyverkovácsok száma meghaladta a 20 000 főt. — *432*

118 A „Szentpétervári Mechanikai Cipőkészítő Társaság" gyáráról van szó (alapítva 1878-ban). Ez a gyár 1894—1895-ben 845 munkást foglalkoztatott, termelési összértéke pedig elérte az 1 287 912 rubelt (a „Jegyzék" alapján, Szentpétervár 1897, 13450 sz. alatt, 548—549. old.). — *437*

119 Marx. A tőke. 1. köt. (24. fej. 5. pont) 1955. 692–693. old. — *441*

120 Marx. A tőke. 3. köt. (20. fej.)1951. 369. old. — *448*

121 Marx. A tőke. 1. köt. (12. fej. 3. pont) 1955. 321–322. old. — *449*

122 M. K. Gorbunova. Női iparok Moszkva kormányzóságban („Moszkva korm. statisztikai adatainak gyűjteménye. Gazdasági statisztikai osztály". VII. köt. 2. füz. Moszkva 1882). Bevezetés. IX. old. — *451*

123 Marx. A tőke. 1. köt. (13. fej. 8. pont és 23. fej. 2. pont) 1955. 446. és köv. oldalak, 597. old. — *455*

124 V. ö. J. N. Andrejev. „Кустарная промышленность в России по исследованиям «Коммиссии для исследования кустарной промышленности в России» и другим источникам" („A kusztáripar Oroszországban, «Az orosz kusztáripar tanulmányozására kiküldött bizottság munkálatai» és más források alapján") (Szentpétervár 1885) c. kiadványa (a „mellékfoglalkozásokat űző személyek 7 ½ milliós száma e könyv 69. oldalán), továbbá ugyanennek a szerzőnek „Кустарная промышленность в России" („A kusztáripar Oroszországban") (Szentpétervár 1882) c. brosúrája, 12. old. — *459*

125 Az oroszországi nagyipar reform utáni fejlődésének jellemzése végett Lenin nagyszámú korabeli gyárstatisztikai forrásmunkát dolgozott fel (gyűjteményeket, egyes monográfiákat és tanulmányokat, hivatalos útmutatókat, különböző folyóiratok és újságok beszámolóit, előadásokat stb.). Leninnek a statisztikai adatok ellenőrzése, feldolgozása, összesítése és tudományos csoportosítása terén végzett munkáját híven jellemzik Leninnek a könyvekbe írt széljegyzetei és más anyagok, amelyek a Leninszkij Szbornyik XXXIII. kötetének II. részében jelentek meg. Lenin értékelését a gyárstatisztika fontosabb forrásairól lásd „Gyári statisztikánk kérdéseihez" c. cikkében (Lenin Művei. 4. köt. 1953). — *462*

126 Marx. A tőke. 1. köt. (13. fej.) 1955. 443. old. — *462*

[127] Az „Adatok Perm kormányzóság krasznoufimszki kerületének statisztikájához" c. kiadványról van szó; 5. füz. 1. rész (Gyári körzet) Kazán 1894. Ennek a könyvnek 65. oldalán van egy táblázat, amelynek címe: „Az artyi gyár műhelyeiben adósság fejében dolgozó munkáscsoport 1892-re vonatkozó adatai". — *495*

[128] Lenin az „Oroszország bányaipara" c. könyvet idézi. A bányaügyosztály kiadása az 1893. évi chicagói Kolumbusz világkiállításra. Szentpétervár 1893. 52. old. — *497*

[129] „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" első kiadásának táblázatában voltak 1890-re és 1896-ra vonatkozó adatok is, amelyeket Lenin a második kiadásból kihagyott. Azonkívül az első kiadás 1897-re vonatkozó adatai valamelyest különböztek a második kiadás megfelelő adataitól. A táblázat szóban forgó része az első kiadásban:

1890 ...	56 560	100	28 174	49,7	13 418	23,7	367,2
1896 ...	98 414	100	35 457	36,6	39 169	39,7	547,2
1897 ...	113 982	100	40 850	35,8	46 350	40,6	—

Az 1897-re vonatkozó adatokhoz az első kiadásban egy lábjegyzet van, amely a második kiadásból ugyancsak kimaradt: „1898-ban a birodalom nyersvasmennyiségét 133 millió pudra becsülték, s ebből 60 millió pudot a Délvidék és 43 millió pudot az Urál termelt („Russzkije Vedomosztyi", 1899. évf. 1. sz.)." — *498*

[130] Lenin ezt a táblázatot később az 1908-ra vonatkozó megfelelő adatokkal kiegészítette (lásd az illusztrációt az 523. oldalon). Lenin a jegyzetében szereplő adatokat „A gyárfelügyelők 1908. évi jelentéseinek összefoglalása" c. kiadványból merítette (50—51. old.), amely 1910-ben jelent meg. Eszerint Lenin kiegészítése 1910-ből vagy 1911-ből származik. — *522*

[131] Marx. A tőke. 1. köt. (23. fej. 4. pont) 1955. 596. old. — *539*

[132] A „Hludov gyár" — „A. és G. Hludov Fivérek Jegorjevszki Pamutfonó Társasága" (a gyár Rjazany kormányzóság Jegorjevszk nevű városában volt). Lenin a jegyzetében zárójelben közölt adatokat (a munkások számára és a termelés összértékére vonatkozólag) a „Gyárjegyzékből" (Szentpétervár 1897. 763. sz.) merítette. — *544*

133 Marx. A tőke. 1. köt. (24. fej. 5. pont) 1955. 692—693. old. — *547*

134 Laszt — a hajó hordképességének az orosz kereskedelmi hajókon használt mértékegysége; 1 laszt = 2 tonna. — *564*

135 Marx. A tőke. 3. köt. (37. fej.) 1951. 700. old. — *573*

136 Marx. A tőke. 1. köt. (24. fej. 5. pont) 1955. 691. old. — *603*

137 Lásd Gleb Uszpenszkij „A Kaukázusban" c. karcolatát. Összes művei. II. köt. 1918. (oroszul). — *607*

138 Marx. A tőke. 1. köt. Előszó az első kiadáshoz. 1955. 12. old. — *614*

139 Lenin „*Kritikátlan kritika*" c. cikkét 1900 márciusában írta; megjelent a „Naucsnoje Obozrenyije" 1900 május—júniusi számában. Ez a cikk válasz az egyik „legális marxistának", P. N. Szkvorcovnak „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" c. könyvről írt ellenséges hangú bírálatára. A „Kritikátlan kritika" Lenin utolsó olyan cikke volt, amely külföldre utazása előtt a legális sajtóban jelent meg. — *625*

140 Leninnek „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" 1899. évi kiadására való utalásaiban az oldalszámokat a jelen magyar kiadás szerint tüntetjük fel. — *628*

141 Az idézőjelben levő szavak („Cshi-cshi-kov . . ." stb.) — N. G. Csernisevszkij „Vázlatok az orosz irodalom gogoli korszakából" c. művének egyik parafrazált részlete: „. . . A «Holt lelkek» szellemes elemzését a következő módon lehetne megírni. Miután a könyv címét: «Csicsikov kalandjai (pohozsgyenyija) vagy Holt lelkek» leírtuk, egyenesen így kell kezdeni: Cshi! cshi! kov meghülései [prohlazsgyenyija] — ne gondolja, kedves olvasóm, hogy tüsszentettem . . . stb. stb. Húsz évvel ezelőtt még voltak olvasók, akik ezt szellemességnek tartották" (lásd N. G. Csernisevszkij. Vázlatok az orosz irodalom gogoli korszakából. Szentpétervár 1892. 64. old., oroszul.). — *630*

142 Marx. A tőke. 2. köt. (4. fej.) 1953. 119. old. — *631*

[143] Marx. A tőke. 2. köt. (4. fej.) 1953. 118. old. — *632*

[144] Marx. A tőke. 2. köt. (20. fej. XII. pont) 1953. 478. old. — *633*

[145] Marx. A tőke. 1. köt. (12. fej. 4. pont) 1955. 329. old. — *635*

[146] Lenin „Még egyszer a realizálás elméletének kérdéséhez" c. cikke „V. Iljin" aláírással a „Naucsnoje Obozrenyije" 1899 augusztusi, 8. számában jelent meg (Lenin Művei. 4. köt. 1953). — *648*

TARTALOM

I

II

KÉPMELLÉKLETEK

11260. Franklin-nyomda Budapest
Felelős: Vértes Ferenc.